

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

HUSZADIK KÖTET.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1864.

BUDAPESTI SZEMLE

1889

OSZTRÁK-MÁGYAR

HUSZADIK ÉVFOLYAM

1889

VISSZAJÁRÓK ÉS KÖZLEMÉNYEK

Össz. Levéltár Könyvtára
2012/19 69. n. sz.

BÁTHORY GÁBOR

ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGE.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. — AZ ELSŐ HÁROM ÉV.

Báthory Gábor első felléptével Kolozsvárt a rëndekre' és népre kedvező benyomást gyakorolt. Nyájas és lekötelező tudott lenni. Modora kellemes, szavai szívélyesek voltak. Senki sem találta botrányosnak, hogy a nők számára mindig volt egy-egy bókja. Kedélyességre magyarázták, mert nem vala okuk azt hinni, hogy az ifju férj őszintén ne szeretné nejét, kit a közvélemény — a daliás fejedelem alakját véve példányúl, hihetőleg szépnek tartott. Nem volt ugyan a nép öröme zavartalan, mert a velejött hajdúk nem egy házigazdát kitúrtak lakából,¹⁾ de előttük ismeretes volt ezek garázdálkodása s ugy hitték, jövőre a conditiok hasonló kellemetlenségtől mentesekké teendik őket. Aztán a főurakat a fejedelemnek egy nyilatkozata kevésbé megdöbbentette. A lakomán t. i., melyet a rendeknek adott, némi naivsággal kérdé az asztali vendégektől : „miért ostromolta János király Szebent?“ s maga felelt magának „mert a szászok pénzzel bővelkednek“ és kis szünet után hozzátevé „aztán, urak, valaki Erdélyt birni akarja, Szeben városának kulcsait vegye zsebébe és úgy bírhatja a szászokat, valamint akarja.“ E mondatban egész uralkodási program volt,

¹⁾ Segesváry Bálint kronikája. Erd. Tört. adatok IV. K. 171. l.,

melyet jövője igazolt ugyan, de a melyet ezuttal komolyan aligha vett más, mint Kornis Roldizsár, ki, ugylátszik, nem csatlakozott őszintén Báthoryhoz, némi bizalmatlansággal kísérete lépteit, s mint a katolikusok és öregek pártjának híve, minden merészebb tervezettől, minden politikai kockáztatástól tartva, e szavak őszinteségén megdöbbsent. „Bizony ez a lator — sűgá szomszédjának — megemésztí Erdélyt! ¹⁾

Ez napon, még csak Kornis gondolt rá, hogy Báthory hozzáfoghat e programm valóításához. A többiek zavartalan engedték át magokat az örömknek és élveknk, melyeket az öblös kupák csengése, a zajos társalgás, a fejedelmi zenészek palotásai, és kesergő vagy fris magyarjai okoztak. Aztán úgy látszott, hogy Kornis agályát ui sem igazolja. Liberalitasa, melylyel párthiveiről a fejdelem gondolkozott, mindenkire jó hatást gyakorolt. Szerették, hogy Bethlen Gábor még elindulása előtt a portai követésre a fejedelmi tanács tagjává tétetett, hogy a székeleyek kapitányává Kornis Boldizsár lett, s hogy az öreg Petki János helyére, ki a korláttnokságról lemondott, Kendi István, az 1594-ben lefejezett Sándor fia neveztetett ki, tagja e hazafias indulatú, sokat szenvedett és népszerű családnak, mely notán elvesztett jószágait csak az imént kapta vissza, de kit régi szerencsétlenségei sem tartóztathattak, hogy a politikai élet küzdhomokjára ki ne lépjen.

A rendek kellemes benyomást vittek magokkal haza. S valóban e gyűlésnek fontos vívmánya volt a conditiók divatba hozatala, szüleménye hasonló szellemnek, mely Magyarországon nyolcz hóval utóbb a koronázás előtti törvényezikket fogadtatta el Mátyással, s melyben ök nem ok nélkül az alkotmányos élet nevezetes garantiáját szemlélték. A fejdelemnek sem volt oka elégtelenségre: habár a zivatar még nem csöndesedett egészen le, s a láthatár sem volt még tiszta, de fogadtatása meggyőzte, hogy országa összes erejére számíthat. A hódoltsági helytartókkal olyan volt viszonya, mely reményt nyújtott, hogy a portán megerősítése az ott épen e napokban történtek daczára sem fog feltűnő nehézségre találni. A családi viszály a német császári család tagjai közt, ezeknek törekvése, hogy a családfőt letegyék s a prágai és

¹⁾ Krauss Kronikája Fontes Rerum Austr. Scriptores III k. 6-ik l.

hécsi udvarok közt kiütközött küzdelem biztosíták, hogy ez oldalról nincs mit tartania.

E viszály még más oldalról is hasznos szolgálatot tett Báthornak. A prágai udvarnak utolsó időben, az Erdély leigázására folytatott küzdelemben, alkalmas eszközei voltak az oláh vajdák, kik közül egy pár Rudolf segélyével nagyravágyó, czélzatokat kergetett. III. Mihály, kinek furfangosságával csak aljas, megvesztegetett lelke állott párhuzamban, Rudolf helytartójává — vagy mint maga nevezé magát, Erdély fejedelmévé levén, a két ország egyesítésével czélzatait már elérte. De gyilkosává az lett, a kinek eszköze volt; őt, a Báthory Endre hóhérát, saját sátorában ölette meg méltó czimborája Básta. Utódjává némi villongások után, mialatt Básta jelöltjének nem tudott többséget szerezni, elődjének, II. Mihálynak fia Sorbán VII. Rádul lett. De Rudolf e választással is nyert: Rádul hűve volt s a hűségi esküt Prágában a császári kezek közé tette le. Felfogta előde terveit, kinek két-szintüségét és jellemtelenségét is örökölte. Ő buktatta meg Székely Mózes s érvényt szerzett a császári uralomnak. Azután Bocskay ellen is szerenesét próbált, de ettől megveretett. Mi alatt azonban ő idegen korona után járt, saját koronáját tette koczkára: míg ő Erdélyben Székely Mózeset legyőzte, egy török sereg országa ellen ment. E sereget visszanyomta ugyan, de maga sem bízott diadala sikerében és újra Erdélybe ment, hol Bástánál keresett segélyt, de nem nyert. Ez alatt honn alattvalói fölkeltek ellene, s egy bojár tettek vajdjává 1604-ben. Csak nagy bajjal sikerült legyőzni versenytársát, lecsendesíteni országát, s két év mulva 1606-ban kiengesztelni a törököt.

A küzdelmekbe a moldvai hospodárok is beleelegyedtek. A két ország egyesítésének tervét egyik másik nagyravágyó vajda olykor olykor szívesen fölvette, s így a két állam közt a béke többször rendült meg. Bocskaynak, midőn Rádul ellen harczolt, szövetségese volt a moldvai vajda, kinek birtokában hasonló erős küzdelmek s gyakori trónváltások fordultak elő ez időtt, előidézve török vagy német pártok által, melyek közt ingadozott az ország. Movila Simon és Jeremiás, továbbá Mark bojár egymással szemben voltak egyszer s máskor vajdák, míg nem Jeremiás maga maradt. Ennek halála után 1608-ban özvegyének, egy ravasz és vállalkozó szellemű nőnek, pártja győzött,

ki idősebb 13 éves fiának, Konstantinnak megszerezte a vajdaságot.

Midőn Báthory trónra lépett, Konstantin, a moldvai hospodár és Radul az oláh vajda közt színleg béke volt ugyan, de ez erős ellenszenvet palástolt. Mindkét ország teljesen elismerte a porta fenségét s ez annyival keményebben tartá visszanyert jogait, mennyivel több alkalma volt a lezajlott 15 éves háború alatt meggyőződni, hogy — Erdélyt is oda értve — a három szuzerain tartomány coalitioja a bécsi udvarral nagy mértékben veszélyezteti a magyar hódoltságot. Ily coalitioakra most rossz idők jártak. A Habsburgok kezét családi versengések nagy mértékben megköté, s Rádulnak erős oka volt palástolni németességét. Könnyen fejébe és koronájába kerülhetett volna, akkor midőn a porta minden léptét gyanúval kísérte s csak kényszerítve tűrte a vajdaságban.

Báthory mind e viszonyt és körülményeket tisztán fölismeré. Fiatal kora daczára helyes tapintattal fogta fel helyzetét. Jól látta, hogy merről fenyegetheti leghamarabb veszély, fölismeré, melyik oldalról biztosíthatja magát legkönnyebben. Első nyilatkozata, melyet a serlegek csengése közt félig tréfásan tett, még senkit sem jogosított fel azt hinni, hogy valaha Szeben kulcsait kezében karddal fogja követelni, de bizonyosságul szolgált, hogy teljesen ismeré a veszélyt, melyet országára a szászok kifelé gravitálása hozott már is, mely irányban annyival biztosabban működhetnek ezek, mennyivel erősebben áll alkotmányuk bástyája. Első diplomatikai cselekvénye azonban már mindenkit meggyőzhetett, hogy ez ifjában tiszta ész és megtörhetlen erős akarat lakik — határt nem ismerő szenvedélyességét ez úttal még semmi sem hozta napfényre. Első értekezlete tanácsuraival az oláhországi viszonyokra vonatkozott s első követe az oláh vajda Rádul ellen volt intézve.

Soha sem volt kedvezőbb az alkalom Rádul megbuktatására, mint épen most. Elzárva a prágai udvartól, a törököktől csak megtűrve, egy belmozgalom kétségtelenül véget vetne uralkodásának. Az ilyennek támasztása sem járna sok nehézséggel. Erdélyben mindig voltak kéznél bujdosó bojárok, kiket nem volna nehéz az elégületlenek pártjára állítani és a porta szemet fog hunyni a bevégett tényre. Brassóban ez idétt egy Kamarás Mihály nevű bojár számüzött tartózkodott. Kérdést tett a fejedelem korlátnoká által

Weiss Mihály brassai polgárnál, — kinek eszét és tehetségeit már elődei is több ízben hasznosíták — nem lehetne-e ezt a trónra emelni Rádul helyett? Weiss nem nyilatkozott Kamarás személyisége ellen, hanem a tervet nem helyeselte, mert Rádul gazdagsága, ravaszsága és vitézsége sok leküzdeni valót hagyta fenn. Báthory előtt ezzel semmi újat sem mondott s hogy legalább az első lépést megtegye, mely a jövő cselekmények alapját képezze, Piskóti Balázst nagy titokban a moldvai vajdához Konstantinhoz küldé. A kormányzó anyjának, ki a lengyelekkel, törökökkel, prágai udvarral legjobb egyetértésben élt, tetszett a terv, s Kamarásnak máj. 1-én négyezer forintot és ajándékokat küldött. ¹⁾

Most már úgy hitte Báthory, hogy ennek alapján a dolgot nagyobb tanácsban hozhatja fel. Összehívta a tanácsosokat, főurakat, a rendek előbbkelőit — ezek közt Weiss Mihályt is — tanácskozásra május közepére Gyulaféhevárra, ²⁾ hova maga Kolozsvárról máj. 13-án indult el. Itt megvitatták a Rádul előmozdítására vonatkozó tervet — de a nagy rész azt vakmerőnek találta és sok s feles vita után elvetette. A fejedelmi trón még nem eléggé szilárd, hogy e vállalatot végre lehessen hajtani. A bukással pedig sok tételnék kockára. A portai követ még el sem indult, és a Magyarországgal való ügyek sincsenek elintézve. Jobb még most csak a biztosításra gondolni és próbát tenni, ha nem lehetne-e biztos és szilárd békét kötni vele? S valóban ebben állapodtak meg. De a dolgot nagyon fontosnak itélték, mert a fejedelmi tanács elnökét, nagyságos Imrefi Jánost Sármasági Zsigmond befolyásos tanácsurat, Gáspár János marosszéki királybirót és Weiss Mihályt nevezték ki a követség tagjaivá, oly utasítással, hogy vagy erős

¹⁾ Weiss Naplója Trauschenfels Fundgrubenjében. Ez a Kamarás Mihály nem volt hospodár, mint némelyek hiszik. De a Fundgruben kiadója is téved, midőn jegyzetében azt mondja, hogy Konstantin a főkamarásnak küldött 4000 frtot. Hiszen elébb és utóbb mindig kamarásról beszél, mit keresne ott a főkamarás? s miért küldött volna a moldvai ennek pénzt?

²⁾ A tanácskozás nem máj. 10-én tartott. Weiss azt mondja: die 10. may v o c o r album Juliam, tehát máj. 10-én hivatik. Vagy akkor kelt, vagy akkor kapta a fejedelmi parancsot. Segesvári Bálint írja: „13 maji indula Fehérvárra Báthory Gábor az székre. Virágvasárnap-tól fogva mind Kolozsváron lakott usque 13-um maji.“ Az ő jelenléte nélkül pedig csak nem tartottak fejedelmi tanácsot.

és biztos békét kössenek az oláhországgal vagy hadizenetet adjanak át. A követek még Fehérvárról elindultak, Rádullal s bojárjaival Argyisban találkoztak. A vajda gondolhatólag nem találta alkalmasnak az időt, hogy háborút folytathasson s igen őszinte és biztos béke hajlamokat mutatott. A frigyre ő és bojárjai — mely máj. utolsó napján kötöttet, megesküdtek, s a követek harmadnapra Tergoviston át visszatértek. Előadásukra az oláh bujdosók Petrátkó a Mihály vajda fia, Logofet, Stoikieza, Kamarás Mihály s a többiek elfogattak. Ezek a két első kivételével ez évi október 2-án Rádul követeinek kiadattak.

Miután a fejdelem Fehérvárt a havasalföldi követség eredményéről értesült s így ez ügyet legalább előlegesen elintézettnak tudta, miután Budára június havában a nagy befolyású Ali basához Kornis Boldizsárt küldte, hogy a stambuli követségnek ez oldalról is támogatást szerezzen, — megkezdte korábban tervezett körútját. Fényes és nagyszámú — 700 főre menő — kísérettel indult el. Fehérvárt¹⁾ s a magyar vidékeket várakozása fölött elpusztultnak találta, de nem a szász földet, mely az előbbi évek csapásai alatt kevesebbet szenvedett. Szebenben néhány napot töltött fényes lakomák között s mi sem mutatott rá, hogy célzattainak elárulása által legkisebb ellenszenvet költött volna. Fogarásban nem sokat időzött s jul. 9-én Brassóba érkezett. Mig ott volt — nyolcz napon át — egymást érték a lakomák s ezekre a polgárok nejeikkel együtt hivatalosak voltak.²⁾ „Tánczot járt velök, vigadozott nem nagyon kegyesen és tisztességesen“ — mond a kronikairó nem titkolt boszankodással. Kiséretében volt Bethlen Gábor is, ki ekkor és innen indult el portai követségére, nejét, Károlyi Zsuzsánát, ki őt idáig kísérte, inasa Mikó Ferencz gondjaira bízván.³⁾

A körút nem ütött ki rosszul. Bár még elég volt a be nem hegedt seb, „az országnak mindazáltal mindenfelől szép csendes békessége vala, és kiki házában csendesen nyughatik vala.“ S

¹⁾ Bethlen Farkas VI. k. 525 l. Mikó Ferencz 179. A budai követségről Kazy Hist. I. 70. Kornis az utban szerencsétlenül járt. A hajdúk Debreczennél megrohanták s kirabolták, életét is bajjal menté meg.

²⁾ Weiss Mihály a Fundgruben III. kötete 202 l. V. ö. a Bánfi Péter naplójával. U. o. 251 l.

³⁾ Mikó Ferencz Historiája 180 l.

körülmények szerint ezt is nagy áldásnak tekinték : mert pihenésre volt főként szüksége az országnak a régi csapások kiheverhetésére. Báthory Brassóból visszatért Fehérvárra. Utjának fő czélja úgy látszik a szász viszonyokkal való ismerkedés volt. Hona saját tűzhelyénél, kiváltságai bástyáján belül akarta látni e vagonos és különös nemzetet, mely a veszély napjaiban oly zárkózott és sokszor oly ellenséges indulatú tudott lenni, s mely kifelé gravitálásával annyi küzdelemnek, belviszálynak forrását nyitotta fel. Minden, a mit itt látott, igazolá előleges tudomásait. Azonban tapasztalatai eredményét egy eszélyesnek nem nevezhető, de annyival erélyesebb politika fogamatba vételére jövőre tartá fen; most nejjére várakozott. E főrangú hölgy a Palocsai Horváthok nemzetségéből jul. 15-én érkezett Kolozsvárra, honnan utját Fehérvárra folytatta. „Nagy kövér asszony volt,“ mondja egy polgári származású kronikás, ¹⁾ kinek sejtelme, hogy férje „nem nagyon szereti“ csakugyan valósult. Mert utóbb a fejedelemnő Görgénybe ment lakni, elválva férjétől, ki nem szereté, hogy kaladjainak tanúja legyen, de ki ez öszre tervezett családi ünnepély miatt még nem távolíthatá el végkép magától.

A nyár többi részét fontos külügyi dolgok elintézése vette igénybe. A Moldvaországgal Piskóti Balázs által kezdett alkudozás, mióta a havasalföldi ügyek békére döltek el, más fordulatot vett. A fejedelmi tanács igyekezete frigy létrehozására volt irányozva, oly alapon, hogy a moldvai vajda ennek fejében bizonyos csekély összeget fizessen a fejedelemnek. Ez első lépés leendett Erdély fensőségének elismerésére. De a trónján meg nem szilárdult Konstantinnak ezt is örömmel kelle fogadnia s ez időtt már tudva volt a fehérvári udvarnál, hogy ő 8,000 frt fizetésére hajlandó. Aug. 9-ére a székvárosba részletes gyűlés hivatott össze, hol ez 13-ig együtt maradt. Itt tudatta a fejdelemmel Weiss azon kellemes hírt, — melyet vele egy renegat barátja Jahia terdzüman közlött, hogy a divánban elismertetése határozattá lett. ²⁾ Ez alatt

¹⁾ Nagy Szabó Memorialeja Tört. ad. II. 104.

²⁾ Weiss naplójában a renegat neve Jordzuman Jachya Csauznak van nyomtatva, nyilván hibásan. Terdzüman annyi mint tolmács. S ez ember tolmács volt — az világos. Ha pontos-e a Jachia név? s ez is nem tihája-e? (azaz jegyző) nem tudom. Azonban így magában többször fordul elő.

határozattá emelték, hogy a fejdelemnek joga ne legyen a fiscust illető dézsma jövedelmet másokra ruházni, s hogy a fejedelmi lakal szemben levő vártemplom romladozott fedelét újra felépítsék. De minthogy a moldvaiak mindig késtek, a három nemzetből külön külön a főurak és városi követek közül nyolcz-nyolcz képviselőt választottak ki, a kik ezekkel, ha megérkeznek, kicseréljék a hitet. ¹⁾ Végre megjöttek a követek: megigérték a moldvaiak a követelt 8,000 frt kifizetését, magokkal hozták urok és a bojárok hitlevelét s kicserélték a fejdelem és kinevezettek hitlevelével. Örök hűséget és barátságot esküdtek ezek egymásnak kölcsönösen, mely mindenikök birodalmára kiterjedt. Egymás ellenségeinek ellenségei fognak lenni, a lázzadó alattvalókat egymásnak kölcsönösen kiadják, sőt külső megtámadtatás esetében egymást kölcsönösen fogják segíteni. ²⁾ Így ez időre a két Oláhországgal tisztába volt hozva az ügy s a trónfoglalási üdvözetek viszonzásul Báthory Peski Jánost a vajdákhoz küldé. ³⁾

Még hátra volt a magyarországi ügyek rendezése. A had, melyet Prága ellen indított, Rudolfot lemondásra kényszeríté. Ausztriát s Morvaországot ő a főherczegre szállítá, a magyarokat pedig feloldá esküjök alól s a koronát jun. 27-én Mátyás táborába küldte. Ezzel be volt fejezve a polgárháború. De Mátyás pártja, hogy a koronát annyival biztosabban tehesse jelöltje fejére, aug. közepére Kassára összehívta a felsőmagyarországi megyék gyűlését. ⁴⁾ Itt volt tárgyalandó az erdélyi ügy is, melyet ott Imrefi János és Kornis Zsigmond képviseltek. S valóban a Mátyás biztosai-val névszerint Illésházy nádorral Hoffmann Györggyel, Vízkelety Tamással, Daróczi Ferenczczel létrejött aug. 20-án a kiegyezés.

¹⁾ Bethlen Farkas VI. 516. Kazy a székelyek részgyűléséről beszél, mely Udvarhelyt tartatott De aligha ezzel nem téveszti össze, legalább a gyűlési tárgyalások arra mutatnak.

²⁾ A hitlevél közölve Weissnál 204—205 l. A szászok e kötelezettséget novemberben fogadták el, felületesen és kedvök ellenére, mondja Weiss a 203-ik l. főként mert a szászok kiváltságosak és hűséggel csak addig tartoznak, míg a fejdelem a haza javát keresi.

³⁾ Kazy Hist. I. k. 72.

⁴⁾ Kovacsics Supplementum III. 361. Minő menedékleveletről van itt szó, melyet Rudolf Báthory Gáborhoz küldött követeinek jul. 12-én a béke értekezletre adott? nem tudom. Rudolf már ekkor nem volt császár -- de nem lehetetlen, hogy testvére ellen valamit tervelt.

Báthory semmitsem fog Mátyás főherczeg és Magyarország ellen kezdeni, Erdélyt és részeit nem fogja a magyar koronától elidegeníteni, a bécsi békét megtartja, sőt Mátyást minden hadjáratában — a török ellen intézettet kivéve — segíteni fogja. A magyar birtokokra s Kállóra nem formál semmi jogot. A kállai hajdúkat Nádudvarra szállítja. A magyarországiak viszont Csegét adják át a kállai hajdúknak, mely két helyet ők azon joggal birják, melyen Kállót nyerték Bocskaytól. ¹⁾ Végül Illésházy mint a Mátyás biztosa Nagy-Bányáról lemondott a Báthory részére. Az átadást Daróczi Ferencz eszközöndi, miután az erdélyi hitleveleket kezéhez vette s az eskületétel megtörtént. ²⁾ Erre az okmányt aláírták, megpecsételték s kicserélték a biztosok, mire az erdélyiek haza utaztak.

Báthory sept. 21-ére országgyűlést hirdetett, melyen főként a szerződés ratificatioja volt végrehajtandó. Ő maga sept. 18-án érkezett Kolozsvárra a gyűlés színhelyére. A magyarországi biztosokat Daróczi Ferencz képviselte. Az okmányt a rendek már a gyűlés második napján elfogadták és helybenhagyták : annak leglényegesebb pontja, mely Erdélyt a magyar korona elidegeníthetlen részének tekinté, ugy is óhajaikkal különösebben találkozott, „mert megtanult“ — írta egy tapasztalt erdélyi államférfi — „hogy minékünk mindenkor veszedelmünk Magyarországból volt, mikor egymást nem értettük : viszont igen szép csendességünk, mint nekik, nekünk is akkor volt, mikor egymás értelmében és szeretetében voltunk. Ezután is csak addig tartatik meg a magyar nemzetnek mind' becsülete, békessége, míg az ugy léssen : de mihelyt eszébe veszi ezt mind a két nagy szomszéd, hogy különben vagygon : hidd, bizony reád várjad a veszedelmet.“ ³⁾ Ez volt akkor az uralkodó hangulat. Magyarország is a ponton áll, hogy alkotmányát biztosítva lássa, Erdély e részben már garantiákat is szerzett magának és e kötés most a két országot szorosabban volt összefűzendő. Nagy lelkesedéssel fogadták tehát sept. 22-én a fejdelem eskületételét, melyben ő a kassai kötéslevél megtartása mel-

¹⁾ Ez intézkedésre a hajdúknak amaz elpusztult helyeken garázdálkodása szolgáltatott okot, kik Kornis Boldizsárt s egy török követet is kiraboltak s az utak közbátorságát veszélyeztették.

²⁾ Közölve az oklevél. Bethlen Farkas VI. 527—531 l.

³⁾ Mikó Ferencz 179 l.

lett fogadja, hogy „Mátyás herczeg ő felsége Magyarországnak gubernatora ellen, sem a magyarországi koronának jussa és a confoederatus országok ellen semmi idegen és ellenséges igyekezettel nem lesz semmi időben, sem Erdélyt és a hozzá engedett vármegyéket el nem idegeníti a magyar koronától különben, hanem azon állapotban tartja, a mint most van és bírja, a bécsi pacificatiot is megtartja minden rendiben, a mennyiben a szabad választásnak és mostani egyezkedésnek nem praecipual; sőt ő felségének Mátyás herczegnek és Magyarországnak, azonképen a confoederatus országoknak, valamikor kívántatik és szükség lesz, minden erejével és tehetségével a törököt kivévén, segítségével és hűséggel mellettök lesz.“¹⁾ Hasonló tartalmu volt a rendek esküformája is, mely hasonlólag ez úttal mondatott el.²⁾ Daróczi ezután visszatért Magyarországba, s utjában Nagy-Bányát átadta Báthory biztosainak.³⁾

Épen e napokra sept 29-ére Pozsonyban is volt országgyűlés hirdetve. A két magyar hazában minden ember világosan tudá, hogy a nemzet évkönyvében ez leend egyike a legfontosabbaknak. Az alkotmány visszaszerzéséért folyt küzdelem, Bocskaynak fényes, de csak az ország fele részére elért kezdeménye itt fog véglegesen megoldatni. Hogyan? az még a talányok közé tartozott, de hogy Erdély viszonya Magyarországhoz a kassai kiegyezés által nevezetes stadiumba lépett s hogy épen a kassai pontok megerősítése a megválasztandó király által annak nélkülözhetlen kelléke, mindkét oldalon jól érzék azt. E gyűlésre tehát a rendek Sennyei Miklóst, Kornis Zsigmondot és Frater Istvánt küldék fel, azért, hogy a koronázáson Báthoryt képviseljék, s hogy a pontokat Mátyással is aláírassák. A követek felmentek — s egy hosszú és zajos gyűlés tanúi voltak. Meghozattak a koronázás előtti törvényezikkek, megválaszták nov. 16-an a királyt, nov. 17-én a nádort (kit mást, mint e mozgalom lelkét Illésházyt?) s az előbbit nov. 19-én megkoronázták. Azután újabban törvényezikkek alkotásához láttak s megerősíték ezek sorában a kassai kiegyezést,

¹⁾ Közölte Jászay Tudománytár 1840. VII. k. 192. 193. l.

²⁾ Közölte Katona XXIX. 184, 185 l.

³⁾ Nagy-Bánya azon időben, midőn Homonnai Husztot és Kövart elfoglalta, került a császárnak kezébe. Bethlen Farkas VI. 506.

miután azt Mátyás két nappal az országgyűlés eloszlása előtt — dec. 4-én — aláírta. ¹⁾

Ugyanaz napon, melyre a pozsonyi gyűlés volt hirdetve, oszlott el a kolozsvári. Minden, mi itt történt az új fejedelem páratlan népszerűségét mutatta. Tetemes költséget szavaztak meg udvartartására örökös joggal, neki és utódainak adományozák Fogarast és Kővárt, melyet Homonnai végre csakugyan kieresztett kezei közül. Aztán a jus ligatum eltörlését még szabatosabban körülírták. Mindez őszinte örömnnyilatkozata volt a nemzetnek, hogy annyi hányatás után a békét megszilárdultnak látta.

Báthory visszatért székhelyére, hogy előkészületeket teheszen hugának menyegzőjére, kit ő Bánffy Dénesnek jegyzett el. E fiatal főrangú hölgy született 1594-ben s mint a fejedelem osztályosa a roppant csesedi hagyományokban, gazdag hozományyal rendelkezett. Báthory nagyszerű előkészületeket tett, hogy a menyegző rangjához és vagyonához méltó legyen. A három nemzet előkelői meghivattak s kétségkívül a fejedelem magyarországi barátai közül is sokan megjelentek. De a fehérvári romladozott fejedelmi lak szűk volt s a nászt Kolozsvárra volt megtartandó. Nov. 9 én ide megérkezett Báthory, az örömapa személyese. Két nap múlva megjött Bánffy is, s ez napon megtarták az esküvőt a lábas háznál (mely épület ma is e nevet viseli) Márton Deáknénál. „Ugy lőttenek — mond egy polgári kronikás — ²⁾ hogy a házakban, a piacon egynehány megszakadozott és a kemenczék is beszakadoztak.“ 15-én távoztak a fejedelem és vőlegény.

E hó vége felé Bethlen Gábor is megérkezett a török császár követével, ki magával hozta az athnamét, vagy a szultán megerősítő ftigylevelét s a beigtatásnál használt diszjeleket, zászlót és kardot. ³⁾ A szultán biztosa rendesen Kapucsi basa s az

¹⁾ Corpus Juris Hung. Koronázás utáni t. czikkek art. XIX. Mikó hibásan egyik követül Rhédei Ferenczet említi, de az eredeti példány Bethlen Farkas kezében volt s adata összevág a Corpus Juriséval. Fratert a későbbi egyezkedések említik. Alkalmassint titkári minőségben volt jelen.

²⁾ Segesváry Bálint 172. V. ö. Weissal 203. 1.

³⁾ Maga az athname csak ennyiről szól. Bethlen szerint a kard drága kövekkel volt ékítve s e kettőn túl még bot is küldetett. Mikó szerint zászló bot volt ahoz való több eszközökkel és szép öltözött

átadás ünnepélylyel eszközöltetett. Az ünnepélynek most sem Fehérvár, hanem Szászsebes volt tanúja, hova nov. 29-ére a fejdelem is átrándula. Gondolni lehet, hogy magával vitte dobosait, siposait, trombitásait, a mezei hadakat, a kék és veres darabantokat, a környékbeli nemességet, az udvari serget, bejárókat, a főurakat, tanácsurakat — mert ő semmi alkalmat, hol gazdagságát kimutathatá, nem szokott elszalasztani. Kölesönös üdvözetek után a kapucsi basa a császár kardját felköté a fejdelem oldalára és a zászlót kezébe adta. Csak ezután adta át az athname, mely hihetőleg a rendes szokás szerént most is aranyos veres posztóra volt írva különböző színes betűkkel s aranyzott sugrával és arany függő pecséttel ellátva. ¹⁾ De az ünnepély hideg és kimért s az ajándékok csekélyszerűek voltak.

Mind a mellett az athname szövege felülmulta a várakozást. Bethlen nem a külsőségekben, hanem a lényegben tudott rendkívüli eredményt felmutatni. „Régi időtől fogva való szokás — mondja az okmány — hogy az erdélyi fejedelmek és vajdák a királyoknak refugiumul lévő fényes portámhoz és boldogulásra segítő felséges udvarunkhoz, hűséggel, igazsággal, engedelmességgel és szeretettel összekötöttetett barátsággal legyenek. Erdélynek s ahoz tartozó tartományoknak és váraknak, boldog jelű parancsolatunkból mostani fejdelme, a magyar nemzetnek előttök járója, a jesuiticus magistratusoknak dicsekedő öröme, a messiatica nationak nagyjai között kiválasztatott, az eretnek népek gyülekezetinek, dolgainak igazgatója, a méltóságnak és pompának szeméremmel és jó discretionnal viselője, minden jó igyekezetre örömmel kalauzkodó gazda,

lovakkal. De Mikónak aligha van igaza : a ló ajándék nem volt ugyan ritkaság, de Weiss szerint — s ő szemtanú volt — non adeo cum magna pompa et levibus muneribus jött vissza Bethlen.

¹⁾ Magáról az ünnepélyről nem birunk részletes leirást, csak annyit, mennyi a fennebbi jegyzethen van felsorolva. De az ilyen ünnepélyek közt nem volt sok különbség s az athnamekat a portán egyformán szokták hagyományos szokás szerént kiállítani. A Weiss non adeo magna pompája arra vonatkozik, hogy a török nem fejtett ki kellő pompát, nem pedig arra, hogy Báthoryval ne lett volna elegendő kíséret. Hihetőleg Báthory a mint a csekély ajándékokat észrevette, nem fejtett ki nagy fényt, s csak a legszükségesebbekre szorítkozott. Ki a fejedelmi beigtatásról részleteket akar tudni, olvassa el Mikó szép értekezését e tárgyról a Szigeti Album 190 s köv. l.

Báthory Gábor, (kinek vége jó legyen) a világ népeinek refugiumára, a mostani idő császárnak ragaszkodó helyére, felséges fundamentumu felséges portához, és fejedelmi rendből álló és a mostani nagy rendek között tekintetes Bethlen Gábor nevű követjét küldvén levelével, annak continentijából értjük : hogy ha mikor eleitől fogva a megirt országnak vajdát vagy fejedelmet kellete rendelni, ugyanazon erdélyországi uraknak, vagy fejedelmeknek gyermeki vagy atyafiai közül, a ki a fejedelemségre illendő és alkalmas volt, az ország urai és tekintetesei kedvelvén, és annak fényes portánkhoz való igazságát, engedelmességét és hűségét hírül adván, azon országnak fejedelemsége, hogy kegyelmesen az olyannak conferálatnék, a régi athnamék is azt continealják.“

Aztán elősorolja az okmány, hogyan óhajtják Báthoryt az ország rendei, hogyan kívánják „császári köntösömhöz hűséggel ragaszkodott nagy magyarok generaljának, Nagy Andrásnak és Boesikai Istvánnak derék emberei, kapitányi, hadnagyi, és több magyar hadak is magokon fejedelmeskedésre“ hogyan ajánlják a krimi khán, a havasalföldi és moldvai vajdák alázatos leveleikkel.

Következnek a megerősítési feltételek.

Midaddig, míg a rendek és fejedelem hűvek lesznek a portához, „mindaddig se végbeli fejedelmink, se egyéb török részre lévő hadaink se titkon, se nyilván Erdélyországra ne irrumpálnak, azoknak szegénységét, cselédjüket, feleségeket ne rabolják, se marhájakat ne prédálják ; adott hitünk iránt abripiáltatott rabok előbbi uroknak és helyeknek restituáltassanak, és mindkét részről az exorbitánsok erősen megbüntettessenek.“

A khánnal s két vajdával tartsanak barátságot, oly módon, hogy bármi esetben segélyre volna szükség „a végbeli vezérek személy szerint is comparealjanak.“

Ha a török fensőség alatti tartományok támadtatnak meg, a szükség szerint az erdélyi hadak és fejedelem vagy felüljenek, vagy élelmet és hadiszert adjanak.

A bécsi béke tartassék meg.

A ki a magyarországi urak közül erdélyi részre áll, ebben ne gátoltassék.

Az ország adója nem fog felemeltetni. A követeknek és kapitánoknak rendelt praebenda régi szokás szerint mindenkor pontosan kijárjon.

Igy adatik át az erdélyi fejdelemség Báthorynak 1608. aug. 15-én. Melynek folytán az ország adója három évre el is engedtetik s azután a régi mód szerint (10,000 arany) fizetendő. „Ez hűtlevelemnek adatása után senki rabot Erdélyből ne kapjon, mely ha medio tempore esett volna, az olyan rab sarcz nélkül megszabaduljon, hasonlóképen a mi pártunkról is Erdélyben szökő szegény-ségink restituáltassanak.“ A török birtokokat háborgatni tilos és a török rabok kiadandók.

Jövőre a fejdelmek a szultán beleegyezésével házasodhassanak csak.

A határszél a szerint tartassék meg, mint Halibég defterében be van jegyezve.

A moldvai s havasalföldi vajdák jószágot Erdélyben ne vásárolhassanak. Ha pedig ezek pártot ütnének s Erdélybe szaladnának, kiadassanak.

A kereskedők mindkét részről szabadon járhatnak. ¹⁾

¹⁾ Közölve egész terjedelmében a Rozsnyai Dávid munkájában. Erd. Tört. Ad. II. 328 s köv. l. Rozsnyai az okmány kelte körül chronologiai hibát követett el. Ugyanis 1017 december (szilhidzse) 22-ik, azaz 1607. aug. 15-ik napjára teszi az okmány keltét. De hibásan, mert 1017-nek 1609-, aug.nak pedig nem szilhidzse, hanem dsemaziülevvel felel meg. Első kérdés itt : melyik évszám az igazi, az 1607, vagy 1608. Az athname szövege 1017-ről beszél. 1017 moharrem 1-je volt 1608. apr. 17-én. Ugyanezen év dzülhidzse 1-eje volt 1609. márcz. 8-án. (Az 1016-ik év 1607. apr. 28. — 1608. márcz. 18-ig tartott.) Az athname szövege a 330-ik lapon mondja : Bethlen Gábor nevü követjét küldvén levelével. Mikor indult el Bethlen ? Mikóbból tudjuk, hogy 1608. Brassóból, hova a fejdelmet elkísérte. Weiss és Bánffy a fejdelem megérkezése idejét jul. 8-ra teszik. Itt töltöttek egy hetet. Bethlen a portáról ez év őszének végén, Weiss szerint nov. 29-én érkezett meg, mindkettő pedig világosan írja az athname v a l. Évszámul tehát az 1608-at habozás nélkül elfogadhatjuk. De hát a hó és nap ? A Boesckay-féle athname-nak helytelenül nevezett ferman szilhidzse hónapot juliusnak nevezi. Ez is hibásan, mert 1013 szilhidzse 1605 apr. máj. Pedig a szilhidzse az utolsó török hónap, s így Rozsnyaynak azt kellett a december alatt érteni. Báthorynak, mint Weisst a terdzüman értesíté, a Bethlen közbenjárása folytán aug. 9-e előtt megigérték a fermánt, ki azonban csak később adták, mert hihetetlen, hogy Bethlen, ha ez időtt kapja meg, oly hosszasan ott mulatott volna : redseb vagy saban hónapban tehát oktober végén vagy nov. elején. Így tehát a magyar athname aug. 15-e aligha e két

E pontokban tehát semmi megalázó, az ország függetlenségét sértő. Sőt az adónak 3 évre elengedése — évenként 10,000 arany fizettetett — nevezetes és jótékony eredmény volt. A két szomszéd vajda oly állapotba lőn helyezve, hogy tőlök tartani nem lehet — sőt az erdélyi fejedelmi rang elsősége elismerve volt abban. Az annyszor követelt Jenő és Lippáról nincs ugyan említés — de a Halil bég defterében kijelelt határoknak megtartása általában nem volt kedvezőtlen az országra nézve — mert tudva van, hogy a behódolások a török részről a határszélen mindenütt, de legfőként a temesvári pasák alá rendelt szandzsákságokban az utolsó időben napirenden voltak. Hogy ez egyszer behódolt helyek visszaadassanak, senki sem remélte : de a többire nézve úgy hitték, hogy nyugton lehetnek. ¹⁾

hó valamelyikével nem esik össze, de azzal, melyre Rozsnyay teszi, semmiesetre sem. A chronologiai zavart csak az eredeti feltalálása döntené el, mert hogy Rozsnyay a török hónapokat itt és a többiekben rosszul fordította, több mint hihető. Ez érdeken tett kutatásaim fájdalom mindeddig eredménytelenek voltak. Annyival inkább sajnálom, mivel azon egypár török okmány, mely Erdélyből került ki, s melyeket Szilády Aron barátom fordításából ismerek, a szó teljes értelmében országos fontosságú. Valóban igen nagy szolgálatot tennének hazámfiainak, ha irt barátommal, lefordítás végett, török okmányaikat közölnék.

¹⁾ Lippa 1551-ben lőn elfoglalva. Ezóta 1603-ig szandzsákság volt. A történelmi osztály közlönyének III. k. 46 s köv. 1. Ötvös Ágoston közli a lippai és aradi szandzsáksághoz tartozó helységek laistromát. Az összeírás 1585-ről van datálva, de aligha nem a Halil bég defteréről iratott le. Itt a lippai szandzsákságban mind Lippa, mind Jenő fel vannak sorolva. A Rozsnyay Dávid kézirati munkájában pedig, melynek egykorú másolatát birom, közölve van Rákóczy Zsigmondnak egy folyamodványa, melyet érdekesnek tartok egészen közölni. „Sok szóval a fővezért ő Ngát nem terheljük, rövideden jelentjük : Hogy midőn nem is reménlettük volna szegény Bocskay István király az ellenség titkos csalárdságától meghala, és noha a megholt Bocskay István király maga helljében Fejedelemnek a Homonnai fiát Homonnai Bálintot testálta volt, mindazáltal az Erdélyi nagy Rendek Semmiképen ötet az Erdélyi Fejedelemségre acceptálni nem akarván, közönségesen Fejérvárra gyűltek és ott minket magoknak régi szokások és rendek szerint Fejedelemmé választottak. Én is az Erdélyieknek megesküdtem arra, hogy Hatalmas Császár hű szolgája lések. A mi Jenő és Lippa dolgát illeti, megírta vala szegény Uram Bocskay István király azt nekem még Kassáról, mi formán tett volt ígéretet rólok, és kötelezte volt is magát, levelit adván az Mlgs Me-

Az év hanyatlott s az országnak nemcsak politikai sebei voltak begyógyítva, hanem annyi nyomor, megaláztatás és szükség után egy kis nyugalom és jóllét mutatkozott. Ideje is volt tiz zaklatott év után, melyben a háboru, rosztermés, a hallatlan dúlások és pusztítások, a hajduk és törökök zsarlásai, a vallonok és tatárok rablásai, az oláhok és rácok égetései, az inség s ennek következtében a kibujdosások, a népesség meggritkulása oly általános éhséget idéztek elő, hogy némely nyomorult emberhússal tartá fe szerencsétlen életét. Mintha a IV. Béla kora újult volna meg nem egyszer, hanem évenként ismétlődve. Igaz, Bocskay trónfoglalása óta enyhült a nyomor, s a hányatások megszűnése, a belbéke kilátásai alkalmat adtak lassú üdülésre. De ez lassan baladt — mert azóta egymást érték a természeti csapások. Az 1606-ik évben rosz termés volt, melyet a gyakori jégeső még roszabbá tett. A következő év telének nyárias melege nagy befolyással volt, hogy a bor és búzatermés roszasága még a mult évinél is érezhetőbb legyen. Az 1608-ik év sem volt ment csapástól, mert ez idétt ragály dult,¹⁾ de ez év máskülönb enyhité az előbbieik nyomorait. „Ez esztendőben — mondja egy kronikás²⁾ — igen sok buza és bor

hemmed Passának hogj assignálja Hatalmas Császárnak, ahoz én is azt mondom : Hogj ha a fejedelemségben megmaradok, mind Jenöt, Lippát és ezekhez tartozó Várat és Kastélljokat, benne lévő minden Requisitumokkal Hatalmas Császárnak kezében adom. Ugj mindazonáltal hogj a fényes Porta is enyem assecurálljon, és arról Quiétáló levelét is küldje nékem hogj Homonnai Bálintot az Erdélyi Fejedelemségre bé nem veszi. Igj mi is soha semmiképen igéretünket meg nem másoljuk. Ezek után Isten Ngdát sokáig éltesse. Költ Gyula Fejérvárat Anno 1607. Nagyságodnak mások felett való Jóakarója. Rakotzi Sigmond.“ Ez okmány tehát mulhatlanul a Weiss követsége előtt kelt, lihetőleg a Dobai és Széplakiféle követség hazaérkezése után. Kétségtelenül, hogy a Halil bég defterébe a porta ama két várat beértette, de minthogy névleg nem nevezte meg, a rendek nem voltak hajlandók tudni róla. Bethlen alatt 1616 csakugyan visszaadtak.

¹⁾ Trausch Chronicon Fuchsio Lupino Oltardinum I. k. 237 l.

²⁾ Segesváry naplója 172. — Weiss szerint 1607-ben a búzának ára köblönként 6 frt volt. Természetesen magyar forint, mely 100 denárból állott, s körülbelül egy ezüst huszassal ért fel. Egy talér ez idétt másfél magyar forint, egy arany három magyar forint volt. Hogy a buza ára 6 frtről mennyire szállott le, ez időből sehol sem találtam feljegyezve, de hihető, hogy még sem annyira, mint a bor. 1609-ben Segesváry szerint egy köből ára 1 frt volt.

lött, bor praecipue olyan sok volt, hogy egyik hordót az másikért megtöltötték; husz vederrel is adtak egy forintért, egy ejtelt (egy pint) egy pénzen is adtak.“ — És „azon tél — mondja egy másik évkönyvirő — ¹⁾ mulék el sok víg lakásokkal (azaz lakozásokkal: ma is használt kifejezés a társas összejövetelekre) már az emberek elabescalni kezdvén a nyomoruságtól fogatkozásból.“

E vigasságokra a fejedelmi udvar mutatott példát. Itt, mióta az öreg podagrás fejedelmet ifjú dalias levante váltá fel, minden megváltozott. A fősvény öregnek mulatni már nem volt kedve, nem a tanácsurak nagy részének sem, kik többnyire hozzá hasonló öregek voltak. Agálylyal szaporitá az roppant jövedelmeit az erdélyi bevételekből s küldé ki ezeket Barna Istvántól — ő egy középállású családot volt a magyar haza első dynastái közé emelendő. Most egy ős nemzetségű dynasta ül a trónon, ki a család két ágának mesés vagyónát egyesíté. Miért balmozta volna továbbra rakásra a kincseket? miért küldte volna Ecsedre, hol ugy is kimeríthetetlen bőséggel volt? Fiatalkorának erejében nagy tervekkel és sok élvvágygyal lépett a trónra. Nem volt annyira kéjencz, hogy a gyönyörökért feláldozta volna uralkodási czélszándékait. De ezek sem foglalták el oly nagy mértékben, hogy az udvari hölgyeknek s a környezetében levő nőknek szépségét felfedezni ideje ne jutott volna. Óriási ereje roppant sokat megbirt. Igaz, hogy a hölgy erény akkor is nagy tisztelet tárgya volt s megsértése éles megrovást vont maga után. De a nyiltabb udvari élet sok csábbal kínálkozott a dali ifjúnak s ő nem tudott annak ellentállni. „Nagy kövér asszony“ felesége nem nagyon érdekelte, s ennek gyakori elvonulása Görgénybe ²⁾ — mely számára lakhelyül lön kimutatva — nem volt kedve ellenére. Aztán udvaronczaival, sőt tanácsurával közül is nem egy nejét nézte a lépcsőnek, mely a fejedelmi kegyben megtartsa, emelje. A közvélemény hangosan nyilatkozott első tanácsura Imrefi ellen. A főurak, mint Kemény írja, ³⁾ Kurafi Jánosnak hívták s e nevezetes emlékiró is „veszedelmes embernek“ tartja. Ugyan ő említi egy bizelgését, mely mutatja, mennyire értett az udvari stylushoz. „Ha — ugyomod — volt

¹⁾ Mikó 181. l.

²⁾ Nagy Szabó memorialéja. Erd. T. Ad. I. 104.

³⁾ Önéletirása Szalay kiadása 29 l.

nagy Sándor, az is jobb s virtuozusabb nem volt Báthory Gábornál, ha volt nagy Sándornak Parmenioja, nem alábbvaló van Báthorynak is Imrefi Jánosa. "Egy más polgári származású államférfi még élesebben kikel „a hosszú nyakú, megfonnyadt“ uri ember ellen. ¹⁾ Meggondolatlan nyilatkozatot ad a „felfuvalkodottak“ szájába, mely ha elmondott is más körülmények közt s más célzattal lön elmondva : „ez s ez lélek országa, Erdély nem ország, hanem csak megenni s meginnya való; más országot kell keresnünk, a melyen uralkodni kell.“ Bojtít szigorúsága az elfogultságig viszi. Ez ember nevezetes munkájának, mely Bethlen Gábor életét tárgyalja, két első könyvében mindent összehord, a mivel Báthoryt mocskolhatja. Nála Bethlen emelése a fő, túlzott színekkel illusztrálja az ország ellenszenvét, éles és kérlelhetetlen Báthory' — fájdalom, elég számos — hibái iránt, hogy amazt ennek rovására emelje. Munkája tendenciozus mű, melynek adatait ha elfogadjuk is, de meg kell rostálnunk ítéleteit. „Imrefi eladta nejét a fejdelemnek, s ez éretlen ifjú egészen tőle függött, mint egy szent Apolló delphusi oraculumtól.“ ²⁾ De aligha volt Imrefi ily bolond ember s Báthory ily báb. Bizonyynal eléggé aljas dolog volt Imrefinek eladni nejét, hogy ez árért Alvinczet, Somlyót és Diószegyet nyerje, de az első tanácsúr a hajdu mozgalmak vezetésében, mely Báthoryt trónra emelte, a követségek eljárásában Moldvában és Kassán, melyek a trónon őt megszilárdíták, annyi eszélyt s ügyességet fejtett ki, hogy Báthorynak nem volt oka megbánni, hogy Imrefiné férjére bizta a fejedelmi tanácsban az első helyet. Aztán a mily ügyes államférfi, oly vitéz katona volt. De az éretlen ifju is válságos körülmények között az első években sok eszélyt s tapintatot mutatott, ki nagy terveket messze kibató célzatokat forgatott agyában. Nyomrul nyomra fogjuk követni, hogyan lesz merész emberből vakmerővé, erélyes uralkodóból zsarnokká.

S ha Imrefi szemet hunyt a fejdelem és neje közti viszonyra, a családi erényt mások még czégéresebben' árulták. Kamuthy Farkas maga biztatta nejét, hogy tartsa lelánczolva Báthoryt ³⁾ a

¹⁾ Borsos Tamás Erd. Tört. Tára II. 37.

²⁾ Bojti Engel Monumentáiban 277.

³⁾ Kemény szerént így szólt nejéhez : „Tartsd fiam Kata Gyaluváráért.“

megnyerendő Gyaluért. Dengelenghy Mihály neje, Török Katalin, kéjhölgye volt a fejedelemnek, s uralkodása végén életének fordulópontján nevezetes szerepet játszott. ¹⁾ Ő utóbb (1612-b.) a fejdelemtől Hunyadot nyerte s a hunyadi részjószságokat, Vingártot Czelnát. Kemény többeket is tud, kiknek nevét elhallgatja s e részben igen jellemző azon vers, mely Báthorynak athnameja után Rozsnyaynál olvasható :

Vala Báthorynak esze is elhigyjed,
De supplicans dámák csalák meg, így higyjed,
Nem ő kezdte elől — ha mondják se higyjed,
Urak kötötték rá feleségek, higyjed.

Lehet — de Báthory rosz hajlamai nélkül nem kötötték volna. Az ifju heves vérével, forró szenvedélyeivel besodortatott a csábok hálójába s az elcsábítottból nemsokára erőszakoskodó fog válni. Az udvar kétségtelenül már ez időtt is elég czéges bűnnek volt tanyája s a még titokban üzött förtelmek — melyekről egy s más hír még is kiszivárgott — elég botránkozásra adtak alkalmat. Bizonyynal nehéz volna e vádak alól fölmenteni Báthoryt, de épen oly helytelen mindenért őt tenni felelőssé. Történetírói nem mind oly szigorúak, mint a három, kit idéztem s kik közül egy, Kemény, szép külseje mellett vitézi virtusát, elméje élességét is kiemeli. Mikó megrovásai nem fajulnak szidalommá, mint Borsosnál és a szászoknál s Sepsei Laczkó elég világosan mutatja, hogy a nép tévedései irányában szép tulajdonaiért engedékeny volt. Még világosabban tanuskodnak e mellett a költemények. Azon vállalatai,

¹⁾ Török Katát Biró Sámuel 228 lapon csak családi nevén említi, mint Hunyadvára urát. Róla e néven Bojti is beszél, mint Báthory főrangú ágyasáról a 226 és 318 l. De Bojtinál Dengelenghy Lupa is szerepel. Említi a 314 lapon, mint ki Hunyadot megnyeri, s 334 l. mint kinél Báthory menekülése közben (1613) betér. Nagy Iván Magyarország családi III. 279 l. oklevélileg bebizonyítja, hogy Dengelenghy Mihály neje Török Kata volt. A Bojti és Biró adatainak összehangzása kétségtelenné teszi, hogy D. Lupa nem más, mint Török Katalin, azaz Dengelenghy Mihályné. Hogy kivüle még Dengelenghy Lupa is lehetett Báthory ágyasa — az nem lehetetlen. — Nehéz volna Báthory kegyencz nőinek sorsát meghatározni. Bizonyos, hogy első Imrefyné volt, s hogy sokáig versenytárs nélkül állt. Tán 1610-ben következett Kamuthyné s csak 1612-ben Török Katalin. Ferje azonban már korán kegyencze volt a fejedelemnek.

melyek merészségükért a legélesebb megrovás vagy a legengeszelhetetlenebb gyűlölet tárgyaivá tették — a szászok és pápás urak üldözése —nem mentség, hanem magasztalás tárgyai voltak a költőknél, kik az ifju daliás és bőkezű hősnek hajlandók voltak sokat elnézni.

Szerelmi kalandjai mellett a mértéktelen borital is gyakran idézett vád Báthory ellen. Valóban igen nagy hódolója lehetett Bacchusnak, hogy még kortársai is megbotránkoztak. De megbotránkoztak-e oly nagy mértékben, mint Bojti hiszi? nem gondolnám. A lakomák akkor gyakoriak voltak, még a főurak is mázatlán, három négy itezés fazekakból itták a bort s a fejedelmi udvar e részben csak annyiban különbözött, hogy itt több ezüst s arany, kiczifrázott, domborművekkel ékített vagy állatokat ábrázoló kupa, kehely és serleg volt feltéve, mert több telt az ecsedi várból. Az ital megkezdődött a második étékfogás feladásával s a kupákat azontúl egymásnak adták. A lakoma vége felé már zajossá vált, az énekes inasok szerelmi vagy hősies dalait török síp, hegedű, dob váltá fel s ez „ugyan indította az embereket mind az italtra, mind a vigasságra.“ A vendégek, kik Rettégi János udvari pap előimáját áhitattal hallgatták, az udvari illem kötelékei alól mind jobban kezdettek felszabadulni s ilyenkor a nők — ha voltak ott -- elvonultak. Báthory talán többet ivott, mint asztala vendégei, de bizonynyal többet is birt. És ha többet is szeretett azoknál, nem kevesebb éberséggel, kitartással vezette az államügyeit, nem kevesebb erélylyel kormányolt. Egyik sem verte le. S mit mi ma, korunk szempontjába helyezve e történetirók színezését, megbocsáthatatlan bűnnek és fürtelemnek tartunk, akkor alig volt több egyszerű tévedésnél.

És maga az udvar? oh bizonynyal ez épen nem volt botránkö. Sok, igen sok köztiszteletű tagja volt, kik irányában Báthory legridegebb erkölcsbirájának is csak magasztaló szavai vannak. Pedig ez udvar víg, kedélyes, mulatni szerető volt. Az udvari pap, Rettégi uram csipős szónoklatait, melyekkel gyakran kikelt az udvar és főurak, sőt maga a fejdelem ellen is, meghallgatta, de épülni sehogysem akart. Azok a gonosz inasok, kik az öreg Rákóczy és még öregebb Petki korában, mivel őket az államgond és köszvény oly komolyakká tette, csak lopva üzhették incselkedéseiket, most egész más emberekké váltak. Főurak gyermekei lévén,

az inaskodás rájuk nézve gyakorlati oskola volt, olykoron komolyabb színezetű megbizásokat is nyertek, s uraik az államélet titkait sem rejtegették előttök. De a tanácsuraknak, főispánoknak, fő királybíráknak gyakori gyülekezeteik levén a fejedelmi udvarban, az inasok is sokat voltak együtt s a tréfák és mulatságokra, incselkedésekre a fejedelmi s uri bohócokkal találtak időt. Az 1608—9-iki tél zajos volt. Komoly idők és öreg urak mennél tartózkodóbbá tették az életet korábban az ifjak és meglelt férfiakra nézve, annyival több hevet fejtettek ki mulatságaikban most. S míg a lakomákat benn az udvarnál jó kedély fűszerezte, a fegyverhordozó inas, ki az aranyos, köves hüvelyű kardot és buzogányt fejedelme hátamögött tartá, a pohárnok, ki a fejedelem italát megkóstolá, a fő étekgókok, kik az étektálakat selyemkendővel átkötve adták fel, az asztalnok, kinek kötelessége a gyümölcs feladásával végződött, a palota előszobáiban levő inasok, kik uraikat kísérték a palotába, a fejedelmi testőrök, a számtalan étekgókok, bejárók, pohárnokok, borsolók, udvari ifjak alig várták, hogy a sor rájuk kerüljön s az őket rangjuk szerint megillető palotában helyet foglalhassanak. Itt ezek és vendégeik — mert tetszés szerint bívtak — még vigabban voltak s az udvarmesternek, ki hosszú nádpálczájával kezében kivezette a fejedelmet az ebédlőbe s itt az asztal végén foglalt helyet, nem kis fáradságába került a különböző termekben a sok tarka nép közt fentartani a rendet. Valóban mióta a fejedelem és fejedelmi tanács megifjultak, az élvezeteknek egész özöne kínálkozott; — csoda-e, ha a mult idők néhány örege megsokalta a serlegek koczezanását?

Mert az udvartól kezdve az állambáztartásnak minden ága megifjult arczczal birt, e télen még általános volt az elégtelenség, mert Báthory trónrajutásához kötött egy remény sem csalatkozott annyira, hogy ellenállásra érezte volna magát hivatva. Pápások és szászok oly örömet vettek részt e zajban, mint a férjek és atyák. Aggodalmaik nem ébredtek fel s a kormányzat eredményeivel meg voltak elégedve. Hogy Imrefinének bájai lelánczolák Báthoryt, legfennebb egy-egy élcezet idézett fel a megcsalt férjéről. De az első tanácsurat s a mezei hadak generalisát eszélyes és higadt embernek tarták, s ugy hitték, hogy helyesen vezeti a fejedelmet. Még népszerűbbek voltak az állambáztartás többi tagjai. Egy orthodoxus sem botránkozott meg abban, hogy a „pápás“ Kornis

Boldizsár a testőrség főkapitánya s mint ilyen rangban Imrefi után első. S nem volt-e Kendi István a korlátnok népszerű ember? Nem a legtiszteltebb férfiak voltak-e a többi tanácsurak: Kákoni István, a ki kincstartó volt, Wesselényi Ferencz egyszersmind Középszolnok főispánja, Kamuthy Farkas egyszersmind Torda főispánja, Rácz György, Sennyei Miklós, Szilvási Boldizsár a harminczad bérlője, Bethlen Gábor, Trausner Lukács egyszersmind az ítélőtábla elnöke, Prépostvári Zsigmond, Petneházy István egyszersmind Zaránd főispánja, Dengelenghy Mihály, Varkocz György és Rédei Ferencz, mindnyája befolyásos államférfi? ¹⁾ Bizonynyal elismeréssel voltak országszerte az ítélőtábla működése iránt, melynek tapasztalt elnöke Trausner, a két ítélőmester egyike Angyalos János s köztáblója Kolosváry János deák közügyigazgató volt. De míg e nevek közt többen voltak a régi idők emberei közt, a hadsereg vezetését nagy részben új kezek közt találjuk. Várad kapitánya Rédei Ferencz, Fogarasé Macskásy Mihály, Jenőé Petneházy István, Lippáé Dengelenghy Mihály. A káransebesi bán Keresztesi Pál, a táborkari főnök Lugasy János. A hajduság főkapitánya Nagy András, a székelyeké Kornis Boldizsár, az udvari gyalogok kapitánya Nagy Gergely. A fejedelem udvari személyzete pedig egészen átalakult. Fő bejáró és posta Kendy Ferencz, lovászmestere Horváth Miklós, a pohárnokok Kornis János és Kanassay István, s a többiek is kegyenceiből lettek ki, kiknek nemcsak szeretetteljes, hanem bőkezű és adakozó ura is volt.

A farsang zaj és vigasság közt lejárt. Április 26-ra Kolozsvárra országgyűlés volt hirdetve. Itt a rendek Báthoryt felséges czimmal ruházták fel, Kendy Istvánt megerősíték Szamosujvár birtokában, melyre adománylevelet Báborytól nyert, Lisbonát a nagybányai bánya felügyelőjét honfúsiták s az árucikkék limitációjával egy a három nemzetből választott háromtagú bizottmányt

¹⁾ A fejedelmi tanácsnak 12 tagja volt. A fenn elésorolt szám többet mutat fel. De 1609-ben és 1610-ben vegyesen ezek voltak a tanácsurak: közülök azonban Kornis, Kendi, Sennyei 1610-ben notáztattak, a többiek azon szerződés levelen fordulnak elő, mely 1610-ben aug. 15-én Mátyás és Báthory közt kötött, az egy Trausner kivételével. Kik azok e 12 közül, kik ama 4 helyébe léptek? azt adatok híjában nem tudom megmondani. A többi hivatalviselők szétszórt adatokból szedettek össze.

(Szilvász Boldot, Kemény Boldot s a nagyszebeni királybirót) bizták meg. A szászokra 25,000 frt censust vetettek, — s midőn ezek képviselői az újítás ellen tiltakoztak, megígérte a fejdelem, hogy jövőre a régi rendet tartja meg. Újra fölmerült a jus ligatum.¹⁾ „Látjuk kegyelmes urunk, mind egyiképen s mind másképen a jus ligatum felbontása miatt a sok veszekedést, ki miatt nem hogy köztünk a szép unio és concordia megállhatna, inkább naponként látjuk az abból való veszekedést; végeztük azért országul felséged akaratóból, hogy egy ideig, a mig az ur Isten esendesebb időt ad aféle jus ligatumot nézendő törvényeknek revisiója mostantul ad pactiora tempora haladjon.²⁾“ Kendi adományoztatása aligha nem a törvény következménye volt.

A gyűlést május 5-én a fejdelemné halálának hire oszlatta el. A hir nem valósult. Fehérvárra érve Báthory újabban a moldvai ügyeket vette tárgyalás alá. Nyilvános titok volt, hogy a vajda kincseit Lengyelországba küldözi, de ezalatt 8,000 frtnyi tartozását annyi ígélet után sem róttá le. Junius 14 én Weiss Mihály kapja a fejdelem parancsát, hogy a vajda és bojárok hitleveleit vigye vissza és a fejdelmével cserélje ki. Weiss kihallgatáson jul. 14-én fogadtatott. Itt felsorolta, hogy a fejdelem mennyi biztatást kapott a vajda ellen intézendő hadjáratra, mint csendesítette le versenytársait, s minő kötetést tett velök. De ők nem válták be szavokat. A fejdelem úgy hiszi, megbánták a kötetést, azért visszaküldi a hitleveleket s a magáéit kéri. Ő ugyan jó szomszéd akar maradni, de csak kötelezettség alatt nem akar lenni „mivelhogy Erdély Moldvának ennekelőtte való időkbén soha nem is volt kötelese.“ Négy nap mulva ott hagyta a leveleket s visszatért. A követségnek lett annyi eredménye, hogy ez év őszén (nov. 12.) a moldvai kincstartó a lekötött összegből 2,000 frtot s ajándékban egy szép lovat és kutyákat hozott, de a fejdelem a pénzt visszavetette s csak az ajándékokat tartotta meg. A kincstartót pedig a hitlevelek visszaszolgáltatásáig fogságba vetteté.³⁾

A nyár egy részét a fejdelem nejével, udvarával s a szé-

¹⁾ Weiss és Bethlen Farkas adatai.

²⁾ Egykorú másolatból az Akadémia birtokában.

³⁾ Weiss Mihály Fundgruben III. 206—208.

kely csapatokkal együtt ecsedi jószágain töltötte, hova aug. 19-én indult Kolosvárról. Rendre látogatta itt jó ismerőseit s pár hét múlva visszatért Fehérvárra. Főként a magyarországi ügyek foglalták el. A kassai egyezkedés csak a főbb pontokat érinté, a részletek, a fölmerült jószág-kérdések, az egyik másik részen történt elkobzásokból való összeütközések egy özőn meg nem oldott kérdést tártak fel. A felső Magyarországgal való viszonyokat Mágocsy Ferencz, odavaló főkapitány külön tárgyalta. A többiekre nézve az ősz kezdetén Daróczy küldetett le. Mátyás és a magyar párt a kassai egyezkedést első lépcsőnek tekinté, hogy Erdélyt s Magyarországot szorosabban összecsatolja. Ujabb szakítás volt ez Rudolf erőszakos politikájával, oly végczállal, hogy az alkotmányos élet általa jobban megszilárduljon. Daróczy megbízatása volt „hogy köszöntse az erdélyi fejedelmet és kérje azon ő felsége nevével, hogy ott az törökhez közel lévő végházakra, úgymint Lippára, s az többire viseljen gondot, valami árultatás, avagy más förtély ne találja őket, kiből valami veszedelem követhetnének; osztán az fejedelemségnek titulását, kit most királyurunk adott, vitte meg ő felségének, kiről immár ezután felségesnek neveztetik, úgymint: Illustrissimus princeps!; harmadszor Daróczy uram által ezt is akarta ő felsége király urunk intímalni az erdélyi fejedelemnek, hogy ez jövendő országgyűlésre bocsássa bizonyos főköveteit ő felsége ide fel Pozsonyba, és akkor azokról a dolgokról, melyek az ő felsége, úgymint erdélyi fejedelem' személyét fogják concernálni, király urunk ő felsége az országgal együtt minden jót akar végezni.“ Báthory hihetőleg a régi szívélyességgel fogadta Daróczyt, kinek magának is voltak panaszai, hogy elkobzott jószágai Varkocznak adományoztattak, s jó reménnyel és biztatásokkal bocsátá vissza. E közben oct. 9-ére Kolozsvárra országgyűlés volt hirdetve. Itt helyre lőn állitva a kapu szám szerénti adózás, de az eddigi 99 pénz helyett 8 frt vettetett ki. Gyűlés végeztével Kornis Boldizsár a fejedelemnek újabb kegyeit tapasztalá: saját személyére Radnoth, Szent Benedek s más jószágaira nézve zászlós uradalmi kiváltsággal ajándékozta meg, mely szerént nem csak teljesen tehermentes, hanem a megyei hatóság alól is fölmentett volt.¹⁾

¹⁾ Kézirati adatok Kövárnál Erdély Történelme IV. 195. Daróczy követségéről Thurzó értesít Erdély Tört. Tára II. 163.

Nov. 1-jére Pozsonyba Mátyás országgyűlést hirdetett, hogy az Illésházy halálával megürült nádori hivatal betöltessék. E gyűlésre követül, hogy a Daróczy által hozott üdvözetet viszonozza s a függő kérdéseket elintézzé, Bethlen Gábor küldetett. Itt őt mind a „király, mind a gyűlésben való urak nagy becsülettel fogadák.“ Karácson estvéjén — ezen napig tartott a gyűlés — „a búcsúzások után jó válaszzal kiindulván,“ hajnal felé Thurzó Szaniszlóhoz érkezett, s az ünnepeken át ott maradt. ¹⁾ Új év után érhetett csak haza Dévára, honnan a fejedelemhez ment beszámolni követsége eredményével, mely a megkezdett alkudozások folytatását s a függő kérdések eldöntését egy a fejedelem és nádor közt leendő találkozás idejére halasztotta.

Bethlen a fejedelemmel Brassóban találkozott, hova 1610 január 13-án érkezett ez oly szándékkal, hogy itt s általában a századok közt farsangoljon. Kiséréte nagy részben hajdukból állott, kik a városban voltak elszállásolva, zsarolták a lakosokat s néha meg is verték a mellett, hogy ezek ingyen tartással látták el őket. ²⁾ Maga a fejedelmi udvar is bőven lakomázott a századok contójára s egyik multság a másikat érte. Weissnak nem tetszettek a dolgok s mert bosszúságát másképen nem önthette ki, egy mérges epigrammot csinált a fejedelemre, melyben őt Sardanapálhoz hasonlítá. Valóban az volt: de nem a hagyományos mesék puha Sardanapalja, hanem a történelemnek restituált Sardanapalja: élvezni szerető, azonban vitéz, vakmerő és elhatározott férfiú. ³⁾ Tizenegy napi ott mulatás után folytatta a fejedelem a farsangi körutat; Köhalmán, Nagy Sinken, Új-Egyházán át — hol mindenütt egyegy állomást tartott — Szebenbe érkezett. Itt Bethlent megajándékozá a Csik, Gergyó és Kászonszéki főkapitánysággal, a hámorral és barothi portioval. Bethlen székfoglalásra ment, a fejedelem pedig vissza Fehérvárra. ⁴⁾

¹⁾ Miko Ferencz 181 l.

²⁾ Bánffy Péter naplója. Fundgruben III. 252.

³⁾ Multa vorans et multa bibens, mala multa locutus.

Gabriel hic vere Sardanapalus erat. — Fundgruben III. 208.
A roszt nyelvűség arra vonatkozik, hogy egyszer Báthory az ebéd felett a századok bejövételéről kicsinylőleg és gúnynyal nyilatkozott.

⁴⁾ Mikó Ferencz 182 l.

A fejedelem már ez időt nem élt nejével, kinek tartózkodása urának rendeletéből hol Görgényben, hol más várban volt.¹⁾

Márczius 25-ére Beszterczére Báthory országgyűlést hirdetett. Korán elindult Fehérvárról „útjában imide-amoda, hova hívták, vendégséggel töltötte“ az időt. A többi közt betért Radnothra Kornis Boldizsárhoz. Kornis neje, Kereszturi Kata, bár ez időt már három gyermek anyja, szép asszony volt, s „tisztaságszerető, tökéletes házastárs.“²⁾ A betérés végzeteljes volt a Kornisokra. Boldizsár tanácsur, székelyek generalisa, udvari főkapitány, háromszéki királybíró, egy Olaszországban képzett, mívelt és tudományos férfit, rémülve vette észre, hogy a fejedelem nejére tör. „Mondják — írja Mikó — hogy a fejedelem felgerjedett, mint ifju ember a szép asszonyokra.“ De mindez csak gyanu volt, azonban elegendő, hogy az elbúsult férj boszúját felébressze.³⁾ Egy összeesküvés élére állt, mely Báthory meggyilkolását tűzte ki célul. Első, kit megnyert, Kendy István a korlátnok volt. E férfit e télen esküdött meg a Rákóczy Zsigmond mostoha leányával s épen ez időt (Zsigmond ur már nem élt) hozta haza Szerecsről.⁴⁾

¹⁾ A brassaiak panaszlevele Monumenta Irók VII. 287. V. ö. Nagy Szabó 104 l.

²⁾ Kornis Gáspár Följegyzései Uj Magyar Muzeum 1860. II. k. 336. Nagy Iván Mikola ntán (VIII, 363) gyermektelennek írja. De Gáspárnak bizonyynyal közvetlenebb tudomása volt nagy atyjáról Mikolánál s épen ezért az okok, melyek miatt Nagy Iván Kővárnak — ki maga is vagy ezen Gáspár följegyzéseit, vagy ezekhez hasonló biztos adatokat használt — nem akar hitelt adni, e följegyzések által teljesen még vannak döntve. Két fiáról maga is emlékezik kérélevelében.

³⁾ Annyi kétségtelen, hogy a hír Kornis ágyának megfertőztetéséről beszélt. Bojti Kornisról és Kendiről (de ezt illetőleg nincs igaza) írja: „conjuges matronas honestissimas impudice aggressus pudicitiam earum non vulgari violati matrimonii suspicione contemnavit.“ 267. l. Gáspár ennyit ír: „K. B. ágyára is erőszakos fertőztetéssel igyekezett.“ De utóbb a nőnek „tisztá“ életéről beszél. Midőn később Bethlen a portán vádat emel ellene, nyilván mondja: „magnatum pariter et infimae sortis hominum uxores promiscue constupravit.“ Azonban nevet nem említ.

⁴⁾ Rákóczynak (meghalt 1608. dec. 5-én) 3 neje volt: az utolsó Telegdy Borbála. Nagy Iván VIII. 544 l. közöl egy táblázatot a Kendi

Ez összeesküvésnek csak történetét és részleteit bírjuk: indokai nem állanak világosan előttünk, ha csak következményeiben nem keressük. Ime legkitünőbb részeseinek alig néhány hava egyszerű adományokat tett a fejedelem. Előkelő emberek voltak ezek, tagjai a belső tanácsnak, fő hivatalnokok, főurak. Kendy a korlátnok csak nem rég kapott engedélyt, hogy „egy régi romlott ágyúból mind pénzt veressen és gazdaguljon. Igen rosz, hitvány öt pénzes garast verete.“¹⁾ De a fejedelmi kegy nem volt teljes. A legnagyobb befolyás, a legföltétlenebb bizalom Imrefié volt, vele egyik sem versenyezhetett. Mindig ennek a szava döntött s a többiek sokszor meg sem kérdeztettek. A politikában azon út követtetett, melyet ő jónak látott. Kornis talán többet remélt. Már Bocskay idejében székelyek generalisa volt, s aligha nem hitte Báthory behozásakor, hogy a kormányzásban övé leend az első rész. Kornis Gáspár más törvénytelen dolgokról is beszél, mely a családi megbecstelenítésen kívül érte a conditios urakat, kik úgy voltak meggyőződve hogy ezen a halálnál is keserveőbb dolgok folytán, kötelességek felszabadult legyen.“ Kendi már korábban is gondolt rá, Mikó úgy sejtí, Magyarországon, honnan kapta az első impulsust; „ott micsodás gondolatokból, kikkel mit beszéllett, maga tudta.“ Lehet, hogy a német párttal már alku-dozott.

Kornis Bold és Kendy²⁾ volt a két első összeesküvő. Csakhamar csatlakozott velök Kornis György, az elsőnek öccse, Seny-

családról, melynek hitelét maga is kétségbe vonja s mely szerint a Kendy István neje Csáky Krisztina volt, Mikó azonban — ki a fenn irt nászról ír — a menyasszony nevét elhallgatja, de adatának nincs okunk hitelt nem adni. Azonban a 3 nő közül melyiké volt a leány? Talán az elmaradott özvegyé? Hihető. E hölgy katolikus volt s nagy része volt legifjabb mostoha fiának katolikussá létében.

¹⁾ Sepsei Laczkó 125 l.

²⁾ Hogy Báthory a Kendy nejét meggyalázta volna, vagy csak utána is tört volna — mint Bojti mondja, épen nem hihető. Kendy csak nemrég hozta haza mátkáját Magyarországról Szamosujvárra s Báthory e télen még csak tájára sem járt e helynek. Ha a radnóthi látogatáskor ök ott lettek volna (mi Miko szavaiból épen nem jön ki), még az esetben sem rohanhatta meg Báthory a két nőt egyszerre. Aztán feszült viszony esetében hogyan hívhatta volna meg Kendy Szamosujvárra a fejedelmet?

nyei Pongrácz, Kereszturi György deák, Torma György, Basa István és Kolosváry János deák, a közvádoló s egy Sarmasági, jobbadán katolikus urak, s köztök legbuzgóbb maga Kornis, kinek három gyermeke közül egy jézsuita, egy apácza. A katolikus szülöktől származott Báthoryban ő vallásának egy oszlopát kereste, — két éves tapasztalat meggyőzte, hogy nem találta. Az irodalmi vita a két vallásfelekezet közt kezdetét vette, s Pázmán már föllépett. Mindez ingerelte a kedélyeket s nem lehetetlen, hogy a ejdelem már e gyűlés előtt el volt határozva megújítani a „pápások“ elleni törvényeket, biztatva némely tanács urai és Fogtűi Máté féle bujtogatók által, kik a szokott érveket kelleténél többet emlegették. Ha mindehhez hozzá tesszük, hogy a közvélemény ez összeesküvésnek határozottan katolikus színezetet tulajdonított, nem fogjuk lehetetlennek találni, hogy a vallás is szerepet játszott benne. Hisz épen ez időben széltében beszéltek Magyarországon: „Kár eretnek embernek erdélyi fejedelemséget viselni.“¹⁾

Az összeesküvők terve volt behívni Szamosújvárra vendégül a fejdelmet, hogy „ott mikor csak kevesed magával marad éjjel ben sicariusok által ölessék meg.“ Már ez időtt ő Széken mulatott, tehát Ujvártól nem messze. Mintegy „isteni sugallatból“ (a dologról sejtelve sem volt) nem akart ide bemenni. A terv végrehajtását hát Székre tették át, hol az udvari népet Kendy vendégelte. Bőven járt ki bor mindenkinek s a szívesességben és bőkezűségben nem volt fogyatkozás. A kék harczerokat messze szállásolták el, hogy segélyre ne mehessenek, s ha korán reggel elindulnak, a kevesekkel hátramaradt fejdelem hatalmukban legyen. A hűnek tapasztalt cselédség be volt a titokba avatva, hogy a kellő időben ezek egyszerre tehessék meg a rohamot. Közülök egy, Török János, lovászmestere lön megbizva a tett végrehajtásával. Ez késő éjjel, midőn már mindenki feküdni készül, sürgős közlendők színe alatt bocsáttassa be magát a fejdelemhez, és törrel döfje át. Ők az alatt készen fogják várni, hogy segélyére siessenek.²⁾

¹⁾ Sepsi Laczkó 125 l.

²⁾ Bojti és Mikó előadása sokban öszhangzik — de a végrehajtásra szándékolt időt az első estvére, a másik reggelre teszi. Ezenkívül Sepsei Laczkó azt is akarja tudni, hogy az összeesküvők a lakház zárait lerombolák. Weiss szerint a főurak magok akarták a gyilkosságot végrehajtani, s Törökre csak annyi volt bizva, hogy az erre alkalmas időt kikémlje.

A terv a kivitel perczében bukott meg.

„Az istennek csudálatos irgalmassága — mondja Mikó — a kit meg akar tartani, alkalmatosságot szolgáltat a megoltalmazásban.“ Török Jánost a gyanútlan ajtónállók beereszték a fejedelemhez, s a kinézett gyilkos szemben állott a fegyvertelen Báthoryval ennek háló szobájában, tanuk nélkül, egyedül. Nem emelte fel törét, nem kísértette meg a gyilkolást. Kegyelmet kért és felfedezte az egész összeesküvést. „Kit midőn a fejedelem megértett volna, tudván okot sem adott efféle istentelen patratumnak effectualására,“ noha kíséretéből kevesen voltak körülötte, összeszedte bátorságát s összegyűjté a körülötte levőket. Védelmére — mert támadásról e perczben szó sem lehetett — minden előkészülteket megtett, Töröknek hallgatást parancsolt s várta a támadást és szolgálóinak összegyűlését.

Csak ily kimenetelre nem voltak elkészülve az összeesküvők. Egy ideig békén várták Törököt, de midőn nem jött, aggódni kezdtek. Az aggodalom rettegéssé vált, „mert — mondja Mikó — a hamis lelkiismeret maga szokta vádolni embernek bűneit.“ Menekülésre gondoltak. Legelőbb Kendy szaladt el lóháton Szamosujvárra: a két Kornis követni akarta őt. Percznyi habozásuk vesztököt okozta, az indulás első pillanatában őket a fejedelem emberei elnyomák. A fiatal előkelő Kornis Györgyöt Stepán Ferencz nyila teríté le a Pusztató melletti gátnál. Boldizsár is küzdött vitézül és hosszasan: ennek karját találta a nyíl s úgy fogatott el.

Most a fejedelem postáját és bejáróját Kendi Ferenczet Beszterczére Bethlen Gáborhoz küldte; hol a rendek már össze voltak gyűlve. Nem tudta, mily terjedelmű az összeesküvés, vajjon nincsenek-e ott is bűntársak? A posta ebéd felett érte Bethlent, ki úgy látszik, teljhatalommal ellátva, Mikó György alkirálybirót és Kálnoki János fő királybirót elfogatta s a fejedelem hiveivel összeköttetésbe tette magát. Midőn Bethlen meggyőződött, hogy a rendek hivek s nincsenek köztök pártolói a merénynek, inasát, Mikó Ferenczet Báthoryhoz küldé, ki késő éjjel Lekenczén találta őt, s kísérte be másnap teljesen megnyugtatta Beszterczére.

Kornis Boldizsárt fogva hurezolák Beszterczére. Legelőbb is az Imrefi szállására vitték, hol vele az összeesküvés czélját és terjedelmét kivallaták. Azután a rendek elibe állíták, hol vallomásait ismételnie kellett. Az összeesküvés veszélyesebbnek s elágazot-

tabbnak tünt ki, mint a milyennek hitték. Sokan, kik Széken jelen sem voltak, találtattak részeseeknek s minden arra mutatott, hogy az épen nem e napokban keletkezett. Kornis társai, úgy látszik, nem hitték, hogy ez vallomásokat tegyen, mert közülök egy fő nem is mozdult. S a fejdelem legkérelhetlenebb épen ezen ember, a közügyek igazgatója, Kolosváry János iránt volt, kit az udvarló palotában fogtak el. Itt ült ő gyanútanul több főúrral, midőn egy darabant hadnagy térdhajtással költé fel ülőhelyéből s vezette ki. Harmadnapra a besztercei kapu előtt felakasztották a törvényes formák teljes mellőztével. E páratlan szigort a közvádoló ellenében igazolhatónak vélték, mint a kinek bűne kétszeres beszámítás alá jön. Kornist ezalatt Kővárba szállíták fogságba.¹⁾

Még ott rögtön a táblán megkezdetett a per az összeesküvők ellen—de azok legnagyobb része már menekült. Kendy Ujvárból öt nap alatt Kassára futott. Kornis Zsigmond Radnóthról az ojtózi szoroson át Moldvába s onnan Magyarországra szaladt. Menekültek Sennyei, ki nemrég kapta Gyalut, Sarmasági s a többiek, kiknek pörök a táblán azonban tárgyalatott. Miután itt kimondatott az ítélet, az ügy az országgyűlés elébe vitetett, hol artikulusba foglalták. „Továbbá kegyelmes Urunk minémti iszonyu és hallhatatlan dolog történt legyen Felséged személyén ide jövő útjában olyaktól, kikhez Felséged mindenek felett való kegyelmességgel és jótéteménnyel volt, nemcsak Felségedtől, hanem Kornis Boldizsárnak, ki az conspiratorok közül egyik, nyelve vallásából bőségesen és historice megértettük: miképen egynehány helyeken Felséged ellen insidias struentes fegyverrel akarták Felségednek életét elfogyatni; kik közül noha egynehányan in loco delicti Felségednek kezibe akadtak, mindazonáltal Felséged nem akarván etiam in manifestissimos hostes saevialni, mint kegyelmes fejedelem törvénnyel bünteti; az kik penig de loco delicti elszaladtanak, azokat juxta contenta Decreti literis praecep-

¹⁾ Az, mit Juventius beszél Katonánál XXIX. 325, nyilvánvaló mese. Báthory maga koholta az összeesküvést, a rendek gyászoló apozczal mertek Kornis védelmére kelni, csak egy szólalt fel, az is felakasztatott. Ez Kolosváry volna. De hát a Kornis két levele — melyről alább lesz szó — nem teszi bűnösségét kétségtelemné? Az egész mese politikai és vallásos gyűlölet támasztására volt kigondolva.

toris evocáltatta, és úgy juris ordine convincáltatta és condemnáltatta, kiről jóllehet adjudicata sententia is emanáltatott, de azért, hogy ilyen clandestina machinatiójok és conspiratiójok nyilvánban legyen, Felsőged tetszéséből artikulusunkba is beirattuk. Azért kegyelmes Urunk, hogy az mi ártatlanságunkat, és Felsőgedhez való hűségünket declaráljuk, és egyéb országok előtt ez factum miatt reánk következő infamiát és méltatlan való gyalázatos nevet eltöröljük, és hogy megtetszenék az is, hogy ilyen infandum crimennek nem mi országul, hanem egynehányan voltak okai: „Kendy Istvánt, Kornis Boldizsárt, Sennyei Pongráczot, Kereszturi György Deákot, Torma Györgyöt és Basa Istvánt,“ mint felségsértőket egyező veleménnyel fő és jószág vesztésre ítéljük s áru-
lóknak nyilvánítjuk. ¹⁾

Az országgyűlés határozata a jószágkobzásokról rögtön foganatba vétetett. April 2-án Kendy Istvántól Szamosujvárt foglalák le, s egy Kamuti nevű szolgáját az ágyúból kilőtték. April 4-én tőle Lona, Sennyeitől Gyalu tétettek zár alá. ²⁾ A sor a Kornisok jószágaira került, úgy hogy az országgyűlés határozata annak bezárása előtt már fogantva volt. Felkutatták végül ezeknek Brassóban letett ingóságait is. ³⁾ Már ekkor a jezsuiták is túl voltak a határon: Moldvába menekültek.

Megdöbbenve hallotta a gyűlés az összeesküvés hírért, erélylyel kelt ki ellene s szigorú rendszabályokhoz nyúlt, hogy hasonló merénynek jövőre útját állja. „Bizonyosan comperiáltatott — mondja az articulus—hogy ez mostani ő felsége ellen való practicában is ők (t. i. a kath. papok) misceálták magokat és alattom-

¹⁾ Erdélyország Tört. Tára. II. k. 152. 153. Az összeesküvők listája többféleképp van összeállítva. Némelyek még Kovasóczy Istvánt és Borbély Jánost is említik.

²⁾ Segesváry Bálint 154.

³⁾ Monumenta. Irók VII. 289. A brassai vádlevél természetéből folyik, hogy az összeesküvést szépíti. Azt mondja a 4-ik pontban „hogy sok nemes atyjokfia törvény és bűn nélkül fogatott el.“ De ez nem igaz s maga is czáfolja az 5-ik pontban, hol így szól: „kik ha valamit indítani és ő felsége ellen mozdítani igyekeztek volna is, nem ok nélkül cselekedték volna“ — ezt hát a vádlevél is elismeri, hogy azok csakugyan akartak „mozdítani valamit.“ Ugyanezen vádlevél a Kamuti kilövetését is Báthorynak tulajdonítja — de hisz ez a dolog apr. 2-án történt s akkor Báthory még Beszterczén volt.

ban azt fovealták. " Ez okból megújíták az 1588 iki medgyesi articulust, mely Báthory Zsigmond trónra jutásakor szabályozta a vallás ügyét. E czikk kitiltá a jezsuitákat Erdélyből és a részekből, eltörlé a szerzetes rendek klastromait és colegiumait, oly hozzátétellel, hogy ezeknek közhelyen templomuk ne lehessen s nemesi jószágokat ne bírhasanak. A fő urak tarthatnak egy kath. lelkészt, de alattvalóikat, jobbágyaikat áttérésre nem kényszeríthetik. Eddig a medgyesi czikk. A besztercezi annyiban élesíté azt, hogy ez a kath. patronusoktól az erőszakkal elfoglalt templomokat és jávadalmakat visszavétni rendelé. Senki se kényszerítthesse jobbágyát, hogy misét hallgasson: „ha maga akaratójából megyen reá, szabad vele. Tövisen, Fehérvárt, Monostoron, a somlyai jószágban, Székely-Udvarhelyt s általán e széken nem szabad pápáspapnak lenni. Az urak csak házoknál tarthatnak kath. papot, de ezeknek püspökjök ne legyen. 1)“

E gyűlés nem csak a katholicismust korlátolá — még erélyesebben lépett fel az újítók ellen. A szombatosok vagy zsidózók voltak ezek, „kik zsidó hitet és zsidó ritusokat követvén, Isten ellen való káromlásokat szólnak.“ Ezek a jövő gyűlésre megidézen-

1) Ezen articulus valóságos bünbakja a történetiróknak, s még legkitünőbbjeink is igaztalanok. Szalay azt mondja, hogy „átalában a kath. papság törvényen kívül lett helyezve.“ IV. 487. Ugyanezt Horváth e szavakkal teszi ki: „e gyűlés minden kath. papot kitiltá az országból.“ III. 470. Bizonytal az az articulus helytelen és igaztalan volt s maga az általa emlegetett szabad vallás gyakorlaton is sérelmet ejtett. De annyit még sem tett, mert az, mit eme két jelesünk mond, nem más lett volna, mint a négy bevett vallás-törvénynek megsemmisítése. Ők a nélkül hogy a törvényt megtekintették volna, Kazy és Katona forrásai nyomán indultak, kik annyiban meg egyeznek a szász irókkal, hogy Báthoryban legalább száz ördögöt láttak. Első naptól utolsóig egy örült dühöngő zsarnok, kiben józan ész sincs. Épen ebben van a túlzás. Báthory hanyatlásának megvan a maga processusa. Uralkodása kezdetén még jeles ifju volt ő, s még ez összeesküvés sem mótelyezte meg lelkét végképen, habár ez nap óta a gyanakvás befészkelte magát lelkébe. De az már túl és innen a királyhágón eldöntött dolog, hogy Báthoryt, mint a zsarnokság született rémképét mutassák fel s hogyan lehetne azokat hibáztatni, kiknek annyi tisztázni valójok volt Magyarország történetében, hogy az erdélyi történetek tisztázását másokra bízták?

dők, addig a megtérésre idő adatván. De a papok, kik „káromlásokat szólottak, tisztességes custodia alatt tartassanak.“

A Magyarországgal kezdett alkudozások folytatására megbízták a rendek ő felségét, hogy „maga válaszsza ki, a kit arra valónak itél.“ Husztot és a Homonnai Bálint által elidegenített koronát, köves szablyát s kincseket illetőleg szerezze vissza ő felsége, „ha van módja benne.“

Az adó kapuszám szerint 10, tiz forintban állapított meg. De oly feltétellel, hogy ő felsége hadát maga mellett tartsa, s udvari népe ne éljen se a nemességen, se a százszágon, hanem mindenütt saját pénzén. Továbbá sem adót, sem más jövedelmet senkire másra ne deputáljon. A megyei hatóság tekintet nélkül a zászlós uradalmi kiváltságokra, szabadon lásson el mindenütt minden ügyet és szedje fel az adót. Az előbbi gyűlésből kiküldött biztosok limitatióját megerősítették. A dutka ne járjon tiz, hanem csak kilencz pénzben. Az arany, ezüst, nyest és rókabőr kivitele tilalmas. A marhadög miatt megújítatnak a barom és ló kivitelét tárgyazó czikkek. Minden kamarától meghatározott áron kapjon a nemes adót. Bethlen Gábor, minthogy hoszszabb ideig tartózkodott a portán s a kapott útiköltség nem volt elegendő, kapjon pótlékul ezer forintot. ¹⁾

Nem ez volt az egyetlen kitüntetés, mely Bethlent érte: a nótázott Kornis helyett udvari főkapitánynyá lett. A gyűlés apr. 3-án oszlott el s Báthory Kolozsvárra utazott. Apr. 6-án megérkezése napján elfogatta itt Régeni (Rechner) Jánost, az összeesküvés részesét, ki ez időtt ért haza Bécsből s 80,000 frt értékű áruczikkeit elkoboztatta. A történetekkel úgy látszik keveset gondolt, mert apr. 12-ig ugyancsak vendégettette magát. ²⁾ Valójában pedig a gyanakvás megfészkelte magát szívében. Még hosszabb időnek kelle eltelni, hogy az őt egészen hatalmába kerítse, de határa már a tervbe vett alkudozások folyama alatt meglátszott. Visszatérve Fehérvárra, az itt levő kath. egyházi előljárót a papokkal együtt elűzette, a kath. iskolákat bezáratta, a jezsuiták fehérvári intézetét átadta a reformáltaknak, ³⁾ s a törvényt telje-

¹⁾ Erd. orsz. Tört. Tára. II. 144—160.

²⁾ Segesváry Bálint 174. Bojti 269. — de téved midőn Bethlent a portáról ezúttal téríti haza.

³⁾ Kazy Hist. I. 97. Katona XXIX. 326.

sen végrehajtatta. Ezalatt a dolog Radullal ingerültté vált. E férfiú Bécsbe, Prágába ellenséges indulatú leveleket írt, melyek az ottani udvarral való összeköttetését elárulák. S mert Báthory sem volt tartózkodó; oly magas fokra hágott az ingerültség, hogy mind két fél hadi készületekhez látott ¹⁾ De háborúra e perc nem volt alkalmas, s Báthory követség útján a békét helyreállítá.

S erre ez időtt szüksége volt. Közelgetett a határidő, mely a Magyarországgal befejezendő alkudozások végrehajtására kitűzetett. 1610. jun. 4-én indult el a fejedelem fényes kísérettel, „mind a székelységről, mind a vármegyékről, de a vármegyékről nem annyira, mert a szegénységet még le nem rázhatták magokról,“ s mely mire kiért, 3000 lovasra és 2000 gyalogra szaporodott. Ott voltak főként a hajdukapitányok, kik leginkább bírták bizalmát, nem sokan a főurak s kettő (Weiss és a szebeni polgármester) a szászok közül. A fejedelem Tasnádon szálla táborba, a nádor Thurzó György jul. 6-án érkezett Szathmárra, mintegy négyezer emberből álló kísérettel a „végekből levő vitézi rend levén vele, noha kevesebb számmal, de tekintélyesebbel, mert a magyarországi nagy urakból sokan vele valának.“ A két hely közt egymást érték a futárok, míg nem abban állapotok meg közösen, hogy a király-daróczi mezőn személyesen találkozzanak.

Junius 8-ika volt az összejövetel napja. Előbb a nádor és kísérete foglalta el a kijelölt sátrakat, mögöttök a hadsereg volt felállítva rendben sátrai előtt. Aztán jött a fejedelem népével, s hasonló módon szállt táborba. A két sereg közt egypár száz lépésnyi távolság volt. Miután a fejedelem és nádor a portól megtisztították magokat „szépen öltöztetett lovaikra ültek, s a kapitányokat és hadnagyokat a seregnél hátrahagyva, a főurak kíséretében, kik előttök és utánok gyalog mentek, lassu vontatott lépésekkel, egymást folytonosan szemmel kísérve közeledtek. Midőn összeértek lassan s ügyelve, hogy egyik a másikat meg ne előzze, üdvözölték egymást, kezet fogtak s újra lóra ültek. Mindenikök ügyelt, nehogy önkénytelenül is valamivel elismerni láttassék a másiknak elsőségét. Innen a fejedelem sátrába mentek,

¹⁾ Weiss naplója 214.

de a nádor „nagy haragot vön szivében“, mondja Sepsei Laczkó, hogy „Báthory nem méne előbb hozzá.“

A tracta két óráig tartott, de a fejdelem keze azért is kötöttebb vala, mert a táborban esauzok is voltak.¹⁾ Azonban az összejöhetőnek alapja is hiányzott, nem a viszálypontokért, melyeknek kiegyenlítése nem járt volna különös nehézséggel, hanem a lényegért. Ezen találkozásnak valódi célja volt a Magyarország és a két oláh fejdelemségre is, s ily módon eltörteni a kassai egyezkedésnek azon pontját, mely Erdély viszonyát a török portához nyíltan elismeri. „Fő fundamentuma ez, mondja a nádor azon okmányban, melyben föltételeit előadta s mely felett kezdett tárgyalásokat egy hosszas beszéde előzte meg, hogy az elindított szövetség úgy menjen véghez király urunk ő Felsége, Magyarország és ezekhez confoederatus országok között, hogy állandó és minden következhetendő ellenségek ellen legyen, kik ellen egyenlő segítséggel, értelemmel, értékünk, életünk fogytáig oltalmazzuk egymást magunk és maradékaink is. Ennek penig első fő oka ez, kinek Felségedet és birodalmát erre kell indítani, tudniillik: miért hogy Felséged maga kívánta azt, alattvalókkal egyetemben és méltán is, mivel abban az confoederatióban, mely az szomszéd országokkal és provinciákkal lött, részes és beléköttetve legyen, melynek az ő rendi ez, hogy mindeunemü ellenségek ellen, akár kik és akárminők legyenek azok, velünk egyben, együtt akarnak élni és halni: kívántatik azért, hogy Felségedtől is, és birodalmától ez szerént, senkit ki nem vevén, mindenek ellen legyen az confoederatio.“ Tehát a török ellen is, ha a viszonyok magokkal úgy hozandják. Aztán áttér a többi okok elősorolására, melyek e szövetekezést szükségessé teszik. Minden háború által fenyegetve vannak a szomszédok. Aztán minden szövetekezésnek viszonyosnak kell lenni. Mert ha ő felsége kivesz a szövetekezésből egy ellenséget, mely ellen ő nem adhad segílyt, hogyan kívánhat tőlök általánosságott? Hasonló ígéretet tettek is már Erdély rendei azon időben, midőn a kassai egyezkedés törvénycikkbe iratott. „Meggondolhatja azt is Felséged, ha mi exceptioval lenne az confoederatio, miképen praesentálhatná király urunk ő Felsége az szom-

¹⁾ Weiss a ki jelen volt, világosan írja.

széd confoederatus keresztyén országoknak és fejedelmeknek ez ilyen confoederatiot. Felségedre azzal suspicio következnek inkább, hogysen valami segítséget várhatna erre nézve onnan Felséged.“ Ezután következtek a szövetség feltételei: Uralkodjék Báthory törvény szerént, és tartsa meg a bécsi békét. Foglaltassanak be a confoederatioba „a két oláh vajda és ország.“ A magyar országgyűlésekre küldjön Erdély is követet. A hadi segítség szükség idején pontosan kiszolgáltassék, úgy mint erre a többi szövetséges statusok is kötelezték magokat. Azon kívül, hogy a fejedelem a töröknek meg fizeti az évi adót, Magyarország tudta nélkül más állammal tractát ne indítson. A hajduságot tartsa féken. ¹⁾

E feltételek alatt, ez árért Erdély belépett volna azon confoederatioba, mely Mátyásnak, Illésházynak és körének s hivatali utódjának Thurzónak kedvenz eszméje. Nem csak csillogó, de valóban nagyszerű eszme! A hosszú török háború az ozmán hatalomnak sok gyengéjét feltárta, a nemzet kitartása pedig ugyan azon időben az alkotmány ellenes törekvéseket megghiúsítá. Ezen szövetsége az államoknak nem csak az alkotmányosságnak biztosítéka, hanem oly haderő megteremtője is, melylyel még a hódoltság felszabadítására is gondolhatni. Nagy eszmék, és nagy törekvések! megbuktak ez idétt a körülményeken, később pedig az epigonokon!

Az erdélyi fejedelem az eszme vakmerőségéhez képest csekélylette az árt melyért az állam hagyományos politikájával neki szakitnia kellett volna. Elődje Zsigmond szakított, s mi lett a következménye? Ilyesmit kétszer kell megfontolni, mielőtt egyszer végrehajtaná. A biztosítékot sem találta elegendőnek, annyival inkább, mert mindjárt első feltételét, hogy az áruló s magyar földre menekült urakat adják ki, megtagadták. Került-e ily körülmények közt a sérelmek tárgyalására sor? Aligha, mert az együttlét két órai alkudozás után félbeszakított. Ingerülten „étel és ital nélkül ebéd előtt“ eloszlának. A fejedelem visszament Tasnádra, a nádor Szathmárra. Még próbálták egypárszor követek által folytatni a megszakasztott alkudozást — de minden eredmény nélkül.

¹⁾ Kiadta az okmányt, mint toldalékot Mikó F. historiájában Kazinczy G. Scriptorok VII. 272—7.

A fejedelem kísérete nagy részét elereszté s Tasnádról kevesed magával Váradra és innen jul. 2-ára Kolozsvárra ment. Ingerült volt. A közvélemény s hihetőleg nem minden alap nélkül, a kibujdosott pártitűtöknek tulajdonítá, hogy az alkudozásnak semmi eredménye sem lett, és úgy látszik, maga a fejedelem is. Kornis Boldizsárt Kővárból Kolozsvárra hozatá. A szerencsétlen, úgy látszik, sejté, hogy mi sors vár rá. Kegyelemért könyörgött. Eszébe hozta Gábornak, hogy István ellen is törtek méreggel és nyilván — de ő megkegyelmezett, s leghivebb szolgálói ezekből váltak. „Ha én, mondá, kegyelmes fejedelmem, elvesztettem az honnan én Felségedtől kegyelmet nyerhetnék, Felséged nem vesztette el a grátiát, az kivel vétkeseknek kegyelmezni szokott; nagyobb sokkal, kegyelmes uram, az Felséged kegyelmessége az én vétkeimnél. Az Felséged jó szerencséjéért tekintsen reám Felséged, és tegyen engemet az Felséged kiterített kegyelmességének hirdetőjévé, kiért mind az Isten áldja meg Felségedet, s minden szegény árva fiacskáimmal Felségednek híven szolgálhassunk.“¹⁾

Hasztalan. Julius 4-én²⁾ vasárnapon a kolozsvári perengérenél fejét vétette. Jelen voltak a fejedelem s a moldvai és havasalföldi követek, kikkel épen ez idétt alkudozások folytak. A magyarországi frigyre többé nem akart Báthory gondolni s c kivégzés válaszul szolgált azon törekvésre, melyeket főként a bujdosók célzatai ott kün elárultak. De ily körülmények közt fenyegetve Magyarország által, a két oláh vajdával jó viszonyt kellett tartania. Radullal már rendezve voltak ügyei, s most a vizsályt Konstantin követével is kiegyenlité. Azon szerződési okmányt, melyet Weiss által visszakövetelt, kézbe adta a követnek s a moldvaiak haza küldött szerződését is áthozatá.³⁾ Végszélja az egyezkedéseknek, ha hihetünk Mátyás nyilatkozatának, a lenygel korona lett volna, melynek megszerzése oly időben, midőn

¹⁾ Kiadta Kazinczy ugyanott 282—83 l. Kornis neje gyermekeivel Pozsonyba költözött, s apáczává lett leányával együtt.

²⁾ Weiss naplójában 11 van nyomtatva 4 helyett. Hibásan, mint Segesváryból tudjuk, mert a fejedelem jul. 2-án jött Kolozsvárra s innen 5-én távozott.

³⁾ Weiss naplója 215 l.

a lengyel királynak az oroszokkal háborúja volt, könnyünek látszott.¹⁾

Báthory jul. 5-én visszatért Fehérvárra, hova nem sokkal ezután Magyarországból aggasztó hírek érkeztek. A nádor készülődik, Tokajnál táborba szállott oly czállal, hogy ellene menjen. Ő is rögtön készülletekre gondolt, hogy a lehető támadást visszanyomhassa. Seregeit Tordára parancsolá táborba, követet küld Moldva és Oláhországba, hogy csapatokat küldjenek, megyéktől, székektől s a szász egyetemből pénzt és kocsikat kér — ez utóbbiaktól pár ezer forintot (zálogul Fogaras földét vagy ékszereket ajánlott) és 200 kocsit. De az oláhok késlekedtek s a szászok 10,000 frtot és 32 kocsit ajánlottak.²⁾ Tehát eserben lón hagyva a veszély perczében — ingerültsége határtalan volt, de ezúttal el kelle fojtania, mert a magyarországi események napenként aggasztóbb színben mutatkoztak. Az aug. 1 jére Kassára hirdetett gyűlés 4-én a nádor ösztönzésére elhatározá Báthory megtámadását. S valóban a hadak gyülekeztek csodásnál csodásabb feliratu zászlókkal. „Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem“ (t. i. az ország és Báthory czimerét). „Deus in coelo et caesar in terra“ — „non habemus regem nisi caesarem“ — „qui non nobiscum, contra nos est“ — „post nubila Phoebus“ stb.³⁾

Mielőtt a háború valóban kiütött volna, már tényleg kitörtek az ellenségeskedések. A hajduk, Báthory hadának ezen leghivebb harczosai megkezdték rablásaikat, több főurat s más renden levőket legyilkoltak s portyázásaikkal oly rémülésbe ejtették a vidéket, hogy az emberek „Kassában mindenfelől igen költöznek, futnak.“⁴⁾ Báthory nem akarta a kibékülést, s aug. 11-én oly czállal, hogy a hadat Magyarország ellen vezesse, Kolozsvárra érkezett. Ezalatt Imrefi, a nélkül, hogy üdvözölte volna, néhány főurral Kassára szaladt, hogy a nádorral ottan értekezék.⁵⁾ Érezte a szakítás fontosságát, mely Erdélyt nagyon válságos

¹⁾ Brüsseli Okmánytár IV. 46 l. Mátyás levele Albert főherczeghez. Mikó is hasonlót beszél.

²⁾ Weiss naplója 267 l.

³⁾ Sepsei Laczkó 126 l.

⁴⁾ Erd. Tört. Tára II. 180. Sepsei Laczkó 126 l.

⁵⁾ Weiss naplója 216 l.

helyzetbe hozhatta volna, s ottan megkezdte az alkudozásokat. Vele voltak Sennyei Miklós, Prépostváry Zsigmond tanácsurak, Frater István, titkár, Boldvai Gergely biharmegyei alispán, és Korlátovits Görgy „váradi szolga“ (hihetőleg várnagy). Az erdélyiek túllépték meghatalmaztatásuk körét, mely a lázadók kiadatását tette első feltétellül, mert csak ily módon lehetett megkötni a békét, mely aug. 15 én jött létre. Mindenek fölött az 1608-iki kassai egyezkedést erősíték meg s azután áttértek azon pontokra, melyek már a daróczi szembenlétel tárgyait tették.

Első észrevétel a kassai egyezkedés azon pontját illette, mely elrendelé, „hogyan az erdélyi fejedelem ő felsége, Magyarország és királyunk ő felsége mellett lésszen minden erejével és tehetségével, kivévén az törököt; ez clausula sem királyunk ő felségének sem az magyar nemzetnek bizonyos okokért nem tetszett és kívántatott volna, hogy kihagyattassék; de mig a török okot nem ad reá, addig az közöttök való kötelesség miatt ki nem hagyhatják“

Nem kis baj volt a hajduk miatt. Báthorynak terjedelmes javai voltak Magyarországon, kapcsolatban az ecsedi uradalommal. E birtokok tényleg, de törvény ellenére ¹⁾ ki voltak véve a magyarországi hatóság alól s lakosai Erdélybe kényszerültek menni igazság kiszolgáltatásra. Magokra a birtokokra nézve is nem kis zavar uralkodott. Most Nánás a dorogi határral, Péres, Hatház, Sima, Vid, Varjas és Szoboszló átadattak Ecsedhez Báthorynak, de oly módon, hogy sem ő, sem utódai Szabolcshoz jogot ne formálhassanak. Ezekért a fejedelem Tokajhoz átengedi Rakamaznak, Te-dejnek felét, szent Mihályt a bódi portival. Az ecsedi uradalom tartozik a nádor vagy kassai kapitány parancsára a megyékkel felülni. A szabolcsi hajduk ellen a törvény először saját füstjökön legyen s aztán a fellebbezés Szabolcs megyére történjék.

Azon hajduk, kik e mostani fölkelésben rablást és gyilkosságot követtek el, bűnhődjenek.

Két pont a kállai és nádudvari járás dézsmáiról intézkedik.

A kunokat és jászokat, mint a sérelmi pontokból értesülünk, Nagy András Bajomhoz szolgáltatta. Mind ezek s mindazon jobbá-

¹⁾ Pl. az 1608-iki országgyűlés Ecsedre nézve is elrendelése a gratuitus labort. Corp. Juris Post Coron. 1608. art. 15.. § 32.

gyok, kiket egyes fő uraktól és nemesektől irt Nagy András és Németi Gergely „erőszakkal tartanak“, szabadon bocsáttassanak.

Ne veressen Báthory más forma pénzt, mint elődjei.

A kereskedés Erdély és Magyarország közt szabados.

„Az mi Moldvát illeti, megtaláltatik innen az mi kegyelmes urunk királyunk és Magyarország részéről az az ország az confoederatio felől; azért az követek békével bocsáttassanak Erdélyen által mind innét oda, s mind onnét ide; sőt ő felsége is az erdélyi fejedelem az közönséges jóért és hazánknak megmaradásáért segítségvel legyen és promoveálja ezt a dolgot.“

Az utolsó (10-ik pont) a Loránfy Mihály, Daróczi Ferencz és a Rákóczy fiak jószágairól szólott. Bocskay Miklós ügye — kintől a fejedelem Görgényt és Vécset elvette — láttassék el a legközelebbi országgyűlésen.¹⁾ A hajdúk ezután történendő lázadását a két fél közösen nyomja el. E pontokat a király, a fejedelem és a rendek hittel erősítsék meg s mindkét részről igtassák törvényzikkbe.²⁾

Imrefi a békeokmánynyal aug. 23-án Kolozsvárra érkezett. Bármennyire mutogatta is a kiegyezés szükségességét, a fejedelmet erről nem győzhette meg. Boszús volt, hogy a lázadók megint kisiklottak kezei közül, s jól sejté, hogy a veszélynek nincs vége. Nem titkolta neheztelését első tanács ura ellen, s hívei csak öt nap múlva békéltethették össze vele.³⁾ Az erdélyi tanácsurak, megyék, városok, székek, a részek sept. 6-án fogadták el a kiegyezést s esküdtek meg rája, a következő országgyűlésen pedig sept. 29-én Medgyesén törvényzikkbe igtatták.⁴⁾

Ezalatt aug. 25-én megérkezett Kolozsvárra a moldvai segítség azon mentséggel késedelméért, hogy ők szívesen jöttek

¹⁾ E két helyet Bocskay István hagyományozta Miklósnak. A sérelmi pontok (kiadta Kazinczy Gábor Monum. Script. VII. 280-ik lap) hibából Görgény vára helyett György várát említik.

²⁾ Megjelent Erdélyorsz. Tört. Tára II. 175—188 l. Magyarországon nem igtatták törvényzikkbe. Mátyás panaszodik, hogy Báthory e pontokon változtatott. Hatvani IV. 49.

³⁾ Segesváry Bálint naplója 175. Weiss 216.

⁴⁾ Országgyűlési articulusok Mike Sándor ur gyűjteményében Kővárynál IV. 198.

volna, de a havasalföldiek nem akarták elbocsátni. Megjöttek nemsokára az oláhországiak is 3,000-en Prásmarra s mindkét csapat vissza lön bocsátva. A tábor, miután a fejedelem sept. 2-án egy kémet felakasztatott, ¹⁾ a szamosfalvi térről a megyékbe osztatott szét (sept. 3.), hogy szükség esetére kéznél legyenek. S valóban új zivatar készült.

Lengyelországban két fő úr Starniczky és Oppolniczky egy megölt kutyán összeveszett. Hadat kezdtek egymás ellen, s az első 18 száz hajdút fogadott zsoldjába. Ezek Kovács Péter és Albert, Polai Pál és Prémes Gáspár vezérlete alatt elindultak, de mielőtt oda értek volna, a kutyagyilkos megölte Starniczkyt. Eképp az ígért zsoldtól csestek, de magoknak kárpótlást szerzendők, rabolni és pusztítani kezdtek. Most Dóczy András és Lónyai András azon hittél, hogy az erdélyi fejedelem emberei, szétverték őket. ²⁾ E véleményt nagy mértékben előmozdították a lengyelországi hadak készülétei. A száműzött Kendy nem kevesebbre törekedett, mint hogy magának az erdélyi fejedelemséget megszerezze. A lengyeleket már maga Kendy nyerte meg törekvéseinek, hol nem megvetendő kozák csapatokat gyűjtött s reménye volt, hogy a nádor által részére megnyert Mátyás birtokaiban is tehet toborzásokat. A moldvai és oláhországi vajdákhoz Kornis Zsigmondot és Sarmaságit küldte, Radulra biztosan számított s Konstantin helyett, ha vonakodnék, Mirsét, a Csercesel Péter fiát szemelte ki. Erdélybe a fő urakhoz kémekeket küldött levelekkel — de ezek elfogattak s a leveleket megégették. ³⁾

Báthory e mozgalmak hírére sept. elejéről portai követéhez Petki Jánoshoz postát küldött — kétségtelenül a történetek felőli jelentéssel. Azután Fehérvárra ment, hol a Kendy mozgalmairól nemsokára biztosabb adatokhoz jutott. Ennek egyik agense Sarmasági Zsigmond Lengyelországból nov. első felében Fehérvárra

¹⁾ Ki volt ez a felakasztott zendülő? nem tudom. Segesváry Bálint Kendy Istvánt mondja — de ez nem volt, mert ő ez időtt Lengyelországban mulatott. Bizonyosan a Kénosi által használt másolat volt hibás. Bizonynyal Kendy István kémjét írja Segesváry. Hisz ennek emissariusai jártak Erdélyben ez időtt.

²⁾ Bojti Engel Monumenta 271. V. ö. Mátyás levelével Hatvanánál IV. 48.

³⁾ Bojti idézett helyett. Weiss 216 l.

érkezett, felfedezé a fejedelmnek Kendy titkait, hogy nevezetes serget gyűjtött s Erdélybe betíteni készül oly pillanatban, mikor ő, Báthory nem is sejtethné. ¹⁾ E hírre Báthory összeparancsolta sergeit, a hajduságot s ekkép felkészülve, a szászok közé küldi téli szállásra. Tervével már ekkor készen volt — trónusát egy merész csapással biztosítani. Petkinek visszatérése a portáról hártáratán mitsem változtatott, habár ez egy csauz kíséretében a szultán intéseit hozta magával, hogy katonái zsarolásait szüntesse meg, az országot pedig kimélje. A csauz némely főurakhoz is hozott leveleket — de azokat senki sem fogadta el. Vagy nem volt komoly a feddés s a porta haragja, vagy Báthorynak a szultán megengesztelésére biztos reménye volt, vagy ha elárultatt, hogy kicsoda árulója, azzal tisztában volt — mert lehetlen, hogy ha feszült viszonya van a törökkel, elhatározását későbbre ne halasztotta volna.

Sarmasági leleplezései, Kendy elfogott levelei tisztán mutatak, hogy mitől kell tartania. Az a *confoederatio*, mely Magyarországot s az örökös tartományokat már összefűzte, s mely Erdélyt és a két oláh vajdaságot volt még felölelendő, legelőbb is Kendyt fogta volna helyette trónra emelni. A terv már a kivitelig meg volt érve, s a nádor, a két oláh vajda és a lengyel király összeköttetése a zendülő urakkal bevégzett tény volt. Vajjon nincs-e oka tartani, hogy a törtétek után a támadást megkísérlendik, s vajjon bevárja-e ő ezt? Vajjon gyors elhatározás, merész fellépés által nem lehetne-e nemcsak megelőzni, hanem gyökerében is elfojtani a veszélyt? Trónja csak akkor fog szilárdul állni, ha a két oláh vajda vazaljává lesz s ha ezekben bizhatik. A porta nem mindig képes megvédeni kegyeltjét — ott van Székely Mózes példája, s a német mindig kész cserben hagyni szövetségését — ott van az ez idétt már lánczokra vert Báthory Zsigmond. Az önfentartás háborúját saját országán kívül akarta folytatni. Elűzni Radult, megalázni Konstantint, oly mozgalomba bonyolítani a lengyelt, hogy azoknak segílyt ne nyujthasson, s mindezt gyorsan, halasztás nélkül — ez volt terve.

De míg ő országán kívül messzeható tervek után jár — szá-

¹⁾ Weiss 217. Azonban a *decreta* helyett *secreta* olvasandó. Mert Kendynek nem rendeletei, csak titkai voltak.

mithat-e föltétlenül egész országára? Nem. Még mint apród sokat hallhatott Bocskay udvarában egyes erdélyi uraktól, kik tanúi, részesei voltak az eseményeknek, a szászok eselszövényeiről. Hívei voltak Rudolfnak Erdély fejedelmei ellen, szövetségesei Mihály vajdának s részesei Básta eljárásában, és az alkotmány felüggesztésében. Nem Erdélyt, hanem a király-földet tekintvén hazájuknak, mindig azon voltak, hogy ezt az imperiummal hozzák összeköttetésbe. A három nemzetről szóló alkotmányozikk előttök nem összefüző láncz volt a más két nemzettel, hanem öt azoktól elválasztó törvény. Csak külön érdekeik voltak, a közöst csak kényszerítve ismerték el. Hűségöket színeltnek festék a fejdelem előtt, — kiket csak az erő és hatalom tesz aláztatosakká mikor aztán nem késnek fitogtatni a ragaszkodás jeleit. Pénztáruk ilyenkor nyitva állt: máskor soha. Ilyeneknek tartá Báthory a szászokat; s úgy hívé, politikai és stratégiai érdekek egyaránt tanácsolják, hogy uralmát a fundus regiuson megerősítse. Vállalata sokkal kényesebb természetű, hogy sem hátamögött titkosnak és oly szívósnak hitt ellenséget megszívelhetne. Ha hadjárata Havasalföldén balul üt ki, a szászok könnyen elzárhatják mögötte az utat a magyaroktól, székelyektől és hajduktól, kiktől segélyt szerezhetne, vagy a kikenél oltalmat remélhetne. Leverni hát a natiot, hatalmába keríteni földjét, helyre állítani az ország kormányzatában az egységet, ezt tekintette első feladatának. De ez csak erőszak által volt elérhető.

Tacitus és Svetonius nem ítélték oly szigoruan Neroról, mint a szász évkönyvírók Báthory felett. Nem a gyűlölet, hanem a düh hangján szóllanak. Kifejezéseik nem metszők, hanem harapók. Nincs oly ocsmány szó, mit elhallgatnának, nincs oly lealázó kifejezés, mit el ne mondanának. Egész epéjüket kiöntötték rá szobájukban, íróasztaluk mellett. A tény melyre Báthory vállalkozott, valóban zsarnoki volt, mert nem állott hatalmában Erdély alkotmányát, karddal kezében, megváltoztatni. Jogtalanságot követett el, mert a szász kiváltság szentsége minden kérdés felett állott. De ha ezt elismerjük is, soha sem fogunk ócsárlói túlzásba esni. Hibetetlennek tartjuk Krauss azon szavait, hogy két első évi bölcs és jó uralkodása merő színlés lett volna. Nem hiszszük el sem Bojtinak, sem Mikónak, hogy a Kendy-féle mozgalom csak ürügy lett volna, mikor annak létezését és célzatait e kor egyik szász

államférfia Weiss kétségenkívülivé teszi. Sőt a Kendy-féle mozgalom, Szeben elfoglalása és Radul elűzése közt igen világos és határozott összeköttetést látunk. Oly válságos időkben, oly előzmények után, midőn maga is élő tanuja, hogy egyik elődje fogolylyá lett, egy más meggyilkoltatott, egy más a csatatéren esett el, egy más megmérgeztetett, s mind a négy egy és ugyanazon politikának lett áldozatává, midőn látta, hogy ezen politika már az ő fejére is felemelte pallosát, megszötte hálóját, elhatározását oly jellemnél, mint ő, indokoltnak fogjuk találni. Mert benne az erő erőszakkal párosult. Szilárd, merész és elhatározott s az eszközökben nem válogató. Magas lelki tehetsége, tiszta belátása volt, de teljesen hiányzott az önmérséklet, mely féken tudta volna tartani. Tudott színlelni, de csak olyankor, midőn valamely megfontolt terv kiviteléről volt szó. Forrongó vére más esetben ezt lehetlenné tette.

Most színlelnie kellett, most titokban kellett előkészítenie mindent. Államférfiai közül senkisémm volt ezélezataiba avatott, csak egy, kivel azt szötte, s a ki azt végrehajtani segített. Mély titok burkolt mindent a végrehajtásra megérkezett perczig. Meglepett mindenkit, nemcsak azokat, kik ellen az államesínyt intézte, hanem azokat is, kikkel azt végrehajtá. Máskor feltűnő lett volna akkora sereg összpontosítása, most, fenyegetett állapotában, mindenki természetesnek találja. Még gyanú sem támadt senki szívében. Most is, midőn minden intézkedés meg volt téve, senki sem sejtett semmit, maga Bethlen sem, udvari kapitánya, második tanács ura, bizalmas embere és segéde az összeesküvés elnyomásában, még akkor sem, midőn néhány nappal a végrehajtás előtt saját váraiban Déván és Hunyadon egy hétig vendégelte a fejedelmet. Ekkor már csak a végrehajtás hiányzott. „A fejedelemnek” — írja Mikó¹⁾ — nagy és rettenetes dolgokra kelle gongolódásit éjjeli-nappali sok fáradságos munkákkal venni. Mert Im-

¹⁾ Mikó Fer. 188. A Trauschenfels-féle Chroniconban Weiss Brevis Consignatioja, mely nem zavarandó össze a Fundgruben III-ban kijött napló könyvével, írja: Fuit autem expeditionis consilium tam occultum, hogy még a legelőbbkelő vezérek sem tudták. Mások, Krauss és Kemény névtelenje tudni akarják, hogy a népet magyar urak előre intették volna.

refi János, ki director és praesidens Consilii et totum fac immáron vala, a fejedelmet ilyen nyalánkságra indítá: hogy itt Erdélyben magát igen megerősítse, Szebent a szászoktól elvegye, abban derekas praesidiumát tartsa, hagyja, onnét Havasalföldibe, moldovai vajdaságra és, ha Isten élteti onnan a lengyel királyságra is igyekezzék.“ Maga a lengyel királyság sem látszott elérhetetlen chimáranak s annyival kívánatosabbnak látszott, mert remélte, hogy az osztrák-magyar államszövetség ellenében egy hatalmas más szövetséget hozhat létre. Ugyanis III. Zsigmond király nem rég fejezte be háborúját a svédekkel, a nélkül hogy a béke a Wasa ház két ága közt csak enyhítette volna is a régi gyűlöletet. Más felől az oroszokkal elegyedett Zsigmond épen háborúba. Igaz, hogy Oroszországban belvillongás dúlt — de a küzdelem csak nem rég tört ki s ennek megaláztatása nem következett be. Oly titokban, hogy egyetlen hazai forrásnak sincs róla tudomása s mi is egy diplomatikai okmányból értesülünk róla, küldött követeket Moszkauba, kik itt az erélyes hadfolytatást sürgessék s elmondják, hogy a lengyel egyik oláh vajdától sem várhat segílyt, mert ezek önmagokkal vannak elfoglalva, s hogy az oroszok tőle és a törököltől is rövid nap alatt segílyt várhatnak.¹⁾

Az elszállásolt hadseregnek ki volt adva a rendelet, hogy teljesen hadkészen legyen s a második felhívásra elinduljon. Ezalatt a Moldvába s Havasalföldre vezető utakat járhatlanokká tette. A Magyarországból újabban beparancsolt hajdúk s végbeliek immár megérkeztek. A fejdelem most hozzájok ment s dec. 10-én Keresztyénszigetre érkezett. Jól felszerelt hadának száma 20,000 emberre ment. Szebenbe dec. 17-ére országgyűlés volt hirdetve, s a mit sem gyanító szebeni tanács a teendők felett Báthory közeledtének hírére tanácskozni kezdett. Némelyek ellentették a bebocsátást, de a többség rettegett az ellenállás következményeitől és meghívták. A nép — mely a tenger had láttára megrémült — kikiáltók által lön megnyugtatva. Dec. 11-én tartá fényes bevonulását. Hadának vele levő csapata a külvárosban szállásoltatott el, maga csak kevesed magával ment a várba, s ezeket is mint társzekerei fedezetét előre bocsátá be. Midőn a megrémült szászok a kaput fel akarták vonni „ne vond — mon-

¹⁾ Hatvani Monumenta IV. 49. Mátyás levele.

dák — még hátra van a fejedelem.“ „Másnap reggel — írja Sepsei Laczkó — a hadak, trombita szó után elkészülvén, fölülé-
nek; a fejedelem ötvened magával a városban a szerént megin-
dula a fejedelem a városból, hogy kijöjön. Midőn a kapuba jut,
a bóthajtás alatt megállá az ötvened magával, és igen dicséri a
polgároknak, hogy igen szép és erős alkotmány volna. Midőn a
kapuban mulatna a fejedelem, a kész hadak a parancsolat és vé-
gezés szerént oda nyargalának, a kaput megvevék és minden ha-
dak a városban beszállának.“¹⁾ S itt a felvonó hídon nézve serge
bevonulását gúnnyal mondá: „ezt soha sem hittük volna!“ Bá-
thory nagyobb ellenállásra számított s ezért a fehérvári Farkas
ágyút is elhozatta. „A ki oda vitte Szalay Farkas vala neve az
embernek. És egy mesét költének róla: hogy Szebenbe két far-
kas ment vala be, t. i. Szalai Farkas és a farkaságyú.“²⁾

Az első három nap misem történt, mi a polgárok nyugal-
mát legkevésbé is zavarta volna. A katonaság nyugton maradt s
a fejedelem szokása szerént barátságos volt. Harmadnapra magá-
hoz parancsolta a tanácsot s a várkapuk kulcsait követelte. At
kelle adni. Most már valóban el lön foglalva a vár s a kapukat és
bástyákat saját darabantjai őrzésére bizta a fejedelem, kinek a
vár kulcsaival a gyalog kapitány minden este beszámolt. A már
már megnyugodott kedélyeket újra kétségbeesés fogta el s a sze-
beniek remegve néztek a közelgő országgyűlés elébe. Ez a kittüzött
napon, dec. 17 én megnyilt. A fejedelem itt előadta a rendeknek
mind azt, mi Kendy igyekezeteiről tudomására jutott. Előadta,
hogy e gonosz ember Radullal s a szebeni tanácssal ellene össze-
esküdött, hogy ez utóbbi Kendynek, ha beüt, 30,000 frtot ígért.³⁾
Azután tanuit állította elő, kiknek relatiójából értesülést szerzett,
— „mert neki titkos ragaszkodói még a tanácsban is voltak.“ A ta-

¹⁾ Sepsei Laczkó 127. V. ö. Krauss Fontes rer. Austr. 7. l. s Weiss idézett munkáival.

²⁾ Nagy Szabó Memorialeja 103.

³⁾ Weiss Fundgruben 248 l. — maga is jelen volt az ország-
gyűlésen. Dec. 16. estve Vajda János házánál a fejedelem és Imrefi
„gentis nostrae infestissimus Haman“ vallatták őt s nem akarák el-
hinni, hogy e dologról tudomása nem volna. Egy névtelen napló
írója Kemény Fundgruben I. 236 mondja, hogy Báthorynak még a
szebeni tanácsban is volt néhány híve.

nácskozás folyamáról nem birnak részleteket. Nem tudjuk kimutatni, mennyiben igaz az, hogy az országgyűlés terrorizálva lett s a végzés nagy részben Imrefi munkája volna. Annyi igaz, hogy a fejedelem sokkal szigorúbban akart eljárni, de az országgyűlés szándéka módosítására bírta. A felségárulás büne volt Szebenre kimondandó — tehát vagyon és fővesztés. Báthory 147 személyt akart büntetni a többiért is, a rendek kérelmére s ellenvetésére, hogy erre nincs elegendő ok, a városra 100,000 frt birságot vetett. De még ez összeget is leengedte 52,000 frtra oly feltétellel, hogy rögtön fizetessék ki. ¹⁾

Az országgyűlés négy napig tartott s kiválsólag Szeben ügyével foglalkozott. „Megértettük, kegyelmes Urunk, Fejedelmünk, a Felséged közünkbe küldött Propositiójából, minemü okok kényszerítették légyen Felségedet ez mostani felülésre, és arra, hogy minekelötte Országából kimenne, annak előtte magának és az Országnak bátorságos állapotjáért a Szeben állapotja felől, példát vévén Felséged az előtt való változásokban, mint viselte légyen a Fejedelmekhez és az Országhoz magát, kiváltképpen pedig bizonyos személyeknek relatiojokból mostani szándékokat is értvén, különben gondolkodnék, és magának Successorinak lakóhelytül választaná. Mely Felséged reánk való kegyelmes gondviselését, költségét és fáradságát, mint kegyelmes Urunknak alázatosan meg igyekezünk szolgálni, elhívén bizonyosan, hogy Felségednek minden tanácsa, fáradsága és költsége tellyességgel csak szegény megromlott hazánknak épületére és bátorságos megmaradására tendál. — Az mi azért a Szebeniek állapotját illeti, láttyuk és veszszük eszünkbe a Felséged Propositiojának rendiből, hogy Felséged az előbbi sok rendbeli cselekedetokról, melyek, tempore necessitatis az Fejedelmek ellen és az Ország ellen cselekedtek, meg ne emlékeznék, hogy ha azokat hasonló dolgokra tendáló igyekezetekkel nem ujtották volna, mellyeket Felséged elegendő bizonyosságokkal előnkbe terjesztett, sőt a ki legnagyobb, a Szebeni Atyánkfiai magokat akarván menteni, magok is nem tagadták előttünk, hogy Tanácsokban mostan is nem agitáltattott volna, ha Felségedet be bocsássák-e a Városba; avagy nem?

¹⁾ Weiss Fundgr. 248 és Chron. 240. Krauss, Kemény névteleje és Seivert Szeben története 78. 79. l.

Mely dolgokért értettük a Felsőged méltán ellenek fel-gerjedd haragját és oly szándékját, hogy némelyeket közülök törvény szerint megbüntetni és azon kívül a Városból teljességgel ki-küldeni őket; mindazáltal, hogy Felsőged elsőben az Istent tekintvén, annak utána pedig a fejedelmi kegyelmességet, virtutem satis laudatam et qua sola homines ad Deum proprius accedere dicuntur, meggondolván, egész országul való alázatos könyörgésünkre a büntetésre eltökélt szándékát kegyelmessen mitigálta, Felsőgednek mint kegyelmes Fejedelmünknek teilyes életünkben alázatosan meg igyekezzük szolgálni. Hogy azért ennekutánna mind a Felsőged személyének, mind pediglen successorinak bátorságos lakó helyek, annak felette akármely időnek (kitől Isten oltalmazzon) változásában nekünk is országul refugiumunk lehessen és ne kellessék vagy Török köziben, mint ennek elütte való üdökben, vagy egyéb idegen Nemzetség köziben feleségestől, gyermekestől, keserves bujdosásra jutnunk; az helynek állapotjához képest tettett egész országul, hogy ezután Felsőgednek és a Felsőged successorinak lakó-helye Szeben legyen, úgy hogy ez Országban és Magyarország részeiben a Felsőged biradalmában lévő minden Uraknak, Vármegyéknek és Föembereknek, azonképpen a Székely Atyámfiainak házok és szállások itt ben. Mely dologban látván magok is az ő Felsőge ellen való fogyatkozásokat, cedáltak, könyörögvén Felsőgednek alázatosan, mint kegyelmes Urunknak, hogy Felsőged kegyelmesen megelégedvén azzal, az mi a Városhoz való Jószág volt, mely fundus regiusnak neveztetik, annak felette ex bonis septem Judicum, az mi az ő részek lehetnek volna: úgymint: Zilistik — (Szelistye) Székkel, Nagy-Eke s Kis-Ekemezővel és a Verestoronyhoz való pertinentiával, ezen kívül azzal, a mi a városban in rationem Communitatis akár minemü marhák legyenek azok és a mi névvel neveztessenek, személyekben, házokban, marhájokban, jószágokban kegyelmesen tartsa meg őket, tudni illik azokban, az mi kinek kinek privatim magáé, nem a Communitásé. Végeztük pedig egyenlő akarrattal, hogy a mely jószágok mostan Szebennel egyetemben a Fiscushoz applicáltattak, azok soha a Fiscustól el ne idegenittessenek. Végeztük azt is, hogy ennekutánna a Praesidium Felsőgedé legyen az Városban, az Tornokok, Bástyák, Armamentariumok benne levő lövő szerszámokkal, porral és globissal, minden-

remű municiókkal, a Város kapuinak kultsával egyetemben Felséged kezében legyenek. Végeztük azt is, hogy mind jelenlétében, mind pedig távollétében a Felséged religióján való Papjai a Templomban szabadon praedicálhassanak. A Szász Atyáinkfiainak Praedicatori is az ő czeremoniájokat olly móddal és oly órára rendeljék alternatim, mint Kassán, hogy a Magyar Praedicatoroknak is az ő órájok el ne muljék.“

Dec. 19-én tehát még midőn az országgyűlés együtt ült, de már határozott, a lakosokkal a fegyvereket s töltéseket a piacra a fejdelem szállása elibe hordatták, mely aztán a hadi nép közt kiosztatott. Más napon a városháza lön lefoglalva, a levéltárból pedig a kiváltság-levelek s irományok kihordattak. 22-én a tanács és választott polgárság fogságba vettetett, a megrémült lakosok tömegestől hurezolkodtak. Ez nap óta Szebennel úgy bántak, mint ellenségtől elfoglalt várossal. Rablásra nem adatott ki parancs, de a sereg féktelenségét elnézték. Még nők is vettek fogságba, az épületek alsó osztályaiba a katonák lovaikat helyezték el, a felsőket magok foglalák el. Mindenfelé kutatták az elrejtett kincseket, átlynkgatták a falakat, felástak mindent, hol valamit sejtettek. Legutálatosabb volt, hogy a női erényt nem kimélték s a vad és féktelenkedő hadak s a szenvedélyét fékezni nem akaró fejdelem erőszaktételeitől mi sem védelmezé a tiszta házi asszonyt, a fölserdült szüzeket. „En habes locustas, praecedentis anni!“ — mond egy krónikairó,²⁾ keserűen czélozva a megelőző év sáskajárására. S valódi sáskajárás volt! „kiki az embereknek, kinek conscienciája nem volt, prédálni kezdé szálását, kit lopva, kit nyilván, azaz: a mit el nem rejthetett a gazda, a gonosz lelkiismeretű vendég elvonta; melyet még a nagy emberek közül is némelyek megkívánának, és nem kevés prédával rakodának. Mert sok rejtekhelyeket feltalálván, sok ezüst, arany müvel, pénzzel gazdagulának, kik meglátszóttak, hogy nem mind szászoké voltanak régen, hanem ama régi nagy urak, gazdag főemberek a sok változásokban hordották volt be nagy részét tutioris conservationis gratia; nálok maradt azután; de ama

¹⁾ Archiv des Vereines f. Sieb. Landesk. Neue Folge III. 210 —212. l.

²⁾ Chronicon Fuchsio Lupino Oltardinum I. k 238. l.

régi közmondás szerint: male parta, male dilabuntur, viszont úgy költ el tőlök is.“ Gondolni lehet, hogy minden feltalált orzott kincs nevelte a dühet és elkeseredést s a hadak hivatva érezték magokat a bünöknek, hitszegésnek és árulásnak százados sorait megbüntetni. Visszatorlást gyakoroltak s ezért nem is próbálták fékezni magukat. Így teljesült a fejdelem udvari papjának Retteginek jóslata, ki a bevonulás után egyik egyház ajtajára írta:

Cibina te vidi, satis est vidisse relinquam
Tacta quae et Sodoma, facta Gomorra peri.

„Igy lön azért — mondja Mikó ¹⁾ — így kezdődék annak a városnak romlása, kit soha semminemü ellenség fel nem prédált; mert ők minden változásokban úgy viselték magokat, hogy az erősségben magokat oltalmazták. Akár német, oláh, mi jött reájok, jó idején ahhoz állottak és onnan hallgatták csak, az ellenség mint bánt velünk, mint rontottak, pusztítottak, belőlünk halmokat hogy raktak. Az országnak közönséges jóvában soha egyet nem értettek, sőt mindenekben ellenkeztek az ország fő embereivel, olyankor híztak, a mi romlásunk nekik volt hasznokra.“

Ime Szeben elfoglalásának története, előadva az összes források felhasználásával, melyek e tárgyról megjelentek, s azon idők gondolkodása szerint: Bizonyynal egy józan történetíró sem fogja a vendettát helyeselni, senki sem igyekszik mentegetni, a mi e tényben aljas. S ha megvalljuk is, hogy Szeben kétszínűsége, s kétségtelen összeköttetése Kendyvel, Radullal s ezek bünös terveivel, szükségessé tették, hogy az oláhok megfenyítésére indult fejdelem háta mögött mindent biztosságban hagyjon, s fedezze magát azon ellenség ellenében is, melyről jól tudá hogy a lehető veszély perczében először fog ellene fellépni, nem tagadhatjuk, hogy mindaz, mi az elfoglalás végrehajtása után történt, kárhuzatos. De sokszor mondtuk s fájdalom még többször fogjuk ismételni, hogy Báthory a mérsékletet nem ismerte. Azon naptól fogva, melyen megtudá, hogy épen azok törtek trónjára és életére, kiket legtöbb kegyeivel halmozott, óvatossága bizalmatlanságba ment át. Elvesztette hitét s annyival kérlelhetetlenebbül haladt tervei kivitelére, melyeket biztossága legfőbb feltételeinek tekintett.

¹⁾ Mikó Fer. 190.

Szebenből dec. 26-án indult ki. ¹⁾ E városban 500 emberből álló biztos őrséget hagyott Kászoni István parancsnoksága alatt. A Barczaságnak vette útját. Weiss méltán rettegett, hogy Szeben után Brassó fog következni, s Imrefynek 2500, a fejedelemnek 4500 aranyat adott. ²⁾ A Barczaságon 5 napig mulatott, először Feketehalomba szállott, onnan — Brassóban magában egy napot időzván — Keresztyénfalvára ment. Ez alatt a barczasági pórok a bevágott utakat eltszították, az első csapat pedig — 6000 ember — megindult. Most maga a ravasz Rádul is kelepczébe esett. Báthory Bethlen Farkas által csak nem rég biztosítá őt, hogy hadi készületei Lengyelország ellen vannak intézve, s hogy annyival nagyobb titokban maradjon a végezel, még a töröktől sem kért engedélyt a hadjáratra. Az év utolsó napját Törcsváron tölté s jan. 1-én lépett oláh földre.

Az újév első napja egyszersmind kezdete volt egy nagy fontosságú vállalatnak is.

SZILÁGYI SÁNDOR.

¹⁾ Nössner naplója. Fundgruben III. 66. Seivert Quartalschrift II. 253. l. dec. 21-ére teszi, de hibásan.

²⁾ Weiss naplója. 219. l. Weiss consignatiojában 14,000 frtot említ, mely Imrefinek fizettetett ki.

AUSZTRÁLIA.

Journals of Expeditions of discovery into Australia, by E. Eyre, 1845; Stokes: Discoveries in Australia, etc. London 1846; Westgarth: Victoria and the Australian gold mines in 1857; Howitt: Land, labour and gold, or two years in Victoria with visits to Sydney; The Journal of the Royal Geographical Society of London and Proceedings (kivált 1850 óta minden kötetben kisebb nagyobb közlések Ausztráliáról); Petermann, Mittheilungen etc. herausgegeben von J. Perthes, Gotha (szintén minden kötetben); Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, etc. herausgegeben von Dr. W. Koner (kivált Meinicke értekezései Ausztráliáról); Ungewitter: Der Welttheil Australien, Erlangen 1853; Meidinger: Die britischen Colonien in Australien, Frankfurt 1860; Oderheim: Das Festland Australien, Wiesbaden 1861; An account of the Colony of South Australia; Die Colonie Victoria in Australien. E két munka igen jeles: a Londonban volt 1862 diki nemzetközi mütárlaton ingyen osztatott ki angol, német és francia nyelven.

Tájékozásul a Petermann által rajzolt s Perthes Jusztusnál Góthában 1863-ban megjelent földképe Ausztráliának szolgálhat; rajta a legújabb fölfedezési utak is meg vannak jelölve. Jó Ausztráliának azon földképe is, mely Stein atlaszában Hinrichsnél Lipsésben jelent meg.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Magelhaens Ferdinánd 1521-ben először hajózott keresztül a roppant kiterjedésű vízmedencén, mely 1000—2400 mérföldnyi szélességben Amerika és Ázsia között terül. Méltán Csendes oceánnak nevezte azt, mert csendesek voltak hullámai, egyedül az ő hajói szeldelték, más európai hajó egész területén nem mutatkozott. Csak a Mariani vagy Ladroni sziget-csoportot fedezte föl s egyik Filippini szigeten halálát lelte. Öt évvel később a portugál Meneses történetesen Új-Guineára bukkant. A spanyolok azután Amerika felől ismételt utazásokat

tettek a nagy világtengeren; Saavedra 1526 és 27-ben, Gaetan 1542-ben, Mendana 1567-ben és 1595-ben, Quiros és Torres 1605-ben és 1606-ban. Sok kisebb nagyobb szigetet fedeztek fel, a Marsall, Markézasz, Salamon, sz. Kereszt, Új-Hebrida szigetesoportokat, Otahajtét stb., mint valami elstülyedt roppant kontinensnek egyes szakadékait és maradványait. Az ausztráliai kontinenst hollandiai hajósok látták először 1606-ban.

A 16-ik és 17-ik században tehát gyéren mutatkoztak hajók a Nagy oceánon, ez igazán csendes volt akkor, s még sokáig az maradt. Az ó és közép korban a világforgalom színhelye a Földközi tenger kis medencéje volt, Kolumbus óta az Atlanti tenger tárult fel a nemzetek előtt, egykét évtized óta pedig a Nagy oceán is megnyílt a világforgalomnak. Ama nagy tengeren, melyen Magelhaéns oly magánosan és elbagyottan vitorlázott, most számtalan hajó, vitorlás és gőzös, jár minden irányban. Mi okozta az elmúlt néhány év alatt azon nagy változást? hogyan történt, hogy három évszázados lassú előhaladás után hirtelen oly nagy ugrás következett be, hogy a Nagy oceán is, úgyszólván, olyan földközi tengerré lett, milyen az ó és közép korban az európai Földközi tenger volt s az új korban az Atlanti tenger lett?

Azon nagy változásnak okai a következők: egyfelől Kaliforniának és Ausztráliának az aranybányák által siettetett népésztülése és felvirágzása, másfelől Sina és Japan kikötőinek megnyílása az európai és amerikai kereskedők előtt.

Ausztrália 50 — 60 év előtt még csak az angol gonosztevők börtöne volt, egy elhagyott szomorú legelő, hol nomád zsványok és rablók legeltették juhaikat. Az első angol hajók 1788-ban kötének ki partjain, és pedig tengeren túl szállított elitelt fegyezekkel; az ekkép keletkezett gyarmat, a mostani fényes Sidney város környékén, létezésének első 25 éve alatt a legszükségesebb élelmi szerekkel sem volt képes magát ellátni; s ha az Angliából eleséggel útnak indított hajók történetesen elkétek, gyakran a legnagyobb inséget kellett szenvednie. A gyarmat lakosai a társadalomból számüzött emberek voltak, kik a rájuk kényszerített új hazában még inkább elfajúltak. A legnyersebb érzékiességbe és hallatlan iszákosságba merültek. Köztük csak két osztály volt; az egyik osztály árulta, a másik itta a

szesz italokat. A közbátorság fentartására oda rendelt tisztek és rendőrök az első osztályt tették, a fegyenczek a másodikat. Valami Atkins, ki a bírói tiszteletet viselte, majdnem mindig részeg volt, mikor halálos ítéleteket mondott.

Ilyen volt Nagybritannia ausztráliai gyarmata még csak 3—4 évtized előtt!

Most pedig Ausztráliában már 70—100,000 lakossal népesített, gázzal világított, mindenféle intézetekkel büszkélkedő, vasútak által összekapcsolt városok vannak; a gyepmezőkön már 20 millió juh s vagy 5 millió darab marha legel, melyek Nagybritannia gyárainak bőr- és gyapjüszükségletét majdnem egészen fedezik és hajósainak húst szolgáltatnak; az aranybányákból évenként tömerek kincs kerül ki; már a gyapotot is sikerrel termesztik. Egyszóval Ausztrália most Nagybritanniának legvirágzóbb, legvagyonosabb gyarmata, melynek másfél millió népessége már függetlenségi hajlamokat mutat, s az anyaország épen nem nyomasztó uralmát le akarja rázni, hogy az északamerikai szövetséges államok pályafutását kezdje meg.

I.

A Európától legtávolabbra, több mint 3000 mfdre eső s legkésőbbben fölfedezettett földrész, mely a Nagy oceánból emelkedik ki, egy igen nagy és számtalan kis meg apró szigetre oszlik. A nagy szigetet, melynek kiterjedése majdnem akkora mint Európáé, hajdan Új-Hollandiának, most rendszeren Ausztráliának, a közte és Amerika között a tengeren elszórt szigeteket pedig Polynesiának, Szigetvilágnak nevezik. Ausztráliát kontinensnek tekintik, úgy mint Európát vagy Afrikát, néhány szintén jókora kiterjedésű sziget környezi, éjszaki oldalán Új-Guinea, déli oldalán Tasmania vagy Van-Diemen földje, délkeleti oldalán a hármasszigetű Új-Zéeland. Új-Guinea felől Új-Britannia, Új-Georgia, Új-Hebrida és Új-Keledonia szigetcsoportok sorakoznak egymáshoz délkeleti irányban Új-Zéeland felé. Ezen szigektől északra, északkeletre s kivált keletre a többi szigetcsoportok terjednek el, melyeket különösen a Polynesia nevezete alá foglalnak össze. A fő szigetcsoportok: a Karolinák és Pelen szigetek, a Ladroni, Mulgrave, Marshall és Gilbert szigetek, me-

lyek Új-Britanniától és Új-Guineától északra esnek; a Fidsi, Hajós, Barátságai, Társasági és Markézasz szigetek, melyek az Új-Hebridáktól keletre vannak. A legészakibb csoportot a Sandwich, a legkeletibbet az Alacsony vagy Pomatu szigetek teszik. A Húsvét sziget még odább keletre esik s Amerika nyugati partjától csak 500 mérföldnyire van.

E helyen csak a szorosabb értelemben vett Ausztráliáról akarunk szólni. Már említettük, hogy ennek partjait egy hollandiai hajó, a „Galambocská” emberei pillantották meg legelőször, és pedig 1606-ban. Azon hajó Új-Guinea nyugati partjai mentén vitorlázott, s így jutta Torres szorosába s meglátá a karpentáriai öböl keleti partját. Nehány hónappal később a spanyol Torres jutott azon tengersizorosba, mely róla neveztetik, s felfedezé Ausztráliának azon részét, mely a York fokhegye körül van. A hollandiai Carstensz 1623-ban már sokkal tetemesebb részét fedezte fel Ausztrália északi partjainak, Pietersz 1636-ban folytatá a Karpentáriai öböl mellékein a felfedezéseket; a Wezel fokhegytől Van-Diemen fokhegyéig, azaz Melville szigete északnyugati csücsáig vitorlázott, s így Arnhem és Van-Diemen földjeit fedezte fel. Ugyanazon időben a hollandiaiak, kiknek az indiai szigeteken több kereskedelmi telepök volt, Ausztrália nyugati és déli partjait is felfedezték, és pedig történetesen. „Endracht” hajó volt az első, mely a nyugati partokat a Czápaöböl környékén 1616-ban megpillantá. „Leeuwin” hajó emberei 1622-ben Ausztrália délnyugati csücsát fedezék fel, Nuys azután 1627-ben megkerülé a Leeuwin fokhegyét s odább keletre hajózék Ausztrália déli partjain. Tasman 1642 és 43-ban nagyobb felfedezési utat tett, nevezetesen Van-Diemen szigetét, melyet most rendszeren az ő nevééről Tasmaniának neveznek, s Új-Zéelandot fedezék föl. 1644-ben Ausztrália északi, és északnyugati partjain egészíté ki az előbbi felfedezéseket. Így legtöbbet tett a hollandiai hajósok közül azon földrész partjainak felfedezésére, melyet ezentúl Új-Hollandiának neveztek. A hollandiak semmitsem tudtak Torres útjáról s még Tasman fölfedezései után is azt vélték, hogy Új-Guinea kapcsolatban van Új-Hollandiával; ennek partjait a Torres-szorostól kezdve az északi és nyugati oldalon ismerték, a déli partok nyugati felét s Van-Diemen földjének déli csücsát is megvizsgálták vala; de a keleti partok egészen ismeretlenek maradtak, és csak 125 évvel később fedezte

fel azokat az angol Cook A hollandiai hajósok az új földrészen mindenütt kopár sivatag, és többnyire nehezen megközelíthető partokat, nyers és vad lakosokat találtak vala. Tasman óta tehát azon sivatag partokkal nem sokat gondoltak. Tettek ugyan még azután is néhány útazást azon partok felé, így 1656 és 57-ben, midőn az „Aranyozott sárkány“ nevű hajóval a Hattyúfolyótól északra megfeneklett embereket akarták megmenteni. 1696-ban Vlaming hajózott ugyancsak a nyugati partok felé; 1705-ben Van-Dyk, 1756-ban González és Atschens tettek némi felfedezéseket. De mindez csekélység volt ahhoz képest, a mit az angol Cook tett.

Előtte már az angol Dampier 1688-ban és 1699-ben látogatta meg Új-Hollandia nyugati partjait, s hivebben és világosabban írta le azokat, mint a hollandiai hajósok. Cook 1728-ban született; szegény napszámos fia volt s egy szénszállító hajón inaskodott. 1755-ben a királyi hajóhadba állott be tengerésznek, ott minden idejét kiképezésére használta fel s 1768-ban tengerészhadnagygyá lön. A csillagászok kiszámításai szerint 1769-ben a Venus elhaladását a nap előtt várták, azon ritkán beálló égi tünnemény megfigyelése igen fontosnak tartott, mert ha azt földünk különböző pontjain figyelhették meg, akkor a napnak földünkötől való távolságát lehetett szabatosabban kiszámítani. Cookot szemelték ki a Venus elhaladásának megfigyelésére, s ő a Társasági szigetesoporthoz tartozó Tahiti szigetet tűzte ki figyelési helyéül. Ez alkalomból tette meg első útazását 1768—1771-ben, melyen egyebek között Új-Zéelandot hajózta körül s vizsgálta meg alaposabban s azután Új-Hollandia vagyis Ausztrália keleti partjait is fölfedezte.

Elhagyván Új-Zéelandot, mondja Cook, néhány napig dél-nyugati irányban vitorláztunk, azután egy földcsücsöt pillantánk meg. A partok mentén hajózáván, a derült idő mellett világosan láthattuk a földet, kellemes látványt szolgáltatott; dombok és völgyek, hegyek és lapályok váltakoztak rajta. Kedvező déli szél mellett északnak tartottunk, a parton két kopasz hegy, ezek mögött magas erdős hegyek látszottak. Néhány fekete vagy sötétbarna színű benszüllött ember is mutatkozott. Csónakon eveztünk a part felé, de a vadak elszaladtak. Másnap egy öbölben horgonyt vetettünk, ott közel néhány benszüllött halászott, a par-

ton 6—8 gunyhót láttunk, az erdőből egy öreg asszony három gyermekével fát hordott s tüzet rakott. Erre a halászok a partra szálltak s a tűzön megpörkölték a halat. Mindezt csendesen művelték, a nélkül hogy ránk ügyeltek volna. Mindnyájan teljesen meztelenek voltak, a banyának még csak figefa levele sem volt.

Ebéd után másod magammal a partra szálltam; azt gondoltam vala, a vadak kiszállásomat sem fogják észrevenni. De csalatkoztam, mert alig hogy a sziklákhöz közeledtünk, két ember kiállt, míg a többiek elfutottak. Mindegyik egy hosszú gerelylyel és rövid bottal volt fegyverkezve. Úgy forgatták fegyvereiket, hogy bámultam bátorságukat. Nem akartam velök harcba keveredni, s vagy egy negyed óráig jelek által igyekeztem őket megnyugtadni, szegeket, üvegklárisokat és egyéb apróságokat dobálgattam feléjük. Végre úgy látszott, hogy nem fogják a partra szállást ellenezni, de midőn közelebb eveztünk, ismét fenyegetőztek. Tehát egy lövést tettünk feléjük. Erre a fiatalabbik elrémült s elejté gerelyét, de csakhamar összeszedé magát s követ dobált felénk. Ekkor seréttel töltöttem a puskát s így lövettem közéjük. Az idősbik megsebesült a czombjában s hirtelen a gunyhók felé futott. Erre kiszálltunk, de az öreg ismét előjöve pajzssal fegyverkezve s gerelyét röpité felénk. Tarsa ugyanezt tette. Még egyszer löttünk tehát seréttel, a vadak erre még egy gerelyt röpitének felénk s azután elfutának. A gunyhóban egy pajzs és kéreg darabok alatt néhány gyermeket találtunk elrejtve. Nem bántottuk őket, csak vagy ötven darab láncsát vittünk magunkkal s néhány üveggyöngyöt, szalagot és más csecsebecsét hagytunk ott. A gerelyek 6—10 láb hosszúak voltak, s halcsontból való négy éles kampóba végződtek. Valami ragadós zöld anyaggal voltak bekenve, miértis azt gondoltuk, hogy méregbe vannak mártva. A parton néhány igen nyomorúlt lélekvesztőt is találtunk, melyek csak egy darab kifeszített kéregből állottak. Iható vizet csak a következő napon találtunk. Midőn embereink a hajón ebédeltek, a vadak nagy figyelemmel nézegették vízfordóinkat. De semmihez sem nyúltak, apróságainkat, melyeket a gunyhóban hagytunk vala, sőt az értékesebb tárgyakat is, a tükröket, fésűket, aczélárúkat, bántatlanul ott hagyták, a hol letettük volt. A földet hol posványosnak, hol homokosnak találtuk. Erdők és nyílt gyepezők váltakoztak egymással. A fák karcsúk és magasak, de

gyéren teremnek. Holmi állatokat is láttunk. Beljebb a homokos területeket fekete föld váltotta fel, mely mindenféle gabnatermesztésre alkalmasnak látszott. Ott más fákat is találtunk, némelyiken cseresnye forma és savanyús, de kellemes ízű gyümölcs termett. Az erdőt gyönyörű gyepterületek szakasztották meg. Helyenként homokköveket találtunk, melyek építésre volnának alkalmasak. A benszülött emberek mindenki elfutottak, s nem sikerült velök barátságos érintkezésbe bocsátkoznunk. Társaim, Banks és Solander, sok ismeretlen növényt szedtek a környékén, azért Fűvészbőlnek (Botany-Bai) neveztem a helyet. Ez tágas, biztos és kényelmes öböl. Partjain sokféle fa terem, de köztük csak két fajta van, mely alkalmas építő fát szolgáltatna. Az egyik az angol tölgyhez hasonlít, törzsökéből az úgynevezett sárkányvérhez hasonló veres mézga izzad ki, fája barna színű, nehéz és kemény. A másik fa a fenyűhöz hasonlít, ennek is nehéz és kemény fája van. Az öbölben sok ismeretlen vízi madár tartózkodik, közülük leginkább az tünt fel, melynek tollazata fehér és fekete, mely nagyobb a hattyúnál a olyan termetű mint a pelikán. A parton és a sekélyebb helyeken sok kagyló is található, melyek, úgy látszik, a benszülöttek fő eledelét teszik. Azonban halat is fognak, részint gerelylyel, részint horoggal. Az erdőben és réteken sok fürjet is láttunk.

1770 május 6 án fölszedtük horgonyainkat s majd kedvező majd kedvezőtlen széllel a partok mentén északra vitorláztunk. Észak felé a föld mind magasabb s hegyesnek mondható. Hegyek, völgyek, dombok s erdős térségek kellemesen váltakoznak egymással. A partszegély rendszeren alacsony és homokos, csak ittott mutatkoznak kiszökő s kisebb nagyobb magasságra emelkedő földcsúcsok és fokhegyek. Kisebb nagyobb öblöket is találtunk. Az egyik öbölnek partjain pálma- és mangle-fákat találtunk; ez utóbbiak gallyain különös hangyafészkek voltak. A hangyák zöld színűek, és szúrásuk igen fájdalmas. A föld ott sokkal rosszabbnak látszott, mint a Fűvészből környékén. A mézgafákból is kevesebb mézga izzadt ki. Helyenként tüzeket és meztelen embereket láttunk, kik vagy épen nem figyeltek ránk, vagy csak messziről bámulták hajónkat. Odább északra néhány hegyes, de csekély kiterjedésű szigetre találtunk. A szigetek és szirtezetek szaporodtak, s a tenger nagyon veszélyessé kezdett

lenni a sok zátony és sekélység miatt. Egy tengerszorosban ki akartam kötni, hogy hajónk teknőjét kitisztíttathassam. Kiszálltam tehát s megvizsgáltam a környéket. Ott igen alkalmatlan tövises növényeket találtam, a szúnyogok is nagyon bántottak. A fákon nagy hangyafészkek voltak, melyekben igen apró fehér és fekete hangyák tartózkodtak. Minthogy ivóvizet sehohsem találtunk, tovább vitorláztunk. Útunk sok szirtezet, sziget és sekélység között vitt el, s kivált a Háromsági öböltől kezdve a tenger mind veszélyesebb lett. Junius 10-én északnyugatészakra vitorláztunk, jókora távolságban a partoktól. Estve felé még inkább tartottunk a nyílt tengernek, hogy a sok sekélységet kikerüljük. Kedvező szelünk volt, s a hold is szépen világított. A tenger mélysége nemsokára 14 ölről 21 öltre növekedett, ekkor vacsorához ültünk. De azalatt a tenger mélysége hirtelen 12, 10, sőt 8 öltre csökkent. Azonban 10 óra tájban ismét 20 öl mély tengerre jutottunk, s ezen mélysége jó darabig nem változott. A tiszték tehát lefekvének. Egyszerre csökkenni kezdett a tenger, s hajónk hirtelen megfeneklett egy szirten. Nehány pillanat mulva az egész népség a földézetre temett, mindnyájok arczában a legnagyobb aggodalom tükröződött. Tudtuk, hogy a parttól tetemes távolságban vagyunk, s gyanítottuk, hogy klárisszirten akadtunk meg, ez pedig a legveszélyesebb, mert hegyes élei mindent összezúznak. Bevontuk a vitorlákat s a csónakokra szálltunk, hogy a szirtezetet megvizsgáljuk. Aggodalmunk alapos volt, hajónk csakugyan egy klárisszirt mélyedésében tilt. Hasztalan igyekeztünk a hajót lengővé tenni, s a tenger árja oly hatalmasan csapkodta meg oldalait, hogy a fedélzeten alig tudtunk megállani. Csakhamar néhány deszkát is láttunk úszni, melyeket a szikla hajónkról letördelt vala. A közönségesen alkalmazott eszköz, mely szerint a hajó a legnehezebb tárgyakkal a tengerbe dobása által lengővé szokott tétetni, nem nagy sikert ígért nekünk, mert dagálykor kerültünk a zátonyra. Némi reménnyel csak a legközelebbi dagály kecsegtetett; de ismét elcsüggedtünk, midőn hallottuk, mily erősen dörzsöli az éles szikla a hajó gerinczét.

Azonban hasztalan lett volna minden okoskodás és tépelődés. Legott a munkához láttunk. Szivattyúink folytonosan működtek, a felső fedélzetről hat ágyút, azután a vas és kő terhet, az ócska készletet és egyéb nélkülözhető tárgyat a tengerbe dobtunk. Kiki

nagy buzgalommal dolgozott, egyik sem morgott, egyik sem nyugtalanzkodott; sőt a halál gondolata a matrózok között oly annyira divatos káromlásokat is száműzte. Végre kivirradt; láttuk, hogy a part valami 8 órányira van s közte és hajónk között egy szigetke sem mutatkozott, melyre csónakokon menekülhettünk volna. A szél lassan lecsendesedett, s vagy egy óráig egy szellő sem lengedezett. Végre a dagály is beállott, s mindent elkészítettünk, hogy hajónkat lengővé tegyük. De rémületünkre s leírhatlan fájdalomkra azt kellett tapasztalnunk, hogy a dagály a hajót csak másfél lábbal emelte feljebb, jöllehet mintegy 50 tonnányi terhet dobtunk vala a tengerbe. Utolsó reményünket az éjjeli dagályba vetettük, mely azon vidékeken nagyobb szokott lenni, mint a nappali. Két óra tájban a víz mind erősebben kezdett betódulni, három lyukon; valamennyi használható szivattyúnkat alkalmaztuk, mindazáltal a víz mind inkább emelkedett a hajóban. Már már attól kellett félnünk, hogy elsülyedünk, mihelyt a hajó lengővé lesz. Csónakainkon nem férhettünk el mindnyáján, s tudtam, hogy a sülyedés perczében minden engedelmesség megszűnik, hogy akkor mindnyáján egyszerre tódúlnak a csónakokra s borzasztó harezra kelnek egymással. Ki a halált ily körülmények között nem látta közeledni, az legiszonyosabb alakját nem ismeri. Hogy mit éreztünk akkor mindnyáján, egymásnak arczáról olvashattuk le. Tíz óra tájban emelkedni kezdett a hajó, végső erőköddéssel szerencsésen a nyílt tengerre hoztuk, s nagy örömünkre észrevettük, hogy benne a víz nem növekedik. De most a népség mely 24 óráig aggodalom és remény között szakadatlanul dolgozott vala, végkép ellankadt, egyik sem birt 5 percznél tovább a szivattyúnál maradni, azután kimerülten levetette magát a fedélzetre. Az embert, ki eddig a hajóban levő víz mélységét méregette, más ember váltotta fel, s ez tévedésből 18 hüvelykkel mélyebbnek mondta. Ekkor rögtön tökéletesen elcsüggedtek, s egyik sem akarta folytatni a szivattyúzást. A tévedést csakhamar észrevettük, s most ismét a másik szélsőségre mentek át, új remény dagasztotta mind-egyiknek izmait s kettős erélylyel szivattyúzták a vizet. Végre csakugyan szerencsésen megmenekültünk s egy öbölbe, az északi parton levő Endeavour-révbe, jutottunk, hol hajónkat kitatarozhattuk. Megmenekülésünket csak azon körülménynek köszönhattuk, hogy

a hajó legnagyobb részébe egy darab szikla szorult be, mely azt jobbára bedugta.

Hogy hosszadalmasak ne legyünk, nem követjük tovább Cook-ot Új Hollandia keleti partjainak fölfedezésében, csak röviden jegyezzük meg, hogy Új-Zéland felől körülbelül 55 mérföldre délnyugatdélre Sidneytől érte Ausztrália keleti partját, s onnan kezdve északfelé egész hosszában vizsgálta meg, York fokhegyét szerencsésen elérvén az Endeavour-szoroson át az Indiai tengerbe hajózott. Elbeszéléséből csak azon szakasznak közöljük még rövid kivonatját, melyben tapasztalatait Új-Hollandiáról és lakásairól egybefoglalja.

Új-Hollandia, így nyilatkozik Cook, sokkal nagyobb mint bármely más földterület, a kontinenseket kivéve. Partjai mentében valami 500 (angol) mérföldnyire hajóztam, egyenes vonalban számítva a távolságot. A déli szélesség 33 és 34 fokától délre a partvidék általán véve alacsony és sík, odább északra sok magaslat mutatkozik: de igazi hegyes földet nem találtam. Az emelkedések a völgyekhez és lapályokhoz képest csekély területet foglalnak el. A föld inkább száraz mintsem termékeny, mégis a magaslatok erdőségekkel és gyepmezőkkel fedvék, s a völgyekben és lapályokon is sok zöldellő terület található. A föld jobbára homokos, s a homoksivatagokból, kivált észak felé, sziklák és kopasz magaslatok emelkednek ki. Általában az északi részen silányabb a növényzet mint dél felé, a fák ott nem teremnek oly magasra s a fű sem oly sűrű. A fű rendszeren magasan nő, de gyér; beljebb sincsenek, úgy látszik, sűrűbb erdők mint a partokon. Az öblök partjait manglefák fedik, alattuk a talaj kővér iszap. Beljebb néhol posványos területeket buja növényzettel, másutt bokrokkal fedett völgyeket találtunk. Helyenként talán javítani lehetne a földet, de nagyobb része nem látszik alkalmasnak rendes mivelésre. A déli szélesség 25-ik fokától északra sok jó öböl van, melyekben a hajók minden szél ellen védve vannak. Utazásunk a száraz évszakba esett, mindazáltal sok kis csermelyt és forrást találtunk, melyek az esős évszakban bizonyosan megdagadnak; de nagy folyót sehohsem leltünk. A Thirsty-Sound-ban (Szomjas szoros) ivó vizet sem találtunk.

A fafajok száma csekély, és csak kettőt találtunk, mely alkalmas építési fát szolgáltatna. Legnagyobb a mézgafa, mely

mindenütt terem. Majdnem olyan levele van mint a füznek, kérégből sötétveres mézga izzad ki. A pálmáknak három fajtát láttuk; az egyik kivált a déli részeken van elterjedve, levelei legyező alakjában terjednek szét; a másik pálmafaj a kokuszpálmához hasonlít; a harmadik kivált az északi részeken terem és sokkal kisebb. Ezen fákön kívül sok kisebb fa és bokor van, egyik másik közülük cseresnyéhez, szilvához, almához és figéhez hasonló gyümölcsöket terem. Általában véve a fűvész sok ritka és különös növényt találhat Új-Hollandiában, de az ehető növények és gyümölcsök száma csekély.

A négylábú állatok közül legnevezetesebbek a kutya (dingo), kenguruh és oposzum. Ezekön kívül valami görényféle állatot is láttunk. A denevérek közül kisebb nagyobb fajokat láltunk. A tengeri és vízi madarak közül a sirályok, kormoránok, tengeri gólyák, fecskék, kacsák, pellikánok nagy számmal fordulnak elő, a szárazföldi madarakat illetőleg sok varjút, papagájt, kaktaknát s hasonló csudaszépségű madarakat, azután galambokat, gerliczékét, fürjeket, tűzokokat, darvakat, sólymokat és sasokat láttunk. A hullók száma is nagy. Rovart ellenben keveset láltunk, a hangyák és szúnyogok kivételével. A zöld hangyákat, melyek fészkeiket a fákra rakják, már megemlítettem. Láttam, hogy e kis hangyák tenyérnyi leveleket hajtogatnak és ragasztanak össze testökből való nedvvel. Ezer meg ezer hangya vesz részt a falevelek összegöngyölítésében s összeragasztásában. Egyszer háborgattuk őket azon munkájokban, a meghajtott levelek legott visszapattantak természetes állásukba, s meg sem foghattuk, hogyan bírják a kis állatkák őket összehajtani. Boszút is állottak rajtuk; ezrével lepték el testünket s csipéseik úgy fájtak mint a méhszúrás. Azonban a fájdalom csak egy perczig tart. Vannak más fehér, fekete és veres hangyák is, melyek szintén a fákon fészkelnek. Egy nagyobb fehér hangyafaj részint a fákra részint a földre rakja fészkeiket. A fák galyain csüngő hangyafészek háromszor négyszer nagyobb mint az ember feje, holmi rothadt s nedvvel öszeragasztott növényrészekből áll, belsejében tömérdek sok sejt van, melyek egymással kapcsolatban vannak. A fészek külsőjéből különböző nyílások ugyanazon fának más fészkeibe szolgálnak. Földalatti járat a földön levő hangyabolyba szolgál. Ez olyan mint a gúla, gyakran 6 láb magas, s kívül agyag bori-

tékkal van bevonva. Úgy gondolom, hogy ez a hangyák téli szállása.

A tenger több táplálékot nyújt a benszületteknek. Annyi hal ugyan nincs benne, mint odább északra, mégis elég bőven van, s legtöbbje jóízű. A zátonyokon és szirtezeteken igen szép zöld teknősbéka és kagyló található. A folyókban és tós posványokban krokodilok is tartózkodnak.

A lakosok száma, úgy látszik, nagyon csekély. Csak egyszer láttunk harmincz személyt együtt, t. i. a Fűvész-öböl környékén, midőn a férfiak, nők és gyermekek összegyülekeztek, hogy hajónkat bámulják. Midőn bennünket meg akartak támadni, soha 14—15 harczosnál többet nem tudtak összeszedni. Igaz, mi csak a keleti partokkal ismerkedtünk meg, s ezek meg a nyugati partok között roppant földterület van; de ez, mint igen sok okból gyanítom, vagy egészen puszta, vagy még kevésbé népes mint a partvidék. A belföld nem nyújthat minden évszakban a lakosoknak táplálékot, ha nincs megművelve, pedig a földművelésnek sehol legkisebb nyomát sem vettük észre. Az egyetlen népség, melylyel közlekedésbe léphettünk, azon helyen tartózkodott, hol hajónkat megtataroztuk. Ez is csak 12 férfiból, 6 nőből, egy fiúból és leányból állott. A nőket csak messziről láhattuk, mert a férfiak mindig hátrahagyták, mikor bennünket meglátogattak. Mind ezek, mind a többi férfiak, kiket láttunk, közép, nyulánk természetűek, erősek s igen tevékenyek és mozgékonyok voltak. Képök nem volt kifejezés nélkül, szavuk pedig igen szelíd, sőt nőies volt. Testök bőre oly szennyes volt a füsttől és portól, hogy igazi színét alig lehetett kivenni. E piszok miatt oly feketéknek látszanak, mint a négerek, de aligha barnábbak mint a csokoládé. Arcvonásaik nem épen kellemetlenek. Orruk nem lapos, ajkuk sem vastag, fogaik fehérek és rendesek, hajuk fekete és hosszúra nőne, ha le nem perzselnék. Szakálluk tömött és göndör, de rövid, mert azt is leperzselik. Mind a férfiak, mind a nők teljesen meztelenül járnak. Testök minden részét oly elfogulatlanul mutatják, mint mi kezünket vagy képünket. Fő ékesítésök egy 5—6 hüvelyk hosszú és egy ujjnyi vastag csont, melyet az orrlyukak közötti porczogóban viselnek, mely tehát orrukát annyira bedugja, hogy kitért szájjal kell lélekezniök s beszélni sem tudnak érthetőleg. Ki mondhatná meg, micsoda szépészeti néz-

let bírta őket arra, hogy ez alkalmatlan, fájdalmat okozó ékesítést bevegék? Azon kívül vannak még nyakpereceik kagylókból, karpereceik vékony zsinórokból és öveik font hajból. A ruhát ugyan nem ismerik, mégis testöket befestik veres és fehér festékekkel. Mellökön és vállaikon nagy veres foltok, arczukon, különösen a szem körül, s testök egyéb részein keskenyebb szélesebb fehér távolok vannak. Füleik át vannak fúrva, de fülbevalót nem láttunk rajtuk. Oly nagyra becsülték ez ékesítéseiket, hogy egyet sem akartak nekünk adni, bármennyi szalaggal, üveggyönggyel s más efféle csecsebecsével kínáltuk is őket cserébe. Általában a kereskedésről és cseréről semmi képzeletök sem volt. Elfogadták, a mit nekik adtunk, de cserébe semmit sem akartak adni.

Állandó lakásokat seholsem találtunk, legjobb gunyhóik is csak lehajlított s a földbe' szúrt vesszőkből állottak, melyekre holmi faleveleket és kérget vetettek. S e gunyhók oly alacsonyok és szűkek, hogy az ember csak épen felállhat, de kinyújtózkodni nem lehet bennök. Ily gunyhóban 3—4 személy hál, képzelhetni, mily kényelmetlen állásban. Az egyetlen házi eszköz, melyet náluk láttunk, egy fakéregből való hosszukás edény volt, melyben talán a vizet hordják, s egy hálóforma zsák, melyben a férfiak holmi mézgát, zsinórt, horgokat, kagylókat, láncsahegyeket stb. viselnek. Főfegyverök egy hosszú gerely, melyet nagy messzire s igen ügyesen tudnak hajigálni. A déli részeken csak fakéregből való ladikokat láttunk, az északi részeken kivájt fatöke szolgál ladikul.

Ezeket közölte Cook Ausztráliáról és lakosairól. Második, 1772—1775-ben tett útazásában a Nagy-tengernék kivált déli részeit vizsgálta meg, s kimutatta, hogy a sokáig gyanított déli szárazföld nem létezik. Harmadik útazását az északi részeken tette, a Behring-szorost s Amerika északnyugati partjait kutatta ki. 1779-ben a Sandwich csoporthoz tartozó Ovaíhi szigeten agyonüttették a benszülöttektől.

Cook után Ausztrália partjainak körrajzát az angol Vancouver, Edwards, Bligh, Flinders, Grant, Basa, King, stb., s a francia D'Entrecasteaux, Baudin és Freycinet vizsgálták meg. Végre 1837-ben az angol admirális „Beagle” hajót küldé ki az északnyugati part egyes részei

földirati fekvésének szabatos meghatározására, általában az ausztráliai partokon való apály és dagály megfigyelésére s a Bas- és Torres-szorosok hajózásra legalkalmasabb csatornáinak kikutatására stb. Azon vállalat majdnem 6 évig tartott, 1841-ig *Wickham* kapitány, azután a jeles *Stokes* hadnagy vezérlette. Mindkettő pontosan teljesítette teendőjét. Az északi parton ők fedezték fel és vizsgálták meg a jelentősebb folyókat, s általában mind a hajózás mind a tudomány igényeinek megfeleltek.

II.

Cook Ausztráliának keleti partvidékét, melyet felfedezett, Új-Déli-Walesnek nevezte vala; a szokásos szertartással a brit korona számára foglalta el. Jelentései a brit kormány figyelmét azon távoleső földrészre fordították, s különösen fegyencgyarmatra vélték alkalmasnak. Egyúttal arra is számoltak, hogy az oda szállított fegyenczek közül sokan meg fognak javúlni s felszabadíthatni, a felszabadultak gyarmatát pedig majd önkényes kiköltözők is meg fogják népesíteni. A fegyencgyarmat telepítésére és igazgatására *Philipp Arthur* kapitányt szemelték ki, s ez 1787 május 13-kán indula ki „*Sirius*“ fregatton 10 szállító és tárhajó kíséretében 258 tengeri katonával s 756 elitelt gonosztevővel, kik között 192 néember volt. 1788 ján. 18-án Botany-Bai-be érkezék, melyet azonban a megszállásra nem talált alkalmasnak. Odább északra vitorlázott s a Cook által észre nem vett *Jackson* révében kötött ki. Jan. 25-kén partra szálla s mindjárt másnap megveté alapját azon városnak, melyet az akkori angol belügyminiszter tiszteletére *Sidney*-nek nevezett el. Az ott megtelepedendő személyek összes száma 1030 ra rügött. Hat darab szarvas marha s hét darab ló tette az új gyarmat baromtenyésztésének első alapját. Mindjárt egy kis gazdaságot is rendeztek, s a Rio-Janeiróból meg a Jóreménység fokáról magokkal vitt szőlőtöket, fige, narancs, körte és almafákat is elültették, melyek csakhamar gyökeret vertek.

De *Philipp*nek, az új gyarmat s egész Új-Déli-Wales meg a környező szigetek főkapitányának és főkormányzójának nagy szemességre és erélyre volt szüksége, hogy a gyarmat lételét biztosítsa. A föld terméketlen volt s nem nyújthatott elegendő táplá-

lékot. Az elitelt gonosztevők legnagyobb része az új földrészen is javíthatatlannak mutatta magát, ott is folytatta megszokott garázdaságait és kicsapongásait. Az eleséggel megrakott hajó, melyet 1789-ben Ausztráliába indítottak, elsüllyedt, mielőtt rendeltetése helyét elérte volna. S ugyanazon évben egy más hajó 222 elitelt nő fegyenczezel érkezék oda. Ennek következtében az eleség hiánya oly nagy lett, hogy sokan éhen haltak el. Philipp mindent elkövetett, hogy a gyarmatot a végveszélytől megmentse: új meg új gazdasági telepeket létesített, a brit kormánynál sürgette, igyekezzék a szabad kiköltözőket arra bírni, hogy Új-Déli-Walesben telepedjenek meg, a javulni nem akaró fegyenczeket elkülönböztette s részint Ausztráliában, részint a közeli Norfolk szigeten őriztette, hol folytonos felügyelet mellett kényszerültek dolgozni; ajánlásra hajlandó fegyenczeknek pedig megkegyelmezett és őket felszabadította. 1792-nek végén Philipp egészségének helyreállítása végett visszamene Nagybrifanniába, utódja Hunter csak 1795-ben érkezék meg a gyarmaton. Az alatt nagy rendetlenségek harapóztak vala el, melyeket Hunter és utódjai nem tudtak többé jóvá tenni. Nehány önként kiköltöző család már Huntert kísérte vala. Új-Déli-Walesbe, lassankint mind többen mentek oda. A elszállított fegyenczek száma is mindinkább növekedett. 1787—1820-ig Új-Déli-Walesbe és Van-Diemen földjére 25,878 1825—1833-ig csak Új-Déli-Walesbe 26,033 elitelt gonosztevő szállított Nagy-Britanniából. Sokan jó magokviselete következtén megkegyelmeztettek, mások büntetésük ideje lefolyta után szabadultak fel. De az egyik vagy másik módon felszabadultak sem voltak nagyon erényes emberek, s másfelől a szabadon kiköltözöttek között is sok erkölcstelen romlott ember volt. Hozzájárult, hogy a gyarmat megőrzésére rendelt új-déli-walesi ezred tisztjei is a legnagyobb rendetlenségekre, kicsapongásokra vete-medtek. A nők száma általában sokkal kisebb volt, mint a férfiaké, s már ezen körülménynél fogva is a legnyersebb fajtalanság kapott lábra. Mindezekhez még a leghallatlanabb részegeskedés járult, a szeszes italok élvezete tán sehohsem uralkodott oly mértékben mint Új-Déli-Walesben. Miként jelenleg nálunk fizetési eszközül a papírpénz szolgál, úgy Új-Déli-Walesben, hol a kész pénz szintén kevés volt, a rum szolgált forgalmi értékül.

Az ausztráliai gyarmat tehát lassan gyarapodott, mindazáltal jobban jobban terjeszkedett.

Ausztrália délkeleti partján 1826-ban Van-Diemen földjéről érkezett gyarmatosok tettek kísérletet a megtelepedésre; de azon első kísérlet nem igen sikerült. 1835 s főleg 1837 óta Új-Déli-Wales kormányának gyámolítása mellett Boldog Ausztráliának vagy Fülep réve földjének rendes megszállása kezdődött. Azon gyarmatnak 1846-ban még csak 32,879 lakosa volt; fővárosa Melbourne; ezen kívül a kormány még Geelong, Williamstown és Portland városokat alapította.

Odább nyugatra Sz. Vincze és Spencer öblei környékein 1836 óta a harmadik gyarmat keletkezett, melynek neve Dél-Ausztrália; fővárosa Adelaide. Nagybritanniából kiköltözött emberek alapították meg azt, s a szabad kiköltözők 1850-ig leginkább oda tódultak, úgy hogy Adelaide csakhamar tetemes jelentőségre emelkedett. Boldog-Ausztráliában (Viktoria gyarmat) és Dél-Ausztráliában sohasem voltak fegyenczelepek.

Ausztrália nyugati partjain, a Hattyúfolyó mellékein, 1829 óta keletkezett a gyarmat, melynek fővárosa Perth. Most csak oda szabad még elítélt gonosztevőket szállítani.

Végre Ausztrália északi partján, Koburg-félszigeten 1839-ben Essington réve mellett alapították egy angol gyarmat, melynek fővárosa Viktoria. De ezen gyarmat nemsokára feloszlott és megszűnt.

Van-Diemen földje vagy Tasmania Ausztrália déli oldalán terjed el s csak a közepén valami 28 mérföld széles Basz-szoros által van attól elválasztva. Az első angol telepet Bowen hadnagy telepíté rajta 1803-ban, Sidneyből szállítván oda katonákat és fegyenczeket. Azután a sziget déli partján Hobarton, északi partján pedig Yorktown keletkezék. Eredetileg Tasmánia csak a javúlni nem akaró fegyenczek büntetési állomásául szolgált, s azért a kormány minden közlekedésből és kereskedésből kizárta. 1813-ban még csak 2000 európai ember élt rajta; ekkor Davey ezredes lön a sziget kormányzójává, ez megszünteté a kereskedés korlátait s a sziget kikötőit minden hajónak megnyitá. Ezóta lakosainak száma mind inkább növekedett. 1852 óta Van-Diemen földjére sem szállítanak többé elítélt gonosztevőket. A szegény benszülöttek sokat szenvedtek vala a gyarmatosoktól; 1825-ben

elszánt hadat indítának ellenök, mely több évig tartott. 3000-nyi hadsereg sem bírta őket leverni, végre Robinson egyedül és fegyver nélkül mene közéjük, s rábeszélé őket ősi hazájok elhagyására. Flinders szigetére költözének ki, s az angolok egyedüli urai maradtak Tasmaniának.

Ezek voltak kezdetei Ausztrália meggyarmatosításának. Hosszú időszak telt le első felfedeztetése óta, mignem Európában azon gondolatra jutottak, hogy azt megszállják. Cook még legkedvezőbb színben mutatta volt be az általa fölfedezett partvidéket, de az ő leírása sem vonzotta nagyon az európaikat. Minden tekintetben nagyon mostoha földrésznek mutatkozott Ausztrália. Partjainak körvonalai felette egyformák, ridegek, a tenger sehohsem nyúlik messzire a földtömegbe, ennek tehát csak jelentéktelen és kevés öble meg félszigete, egy szóval rendkívül csekély tagosulata van. Nagy folyónak torkolata sem mutatkozott sehol. A földterület belseje, a mennyiben azt ismerték, szintén rideg, kedvezőtlen alakulatot mutatott. Itt találtak ugyan a partvidéken hegységeket, de kifejlődött völgyek nélkül. A hegységek előtt csekély fokozatszegély van, mögöttük pedig végtelennek látszó sivatag terül, hol csak záporosók vannak, miért is a folyók a forró és száraz évszak alatt, egyes pocsolyák kivételével, kiszáradnak. Az északnyugati partvidék felette kopár és terméketlen, az északi partok előtt pedig valami 120 mfd hosszú klárisszirt vonal nyúlik el, körülbelül 6 mérföldnyi távolságra a szárazföldtől. E szirtezetek nagyon veszélyessé teszik a hajózást, mint Cook példája is mutatta. Végre Ausztrália növényzete és állatvilága is felette különösnek, silánynak és szegénynek mutatkozott. Valóban semmisenem volt Ausztráliában, mi az európaiakra kecségetőleg hathatott, őket az odavaló kiköltözésre bírta volna.

Mindazáltal miután az angol kormány eszközlésére az első gyarmatok megalakultak, s ennek következtén a földrész partvidékeivel s belső területeivel is jobban megismerkedtek vala, úgy találtak, hogy Ausztrália mégsem oly mostoha, rideg és félelmes, hogy neki is vannak egyes szép és termékeny területei, hogy különösen délkeleti része elég kedvező és alkalmas az európaiak letelepedésére. Az Új-Déli-Walesben keletkezett európai telepek felől beljebb menvén, néhány folyó völgyén fölfelé erdős hegysegeket értek, melyeknek tetői 3000 — 4500 lábnyi magasságra

emelkednek a tenger fölé, s melyeket Liverpooli és Kék hegyeknek neveztek. Ezekről délre szintén a partokkal egyenközüleg csapó bazalt és porfir hegységeket találtak, s odább Ausztrália délkeleti szögletét, a tengertől 12 mérföldnyi távolságban, a terjedelmes Warragong hegység borította, melynek egyes tetői 6000—7400 lábnyira emelkedvén folytonosan hóval fedvék, melyet tehát ausztráliai Havas hegységnek neveztek. Odább nyugatra, nem messze Basz szorosától egy más hegység emelkedik, melyet déli pirenéi hegységnek neveztek; még odább nyugatra a Grampian hegység nyúlik el, melyben a 28 mérföldre északnyugatra Melbournetől levő Vilmos hegye 4200 láb magas. E hegycsoportok között kies völgyek és dombozatok, gyepezők és erdőségek váltakoznak; kivált a Warragong hegység déli tövén találtak egy termékeny lapályt, melyet Gipp földjének neveznek. A hegységek mögött nagy térségeket találtak, melyeken kisebb csermelyeken kívül néhány jelentős folyó kigyózik át; ilyenek: a Macquarie, mely a Kék hegyektől nyugatra terülő fokozatos földterületet, Bathurst környékét öntözi; a Darling, mely a Liverpooli hegységtől északra való földet szeldeli; a Morumbidi mely a porfirhegységek között ered. Mindezen folyók a Murray folyam vizkörnyékéhez tartoznak, mely a Warragong hegységben, a 6850 láb magas Seaview (olv. Zsviü) vagy Kosciusko hegyen ered, s mely az Encounter-Baiben szakad a tengerbe. A Murray alsó folyásán túl, északnyugat felé, egy más hegységet találtak, melyet Flanders hegységnek neveztek. Ez ugyan nem magas, egyre-másra csak 3000 lábra emelkedik, de csakhamar gazdag réztelepeket fedeztek fel benne. Az említett folyók ugyan a száraz évszak alatt igen sekélyek, helyenként majdnem egészen kiszáradnak, tehát a hajózásra alig alkalmasak, mindazáltal jobban használhatók, mintsem eleintén gondolták, s a köztük elterjedő nagy puszták jó legelőket szolgáltatnak a juhnyájoknak.

Általában azt tapasztalták, hogy a föld sok helyütt elég termékeny, hogy rajta a gabna, burgonya, kerti növények, komló, dohány, len, az európai gyümölcsfák s a szőlő, sőt itt ott a déli gyümölcsök is szépen díszlenek. Itt is ott is érczetek és kőszenet fedeztek fel, és csakhamar bányákat nyitottak. Mindezen körülményeknél fogva nemesak Nagybritanniából, hanem más

európai országokból is mind többen oda költöztek. Egyik város a másik után keletkezett s a pusztákat nemsokára nagy ménesek, gulyák, csordák és nyájak népesítették meg. 1851-ben az összes ausztráliai gyarmatokban valami 400,000 európai származású ember élt.

III.

Az ausztráliai gyarmatok tehát folytonosan gyarapodtak és növekedtek, s 1851-ben a londoni nagy műtárlatra küldött mindenféle természetményeik és termelékeik már általános figyelmet gerjesztettek. Azon műtárlat ünnepélyes megnyitása táján, 1851 május havában Sidney városban hivatalosan közzétették a felfedezett aranytelepekről szóló jelentéseket. Akkoron három önálló gyarmat volt Ausztráliában, t. i. Új-Déli-Wales, melyhez Boldog-Ausztrália is tartozott; déli Ausztrália Adelaide fővárossal, s nyugati Ausztrália vagyis a Hattyú folyó mellékén való gyarmat. Ez az előbbi kettőtől igen messzire esett, néhány száz mérföldnyire, eleintén tehát az aranytelepek felfedezése által nem volt érdekelve. Annál nagyobb benyomást tett azoknak híre Sidney s a szomszéd városok lakosaira, főleg azon időben, midőn kevéssel azelőtt a kaliforniai aranybányák mesés gazdagságának híre járta volt be a föld kerekességét. Legott Ausztráliát is az aranyláz szállta meg; ott is hirtelen roppant kincsek birtokába lehetett jutni. Kiki az arany lelhelyeire fordította figyelmét; sokan önmagokat vádolták, hogy gondatlanok voltak, hogy nem figyeltek vala Leichhardt, Strzelecki és Murchison állításaira, hogy Ausztráliában is van arany csak úgy mint az Ural hegységben vagy Kaliforniában. Most egyéb jelekről is megemlékeztek. Csak most jutott eszökbe, hogy egy vén skót juhász ajánlkozott roppant kincsek felfedezésére, hogy egy fegyencz is talált egy nagy arany darabot; de amazt kinevették, emezt meg is vágatták.

Hargraves volt a sorsnak azon kegyeltje, ki az aranytelepeket fölfedezte. Kaliforniából visszatérván Ausztráliába, bámulata észrevette, hogy hazája hegyeinek földtani viszonyai nagyon hasonlítanak a kaliforniai aranyhegyek szerkezetéhez. Azonnal kutatni kezdte a dombok aljában s a folyók medrében. Csakugyan talált arany szemeket és porondot. Folytatá kutatásait, mígnem

az arany számos lelhelyéről bizonyosságot szerzett magának. Azután Bathurstbe mene, mely város a Kék hegyek nyugati oldalán, Sidneytől északnyugatra 25 mérföldre van, a Macquaire folyónál. Ott az egybegyűlt lakosok előtt közzétette kutatásainak eredményét, s hogy állítása igazvoltáról mindenki meggyőződhessek, azon lakosokkal, kik hozzá csatlakoztak, egy völgyelegbe, a Summer hegy aljába menvén, kilencz munkással ásatá és mosatá a földet. A háromnapi munka eredménye négy obony finom arany volt. Ez 1851 máj. 8-án történt. Utóbb három ember indult a Summer hegy alatti völgybe, s egyikét nap mulva néhány font arannyal tért vissza. Ugyanakkor Bathurstból egy geolog is kiküldeték a hely színére, s ez hivatalosan erősíté meg Hargraves felfedezéseit. Erre egész Bathurst megmozdult. Az aranykincsek hire villám sebességével átszárnnyalt a Kék hegyeken Sidneybe. Már május 19 kén 600 ember túrta az aranymezőt. Azt irták ismerőseiknek, hogy mindegyikök 3—4 font sterlinget érő aranyat lel naponként; négy ember, kik egy társaságba állottak vala, egyetlenegy napon 30 obony arany szemet és egy fontot nyomó aranyhőmpölyt talált. Három héttel utóbb egyetlenegy aranyásó 1600 font sterlinget érő aranyt gyűjtött össze.

Mindjárt kezdetben sejdítették a forradalmat, melyet az aranytelepek felfedezése támasztani fog. A hírlapokban erős színekkel festették az aranyszomj káros következményeit; előre jósolták, hogy a városok el fognak pusztúlni; a rendes munkával felhagynak majd, nem lesz ember, ki a nyájakat legeltesse, ki a termett gabnát learassa, ennek következtében az élelem ára fel fog szökni, a családi és társadalmi kötelekek fel fognak bomlani. Fitzroy, a gyarmat kormányzója is azon törekedett, hogy az arany felfedeztetése után Kaliforniában elharapózott rendetlenségeknek elejét vegye, azért kihirdeté, hogy az aranyászat királyi jog, hogy tehát ezt engedély nélkül senkisésem gyakorolhatja; Hargravest 500 font sterlinggel megdíjazván az aranytelepek felügyelőjévé nevezé ki. Az aranykeresési engedélyért hónaponként másfél font sterlinget kellett fizetni. De mindezen intézkedések nem használtak semmit. Az aranyláz elsöben Bathurst, majd Sidney lakosait is megszállta, s azután az összes gyarmatokon általánossá lett. Az egyes gyarmatok és helységek most vetekedtek egymással az arany keresésében. Sok helyütt népgyűléseket tartottak s

díjat hirdettek azoknak, kik aranymezőt fedeznek fel. Majd Új-Déli Walesnek egy helysége sem volt, melynek határában nem kerestek volna aranyt. S az új meg új felfedezések mindinkább fokozták az aranylázt.

Az első aranyvidékek a Murray folyóval egyesülő Macquaire két kis mellékvölgyében voltak, s Ophirnak nevezték. De a Macquarie egy más mellékvizénél, a Turonnál és ennek mellékvölgyeiben még gazdagabb aranyvidéket találtak. Ott nemcsak aranszemeket, hanem kisebb nagyobb bömpölyöket is leltek. Míg az Ophirban dolgozó aranyászok naponkint egyremásra 15 — 20 shillinget kerestek, a Turon mellékein obonyszámra szedték az aranyt. Az utóbbi helyen már az egyszerű napzámost naponkint egy font sterlinggel, azaz több mint tiz forinttal fizették, s azon kívül még élelmet is adtak neki. S ily fizetés mellett sem volt könnyű dolog napzámost találni, mert a legszegényebb ember is csak addig szolgált, míg annyit keresett, hogy az aranyásatra szükséges eszközöket szerezhette meg, azután az ásáshoz fogott. Többnyire hárman, legfeljebb hatan egyesülvén közre dolgoztak, s néha megtörtént, hogy mindegyiknek egy, sőt több obony arany járt ki napi osztalékul. Bizonyos dr. Kerr julius közepén a Meros völgyében, 15 mértföldre északnyugatra Bathursttól három mázsát nyomó kvarcztömeget talált, melyben több mint egy mázsa arany volt. Utóbb három oly aranyhömpölyt leltek, melyek egyenként 26—28 fontot nyomtak. 1851. augusztus havában az első arany szállitmány indították Nagybritanniába, pénzértéke 50,000 font sterling volt.

Az arany tömeg, melyet Kerr talált vala, Bathurstben és Sidneyben nyilvános szemléltetésre állították ki. E nagy kincs szemlélete a gyarmatosok józanságát végkép megrendíté. Most Sidneyből naponkint száz meg száz ember tódult az aranyvidékekre; a szegényebb néposztályok mind odahagyták a várost; a hajós nép titkon szökött meg a kikötőben horgonyzó hajókról. De nemcsak az alsó rendűek siettek az aranymezőkre, az előkelő, vagyonos polgárok is zubbonyt öitöttek, csákányt és ásót ragadtak s követték a tömeget. Mindenütt új meg új aranytelepeket kerestek, s a Sidneytől nyugatra meg délre eső járások területét 40—50 mérföldnyi távolságra kutatták ki. Találtak is aranyat, nevezetesen St. Vincze, Argyle, Dampier, Wallace és Wellesley

grófságokban, azután a Morrumbidsi, Hume, Peel, Hó folyók s a Shoalhaven medreiben. Sőt a gyarmat legészakibb határszélén, a Moreton-öböl környékén, a Condamine folyó mellékvizeiben is sikerrel mosták a fvényt Sidneyhez közelebb kivált Hunter és Northumberland grófságokban a Macdonald folyónál találtak aranyat. Braidwoodban, valami 40 mérföldre délre Sidneytől, egy aranyász 30 font sterlinget öt hét, egy más aranyász 42 fontot két hét, s együttdolgozó három aranyász 100 fontot egy hét alatt kerestek. Mindazáltal a Turon mellékén még mindig legtöbbet találtak; ott egy özvegy két leányával túrván a földet naponként két obonyt talált, s ezt már csak rendes napi keresetnek tekintették. 1851 október havában az új-déli walesi aranyvidékken már 10,000 aranyász volt, s december havában az egy heti nyereség 40,000 font sterlingre számított.

Boldog-Ausztrália vagy is Fülöp réve fővárosának, Melbournak lakosait nem hagyhatta nyugalomban Sidney és Bathurst szerencséje. Ők is fölkerelkedtek s hegyen völgyön aranytelepeket kerestek. Meg is találtak, a mit kerestek. Legelsőben Ballaarat környékén fedeztek fel egy arany telepet, azután a Sándor hegyen, hol azt sokkal kevesebb fáradsággal lehetett kiaknázni; továbbá Caliban-ben 3 mérfölddel odább; a Murray mellékein Albury-ben; a keleti partvidéken Gipp földjén, stb. A Sándor hegyen levő aranyvidék kiterjedése vagy 2 □ mérföld, ott az arany csak néhány hüvelykre a föld felülete alatt van. Már 1851 decemberben valami 15,000 aranyász lepte el az ottani aranyvidéket. Szerencsájök még sokkal nagyobb volt mint a Bathurst környékét megszállta aranyászoké. Így pl. hét munkás egyesülvén három hét alatt 500 obony aranyt szedett, tehát mindegyikök naponként majdnem 100 forintot keresett; más két munkás ugyancsak három hét alatt 400, sőt egy fuvaros öt hét alatt 500 obony aranyt nyert. De még mesésebb kincseket is találtak. Négy matröz hat hét alatt 200, négy más aranyász két hónapi munka után több mint 700 font aranyban osztozott. Egy aranyászról beszélték, hogy két nap alatt 11, másról, hogy egyetlen egy óra alatt 30 font aranyt szedett össze. Egy szóval Viktoria gyarmat aranygazdagsága csakhamar elhomályosítá Új-Déli-Wales kincseit.

Az igaz és költött hírek elkábították a gyarmatosokat. Nem volt az a hivatal vagy kötelesség, mely őket megtartóztathatta

volna. Egy munkát és szolgálatot sem lehetett annyi pénzzel megfizetni, mennyivel az aranyásás kecségtetett. Tehát minden egyéb foglalkozás megszűnt, s úgyszólván mindnyájan az aranykeresésre adták magokat. 1851 nov. elejétől fogva Melbourne és Geelong városok el voltak hagyatva, legfeljebb a nők és gyermekek maradtak otthon. Az aranytelepek közel voltak s két három nap alatt oda lehetett jutni. Nem kellett tehát hosszú és bajos útra készülődni, mint a sidneybelieknek. A csordák és nyájak a szántóföldek, hajók, műhelyek, irodák, árusboltok ember nélkül maradtak. A kikötőbe érkezett hajók terhét nem lehetett a földre szállítani, az árúk a rakhelyeken romlottak el; a szántóföldeket nem lehetett megművelni, a juhokat sem lehetett megnyírni. „Az egész társadalmi élet, ezt írta 1855-ben Ballaratból Rochlitz Béla barátom, tönkre jutott, minden szolga és munkás előrontott s ment aranyt ásni; a mihez csak nyúltak, arany lett belőle, ámde nem volt benne köszönet. Mert bár milliókra ment valakinek kincse; bár szép farmer-lakban, itt-ott fényes palotában lakott: magának kellett sepernie, surolnia; neje főzni, varrni, juhok őrizni, szántani, vetni, aratni kényszerült; szóval minden legbecstelenebb munkát mindenkinek magának kellett végeznie, mert semmi áron sem kapott szolgát. Mindenki feláldozásnak nézte volna 1852. és 53-ban bár 1500 frtért inasul szegődni, hisz ezer meg ezer „digger“ (ásó) volt, kik „shallow digging“ (felületes ásás) által annyit nyertek, hogy minden félévben 5000 frtot félretehettek.“

Viktoria aranyvidékeire Sidneyből, Van-Diemen földjéről, déli Ausztráliából is esődültek az emberek. Adelaide város végkép elhagyatott. 1852-ben Melbourneból írták: „A tisztviselőknek a bankokban és postán két annyit kell dolgozniok; de minden egyéb közszolgálat el van hanyagolva. Férfi szolgát semmi áron sem lehet kapni, a nőcselédek is felette ritkák s hallatlan fizetést követelnek. A feherruhámat sem mosathatom, s kénytelen vagyok a szennyest eldobni s újat venni. Egész Melbourneben nincs ember, ki ócska csizmámat igazitaná vagy újat varrna. Egy ismerősöm, kinek nagy juhnyájai vannak, az aranyvidékekre ment, hogy ott keressen embereket, kik juhait megnyírják; talált is embereket, kik erre hajlandók lettek volna, de fizetésül az egész lenyírandó-gyapjút követelték. S midőn el készült távozni, ezt kiálták utána:

Jöjjön csak vissza, emberre volna szükségünk, ki nekünk főzne, ha ezt megteszi, naponkint egy font sterlinget fizetünk önnek. S valóban az aranyvidékeken a napszám egy font sterling volt.“

Sajátságos látványt szolgáltatott az aranyvidékek. Messziről tekintve nagy táborhelyekhez hasonlítottak. Ezer meg ezer mindenféle nagyságú, alakú és színű gunyhó meg sátor sorakozott egymáshoz, közlük itt is ott is egyegy kendővel felczifrázott pózna nyúlakodott fel, jelölve boltot és csapszéket. A föld poros és le volt taposva, itt ott levágott fák heverték gallyzatukkal együtt, kerek és négyszegű s hol száraz, hol félig büzhödt vízzel telt gödrök mutatkoztak kisebb nagyobb távolságra egymástól; a földön mindenféle barom csontjai, zsigerei és szemétdombok voltak elszórva nagy büzt terjesztve a forró nap mellett, s a nyüzsgő aranykeresők a patak mentén meggörnyedve mosogatták a földet, tördelték a sziklát. Éjjel számtalan tüzet raktak, s folytonos lövöldözések háborgatták a csendet. Ámde nem is aludtak sokat az aranyásók. Mintha minden pillanatban megtámadtatástól félnének, úgy örködtek mindnyájan. Nem is volt ott közbátorság. Van-Diemen földjéről megszöktek az oda szállított fegyverek, s az aranyvidékek körül ólálkodtak, az útonállást tartván a meggazdagodás legkönnyebb módjának. Másunnan is csődültek oda a zsványok és rablók. A gyarmati kormány fegyveresek kíséretében szállította az aranyt Melbourne-be, mindazáltal nem kezeskedett a szállítmányról. Azért magok az aranyásók egyesültek, miután eleget szedtek, vagy beleúntak vala a munkába, s erős fegyveres csapatot alkotván magok szállíták kincseiket Melbourne-be.

Eleintén az aranyvidékeken a szeszes italok árulását és használatát eltiltották, s Bathurst környékén sikerült is egy ideig a mérsékletet, rendet és fegyelmet fentartani. Viktoria gyarmatban mindjárt nagy mértékletlenség, dözsolés, örült kicsapongás harapózott el. Ott minden indulat és szenvedély féktelenül kitért. A sör, bor és szeszes italok rémitő mennyiségekben fogyasztattak el, a játék, veszekedés, verekedés, káromkodás mindenütt divatozott. Két három összefüggő dombon és völgyön 40,000, sőt Ballaarton 1851-diki nyáron 80,000 aranyásó nyüzsgött. A részegeskedés annyira elhatalmazott köztük, hogy minden aranyásóra évenként 320 itezét számítottak. — „Az aranyásók házas élete, írja

Rochlitz említett levelében, a szesz italok élvezete miatt brutális. Az angol káromlása és részegsége rosszabb mindennél, mit valaha tapasztaltam. A „delirium tremens“ gyarmati monopolium.”

Nemcsak Ausztrália minden oldaláról tódultak az emberek az aranyvidékekre, hanem a világ minden zugából, még Kaliforniából is indult oda boldog boldogtalan. 1851 végén és 1852 elején Liverpoolból hónaponként 2000 ember hajózott el Sidney és Melbourne felé. Nagybritannia hajói nem győzték a sok kiköltözött elszállítani. Legtöbbször Ir. és Skótországból, azután Angliából, Olaszországból, Németországból és Franciaországból költöztek Ausztráliába. De a többi európai nemzetek sem maradtak el, lengyelek, magyarok is felkeresték az aranymezőket. S az európai különböző nemzetiségekhez a sinaiak is járultak nagy számmal, úgy hogy Ausztrália igazán földünk egyes nemzeteinek közös gyűléshelyévé lett.

Az aranyláz kitörésekor eleintén az aranyat csak a földszínéről szedgették vagy a felkapart földet mosták. Megszaporodván az aranykeresők, három módját találták fel az arányászatnak; felszedték a patakok medréből a homokot és iszapot s kimosták teknőben; vagy a száraz földet ásták fel s a patakok mellé rakásra hordták; hogy ott kimossák; vagy végre a kvarcsziklákat összezúzták. E háromféle eljárás nevei: *Washing, dry digging, quartz crushing*. Általában megkülönböztették a felszíni rendszert (*surfacing*), mely csak a felületi földréteg mosatásából áll, s a mélységi és aknai bányászkodást (*shallow sinking, deep sinking*), mely szerint 30—20 lábnyi mély gödröket valószínűleg aknákat vájtak. A felszíni bányászkodás és közönséges felületi ásás semmibe sem került, csak élelem, sátor, munka és szerszám kellett hozzá. De a mély ásás vagy tulajdonképi bányászkodás igen sok pénzbe került, mert a napszám hallatlanul nagy volt. Azután az akna oldalait ki kell bélelni, hogy ne szakadjanak, rendszeren 30 lábnyi mélységben vízzel is megtelnek. Mindazáltal Ballaaratban 1855 elején 150—200 láb mély akna volt már.

Mindezen munkákat szabad ég alatt, a nap forró hevében és hűvös éjszakákon kellett végezni s e mellett az időjárás minden mostohaságait eltűrni. S boldognak érezhette magát, ki kemény nappali munkája után jól lakhatott s fáradt tagjait egy ned-

ves sátor alatt megpihentethette. Álmát a rablóktól való félelem, a folytonos lövöldözések, a részegek ordítózási szakasztgatták meg. Sokan megbetegedtek, s a láz és vérhas csakhamar meg-népesíté a hegy oldalában elterjedő nagy temetőt. Mások meglevén törve az öröm és kétségbeesés váltakozó indulatai, a szenvedés és munka által, odahagyták az aranyvidékeket s elcsigázva, elrongyolva vánszorogtak vissza nagy csapatokban a város felé. Csak kevesen voltak azon szerencésék, kik nagy kincseket szedhettek, a nélkül hogy egészségöket cserébe kellett volna adniok a megkeresett aranyért.

Az aranyásók keresményének nagy részét az árusok nyelték el. Mennél inkább szaporodott az ő számuk, annál drágább lett minden dolog, mely a mindennapi szükséglet kielégítésére szolgál. Az aranyásók tehát örökös civakodásban éltek a kereskedőkkel, kik minden fáradtság nélkül meggazdagodtak. Főleg 1853. és 54-ben nagy csapások érték az aranykeresőket, számuk sokkal nagyobb, mint az előtte való évben, összes aranykeresetök pedig jóval kisebb volt.

Az aranyásási engedélyekért a kormány által követelt díj szintén sok panaszra adott okot az aranykeresőknek. 1854 decz. havában a Ballaarat környékén volt aranyásók összesereglének, elégették az engedélyeket s nyílt lázadást támasztának a kormány ellen. Bakery dombon ütközetre került a dolog, mind a kormány fegyveresei, mind az aranyásók közül többen elestek. Végre a kormány megszünteté az engedélyekért fizetendő díjakat és csak a nyert arany mennyiségtől szedett bizonyos adót. A kormány tisztviselői, kik az aranyvidékeken tartózkodtak, lassanként helyreállították a rendet és közbátorságot. Így az aranyásók állapota is javult. Idő jártában az egyes, vagy kis társulatokba állt aranyásók helyébe a tetemes tőkékkel rendelkező magánosok és társaságok léptek. A nagy társulatok által megindított vállalatokat nem szívesen látták a magok rovására dolgozó aranyászok, de végre a kényszerűségnek ők is meghódoltak. Most az Ausztráliába érkező ember, ha nincs nagy tőkéje, kénytelen munkába szegődni és másnak szolgálni. Nem is talál egy helyet, melyet elfoglalhatna. Mert az aranyterületek már egyes bányamezőkre vannak felosztva, melyeknek birtokosai folyvást dolgoztatnak rajtuk, hogy az idegen foglalás (jumping) ellen biztosítsák.

Most az aranyvidékek külseje is megváltozott. A vászon-sátrak között már sok kényelmes és csinos lakóházat, szállodát, majort és nyaralót találni. A szomszédságban szántóföldek, kaszálók, kertek terülnek el. A vasárnapot az aranyászok már nemcsak játékkal, részegeskedéssel, czivódással és verekedéssel töltik el, hanem a rögtönzött templomokba is járnak, melyekben a különböző felekezetbeli papok rendesen a földi kincsek hiábavalóságairól és káros következményeiről szónokolnak. Egy szóval a civilisatio lassankint az aranyláz őrjöngésein is győzelmeskedett.

Az Ausztráliában előállított arany mennyisége rendkívül nagy volt, 1851-től 1857-ig 1.240,000 fontot s 1851—1860-ig körülbelül 2.000,000 fontot tett, ennek pénzürtéke pedig 1,350.000,000 osztrák forint! Kaliforniából és Ausztráliából 1848-tól 1860-ig összesen valami 3 millió font arany került ki, melynek pénzürtéke 2025 millió forint, míg ugyanazon idő alatt földünk többi ismert országai csak 1.300,000 font aranyat szolgáltatottak. Így tehát az említett 12 év alatt a földkerekségének összes aranytermelésének pénzürtéke valamivel kevesebb mint az ausztriai állami adósság volt 1862-nek végén.

Ausztráliában úgy mint Kaliforniában és Új-Zélandon az arany eredetileg a kvarcztelésekben fordul elő, melyek vagy jegőzős palákban vagy a legrégebbi kőületek által jellemzett üledékes rétegekben, t. i. a sziluri kőzetekben találkoznak. E régi kőzeteknek víz által elhordott s összehalmozott zúdadékaiból keletkezett torlaszföldben azon gazdag másodlagos aranymezők vannak, melyeket először fedeztek fel, s melyeken a legnagyobb aranyhőmpölyöket lelték. Most az aranymurva mind Kaliforniában mind Ausztráliában nagyrészt ki van mosva s rendszeres bányászkodás által eredeti helyén kell már keresni az aranyat.

IV.

Az ausztráliai városokat, melyek lassú, de folytonos gyarapodásnak indultak vala, az arany felfedezése következtében erőszakos megrázkodás érte. Népeség és kereskedelem tekintetében hirtelen igen nagy előmenetelt tettek, nem úgy a műveltség és erkölcs tekintetében. Fülöp révének gyarmata 1851 jul. 1-jén elvá-

lasztaték Új-Déli-Walestól s külön gyarmattá lön, melyet ezentúl Viktoriá-nak neveztek. Ettől fogva fővárosa, Melbourne, melynek az aranyvidék közelsége sokkal jobban kedvezett, mint Sidneynek, ezzel versenyezni kezdett és nemsokára megelőzte. Mindazáltal akkor Melbourne még csak egy nagy rongyos falú volt, melynek fekvése a kereskedelemre nézve nem igen előnyös. A tömegesen beköltözött jövevények csak ideiglenes lakásokat építettek magoknak, melyeket utóbb rendes és csinos házak váltottak fel. Geelong hasonló ronda nagy falú volt; gyors emelkedését nemcsak az aranyvidék szomszédsága, hanem a kereskedelemre kedvező fekvése is előmozdította.

Mind Viktoriára mind Új-Déli-Walesre az 1852 és 53-diki évek a fejtelenség, zavar és erkölcsi romlottság évei voltak. Az aranyszomj, a rossz indulatok és szenvedélyek féktelensége minden viszonyt felforgatott. Sidney és Melbourne lakosai, kik fegyenczek, vagy ezek gyermekei nem sokkal különb emberek voltak, szelíd és jámbor erkölcsökkel sohasem kérkedhettek; még nagyobb romlottság, erköletelenség harapózott el akkor, midőn az aranykeresőkkel, kereskedőkkel, iparosokkal minden oldalról ezrenként sereglettek oda oly egyének, kiknek egyedüli törekvésök az volt, hogy a sors kegyeltjeit kizsákmányolják s törvényes és nem törvényes módon gazdagságaikban osztozzanak. A vak szerencse mindent felforgatott. Némelyek hirtelen meggazdagodtak s a legnagyobb mértékletlenségre vetemedvén, mindent eltékoztak s ismét koldusbotra jutottak. Mások hirtelen nyert kincseiket féltékenyen őrizték s a fukarság kirívó példányává váltak. A barátság, sőt az atyafiság kötelékei is felbomlottak. A nyereségvágy határtalan volt, bizonyos nyereszkesedési láz szállott meg mindenkit. Volt idő, mikor egyes földdarabokért négyszer ötször többet adtak, mint Londonnak legdrágább háztelkeiért.

A túlságzott nyereszkesedési vállalkozásokra általános pénzügyi válság állott be. Ez s más körülmények is azt okozták, hogy a láz lelohadt s hogy a nagy forrongásból lassankint a jobb elemek kerekedtek felül. A reményeikben megcsalhatkozott kalandorok odább állottak, s a társadalmi viszonyok újonnan meg kezdének állapodni, rendeződni és szilárdulni. Melbourne mindinkább növekedett, anyagi jóléte roppant mértékben gyarapodott. 1853 óta csinosodni kezdett, egyenes és rendes utcák támadtak benne,

a nyomorúlt bázikók és fakonybók fölé nagyszerű házak és paloták emelkedtek. Mindenféle középületek és közintézetek is támadtak; ilyenek: a nagyszerű bankházak és szállodák, a városháza, a nemzeti tanodák, tárlati épület. Nagyszerű kath székes egyházat is építettek. Továbbá berendeztek egy fűvészeti kertet, mely Ausztrália sajátos növényeit foglalta magában; a város északi oldalán egyetemnek való épületet raktak. 1854-ben már 167 iskola volt, melyekbe 12,000 gyermek járt. Közkönyvtár is keletkezett, s 1854-ben már tárlatot rendeztek, hol azon tárgyak voltak kiállítva, melyeket azután a párisi nemzetközi iparműtárlatra küldtek el. Melbourne lakosainak száma három év alatt három annyira növekedett, beviteli kereskedésének pénzürtéke 800,000 font sterlingről 18 millió font sterlingre emelkedett.

1853 decz. 31-kén Viktoria népessége már 220,000 lélekre rugott. Baromtenyésztése is új lendületet vett, s 1853 ban 6.560,502 darab birkája és sertése s 465,401 lova és szarvasmarhája volt. Majd minden hónapban új város támadt benne, Ballaaratnak 1854-ben még csak 5 háza, 1855-ben már annyi rendes utcája s 1000 lakosa volt. 1854 april 24-én Viktoria földmívelési és baromtenyésztési kerületeinek népessége 58,046, az aranyvidékeké 60,587, az összes városi népesség 100,909 lélekre rugott. Melbourne és külvárosai népessége 71,188, Geelongé 20,115, Brightoné 2,731, Williamstowné 2,631, Portlandé 1,962, Belfasté 1,339 lélekből állott.

Viktoria elválván anyagyarmatától külön alkotmányt és közigazgatást sürgetett. A nagybritanniai parlament 1855-ben teljesíté kérelmét s megadá az alkotmányt, mely szerint Viktoria törvényhozó teste felső és alsó házból áll, melyek tagjai egyaránt választatnak, míg Sidneyben a felső ház tagjait a kormányzó és végrehajtó tanács kinevezi. A felső házba az választható, ki 30 éves, angol alattvaló s kinek 5000 font sterlinget érő földbirtoka vagy 500 fontnyi évi jövedelme van, legalább egy év óta Viktoriában lakván. Az alsó házba az választható, ki angol alattvaló létére két év óta s idegen létére 5 év óta lakik Viktoriában s kinek 2000 fontot érő birtoka van. Választó az lehet, kinek 1000 fontot érő birtoka vagy 100 fontnyi évi jövedelme van. A felső ház 30, az alsó 60 tagból áll. A gyarmat hat tartományra s 37 választókerületre van osztva.

Azon alkotmány 1855 nov. havában hirdetteték ki, s a törvényhozó test azonnal nyomós kérdéseket kezdett tárgyalni, milyenek a beviteli vám, a vasútak építése, a bányászok által fizetendő díjak, a beköltözés s idegenek letelepedésének kérdései, a földbirtok elidegenítése. Hosszú és keserű vitatkozásokra alkalmat kivált azon kérdés szolgáltatott, hogy micsoda imádsággal nyitassék meg a törvényhozó ülése, hogy általa se az ír katolikusok, se a követül választható zsidók meg ne sértessenek. Legott ellenzék is támadt, mely az alkotmány megváltoztatására törekszik, azt demokratikusabb és szabadabbalvü alapokra akarván fektetni. Az ellenzék vágyai még tovább is mennek s már az ausztráliai gyarmatok szövetségét emlegetik, melyet sokan a teljes függetlenséggel, Nagybritanniától való elszakadással azonosítanak. 1858 april 23-án a gyarmati hivatal (Colonial-office) titkárának kérvényt nyújtának be, hogy az ausztráliai gyarmatok jogosittassanak fel képviselőiket egy szövetséges gyűlésre küldeni. E kérvényt leginkább Viktoria és Tasmania gyarmatok lakosai írták alá. Viktoria ugyanis ily változás mellett csak nyerne, s egész Ausztrália fejévé válhatnék, Tasmania érdekei pedig szoros kapcsolatban vannak Viktoria érdekeivel. Ámde Sidney, Új-Déli-Wales fővárosa, és Adelaide, Dél-Ausztráliának főhelye, nem akarják Melbourne elsőségét elismerni, s ezen körülmény az elszakadási törekvéseket most háttérbe szorítja még.

Viktoria gyarmat különválása óta minden tekintetben igen gyors lépésekkel halad előre. Minden jelentősebb városában, Melbourne, Geelong, Castlemaine, Sandhurst stb. városaiban egyre szaporodnak a hírlapok és folyóiratok, a színházak, középületek, templomok, jótékonyági s mindenféle más intézetek. Melbourne utczáit gáz világítja, a legszebb boltos kirakatok ékesítik, különböző kocsik s mindenféle nyelvű és színű tarka népesoportok népesítik. Egy vasút Melbournet Hobson révével és Geelonggal kapcsolja össze, más vasútak, más városok felé visznek. A telegrafvonalok Melbourneból Geelong, az aranymezők, Adelaide stb. felé szolgálnak. Melbourne Hobson öbölnél Fülöp réve belsőjében, a csekély Farra-Farra nevű folyócska mocsáros partjain terjed el, melynek vize a népesség növekedése folytán mind tisztátalanabbá lön. Hogy tehát a város jó ivóvízzel láttathassék el, nagyszerű vízvezetéket építenek. Mennyit költött és költ Melbour-

ne a közmunkákra, ezt már csak abból is megítélhetjük, hogy 1856 sept. havától 1857 aug. haváig 78,460 font sterlinget, azaz körülbelől 800,000 forintot adott ki, vagyis 8-szor annyit mint Pestvárosa szokott egy év alatt ily czélokra kiadni.

A politikai gyűlések (meeting) és lakomák természetesen Melbourneben is napirenden vannak. Általában a közélet sokkal erősebben lüktet Ausztráliában mint a családi körök élete. A családok száma még nincs kellő arányban a népesség számával; aránylag kevés házasság kötődik, mivel a nőnem nagy kisebbségben van. Ezért Ausztráliában a hajadonok igen kapósak. Sok aggregény, ki hirtelen meggazdagodott, azt sóhajtja, bárcsak feleséget kaphatna. Ausztrália tehát a leányzók ígéret-földje. Az igaz, egyik másik leány keserű csalódásokat is ér. Sokan feleségeket és gyermekeiket a fővárosban hagyván, az aranyásók közé keveredtek s ott új házasságra léptek. Nem egyszer történt, hogy a férj, kevéssel házassága után, ott hagyá új hitvesét, s nyom nélkül eltűnt. E kalandorok azzal mentegetik magokat, hogy a kisasszonyok között sok kétes erkölcsű személy van. A hajadonok beköltözését mindenképen előmozdítják, s igen természetes, hogy nem épen a legtisztesebb hölgyek próbálnak szerencsét Ausztráliában. Ily körülmények között s a Melbourneben és környékén elfogyasztott szeszes italok roppant mennyisége mellett felette tiszta erkölcsöket nem igen kereshetünk.

Melbourne Viktoria gyarmat fővárosává lett, mert annak különválásakor csaknem az egyetlen város volt. De fekvése korántsem oly kedvező, mint sok más városé, melyek azóta keletkeztek. Így Geelongnak, mely Fülöp-réve öblének északi szélén fekszik, sokkal előnyösebb helyzete van. Melbourne egy mélységben s egy keskeny meg kanyargós folyócska mellett épült, melyen csak kis hajók járhatnak; Geelong ellenben körszín alakjában egy nem magas dombozaton terjed el, a széles és mély tengeröböl partján, mely igen tágas és biztos kikötőül szolgálhat. Geelongnak tehát nagy jövője van. De az arany varázsa más városokat is előidézett, melyek, alig hogy alapjok megvetetett, azonnal roppant gyarapodásnak indultak, s most már igen népes és gazdag helységek. Ilyenek: Portland, Williamstown, Port-Albert, melyek tengeri városok; Castlemaine, Sandhurst, Ballarat, Beechworth, melyek a nevezetesebb aranyvidékek főhelyei.

A többi ausztráliai gyarmatok ugyan szintén nagy munkásságot fejtenek ki s gyorsan növekednek, mindazáltal hátrább maradtak, nem oly zajosok s nemis oly gazdagok, mint Viktoria. Sydney Melbournehez képest csendes város, előkelőséget igényel s megveti a mindenféle jövevények gyűlhelyének, Melbournenek túlságait és kihágásait; hihetőleg meg is irigyli szerencsését. Azonban Sydneynek csakugyan a tengeri kereskedelemre nézve kedvezőbb fekvése van, s ha az aranyláz majd végkép lecsilapúland, alkalmasint a hajók inkább Jackson révét fogják felkeresni, melynek partjain Sidney épült, mint Hobson öblét és Melbournet. Mert Sidney vidéke mindjárt Rio-Janeiro után legszebb az egész föld kerekéségén, Jackson réve valóban a földnek egyik legszebb, legnagyobb s legbiztosabb kikötőhelye. Sidney egészben véve szépen épült város, az augol városok hasonmása; főbb utczái pompásak, nagy terméskövekkel vannak burkolva, s mindenféle köz-kocsik és diszes magánkocsik robognak rajtuk fel s alá. Tisztasága angolszerű, házai szépek, arczulata, társadalmi szokása, egész élete arisztokratikus jellemű. A Melbournet annyira jellemző zsbongó tarka népsokaságot azonban nem találjuk Sidney-ben. Ennek fősétánya a Hyde-Park, melynek magasabb pontjairól sajátságos látványt élvezhetünk: a város alaprajza, építményei, házai, templomai, muzeuma, egyeteme bármely eredeti angol várost juttatnak eszünkbe, csakhogy köztereit, kertjeit pálma, banán, nyulánk bambuszfák s a forróöv egyéb bujatenyészetű növényei ékesítik; odább egy dombon, melyet Vulumulunak neveznek, mindenféle építményeket láthatunk, még odább gazdasági tanyák, szántóföldek, legelők, csordák és nyájak mutatkoznak, végre a láthatáron ama hegysorok ködlenek, melyek a mivelt földeket a beuföldi pusztáktól választják el. A tengerpartnak azon részét, mely Jackson réve és a Fűvészeti öböl között elterjed, szép nyaralók foglalják el, melyekben a város gazdagjai és előkelői a legmelegebb hónapok, t. i. december és január alatt megvonulnak. Sidney nemcsak szép nyaralói, de sok közintézetet tekintetében is felülmúlja Melbournet; fűvészkertje sokkal gazdagabb, úgy zoologiai kertje is, melyben Ausztrália sajátságos állatai, a kenguru, repülő mokus, emu, fekete hattyú stb. mellett a Bengáliából oda szállított tigris, elefánt és más ázsiai állatok is találkoznak.

Sidney, mint láttuk, elítélt gonosztevőknek köszönheti eredetét. De 1843 óta nem szabad oda új fegyenczeket szállítani, s általában nem engedik többé, hogy Nagybritannia sepredékét Ausztráliába szállítsák. Ez említett év óta az angol fegyenczeket csak Tasmaniába s Ausztrália nyugati részébe, a Hattyú folyó mellékein levő, még-jelentéktelen gyarmatba szállítják.

Viktoria gyarmat népessége 1836-ban 177 lélekből és pedig 142 férfiból és 35 nőből állott. Az 1861. április 7-én végrehajtott népszámlálás szerint a férfiak száma már 328,051, a nőké 211,671, az összes népessége 540,322 volt. 1860-ban sokan kiköltöztek vala, részint Új-Zélandba, hol a benszülöttek ellen háború indított s hol új aranytelepeket is fedeztek fel, részint Új-Déli-Walesbe, hol a Snowy River mellett Kiandránál fedeztek fel új aranymezőt, s részint az újonnan alakított Királyné földje gyarmatra.

Melbourne lakossága 1861-ben 123,000 lelket tett, Geelongé 23,000, Ballaaraté 22,111, Sandhursté 12,995, Castlemainé 9,664, Maldoné 6,144. Tizennégy városban összesen 220,340 ember lakott. Azon kívül még 5 városi kerület van. Az összes városok ingatlan birtokának pénzértékét 1860-ban 23 millió, közjövödelmeiket 181,668, összes kiadásait 336,629 font sterlingre tették. 1857-ben az akkori 410,766 lélekre rügő népességből 140,892 még sátrak alatt élt.

Viktoria termelését illetőleg: 1860-ban az egész gyarmaton 5.794,127 db. juh, 683,534 db. szarvasmarha és 69,288 db. ló volt. A kivitt gyapjú mennyisége 24,273,910 fontot, pénzértéke 2.025,066, a kivitt fagygyú pénzértéke 18,269, a kivitt bőröké 144,236 sterling volt. A kivitt arany mennyisége 1860-ban 2.156,660 obony, pénzértéke 8.626,642 sterling, 1851—1860-ig összesen 23.917,980 obony arany vitetett ki, t. i. vámbivatali kezelés mellett, s pénzértéke 95.671,918 sterlingre rugott. Ezen kívül más úton legalább még 2 millio obony arany vitetett ki, az obony pénzértékét 80 shillinggel számítják. Az aranykereséssel 1861-ben 155,149 felserdült férfi volt elfoglalva, köztük 26,545 sinai ember. Az aranymezők összes népessége 240,751 egyénre rugott. 1861-ben az egész gyarmaton a felszántott földterületek 419,592 angol holdat (acre) tettek; ebből 162,232 hold búzával volt bevetve, 1133 angol hold pedig szőlőtőkékkel volt beültetve. A malmak és mindenféle gyárak száma 474 volt

Az utak és hidak építésére 1851—1861-ig összesen 5.272,620 sterlinget költöttek, a kész kőutak hossza több mint 430 angol mfdet tett. Az állam és magán társulatok által épített vasútak hossza 1861-ben 110 angol mfdre rugott, az utazók száma 5.014,423 volt. 1862-ben 129 mfd hosszú állami vasutat adtak át a forgalomnak. Melbourne külvárosain kívül Geelong, Sunbury, Ballarat stb. városokkal van összekötve a vasútak által. Ugyanazon évben melyben a vasútak építéséhez láttak, t. i. 1854-ben a telegraf-vonalokat is kezdék felállítani, 1861-ben a sodronyok hossza már 1504 angol mfdet tett.

A gyarmat összes kivitelének pénzértéke 1860-ban 12.962,704, beviteleé 15.093,730 font sterlinget tett. Az egész osztrák birodalom külkereskedése csak egyszer annyit tesz!

Viktoria gyarmat a nevelést is előmozdítja. A melbournei egyetemet 1861-ben 104 tanuló látogatta meg, a 886 elemi tanodában 27,105 fiú, 24,563 leány, összesen 51,668 gyermek járt. A kormány csak az elemi iskolákra több mint 1.100,000 forintot költött! Az 1856-ban Melbourneben megnyitott nyilvános könyvtárt 1860-ban 162,115 ember látogatta meg. A könyvtár épülete 36,000, könyvei 25,000 ft sterlingbe kerültek.

Már említettük, hogy Melbournet és külvárosait egy vízvezeték látja el jó vízzel. Pesten most terveznek vízvezetékot, azért talán érdekes lesz a melbourneivel megismerkednünk. A vizet a Yan-Yean medence szolgáltatja; ez egy mesterséges tó, melyet úgy képezték, hogy egy gulyort 1053 rőf hosszú és 30 láb magas gát által elrekesztettek. A tó 1300 angol holdnyi területet foglal el, közepes mélysége 18, legnagyobb mélysége 25 láb; víztömege 6422 millió gallon: Melbournetől 19 angol mérföldnyire esik s 595 lábbal magasabban fekszik mint a város. Fő vízvezetékül egy 33 hüvelyknyi átmérőjű vas cső szolgál, mely a gáton keresztül a tóba nyúlik, másik végéhez a városban elterjedő csőháló csatlakozik. A fő cső egy négyszögletű ezisztarnatoronnyal van kapcsolatban, mely a szelelőkkel közlekedik, s melynek segítségével a vizet különböző, 3, 10 és 17 lábnyi magasságban a tó fenekétől lehet a fő csőbe vezetni. A tóba 4800 angol holdnyi területről gyűl a víz, de azon kívül még a Plenty folyócskával is összekapcsolatott egy esatorna és alagút által; a Plentybe 60 angol négyszög mérföldnyi területről gyülekezik a víz és sohasem

apad el. Az egész vízvezeték a szükségessé vált melléképítkezésekkel együtt 820,000 font sterlingbe került, s mégis úgy remélik, hogy nemsokára 70 százalékot fog hajtani a befektetett tőkétől. Magas nyomás mellett folytonosan szolgáltat vizet, és pedig naponként 100 gallont*) számítva egyegy lakosra. Londonban a vízvezeték naponként 20, Wolverhamptonban 11, Nottinghamban 40, Liverpoolban 11 gallont szolgáltat egyegy lakosnak.

Viktoria gyarmattól északnyugatra s Új-Déli-Walestől nyugatra Dél-Ausztrália gyarmat van, mely 1836-ban keletkezett s néhány év óta folytonos gyarapodásnak indult. Kivált MacDonnel Rikárd bölcs igazgatása alatt virágzott fel a gyarmat, melyet 1855—1862-ig kormányozott. 1856-ban a gyarmat új alkotmánya hirdetteték ki, mely nagyon szabadelvű. A kormányzó mellett végrehajtó tanács van, a törvényhozást a törvényhozó tanács és a gyűlés háza (Legislative Council és House of Assembly) gyakorolja, amannak 18, emennek 36 tagja van, kik a gyarmat lakosai által egyaránt választatnak. A census sokkal kisebb mint Viktoriában.

A gyarmat fővárosa Adelaide, mely egy tágas síkságban a Torrens patak két oldalán terjed el, 6 angol mérföldnyi távolságban a tenger partjától. Utcái egyenesek s derékszög alatt szegik egymást, északról délre s keletről nyugatra csapván. A patak két részre, délre és északra osztja a várost. Terjedelmes, szép házakkal körbezett s fákkal beültetett közterek s 1940 angol holdnyi területet elfoglaló parkok ékesítik, a Torrens patak felső részében készített víztartóból vas csöveken vezetett víz nemcsak a házi szükségletet elégíti ki, hanem az ipari üzleteknek is szolgál. 1863 óta gázzal világítatnak az utcák. A fővárost kö- és vasútak a tengerparttal s a beljebb eső vidékekkel kapcsolják össze; a kőutak hossza már néhány száz mérföldnyi; a vasútak egyfelől a 8½ angol mérföldre délre eső kikötővel, másfelől északra az 52 mérföldre levő Kapunda bányavárossal kapcsolják össze Adelaidét. A telegrafvonalok Sidney és Melbourne városokkal kapcsolják össze, s talán nemsokára az ausztráliai kontinensen keresztül az Ind oceánig s Nagybritannia indiai birtokaiig fognak kiterjesztetni. Legalább nagyon óhajtják, hogy az ausztrá-

*) Egy gallon = 3.21 iteze.

liai gyarmatok telegrafsodronyok által Indiával kapcsoltassanak össze, s a legtöbbben czélszerűbbnek tartják, a sodronyt Ausztrália kontinensén keresztül északi partjaiig s onnan a keskeny tenger alatt Indiáig vezetni, mintsem az egész hosszú vonalt a Nagy-oczeánba süllyeszteni, mi nagyon költséges és felette kétes vállalat. A Dél-Ausztrália gyarmat részéről a kontinens belsejének kikutatására kiküldött utazások egyik célja az volt, hogy a tervezett telegrafvonal számára alkalmas vidékek fedeztessenek föl.

Adelaide keleti oldalán az Adelaide vagy Lofty hegység nyúlik el; a tengernél kezdődve északra csap, hossza valami 6 földirati mfd.; majdnem közepén legmagasb hegye, a csúcsáig erdős Lofty hegy emelkedik 2412 lábnyira, melyre a város utcáiról, terraszairól igen szép kilátás esik. Általában az egész kis hegység változatos völgyeivel, apró vízeséseivel, kopasz, gyepes és erdős magaslataival igen kedves látványt nyújt, s a város lakosai gyakran látogatják meg; nyugati oldalait gyümölcsösök, nyaralók és szántóföldek foglalják el. Némely nyaralók majdnem a Lofty hegy tetejéig vonulnak fel, s onnan felséges kilátás esik a tengerre, a hegysorra s a környező lapályokra. A hegység oldalain azon európai gyümölcsfák is diszlenek, melyek a lapályban a szárazság és forróság miatt nem teremnek. Egyébiránt Dél-Ausztráliában az európai és déli gyümölcsöket egyaránt termesztik, s Adelaidében karácsoni csemegéül szolgálnak: az alma, körtve, cseresznye, szilva, sárga és őszi barack, közönséges, spanyol és fekete dió, fekete, fehér és veres ribiszke, fehér és veres pöszméte, fehér, sárga és veres málna, dinnye, szőlő, narancs és többféle citrom, ananász stb.

A várostól 4 angol mfdre keletre elterjedő hegység s a tengerpart között az adelaidei síkság terül, melynek nagy része már meg van mivelve s melyen az európai gabnafajok jó sikerrel termesztetnek. Csakhogy gyakran a forró szelek s nagy szárazságok hiúsítják meg a gazdák reményeit. A szárazság periodikusnak látszik, az 1861 előtti hét év rendkívül száraz volt, az előbbi évek ellenben esősebbek voltak. 1862-ben ismét több eső esett. De oly rémitő szárazságokat, mint Ausztrália némely más vidékein néhány évig egymás után szoktak előfordulni, az adelaidei síkságon még sem tapasztaltak, s ezen kedvezőbb körülményt a közeli hegység befolyásának tulajdonítják.

A lapálytól keletre a dombos vidék következik, melynek szélessége nyugatról keletre valami 20 angol mérföld, s melynek egyes területei nagyon termékenyek. Sok helység népesíti már a dombos vidéket, köztük néhány tiszta német helység van. Odább keletre azon nagy síkság következik, melyben a Murray folyó kigyózik el, s melynek nagy részét cserjés bozót fedi még. Dél felé a Murray és Sz. Vincze öble között nagy mévelt s már jól népesített terület van, számos helységgel; az alsó Murraytól keletre a gyarmat délkeleti kerülete terjed el, melyet leginkább a háromtenyésztő telepek szálltak meg. Ezek a gyarmat legdélkeletibb szögletétől kezdve már majdnem annak északi határáig, nyugatra pedig majdnem a Fowler és Streaky tengeröblökig terjednek el. Azon nagy területeken még kevés földet szántottak fel.

1861-ben a gyarmat népessége 130,000 lélekre rugott; a mévelt földek 460,000 angol holdat foglaltak el; a kivitt árúk pénzértéke 1.808,000 font sterlinget tett. A szőlők 3180 holdat foglaltak el. Dél-Ausztráliának is vannak nevezetes bányái, melyekből igen gazdag rézérczek kerülnek ki. Köztük legrégebbiek a Burra bányák, melyek Adelaidétől északkeletre a Flinders hegység déli nyúlványának keleti oldalán vannak. Legújabb időben a Sz. Vincze és Spencer öblök között elterjedő York félszigeten s az Augusztia révtől északra még gazdagabb réztelepeket fedeztek föl. A Burra nevű bányahely fővárosa Kuringa, mely nyomorult helység. Kapunda a második bányaterület főhelye ellenben csinos virágzó város. York félszigetén az egykét év óta megnyitott rézbányák mellett már két város, Wallara és Kadina, keletkezett, melyek népessége gyorsan növekszik. Az ottani ércztelepeket egy juhász fedezé föl 1859 dec. 17-én. Ugyancsak York félszigetén a Tipara helység melletti Munta bányák is vannak. Nagy baj, hogy iható édes víz nincs a félszigeten, s a sós vizet kell destillálni, hogy élvezhető legyen. Talán sehol sem történik az, hogy 3000 lélekkel népesített városok s néhány ezer bányász csak destillált vízzel él. Most holmi víztartókat is készítettek az esővíz felfogására. Sőt egy spekuláló ember egy roppant fedelet készítettett galvanizált vasból, minden épület nélkül s egyedül azon czélból, hogy a fedelére eső vizet egy víztartóba gyűjthesse s az így gyűjtött vizet árulhassa.

A mostani kapundai bányák vidékén bizonyos Dutton talála

1842-ben a zöld követ, melyben a rézérczet ismerte fel. 1860-ig a burrai bányák majdnem egy millió sterling tiszta nyereséget hajtottak. A Dél-Ausztráliából 1860-ig Nagybritanniába kivitt réz pénzértéke 4.270,533 font sterlingre rug. Az 1860 óta felfedezett új bányák következten Dél-Ausztrália hihetőleg Chilét és Kubát nemsokára felül fogja mulni, s talán oly válságot idéz majd elő a rézre nézve, melyet a kaliforniai és ausztráliai aranymezők az aranyra nézve okoztak.

A Hattyú folyó mellékein, Ausztrália nyugati partjain levő gyarmat és fővárosa Perth eddig még nem jutott virágzó állapotba s minden tekintetben hátramaradt. Annál pezsgőbb élet fejlődött néhány év óta a keleti partokon, a Brisbane folyó és Moretoni öböl környékein, hol 1859-ben a Királyné földjének (Queensland) nevezett gyarmat támadt.

A Moretoni öblöt s az északkeleti partokat már Cook fedezé föl 1770-ben, Flinders, King és más hajósok azután részletesebben vizsgálták meg a partokat, Oxley pedig a Moretoni öbölbe szakadó Brisbane folyót kutató ki 1823-ban. A következő évben az említett folyó mellett egy fegyencztelepet alapítanak, mely 1842-ig állott. 1829-ben Ipswichnek vették meg alapja a Brisbane-nél egyesülő Bremer folyónál. 1840-ben a Cunningham által 1827-ben felfedezett Darling torlatos vagyis fokozatos térségeket (downs) szállák meg, melyek igen jó legelőkkel kínáltak. Ezóta Moreton öblének környéke mindinkább megnépesült, s már 1847-ben tervezték egy külön északi gyarmat alapítását, 1851 óta új meg új kérvényeket intéztek az angol kormányhoz, 1855-ben az angol parlament megengedé a külön gyarmat szervezését, 1856-ban elhatározták, hogy azon területek Új-Déli-Walestól, melyhez addig tartoztak vala, elszakasztassanak, 1857-ben az új gyarmat határai is kijelöltetének, de az elkülönítés csak 1859-ben hajtatték végre s az új gyarmat fővárosául a hasonló nevű folyó mellett épült Brisbane jelölteték ki. Ekkép Ausztrália politikai felosztása nagyon megváltozott. 1830-ban Új-Déli-Wales nyugati határául a keleti hosszúság 129-ik délköre tüzetett ki, mely tehát egész Ausztráliát nagyobb keleti és kisebb nyugati részre osztotta. A keleti rész egészen Új-Déli-Waleshez tartozott. De 1834-ben Dél-Ausztrália gyarmat területe hasították ki a keleti hosszúság 132 és 141 fokai között s a déli parttól a déli szélesség

26 fokáig; azután 1851-ben Viktoria gyarmat választaték el, melynek területét a déli part, a 141-diki délkör, Murray folyó és Howe fokhegy határolják. Végre 1859-ben Királyné földje gyarmat területe hasították ki a szélesség 28 és 29 fokaitól északra s a keleti tengerparttól a 141-ki délkörig nyugatra. Az új gyarmat területének kiterjedése valami 25,500 földirati négyszeg n.fld. Azon földön 1856-ban még csak 17,263 európai származású ember élt, 1860-ban számuk már 25,000 tett.

Ausztrália északkeleti partvidékeit, mint Leichhardt, Mitchell, Kennedy, Gregory stb. útazásaiból kitetszik, gránit és gnájsz, trachit és bazalt kőzetekből álló hegységek borítják, melyek között termékeny völgyek és lapályok vannak. Királyné földje gyarmatnak tehát egészben véve jó területe van, mely nemcsak terjedelmes legelőkkel kínálkozik, hanem az európai és forróövi gabnák és gyümölcsök termesztésére is alkalmas. A gyapot és cukornád termesztésével tett kísérletek is kedvező sikerrel kecsegtetnek. Nagybritannia oda törekszik, hogy magát a gyáriparára oly szükséges gyapotot illetőleg az északamerikai államoktól felszabadítsa, tehát gyarmatain, mindenütt a hol csak lehet, a gyapotot igyekszik meghonosítani. Úgy látszik, hogy törekvéseit kivált Királyné földjén szép siker fogja követni. Eddigelé az új gyarmat fő kiviteli czikke a gyapjú volt, ebből már 1859 okt. 1-jétől 1860 marc. 31-ig 47,825 mázsát vittek ki, melynek pénzértéke 418,466 font sterling.

Brisbane a hasonnevű folyó torkolatától 17 angol mfdre esik; ha a folyó torkolatát némileg eltorlaszoló zátony ki leend kotorva, akkor a legnagyobb tergeri hajók is fognak a városig felmehetni. Ennek igen szép fekvése van, dombozatok környezik, melyekről szép kilátás esik a folyó kanyarúlataira, a dombsorokra s a háttérben kéklő Glasshouse hegységre, melynek kúpdad tetői meredekül nyúlakodnak tetemes magasságra. A város körül a kerteket és mezőket buja növényzet ékesíti: ott teremnek egymás mellett a közönséges és édes burgonya (batate), az alma, körtve, szilva, narancs, cukornád, szőlő, káposzta, retek, ananász, banán. Ötven mérfölddel beljebb a gyarmat második városa, Ipswich fekszik a Bremer folyónál s egy félkörben elnyúló dombor aljában. A gőzösök Brisbanetől egészen Ipswichig járhatnak, mert a Bremer folyó is hajózható odáig.

Ausztrália keleti partjai előtt kisebb nagyobb zátonyok és szirtezetek nyúlnak el, melyek között a hajózást igen veszélyesnek tartották. Denham kapitány 1858—1860-ig részletesen és szabatosan megvizsgálta az ottani tengert, s úgy találta, hogy az eddigelé nagyon rettegett Kláristengerben minden veszély nélkül lehet hajózni. Meghatározta a szirtezetek és veszélyes helyek földirati fekvését és kijelölte a veszély nélkül hajózható csatornákat. Vizsgálódásainak eredményei igen kedvezők Királyné földje gyarmatra nézve.

Ausztrália gyarmatainak állapotját 1860-ra nézve a következő hivatalos adatok mutatják.

A gyarmat neve.	A terület nagysága földirati □ mld.	Népesség.	Állami bevétel font sterling.	Állami kiadás font sterling.
Új Déli-Wales	14,442	348,546	1.880,508	2.047,953
Viktoría	4,070	540,322	3.006,326	2.587,637
Dél-Ausztrália	41,928	126,830	504,045	492,656
Nyugat-Ausztr.	36, 29	15,593	69,863	61,745
Királyné földje	31,225	30,115	178,589	180,103
Összeg	127,894	1.061,406	5.639,331	5.370,094

A gyarmat neve.	Az érkezett és eltávozott hajók összes tonnantartalma.	A bevétel pénzürtéke font sterling.	A kivétel pénzürtéke font sterling.
Új-Déli Wales	859,319	7.519,285	5.072,020
Viktoría	1.180,779	15.093,730	12.962,704
Dél-Ausztrália	2 8,058	1.639,592	1.783,716
Nyugat-Ausztrália	117,179	169,075	89,247
Királyné földje	85,239	742,023	523,476
Összeg	2.460,574	25.163,705	20.431,163

Ezeket kivül még Új-Zéland és Tasmania is az ausztráliai gyarmatok közé számíttatnak. Ezekkel együtt a népesség 1860-ban már 1.291,351 lélekre rugott; az összes ausztráliai gyarmatok bevétele 27.780,449, kivitele pedig 21.982,286 font sterlinget, azaz majdnem annyit tett, mint az egész ausztriai birodalom behozatala és kivitele.

A gyarmatok barmainak gyors szaporodása új legelők felkeresését tette szükségessé; azért történtek új meg új felfedezési utazások, s a kóbor baromtenyésztők nyomában követték az úta-

zókat. Általában a városi s műparral vagy kereskedéssel foglalkozó népe sségen kívül főleg két néposztály mozdítja elő a gyarmatok virágzását, t. i. a farmer ek, vagyis letelepedett mezei gazdák és haszonbér lők s a squatter ek, azaz kóbor baromtenyésztők. Az előbbiek rendszeren a városok környékein üzik a mezei gazdaságot, itt ott ugyan már messze a szárazföld belsejébe is előnyomultak 100 és több földirati mér földnyire a partoktól. Állandó lakásaik vannak, s kiválóan földmiveléssel foglalkoznak, jóllehet a baromtenyésztést sem hanyagolják el. Az utóbbiak ellenben vagy kirekesztőleg vagy túlnyomólag barmot tenyésztenek s nyájaikkal ide oda kóborolnak, hol egyéni birtokba még át nem ment koronaföldön legelőket találnak. Ők tehát mindenütt előre mennek s mindinkább kiterjeszkednek. Tanyáik és telepjeik el vannak szórva s évenként beljebb nyomólnak Ausztrália belsejébe.

A gyarmatok továbbá arra törekednek, hogy Indiával menél gyorsabban és könnyebben közlekedhessenek. Ez okból azon vannak, hogy Ausztrália északi partvidékei is megszállassanak. Ezen törekvésben Nyugat-Ausztrália, Dél-Ausztrália és Királyné földje gyarmatok találkoznak. Amaz már a Gregory Frank által 1861-ben megvizsgált Miklós öblénél alapított egy telepet, Királyné földje részéről pedig a York fokhegyénél, a Torres szorosban levő Albany szigetkén vettetett meg alapja Somersét városnak. Ugyanazon gyarmatból 1862 végén néhány squatter sok barommal kerekedék föl, hogy a karpentáriai öböl déli partját megszállja. Végre Dél Ausztrália gyarmatnak szándéka van az északi part közepén, Arnhem földjén egy gyarmatot telepíteni. Az angol kormány méltányolván azon érdekemet, melyeket Dél-Ausztrália gyarmat a belföld kikutatása által magának szerzett, 1863-ban az egész területet, mely eddigi határáról északra a tengerpartig s a 129. és 138. délkörök között elterjed, annak igazgatására bizta. E határozatot 1863 szept. 9 én hirdeté ki Adelaidében s a gyarmat kormánya már szept. 29-én készíté el javaslatát, mely az északi partvidék megszállására vonatkozik. Legott Adelaidében és Singaporéban társulatok is keletkeztek, melyek az északi partvidéken földeket akarnak szerezni s megtelepíteni. Ekkép nemsokára új gyarmat fog ott keletkezni. Ez azonban nem lesz az első kísérlet Arnhem földjének megszállására. Melville szigete nyugati partján Dundas nevű katonatelep létezett 1824—

1829-ig. Egy más hasonló telep, Wellington, Koburg félszigeten volt 1827—1829-ig. Azután 1838-ban a brit kormány rendelkezéséből Essington réve mellett alapított Viktoria nevű telep, melyet 1849 decz. 1-jén szintén elhagytak. Dél-Ausztrália gyarmat hihetőleg jobban fog boldogúlni azon vidékek megszállásában mint az anyaország kormánya.

HUNFALVY JÁNOS.

A JELENKORI NÉMET SZÍNIRODALOM.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A schiller-goethei hatás se a történeti dráma fejlődésének erős lendületet nem adott, se a classikai eszményiséget — leszámítva sórványos diadalait — uralomra nem vezeté.

A nagy közönség realistikus hajlamait kelle kielégíteni, hogy a színművészet ne csak az udvarok által ápolt üvegházi növény maradjon, hanem a népszerűségben találjon biztos alapra; — és e szükség szülte Iffland és Kotzebue polgáriás irányát, mely a mint a polgárság korunkban erősödött, az irodalomban is uralkodó lön; — míg más oldalról a romantismus, melynek hatását a regényirodalomra bővebben leirtuk, féktelenségének fantastikus kinövésével a színpadra is föltolakodott; s Göthe-Schiller mellett és nyomában a sorstragediák nagy sokaságát idézte elő.

Tieck a romantikai iskola legkiválóbb költője a színpadon „Genoveva“ által tartá fön nevét a mai napig.

Ki nem ismeri Genovevát? E könytengerben úszó erényt? Hogy férje megúnta, könnyen megfogható; de teljesen lehetetlen körülmények, mik közt a dráma cselekménye mozog! Az eltaszított szalma özvegyet imádja Golo; s énekel neki virágokról s könyekről; — és Genoveva a zokogásig meg van hatva. Golo azt hiszi, hogy szerelme végre győzött; s Genovevát keblére öleli.

De az erényes erő eltaszítja őt; gyóntató atyját hívja elő; s a bibliát kezdi olvasni, hogy elűzze az ördög inceselkedéseit.

De aztán ismét tetszeleg Goloval; kérdi őt, miért jó oly ritkán?? . . . ez azonban teljes ártatlanság tőle. Csakhogy naiv ártatlanság bizonyos mértéken túl — határos az ostobasággal.

A romantika kedvencz ingredientája a vallás. Itt is sok szó van a vallásról, a „régii jó vallásos időkről“ (Martel Károly idejében emlegetni a régi jó vallásos időket!) „Allerliebste kleine Engeln, heilige Engeln“ s efféle czukorédes kitételekben rajonganak. De a cselekmény mindössze legkevesbé sem vallásos.

De végre bármit mondjon az ítéset — a darab a köny-mi-rigyekeket hathatósan ingerli, s azért ma is népszerű.

Ha a romantika keveset törődött a valóság-gal, — a hóbortossáig túl tevő magát azon a sorstragédia.

E modern sorstragédia magában torzkép; mert az antik sors-tragédiának vallási momentuma volt, míg a modern azzal nem bír, — az uralkodó keresztyénséggel egyenes ellentétben levén a fatum.

Ennélfogva a sors itt pusztán külsőleges, csinált, képzelt. A mai keresztyén világnézetben nincs alapja az istenek közvetlen avatkozásának, családi praedestinációnak, ősi atoknak, kísértő dédanyáknak; — effélek a cselekmény indokaiul működven — a dráma hőse megszűnik egyéni jellem lenni, betudás alá többé nem esik; csak báb, kinek mozdulatai s vég bukfenze előre ki-szabvák.

Az ember sorsa — jellemében van. Ennek okszerű fejlődése azon egyedüli sors, melynek a mai drámában helye van; és mely Shakespearenél, vagy Schiller Wallensteinjában működik.

Kit érdekel látni, mily hóbortossáig vezethet egy költőt, ha a művészet törvényein s a valóság határain túlteszi magát, az olvassa, s nagy mulatsággal fogja olvasni Werner Zachariás, (irt 1807-től 1820-ig) s Müllner Adolf (sz. 1774 mh. 1829) műveit, melyeknek száma nagy.

De találkozott valódi költő is, ki a tévelynek futólag hódolt. Ez Grillpartzer Ferencz, (szül. 1799) — kiről e helyen kell szólanunk, mert színműirői talentumát első ízben a sorstragédiában érvényesíté; míg magasabb törekvése a schiller-goethei epigonok közt első rangba helyezi. Fejlődésében nincs összefüg-

gés; egymást követett művei hol az antik classikai, hol a történeti iskolába tartoznak; hol Shakespeare, hol Calderonra támaszkodnak; — de mind jelentékeny tehetségre mutatnak.

„Die Ahnfrau“ (Az'ősanya 1817) modern sorstragédia a szó teljes értelmében. A darab hőse — Jaromir rabló — megöli apját, a nélkül hogy tudná. E borzadalmasságoknak pedig indoka a Borotin ház özanyját ért átok. Az özanya egykor házasságtörés miatt meggyilkoltatott, s lelke addig kísért nyugtalanul, míg egész családág kihal.

Jaromirt szüleitől még mint gyermeket ellopták; — mint rabló beleszeret egy grófhölgybe; ennek atyja katonákkal a rablók üldözésére megyen; — Jaromir az éj sötétében rá nem ismervén, őt megöli. Kistül — hogy Jaromir a gróf fia; a grófhölgy megmérgezi magát; Jaromir — ennyi borzadály önkénytelen oka — ürülten hal meg az — özanya karjaiban.

E sorstragédiát — görög classikai követé; — Sapho (1818).—Az ünnepelt költőnő, szeret, de szerencsétlenül. Pharon rajong ugyan érte; de nem a — kissé idős — nőt, hanem a magasztos költőt illeti hódolata. Szerelmét azonban az ifju egyszerű Melitta bírja; — a csalódott nő egy sziklaoromról a tengerbe ugrik.

A tárgy inkább regényes, mint drámai; kissé érzelmesebb német, semmint görög; — a befejezés operába illő.

De szerkezete mesterileg egyszerű; dictionja méltóságteljes; a szenvedély fokozatában s kifejezésében erős élethűség.

Grillpartzer történeti művei közül kiemeljük Ottokárt (König Ottokars Glück und Ende 1825) és Bánkbánt, (—Ein treuer Diener seines Herren 1830).

Mind a két mű sok jeles tulajdona daczára — nem érdemli a történeti nevet; nemesak azért nem, mert nem hívek a történethez, hanem mert a történeti fölfogás hijjában szenvednek.

Ottokárban az ausztriai hazafiságnak áldoztatot föl a történet; — a mennyiben a férfias Ottokár oly zsarnoknak festetik, ki a balsorsban gyávaságig ellágyul. A költő kicsinynyé teszi őt az ellentét kedvéért, hogy annál nagyobbna lássék ellenfele.

Az „urának hű szolgája“ — e czimhez méltó. Nem a királyához hű, de büszke magyar főúr Grillpartzer Bánkbánja, hanem alázatos Kammerdiener. S ép oly kevésbé, mint a dráma

bőse, mondható magyarnak az egész darab szelleme, s az abban uralkodó lég.

Mind a mellett hogy e két dráma kevés történeti ösztönt árult el, veszteség nemzete irodalmára, hogy Grillpartzer nem termékenyítette tért. Visszafordult ismét a göröghez; — „Des Meeres und der Liebe Wellen“ (A tenger és szerelem hullámai 1830) a Hero és Leander róli-rege drámái átdolgozása, mely tárgy természeténél fogva alig dramatizálható. Annál csodálandóbb a költő művészete.

Végre „Der Traum ein Leben“ „Az álom élet“ (1840), — dramatisált rege; igen merész vállalat volt az álmot színre hozni; — nem hathat, mert a néző tudja, hogy nem cselekmény, hanem csak álom mi előtte el-s levonul.

Grillpartzer Bécsben él, s agg napjaiban gyakran van alkalma élvezni műveinek még mindig állandó sikerét; az Ahnfran, Sapho, a tenger és szerelem hullámai, — az említett két történeti mű, mindeniknek van saját közönsége; s a várszínház művészi előadása mellett azok el nem avulnak a repertoireban.

A sorstragédia művelői közül még kiemelendő Honwald Ernő (1778—1845) — egy igen érdemtelen ifjúsági író — ki hivatását eltévesztve a színre vitte át termékeny tollát, — megnépesítve a színpadot erőtlen hősökkel, s az érzélgés és siránkozás mindennemű motivumaival; — mik azonban keletkezésük korában felettebb hatottak a közönségre: — habár mamár részint Börne gunyora által agyonveretve, részint az új nemzedék józan szelleme előtt érdeket veszttve — a többi sorstragédiákkal együtt feledésbe merültek; s csak egyegy falusi színben galvanizáltatnak koronkint kétségbeesett vándorszínészek által.

Igazságtalanság volna azonban tévelyei miatt félreismerni Werner Zacharias drámái tehetségét, a műszabályok iránti hűségét, s nem egy művében az összetütközések komolyságát. A mysticismus s vallásos elem bevonása drámáiba a romantikusok közé sorolja őt; a fatumnak adott szerep — ezen iskola kinövésének tekintendő.

A romanticismus tanárai Tieck, a két Schlegel, Arnim, Fouqué, Brentano számos végjátékot s drámát hagytak fön; de az utóbbiak szigorú értelemben nem drámák; s ámbár ők s ellemdús

férfiak voltak, de irodalmi működésök ezen ága volt legkevesebé sikeres.

Kleist Henrik nagy drámairói tehetsége, korában (1776—1811) nem talált elismerésre; a művészet szerzett neki újabb időben érvényt. A romantikusok közt az ő művei leginkább tünnek ki mint műegészek; s Shakespeare lényét egyik sem vevé föl magába mélyebben nálánál.

Ezen mint ember és költő érdekes egyéniséget jellemezni túl megy föladatunkon; — a külvilág és saját lelkülete közti harcot mint fejezé be Potsdam mellett, barátnéját, a romanticismus betegét, Vogel Henriettet saját kívánatára előbb, aztán magát lóvén agyon: ez egy érdekteljes lélektani korregény tárgya volna.

Mi csak műveire szorítkozunk. Midőn ezeknek elsejéből — *Tom Guiscard's des Normannen* — töredékeket olvasott föl az öreg Wieland-nak, ez azt írta róla (1803), hogy „Aeschylus, Sophocles és Shakespeare szellemei egyesülnek benne; s ő van hivatva a német drámai irodalomban levő hézagot betölteni.“

Robert Guiscard azonban töredék maradt. Miért nem fejezé be, midőn annyi reményt költött? nem tudni. Legközelebbi műve „*A Schrockenstein család*“ a *Romeo és Julia* antithesise; a tragédia mozgató ereje itt a gyűlölség, melynek csak árnyalataül szolgál a szerelem. — Egészben véve sok eredetiséggel bíró mű, de csak kísérletnek mondható.

Még vakmerőbb motivumot választott drámairónk a „*Penthesilea*“-ban (1809); és ez nem más mint a . . . nymphomania. Ez undorító s psychiatriába kevesebé, mint inkább a physiologiába tartozó betegséget szerzőnek az ő amazonjaiban nemcsak nem sikertült költőileg állítani elő, — a mi egyedül igazolhatta volna némileg e tárgyat: hanem ellenkezőleg nagyon is realistische festi azt, s visszataszító élethűséggel engedí nyilatkozni. Mind a mellett e mű is eredeti sajátosságokkal bír, s a vad érzékiség lángnyelvén van írva; tulajdonok melyek a költő és művésztudományára méltóvá teszik; ámbar a színpadon elő nem fordul.

Ezen antik tárgytól, melyet hozzá illő nyelvi hatalommal s műtani tökélyvel vitt ki, Kleist a történeti térre lépett át. „*Käthechen von Heilbronn*“ (Heilbronn Katicza, 1811) tárgya inkább lyrai ugyan; mert tulajdonkép a fő dolog — az egyszerű

gyermekdeden naiv polgárleány szerelme egy úri lovaghoz, — mely máig is népszerűvé teszi e drámát, — nem jut drámai kifejlődéshez; hanem több kevesebb bonyodalmak után a deus ex machina gyanánt megjelenő császár lehetővé teszi a lovag és Kätchen házasságát; s a publikum e kimenetellel meglegedetten tér haza.

Kätchen nem dráma, hanem emelkedett hangulatú történeti népszínmű. De a főszerepben az ártatlan lelkű, tiszta eszű polgárleány oly gyengéd képét állítá elő, mely eszményiségében egészen német; s ezért Seebach mint Gossmann, az idealis és genre nemek képviselői egyiránt előszeretettel választják azt tündöklő szerepül.

Legjelentékenyebbnek tartott színműve „Der Prinz von Homburg“ a kor szüleménye volt. A német nemzet törekvése a gyalázatos napoleoni igát lerázni nyakáról, néhány év alatt oly általános nemzeti lelkesedéssé fokozódott, melynek a hon védei, a katonák, legkevesbé birtak ellenállni. A német kormányok melyek színleg Napoleonnal szövetségi, vagy legalább diplomatische baráti viszonyban álltak, titokban örvendtek ugyan a nemzet e hangulatának, de nyíltan nem tűrhették annak nyilatkozatait. A történetből ismeretes, e félszeg állapot mily conflictusba hozott sok jeles tisztet, ki szívében gyűlölte a francziát, míg mellette kellett harcolnia saját vérei ellen. Kicsiben Schill, nagyban York tábornok esetei jellemzik ezen a katonai engedelmesség, és hazafi kötelesség közötti, — a fejedelem és haza iránti loyális hűség s a külső legalitás közötti összeütközéseket.

A Prinz von Homburg alapeszméje ezen conflictus. Már tárgya népszerűvé tevő Németországban; és különösen a poroszok kifünőleg nemzeti drámájoknak tekintik azt; — (mellékesen mondva a bécsi színpadon soha sem adatott.)

A homburgi herceg — a csatában urától a vas jellemű választó fejedelem Frigyes Vilmostól vett parancsai ellenére — saját feje szerint csinál diversiot; tette által az ütközet diadalmas fordulatát idézi elő; de „insubordinatiót“ követett el; — megmenté a hazát, de megsérté a törvényt: s halál a bére. Első pillanatban a hős ki jutalomra számított föllázad a törvény igazgatalansága ellen; később könnyen veszi a dolgot; lehetlennék tartja halállal büntetését; de midőn észreveszi, hogy a fejedelem komoly szándéka „példát állítani föl“; — midőn már a halálos ítélet vég-

rehajtásának órája közelg, — és szíve szerelmétől kell elbűcsuznia — a hős kislelkű lesz; — s elveszti csodálatunkat. És midőn végtére mégis megkegyelmezi a fejedelem, kibékülünk ugyan a sors osztó igazságával, de nem — a drámairóval, ki a halál kinjain átvezeté hősét és magunkat s végre tudunkra adja, hogy az egész — tréfa volt. Ez a criminalistikában sem járja már, még kevesbé a drámában.

A darab hibái tehát szembetűnők; még is kitűnő az a német szinirodalomban, correct szerkezete, szabatos nyelve, és eleven ecseténél fogva. De főleg ünnevelt az Poroszországban mert a porosz „királyság“ alapítóját a természetesnél kissé nagyobbnak festi; és Frigyes Vilmos katonai szervezetű államát oly ragyogó színben állítja elénk, mintha a világon képzelhető sem volna irigylendőbb államrend e katonai-kormányzat eszményénél.

A nemzeti „i r á n y“, az idegen uralom elleni düh, mely e műben csak lappang, mert a nagy corsikainak vaskezetől remegni kellett Németország minden zugában, — határozottabban, nyiltabban működik a „H e r m a n n s c h l a c h t“ czímű hazafiúi drámában; mely mű az előbbinek jeles tulajdonaival nem egészen bír, a költő fantasiájának genialis merészségeit s túlzásait itt kevésbé korlátolá.

Megemlítendők még a dán-német drámairó O e l e n s c h l ä g g e r Ádám művei (1779—1850), melyek azon fényoldalokkal bírnak, miket az ész ad; de nélkülözik a képzelet melegét, s eleven színezetét.

A középkor dicsőítése, a romantika ezen érczbányája, mely szín-aranyat nem sokat adott, salakot eleget, végre kimerült. Mi az iskolában jó volt és helyes — a drámai költészetnek a formalismus, a görög ideál szolgai utánzása, a francia feszesség alóli emancipatiója — hatott tovább; s hat a m o d e r n d r á m á r a, mely ennyi habozás és tévelygésből végre kinötte magát.

Mielőtt erre áttérnénk, szólnunk kell I m m e r m a n n ról, ki ez átmenetet mintegy közvetíti.

I m m e r m a n n K á r o l y (1796—1840) első szakított a romanticismussal; inkább önállási daczból, mintsem geniusának ereje által; mert ez nagy nem volt. Ő nem teremtett hanem csi-

nált; ő nem költött hanem szerkesztett; számító volt, de nem fellengő, s odaadó. Ha a lyrai érnek nem is szabad túlsúlyljal bírni drámáiróban; de teljesen hiányozni sem; nélküle sivár és száraz a színmű is.

Első művei „Das Thal von Ronceval“, „Edvin“ — és „Petrarca“ (1822) tárgyai a romantikáéi; a modor Shakespeare-től tanult; — csakhogy a humort nem lehet eltanulni.

Ezen irányban mozgott Immermann 1828-ig. Az akkor megjelent „Trauerspiel in Tyrol“ és „Alexis“ (1832) — már a modern dráma ösvényeit töri. Amannak Hofer András, ennek Péterczár a hőse. — Azután „II. Frigyes“ (1828.) Jellemző, hogy e népszerű tárgyak sem bírták népszerűekké tenni drámai előadásukat. I. sokkal józabb volt, semhogy gyűjtson. Jellemzése pedig eltorzítá hőseit. Például az egyszerű tyroli parasztot Hofert szellemdúsan reflectálni hagyja a forradalomról; s a francia-ausztriai háború mélyebb jelentőségéről társalogni a — francia tábornokkal.

A színművészetre nézve fontosabb és üdvösebb Immermannnak színgazgatói szerepe, mely a színészek kiképzését komoly feladatnak tekinté, — mint ezt érdekes színházi levelei (Theaterbriefe,) miket 1853-ban Putlitz adott ki Berlinben, tanusítják.

Auffenberg, Klingemann, Beer, s mások elfeledett színművei nem érdemlik, hogy a feledékenységtől e helyen megóvjuk.

A jambus szomorújáték ezen képviselőihez sorolandó Raupach, (1753—1784) ki aany drámát, vígjátékokat írt, megnyit valódi költő nem lett volna képes irni. Vígjátékait egészséges nedély s leleményesség tartja fön. De drámai ereje csekély; a legtragikább tárgyat, mint a Hohenstauffok gyászos végét, sem tudja drámailag hatályossá tenni; merő rhetorikából áll színművészet. De nagy termékenységénél fogva mégis volt idő, midőn Raupach uralkodott a színpadon.

Azon kegyeletből, melylyel egy magyar történeti tárgyat, nemzeti emlékeink egy büszke töredékét dramatizáló költő iránt azért is tartozunk, mert műve hosszú ideig honos volt a még kezdetleges magyar színpadon — meg kell emlékeztünk Körner Tivadaról — ki szintén a declamatori drámáirók sorába tarto-

zik, (1791—1813). Nemzete nagyobb becsben tartja Körnert a lyricust, mert mint ilyen a nemzetet lelkesedésre gyújtá francia zsarnokai ellen, és hős halállal is halt meg a hazáért,— semmint a drámaíró. Mint Z r i n y i b e n, úgy, sőt még inkább többi drámaiban, nem emelkedik ő az önálló nagy talentumok sorába, s példánya, Schiller mögött is gondolatgazdagságban messze elmaradva, dagályos és hangzatos nyelvvel, türes pathossal pótolja a drámai fölfogás hiányát: mégis értett ő a szinpad hatása eszközeihez. Z r i n y i e többi műve közül egyszerűbb nyelve által tűnik ki; de a hős egyoldalún van jellemezve; s a tárgy igen hosszúra nyújtva. Többi műve a német szinpadon is alig fordul már elő.

H a l m — (valódi nevén báró Münch-Bellinghausen) a jambusos szinműírók közül különösen sikere, műveinek népszerűsége által tűnik ki. Ő minden genreben megkísérté erejét. A romantika legkülönczebb termékeivel vetélkedik a V a d o n f i a vagy G r i s e l d i s. Az óclassicismus szüleménye K l y t e m n ä s t r a. A történeti drámát képviseli M a r i a d i M o l i n a és S a m p i e r o. Az új kor nemzetiségi érzete képezi a V i a d o r o k (Fechter von Ravenna) alapját.

Halmnak hangzatos versét, rethori pathosát, meleg költői kedélyét, s bizonyos eszményi föllengését ép úgy elismerte a kritika, a mint jellemeinek képtelenségét kárhóztatta. Fő tulajdona, bizonyos lágyság; az erős szenvedély hiánya; mely miatt szinírói tehetségének egyéb oldalai, minő a szinpad teljes ismerete, érvényre nem juthatnak.

Művei megjelenésök első idejében, rendesen nagy hatást gyakoroltak a közönségre. Képzelésének magaslata, mint eszméi köre azon közép átmérőjű, mely a nagy közönségé. Innen az első siker, sőt — habár röviden tartó — népszerűség, melylyel művei bírtak. De egyszer elfeledve — többé föl nem eleveníthetők. Griseldis és a Vadon fia ép úgy elavult, mint a Viadorok. Történeti művei pedig eredetileg is legkevesbé hatottak, s legkevesbé ismertek Klytemnästrat pedig „lehetlenné“ tette a bírálat.

A szapora írók — I f l a n d, K o t z e b u e, R a u p a c h — sikere a szinpadon, mondhatni túlsúlya, szembetünövé teszi a szinpad és irodalom közti meghasonlást. Eddig kevés szinköltőt nevezünk,

kinek művei hasonló irodalmi becsesél birnának, a minő hatást tevének színpadon; és viszont.

A kritikai mérv s színpadi hatás csaknem összeférhetlen dolgoknak látszottak; s még máig is gyakran ilyeknek tűnnek föl.

De nagy tévedés fogna lenni e meghasonlást elv gyanánt szentesíteni. Csak azt lehet mondani: hogy ritka az oly nagy színiköltői tehetség, mely e két elem meghasonlását kiegyenlíteni, s mind a színi hatás külső, — mind az irodalmi becs belső követelményének egyaránt tudna megfelelni.

Nem jó színmű az, mely csak olvasható, de nem hat a színpadon. Ez lehet igen magasztos dramatisált epos, vagy rege, de nem színmű. Viszont csak közepes színmű az, s rövid életű bizonynyal, mely csak a színpadon viv ki hatást, hol momentán benyomások alatt álló többség határoz: de a mívelt műízlés, s a műítészet örök törvényeinek nem felel meg.

Ezen igazság közérvényre jutott az e század negyedik tizedében élt ifju nemzedéknél, mely „ifju német“ iskola neve alatt oly nagy hatást gyakorolt az összes irodalomra.

Azon törekvés, az érintett meghasonlást kiegyenlíteni, s mind a színpad követelményeinek mind a magasb irodalmi mérvnek megfelelő színműveket alkotni, magában nagy haladást jelentett, ha mindjárt e törekvés nem minden irónál ért is célt; mert az elmélettől a gyakorlati kivitelig nem kisebb az úr, mint a posse ad esse. A mint hogy:

A színmű ezen regeneratiója, mint a német irodalom-történetírók nevezik — általok kissé túlbecsültetik. Tulajdonkép ezután is csak ott maradt az ügy, a hol előbb volt s mindig maradand; t. i. hogy lesznek egyes művek, melyek e kettős mérvet megütik; s fognak teremni sokkal többen, melyek csak egy oldal követelményeinek felelnek meg.

És ezt tapasztaljuk az ifju németek művein Gutzkovtól e mai napig, akár drámáikat, akár a polgári színműt, vagy vígjátékot vegyük szemlére.

Különben meglehetősen phalanxot képez, ezen nagy részt máig is termelő írók sora. Mi csak a kiválóbbaknál fogunk időzni; s ezek Grabbe, Hebbel, Gutzkov, Laube, Freitag, Meisner, Birchpfeifer asszony, Töpfer, Bauernfeld, Benedix, Hackländer, s a legifjabbak Mautner és Schlesinger.

Grabbe (1801—1836) csak mint szerencsétlen nagy tehetség legyen megemlítve. Művei, különösen német történeti drámái arra mutatnak ugyan, hogy e nagy fölfogásra képes költői talentum nem fejlett ki minden irányban egészségesen, vagy nem jött önmagával tisztába; de sok bizarrsága s kicsapongó képzelgése daczára nem voltak azok rosszabbak Tieck, Immermann vagy mások akkor uralkodó műveinél, s még sem bírtak színpadra kerülni. Az e fölötti keserűség, s más önokozta életbajok korán vetettek véget életének.

A bizarr, a titáni egetverés, a képtelen genialitás Grabbenél még jellegzetesebb képviselővel bír Hebbelben. (szül. 1813 +1863).

Kitünőbb művei „Judith“ (1841), „Genoveva“ (1843), „Maria Magdalena“ (1844), „Agnes Bernauer“ (1855) mind tragédiák. Az ő tárgyai nem történeti föladatok, ha az esemény történeti is: hanem társadalmi problémák, lélek s élettani kísérletek.

Ő erős természet, ki a költészetben nem ismeri el az aesthetikát, s a valót keresi, ha a veséig kell is hatolnia. A való helyett azonban többnyire csak megoldatlan grotesk ellentéteket, szörnyeket talál. Hebbel ezek szerint méltó volt Rosenkranz „Aesthetik des Hässlichen“ — a rütnak szépezete — című szel lemdűs művében jókora helyet foglalni el.

Judith, például, boszúból gyilkolja meg szüzessége elrablóját. A női becsületrőli fogalma azonban saját szerű; mert népét arra kéri, hogy ölje meg őt, — de csak azon esetre, ha — méhében fogamzott. Úgy látszik hogy ez nem történt, mert a biblia úgy emlékszik róla, mint a ki 150 évet ért el, s egész Izraelben nagy tiszteletben részesült.

„Maria Magdalena“-ban — a polgári becsület, vagyis inkább annak színe az, mely a dráma alapja; és azon fatum, melynek áldozatává lesz a dráma csaknem összes személyzete egész a sugóig. Klára azt kívánja, hogy csábítója Leonard, kit nem szeret, vegye nőül, mert a becsület azt kívánja. A titkár, ki szereti Klárát, párbajra hívja Leonárdot, mert ő becsülettel nem élhet, míg a csábító él, Klára végre megöli magát s a méhében levő magzatot — a becsület miatt.

E mű egyenes ellentéte Julia. Az elcsábított hős nőt, Ber-

tram, merő blasirtságból kész elvenni, s ő hozzá menni; sok incidens után, melyek kitöltik a fölvonásokat, visszajő Antonio, a csábító, s Julia boldog hozzá mehetni.

A „Trauerspiel von Sicilien“ (1847) mely első műve, már jellemzi a költőt, s ezen uralkodó irányát — a tragikai és komikai indokok összezavarását. E műben a rendőrök véletlenül gyilkosok; s a gonosztevők az igazság szolgálói. Hebbel öntudatosan jár ezen úton; ő rendszert csinál különzségéből; s Röt-scherhez írott előszavában indokolni akarja drámai új találmányát — a tragikomédiát; „mely, úgymond, ott jő létre hol a tragikai sors tragikailatlan ¹⁾ formában lép föl; hol az egyik oldalon ugyan a küzdő s elsüllyedő ember, de a másikon nem a jogosult erkölcsi hatalom, hanem a rohadásos viszonyok posványja áll, mely ezernyi áldozatokat nyel el, a nélkül hogy egyet is megemésztene.“

Ezen értelmetlen értelmezés jellemzi a böleselmi s szépészeti félhomályt, melyben Hebbel nagy talentoma elfogulva maradt elejétől végig.

Mit Rosenkranz Juliáról mond, hogy: e tragédia „borzasztó komédia, az ál-ellentétek szörnye“ — Hebbel majd minden tragédiájára illik. A mint is azoknak legtalálóbbr bírálata — az azokból Nestroy által csinált bohózatok.

Hebbel ezen tévedése igen sajnálatos, mert költői ereje nagy, a szinpadi hatás, szini szerkezet, s a nyelv fellengése, mi kivánni valót sem hágy; — gondolataiban is van mélység; — csak a józan mérséklet hiányzott benne, mely nélkül szépet nem lehet alkotni.

Hebbel ellentéte Gutzkov. Annál a fantásia korlátlan-sága, emennél annak hiánya; ott az egyenlitői hév tikkaszt; itt északi hideg dermedsz.

Gutzkov tehetségének nemét jellemezve találja az olvasó — a német regény-irodalomról irt cikkemben. Mi ott általán érvényes, az reá mint színműíróra is illik.

Gutzkov mester mindenben, mi észtól s számitástól kitelik. Expositiója világos s érdeket gerjesztő; jelenetezése ügyes; a feszítő momentumokhoz, s hatásos fordulatokhoz s fogásokhoz

¹⁾Bocsánat a barbár kitételért. Barbárral van dolgunk.

ért; — és tárgyai rendszeren a jelenkor valamely uralkodó vagy küzdelemben levő eszméjére vonatkoznak.

Ezek hatásának eszközei. De a szenvedélyek tüzevel nem bír; s a gyengéd bensőség és kedély mozzanataiban nem természetes. Mint regényei úgy drámái s vígjátékai is csináltak; s megérzeni rajtok a reflexiót, — a keresettséget; az önkénytelen költői sugallatnak, s ön-elragadtatásnak, mi Schillernek varázsa, hiányát.

Első helyen emlitem a magyar fordításból is ismeretes Savage Richardot. A drámahős kedély betegségben szenved; anyja utáni vágyban; kit nem ismer. Ezen érzelgősség nem drámái; előbb mondható annak az anya, lady Makready küzdelme a szeretet s becsület összeütközésében. A drámái központ e szerint két egyénre terjeszkedik ki. De a dráma igen hatásos; jellemei élesen rajzolják; s az ujságíró Steel jellegzetes. A mű inkább mondható irodalmi gúnydarabnak, mint drámának.

„Werner oder Herz und Welt“ (Szív és világ 1842), „Ein weisses Blatt“ (Egy tiszta lap 1844) és „Ottfried“ (1855) — három dráma, melyek mindenkében a hős régi és új szerelem közt haboz. — Az első kettő kevésbé ismeretes; az utóbbi mint legújabb — affectatióval teljes — műve, bejárta Németország valamennyi színpadait, a nélkül hogy megközelítette volna azon hatást, melyet leghíresebb műve tön: ez

Uriel Acosta (1847). A darab hőse kissé túlságosan contemplatív; de a dráma eszmegazdagság, s drámái fordulatok által tűnik ki. Tartalma a gondolkodás szabadságának harca a vallási község tevéleges szabványai s törvényei ellen; s más részt a családi kegyelettel való összeütközése. Az alapgondolat méltó tárgya egy modern drámának, s a kor szelleméletéből merített. A költő azt méltón vivé keresztül.

Mindazonáltal Uriel Acosta sem erős jellem; a világfájdalom reá is lehellett; s ha gondolatai mélyek is, de nem mind egészségesek; — mert hisz ő a gondolkodást magát is tehernek, betegségnek tartja. — A szerelem e műben csak másodrendű drámai motivum. — Mind a mellett Gutzkove drámáját mind szellemi magaslata, irodalmi tökélyei, mind színi szerkezete: az új kor legkittünőbb színművei közé emelik.

Vígjátékaiban hiányzik a nedély, nem az élcz. Azok inkább jellemrajzoknak mondhatók, melyek az úgynevezett „jellemeledőadó“ színészek (Charakterdarsteller) kedvencz szerepei, de kevésbé mulatságosak. Így a „Königsleutenant“, melyben Goethe, az ifju, játsza a főszerepet. A leendő Goethenek benne még kevés nyomát fődözzük föl; de azért az igen csinos „nadrágszerep“ tetszvágyó soubretteknek. Az egész azonban meglehetősen unalmas tréfa.

Így a „Lenz und Söhne“ (1855) melyet az ezen időtájt Németországot boszantó pietismus szült, — némi élcz mellett igen hosszadalmas.

Sikerültebbek történeti vígjátékai, ámbár tárgyaiknál fogva Németországban költenek csak érdeket, s tesznek nagyobb hatást. — Ilyen a „Zopf und Schwert“ (1844) mely a poroszoknál méltán élénk emléktű I. Frigyes Vilmos király udvarán játszik.

Nemében legjobb műve „Das Urbild des Tartuffe“ — (Molière Tartuffe-jának eredetie) Lamoignon elnök itt ügyesen hozatik a színre, midőn épen a Tartuffet adják a királyi színházban. Az eredeti és ál Tartuffe egymást felváltó jelenései hatásosak. A darab élcz, s érdekes bonyodalom, s Molièrenek szép jellemzése által tűnik ki. E műben a költő dicsőítve a nagy költőt, ki a színeskedés s álszenteskedés ellen a szellem fegyverével merész harczott vívott, — önmagának is állandó emléket emelt.

Laube Henrik, a bécsi várszínháznak majdnem évtized óta igazgatója figyelemre méltó jelenség a színirodalomban. Ő valamennyi német író közt a legkevesbé elméleti; a legrealistikusabb — keresettség nélkül. Friss tüzzel kap föl egy hatásos tárgyat, s azt doktrinákra való félénk tekintetek nélkül élénken s nagy színpadi műismerettel viszi keresztül.

Első helyen említjük, a keletkezése idejére nézve nem első művét „Die Carlschüler“ — (1847) melynek hőse Schiller. Kissé pedáns és zsarnokoskodó, de egészben véve eredeti derék fejedelem Károly — Würtembergi herceg — alapította katonaiskola a dráma színhelye; melyről a költő, ki épen „Rablóit“ írta meg, szökni vágyik, ideálja a szabadság után. A tárgy szerencsésen van összeszöve a költő akkori kisebb nagyobb életeseményeivel. Előadásuk igen ügyes, Schiller jellemzése tökéletes, — mint az oly rokonszenves meleg kedélytől minő Laubeé, vár-

ható volt; — s a hatás nagy. Tárgy és kidolgozás állandó sikert biztosítanak e műnek.

Kétesebb értékűek Laube más művei, melyek azonban a színi hatást mintegy rohammal vették be. Laube előszeretettel viseltetik a magasb nemű kalandorok iránt, kik veszedelmes királyi szerelmekbe bonyolodnak, s magasra hágva nagyot buknak.

„*Monaldeschi*“ (1845) a lovászból lett királynői kegyencz, — s e különöz királynő romantikai tárgy; kivitele még a kezdő író árulja el.

„*Struensee*“ — (1847) ki orvosból a királynő kedvese, s utóbb hatalmas miniszter lesz. Az első ugyan történetileg teljesen bebizonyítva nincs; de az „erkölcsei“ meggyőződésre elegendők az indíciunok. Történeti, helyesebben politikai dráma, melyben azonban Struensee nem annyira mint államférfiu lép előtérbe, hanem főleg, érzelgős szerelmes minőségében. A dráma így kívánja, hogy hatása legyen. És az volt is, s van még ma is.

„*Die Bernsteinhexe*“ — (1847) boszorkánypört tárgyaz, középkori torturákkal s ádáz kegyetlenségekkel; miknek daczára vagy miatta — sikertlen maradt e dráma.

Vígjátékai közül kiválik „*Gottsched és Gellert*“ melynek tárgya, e két költő lipcei életéből merített, csak a németeket érdekli. De ezeket sem nagyon.

„*Prinz Friedrich*“ (1854) — a nagy Frigyes ifjúkorabeli élet eseményét tárgyalja. Tulajdonkép csúf esemény. T. i. Frigyes atyjánál gyanúba jő, hogy kálvinista; barátja *Katt* kivégeztetik; a nő kit szeret, minden vétke nélkül a bitófán megvesszőztetik. A költő mindennek daczára a korlátolt s vad királyt védi, tisztán állítja elénk! — A mű kevéssé hat, azért is, mert az ifju Frigyeset érzelgős lány jellemnek festi, kiben a leendő nagy Frigyes szellemes gúnyoros erélyes lényének semmi nyoma.

Mint e művek évszámaiból látjuk, *Laube* fejlődése nem folytonos; évek előtt írt sikerült műveket; újabb időben írt gyengébbeket, — felváltva.

Freitag Gusztávot nem mélység és erő, hanem gyengédség s finom nedély jellemzi. Vígjátékai közt legjelesebb „*az újságírók*“ (*Die Journalisten*) 1854, mely helyenkint igen sikerült satyra, az irodalmi életre s annak embereire; s tipikus kis jellemeket állít elő; de egyúttal politikai színezetet igényel,

a mennyiben kis körben az alkotmányos mozgalmakat, párt-küzdelmeket akarja ecsetelni. De a politikát vigjátékba szőni csak egyetlen föltétel alatt engedhető meg, s ez: hogy az igen élezes mulattató modorban történjék. Freitag igyekezete e részben látható ugyan, de czélt nem ért.

„Valentine“ (1847) és „Graf Waldemar“ (1850) legérdekesebb drámái, miknek alapeszméje ugyanaz — „félszeg társadalmi helyzetből menekülés valódi szerelem által.“ Mint modern társas életi drámák, itt hatalmas összetükközések, s megrázó szenvedélyekről nem lehet szó, — melyek nem is lelhetők ezen író egyéniségében: — de mint ilyenek elegancia, elmésség, s műtani tökélynél fogva első rendűeknek mondhatók.

Holtey „Babér és koldusbot“-ja (Lorbeerbaum und Bettelstab) után többen választottak drámáik hőseül tébolyodattat és örültet. Természetesen, mert a részvét melyet a lelki betegség maga előidéz, a cselekmény és jellem fejlődése által előidézendő színi hatásnak felét teszi ki. Ez tehát, kivált a nagy közönség tekintetéből jó választás, s szerencsés fogás. De az örült nem drámai jellem, — hanem azon lelki küzdelem, melyben a szenvedő gyenge ember elméje végre megtörik, lehet csak a drámái cselekmény tárgya.

E nembn kitiű Brachvogel „Narciss“-a, mely műnek cselekménye a francia udvari s maitresse-i légkörben játszva, ráadásul egy állítólag szellemdűs, de a színpadon csak mint tébolyodott szereplő drámahűs — nem szorúl finom szövevényre, hanem néhány hatásra számított jelenettel elég hatást teszen.

Igaz, hogy a közönség ízlése is korunkban, sőt mondhatni érdekeltsége a színház iránt oly tompa, hogy a szélsőségek közt vadul hánykodó szenvedélyeknek, az örültségig való fölfokozása képes egyedül még idegeire hatni. És a színművészet mai hanyatlásában, midűn a magas drámai jellemek méltó képviselője már alig akad, az efféle „hatásos“ alakok előadását kedvencz föladatuknak tekintik a modern „jellemelőadók“, kik a bizarrban tündökölnék. Színészek és közönség tehát felváltva segítik elő a „Narciss“-féle művek sikerét.

A kisebb, de bizonyos körökben ünnepelel drámairók közül megemlélendű Mosenthal, kinek Deborahja híres és a színházat megtűmű darab minden oly városban, hol számosak De-

borah fajrokonai. Ez' azon művek egyike, melyek az oly fontos társadalmi kérdést, a zsidók socialis állásának kérdését, igen jó akarattal teljesen eltévesztett modorban tárgyalják; illetéktelen térre állítják; mi által az megoldásához közelebb nem hozható.

Mosenthal Deborahjában is eszményíti a zsidót. Úgy állítja oda, mint az erények egyetemét, mely teljesen vétklenül szenved a balítéletektől, elfogultság és szívtelenségtől. Nem akarjuk fessegetni ezen históriai szempontból igen egyoldalú fölfogás átvihető-e a drámába? Elég az hozzá, Mosenthal művében ezen idealismus sok szini ügyességgel párosul. Valóságos operai hatályok működnek benne; imádságok orgona mellett, temetők holdvilágnál. Meyerbeer — zene nélkül.

Prutz Robert — lelkes egyéniség; s irodalmilag mivelt költő. Drámái igen méltányoltatnak a bírálókat által, különösen történeti fölfogása, emelkedett modora dicsértetik. De színpadon egy sem tarrja magát fön.

Mint Prutz, úgy Moscu Julius „nagy intentióit“ is dicsé-
rőleg emelik ki az irodalom-történészek. A siker azonban nem fe-
lel meg nagy intentióinak. (Ahasver, 1842, leghíresb műve; színpadon nem áll meg.)

Meisner Alfred — az ifju-németek ifjabb nemzedékének kiválóbb talentoma, újabb társadalmi regényeivel nagyobbacskabátást teszen; de színművei (Weib des Urias, — Der Praetendent von York stb.) nem tudnak érvényre jutni.

Az ifju színirói iskola legjelesb művei közé sorolható Otto Lajosnak „Erbförster“-je, mely azonban, mint Iffland Jägerjei, melyre emlékeztet, csak oly minden részletben classikai előadás által jó érvényre, mint a minőt a bécsi várszínház személyzete hoz létre. Más színpadokon alig tudott némi hatást gyakorolni.

Az irodalmi kritika e kegyenezeivel ellentétben az általa nagyon megvetőleg emlegetett Birchpfeifer Charlotte asszony három évtized óta diadalt díadal után arat a színpadon. (Szül. 1800.)

Termékenysége rendkívüli; színpadismerete, jelnevezésben levő ügyessége, a szerkezetben gyakorlottsága s biztossága — tagadhatlanul sok selejtes művének vívta ki a sikert. De igazságtalanság volna tagadni, hogy némely műve magasb irodalmi igé-

nyeknek is megfelel; — sőt valódi költészetig is emelkedik; s hogy mindnyája fris elevenség, s szabatoság által tűnik ki.

Működésének kezdete durva műkedvellői volt. „Hinkó a hóhér“ (Hinko der Freiknecht) már miut czíme mutatja nem a műizléssel bíró közönségre számított. De sikerrel mivelé a finomabb cselszövényes vigjátékokat, miken meglátszik a francziák szorgalmas tanulmányozása. Ezek közül „Villette marquisnő“ (1847) „Anna von Oesterreich“ (1850) „Ein Billet“ (1851) — egész Németországban adatnak.

Polgári színművei közül ismertebb „Dorf und Stadt“, mely Auerbachnak „Eine Professorin“ czímű csinos novel lája után készült, kiváló. Forrását az élelményes asszonyosság meg nem nevezé; s Auerbach az irodalmi jog megsértése miatt pört indított ellene; de elveszté. Ez időtől fogva Birchpfeifer asszony mohón olvasá össze a világ regényirodalmát, s német, de kivált francia és angol regényeket duczat számra dolgozott át a színre; — s meglehetősen sikerrel.

„Im Walde“ George Sand regénye után, „Jane Yre“ — vagy a Lowoodi árva, — Currer Bell ismeretes angol regénye után, — „Die Grille“ (A tücsök) George Sand „La petite Fâdette“-je után dolgozva, mind sikerültek. Utolsó években a históriai drámára is vetemedett; nem több szerencsével mint — férfi collegái.

Mellékesen nem lehet meg nem említeni, mert a nyújtani szándékolt „átnézetet“ kitöltik, a Kotzebuei termékenységű írók azon sorából, kik a német színműírók hadában a közlegények nagyszámú csapatát képezik, legalább a kiválóbbakat. Ilyenek

Voss (Julius von —) 1768—1832; ki tárgyait a specifikus porosz életből, különösen Poroszországnak Nagy Frigyesztől Napoleonig terjedő korszakából merité; melyek mint ilyenek némi társadalomtörténeti érdekekkel bírnak; de ma már hazájában sem állnak meg a színpadon; elavultak. Vigjátékai vagy tiz kötetre mennek.

Hasonló termékenységű, de könnyed ügyes vigjátékiró volt Lebrun, ma szinte elfeledett. Kurländer, Herzens kron, Theodor Hell, Carl Blum egy egy vigjátékát ma is színigazgatói zavar, vagy kapkodás színre hozza ugyan itt ott, de a közönség alig ismeri a szerzők neveit; s nem is lesz kíváncsi rájuk.

Töpfer Károly (1790—1853) ismeretesebb; néhány műve ma is a színsorozaton áll; mint „Rosenmüller und Fink e“ „Einfalt vom Land e“ (Falusi együgyűség). Egészben ő sem egyéb, mint valamivel modernebb Kotzebue.

Finomabb, s a mai társalgási vigjáték főképviselője Németországban, Bauernfeld Eduard. (Szül. 1804.) A bonyodalmak szövevényét, s elevenségét tekintve messze áll ugyan a francziák mögött; de ez magában nem hiba, mert azok a „valószínűséggel“ kissé könnyen bánnak; s így inkább benső indokokból fejlődnek ki B. vigjátékaiban a cselekmények. Társalgása elmés, és modora művelt.

Számos vigjátékát elősorolni vagy épen elemezni túl megy föladatunkon.

Benedix Roderich (1811) hasonlókép nem közönséges vigjátékírói érrel bír. Előnye Bauernfeld fölött, ki a conversatióban élczes, hogy éleze a helyzetekben van, mi sokkal hatásosabb, és a színpad elemi igényeivel öszhangzóbb.

Bauernfeld aristokratikus, Benedix polgáris modorú. Nyersebb, de erőteljes komikum lehető Feldmann műveiben. Csakhogy ő korántsem oly termékeny mint amazok.

Hackländer Frigyes vigjátékaiban is ugyanazon tulajdonokat tünteti elő, melyeket regényeiben észlelünk. Humora nem természetes, sem erőteljes, hanem utánzott; modora „csinos“; — sokoldalú tanulmányai, világismerete s leleményessége mellett, hogy nagy író legyen, csak eredetiség, erő és tűz hiányzik benne. Ünnevelt vigjátékai közül a „Magnetische Kuren“ — elég száraz; sikerültebb a „Geheimer Agent“ — (Titkos bizományos) ámbár ebben is a szabatoság hiány, a hosszadalmasság tompítja a hatást.

Mind a berlini mind a bécsi színpadnak vannak saját kisvigjáték írói, kiknek hire s művei alig terjednek túl szülőhelyükön. E francia eredetű egy fölvonásos vigjátékok, miket a francia „proverbes“ vagy „bluette“-nek nevez, tárgya többnyire egy ötlet, egyetlen komikai bonyodalmu helyzet, melyet nem lehet több fölvonásra józanon kinyújtani.

E vigjáték nemben kitűnik Berlinben Wehl Feodor, Putlitz Gusztáv; Bécsben Mautner T. és Schlesinger; az

utóbbi valódi talentom, sok leleménnyel, élcezel, kinek tréfái alatt ügyesen eltakarva lappang sokszor komoly eszme is.

Mint a berlini blüette a bécsitől, úgy, s még inkább különbözik a berlini bohózat emettől!

Sokan talán a bohózatot érdemetlennek is tartják arra, hogy a színirodalom egyik ága gyanút említessék.

Helytelenül. A bohózat vagy kissé népiesebb durvább előadása egy vígjátéki tárgynak, — s így jogosultságát abban bírja, hogy van nagy közönség, mely a komikai összeütközések finomabb előadását nem érti. A bohózatok e neme többnyire „népszínmű“ neve alatt fordul elő. — Vagy pedig torzképezése (carrikaturája) oly koreszméknek, jellemeknek, gondolátoknak, érzelmeknek, melyeknek túlzása valóban nevetséges.

Az utóbbiak tagadhatlanul kulturai föladatot teljesenek; s mind irodalom-, mind népmiveltség-történeti szempontból figyelemre méltók.

Hogy a német bohózatok gyakran írvol, sőt trágár modorba süllyednek, az kárhozatos; de nem érv a bohózat színirodalmi jogosultsága ellen.

A berlini bohózat többnyire élczes, és szellemes persiflageból áll. A bécsi kedélyes és humoristikus. Raymond sok művében az ál-morál, de sokban valódi erkölcsi irány uralkodó. Nestroy — genialis módon tett a színpadon nevetségessé minden ferdeséget s kinövést, mely négy évtized óta irodalomban, köz és magán életben többé kevesbé feltűnő volt. — „Judith és Holofernese“ például a leglesujtóbb, mert legtalálóbbs kritikája Hebbel drámáinak. — „Die Freiheit in Krähwinkel“ (adatott 1848-ban) a bécsi forradalmat oly ügyesen tette gúnytárgyává, hogy a forradalmárok észre sem vették a gúnyt, s nagy tetszésöket lelték benne. De Nestroy — sok szépet és nemest is eltorzított, nevetségessé tön, s megbélyegzett; és ez által tagadhatlanul demoralizáló hatást gyakorolt.

Befejezésül megemlítjük még, hogy igen nagy azon írók száma, kik a nagy német városokban, különösen Hamburgban, Berlinhen, Bécsben a külvárosok számára ducezonkint firkálnak mindennemű elérzékenyítő vagy nevetetni akaró „népszínműt“ — miknek localis színezet néha tizennégy napi sikert vív ki, de melyek többnyire az irodalmi kritika színvonala alatt állnak.

E futólagos vázlat is elég talán arra, megmutatni, hogy ámbár az újkori német színirodalomban alig merült föl egy mű is, mely Schiller műveinek nemzeti jelentőségéig emelkedett volna; — és csak igen ritka drámai mű az, mely a színpadi hatás s műítész mérv kettős igényeinek megfelelően — a classicitásra tart hatna igényt; sőt a német színirodalom elég tartalmas repertoíret nem is képes nyújtani színpadainak, mint a nem épen választékos új francia drámák s vígjátékoknak az első rendű udvari színházakban folytonos adatása is bizonyít: mind a mellett a német színirodalom mennyiség s minőség tekintetében elég gazdag arra, hogy általunk figyelemmel kísértessék.

Tanulmányozásához vezérfonalat nyújtani, tömegében tájékozóul szolgálni lett volna cikkem főfeladata.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

AZ
ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE.
1760—1860.

THOM. ERSKINE MAY UTÁN. — NEGYEDIK KÖZLEMÉNY.

AZ ANGOL ALSÓ HÁZ.

Az eddigi közleményekből láthatta az olvasó, [mily alapon nyugszik az angol korona és felső ház politikai befolyása. E két tényezőnek egyesült befolyása sokáig gyakorolt túlsúlyt mind a parlamentben mind pedig a közigazgatásban. Azonban bár mekkora volt is e tényezők saját hatalma, ama túlsúlyt mégis leginkább azon támogatás szerzé meg nekik, melyben őket az alsó házban a nép képviselői részesítették. Hogyha az alsó házban ülő testület a népnek valódi képviselője volt volna, befolyása a közügyekre lesz vala akkora, mint a koronáé és a felső házé együtt véve, vagy még annál is nagyobb.

Azon egyensúly, melynek a szokásos elmélet szerint az angol törvényhozás tényezői közt léteznie kellene, tetteleg nem mindig létezett. Az alsó ház nem mindig volt független, sem megvesztegethetetlen. A korona s a politikát intéző családok, melyek annak hatalmát magokhoz ragadták volt, tetszésök szerint rendelkezhettek az alsó házban a kellő többséggel. A mezővárosok képviselőinek nagy része egyenesen peerek és nagy földbirtokosok által nevezteték ki, vagy legalább ezen főurak politikai be-

folyása következtében választaték meg. Sokat a korona nevez vala ki, vagy a kormány kedvezésének köszönheték székeiket. Gazdag kalandorok, kik vásárlás vagy megvesztegetés útján jutottak vala székeikhez, készen támogattak minden ministeriumot, hogy tisztségeket, hivatalokat vagy az udvar kegyét megszerezhessék. A megyék képviselői viszont a földbirtokos arisztokráciával azonosíták magokat rendesen. Végre szokása volt a kormánynak állomások, nyugdíjak, kölcsönökben és sorsjátékokban való részeltetések, szállítási szerződések s még kész-pénzbeli ajándékok által is párthiveket szerezni magának.

Annak kinyomozása, hogy az ilyen hatások meddig terjedtek, s milyen vala befolyásuk a törvényhozás fejlődésére: a történetírás legtanulságosabb vizsgálatainak tárgyát képezi.

Az angol képviselőt rendszere soha sem igényelheté, hogy elméletileg tökéletes. Főtörekvése mindig oda volt irányozva, hogy azok a helységek ne maradjanak képviselők nélkül, melyek leginkább tehettek, hogy a korona szolgálatára szükséges adó megszavaztassék. E nézetből indulva a képviselők választása természetesen a legnépesebb és leggazdagabb megyékre, városokra és mezővárosokra esett. Ez lett volna körülbelül a képviselőlet alapjának körrajza, a mint azt a hajdankor érté. Csakhogy nagy város akkor nem sok volt, a népesség pedig a mezőn eloszolva; az iparos tevékenység sok helyütt nagy nehézségekkel s aránylag csekély sikerrel küzködvén, az erősen megterhelt mezővárosok nem hogy jogos igényeiket a parlamentben való képviselőtetésökre igyekeztek volna érvényesíteni, sőt inkább vonakodtak a választásoktól, hogy terheik ez által is ne szaporodjanak. A korona más felől a képviselőtetést kiténtetésnek nézte, melyet kényeszerint osztogatnia szabad; olykor ennek megadása magától a sherifftől függött; némelykor ellenben választási joggal felruházott községektől is megvonták a választási parancsot. Némely kis város az ország növekvő jólétével nem birt egyenlő gyorsasággal haladni, mások meg épen elmaradtak, míg az alatt képviselőlet nélkül szükölködő falvak jelentékeny helyekké gyarapodtak. Ily körülmények között a képviselőlet egyenlőtlensége folytonos növekedésben volt. Bölcs alkalmazása a régi előjognak, mely szerint a korona a választási jogot egyes mezővárosoknak adhatta, másoktól elvonhatta, e bajon segíthetett volna. Azonban a VIII. Henrik

és II. Károly közti időben osztogatott választási jogosultságok nagyobb része jelentéktelen helységekre esett, melyek későbbben mint *nomination boroughs* (kinevezési városkák) vergődtek hirre. ¹⁾ Midőn pedig II. Károlytól fogva anaz előjog megszűnt, a képviseletnek egyre növekvő egyenlőtlenége merőben orvoslát nélkül maradt.

Igy állt végre elő oly választási rendszer, melyet a népképviselés semmiféle okszerű elméletével nem lehetett már összeegyeztetni. Annak már a kezdetben sem csekély káros hatásai, a múlt század közepe táján félelmet gerjesztő mértékig fokozódtak.

A legelső s leginkább szembevetendő szabálytalanságot tüntették fel a *nomination boroughs*-k. Ezeknek némelyike már kezdetétől fogva sokkal csekélyebb volt, hogy sem független választást biztosíthasson. Saját súlytalanságuk érzetében ótalomért és kegyért felpillantgattak részint a koronához, részint a közel-lakó földes urakhoz. A főnemesség befolyása ilyen helységekre ismeretes vala és a XV-ik századig leheté nyomozni. Erzsébet uralkodása alatt erről minden tartalék nélkül beszélgetének. Bölcs előrelátással figyelmeztették az alsó házat azon túlsúlynak növekedésére, melyet a lordok a választásokra gyakorlának. A parlamentararis kormány-rendszer fejlődéivel azután nemcsak a választások fontossága növekedett, hanem az érdek is, melylyel a főnemesség és a nagy földbirtokosok azokat tekintették. Ezek természetesen nem kíméltek semmi fáradságot, hogy befolyásukat kiterjeszthessék. Sok mezővároskának kiesiny volta, s a szükmarkulag s önkény szerint osztogatott választási jogosultságok csak igenis könnyüvé tették a czélbavett hódításokat. Helyek, mint *Old Sarum*, a közönséges falvak népességénél kisebb lélekszámmal, köztudomásulag mindig a földes úr által kijelölt emberre szavaztak. Más városkákban, melyektől népességök és vagyonosságuk tekintetéből már többet lehetett volna várni, a választó-képességgel bíró lakosok száma mégis oly csekély volt, hogy a képviselők választása egy két oly ember akaratától füg-

¹⁾ Az alsó ház a VIII. Henrik és II. Károly közti időben 180 taggal szaporítottatott. A *nomination boroughs* oly kis terjedelmű városkák voltak, hogy egyetlen földbirtokos is eldöntheté a választás eredményét.

gött, a kik vagy helybeli vagy helyhatósági tekintetből különös befolyást gyakorlának.

A választók száma csekély volt, s a választási jog alapja városkák szerint változékony s ingatag. Közjog szerint választó volt volna minden házbirtokos, ki tetteleg a városkában lakik is; de a városkák nagy részt külön szokásos jogok alatt állának, melyek a közjog a szabadságnak kedvező elvét korlátozák; jóllehet voltak olyan helyek is, hol a hagyományos jog a közjoginál is szélesebb alapot nyújtja a választásnak. Ilyen helyeken minden lakos; ki a rendes községi adót (scot and lot), vagy az egyházi tartozásokat fizeté, továbbá minden potwaller, vagyis saját tüzhelyt tartó ember, lett legyen házbirtokos vagy bérbenlakó, választási joggal birt. Voltak más helyek, hol csak szabad városi telkek (burgage tenure) birtokosai választhattak; és ismét mások, hol csak azok voltak a választók, kik királyi oklevél által testületi jogok birtokába jutottak vala. Sok helyen pedig e két jogcím vagy egyesítve volt, vagy föltételekhez kötött kivételek által módosítva.

Az elvtelen s ennyire bonyolódott választási jog fölött végre az alsó ház határozatai döntének, melyek noha önkényből eredtek és semmi szilárd elvet nem követtek, mégis általán véve azt a törekvést árulták el, hogy az ősrégi választási jog, a választók szűkebb körére szoríttatván, korlátoztassék.

Némely testületileg rendezett városokban a rendes községi adókat fizetők, valamint a freemen-ek is bocsáttattak választásra; másokban csak az utóbbiak; sok helyütt csak a városi hatóság. Buckingham- és Bewdley városokban nem volt más választó, mint a bailiff és 12 polgár (burgesses); Bath városában a mayor (polgárnagy) 10 aldermen (városi tanácsosok) és 24 common councilmen (városi képviselő); Salisburyben a polgárnagy és az 56 főből álló testület. Oly helyeken meg, hol a választási jog elég szabadelvű volt is, nem egyszer történt, hogy csak kevesen voltak, kik vele élhetének. Gattou, például, kedvező helyzetben vala: minden földbirtokos és mindazok, a kik a község rendes adóját fizették, szavazhatott, de: mindössze heten voltak. Tavistock-ban minden földbirtokosnak volt szavazata, de ezek is csak tizen voltak.

Szent Mihályban a községi adókat rendszeresen fizetők voltak a választók, de számra ezek is csak heten.

A Népbarátainak társulata 1793-ban magára vállalá annak bebizonyítását, hogy Angliában és Valesben hetven képviselő olyan 35 választó testület által választatik, melyeknél a tagok száma majdnem semmi; továbbá 90 képviselő olyan 46 választó testület által, melyekben a tagok száma ötvennél kevesebb; végre 37 választó 19 választó testület által, melyekben együtt a választó tagok száma nem több száznál. Míg oly helységek mint Leeds, Birmingham és Manchester minden képviselőt nélkül szűkölködtek, addig a most említett választó testületek képviselői, miután peerek és más gazdag patronusok akarata szerint szinte megválasztattak, elmentek a parlamentbe. Kiáltóbb azonban nem volt egy visszaélés sem annál, melyet a peerek egyenes beavatkozása az alsó ház összeállításába elkövetett. A norfolki herceg tizenegy székkal rendelkezék a parlamentben, lord Lonsdale kilenczcel, lord Darlington héttel, a rutlandi herceg, a buckinghami örgróf és lord Carrington hattal hattal, s ily módon az alsó házban is voltak székek, melyek közvetlenül örökösödéstől függöttek.

Ha valamely mezővárosban a választók elég nagy számmal voltak arra, hogy választási jogukat függetlenül gyakorolhatták volna: ott csakhamar megcsendült a szép szó, mely arra tanítá őket, hogy a szavazatra vevő is akadna. Ez úton foglalta el apránkint az egyenes kinevezéssel csaknem egyérdekű befolyás helyét — a szavazat-vásár.

Régóta elismert dolog vala, hogy a választások megvesztegetése Angolország alkotmányos kormányzatának egyik leggyalázatosabb visszaélése; mely, noha a korábbi időkben sem volt egészen ismeretlen, még is, úgy látszik, az erkölestelenség sok egyéb fajával együtt csak II. Károly uralkodása alatt öltött először rendszeres alakot.

A forradalom, mely által az alsó ház hatalomra jutott vala, tág mezőt nyitott a választási megvesztegetésnek. Mily terjedelemben üzték legyen azt, annak példájául beszélük, hogy a westminsteri választásnál 1695-ben a még is megbukott Sir Walter Clarges szavazatvásárlásra néhány óra alatt 2000 fontot költött.

E köztudomású botrány törvény alkotására szolgált alkalmul. (Act. 7. William III. c. 4. vagy is III. Vilmos VII. 4 törv.) A közjog ugyan már előbb is vétségnek tekinté a megvesztegetést; az alsó ház határozatai szintén kárhóztatólag szólának felőle: de a törvényt, mely a bajnak büntetéssel való fenyegetés által vessen határt, csak akkor alkottak először. Ámde ama szükséges rendszabálynak inkább az vala célja, hogy a gazdag idegenek betolakodásának a földbirtokosok politikai jogkörébe vessen féket, mintsem az, hogy a megvesztegetést általában kiirtsa. Hatálya, úgy látszik, csekély volt. D a v e n a n t kevés idővel ama törvény kelte után azt írta: „Merőben idegen emberek bebarangolják Angolországot s tetemes pénzüsszegeket költvén azon dolgoznak, hogy magokat megválasztassák. Ismeretes alkuszokról beszélnek, hogy választásokkal uzsoráskodnak a tőzsdén, s hogy sok választó hely szabott áron kel.“ Fel sem tehetné senki, hogy egyetlen törvény képes legyen gyökerénél támadni meg a fekélyt. Az ország emelkedő közlekedése s kereskedése új osztályát hozá létre az embereknek, kik a személyes összeköttetések hiányát kincseik lelkiismeretlen felhasználásával ügyekeztek pótolni. A szabadság kiterjesztése javítólag folyhat ugyan be a politikai erkölcsiségre; de a megvesztegetés métegye mindig kíséri a vagyoniosság gyarapodását. ¹⁾

Walpole és Pelham rossz kormányzása alatt egyegy szék a parlamentben biztos nyereséget ígért. Ez oly mértékben fejleszté a megvesztegetés rendszerét, hogy a nyíltság, melylyel azt III György uralkodása kezdetén üzték, közbotrányt szült.

Az első választások azon uralkodás alatt (1761) hallatlan e nemű kicsapongások által váltak nevezetesekké. A megvesztegetést nagyobb mérvben nem üzték talán soha. ²⁾ Különös gyorsasággal mégis a jelöltek azon faja szaporodott, mely kelet- és nyugat-Indiában vagyont összehalmozott emberekből állott. Közönségesen „N a b o b“ nak nevezé az ilyent a nép. Dicsvágy sarkalá

¹⁾ Franciaországban és Amerikában a megvesztegetés inkább a képviselőket vette körül, mintsem a választókat. De Toqueville I, 264.

²⁾ „Az udvar és magán emberek tovább mentek azon az úton mint bármikor az előtt. A választók megvesztegethetőségét elérte vagy talán még felül is múlta a követjelöltek áruba bocsátkozása.“ Walp. Mem. I, 42.

őket széket keresni a parlamentben; roppant vagyonukból pedig pedig telt e vásár költsége. A viszonyok, melyekben ezek a politikát tanulmányozák vala, nem voltak arra való, hogy a vesztegetés eszközétől visszariadtak volna. A parlamentbeli székeket csak úgy árulák mint akár mezei jószágot, ők pedig vásárlák habozás és aggodás nélkül. Lord Chatham ezen emberekről szólóban mondá: „Összeköttetések nélkül lévén s mitsem érezvén a haza földé iránt, a külföldi aranyak ezen behozói oly határtalan vesztegetéssel törtek magoknak útat a parlamentbe, hogy az örökölt magánjvagon nem mérközhetett velök.“

A földbirtokos nemesség már régen érzé e verseny káros voltát. A falusi földbirtokos, bár mekkora volt is különben befolyása a környéken, mégis hátrálni kényszerült a gazdag betolakodók pazarlása elől. Még a főnemesség sem győzte a költséget oly emberekkel szemközt, kik Indiákon szerzett kincseikkel álltak ki a síkra. A pártvezérek sem nézhették őket jó szemmel; mert ki a székét pénzen vette s kénytelen volt magas árt adni érte: politikai pártfőnökök iránt nem igen mutatott engedelmességet. Pártkötelékektől menten nem azért törekedtek a parlamentbe jutni, hogy politikai czélokért pályázzanak, mint inkább személyes érkeik, kereskedelmi vállalataik előmozdítása végett; összeköttéseiket kívánták kiterjeszteni, s társadalmi állásukat emelni. Függetlenségök a pártok befolyásától és nagyravágyásuk az udvar kívánatos eszközeivé tevék őket. A király épen a pártvezérek uralma alól kívánván szabadulni: megtalálá bennök a kiket keresse; embereket, kik semmiféle pártnak nem voltak lekötelve, politikai előítéletek nélkül, kiket ellenben oly jutalmak reményével, melyek után a gazdag alrendűek leginkább áhitoznak, saját érdekei részére megnyernie könnyű volt. Csakhamar ott találjuk őket a „király barátai“ között. Igy szövetkezett a különben is szabadság-ellenes udvari politika a parlamentbeli megvesztegetések métegyével.

Az 1761-ki választások alkalmával üzött kicsapongás a következő évben törvény-alkotásra nyújtott alkalmat, melynek erejével először róvattak ki a megvesztegetés vétségére pénzbeli bírságok; de a kórság, melyet e törvény által orvosolni kívántak, annak daczára háboríttatlanul terjede odább.

Hol a választás kevés független választó kezében volt, meg-

vesztegetés által biztosíták magoknak szavazataikat; hol földes urak vagy testületek rendelkeztek vele, ott a parlamentbeli szék egyenesen árulták. A mezővárosok megvásárlása, mely korábbi időkben sem volt ismeretlen ¹⁾, s II. Károly óta igen gyakori lett, III. György uralkodása alatt általános és köztudomásra üzött rendszerré fajult. A földbirtok mezővárosokban épen úgy volt eladó mint bárhol egyebütt. Ennek nyomán vette rá lord Hertford 1766-ban lord Chatham ministeriumát, hogy neki a koronához tartozó Oxford mezővárosát átengedte. Sudbury városa, melynek megvesztegethetése mindaddig, míg választási jogát végképen el nem vesztette, oly rosz hírű volt, nyíltan szokta volt magát a venni kívánóknak ajánlani.

Ha a kormánynak saját jelöltje számára parlamentbeli szék kellett, mely már el vala foglalva, megegyeztek annak ára fölött s a vásár megesett. Ezt tanácslá köztudomásra fiának 1764-ben lord Chesterfield, mint legjobb módját annak, hogy magának parlamentbeli székeért, melylyel felhagyni készült, s mely neki a parlament kezdetén 2000 fontba került vala, 1000 fontot biztosítson.

Az 1768-ki általános választások semmivel sem voltak tisztábbak mint az 1761-ik évié. A parlamentbeli székek vásárlása nyíltan s leplezetlenül folyt. Némely esetek oly szemtelenséget tüntettek fel, melytől még ama kornak erkölcsi érzete is visszarezzenet. Oxford városi testülete, pénzbeli szorultságban lévén, ajánlkozék, hogy korábbi képviselőit, sir Thomas Stapylton és Mr. Leet újra megválasztja, ha megfizetik 5670 ft. st.-re rugó adósságát. A most nevezett urak a vásárt elútasíták mondván, hogy, mivel nincs szándékuk Oxford városát eladni, nem is vehetik azt meg. E mellett a dolgot bejelentették az alsó háznak. A mayor és 10 alderman elküldetett a newgatei fogházba, honnan őket rövid letartóztatás után a ház elnöke dorgálás mellett elbocsátotta. A bezáratás azonban el nem ijeszté őket, sőt épen newgate falai közt kötöttek meg egy másik már korábban kezdett alkut, melynek erejével városuk képviselőt eladták, még pedig Marlborough herczegnek és Abingdon grófnak. A város jegyzője

¹⁾ Westbury mezővárosát az alsó ház 1571-ben azért, hogy 4 ft. st.-nyi megvesztegetési összeget elfogadott vala, megbüntette, a mayort a pénz visszaadására kényszerítvén. Com. Journ. 788.

kézhez kerítette a testület könyveit, melyekből a vásárlás kisült: de az egész dolog csak neveltség tárgyává lett és feledésbe ment.

Poole mezővárosa parlamentbeli székéért három kérő jelentkezék. Monger, a győztes, megígérte a testületnek hogy, ha megválasztatik, közszékokra 1000 font st.-et költend; Guls-ton hálafejében, a miért egy korábbi alkalommal édes atyját választották vol meg, 750 ft. st.-et ad nekik ajándéknak. Caleraft úgy látszik hiába tön még bőkezűbb, szám szerint 1500 ft. st.-nyi ajánlattal kísérletet. A választás semmisnek jelentetett ki.

Ludgershall mezővárosa képviselőjét a városka birtokosa, a híres Selwyn György, 9000 ft. st.-ért adta el. Akkoriban beszélték, hogy a mező városokért adatni szokott át a kelet-s nyugat-indiaiak tolokodása következtében 4000—5000 font st.-ig emelkedett. Köztudomásu dolog volt az is, hogy némely kisebb városkák felhatalmaztak ügynököket és alkuszokat székök minél jövedelmezőbb eladására. Két ilyen alkuszt, Reibold és Hickey nevéket az alsóház elfogata; de mások is elküldettek a newgatebe. — Mig egész mezővárosok így mentek kézzől kézre, egyes választók pazarlásig bő díjakkal szereztettek meg. Northampton városáért a választási harc, mint hitelesen meg van állapítva, egyegy jelöltjének 30,000 font st.-jébe került. Lord Spencer, állítja, az ezen városért vívott választási harcra, s a választás elleni panasz következtében keletkezett eljárásra, a mi szinte bihetetlen, 70,000 ft. st. költött.

A választási bizottság, az első, mely a Grenville törvény értelmében kiküldetett, 1771-ben napfényre hozta azt a rendszeres székvásárlást, melyet New-Shonehamban rég óta üztek vala. Egy szentelen czimboraság, mely a választók többségéből áll, s magát „kérésztýén clubbna k“ nevezé, úgy látszik, jótékony czélok ürtügye alatt, a város képviselőjét rendszeren a legtöbbet ígérőnek szokta volt eladni s a bevett pénzt a czinkosok közt elosztani. S valamennyi tartózkodás nélkül letette az esküt, hogy őket meg nem vesztegette senki, mert, — úgymondának — a clubb által kinevezett bizottság vezeté az alkut, a bizottság pedig a választásnál nem szavazott, s a pénz sem osztatott ki a választást megelőzőleg. A választás elnöke azonban, ki egykor maga is ama czimboraság tagja volt s annak minden tagját ismeré, szavazataikat visszaütasította. Ez az eset sokkal otrombább volt, semhogy

könnyedén elbánhattak volna vele. Törvényt hozott az ország, mely ama clubbnak valamennyi tagját, számszerint 81-et a választás jogától megfosztá, s ezt R a p e o f B r a m b e r (40 shillinges) földbirtokosainak (freeholders) adta. Határoztatott egyúttal, hogy felirat útján ama bizottság öt tagjának perbefogatását indítványozandják „vétkes czelokra történt szövetkezés“ alapján.

H e n d o n b a n 1775-ben a szavazatvászár hiteles bizonyságok szerint oly terjedelemben s oly arczátlanul folyt, hogy egy választási bizottság indítványozá: fosztassék meg a város választási jogától. S c h a f t e s b u r y - b e n hasonló visszaélés divatozott semmivel sem több tartózkodással.

C r i c k l a d e választóinak általános megvesztegethetőségét 1782-ben egy választási bizottság előtt bebonyitották. 240 választó közül 83-ra a szavazateladás már ki volt mutatva; más 43 ellen még folyt a vizsgálat. Ennek okáért törvényjavaslatot nyújtottak be, mely szerint a választási jog a környék összes földbirtokosaira (freeholders) terjesztetett volna ki. Azonban még e mérsekelt javaslat is többszörös ellenmondásba ütközött, kivált a felső ház részéről, hol lord M a n s f i e l d és a lordkanczellár T h u r l o w rendületlenül sikra szállának a megvesztegetett választók mellett. Jóllehet a törvényjavaslat egyetlenegy választótól sem akará választási jogát elvenni, mégis fenyegető törvényjavaslatnak nevezték el, s mint ilyen ellen a szokásos védőket bocsátották be. A választók ügyét mindazonáltal még így sem lehet megmenteni: a javaslat törvényynyé vált.

Kétségtelen dolog, hogy a király tudta, mily rendszeresen üzik a megvesztegetést, hogy magoknak a parlamentben pártot szerezzenek: sőt maga személyesen is tanácsola hasonlót. Lord North-hoz ugyanis 1779-ben oct. 16-án ezt írta: „Ha a n o r t h u m b e r l a n d i herezegnek megválasztásához netalán néhány arany lapdacs kellene, igazságtalanság volna azt neki nem juttatni.“

Midőn az 1768-ki általános választások előtt a mezővárosokban üzött galád vásár az alsó házban szóba jött, alderman Beckford törvényt javasla, mely esküt kívánt a parlament mindenik tagjától, hogy neki semminemű megvesztegetésben sem volt része. Miként H o r a c e W a l p o l e értesít, a mezei nemeségből való tagok a javaslatot kedvezőleg fogadták, mivel védel-

met ígért nekik „a főurak, a nabobok és a nyugat-indiaiak“ ellen. A szélső szigor azonban, mely a javaslat szerint az eskühöz csatoltatott volna, — t. i. az esküszegés miatti eljárás; — továbbá némi féltékenység, mintha a törvényjavaslat némely pontja a ház kiváltságait is a törvényszékek megítélése alá juttathatná; végre a vonakodás oly cselekvésmód ellen alkalmazni szigor, melyben kisebb nagyobb mérvben mindenkinek volt vala része, soknak pedig haszna, s melyet mindnyájan hajlandók voltak elnézni: mindezen tekintetek összehatása alatt a javaslat megbukott.

Nem jobb sikerrel indítványozta lord Mahon 1782-ben és 1783-ban törvényeket, melyeknek a választásoknál a megvesztegetést és költsékezést kellett volna gátolniok. A visszaélés megmaradt tovább is, s a törvényhozás nem sújtotta, az államférfiak megengedték, a közvélemény tüрте.

Az alsóház székeinek seumiféle elvből nem igazolható megvásárlása azonban kevesebbet ártott, mint az egyes választók megvesztegetése, s több tekintetben kevesebbé volt rossz, mint a még gyakrabban előforduló kinevezések (a nomination borough-kban). A székek megvásárlása gyakran az egyetlen út volt, melyen független ember bejuthatott a parlamentbe; mert a ki valamely pártfogótól fogadott el széket, az már függetlenségét keverte a játékba; ellenben a ki vásárlás útján jutott a parlamentbe, akadály nélkül szavazhatott saját nézete és lelkiismerete szerint. E felfogást követve útasította el sir Samuel Romilly, a legtisztább és legbecsületesebb közjellemegek egyike, a valesi herezeg által neki felajánlott széket, s mind saját függetlensége mind a közérdek iránti tekintetből jobbnak látta, mást szerezni vásárlás útján. Így irt e tárgyban e férfiú 1805-ben szeptember havában: „Mindaddig, míg a mezővárosok képviselői csak két osztályból telnek, t. i. olyanokból, kik a székeket megveszik, s olyanokból, kik a legszentebb megbízást egy harmadiknak akarhatja szerint s csaknem annak szolgálóiul teljesítik: nem lehet kétség arra nézve, melyik osztálynak adjunk elsőbbséget. A ki pedig a becsületesség fogalmát oly szűkre szorítja, hogy, ámbár lelkiismerete azt mondja neki, hogy képes volna szolgálatot tenni hazájának, mégis inkább lemond a parlamentbeli munkásságról, hogysen az alkotmány elméletének olyatén megsértése által jusson a parlamentbe: az bizonyos nemében szenved az

erkölestani babonának, mely őt a polgári élet kötelességeinek teljesítésére alkalmatlanná teszi.“

Mily terjedelemben üzték a parlamentbeli székek vásárlását, s mily befolyása volt ennek az alsó ház összeállítására, szintén Sir Samuel Romilly-től tanulhatni, név szerint 1807-ik évi naplójából. „Tierney, ki ezt az ügyet a lelépett ministerium barátainak részére viszi, azt állítja, hogy rendelkezés alatti székekről nem hallhat semmit is. Oly parlament után, mely kevéssel élt négy hónál tovább, azt lehetne hinni, hogy oly székeket, melyeket tulajdonosaik rendesen el szoktak adni, most jutányos áron kellene kaphatni, azonban épen most tartják magasabbra mint valaha. Tierney mondja, hogy a westburyi két székért, a boldogult lord Abingdon tulajdonáért, 10,000 ft. st.-et ajánlott; azonban a tömeggondnokok a hitelezők érdekében minél többet szeretnének értök kapni, s az ajánlatot, mint mondja, elútasították. Tekintet nélkül az időre, vagy arra, hogy a parlamentet a király netaláni halálának vagy ministerváltozásnak esetére igen hamar ismét feloszlatják, 5500 sőt 6000 ft. st.-et fizettek, úgymond, egyegy székért. A titok nyitja az, hogy az új ministerek majd minden megszerezhető székét minden áron megvették. A többi közt a mezővárosok adásvevésével foglalkozó nagykereskedő Sir C. H. . . , mindent, a mi csak keze között volt, a ministereknek juttatott. Honnan került rá a pénz, én valóban nem tudom; de mondják, a király, ki az új ministeriumnak, választása ezen kedvez tárgyanak megtarthatását óhajtva óhajtja, nagy összegeket költött erre sajátjából.“

„A székvásár förtelmes dolog, s az én helyzetemben levő férfiak számára, kik elhatározták függetlenül élni, még is ez csaknem az egyetlen út bejuthatniok a parlamentbe. A képviselő jelen állapotjában népválasztás útján jutni be, teljes lehetetlen. Valamely főúrtól elfogadni a széket, hogy azután úgy szavazzunk, miként öneki tetszik, annyi, mint egészen eljátszani a maga függetlenségét. Eszerint alig marad más út, mint vagyionunk egy részének feláldozásával szerezni széket. Tudom jól, hogy sokan pénzületi vágyból vásárolnak székeket, ezt a pénz jó elhelyezésének tartván. Ezek politikával kereskednek: székeket vesznek, s szavaza-

tukaf eladják.¹⁾ Ugyancsak Romilly megvette későbbben a horshami széket a norfolki herezegtől 2000 ft. st.-ért.

Az áltözsde, mely ezen tüzlettel foglalkozék, oly jól bevolt rendezve, hogy az alsóház jelöltjei, ha nekik talán alkalmatlan volt volna rögtön fizetni, a szék árának évi jövedékre való átváltoztatása iránt egyezkedhettek. E vásárlásnak egyetlen türethető oldala abból állt: hogy a székeknek mind eladói mind vevője rendszeren egy politikai véleményen voltak.

Elvégre mégis a parlamentbeli székek adásvevése oly nyilvános szokássá vált, hogy a parlament ezt az üzérkedést többé nem tűrhette. Mr. Curwen 1809-ben törvényjavaslatot nyújtott be, melynek czélja vala a parlamentbeli székeknek erkölcstelen eszközök általi elérhetését gátolni. Mind a két házban sokféleképen forgatták, de keresztül ment. E törvény az összebeszélésekre, — melyek szerint a megválasztatást pénzzel, állomásokkal vagy egyéb előnyökkel hálálták volna meg, — kemény büntetéseket rótt, s az efféle választásokra kimondta a nem érvényest!

E büntető határozmányok daczára a parlamentbeli székek adásvevése nem szünt meg. Igaz, hogy nem tűzték többé oly nyíltan s tartózkodás nélkül, hanem csak titokban; de ezt mindaddig, míg a „nomination borough“-féle szabályellenességet az angol népképviselő rendszerében meghagyták. Hastings képviselete, mely fölött kis számú testület rendelkezék, rendszeren 6000 ft. st.-ért adatott el, mindaddig míg a reform áct nevű törvény a választási jogot szélesebb körre ki nem terjesztette. Hasonló mezővároskák székeivel a kereskedés nagy mértékben eltartott 1832-ig, s a kinstár államtitkára, az ellenzék kolomposai, a földbirtokosok s a kis testületek egyaránt vettek benne részt. Valameddig voltak eladó és keresett mezővároskák, addig voltak eladók és vevők is, és sűrűn látogatták a vásárt. Választó helyek, melyeknek képviselőjét nem választották, hanem mint valami hivatalra kinevezték; melyek székeiket a vásártéren nyíltan árulták, vagy melyeket szentelen módon meg lehetett vesztegetni: nem mondhatták, hogy az ő képviselőjük a népnek is képviselője. Az olyan helyek képviselőjének a néphez, melynek állítólag képviselője volt, nem vala semmi köze. Voltak más felől népes községek, fel-

1) Life of sir S. Romilly II. 200.

törekvő kikötőhelyek, ipar városok, melyektől azt lehetett volna várni, hogy szabadon választott képviselőt küldendének az alsó házba; de éppen ilyen helyeken szerettek leginkább fellépni a kormány-jelöltek.

A hétéves háború tetemesen nevelé vala az állam adósságait és az adók terhét. Következésképen elszaporodott volt az adószedéssel foglalkozó hivatalnokok száma is. A kormány szolgáinak tekintvén magokat, szavazataikat ezek mindig a ministeri jelölteknek adták. Önként érthető kötelességöknek tartották ugyanis, mindenki mellett szavazni, ki a hivatalban lévő ministerek színeit mutogatá. Ezeknek száma mindig ott volt a legnagyobb, a hol legnagyobb volt rájuk a kormánynak szüksége. A kis városkákát úgy is már megszerezték volt vagy pénzen, vagy túlnyomó helybeli befolyással, de a nagy városok és kikötőhelyek némi függetlenséget igényelhettek volna. S ime éppen ott hajtották egész csapattal a sokféle vám- és adó-hivatalnokot a választásra, kik megvásárolt fr e e m e n e k-kel szövetkezve a független választókat legyőzték.

Hiában ügyekezett 1768-ban Mr. D o w d e s w e l l Alderman B e e k f o r d törvény-javaslatát egy olyan szakasszal toldani meg, mely szerint bizonyos pénzügyi hivatalnokok (revenue officers) választási joguktól megfosztattak volna. Ugyan e célból 1770-ben maga is nyújtott be törvényjavaslatot, melyre nézve megnyeré vala Mr. G r e n v i l l e támogatását is. Ennek ellenében arra hivatkoztak, hogy hisz a választási ügyekbe való beavatkozástól ama hivatalnokok már úgy is el vannak tiltva, habár a szavazástól nem is, s így további megszorítást ész szerint már kívánni sem lehet. Tény az, hogy lord N o r t h ministeriuma nem igen volt hajlandó, a befolyás ily hatalmas eszközétől letenni. A törvényjavaslat e szerint megbukott (263 szóval 183 ellen).

E rendszerben azonban ez által csak későbbre maradt. Az udvar veszedelmes politikája lord N o r t h alatt, a törekvés az előjogot és udvari befolyást uralkodóvá tenni, végre megérezte a szabadgondolkodású államférfiakkal annak szükségét, hogy a nép szabadságát hathatós eszközökkel kell immár megvédeni. A végzetes amerikai háború a bajt még növelte, a mennyiben magával hozta az adók fölemelését s a hivatalnokok szaporítását.

A Mr. C r e w e által 1780-ben benyújtott törvény-javaslat,

mely ama hivatalnokokat a választásból kizárta volna, a második olvasásnál megbukott ugyan, de jóval több viszbangra talált, mint azok, melyeket Mr. D o w d e s w e l l korábban benyújtott vala (a szavazatok úgy álltak mint 224 a 195-hez). A következő évben megújított kísérlet már ismét kisebb sikert aratott (136 szavazat 86 ellen). De az idő közelgett, melyben elszánt támadáshoz készültek a korona hatalma ellen. A választási jogtól való megfosztást, melyet eddiglen az ellenzék sürget vala, 1782 ben a R o c k i n g h a m-féle ministerium hozta javaslatba. Maga lord R o c k i n g h a m vállalkozék ily rendszabály kényszerű szükségességének bebizonyítására. Megjegyzé, hogy 70 választás kiválólag ama hivatalnokok szavazatától függ; hogy 11,500 vám-és adó-hivatalnok van a választók között; s hogy egyetlenegy városkában 500 választó közül 120-an nyertek csak egy ember befolyására hivatalt a pénzügnél. Ekkor e rendszabály szerencsésen ment mind a két házon keresztül. Ellenvélemények nem hiányzottak ugyan; különösen lord M a n s f i e l d kelt ki ellene. Nem is tagadhatni, hogy magában véve szabadságellenes és kárhoztatásra méltó elvből indul ki a törvényhozás, mely a választási jogot bizonyos osztályoktól megvonja. Itt azonban gonosz visszaélés megszüntetése forgott szóban, s habár sok választó elvesztette ez által a község tagjait illető jogot: olyanok voltak, hogy helyzetöknél fogva e jogot szabadon nem gyakorolhaták, s tagadhatatlan, hogy áldozatra szükség volt, hogy a nép nagy szabadságait meg lehessen védeni. Ha a választási jog oly széles alapú leundett, melynél fogva akaratjokat a választó testületek érvényesíthették volna a nélkül, hogy őket a korona szolgálai leszavazhassák: a választási jog elvonását aligha lehetett volna igazolni; de minthogy a választási jog oly szűkre volt szorítva, hogy a választók a korona szemei előtt kényszerültek választani képviselőjüket: ama rendszabály épen a szabadság érdekében vált szükségessé.

Ily nemű volt tehát a függés és a megvesztegetés a kisebb választó helységeken; ily nemű volt a korona befolyása sok nagyobb városban. Voltak azonban némely nagy városok, melyeknek lakosai választási joguk gyakorlatánál függetlenekké tudták magokat tenni úgy a földes urak, mint a korona befolyása alól, s hol a megvesztegetésnek nem volt helye. Már ha valahol, legalább ilyen helyeken juthatott volna a közvélemény szava érvényre. De a

korábbi idők választási rendtartása nem a vélemény és szavazat ősziinte és szabad kijelentését tűzte vala ki magának czélul, s ennélfogva oly hibás volt, hogy egyegy kegyelt jelölt, a szavazatok többségével maga mellett, oly boszantó és botrányos akadályokra talált, melyeken át nem egyszer lehetetlen volt megválasztatását keresztül vinnie. Ha pedig a választásnál fölgerjesztett zavargást legyőzte s a tetteges erőszakoskodásokon átesett, ha a választási tisztviselők részrehajlása s vetélytársai fondorkodása nem esente s nem esalta el tőle a szavazatok egy részét: akkor legalább győzelme túlságos költségei tették tönkre. A szavazási jegyzéket 40 napig nyitva kellett tartani. Ebből tömérdek költség háromlott a jelöltekre: a megvesztegetésnek, megvendégelésnek és tivornyának bő alkalma nyílt meg. Azon idő alatt a csapszékek és vendéglők minden ajtaja kapuja tárva, s mámor és rendetlenkedés garázdálkodék az utcákon s a választási állvány körül. Felbérelt verekedők dorongokkal fegyverkezetten, italoktól hevítlen, elzárták a járáskelest, megfélemlítették a választókat, s elrekesztették előlük a választó helyre vezető utakat. A jelölteknek mindenféle bántalmakat sőt veszélyes testi megtámadásokat is kelle szenvedniök s a pelen-gér büntetését kiállaniok, míg pártolóiok a részeg népesőcselék dühének estek áldozatul. Még a jellenkorban is, midőn a választás csak egy napig tart, ha kétes a választási harc, oly jelenetek fordulnak elő, melyek polgárosult népnek szégyenére válnak. Milyenek lehettek e küzdelmek régente, mikor a legszilajabb kicsapongások ellen nem volt semmi gát, s mikor az ilyen rakoncátlanságok tovább tartottak egy hónapnál?

A régi választási eljárás körül divatozott visszaéléseket leg-
 élenkebbül tükrözi vissza a westminsteri választás 1784-ben. Akkor idézte volt fel Fox az által, hogy Pittet megtámadta, a kormány s az udvari párt leghevesebb haragját maga ellen. El volt határozva, mind azok ellen fellépni, kik mint a parlament tagjai a coalitio mellett működtek vala. Fox ellen, mivel ez volt az ellenzék vezére, a főtámadást voltak intézendők. A választás, melyet kezdetétől végéig a részegeskedés, zavargás és erőszakoskodás jelenetei ¹⁾, s a legaljasabb rendű gúnyiratok jellemzének,

¹⁾ Egy verekedésnél, mely a választás folyta alatt kerekedék, egy embert agyon vertek; a véres tettet a Fox pártjának embereire fogták, de ezeket a bírák felmentették.

teljes negyven napig tartott. A szavazás bevégeztetvén, Foxnak 236 szónyi többsége volt, sir Cecil Wray az udvar egyik jelöltje ellenében. Győzelme gyümölcseit azonban a High bailiff el akará ragadni előle, ki a választás ellen kifogásokat tőn, s a szavazat ellen vizsgálatot indított. Az által, hogy a választás jegyzőkönyvét a beiktetésére kitűzött napnál is tovább magánál tartotta, megfosztotta a győztest a jogtól a parlamentben ülhetni. Ez által ugyan az alsó ház itéletének vágott eléje, melyet egyedül illet a jog a választások érvénye fölött határozni; de ezen igazolhatatlan fogásával még is meggátolta volna Foxot abban, hogy székét a parlamentben elfoglalhassa; mi azonban még sem sikerült, mert Fox Kirkwallért is meg volt választva s a parlament megnyiltával mint ennek képviselője foglalt székét.

A boszantásokon s igazságtalan bánásmódon kívül, melyeket Foxnak el kelle viselnie, választási költségek fejében mint fölvetettek, mintegy 18,000 font st-et adott ki. Barátai hiába ügykeztek az alsó házat rábirni, hogy a high bailiffet a választási jelentés tüsténti beadására utasítsa. Pitt e tisztviselőnek pártját fogta, s kezdetben nagy többség álla mögötte. Elkeseredésében Fox felkiáltá: „Elnézésre nem tarthatok számot; hiszem azonban, hogy e házban még merő igazságot sem szabad várnom.“ Minthogy semmiféle választási jelentés, melyet valamely választási bizottság megitélésének alá lehetett volna terjeszteni, nem létezett, Fox az ő iránta ellenséges indulatú ház többségének kegyelmétől függött. A high bailiff utasított ugyan, hogy eljárását siettesse; de a legközelebbi ülészak. kezdetén a vizsgálat, noha már nyolcz hónapja folyt, még csak az első kerületben volt bevégezve; s ennek eredménye is a jelöltek kölcsönös állását alig érintette. Ámbár a vizsgálat kézzel fogható igazságtalansággal intéztetett, s ezt kiki látta, Pitt még is ellenszegült az indítványnak, mely szerint a high bailiff tüsténti jelentéstételre szorítottatott volna. Ez volt az oka, hogy bármily vakon követték is egyébiránt hivei, ez egyszer az általa oly konokul védett ügy igazságtalansága oly szembeszökő volt, hogy minden befolyása mellett sem sikerült 9 szónyi többségnél nagyobb összeszerezni, s mart. 3-án pedig 38 szónyi többség már ellene szavazott (162. 124 ellen). A ministert elérte az igazságos büntetés ellenfelei iránt tausított nemtelen magaviseletéért, vala-

mint a törvény megsértéséért is; vagy mint Fox mondá: „oly eljárásért, melyet egy túlságos és engesztelhetlen boszúállás utáni gyűlöletes vágy sugalt.“ Azonban oly rendszer, melynek következtében oly népszerű követjelölt mint Fox, az ország első városai egyikében annyira volt kénytelen a szenvedélyes pártdüh és ministeri önkény kegyelmétől függni, egyenesen ökölcsapás volt a szabadság elveinek arczába. A parlament az ilyen eljárás fölötti roszalását továbbá az által is kitüntette, hogy minden választást ezen túl 15 napi időre szorított s rendelé, hogy a szavazatszedés bezárásának hat nappal kell történnie a választásról szóló jelentés beadására kitűzött nap előtt.

A megyékben a választási jog szélesebb alapra volt fektetve mint a városok és mezővárosokban. Minden szabad földbirtokos, kinek jövedelme 40 shillinget tett, választóképes volt. Ezen osztályba tartozott a falusi nemesség, valamint Anglia független kis földbirtokossága. A megyei választó testületek e szerint sok főből állának s nem igen leheté őket megvesztegetni. Ezek azután hibebb kifejezést adtak a közvéleménynek mint más választóságok, s nem egy alkalommal fontos szolgálatot tettek a nép ügyének. A megyei közszellem oly nagy tekintetben állt, hogy a korábbi időkben felmerült parlament javítási tervek többnyire oda irányultak, hogy a mezővárosoktól a választási jogot meg kell venni s egyszerűen csak a megyei választók-számát szaporítani. Tagadhatatlan érdemeik mellett azonban a megyei választók még is, a csaknem hűbéri uralmat gyakorló főnemesség befolyásának felettébb alá voltak vetve. A főnemességet híres őstől való származása, terjedelmes birtok, politikai szolgálatok útján nyert kitüntetések valamint széles körű összeköttetései a megyék élére állíták vala. Helybeli befolyás s az angol néppel született tisztelet az arisztokratia iránt egyesülének e szerint, hogy a megyei választók politikai vezértétét a főnemességnek biztosítsák. Voltak ugyan némely megyékben egyes hatalmas commoner-ek (a polgári osztályból valók) is, kik a közügyekbe szintén befolytak; de Anglia és Vales megyéinek többségét vagy a főúri családok egyes tagjai képviselték, vagy csak oly férfiak, kik a főurak bizodalmaival és pártfogásával dicsekedhettek.

Egyébiránt a választási küzdelmeket a megyékben inkább a nagy házak versenygése, mintsem a választók közötti politikai

véleménykülönbség idézte elő. De mivel a jelöltek még is többnyire ellenkező politikai pártokhoz tartoztak, ennél fogva erőködéseik rendszeren politikai feszegetésekre vezettek s ez nem maradhatott valódi okulás nélkül. Mert az efféle harcokat annyi szellemmel s erélylyel vitték, a mennyire a nyílt versenygés csak képes, s oly pazarlással, melyet csak hercegi vagyon bírhatott meg. Hasonlók voltak e küzdelmek kis államok közötti harcokhoz. Beszéli, hogy portlandi herceg egy választási harcban Sir James Lowther ellen Westmoreland és Cumberland székeiért 40,000 ft. st. költött, s hogy ellenfele szintén legalább is annyit adott ki. Egy választásra a yorki megyében még emlékeznek kortársaink, mely köztudomásra 150,000 ft. st.-be került.

Azonban, bármily hibásan volt is a népképviselő szervezet Angolországban: Skótországból még sokkal hibásabb volt, s következményei a hibás szerkezetnek még érezhetőbbek. A megyék választási joga oly jogalapoktól függött, melyek az árutéren nyilvános adásvevés tárgyait képezék, függetlenül a birtoklástól vagy helyben való lakástól. A városokban pedig a község tanácsa volt a választó, s e tanács önmagát egészíti ki keblébe fogadás (cooptatio) útján. E választó testületek e szerint nem képviselték se a népességet, se a birtokot, hanem a legszűkebb helyi érdekeket. Kimutatták 1823-ban, hogy Skótországból a választási joggal felruházottak száma a három ezren alúl maradt. Egy megyében sem haladta meg a választók száma a 240 et; az egyikben éppen kilenczen voltak, s még e kis szám nagyobb részének sem volt az országban akár birtoka, akár pedig lakása!

Az 1831-ik évben a megyei választók száma nem ment túl a 2500-on. A 66 mezőváros választósága összesen 1440 főből állt, s összes Skócia választói nem mentek többre négy ezernél. A r g y l megye 100,000 lélekkel csak 115 választót állita ki, kik közül 84-nek (out voters = kül-szavazók) nem volt a megyében földbirtoka. Caithness 30,000 lakossal csak 47 szabad földbirtokost (freeholdet) tudott felmutatni, de ezek közül is 36 olyan, hogy nem lakott a megyében. Így Inverness-shire is 90,000 lakossal csak 88 szabad földbirtokost mutatott ki, kik közül 50-en a megyén kívül laktak. Edinburg- és Glasgowban pedig, Skótország két első városában, a választóság 33, — 33 fejből állt.

Ilyen korlátolt és egyenlőtlenül felosztott választási jog mel-

lett a megyék és városok Skóciában kivétel nélkül nyitva álltak a politikai pátronusok befolyásának. S így történt, hogy ama nagy királyság, két milliónál többre menő lakossággal, eszes, tanult, iparkodó s békeszerető néppel, a választás jogából tetteleg ki volt rekesztve. A hatalmasok pedig, kik a parlament tagjait választották, nem hogy egymással versengtek volna, mint angolországi társaik, nemhogy különböző pártokhoz csatlakoztak volna, hanem rendesen hajlandók voltak a ministerek mellé állani. Ügyes bánásmód mellett az egész skót képviselőiséget úgy lehetett tekinteni, mint barátját és eszközét a kormánynak. Természetes, hogy a kedveskedésekkel nem volt szabad fukarkodni. Czélszerűn alkalmaztatva e kedvezések sok időn át biztosították a Tweed folyónak északi vidékeiről érkezni szokott parlamenti tagok engedelmességét.¹⁾

Lord Cockburn szellemdúsan jellemzé saját tapasztalása után a skótországi választásokat. Beszéli: „Már egyetlen ellenzéki tagnak megválasztása is minden számíthatáson kívül esett. Háromnak négynek megválaszthatását csodának nézték, s az ily meglepő kivételek mindenkor helybeli véletlenségekből származtak. . . Bármik lettek legycn is e választási rendszer sajátosságai eredetileg: ha népképviselőnek tekintjük, meg kell vallanunk, hogy egész bohózzattá fajult. Mintha csak szándékosan a nép lealacsonyítását tervezték volna: annyira nem volt a népnek semmi köze hozzá. A községi tanácsok, melyekben a tagok száma soha sem volt harminczháromnál több, vitték az egészet. Minden községi tanács kebelébe fogadás (cooptatio) útján egészíté ki magát, s ilyenkor természetesen csak saját érdekeit tartotta szeméi előtt. De a városi és megyei képviselők választását a nép is oly közönbösen vette, hogy sokszor csak a harangok zugásából vagy hirlapi közlésekből értesült róla. A komédiát pedig rendesen oly helyiségben játszották el, melyet ha jónak látszott, a közönség elől el lehetett zární, de szabad ég alatt soha sem.“

¹⁾ Egy skótországi megyei követről beszélték, hogy „változhatatlanul szabályává tette volt: a tárgyalásokra meg nem jelenni soha, a szavazásról ellenben soha el nem maradni; s hogy egész életében csak egyszer esett meg rajta az, hogy lelkiismerete szerint szavazott, de akkor is csakhamar meggyőződött, hogy ez alkalommal helytelenül szavazott.“

A hol összetett választó-kertületek voltak, ott minden község tanácsa egyegy választót nevezett ki, s a négy öt választó megválasztotta a követet. „A községi tanácsok megvesztegetése helyett, állandó szokás volt — úgymond, — „a választókat vesztegetni meg, vagy ezek közül is csak egyet, ha ez által a többség biztosítva volt.“

Egy hihetetlen mesés esetről beszélt 1831-ben lord A d v o c a t e. Bute megyének 14,000 lakosa mellett csak 21 választója volt, kik közül csak egyetlen egy lakott a megyében. „Választás esvén Bute megyében olyan korban, mely az élők emlékezetén még ninesen túl, a választó gyűlésen a s h e r i f f e n és választási tisztviselőn kívül nem jelent meg az említett egy választónál több. Ez az egy annak rende szerint elfoglalja az elnöki széket, megalakultnak kijelenti a választó gyűlést, felolvassa a választók névsorát, saját nevéhez érve, felel, azután indítványoztat jelöltet és pedig természetesen édes önmagát. Erre az indítványt támogatja, s nem szólván senki ellene, szavazásra tüzi ki a kérdést és — csakugyan ő választatik meg, még pedig e g y h a n g u l a g, a szó legszorosabb értelmében.“

E szükkörű választási rendszer már fennállt, mikor Angol és Skótország egyesültek; s ámbár fogyatkozásait jól ismerték, a brit parliament még sem méltatta kiválóbb figyelmére.

Lord Archibald Hamilton 1818-ban s ismét 1823-ban rámutatott ugyan a királyi városkák állapotára, az önmegválasztásra, a községi tanácstestületek felelősség-mentességére s arra, hogy a község vagyonát ellenőrség nélkül kezelik; de az ekképen támasztott kérdések inkább a községek viszonyaira vonatkoznak, mintsem a választási reformra. Mellesleg azonban ez is megpendítettett, s elismerték, hogy ott népválasztásról, de még a népválasztás árnyékáról sem lehet szó. 1823-ban lord Archibald a megyék képviseltetéséről is roszalólag nyilatkozott, s 117-en osztottak nézeteiben

A következő évben Mr. A b e r c r o m b y hozta a skót választások kérdését szőnyegre. Edinburg lakosai kérvényt¹⁾ nyújtottak volt be, melyben panaszkodtak, hogy e több mint 100,000 lelket számláló fővárosnak, az északi vidékek e központjának

¹⁾ A kérvényt Jeffrey tervezte volt, s a város 10,000 házbirtokosai közül 7000 irta alá s úgy nyújtatott be a parliamentnek 1823-ban május 5-én.

képviselőjét olyan 33 választó választja, kik közül 19-et saját hivatalbeli elődjeik választottak a városi tanácsba. Mr. Abercromby indítványozá: engedjék meg e város jobb képviselőjére czélzó törvényjavaslat benyújtása, mely egyszersmind kezdetét képezné Skótország parlamentbeli reformjának. Indítványa megbukott; 1826-ban megújítván, hasonló sorsban részesült. Ilyennemű kísérletek mindig megbuktak. Ha valaki általános reformot sürgetett, az azzal járandó nagy felforgatást veték megbuktatása okául; ha pedig ezen ürügy elkerülése végett valaki csak egyes fogyatkozás orvosoltatását kérte, akkor az ilyen törekvés kivételes volta képezé a megbuktatás örvét.

Az ir nép képviselőjéhez 1801 előtt a brit parlamentnek nem volt semmi köze. Ezen ország bekebelezésével azonban a két parlament egybe olvasztásával az angol és skót képviselő fogyatkozásaihoz még az irlandi is járultak. A megyék és mezővárosok Irlandban legalább is hasonló mértékben álltak a nagy védurak befolyása alatt mint az angolországiak. Az unio rendbehozásakor felhasználta ugyan Pitt az alkalmat némely kisebb választó városkák (nomination borough) elmellőzésére; de még sok maradt hátra, melyek nem kevésbé álltak a nemesség és földes urak uralma alatt. Nagyobb jelentőségű helységek a választási jog korlátoltsága miatt hasonló függésben sinlődtek. Belfast, Carlów, Wisford és Sligo városaiiban önmagokat kiegészítő 12 községi képviselő kezébe volt a választási jog letéve; Limerick és Kilkennyben a tanács testületében a freemenekkel együtt. A megyékben a nagy földbirtokosok befolyása nem volt kevésbé túlnyomó. Politikai befolyásuk gyarapítása végett az ottani földbirtokosok 40 shilling jövedéket ígérő, tömérdek apró részletekre daraboltatták volt el jószágaikat. Mindaddig, míg az így keletkezett apró földbirtokosok nem estek papjaik uralma alá, hivatottak volt protestans véduraikhoz. Ir törvények szerint a föld birtoklása választási joggal járt, habár a birt föld nem volt is az ember tulajdona. A választási jogot úgy tekintették, mint melyet a földes úr nem adhat el a földdel együtt. Így történt, hogy a választó földbirtokos az eredeti földes úr akarata szerint adta szavazatát. Csak így lehet érteni, hogy az unio után az ir képviselők háromnegyedénél is több nem az irlandi nép hanem mintegy 50--60 befolyásos pátronus által választatott meg a parlamentbe

Igy állt a népképviselőt dolga az egyesült királyságban. Mindössze is nagyon kevés ember választá meg az alsó ház tagjainak tetleges többségét. A richmondi herceg állítása szerint e szám 1780-ban nem tett 6000 választónál többet. A „Nép barátjai“ ezimű társulat egyik kérvényében, melyet Mr. Grey nyújt vala be 1793-ban, állittatik, hogy van Angliában 84 ember, kik önállólag 175 képviselőt küldenek a parliamentbe; 70 befolyásos ember pedig 157 tagnak megválasztatását tartja hatalmában, s e szerint 337 képviselő, — tehát az irlandi unio előtt a többség, — 154 védúr által, kik között 40 peert láthatni, küldetett volna az alsó házba. Mr. Lambton hasonlóképen 1821-ben arra vállalkozott, hogy ő az alsó ház sorompóinál be fogja bizonyítani, hogy „180 ember határoz 350 követnek megválasztatása fölött.“¹⁾

Dr. Oldfield könyve: „Representative History“ még pontosabb összeállításokat mutat fel arról, mi módon folytak be sokan a parliamentben való választások menetébe. Részletes adatai szerint Angliában és Valesben nem kevesebb mint 218 megyei és mezővárosi képviselő választatott meg 87 peernek befolyása alatt és akarata szerint; 137 választatott 90 commonernek (polgári osztályú előkelőnek) tetszése szerint, 16 pedig a kormányé szerint. Ekképen tehát 371 követ nem választatott szabadon, hanem egyenesen kinevezés útján ment az alsó házba. A skót 45 követ közül 31 ment a parliamentbe mint 21 peernek küldöttje, 14 pedig mint ugyanannyi commoner megbízottja. Az irlandi 100 követ közül 51-et választott összesen 36 peer, 20-at vagy 19 commoner. E meglepő adatok összes eredménye az, hogy az alsó ház 658 tagjai közül 487 nem jutott be választás hanem kinevezés útján, s csak 171 ment be mint független választó testületek küldöttje.²⁾ Ezeket az adatokat bebizonyítani, természetesen, lehetetlen volt ugyan, s nem is estek a parliamentbeli vizsgálás körébe; azonban a pontatlanságokat s túlzásokat leszámítva sem zárkozhatunk el azon meggyőződés elől, hogy többre a ház harmadánál aligha ment azoknak

¹⁾ Sidney Smith 1821-ben írta: „Az ország a rutlandi hercegé, lord Lonsdaleé, a newcastle-i hercegé és valami 20 más földbirtokosé, kiknek urodalmaiban választó mezővároskák léteznek. Ezek a mi uraink.“ Mem. II, 214.

²⁾ Oldfield's Repr. Hist., 1816, VI, 285—300.

száma, kik a választó testületek szabad választása útján jutottak a parlamentbe, még pedig oly választó testületek kebeléből, melyekben a választóképesek oly kis számmal voltak.

Bármily botrányosak voltak is azonban a törvény és hagyomány által korábban türt visszaélések a választás körül, még sokkal botrányosabb volt a választási panaszok megítélése körül az alsó ház magatartása. Mezővárosok székeivel kereskedtek, a választókat egyenkint és összesen megvesztegették, még pedig nyíltan és köztudomásra; a választási tisztviselők részrehajólag cselekedtek és minden jog ellenére: az alsóház többsége pedig az ilyen cselekedeteket, minden igazság és illendőség gúnyára, még előbbre segítette, hogyha saját pártja érdekében történtek, kárhoztatta ellenben, valahányszor politikai ellenfelei álltak kereset s ítélet alatt. *Dat veniam corvis, — vexat censura columbas.* Függetlensége nevében követelte vala magának az alsóház a kizárólagos birói illetékességet a választási ügyekben, s nem átállottak e jogot pártcélokra poesékolni; magas jelentőségű bizalmi tisztséggel voltak felruházva s visszaéltek vele; birói székbe ültek fel, s meggyalázták. A jognak e csúf felforgatása egyenlő lépést tartott a választási fondorkodások növekedtével, holott hecsületes és tisztalelkű igazságszolgáltatás bizonyosan ügyekezett volna ezeket megszüntetni. E visszaélés II. és III. György uralkodásuk alatt elérte azután tetőpontját.

Eredetileg a választási panaszok külön kinevezett albizottságoknak adattak ki tárgyalás végett, későbbben pedig a kiváltási és választási bizottságnak. Ezt az utóbbit a ház maga nevezte ki a titkos tanács tagjaiból s kitünő jogtudósokból, kik tanultságuknál fogva a rájuk bízott birói nyomozások megtételére igen is képesek valának. 1603-ban Sir Francis Bacon és Sir Thomas Fleming neveit találjuk benne; 1623-ban Sir Edward Coke, Sir Heusage Finch, Mr. Pym, Mr. Glanville, Sir Roger North és Mr. Selden nevei vannak e bizottság tagjai közt. Akkor a bizottság csupán a ház által kinevezett tagokra szorítkozott. Midőn későbbben valamennyi „titkos tanácsos“ és a birósági tagok által megsaporodott, még 1672-ben is nyílt bizottságnak maradt, melyben mindenki, a ki ott meg akart fordulni, szavazatképes volt. Az így összeállított bizottság a tagjaikban változó nagy gyűlések minden bajaival küzködött. Végre,

mídmön Onslow volt az első ház elnöke, a ház sorompóinál folyandó tárgyalást, melyet egyes különös esetekben már előbb is rendeztek volt, jobbnak látták mint a nyilvánosság és felelősség elől inkább elvont bizottságban való eljárást. Az akkor meghívott bírák részrehajlása s igazságtalansága csakhamar köztudomásúvá lett. A választás valóságos jogérvényével vagy érvénytelenségével, pedig látszat szerint a fölött volt volna kötelességük itélni, nem sokat törődtek. Hogy Mr. Grenville szavaival éljünk: „A törvényszék a tárgyalás idején üres volt, az ítélet kihirdetésekor pedig tömve.“ A pártok mérköztek, a küzdő jelöltek barátai szavazatokat toborzottak, s fondorkodtak, — tilos eszközök útján szerzett székek hasonló tilos módokon ostromoltatának és védetéknek. A választási jogot a választóktól megvonták s a választott gyülekezetre ruházták, mely ekképen vészthozó önválasztást gyakorolt. Az épen nyeregben ülő ministerek, a mennyiben a többséggel rendelkezettek, kezet nyújtának barátaiknak, s minden erejüket megfeszítették, hogy az ellenzék tagjai a parlamentbe be ne jussanak. E förtelmes szokás képezé egy részét a parlamentbeli szertárnak, melynek segítségével a korona és ministerei megtudták tartani befolyásukat. Mikor valamely kormány bukófélben volt, annak barátjai attól félhettek, hogy székeiket most már elvesztendik ők is. Sir Robert Walpole harcza ellenfeleivel 1741-ben nem állam-politikai kérdés által érte végét, hanem az által, hogy a chippenhami választás ellen emelt panaszos ügyben a ministert lezavarták.

Hogy e bajokon segítsessék, s az igazságtalanság szennyje az alsóháztól elháríttassék: e kettős érdeken adá be 1770-ben Mr. Grenville azt a törvényjavaslatot, mely azóta a Grenville-act neve alatt ismeretes és a parlament történetében korszakot alkotó határvonalat képez. Indítványa ez volt: vétessék el a választási panaszok feletti határozás joga a háztól s adassék át egy 13 tagból álló bizottságnak. E tagokat válaszszaak titkos szavazás útján összeállított s 39 tagot magában foglaló névorból mind a képviselők, kiknek választása megtámadtatott, mind sa panasztevők; azon kívül minden párt tegyen hozzá még egy meghatalmazottat, ki a párt jogai fölött örködhessék. A parlament törvénye által így felállított, a ház tagjaiból alkotott, de tetteleg a háztól független törvényszék fogott volna minden további felebbe-

zés nélkül a megtámadott választások érvénye felett ítélni. A legnagyobb ellenvetés, melyet ezen indítványnak útjába tettek, az volt, hogy a ház kiváltságain esorbát üt, s teljhatalmát egy új törvény megszorító kikötései által szűkebbíti. Nem lehet tagadni, hogy sokat a ház maga is tehetett volna abból, a mit ezen túl az új törvény szerint más úton kelle végezni, eltekintve az új bizottságban megkívánt kellektől, hogy a tanúkat meg is eskethesse. Mr. Grenville azonban nem bizott az alsó házba; ő az új eljárás hü követésére nézve nem látott biztosítékot csak egy oly törvényben, melyet nem lehetett tetszés szerint mellőzni.

E törvény egyelőre csak egy év tartamára szól. Horace Walpole olyas valamit hallatott erre, mintha hinné, hogy Mr. Grenville szándéka volna csak addig bénítani a korona befolyását, míg maga is az ellenzékhez tartozik; de korántsem akarja, miután a ministeriumba visszajutni remél, saját jövődő hatalmát is gyengíteni. A gondolat azonban, hogy az új törvény csak egy időre legyen érvényes, Lord Claretől származott, nem pedig magától Mr. Grenvilletől, kiben őszintén élt a meggyőződés, hogy „a választás akkori állapota, ha neki féket nem vetnek, okvetetlen a szabadság romlására vezetend.” Ő akkor testileg és lelkileg szenvedő állapotban volt, s néhány hónappal az általa indítványozott rendszabály elfogadtatása után meg is halt.

A Grenville törvény további érvénye időről időre határozatott meg; 1774-ben pedig Sir Edwin Sandys törvényjavaslattal lépett fel, melyben indítványozá: a Grenville-törvény mondassék ki mindenkorra érvényesnek. E javaslat azonban heves ellentállásra bukkant. Fox különösen figyelmeztette a házat, ne fozsza meg magát kiváltságaitól maga. De a törvény czélszerűségét már öt ízben bizonyította volt be a tapasztalás, s annak jótékony hatásai oly általános elismerésben részesültek, hogy a bill nagy többséggel (250 szavazattal 122 ellen) keresztül ment. „E szerencsés esemény” — így irt lord Chatham, — „a jobb napok hajnalának első derengése, s utolsó támasza a parlamentnek; ha ez elmellőztnének, eltörölhetetlen megvetést vonna magára a törvényhozás, s a nép előtt utálat tárgyává lenne. — E törvény diszervé fog válni törvény-gyűjteményünknek s tisztos emléket biztosítand alkotójának örök időkre.”

E törvény az akkori általános választások előestéjén tétetett

közre. A mennyiben ki lehet mutatni, úgy látszik, a nyomban reá bekövetkezett választások nem tünnek úgy ki megvesztegetések által, mint az 1768-ik évbéliek, de azért egyegy mezővároska székének ára aligha csökkent; legalább csökkent; legalább G a t t o n székéért akkor 75,000 ft. st.-et fizettek.

A Grenville-törvény kétségkívül látható javításokat eszközölt egy ideig az alsó ház végzései alkotásában. A régi pártszövetkezések akkortáiban beállott felbomlása szintén kedvezett a törvény sikerének. A korábbi visszaélések leleplezése elijesztette az embereket azoknak új alakban való isméti életbeléptetésétől. De csakhamar kitünt, hogy a megvesztegetés és részrehajlás kiirtva nincsenek. Seregenként tódultak a képviselők a bizottság megalkotása végett a titkos szavazás asztalához, épen úgy mint az előtt a nyílt szavazáshoz; nem azért, hogy igazságos eldöntések lehetőségét biztosítsák, hanem politikai czélok szolgálatában. A párt, melynek tagjai a szavazásban a legnagyobb számmal résztvettek, remélheté, hogy a bizottság alakításánál az ő emberei lesznek a névjegyzéken többségben.

E jegyzékből a vetekedők egyenként kitörölték tizenhárom tizenhárom ellenfelök nevét; s az erősebb párt ekkép már többségre vergődött a bizottságban. Itt azonban még nem állapodtak meg. A legtehetségesebb követektől leginkább félt az ellenpárt s így mindenen előtt ezeket törölték ki kölcsönösen a névjegyzékből, mely eljárást úgy hitták hogy: „kiütni a bizottság a gyát.” Ez által a bizottság egyfelől nyert, t. i. pártszinezetet, másfelől meg elvesztette hatékonyságát: mind a kettő az úgy kárával járt. A bizottság tagjainak esküt kelle tenniök, hogy a versengő jelöltek közt igazság szerint fognak itélni; de a körülmények, melyek között választattak, párt-nézeteik, egybekötte az akkor általánosan divatozott laza erkölcsi elvekkal, hozzá véve a választási törvény ingatag értelmét s a korábbi eldöntések közti ellenmondásokat: mind e dolgok arra az eredményre vezettek, hogy az igazságot rendszeren annak a jelöltnek részén találták, a ki véletlenül ugyan azt a politikai nézetet vallotta, melyet a bizottság többsége. A whigpárti jelöltnek nem lehetett igaza tory-pártbeli bizottság előtt, a tory-párti jelölt viszont hiába védte ügyét, ha a whigpártiak képezék a bizottság többségét.

Ily módon csempészte be a ház többsége saját pártja tagjait

a Grenville-act kibocsátása után. Kevesebb biztossággal, kétség kívül, mint az előtt; kissé tekervényesebb úton; talán nem is oly nyíltan és botránkoztatólag, de bevitte. Fél század múlt el, s ezen eljárást némi változtatásokkal ugyan, de lényegében meghagyták. Csak 1839-ben szüntette meg egy, a néhai Sir Robert Peel által indítványozott törvény a csalfasággal üzőtt titkos szavazást. Ugyanakkor szállítottak le a külön bizottságok is hat tagra, s az általános választási bizottság által nevezettek ki részrehajlás nélkül. Ugyanezt az elvet követték a választás ügyében hozott későbbi határozatok is, melyek a részrehajlatlanságot még inkább ügyekeztek biztosítani. Végre a bizottság tagjainak száma ötre tétetett. — A haj ekképen tetemesen enyhült ugyan, de a boldogtalan pártbefolyást még ezzel sem lehetett megszüntetni. A választási bizottságok kinevezésénél valamelyik pártnak okvetetlen volt egy szónyi többsége; s ámbár ezen törvényszékek azon időtől fogva több belátással s igazsággal jártak el: összeállítatásuk és működésük módja még is vajmi sokszor adott a politikai részrehajlás szemrehányására alkalmat.

Mik lehetnek vajjon a választási rendszer ezen hibáinak és fogyatkozásainak hatásai az alsó házra? Népképviselők, kik megvesztegetésnek köszönheték megválasztatásukat, a megvesztegető kísértőnek magok is alig állhattak ellen. A mit megvettek vala, azt nagyon is hajlandók voltak ismét eladni. S mily esábitók voltak a szolgálataik jutalmául odaigért díjak! Peerségek, báróságok, s más méltóságok címjei, fényes állomások s az udvar kegye a vagyonos tagok számára: — hivatalok, nyugdíjak, évpénzek s általában pénz a kevésbé vagyonosakéra. Mindenre, a mit a kormány osztogathatott, szabad vala kinyújtani kezeiket. A tisztii állomások gyors elszaporodása tanúskodik a bőkezűségről, melylyel akkor politikai szolgálatokat jutalmaztak. Abból a korból maradt emlékkönyvek és levelezések leleplezik a fogásokat, melyekkel nem egy peerség szereztetett meg.

A forradalom idejétől fogva a hivatalokat s évpénzeket úgy kezdték tekinteni, mint a politikai függés, — vagy nevezük bár ragaszkodásnak, — díját. Ennek ellenében a parlament szüntelen oda törekedett, hogy a képviselőktől megválasztható hivatalnokok körét megszorítsa. III Vilmosra nehezedett a súlyos feladat, az alkotmányos kormány elveit életbe léptetni. A parlament kor-

látozására a hivatalok szaporítását ragadta meg eszközül. A nép jogai mellett buzgó párt figyelmét nem kerülte ki azon veszély, mely a nem rég visszaszerzett szabadságot innen fenyegeté, s annak elhárítására törekedett. Már 1693-ban helyeselte az alsó ház a törvényjavaslatot, mely által a követnek tilos leendett koronahivaltat elfogadnia; de a felső ház elvetette. A következő évben a billt újra benyújtották, s akkor mind a két ház el is fogadta, de a király megtagadta tőle helybenhagyását. Azonban az elvnek keresztül-vitele, mely szerint a kormány hivatalnokai képviselők nem lehetnek, még is az akkori uralkodó alatt vette kezdetét. Legelőször csak az adó-hivatalnokokra (Commissioners of Revenue Boards) alkalmazták. Végre 1700-ban, a hannoverai ház trónralépte után határozatott: „Valaki királyi hivaltat visel, vagy fizetéses királyi állomást elfoglal, vagy évpénzt húz a koronától, nem lehet az alsó ház tagjává.“ E határozat azonban túlságosan éles volt, s Anna királynő uralkodása kezdetén ismét elejtették, még mielőtt hatályba lépett volna. Alkotmányos kormány nyal csakugyan össze sem fért volna; s egész terjedelmében alkalmaztatván, a parlamentet végtelen összeütközésekbe bonyolította volna a végrehajtó hatalommal.

Azon uralkodás alatt kelt az act of settlement is, (telepítési törvény), mely további megszorításokat segített létre, s a helytelen befolyások ellenében inkább vethetett gátot.

A ki 1705 oktob. 25. után felállított valamely hivaltat viselt, vagy a koronától — tartamára nézve a korona tetszésétől függő — évdíjat húzott, elvesztette képességét a parlament tagjává lehetni. Régibb kormányhivaltat vállaló képviselő elvesztette követi állását, de újra meg lehetett őt választani. E határozomány célja az volt, hogy, midőn a képviselő hivaltat vállal, legyen választóinak alkalmuk, e cselekvényre nézve nyilatkozniok. Ezen elv, annak daczára, hogy nem egy ízben megtámadták, folyvást megtartotta érvényét. Korlát emeltetett ugyanakkor a hivatalok szaporítása ellenében is.

Az erre következő uralkodó (I. György) alatt a választásból való kizáratást kiterjesztették azokra is, kik az évek meghatározott száma alatt huznának évdíjat. Minthogy azonban sok nyugdíj titokban nyújtatott, az akkor hozott törvény ezeket nem érinté. II. György uralkodása alatt többféleképen kísérlették

meg ezt orvosolni, de sütkertelenül. ¹⁾ Egy ide ezéző bill fölött folyván a tanácskozás, lord Halifax mondá: „A titkos nyugdíjakban a megvesztegetés leggonoszabb módja lappang: mert a megvesztegetés rendesen csak bizonyos meghatározott cselekvést tart szeme előtt; míg az évdíj nem egyéb, mint rendszeres és folyton megvesztegetés.“ (Ilyen esetekben pedig azon fölül vesztegetés azaz fecsérítés is.) III György uralkodásának első éveiben Mr. Rose Fuller, addiglan állhatatos whigpárti követ, 500 fontnyi titkos évdíj árán eladta magát, melyet azután sok éven át húzott. Elpártolása okát csak halála után tudták meg.

A törekvés azon hivatalok számának apasztására, melyeket az alsó ház tagjainak viselniök szabad legyen, fennakadás nélkül tartott. A Place-bill, (állomás-törvény-javaslat,) melyet az alsó ház háromszor vetett vala el, a felső pedig kétszer, végre 1742-ben elnyerte a király helybenhagyását. A felső háznak benyújtott egyik óvástételében akkor az állítottott, hogy épen 200 olyan tag ül az alsó házban, kik hivatalt viselnek. Ama törvény a képviselői képességgel össze nem férő hivatalok számába sok akkor fennállott hivatalt sorozott be, különösen a jegyzőket, irnokokat s az állam-igazgatás egyéb alsórendű hivatalnokait.

Mindamellett, hogy a hivatalok túlságos szaporításának akkor így féket vetettek, azoknak száma III György uralkodása alatt még is még tetemes volt, s ezekkel csaknem leplezetlenül mint megannyi eszközzel éltek, melytől a parlamentben támogatást vártak. Horace Walpole csattanó példát hagyott emlékül, melyből láthatni, hogyan jutottak a követek pirulás nélkül, szavazatuk díjául, hivatalokba. Mr. Grenville ugyanis levelet intéze hozzá, melyben ajánlkozik, hogy unokaöcsesét lord Oxfordot, a sz. James- és Hyde-féle parkok vadászmasterévé nevezendi ki, oda nyilatkozván, hogy „ha lord Oxford azt a hivatalt megkapta, levélíró nem kételkedik sem az ő, sem barátja Boone, hathatós támogatásában; sőt reméli, hogy önt is gyakrabban látandja az alsó házban. Ez mindenesetre annyit tesz, mint vesztegetéssel kínálkozni; hanem ez a megvesztegetés olyan, melylyel az egyik jó indulatú becsületes embernek a másikat megkinálnia mindig szabad.“ Walpole ezt a nyilatkozást nem nagy hévvel

¹⁾ Hat törvényjavaslat, mely ide vág vala, fogadtatott el az alsó házban, de a felső megbuktatta mind.

fogadta, minden részvétet az alkuban elútasítván. Ennek azután az lön a következése, hogy a mi pénzekkel az államkinestár neki tartozott, több hónapig ki nem kaphatta.

Az akkori államférfiak a whigpártból, kik a korona befolyását megszorítani törekvének, gondos figyelemmel nézték a megvesztegetés eszközét, melylyel a korona a hivatalok nagy számánál fogva még egyre rendelkezék. Lord Rockingham megjegyzé: „Azon hivatalok nagy száma, melyeket a parlamentben jelenleg ülő pártemberek viselhetnek, úgy hatnak mint valamely sorsjáték nyereményei. Az emberek épen úgy vesznek székét a parlamentben, mint szoktak sorsjátékra jegyet venni. A sorsjegy értékét mindig a szerencse kerekében létező nyeremények határozzák meg.“ Nem annyira takarékosági szempontból, mint inkább azért, hogy a szóban lévő bajnak korlát vettessék, kivánta 1780-ban Mr. Burke, hogy 38 olyan hivatal, melyeket az alsó ház tagjai viselének, és 11 olyan, melyek peerek által töltenek be, szüntettessék meg. Lord Rockingham törvénye 1782-ről az államigazgatásban és a királyi háztartásban sok állomást szüntetett csakugyan meg, melyek rendesen alsóházi tagok kezeihez adattak, s egyúttal a titkos nyugdíjazásnak is vetett véget.

Az irlandi parlament 1793-ban az angol törvényhozás elvét magáévé tette, kijelentvén, hogy oly hivatalok viselőit, melyek azon éven túl akár a korona, akár pedig a lordhelytartó által teremtetnének, az alsó házba választani tilos. Midőn Irland Angliával egyesült, mindazok, kik nem voltak képesek az irlandi parlamentben ülni, az egyesült királyság parlamentjében sem vehettek részt. Ezt a képességhiányt ugyanakkor még némely más irlandi hivatalokra is kiterjesztették, melyeknek viselése adiglan a parlamentből ki nem zárt vala senkit.

Általában véve a hivatalok általi megvesztegetésnek célba vett megszorítása ezzel teljesen el volt érve; de a parlament féltékenysége itt még nem állapodott meg. Valahányszor törvény útján új hivatalnokot kiveze, mindig ugyanazon törvény által képtelennek jelentette ki a parlamentbe való megválasztásra is. Ehhez a gondolathoz oly szorosán ragaszkodának, hogy száznál több törvény van érvényben még most is, melyek ilyen megszorításokat foglalnak magokban. Sok más keletkezett volt hasonló határozmányokkal, de ezek azóta vagy elavultak vagy visszavonattak.

Ily módon szállt a hivatalt viselő alsó házi tagok száma lényegesen alá. I György első parlamentjében 271 képviselő ült olyan, a kik hivatalt viseltek, évpénzeket vagy nyugdíjakat húztak, henyepolczokon (sinecurákban) ültek; II György első parlamentjében ilyen tag volt 275; IV György első parlamentjében ellenben már csak 89, a hadsereg és hajóhad tisztjein kívül.

Többrendű országos hivatalok megszüntetése és összeolvasztása következtében az alsó házban ülő hivatalnokok száma még utóbb is apadt. 1833-ban csak 60 polgári hivatalnok és nyugdíjas ült a parlamentben, mellettök 83 képviselő, kik a hajóhadnál vagy a hadseregben tisztséget viselének.

Az elvet, hogy a hivatalnokok minél inkább távol tartassanak a parlamenttől, mai nap is követik. Az angolországi fő-bírák törvény által záratnak ki az alsó házból. Az igazság iránti tekintetből, valamint az alkotmányos politika elveinél fogva e kizáratást II György alatt kiterjesztették skótországi tisztjáraikra is, IV György alatt pedig az irlandiakra. Ugyanazt az elvet alkalmazák 1840-ben a tengernagyti törvényszék főbírájára is. ¹⁾ Az új békebírák, kiket méltányossági ügyek számára alkotta a törvény, ugyan ezen törvény által kizárattak egyúttal a parlamentből is. Az egyetlen bíró, kinek szabad az alsó ház tagjává lenni, a Master of the Rolls. Ezen kivételes előjog megszüntetésére 1853-ban szintén nyújtottak be törvényjavaslatot, mely azonban Macaulay remek beszéde következtében megbukott.

Ennyiféle megszorítás látszott szükségesnek a parlament függetlenségének biztosítása végett; s ámbár a veszélyektől miket ez által el akartak háritani, most már nincs annyi ok félni, az elvet mind a mellett most is követik. Nem lehet tagadni, hogy ezt a függetlenséget igen jeles tehetségek feláldozásával szerezték meg, melyeket nem könnyű volt az alsó háznak nélkülöznie; de mivel ezt az áldozatot az alkotmányos szabadság érdekében kikérülni nem lehetett, jól tették, hogy attól nem vonakodtak.

A parlament függetlensége azonban, ennél korábbi időben, a hivataloknál és évpénzeknél is otrombább eszközökkel ásatott

¹⁾ Nagy személyes sajnálatával azoknak, kik Dr. Lushington, e kitünő férüat ismerték, ki parlamentbeli székét akkor elvesztette, melyen sokáig kitüntetéssel ül vala.

alá. Politikai szolgálatokért egyenesen vagy közvetve készpénzt adtak (valóságos borraivalót.) E szegényfolt szennyezi az angol parlament történetét II Károly idejétől fogva mélyen be III György idejéig. Hogy II Károly, ki maga is lelkiismeret és erkölcsi érzet nélkül volt, megvesztegetéshez foga, az fel nem tűnhet. Uralkodását az elfajulás jellemzi, melyben az erkölcsi métely minden alakja fennűszva diszelgett.

Akkor lépett a pénzzel való vesztegetés először kísértőleg a parlament tagjai elé. Mert a Tudorok s az első Stuart uralkodása alatt a korona előjoga sokkal erősebb volt, hogysen a meggyőződés ilyen eszközeire szorult volna. Csak miután a korona hatalma I. Károly bukásával mélyen megrendült vala, ügyekeztek azt a megvesztegetés ravasz fogásai által szilárdítani. A mely szavazatokat megfélemlítés nem szerethet meg, arannyal kelle megvásárlani. II Jakab ellenben, kinek törekvése ismét korlátlan hatalom felé irányula, a parlament hajlékonyságáról bizonyos lévén, a megvesztegetés aljas fogásait lenézte.

Az erre következett győztes forradalom, jóllehet az alkotmányos szabadság fejlődésének kedvezett, mégis életre serkenté a megvesztegetés erkölestelenségét újra, mely azután az időjárás kedvezésénél fogva buján tenyészett. A korona előjogai ugyanis szűkebb körbe szorittatván, a parlament hatalma s tevékenysége ellenben aránylag gyarapodván, e mellett hiányzának az eszközök, melyek által a parlamentet a nép előtt felelőssé lehetett volna tenni. Az alsó ház többsége, mely a közvélemény elől elzárkozván, s választóinak számolni nem tartozván, zárt ajtóknál tanácskozik és szavaza: tartotta kezébe Anglia sorsát. Az alkotmány még nem gondoskodott vala méltóbb eszközökről, melyekkel a parlament tevékenységét majd mérsékelni, majd buzdítani lehessen. Bármennyire utálta is III Vilmos személyesen II Károly aljas fogásait, a szükségnek engedve kénytelen volt azoknak alkalmaztatását tűrni. A szabadság és nemzeti nagyság felvirultak ugyan uralkodása alatt, de az akkori államférfiak jellemére, s a kor általános erkölcsi érzetére III Vilmos országglása korántsem folyt be áldásosan. ¹⁾

¹⁾ Macaulay's Hist. III. 571, 687; IV. 146, 305, 427, 478, 545, 551.

Egyenes megvesztegést üztek leplezetlenül az erre következett három uralkodás alatt is. S habár ezt nem bizonyítják is a parlament okmányai, tanúskodnak még is róla ama kornak írott emlékei, s az ellene hangosan emelt panaszok. Sir Robert Walpole alatt egész rendszerré alakult volt a megvesztegetés, mely a ministeriumot az alsó ház többségének engedelmességéről egyenesen biztosítá. Igaz, hogy miután megbuktatták, nem sikerült ellenségeinek az ellene emelt vádakat bebizonyítani, mivel az udvarnak, az új ministeriumnak s a felső háznak egész erejét megfeszítették a leléptetnek védelmére. A tanúk megtagadták a vallomást, a felső ház pedig elútasítá a törvényjavaslatot, mely ama vallomás-megtagadás alól az ürügyet elvonta volna. Azon fölül pedig semmi sem nehezebb, mint akár a köztudomású megvesztegetést is bebizonyítani.

Walpole utódai II György egész uralkodása alatt ugyanezzel az eszközzel segítének magokon, s Mr. Henri Pelham kormányzása alatt érte el, mondják, a szavazatvásárlás rendszere a tökély legmagasabb fokát.

Mi már III György uralkodását illeti, örvendetes dolog volna, ez alatt ama rendszer fennálltának semmi nyomát nem találtunk, de sajnos, hogy annak első éveiből a leggonoszabb ilyen esetek emléke maradt fenn. Lord Bute ugyanis, ki el vala határozva a Sir Robert Walpole-féle megvesztegetési fogásokkal fenntartani hatalmát, egy peerség odaígérésevel Mr. Henry Fox-nak, a Walpole nagy tapasztalású ügynökének támogatását szerzé meg magának, hogy, ha már veszteget, meg is vesztegessen. A Fox uramra bizott hivatalt „az alsó ház kezelése“ (management) neve alatt akkor mindenki ismerte.

Mr. Grenville 1762-ki októberben előterjeszté lord Bute-nak, mily nehéz az alsó házi ügyeket vezetni, ha az ember nincs felhatalmazva arra: „hogy a ház tagjaival különféle igényeik- s követeléseikről értekezhessek.“ Ezt a nehézséget sikertült is azonnal elhárítani.

Horace Walpole bámulatot gerjesztő esetet beszél arról, hogy Mr. Fox 1762-ki decemberben miként vásárla szavazatokat, hogy lord Bute békeajánlatai az alsó házban elfogadtassanak. „Bódét nyitottak“, — úgymond — „a világ láttára a fizető hivatalban, hová a ház tagjai csoportosan zarándokoltak,

szavazataik díját bankjegyekben felveendők. Volt a ki 200 fonttal beérte a békeajánlat melletti szavazatáért. A kincstár akkori titkára, Martin, később megvallotta, hogy egy reggelen 25,000 fontot adatott ki így. Két hét alatt együtt volt a nagy többség, mely a béke mellett szavazott. "Lord Stanhope hajlandó ugyan ezt az egész elbeszélést költeménynek tekinteni, de megengedi, hogy Mr. Fox volt Walpole Róbert tanítványai közt a legléhább, s hogy ama többség létrejöttét más módon megmagyarázni, csakugyan lehetetlen. Az elbeszélésben lesz alkalmasint némi túlság; de Mr. Fox és parlamentbeli czinkostársai jelleme nem szól egyáltalában annak valószínűsége ellen. Ez az eset különben sem áll egyedül, s azóta egy másik gyanús körülmény is jött napfényre, mely Horace Walpole állításai mellett szól. Mr. Grenville irományai közt ugyanis az 1761—1769-ig titkos czélokra költött összegek egybeállítását találták meg, mely szerint az okt. 25-én lefolyt 1762-ik évben 10,000 ft. ment Mr. Martin kincstári titkár kezeibe, a következő évben pedig, melyre amaz elbeszélés vonatkozik, nem kevesebb 41,000 ft.-nál

Más évekhez képest a lord Bute idejében titkos czélokra kiadott összes pénzek különben is túlságos növekvést mutatnak. Az okt. 25-én lefolyt 1761-ik évben a titkos czélokra tett kiadások rovata 58,000 fontra rugott. Lord Bute 1762 május 29-én lépett a ministeriumba, s okt. 25-én rá az a rovat már 82,168 fontra ruga. A legközelebbi évben, — lord Bute aprilis hóban lépett ki, — ismét 61,000 fontra szállt alá; 1764-ben csak 36,837 fontot tőn, 1765-ben pedig csak 29,374 ft. ¹⁾

A Grenville-féle ministerium a megvesztegetéseket és jutalmazásokat kevésbé pazar kézzel osztogatá mint a lord Bute-féle, de még is oly nyíltan és fesztelelenül, hogy a parlament tagjainak adott ajándék a szokott udvariasság jelének tartaték. Ilyesmivel szabad volt a megütközés félelme nélkül kínálni az embereket, s a ki el nem akará fogadni, kötelesnek vélte magát a minister előtt mentegetőzni. A Grenville-papers című

¹⁾ A számadás ezen ágát homály borítja. Úgy látszik, mintha a titkos czélokra fordított pénzek többféle forrásból eredtek volna. A kiadás az egyik forrásból 1761 és 1769 közt 156,000 fontra ment, egy másikból pedig 394,507 fontra. A részletek csak emerről maradtak fenn.

írományok közt van egy jellemző levél lord Say és Sele-től, mely a minister viszonyát parlamentbeli híveihez tükrözteti előnkbe. A levél ime ez:

„London, 1763-ban nov. 26-án.

Tisztelt uram!

Az őszinteségért, melylyel uraságod ma reggel előttem nyilatkozott, igen hálás vagyok; én azt többre becsülöm a pénzbeli előnyöknél is, melyekben részesültem. Szavaimat jobban nem magyarázhatom, (bocsássa meg kérem netalán túlságos érzékenységet) mint visszacsatolva ime soraim mellé azt a 300 ft.-ra szóló útalványt, melyet nekem juttatni szives volt, s melyet akkor, midőn vele ön megkinált, visszaütasitanom az illendőség nem engedé.

U. I. Valamint a szabad lónak nem kell sarkantyú, úgy nekem se kell sem ösztön, sem kedveskedés (*douceur*), hogy akár a király- akár a barátainak a jelenvaló ministeriumban csekély támogatásommal szolgáljak.“

Ennek daczára Mr. Grenville panaszkodék, s látszólag nem ok nélkül, hogy „a kiadásoknak titkos czélokra engedélyezett rovata jóval kisebb, mint bármely korábbi ministerium alatt.“

Lord North kormányzása alatt is általános szokásnak maradt, egyenes pénzajándékok által megvásárolni a szavazatokat a parlamentben. A király részes volta ebben, melyet mindig gyanítottak, most már kétségen kívül áll. Ő ugyanis 1781-k-i marczelején így íra lord North-hoz: „Mr. Robinson megküldte nekem a névjegyzéket, mely a mult éjjeli szónokokat s nagyon kiélegítő többséget mutat ki. Én neki ma reggel újra 6000 ft.-t küldtem, hogy ismét azon célra fordítsa, mint az auguszt. 1-én küldötteket.“¹⁾ E levélhez más magyarázat nem fér, mint az, hogy a király maga szokott pénzeket adni, hogy az érette kizűdő ministernek többségeket szerezzen az alsó házban.

A megvesztegetés rendszere nem sokáig élte túl lord North

¹⁾ King's Letters to Lord North. Lord Brougham's Works III. 157. Mr. Robinson, mint a kincstár titkára egyszersmind az alsó házat is kezelte (he had the management of it) s a vörös könyvnek is ő volt az őrzője, mely, — miként vélték, — a ministerek által fizetett tagok czimeit foglalá magában. — Wraxall's Mem. II. 255.

ministeriumát. ¹⁾ Meglehető, hogy nem is szűnt meg egészen, csakhogy azon túl már gyéren és csupán kivételes esetekben használták. Pittnek erős és népszerű kormánya ilyen eszközökre nem szorult; a korona a pártokat legyőzte vala, s hatalma mindenható volt; s Pitt maga pedig, bármennyire telt is kedve abban, hogy pazar kézzel halmozta el barátait czimekkel, sokkal emelkedettebb lelkű volt, hogyses alárendelt úszályhordozóinak aljasságát bujtogatta volna.

A lélekvásárnak másik eszközét ama kormányzat kezdetén kölcsönökben és sorsjátékokban találták, melyekre szükségök volt, hogy az államnak szükséges pénzeket megszerezhessék. E kevésbé egyenes módja a megvesztegetésnek azonban inkább volt rábizonyításnak alávetve. Bizonyos pénzösszeget ugyanis oda lehetett csusztatni bármi titokban; de már kölcsönrészletek értékesítését eltitkolni lehetetlen volt. Marciusban 1763-ban kötö meg lord Buté az alkut az állam részére fizetendő 3¹/₂ milliónyi kölcsön fölött. Ő ebben barátait részesíté. A kölcsönrészletek jegyei azonnal 11 százalékkal emelkedtek. Ily kevésbé kedvező kölcsönnek megkötése ilyen körülmények közt alig hágy becsületes eljárásban hinnünk. Az akkori szokás szerint a minister senkinek sem tartozott felelettel, hogy kit akar a kölcsönben részesíteni kit nem. Az akkori esetben az állam 385,000 fontot vesztett, a ministert pedig nyíltan vádolák, hogy barátjait és politikai párthiveit az állam rovására gazdagította. Ekkor a minister hatalmának támogatására újra Mr. Fox bankjegyeihez folyamodtak, melyek mindenkor oly hatalmas rábeszélő tehetséget tanúsítottak volt. Hogy e nemtiszta kölcsön nyereményeiben a parliament sok tagja

¹⁾ Mr. Hallam mondja: a szokás a parliament tagjait egyesesen megvesztegetni „mint általában vélik, mintegy az amerikai háború végével érte végét.“ Const. Hist. II, 428. — Mr. William Smith, egyike a parliament legrégibb tagjainak, a maga korából ezt az adomát beszéli: „Valaki, a ki épen Sir Benjamin Hammet bankjában vala, hallá, hogy egy parlamenti tag, egyike lord North barátainak, egy ötszáz fontos bankjegyet kér magának váltatni. Ez megtörténvén, mihelyt a képviselő elment, Sir B. Hammet levélborítékot vett észre a földön, melyet fölvevén, szó nélkül nyoma jóbarátja kezébe. A boríték ama bankjegyváltó parlamenti taghoz volt czimezve „lord North ajánlataival.“

részesítettett, azt nem lehetett eltitkolni, sőt tagadni sem igen tartották érdemesnek.

E segédeszköz eredménye megérdemlé, hogy el ne felejtesék. A részvényekkel való uzsoráskodás divattá lett. A parlament sok tagja vőn, mint kiki tudta, részt benne. *Horace Walpole*, ki ezen erkölcstelenségről legterjedelmesebben ír, felhossa, hogy 1767-ben hatvan képviselő vett ilyen csereberében részt, s ezek közt a kincstár-kancellár maga is. Egy másik kortárs, *Sir George Colebrooke* hasonló részletes rajzot ad ama kornak rettentő romlottságáról. Ez beszéli „a graftoni herczeg a pénzvilág több előkelőinek diszebédet ada, hogy a kölcsönt megköthesse. *Mr. Townshend* hálóköntösben jelent meg. Ebéd után a feltételek megállapittatván, mikor mindenki egyik másik jó barátját szerette volna az aláírók névsorába följegyezni, a jó úr azt mondá, a már följegyzett összegeket fogja előbb összeszámlálni; mit meg is tévén kijelenté, hogy a kívánt kölcsön-összeg már úgy is együtt van; s összeszedvén irományait gyaloghintóba ugrott, s haza ment. Ily módon tartá meg a kölcsön tetemes részét önmagának.“

Kevés évvel rá hasonló eszközökkel éltek csak más alakban. A sorsjátékok akkor egyik kedvencz-módját képezék a pénzszerezésnek. Az aláírók névsora az 1769-ik és 1770-ik évekről kitünteté, hogy a parlament sok tagjának engedtek részt benne. 1771-ben ápril 23-án indítványozá *Mr. Seymour*, terjesztessék elő azok névsora, kik a folyó év sorsjátékában részesek, mivelhogy az 1769-ki névsorokból kitűnik, hogy 20,000 darab sorsjegy engedtetett át a parlament tagjainak, mely jegyeken azután egyenkint csaknem 2 fontnyi nyereséggel túl lehetett adni. Az indítvány elmellőztetett. Ápril 25-én indítványozá *Mr. Cornwall*, ne legyen szabad egyegy képviselőnek 20 sorsjegynél többet adni, kijelentvén, hogy ő azt hiszi, jól van értesülve, midőn állítja, hogy a parlament 50 tagja irt alá jegyeket és pedig 500 darabjával fejenkint, miből 1000 fontnyi haszon néz egyre egyre, s mi által a ministerium 50 szavazatot nyer. Ez az indítvány is megbukott.

Lord North alatt 1781-ben ugyanazok az előzmények ismétlődtek, melyek között megköté vala hirhedt kölcsönét húsz évvel az előtt *lord Bute*. Több mint 12.000,000 fontnyi kölcsönt vettek fel a szerencsétlen amerikai háború költségeinek fődözésére,

a kölcsön egy részét sorsjegyek képezték. A feltételek az aláírókra nézve oly kedvezők valának, hogy a részjegyek folyó ára rögtön 11 százaléknival szökött magasabbra. A legsértőbb szemrehányásokkal halmozták el a ministert, a parlamentben pedig eljárását egyenesen csalónak nevezték el. Ilyen vádakát nem is valami ismeretlen emberek emeltek, hanem az ellenzék előkelő férfiai: Rockingham örgróf, Mr. Fox, Burke, Bynny, Sir. G. Saville. A kölcsönből így keletkezett nyereséget Fox 900,000 fontra becsülé, mások állíták, hogy az egész kölcsön felét az alsó ház tagjai kapkodták szét. Lord Rockingham mondá: „a kölcsönt csupán azért kötötték, hogy a parlamentet megvesztegetés útján egy kártékony, politikátlan és részthozó háború támogatására rábírhassák;“ Mr. Fox pedig újra meg újra ismétlé, hogy „tetemes összeg áll a ministerek rendelkezésére, miből ajándékot (douceur) osztogathassanak a ház tagjainak, a végre, hogy az alsó házban mindig legyen engedelmes többségök, mely a rossz kormánynak erőt és támaszt nyújtson.“¹⁾

A megvesztegetés ezen alakja mellett legtöbb kárt tettek az abból az országra háromlott túlságos költségek. Ha már okvetetlenül meg kellett a parlament tagjait vesztegetni, jól kiszámított bankjegy osztogatás sokkal jutányosabban vezetett volna célra mint könnyelműleg kötött kölcsönök. Az a többség, melyet lord Bute a béke-alkudozások támogatására vásárolt 30—40,000 fontba került; lord North kísérlete ellenben majdnem egy milliányi terhet háritott az országra. Elég baj, hogy voltak képviselők, kiket meg lehete vesztegetni; még rosszabb pedig az volt, hogy ily nagy összegeket fizettek nekik.

1782-ben lord North új kölcsönhöz folyamodott; de már akkor nem mert a korábbihoz hasonló botrányra alkalmat nyújtani, s barátjait a titkos aláírások egy új nemével csalá meg várokozásaikban. Ez az intézkedése sem kerülte ki a gáncsoskodást, de magában foglalja a szerződés mai alakjának csiráját, mely abból áll, hogy bepecsételt ajánlatok nyújthatnak be. Mr. Pitt kár-

¹⁾ Ezen kölcsön aláírói között volt a parlament hét tagja 70,000, mások 50,000, egy pedig 100,000 fonttal. A nagyobb rész pedig részjegyeket szerze s nevek ennélfogva nem is jutott jegyzékbe. Wrexall's Mem. II, 367.

hoztatá az uzsorás kölcsönök és sorsjátékok korábbi rendszerét, s midőn a francia forradalom elleni háborúkat illető kölcsönök sorát 1793-ban megnyitotta, annak kikerülésére hathatós intézkedéseket tett. Hogy ama bajt, a kik róla irtak s ellene szóltak, nem rajzolák le túlságosan, azt e mélyen pillantó államférfiu felfogásából lehet következtetni, mint azt barátja s életírója Dr. Tomline feljegyzé. „Mr. Pitt, míg az ellenzékhez tartozott, mindig gáncsolá hivatalbeli elődeinek szokását, melynél fogva a napi árfolyamon alul engedtek át kölcsön-részvényeket és sorsjegyeket mind magánbarátaiknak, mind a kormány parlamentbeli híveinek kedveskedésül. Ennek okáért maga új úton indult. Beadott ugyanis magának bárki által pecsét alatt kölcsönök és sorsjátékok létesítésére vonatkozó ajánlatokat, mik azután valamennyi ajánlónak jelenlétében bontattak fel. E verseny útján jutott az állam az akkori körülmények között a legkedvezőbb feltételek alatt pénzhez, egyszersmind pedig azon illetlenség is mellőztetett, mely abban rejlett, hogy egyeseknek kedvezvén, az által a minis-teri befolyást gyarapították.“

A parlamentbeli tagok megvesztegetésének még egy módját van hátra említenünk. Az amerikai háború kényszerítette volt az államot, a hadi szállítmányok eszközlőivel rájuk nézve kedvező szállítási szerződésekre lépni. Ez kényelmes alkalmul ajánlkozók politikai barátjaik gazdagítására. Egy egy szerződés, hogy a hajóhad számára rumot meg húst szállítand, volt akkora értékü a parlament egyegy tagjára nézve, mint a kölcsönben vagy sorsjátékban való részeltetés. A megjutalmazás ezen módja a ház kereskedéssel foglalkozó tagjai szemében különösen kedves volt. Vonzó ereje azonban nem szorítkozott a szerződött képviselőkre csak, mert ezek a választóknak is engedtek részt belőle, kik azután egész buzgalommal támogatták a kormány jelöltjeit. Ez ismét oly csatornája volt a befolyásnak, melyet a népnek vajmi drágán kellett megfizetnie. A terhet már is alig bírták; nem lett volna szükség azt még súlyosbítani, kivált oly költséges és könnyelmű szerződések által, melyek a parlamentbeli csereberélés rendszerét meg előmozdították. A megvesztegetés ezen nemének költségei jóval meghaladták a kölcsönök és sorsjátékok pazarlásait. Az utóbbiaknál az engedett előnyök szembetűntek, s kiki láthatta, de kiösmérhette oly szerződések nyereségeit, melyeket szakismeret

és szabatos fogalmazás nélkül, hogy ne mondjuk csalárdul, s a kellő teljesítésről kezeskedő minden biztosíték hiányával kötöttek? A baj szembeszökő volt, s így nem is hiányzának a törekvések, hogy elháríttassék.

Sir Philip Jennings Clerke engedelmet kapott 1779-ben oly törvényjavaslat benyújtására, melynél fogva az állammal szerződöttek (contractors), — azokat kivéve, kik nyilvános árverés útján jutottak szerződésökhöz, — veszték el a jogot a parlamentben tölteni; de a javaslatnak bizottság elé juttatása marc. 11-én elmellőztetett. 1780-ik évi februárban Sir Philip ismétlé indítványát, s a bill akadály nélkül ment az alsó házhoz keresztül; a felső ház ellenben megbuktatta másodszeri olvasatása alkalmával. Még harmadszor is tettek vele kísérletet 1781-ben; de akkor ismét már az alsó házban bukott meg.

E közben lord North ministeriuma is lejárta magát, s az ellenzék kénytelen volt oda törekedni, hogy a korona befolyása csökkenjen, a pénzügyi reform pedig egyet ismét haladjon. Így sikerült Sir Philipnek 1782-ben újra beadhatnia billjét, s azt másodszer is felolvasatnia. A bizottságban azután Mr. Fox indítására változtattak rajta. A nyilvános árverés útján kötött szerződések javára kivételt engedő szakaszt kitörölték, a bill hatását pedig úgy a már fennálló, mint az ezen túl kötendő szerződésekre kiterjesztették. Közvetlenül rá Rockingham ministeriuma lépett a kormányra, s a rendszabályt, mely saját politikájával teljesen összhangzott, magáévá tette. E kedvező körülmények közt a bill elvégre keresztül ment. ¹⁾ Ezt is úgy lehet tekinteni, mint a törvényhozás által kimondott kárhóztatását a parlamentre felülről gyakorolt s megvesztegetéssel járó befolyásnak.

Midőn a parlament megvesztegetéséről szóló bizonyítékokat

¹⁾ A törvényjavaslat kivételt akart tenni azok javára is, kik nyilvános aláírás végett kitett kölcsönben részt vennének. Azt állíták azonban ez ellen, hogy a kölcsön még veszedelmesebb eszköze a megvesztegetésnek mintsem a szerződés. A kivételt végre ki is törölték „közönségesen azt várván, hogy ez érdemben külön bill fog benyújtatni.“ Ez azonban meg nem történt. E kérdés, a mint az akkori vitatkozások azt előtüntetik, fölötte homályos, s nem nyújt semmi biztos támaszt; habár az 1855-ben a báró Rothschild megválasztathatása ügyében folyt viták alkalmával sokszorosan hivatkoztak is rá.

latoljuk, minden esetre tekintetbe kell vennünk az ellenséges indulatot is, mely sok tanúból beszél. A fennállott kormányok ellen mindig legelkeseredettebb ellenségeik szórak a vádakát, s meglehet, hogy kissé erős pártszínezet ömlött el fölöttök. De azt is szemünk előtt kell tartanunk, hogy magas lelkű s politikailag kitűnő férfiak is voltak a vádlók között; a vádak pedig oly általánosan fogadtattak el alaposaknak, hogy a parlament végre is azokat a visszaéléseket mind elítélte. Már pedig lehet-e feltenni, hogy a megvesztegetés és helytelenül gyakorlott befolyás ellen alkotott rendszabályok mind ok nélkül hoztattak? Vajjon lehettek-e a bajok, melyeket elhárítani törekedtek, csak a képzelődésben? A történetíró nem szorul a létezett bajok valódiságára nézve azon kárhoztató ítéletnél erősebb bizonyítékokra, melyet az egymás után következett parlamentek ismételve mondtak, az utókor pedig megerősített. ¹⁾ A törvényhozás bölcsességének sikerült elejét vennie az alkotmány vesztének, melyet Montesquieu é szavakkal jövendőlt vala neki: „Il périra lorsque la puissance législative sera plus corrompue que l'exécutrice.“ (Midőn a törvényhozó hatalom romlottabb lesz a végrehajtónál, az alkotmány el fog veszni.)

III. György uralkodásának első éveiben a társadalom erkölcsisége olyan volt, hogy a közvélemény korántsem lépett fel javítólag a kormány hibáival szemben. A felülről rendszeresen gyakorlott megvesztegetés, csak nagyon is hű tükre volt a közönségben elharapózott erkölestelenségnek. A legmagasabb rangú személyek nyíltan engedték át magokat az ivásnak, játéknak és kicsapogásoknak. A papság nem törődött a vallással; a középosztály miveletlen és tudatlan volt s érzékiségének rabja; az alsó nép, elhanyagoltatásánál, szegénységénél és a rosz példáknál fogva, az erkölestelenség binárjába elmerülve. A kor izlése s erkölcsi durvák, nyersekek voltak, értelmi s erkölcsi képzettségének foka vajmi alacsony. A társadalom egyik osztálya sem birt maga-

¹⁾ Cooper, midőn saját kora közönséges bűneit jellemzé, el nem mulasztá érdeme szerint jellemezni a politikai romlottságot is.

„But when a country stb.“

Mikor egy ország, meg tudnám nevezni,

Szemérme árán bűnfertőbe lép,

S kiáltja: „engem meg lehet szerezni,“

S alig van a sok kores között egy ép stb.

sabb miveltséggel, majd egyik sem neveltetéssel. Anyagnak, melyből megvásárolható tanácsadók, karzsi hivatalvadászok s megvesztegethető választók kikerülhettek, Anglia nem volt híjával.

Miután a képviseleti rendszer fogyatkozásait, s a megvesztegetésnek alkotmányrontó különféle módjait megérintettük: állapodjunk kissé meg, azt nézendők, hogyan történt, hogy a szabadság elvei, az államférfiak bölcsesége és tudománya, s a közerény, ily kedvezőtlen körülmények daczára, sem pusztultak el. ¹⁾

Anglia hatalmas volt és dicsőségben gazdag, s történelmére, habár nincs is egészen feltétel nélkül, jogos büszkeséggel nézhet vissza az angol.

Habár a nép akkor a szabadság kisebb mértékével érte is be mint későbbben, de ő volt még úgy is a földnek akkoron legszabadabb népe. Habár akkori törvényhozása mögötte maradt is a mostaninak, de megfelelő volt ama kor felvilágosodottságának, mely azt a parlament kebelében létesíté. De hol van hát ezen ellentétek magyarázata s kiegyenlítése? Mint kerülheté ki a nép a balul kormányoztatást? Miben rejlenek az uralkodó kártékony visszaélések ellen a gyógyszerek?

Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy a parlamentáris kormányforma a legtehetségesebb férfiakat juttatta az állam szolgálatába. Köszönhették bár azok széköket a parlamentben akár valamely peer kedvezésének, akár polgártársaik szavazatának, elég az hozzá, ékesszólásuk fényt deríté a parlamentre, s ők vezérlék a nemzet tanácskozó gyülekezeteit a magok állambölcsésége szerint. Azután pedig azt is kell érintenünk, hogy bármily korlátolt és rendhagyó volt is a képviselet, soha sem szűkölködött az azért népszerű és népies elemek nélkül. A legrosszabb időben sem tagadta meg az alsó ház soha, hogy felelős a népnek. De azt sem lehet tagadni, hogy az a csekély szám, melytől az alsó ház nagyobb részének megválasztása függött, az ország legtanúltabb s legfelvilágosodottabb férfiából állt, kik mint angolok, rendesen hivei voltak mindig a szabadság elvének.

¹⁾ „A despotismus legravasabbul kigondolt eszközei közül,“ mondja Sidney Smith, „leginkább ajánlok népgyüleléseket, megfizetett béres többséggel; míg néhány merész és tehetséges férfinak bátor felszólalása elhíheti a néppel, hogy ő szabad. — Mem II. 214.

Két más ok is üdvös korlátot vetett a parlamentnek és az uralkodó osztálynak: a pártszakadás, melyet Sir Bulver Lytton találólag „a szabadság bűnének“ nevezett, és — a sajtó növekvő befolyása.

Bármennyire volt is néha az uralkodó párt hajlandó a szabadságot elnyomni, az ellenzéknek okvetlen a szabadság elveiben kelle keresnie támaszát; s midőn azután maga lépett a hatalom polczára, egy ideig legalább még azután is kénytelen volt azokhoz ragaszkodni. A pártszellem helyettesíté némileg az értelmes és éber közvéleményt is; mert a nép nagyjának nem volt sem tudomása a dolgok állásáról, sem befolyása a közügyek menetelére; de a politikailag hatalmasokat féltékenység és dicsvágy nem tüzelé kevesbé, mint a hazaszeretet, a jó kormányzat elveinek megszerzésére, melyek azután az ország törvényeibe és intézményei közé szakadatlanul felvételtek. Ha a pártok összesen és együtt szövöttek volna a nép jogai ellen, a pártok leküzdésére ismét nem maradt volna más eszköz mint a forradalom. De mivel a pártok versengtek s ellenséggé álltak egymással szemközt, a nép kiterjedt szabadsághoz jutott, még mielőtt képes volt volna azt elnyomóitól igazi képviselőt által kicsikarni.

Az alatt pedig a közvéleményt fejleszté lassadán a sajtó ügy, hogy egy párt sem vonhatta ki magát alóla. Mondjuk l a s s a d á n, mert soká tartott, míg a politika e hatalmas tényezője képes lett méltólag megoldani feladatát. A sajtó nem folyhat be tanítólag a népre, míg abban a műveltség és közszellem bizonyos mértéke nincs elterjedve. A sajtó a társadalom állapotától nyeri színezetét, s visszatükrözi annak hibáit. Míg a megromlott s elfajult társadalom a kormány kiáltó visszaéléseit türte, addig a sajtó is bérért dolgozott, s az egymással küzködő pártok érdekeinek szolgált gonoszlelkű gúnyiratokkal s a tényállás szándékos ferdtetésével, szóval a politikai erkölestelenség minden hibáiban lélegzett. S ezt meggondolván hálával telik el keblünk, hogy a szabadság és erény elvei még is oly mélyen gyökereztek, hogy minden viszonyok közt a nép életében, a sajtóban és az állam igazgatásában szakadatlanul gyarapodhattak.

A képviselői rendszernek általunk itt felmutatott szembe-tűnő fogyatkozásai, úgymint: a választási jognak korlátozása és igazságtalan felosztása, a kis választó testületek megvesztegetése,

s magoknak a képviselőknek romlottsága képezék az okokat, melyek tartoztathatlanul sürgették a parlament reformját. Némely helytelenségeken segítettek ugyan koronkint és részint, de másokra hiába történt a figyelmeztetés. A főbaj merészebb és gyökeresb gyógyszert tett szükségessé. A képviselet egyenlősége, mely tökéletes nem volt vala soha, az idők folyamában merőben eltűnt. Lakók nélkül maradt s elpusztult választó helyek a nemesség korlátlan birtokába jutottak, s ezek és némely népes városok, de melyekben alig volt egy két választó, rendesen küldtek a parlamentbe képviselőket; míg ipar vagyonság és műveltség által kitünő kereskedelmi központok képviseletlenül maradtak.

A legelterőbb irányu államférfiak különböző időkben tettek ezen egyenlőtenség részszerinti megszüntetésére indítványokat. Lord Chatham volt az első, ki a reform ügyében szót emelt. Midőn 1766-ban a mezővárosok képviselétéről szóla, „az alkotmány korhadt részének“ nevezé őket. „Így a mint van“ — mondá, — „az alkotmány már nem állhat fen egy századig sem; s ha el nem hal magától, amputatióra van szüksége.“ Ugyanő 1770-ben azt javaslá, hogy minden megye válaszson még egy harmadik képviselőt is „hogy a megvesztegethető, s megvásárolható mezővárosok ellenében neveljék a megyék súlyát.“ Egy ilyenmü rendszabály szükséges voltáról annyira meg vala győződve, hogy el nem fojthatá jövődölését, mely szerint „Mielőtt e század leperegne, a parlament maga kezdendi meg a reformot; vagy ha nem, akkor kénytelen lesz erőszakos reformot tapasztalni kívülről.“ A legközelebbi reform-kísérlet a Chathaméi után Mr. Wilkestől eredt, ki hivatva volt nagy politikai szerepet játszani. Az általa indított reform szélesebb körü leendétt a Chathaménál, a mennyiben egyenes úton akará orvosoltatni a panaszokat. Javaslata szerint az ország anyavárosának, a middlesex-i, yorkshire-i és más nagy megyéknek képviselőit kellett volna szaporítani, a korhadt városoktól (rotten boroughs) a választási jogot elvenni, s a megyei választó testületekben a választók számát nevelni, végre Manchester, Leeds, Sheffield, Birmingham városoknak, és „más gazdag és népes kereskedelmi helyeknek“ a választási jogot megadni. Indítványát 1776-ban marc. 21-én nyújtotta be, de tüzetes szavazás nélkül elmellőzték. E terv már tetteleg magában foglalá mindazon alapgondolatokat, melyek a reformura nézve az erre követ-

kezett ötven év alatt mindig sikertelenül védettek, s melyeknek diadala a mi korunkra maradt.

Az alsó ház átalakítására érző legközelebbi rendszabály azután egy peertől származott. 1780-ban június 3-án, a lord George Gordon által indított zavaroknak közepette, nyújta be a richmondi herceg törvényjavaslatot, mely évről évre választandó parlamentet, általános szavazás-jogot és egyenlő választókerületeket akart életbe léptetni. Tüzetes szavazás nélkül mellőzték el ezt is.

A reform ezen terve nem a herceg fejében szülemlett vala. Ama kornak kedvező gondolatai közé tartozott az is, hogy ha már reformálnak, menjenek a reform legszélső határáig. Értelmes államférfiak azonban, kik egyébiránt a nép képviselőt javítani hajlandók valának, minden ilyen javaslatot határozottan elleneztek, mert az ilyen javaslat igen alkalmasnak látszott a pénzügyi reformra irányzott sokkal gyakorlatibb terveiket veszélyeztetni, melyek által ők magok, a siker sokkal alaposabb reményével, a parlamentet a salaktól megtisztíthatni s a korona hatalmát megszoríthatni vélték. A kérvényezők, kikre e terveikkel támaszkodának, igazságosabb képviselőtést szintén kértek ugyan; de még is tanácsosabbnak látszott e kérdést későbbre hagyni.

A lord George Gordon által elhintett csendzavarások kedvezőtlen befolyással voltak bármely politikai reform megvitatására. A whigpártot azzal vádolák, hogy rendetlenségekre izgat, épen úgy mint későbben Jakobinismusról. Lord North ingadozó kormánya nem szalasztá el használatlanul a jó alkalmat, melyet az 1780-ki ülészak berekesztésekor mondott trónbeszéd nyújtott. A király ugyanis „az újítás veszélyeire“ figyelmezteté vala a népet. E figyelmeztetést ügyesen összeszótták „a lázító kísérletekkel, melyek által az emberek a törvényeknek ellenszegülni vagy azokon változtatni vakmerősködnek.“

A mérsékeltbb javaslatok közé, miket akkor a parlament-reform higgadt előharcosai megvitatának, tartozott az is, mely szerint a megyék 100 képviselővel többet lettek volna küldendők. A whig-párt vezetői közül azonban némelyek elleneztek ezt is „mert ez által az alkotmány demokratikus részének kárával az aristokratikus rész javára túlságos súly esedett a mérlegbe.“

Pitt akkor nagyszerű pályája kezdeténél állá. Már kora ifju-

ságában kintint vala azon rendszabályt támogatva, mely hires atyjának helyeslését bírta. E tárgyra vonatkozó első indítványát 1782-ben tette R o c k i n g h a m ministeriuma alatt. Az idő jól volt választva, a mennyiben e ministerium a parlament kirosztolására tett törekvései által már dícséretesen kintint vala. Máj. 7-én, a házban történt „névfelolvasás“ után, olyan beszéddel vezeté be a rendszabályt, mely állambölcsesség, mérséklet és ügyesség által egyaránt jeleskedett. A népképviselőt szokásos módját rajzoltában, lefesté a választó helyeket, melyekről a kincstár, vagy más, az egyenes kinevezéstől aligha különböző befolyás, tetszése szerint, rendelkezék; vázoló szegényességöket, népségök csekély számát, az ipar és kereskedés teljes hiányát, szóval oly választó helyeket, melyeket az ország sorsa semmit sem érdekel, mert semmijök sincs csak szavazási joguk, de a többet ígérőnek eladják azt is. Az a r c o t i n a b o b, úgymond, 7 vagy 8 képviselőt küld a házba, s vajjon ellenséges állam nem teremthetne-e magának ily választó helyek segítségével a házban pártot? Azon indítvány-nyal végzé: küldessék ki vizsgáló bizottság. A nehézségek, melyeket le kellett volna küzdenie, hogy a reform barátjainak beleegyezését egy határozott javaslat részére megnyerhesse, indíták őt erre az útra. Indítványát a napirendre térés által mellőzték, de csak 161 szavazattal 141 ellenében.

1783 ban Pitt, akkor ellenzékben a coalitio-ministerium ellen, ismétlé fáradalmaikat ugyanazon irányban. Állása időközben erősödött volt, számos kérvény küldetvén be, köztök 20,000 ember által aláírtak is. ¹⁾

De ez úttal indítványa már nem vizsgáló bizottság kiküldetését kérte, hanem három szabatos határozat hozatalát kívánta, névszerint: 1) ismertessék el szükségesnek, rendszabályokhoz nyulni, melyek által a megvesztegetésnek és túlságos választási költségeknek elejét vehetni; 2) hogy, ha valamely városka választóinak többsége választási bizottság előtt megvesztegetettnek fogna találtatni, a városka veszítse el választási jogát, a meg nem vesztegetett kisebbség pedig részesíttessék a megyei választásban; 3) hogy a megyei

¹⁾ Az utolsó hónap alatt beérkezett erre vonatkozó kérvényeket mind az irnok bevitte a házba, s az asztal mellett letette a földre.

nemesség s a főváros képviselőinek száma szaporittassék. E határozatok támogatására felhozá, hogy az amerikai háború egész szerencsétlensége az alsó ház romlottságából s a korona alattomos befolyásából származik. „Megvesztegetés által,“ — úgymond — „alapjaiban ássa alá a korona a szabadságot.“ Az általános szavazás jogot visszaveté; indítványoznia, hogy a korhadt városoktól a választási jog elvonassék, még nem vala bátorsága.

Pitt azután, mielőtt még alkalmat talált volna nézeteit bővebben kifejteni, a kormány élére hivatott, s kénytelen volt emlékeztetes harczát folytatni a coalitio ellen. Erre 1784-ben január 16-án Mr. Duncome a yorksbirei szabad földbirtokosok (freholder) kérvényét nyújtotta be, kik arra kérték a házat: vegye a népképviselőt ki nem elégitő módját megfontolás alá. Pitt támogató a kérvényt, mondván, hogy őt a reform felé hajló nézeteiben az ellenzék legújabb magaviselete csak megerősítette. „Mértéktudó reformot,“ — úgymond — „melyet mérséketesen sürget valaki, ő mindig s minden viszonyok közt kész lesz teljes erejéből pártolni.“ Együttal azonban megvallá azt is, hogy a kabinetben egy ilyen rendszabálynak kedvező egyetértést létrehozni nem sikerült, s le kell mondania a reményről, hogy e kérdésben valaha egyértelmű kabinetet lásson. Ebben természetesen egy nézetű volt vele Fox is, ki azonban hozzá tevé, hogy Pitt aligha vett egy olyan férfit kabinetjébe, a ki a parlament-reformra czélzó nézeteit támogathatá.

Pitt biztatásainak őszintesége nem sokáig várakozék a megpróbáltatás napjára. Az új parlamentben a ministert hatalmas többség hordozá vállain; s a mi nem mindennapi dolog egyszerre élvezé királya bizalmát, s a nép kedvezését. Csak egy kérdésben nem tehetett semmit. A király a reformterveket nem szerette, a kabinet többi tagjai vagy nem gondoltak velök vagy szintén ellenezték, s alsó házbeli párthiveit nem bírhatta rá, hogy a reform mellett szavazzanak. A tory pártiak határozottan ellenezték, s még a whigek nagy része is, a portlandi herceget és lord Fitzwilliamot beleértve, tartózkodott annak pártolásától. A közvélemény a reform szükségességétől még nem volt áthatva, a törvényhozás pedig úgy összeszerkesztve, hogy minden hatásos terv elől a sükerre való kilátás el volt zárva.

Az új parlament első ülészakájában saját tervével nem lépett fel Pitt, de szólt és szavazott Alderman Sawbridge egyik indítványa mellett, s megígérte azt is, hogy a következő ülészakán készen találandja őt a kérdést a maga részéről megindítani. Ezen ígéretét be is váltá, 1785-ki ápril. 18-án indítványozván, engedjék meg neki billt benyújtania: „az angol népnek a parlamentben képviseltetése javítására.“

Számos példából, melyek az angol történelemben fel vannak jegyezve, bebizonyítá, hogy a nép képviselete az ország változó körülményeibe képest sokszor változott, hogy sok elkorhadt mezőváros megszűnt képviselőket küldeni a parlamentbe, míg e jogot más helyeknek adták, vagy pedig visszaadták. Oly 72 képviselőt, kiket addiglan 36 korhadt városka küld vala, indítványozá részint a megyék részint a főváros közt felosztatni. De mindezeket a határozmányokat azzal a bámulatot gerjesztő javaslattal kíséré, hogy a választási jog elvonása csak a földesurak beleegyezésével s az állam pénztárából fizetendő egy millió fontnyi kárpótlás mellett történhessék! Továbbá kívánta, hogy tiz testülettől az őket kizárólag illető választási jog polgártársaik javára váltassék meg; hasonló úton rá akart négy kis mezőváros-kát venni, hogy választási jogukról mondjanak le a végre, hogy a nagyobb városokra lehessen ruházni. Ilyen módon száz szék került volna új szétosztás alá. Tervében volt az is, hogy a zsellérek copy holders) hozzácsatoltatván a szabad földbirtokosokhoz (freeholders) a megyék választó testületei több főből álljanak. Főlszámíták, hogy e választatás által s a választási jognak nagy városokra leendő kiterjesztésével összesen 99,000-rel szaporíttatnék a fennálló választó testületek fejtszáma. — A mezővárosok földesurainak fizetendő kárpótlás képezé ezen reformtervnek leginkább megsebezhető pontját. Pitt maga megengedé, „hogy gyenge oldal biz az, de elkerülhetetlen baj, ha csakugyan reformot kíván valaki.“ — Ő lehetetlennek tartotta, — ezt föl lehet róla tenni, — a képviselet jelen alakjánál érdekelteteket a reform hasznos voltáról meggyőzni, s ennél fogva ügyekezett támogatásukat megvásárlani. A mindig eladó választó testületeket meg akarta vásároltatni az állam által, s így a megvesztegetés eszközével nyitni az éplelkűség előtt pályát. Meglehet hogy szükséges volt hasznossági tekintetből feláldozni elveket; de ez az áldozat sem volt képes, a reformtervet a teljes bukástól

megmenteni. A bill benyújthatására való engedélyt 248 szavazattal 174 ellen, tehát 73 szónyi többséggel megtagadták.

Ez volt az utolsó eset, melyben Pitt a parlament-reformot pártolá, őszinteségét azonban már akkor is kétségbe vonták. Igaz is, hogy rendszabályát keresztülvihetni, alig lehetett reménye, de leszavaztatását olyan körülmények okozták, melyek az ő hatalma körén teljesen kívül estek. Olyan rendszabályt, mely az akkori közvéleményt ötven évvel megelőzte, s melynek számára a parlamentet megnyernie hatalmát meghaladta, kabinet- vagyis létkérdéssé emelni: ezt egy-egy entusiastá tehette volna, de államférfi nem. A szemrehányás, hogy azon túl a dologban nem tett semmit, a whigpártot épen úgy érte mint őt, mert a választási reformot néhány évig ők sem bolygatták többé.

Pitt áldásos kormányának legközelebbi öt éve alatt a „reform“ szót a parlamentben suttogva is alig lehetett hallani. Csak 1790-ben indítványozta Mr. Flood egy billt a népképviselő javítására. Terve szerint 100 taggal szaporították volna a követek számát, kiket az egyes megyékben lakozó házbirtokosok választandottak. Pitt állítá, hogy ő most is oly hű és buzgó barátja a parlament-reformnak mint valaha volt, de nem hiszi, hogy Mr. Flood ajánlatát pártolhatná. Az indítvány a ház elnapolása által mellőztetett.

Időközben többrendű politikai egyesületek s különösen a „népbarátoké“ vették volt a parlament-reform ügyét kezeikbe. A népbarátok egyesülete a politikában és tudományban kitűnő nem egy férfit számlála tagjai között; ehhez tartozott a parlamentnek is 28 tagja, kik közül Mr. Grey és Mr. Erskine vállalák el a vezérletet. Ezek elhatározzák, e tárgyra irányozni ismét a parlament figyelmét.

Ehhezképest jelentett be 1792-ben ápril 30-án Mr. Grey a következő ülészsakra egy indítványt, hogy a képviselői rendszer menjen vizsgálat alá. ¹⁾ Néhány évvel korábban a választási reform ügye, ha minden pártok mérsékeltjei által támogatattik, győzhetett volna; de az időjárás vezélyei azóta sokkal komolyabb arcz-

¹⁾ Addington az akkori elnök ez alkalommal oly vitát engedett meg, melynek a későbbi idők szigorúbb rendtartása szerint semmiesetre sem lett volna helye.

czal álltak volt elő, hegysem elfogulatlan tárgyalást engedhettek volna. Franciaországban kitört vala minden rémitőségeivel a forradalom, s ez a szabadságot Angliában két embernnyommal vetette vissza. Pitt változatlanul kijelenté nézetét a parliamet-reform czélszerűségéről, de egyszersmind azon meggyőződését is, hogy a létező korviszonyok közt ily nagy dolgot nem lehet veszély nélkül megkísérteni. „Ő nem lát, úgymond, sikerrel való biztatást sehol, ellenben fél, hogy a próbálgatás az anarchia és közzavar veszélyeit idézhetné elő. E kor nem úgy indult, hogy tanácsos volna, veszélyes kísérletekbe bocsátkozni.“ A forradalom elveivel s a forradalommal érintkező minden kérdéssel szemben Pitt mindig határozot állást foglala el. Mr. Burke, egy korábbi időnek s más ügynek ünnepelt reformerje ¹⁾ valamint pártjának nagy tekintélyű tagjai ezentúl a ministerium pártján álltak, s a reform elleneihez tartoztak. Oly idő kezdett járni, mely nem csak minden újításnak ellensége volt, hanem még a vélemény szabadon való kijelentését is törekedett elfojtani. Pittnek — a rend eme harczosának — hatalma a felforgatás pártja ellen korlátlan volt.

1793-ban május 6-án lépett fel Mr. Grey az indítvánnyal, melyet már a megelőzőtt ülésszakban bejelentett volt. Legelőbb is a „népbarátok“ társulatának hosszú és a tárgyba ereszkedő kérvényét olvasá fel, melyben a választási rendszer visszaélései fel voltak mutatva a különböző okok elősorolva, melyek a parliamet-reformot sürgetve megkivánják. A kérvényt elolvasván, azt indítványozá Grey, adassék ki egy bizottságnak tárgyalásul. A Pitt által egy korábbi alkalommal követett eljárást utánozva, s hihetőleg ugyanazon okoknál fogva, határozott javaslattal nem lépett fel, hanem a fennálló rendszer tökéletlenségeinek kimutatásával érte be. Kevésbé kedvező időpontot azonban aligha lehetett volna ezen indítványra nézve választani. A francia forradalom iszonyatosságai még nem régen érték volt el a király kivégeztetésével — tetőpontjokat. A britt nép között sokszorosan mutatkoztak a forradalom elvei iránti rokonszenvenek jelei; az ország háborút folytatott a francia köztársaság ellen; a whigpárt fel volt oszlatva s a nép többsége aggódott az alkotmány biztonsága fölött. Ily körülmények közt a legmérsékeltőbb javaslatok is

¹⁾ A parliamet-reformot Burke soha sem pártolta.

ellenzésre akadtak. A két napig tartott vita végével Grey indítványát csak 41 szó pártolá 232 ellenében.

E vereség után és a kedvezőtlen viszonyok tekintetéből Mr. Grey nem merte 1797 előtt a parlamentreformot újra szóba hozni. De ekkor már határozott tervet nyújtott be. Máj. 26-án indítványt tön, engedtessek meg egy erre vonatkozó billt beadnia. Javaslata szerint a megyei képviselők számát 92-ről emelték volna 113-ra, York megye mind a három kerülete, melyek addiglan együtt csak 2 követet küldtek, egyenkint két két követet küldvén, s a többi nagy megyék is aránylag az előbbi kettő mellé még egy két új képviselőt nyervén; továbbá felruházták volna a választási joggal a megyéknél a szelléreket, (copyholders) és a tiz évre szerződött földbérloket úgy mint a szabad földbirtokosokat (freeholders). A mezővároskákban pedig javasla, hogy a sokféle jogosultságok helyett minden házbirtokos legyen egyaránt választó. A választási költségek kevesbitése végett indítványozá, hogy a választás az egész államban e g y i d ő b e n menjen végbe. E terv valóban már ama nagy reform körvonalait foglalá magában, melyet e kittinő államférfiu hivatta volt, ötven évi küzdelmek dijául, elvégre életbe léptetni. Mr. E r s k i n e olyan beszéddel támogató ezen indítványt, mely meghazudtolá a sokszor kimondott itéletet, mely szerint ezen, a törvényszékek előtt mondott beszédei által oly kittinő szónok, az alsó házban messze maradt volna hire mögött. Egyaránt ékes, szenvedélytelen és tartalomdús akkori beszéde oly ritka tulajdonokat tüntetett fel, milyenek az angol törvényszékek sorompói előtt soha sem, a parlamentben pedig nagyon ritkán léptek fel ily magas fokára a tökélynek. Mr. F o x szintén bámulatra méltó beszédben pártolta az indítványt. De sükertelen volt minden: a mérsékelt és jól megfontolt javaslatok, a szónoklat remeklései és az ügyben magában rejltó meggyőző érvek. A közvélemény, ennek aggodalmái, és előitéletei nem akartak a dologról hallani sem. A reformot akkor összezavarták a forradalommal, a reformereket a jakobinusokkal. Akármit indítványozott is valaki, mindig azt mondták rá: ez csak a kezdet, a szemök tovább néz. Jobb tudomásuk ellenére „P a i n e“-t és „A z e m b e r j o g a i“ című munkáját csusztatták alá a reformereknek valódi mintaképek gyanánt. Az indítvány nagy többséggel (256 szavazattal 91 ellen) elvettetett.

Ezzel a reformkérdés ismét aluvék éveken át. A jelen század első évei semmivel sem voltak ránézve kedvezőbbek, mint a francia forradalom első korszaka. A rendentüli áldozatok, miket a háború az országtól zsarolt, győzelmek és elvesztett ütközetek, — kölcsönök, adók és vámok igénybe vették mind a parlament figyelmét, mind a nép gondolatait. A béke helyreállítását csaknem hasonlóképen kedvezőtlen korviszonyok követték. A nagy nyomás, melyet a háború az ország iparának forrásaival éreztetett vala, szenvedéseket és elégedetlenséget idézett a munkás osztályok között elő. A kormányt lázongó mozgalmak elfojtása foglalkodtató; a vezérkedő körök a tory ministeriumok egész sora által betanítatva, minden szabadságos elvnek visszariasztására készen álltak mindig. Ilyen kedvetszegő körülmények közt sokan a régi reformbarátok közül elhagyták zászlójukat, vagy azt legalább hanyatlani engedték, míg kétes jellemű s veszélyes elvű demagógok felkapkodták s emelgették. „Hampden clubbok“, s más demokrata szövetkezések, többnyire a munkás osztályból szedett tagokkal; általános szavazásjogot s évenként választandó parlamentet kívántak. Ilyen követelések csak oly kevéssé nyerhették ki a valódi reformbarátok helyeslését, mint ellenfeleikét; a mérsékelt javaslatokat viszont az ultrareformerek fogadták gúnynyal.

Alkalmilag azonban a kedvezőtlen körülmények daczára is fel-felhozták a reformkérdést a parlamentben. 1809-ben, vagy is 13 évvel multkori elaltatása után, feltámasztották újra.

Pitt és Fox, kik eleinte ugyanazon elvek mellett harcoltak, későbbben pedig ellenfelek gyanánt álltak vala egymással szemközt, ekkor már nem éltek. Mr. Grey és Erskine a felső házban ülének, s az ügy más kezekbe ment vala át. Sir Francis Burdett lépett fel mellette, ki tehetség és befolyás dolgában elődeivel nem mérkőzhetett, túlfeszített politikus, de tetőtől talpig derék angol nemesember. Tervei oly messzire nyulának, hogy a reformbarátok utolsó kis csapatát is elidegenítette magától. Azt javaslá: osztassék fel minden megye választó kerületekre, minden választó kerület válasszon egy képviselőt, s minden adófizető férfi legyen választó. Indítványát nem pártolá több 15 tagnál 74 ellenében.

1810 ben jun. 13-án gróf Grey feliratot indítványozza az ország helyzetének érdekében, s akkor újra nyiltan a reform ügye

mellé állott, megvallván, hogy ő mindenkor kifejezett nézeteihez hű most is, s megigéré, hogy a választási rendszer visszaélésein segíteni akaró minden józan és biggadt tervet pártolni kész. E példát követte lord Erskine is, hasonló tiszteletreméltó vallo-mást tévén.

1818 ban Sir Francis Burdett, akkor a londoni Hampden Club elnöke határozatokat indítványozta, melyek általános szavazatot, egyenlő választó kerületeket, titkos szavazást s évenként választandó parlamenteket állapítandóttak volna meg. Lord Cochrane támogató ugyan az indítványt, de más senkisé. Abban a korban gyakran tartattak az általános szavazatképesség érdekében népgyűlések; reform-egyesületek, melyekben nem csak férfiak vevének részt, hanem asszonyok is, erőködtek a közös cél elérésére tenni. Sokan még az asszonyok szavazat jogosultsága mellett is buzgólkodának. Sir F. Burdett azonban, minden félreértés kikerülése végett, kijelentette, hogy az általános szavazat alatt csak a férfiakat érti.

1819-ben ismét a tárgyra irányzott indítvánnyal lépe elő, azt kívánván: a ház vegye a következő ülészek kezdetén a választási rendszer állapotát fontolóra. E vita azért nevezetes, mert abban vön részt először lord John Russell is, ki nem régen lépett vala a parlamentbe, s ki oda nyilatkozott, hogy a köztudomás szerint megvesztegethető városkáktól vonassék el a választás joga. A napi rend mellőzteté az indítványt.

Az erre következett ülészek elején lord John Russell, kinek neve azóta a reform-ügyével mindig díszes kapcsolatban áll, adá be első e tárgyra vonatkozó indítványát. A megelőző ülészek alatt már figyelmezteté vala a házat a Grampondban végbe ment gyalázatos dolgokra. Most szélesebb alapra helyezkedvén, a választási rendszer általános bajait rajzoló. De mérsékelt javaslatoknak akkor sem kedvezett még az idő. Egyfelől az általános szavazási jog messzire haladott pártolói állának, másfelől pedig a választási rendszeren teendő minden változtatás merev ellenzői. ¹⁾

¹⁾ Jóllehet a reform-ügyét akkor nem sok biztatás érte, a közvéleményben még is nagy haladást tett. Sydney Smith 1819-ben írta: „Én azt hiszem, a kiben belátás van, mind a reform felé kezd hajolni. Mi jobban megteszszük dolgainkat mint Mr. Hunt és Mr. Coblett. A reformnak életbe lépnie kell, s ő életbe lépni fog.“

De lord J o h n r formterve annyira mérsékelt volt, hogy minden pártok támogatására tarthatott igényt.

Sokat ig r  beszédében a fiatal lord kimutat , mint fosztat-
tak meg hanyatlásnak indult városkák korábban is joguktól, k p-
visel t k ldhetni a parlamentbe, népesedő városok sz l ttatv n
fel helyett k ama jognak gyakorlására. R mutata a nagy gy rv -
rosok bámulatot kelt  gyarapodására, melyek ennek daczára k p-
viselve nincsenek ; r  a kis választó helyek megvesztegethető vol-
t ra , mint melyek választási jogukat rendszeren árulják. Azon ja-
vaslattal v gz : a ház határozza el a következő pontokat: 1, Me-
z v rosok , melyekre köztudomásu megvesztegetést és jog rul st
rá lehet bizonyítani, megsz nnek képviselőket választani ; a nem-
b n s knek talált választók a megyei választásban vehetnek részt ;
2, a jog rus v rosk kt l ekkép megvont választási jog  tme-
gy nagy városokra , melyeknek népessége ne legyen a 15,000 lelken
alul ; vagy pedig a legnagyobb megyékre ; 3, a jog rul s felf d-
zésére hatályos eszkoz kh z kell nyulni ; s végre 4, G r a m p o u n d
városka már ezennel megszűnik képviselőt küldeni a parla-
mentbe.

A kormány az indítványt engesztelékeny szellemben vette.
Lord C a s t l e r e a g h késznek mutatkoz k, G r a m p o u n d v -
ros t a választási jogtól megfosztani. Ennek következtében lord
J o h n R u s s e l beleegyezett abba , hogy indítványát visszaveen-
di, mit meg is tett, egy újabb törvényjavaslatát jelentvén be, mely
 ltal G r a m p o u n d t l a választási jogot elvonatni kivánta. E bill
előbbre menetelét azonban a király halála akaszt  meg. Az erre
következett ülésszakban újra felvétetvén, feljutott a lordok h z -
ba. Miután ott bizonyítékok felvétele a ház sorompóinál folyt vol-
na, a parlamentnek bek vezett elhalasztása miatt eldöntés nélkül
maradt. 1821-ben e bill még egyszer ment az alsó házon keresztül.
A h z a két gazdátlan széket L e e d s nagy városra ruházta  t. A
felső h z még mindig el akarta kerülni az ilyen elvnek elismerő-
s t s York megyét hatalmaz  fel, hogy a szokott k t k veten f l-
l l m g kettőt küldjön. Ezen alakban a bill végre törvénynyé v lt.

1821-ben a parliament-reformra nézve k t törvényjavaslat
ny jtattott be. Egyet Mr. L a m b t o n nyújta be , a másikat lord
J o h n R u s s e l. Amaz april 17- n fejt  ki nézeteit. A városkák
képviselése helyett a megyéket kerületekre javasla  felosztatni,

minden kerületnek 25,000 lakost szánva, s egy képviselőt engedve; e kerületekben minden házbirtokos, a ki adót fizet, lett volna választó; a választást magát úgy akarta könnyebbé tenni, hogy a szegénységi felügyelők, vagy inségbiztosok, jogosítottak volna a szavazatokat bevenni, s a választással mulhatlanul járó költségeket a szegénységi adóból pótolni. A kerületek választói közé tartoztak volna a zsellérek (copyholders) meg a tíz évre szerződött földbérlok is. — A vita két nap folyt, de az indítványok 12 szónyi többséggel (55 szóval 43 ellen) elvetettek.

Máj. 9-én pedig lord J. Russell indítványozta határozatot, melyek oda czéloztak, hogy a megvesztegetések napfényre hozassanak, a jogárus választó helyektől a választás joga elvonások s oly helyeknek adassék, melyek jóllétben és népességben gyarapodtak. Határozatai azonban az „előleges kérdés“ útján mellőztettek, melyre 31 szónyi többség igennel felelt.

1822-ben lord J. Russell újra is kényszeríté a házat, hogy e tárgynak szentelje figyelmét. „Leszolgálom“ — úgymond — „a reform ügyében inas-éveimet.“ Az általános szavazásjog utáni kiabálás az alatt az országban elnémult vala, a közcsendet semmi sem zavarta, semmiféle körülmény nem állt a tartaléktalan megvitátás útjában. Lord John mutogatója, mennyire gyarapodott az ország vagyonsága s miveltsége; evvel arányban javaslá a megyei képviselők számát hatvannal szaporíttatni, a városokéit pedig negyvennel. Hogy azonban az alsó ház tagjainak összes száma ne öregbítették, indítványozá, hogy a legjelentéktelenebb mezővárosok közöl száz, eddigi két két képviselői helyett, ezentúl csak egyet egyet küldjön. Az indítványt végre oda módosították, „hogy a választás jelenlegi rendszere komoly megfontolást kíván,“ de az így módosultat is 105 szónyi többség elvetette (269 tagadó szavazat állván 164 igenlő ellen).

Lord John 1823-ban megújítá ugyanazon fogalmazás szerint indítványát. Akkor már számos kérvényekre támaszkodhaték, melyek közöl az egyik alatt York megyének 17,000 szabad földbirtokosa neve álla. Rövid vita után elvetették (280 szóval 169 ellen).

1826-ban is ugyanazt a határozatot kívánta lord John a háztól. Megczáfolhatatlanul mutatá meg, mennyire növekszik mindennap az aránytalanság a nép képviseltetése és vagyonság-

ban, miveltségben tett haladása közt. A mezővároskák, melyekben a képviselők választás helyett egyenesen kinevezettek, még egyre az alsó ház tagjainak nagyobb számát küldözgeték be, míg roppant népességű s rendkívül élénk forgalmú helyek képviselet nélkül maradtak. A vita igen érdekes volt: de a határozat 124 szónyi többséggel mellőztetett, (247 szavazat lévén ellene 117 szavazattal szemközt).

1829-ben oly oldalról, a honnan várni sem lehetett, indult ki egy reform-javaslat, mely egészen új alapokra volt fektetve. A katolikusok emancipációja nem régen vált vala ténynyé. Az ótorypárt sok tagja, kik azt elleneztek, s kik a pártfejekkel, mivel azok az emancipatiót támogatták, elégedetlenkedének, most hirtelen a parlament-reform mellé álltak. Nézeteik lord Blandfordban találtak kifejezésre. Ez június 2-án lépett fel egy e tárgyra vonatkozó indítvánnyal. Ő attól tartott, hogy most majd a katolikusok jelenendének meg a vásáron, s a mezővároskák székeit oly nagy számmal vásárlandják össze, mely képes lesz Anglia protestáns alkotmányát veszélyeztetni. Határozatai azonban, melyek a korlátolt és eladó mezővároskákat kárhóztatták, csak 40 szavazatot nyervén, elvették (114 szavazat állván a 40 ellenében). A legközelebbi ülészek kezdetén lord Blandford a választási rendszer megjavításának szükségességét mutogatván. Mily ferde volt, egyébiránt a lord reformeri állása, megítélhetni abból, hogy Mr. O'Connel támogató.

Kevéssel rá engedelmet indítványozta, olyan bill benyújtására, mely által az angol nép az öt alkotmányszerüleg illető befolyást a parlamentre visszanyerhesse. E bill egy minden részleteiben teljes reformot foglal magában, s még a képviselőknek járandó napi díjakat is vissza kívánta állítani. De az indítvány összes sikere abból állt, hogy a reform kérdése általában ismét meghányatás alá került.

Időközben más kevésbé közérdekű kérdések merültek vala fel, melyek a legfontosabb eredményekre vezethettek. A leleplezések, melyek az 1826-ki választások után tétettek, s a kormány eljárása új lendületet adtak vala a reform kérdésének. Azt állíták, hogy a northamptoni és leicesteri városi testületek nagy összegeket fordítottak ama városok pénztárából a ministeri jelöl-

tek támogatására. A northamptoni esetben Sir Robert Peel még tovább ment, és azt vitatta, hogy a városi testület joggal fordítja a város pénzét választási czélokra; a házat azonban rá nem vehette, hogy azt az elvet helyeselje, sőt vizsgáló bizottságot küldtek ki e tárgyban. A leicesteri esetben annyi sem történt, minden további vizsgálat megszüntetése sikerülvén.

Ezután csakhamar a köztudomást megvesztegetés két ostromba esete fordult elő, Penrynben és East-Redfordban. Ezek semmivel sem voltak rosszabbak mint a shorehami, vagy grampoundi, s épen oly könnyen lehetett volna elintézni ezeket is; de a ministerek oktalán magatartása evvel is sietteté a harez végkifejldését, mely a reform diadalával fogott végzödni.

Penryn régóta ismeretes volt megvesztegethetőségéről s kétszer be is volt már miatta vádolva (1807-ben és 1819-ben). A ministerek mind a mellett abban állapodtak meg, hogy a dolgot el kell nézni. A helyett, hogy ily megromlott választó helyet választási jogától megfosztották volna, a shorehami példát követve indítványozák, terjesztessék ki az öt illető választási jog a szomszéd kerületre. Lord John Russel azonban, ragaszkodván az elvekhez, melyeket a grampoundi esetben már is diadalra segített vala, az illető billhez oly módosítványt vitt keresztül, mely a választási jogot ama mezővárostól egészen elvette.

East-Redford esetében bill nyújtatott be, azt javasoló: vételessék el a választási-jog ama helységtől, s adassék Birmingham városának a jog két képviselőt választatnia. Egyúttal szándékuk volt a reformereknek, Penryn választási jogát átvinni Manchesterre. Az ülészak azonban végét érte, mielőtt a szándékok közül bár egy is valósulhata. A Penryn-Disfranchisement-Bill, mely az alsó házon keresztül ment vala, a felső házban eldöntetlenül maradt; az East-Redford-Bill ellenben az alsó ház állomásait sem futotta volt be még.

A legközelebbi ülészak alatt két bill nyújtatott be, egyik lord J. Russel által, hogy a választási jog vitessék át Penryntől Manchesterre; a másik Mr. Tennyson által, mely East-Redford választási jogát ettől elvétetni s Birminghamra ruházatni javasla. A kormány kiegyezést ajánla. Azon esetre, ha a választási jogot mind a két városka elvesztené, ennek elkerülése végett ígérték, hogy inkább engednek két szavazatot, az egyik esetben

valamely népes városnak, a másokban pedig a szomszéd területnek. Mikor a Penryn-bill már a felső házba jutott, — holott senkisé tudhatta milyen lesz a fogadtatása, — csak akkor került az East-Redford-bill az alsó házban tárgyalás alá. A kormány a választási jognak áttételét Birminghamra most ellenzé. Mr. Huskisson ennek daczára mellette szavazott, s Wellington herczeg elfogadá a Huskisson lemondását. Ezt követé lord Palmerston, lord Dudley, Mr. Lamb és Mr. Grant, vagy is a kabinet leginkább szabadelvű tagjainak, a megboldogult Canning barátjai- és tisztársainak, kilépése. A kabinet már most csak torykból állt, s kevésbé volt hajlandó mint bármikor a reformereknek engedményeket tenni. A felső ház nemsokára azután elvetette a Penryn bill, másodszori olvastatása alkalmával; az East-Redford-billel pedig, mely a ministerek korábbi ajánlata szerint módosított vala, az alsó házban felhagytak.

Ama kornak sok figyelmes szemlélője azon véleményben volt, hogy ily higgadt követeléseknek kielégíttetése a reform haladását megakasztotta, vagy legalább sok évig késleltette volna. De az ellentállás csak további törekvésekre szolgált ösztönül. Lord John Russell letett a reményről, hogy Penryn és East Redford útján boldogulhatand, s ennél fogva 1830-ban minden előzmény nélkül Leeds, Birmingham és Manchester városok részére indítványozá megadatni a választás jogát, s elhatározatni, hogy az a három választó hely, mely legközelebb jogárulónak fog találtatni, választási képességétől fosztassék meg. Ennek ellenében leginkább arra hivatkoztak, hogy, ha ezen városoknak a választási jog megadatik, a többi nagy városok igényeit sem lehetend maholnap visszaútasítani, s ha egyszer ezen útra lépnek, hol leend az ily engedékenység határa? Emlékezetre méltó dolog, hogy Mr. Huskisson ezen alkalommal lord Sandon hoz, ki módosítványt ajánl vala, így szólt: „Ön még fiatal, s meg fogja érni a napot, melyen a választási jogosultság valamennyi nagy gyárkerületnek meg fog adatni; sőt hiszem, ezen idő gyorsan közelg. Egy szép napon ő felsége ministerei ide fognak jönni ebbe a házba, s ilyen rendszabályt, mint az ország megmentésére szükségest, magok indítványozni.“ E jövendölés egy év alatt beteljesedett; csak sajnós, hogy a szerencsétlenül kimúlt államférfu ezt meg nem érte. Az indítvány akkor is 48 szónyi többséggel elmellőztetett (188 szavazat

állván 140 ellen). — Még egy másik szüntén mérsékelt indítvány is bukott, pedig az ellen egyet sem lehetett felhozni azon okok közül, melyekkel a választási jog elvonása ellen harszoltak, mert az semmi módon sem nyult a fennálló jogokba; de bukott még is, az újításoktól való rövidlátó és makacs félelem áldozatául.

Ugyanazon ülészak alatt más e tárgyra célzó, de egymástól igen eltérő indítványok kerültek a ház asztalára. Mr. O'Connell határozatokat kívánt az általános szavazásjog, három éves parlamentek és titkos szavazás érdekében. Lord John Russell ismét más határozatokat indítványozta, melyek szerint nagy városoknak a szavazás jogát megadták, a népesebb megyék képviselőinek számát szaporították, az alsó ház tagjai számának szaporodását pedig az által kerülték volna el, hogy a kisebb mezővárosoktól a választási jogot elvették, másokat pedig két képviselő helyett egynek küldésére szorítottak volna. Sir Robert Peel a viták folyamában mondá: „Meg kell fontolni, ha vajjon mindent mindenbe véve a nép nincs-e általában eléggé képviselve, s a nép szava e házban nem eléggé hangosan hallatja-e magát? Ő a maga részéről azt hiszi, hogy igen is!“ E nyilatkozat csak előjátéka vala Wellington herczeg még tovább menő egyik nyilatkozatának. Indítvány és módosítvány egyaránt bukott; de az e tárgyban oly gyakran felmerült vitatkozások nem teheték, hogy ne gerjeszsenek a népben az ügy iránt rokonszenvet, mely nagy események által csakhamar lelkesedésig fokozódott.

Ezen ülészak végével IV. György halála következtében megtörtént a parlament feloszlata. A kormány gyenge volt; a pártok a Roman-Catholic-Relief-act befolyása következtében teljes feloszlásban; az elégtelenség országszerzte nagy; a parlament-reform kérdése pedig, mely a megelőző ülészak alatt oly sokszorosan meghányatott vala, képezé a választásoknál a jelszót. A külföldön történt meglepő események még nevelték a minden új választással járó izgalmakat. Kevéssel a választási parancsok kiadása után volt az, hogy X. Károly Franciaországban egy államesiny alkalmával elveszté koronáját, s mint menekvő Angolország felé vevé útját. ¹⁾ A sajtószabadságnak és

¹⁾ A parlamentet feloszlatták július 24-én, a három nap Franciaországban meg július 27-én vette kezdetét.

a képviseleti alkotmánynak megsértése idézte vala elő bukását. A francia forradalom e szerint rokonszenvet gerjesztett az angol népnél, s a szabadelvű nézeteknek új erőt kölcsönzött. Az izgatottság még nőtt a közvetlenül rá Belgiumban kitört forradalommal. Az ilyen viszonyok közt megválasztott parlament októberben gyűlt össze. Erős kormány által nem korlátoztatva, elismert vezérek nélkül, párt szövetkezésekhez szoktatva lévén, könnyen engedett az új politikai áramlásnak. Az első ülés döntött az új parlament iránya fölött.

Wellington herceg egy nyilatkozata elég volt, hogy ministeriumát megbuktassa, pártját pedig semmivé tegye. A válaszfelirati vitában Grey gróf megérinté a reformot is, azon reményt fejezvé ki, hogy ez nem fog, mint a katolikusok felszabadítása, odáig halaszthatni, míg a kormány kénytelennek látandja magát a viszonyok kedvéért megadni azt, a mit elvből megtagadott.“ Ez alkalmat szolgáltatata Wellington hercegnek idéetlen vallomásával előlépnie arról, hogy mit tart ő a képviselet rendszeréről: „ő meg van győződve, monda, hogy az ország a jelen pillanatban oly törvényhozó gyülekezettel bir, mely a jó törvényhozás céljainak tökéletesen megfelel és pedig nagyobb mértékben, mint valaha bármely más államban volt. Ő nem áttal még tovább menni s állítja, hogy a törvényhozó testület, a képviseletnek most érvényben álló rendszerével, az ország teljes és osztatlan bizodalját birja, — s birja e bizodalmat joggal, — és tárgyalásai nagy befolyást gyakorolnak a közvéleményre. Sőt még tovább is mehet, azt állítván, hogy ha neki jutna most a feladat, valamely más ország számára törvényhozó testületet állítani, különösen olyan ország számára, mely oly szétterjedett s különnemű birtokokat egyesítene mint Anglia, — akkor nem azt akarja mondani, mintha hinné, hogy képes volna olyant állíthatni össze, milyent Anglia jelenleg bir, mert az ember már természeténél fogva sem tud egy ugrással ily magas álláspontra felpattanni; hanem minden ügyekezete inkább oda fogna irányulni, hogy valami hasonlót létesítsen, a mi ugyanazon eredményekre vezetni alkalmatos legyen. — Ilyen körülmények közt e szerint ő nincs azon helyzetben, hogy a nemes lord célzásainak megfelelő előterjesztést tegyen. Sőt nem csak, hogy ő nincs ezen helyzetben, hanem tétovázás nélkül is akarja saját állását e kérdéssel szem-

ben jellemezni, s azért kijelenti, hogy mindaddig míg ő az államkormánynál helyet foglaland, kötelességének fogja tartani ilyen rendszabályokat, ha netalán mások által indítványoztatnának, mindig teljes erejével leküzdeni.“

Más időben hasonló nyilatkozatokat fel sem vettek volna, mint a britt alkotmány bármely egyéb általános magasztalását, melyekhez a közvélemény rég szokva volt. De az akkor fennállott képviselői rendszer védelmében oly messzire talán egy államférfi sem ment. A ministerek, ha akarták is olykor ama rendszer elméleti érdemeit kiemelni, rendesen némi tartózkodással fogtak hozzá, még akkor is, mikor annak hibái nem voltak oly gyakori megtámadások és kifakadások tárgyai, sem a közvélemény anynyira felingerelve. Szóltak ugyan ők is az újítás veszélyeiről, — megengedték, hogy az elmélet fogyatékos, hibás; de állíták, hogy gyakorlati alkalmaztatásában a rendszer jónak bizonyult; oda nyilatkoztak, hogy a nép meg van elégedve s változtatást nem óhajt; a változtatás megkezdése ellen okokul felhozák a forradalmat a külföldön, a rossz hangulatot az országon belül, stb. Csak Wellington herczegnek vala fentartva a balszerencse, hogy oly izgatottság napjaiban, milyent akkor értünk, a nép között általánoson elterjedt érzelmeket azon kijelentésével üsse arezül, hogy a rendszer magában véve tökéletes, és joggal bírja az ország bizodalját. ¹⁾

Mr. Brougham még azon este a parliament-reformra vonatkozó indítványt jelentett be. A következő két hét alatt a Wellington-ministerium lelépett, leszavaztatván az alsó házban azon kérdés fölött: neveztessek-e ki bizottság vagy nem, a civil-lista okmányainak megvizsgálására. Lelépésöknek ugyan ez a vereség volt legközelebbi s közvetlen oka; de föl lehet tenni, hogy a Mr. Brougham-tól várható törvényjavaslat sem volt befolyás nélkül azon elhatározásukra, mely által minden további zavartatástól megmenekültek. ²⁾

¹⁾ Hansard's Debats 3. Ser: I, 52. A herczeg egy későbbi alkalommal megmagyarázta ezen beszédét; de hogy a neki tulajdonított kifejezésekkel élt val, nem tagadta. Ugyanott VII. 1186.

²⁾ Sydney Smith 1830-ki novemberben írta: „Soha kormány oly teljes s oly hirtelen vereséget nem szenvedett, s mint

Grey gróf lön az új ministerium feje, Mr. Brougham az ő lordkanczellárja. Mindjárt első nyilatkozványában kijelenté a ministerelnök, hogy az államkormány „haladéktalanul megfontolás alá veendi a képviseleti rendszer állapotát, hogy a fogyatkozásokon, mik az idők folyamában előálltak, hatályosan segítsék, s ez által a népnek teljes, és mind az ország jólétére és biztonságára mind annak kormányára oly lényegesen szükséges bizodalma a parlamenthez ismét helyreállíttassék, mely bizalommal, mint neki oka van félnie, a parlament jelenleg nem dicsekedhetik.“

Most már tehát a kormány vállalta volt el a kötelezettséget a parlament-reformra vonatkozó tervet vagy javaslatot előterjeszteni. A karácsonyi szünnapok alatt foglalkozott is ennek előkészítésével. Az alatt a nép részéről sem hiányzott a buzgalomteljes támogatás. Népgyűlések tartattak, politikai egyesületek támadtak, s a reform pártolására számos kérvény iratott alá. A nehézségek, melyekkel a ministeriumnak küzdenie kelle, csakugyan akkorák voltak, hogy a nép teljes támogatására volt szüksége. Első sorban le kelle győznie a király ellenszegülését, azután a földbirtokosok önzését, melyet Pitt, mivel legyőzhetni nem vélte, meg akart vala vásárolni; megküzdenie kelle továbbá a felső ház kétharmadával, s talán az alsó ház többségével is, de mindenek előtt meg kelle mérkőznie az országban uralgó tory szellemmel. A tory-párt elvei 60 évi uralkodás ideje alatt nagyon megerősödtek volt, s nem csak a kormány-körökben vertek vala gyökeret, hanem lehadtak a nép közé is, s a veszélyektől félelem által még erősbttek. Más felől meg a túlbuzgó reformerek, míg a reform elleneit ijesztgették, bajokba keverték a kormányt, s kicsapongásaikkal csak ártottak az ügynek.

Midőn a parlament 1831-ben február 3 án ismét összeült, hírül adá lord Grey, hogy a kormánynak sikerült „előterjesztvényt fogalmazni, mely eredményesnek fog bizonyulni, a nélkül hogy a méltányos és tüdvös mérséklet határaiból kilépne; előter-

gondolom, csupán a herczeg ama nyilatkozatára, melyet, gyanítom, a közvéleményről való teljes tudatlanságában tett. — Mem. II. 313.

jesztvényt, melyhez az összes államkormány egyhangon adá beleegyezését.“

Lord John Russell márczius elsején vivé be ezen előterjesztvényt az alsó házba. Ámbár nem volt a kabinet tagja, még is igen megérdemlé vala, hogy e díszes megbízásban részesíttessék, s ő, ki már többször védte volt ezen ügyet az alsó házban mint sajátját, most úgy jelent meg ott, mint a kormány-politika ügyviselője. A javasolt rendszabály, röviden összefoglalva akará: a választási jogot a legkisebb 60 mezővároskától elvenni; más 47 mezővároskának nem hagyni meg csak egy egy képviselőt; a fővárosnak még 8 képviselőt adni; nagy városoknak kiosztani 34 szék, az angolországi grófságoknak 55-öt, Skótországnak ötlet többet, Irlandnak hárommal, Valesnek egygyel. A választási jog ezen új szétosztása által az alsó ház tagjainak száma 658-ról leszállt volna 596-ra, vagy is 62 szék lett volna fölösleges.

Továbbá: mezővárosokban a korábbi jogosultság helyett a választási jogra számot tarthatott volna minden saját tűzhely 10 font st. jövedelemmel; a testületek pedig kizárólagos kiváltságait elvesztették volna. Kiszámították, hogy ekkép félmillióra menend a most jogosítandott választók száma. Együttal a szavazás feljegyzésére s a választások megtartására czélzó javított intézkedések is javasoltattak.

E tüzetes rendszabály rémulésbe ejté a reform elleneit a nélkül, hogy a radical-reformereket kielégítette volna; de általában véve mind a reformpárt mind az ország tetszéssel fogadták. S most oly napok következének, melyeknél izgatottabbakat az angol alkotmány története alig bir felmutatni. De azoknak eseményeit itten csak röviden lehet érintenünk. Hét éjjeli vitatkozás után sikerült a billt tüzetes szavazás nélkül bejuttatni. Ellenfelei összeszedék erejüket, míg a nép közt az izgalom a bill érdekében nőtön nőtt. Márcz. 22-én a bill másodszeri olvastatása csak egyetlen egy szónyi többséget nyert, és pedig 608 tag jelenlétében, a mily nagy számmal aligha történt valaha szavazás az alsó házban. April 19-én a ministerek a bizottsági tanácskozásban, midőn G a s c o y n e tábornok azt indítványozá határoztatni, hogy: „Anglia képviselőinek számát nem szabad csökkenteni“ 8 szavazatnyi többség által megverettek. Erre 21-én kijelentették, hogy a billt nem szándékoznak előbbre vinni. Ugyanazon este egy elnapolási kérdésben

22 szavazatnyi többséggel szemközt ismét kisebbségben maradtak. ¹⁾

Ezen utóbbi szavazás döntött. A király másnap személyesen elhalasztotta a parlamentet és pedig azon szándékkal, hogy tüstént feloszlatandja. A pillanat megdöbbenő volt. A király kormánya komoly politikai izgalmak idején a népre hivatkozáék a nép oly rendszabály támogatására hivatott fel, mely mélyen felzaklatta volt érzelmeit, sőt szenvedélyét, de melyet a parlament mind a két háza s az uralkodó körök gyűlöltek.

Az eldöntés e szerint a nép kezében volt s a nép döntött. A reformerek győztes száma került ki a választások alól a kötelezettséssel, hogy a reform billt keresztül kell vinni. Julius 6-án határozatott el az újra is benyújtott billnek másodszeri olvastatása 136 szónyi többséggel (367 pártoló szavazat állván 231 elejtő ellenében.) Egyik estéről a másikra egymást követték a legfárasztóbb és legbotrányosabb tárgyalások a bizottságban. Csak szeptember 21-én értek a bill végére, s az 109 szónyi többséggel keresztül ment. (A szavazás így volt fogalmazva: „keresztül menjen-e a bill vagy nem.“)

Bizonyossággal föl lehetett tenni, hogy a felső ház a bill ellen van; de kétes vala, ha vajjon az akkorihoz hasonló válságban merészkedendene-e a nép akaratának ellenszegülni. Őt éjjen át folytatott vita után, mely egyike vala a felsőház legemlékezetesebbjeinek, oly vita után, melyet méltán nevezhetni nagy történeti eseménynek, a billt október 7-én másodszeri olvastatása alkalmával 41 szónyi többség elejtette.

E szerint a harcztot újra kelle kezdeni. A ministerek a néppel szemközt sokkal inkább meg voltak kötve, hogy sem a hivatalból való kilépésre csak gondolhattak volna. Lord Ebrington indítványára az alsó ház azonnal sietett bizalmi szavazatával támogatni őket.

¹⁾ Hausard's Deb., 3. Ser: III. 1806. Több izben úgy tüntették fel a dolgot, mintha lord Brougham másnap azt állította volna, hogy e szavazás egyértelmű az adómegtagadással. De ily értelmet nem szabad neki tulajdonítani. Indítványról volt akkor szó, mely a liverpooli választást illeté. Csak messze hátul a napirenden volt a pénzmegadó-bizottság jelentésének meghallgatása is felírva, mi azután az ülés elhalasztásával természetesen szintén más napra maradt.

A parlament üléseit október 20-án elhalasztották. Az izgultság, a zavargások s a veszély rövid időköze után december 6-án összeült újra. Azonnal egy harmadik reform-bill adatott be, mely sok tekintetben, a legújabb népszámlálás és más statisztikai firkészetek figyelembe vételével ki volt javítva. A többi változtatások közt az is volt, hogy a tagok összes száma csökkentetni nem fog. E billnek másodszori olvastatása szombatról vasárnap éjjel után, decz. 18-án, ment végbe 162 szónyi többség kívánatára. Márcz. 23-án került ki az alsó házból. Ismét a felső háznál volt a sor elhatározni magát.

Szemet hűyni egy ismétlendő elejtés veszélyei elől, nem vala tanácsos. Soknak elesett volt a bátorsága, másokban győzött a hazafiság érzelme. A vita négy éjjel folyt, azután pedig kilencz szónyi csekély többség juttatta a billt második olvastatáshoz. De evvel a veszély még nem volt elhárítva; mert a peerek, ha nem mentek is a billt még egyszer elvetni, szándékoztak még is módosítványok által eltörni az élet. Azonközben a nép mozgalma veszélyes szint öltött. Elkezdtek a kényszerítés és testi erőszak-eszközöiről tanakodni; politikai egyesületek és monster-meetingek rémitő alakot öltöttek. Válság közeledék, mely az ország békéjét fenyegethet: erőszakoskodásoktól sőt zendüléstől is lehetett tartani.

A bill főereje oda czélza, hogy a mezővárosoktól a választási jog elvétessék. S ime már a peerek első szavazása a bizottságban 35 szónyi többséggel későbbre halasztotta a tanácskozást mind azon határozományok fölött, melyek a választási jog elvételére vonatkoznak. Az ellenszegülő peerek minden biztatásai mellett is, hogy ők messzire menő reform behozatalába beleegyezni készek, ama szavazásból már is eléggé világosan kiderült, hogy oly módosítványokat száudékoznak tenni, melyektől az államkormány, úgy a néppel mint az alsó házzal szemközt, becsületénél fogva köteles volt megvonni beleegyezését. Megjött vala az óra, melyben a ministereknek választaniok kelle, és vagy a felső házat engedékenységre birni, vagy lelépni. E két út előterjesztetett a királynak. A király új peereket teremteni nem akarván, a ministerek beadták lemondásukat, a király pedig elfogadta. Most ismét az alsó ház lépett fel a reform-bill és a reform-ministerium segítségére. Lord Ebrington indítványára tüstént megszavaztak feliratot, mely-

ben változhatlan bizodalomuk kifejezése mellett a lelépő ministerek iránt, kéri a királyt, hogy „csak olyan férfiakat vegyen fel tanácsába, kik el vannak határozva, a népképviselő reformjára czélzó billt úgy, miképen az csak nem régen a (-z alsó) házon keresztül ment, minden lényeges határozmányaiival együtt esonkítatlanul fenntartani.“

A király az új ministerium alakításánál, bármilyen lett volna is különben a színezete, egy feltételtől el nem állt: le kelle magát köteleznie, hogy széleskörű reform-rendszabályt fog keresztül vinni. De, ha mindjárt kész lett volna is a nép maga, vagy az alsó ház, saját rendszabályukkal felhagyni s mást fogadni el annak ellenesei kezéből: — ilyen ministeriumot összeállítani teljes lehetetlen vala. Az izgatottság a nép között nagyobb volt mint valaha, s már véres összeütközéstől lehet tartani a kormány és a nép között, midőn a fejedelem Grey grófot visszahitta tanácsába. Ezzel a bill meg volt mentve. A peerek a felső ház tagjainak szaporitását megelőzni kívánván, a további ellentállással felhagytak. A bill, „az 1832-ik évi nagy levél,“ végre megkapta a király szentesítését.

Most már közelebből kell e fontos törvény határozmányait szemügyre vennünk és megvizsgálnunk, mennyiben szüntette meg fogyatkozásait annak a rendszernek, mely több mint félszázad óta panaszokra szolgáltatott vala alkalmat. Ennek főhibája ama korhadt városkák (rotten boroughs) nagy számában fekvék, melyekben a parlamentbe menendő képviselőt egyenesen csak kinevezték. Ezek közül most ötvenhatot mellőztek olyant, melyeknek népessége a 2000 lelken alul volt, s melyek összesen 111 képviselőt küldtek a parlamentbe. Harmincz más 4000 lelket sem számoló városkától elvették egyegy képviselőjét. Weymouth és Melcombe Regis helységek elvesztették egyenkint mind a kettőt. Ily módon összesen 143 parlamentbeli széket vettek el. A régi rendszer másik hibája abból állt vala, hogy gazdag és népes városok nem voltak képviselve. Ezen is segítettek. Huszonkét nagy város, a főváros kerületeit bele számítva, jogot nyert két két képviselőt küldhetni, húsz más város pedig egyet egyet. Nagy népességű megyék szintén figyelembe vétettek, mert a megyei képviselők száma 94-ről fölemeltetett 159-re. A nagyobb megyéket

kerületekre osztották, a választatandó képviselők számát pedig a választó testületek fontosságához mérték.

Egy másik panasz a választói képesség korlátoltságára és egyenlőtlen felosztására vonatkozék. Ennek orvoslása végett a mezővárosokban a választási képesség szűk korlátait elhárították, a 10 font st.-nyi háztartás (azaz valakinek tulajdonához tartozó, s 10 font st. haszonbért jövedelmező birtok) jogot nyert a képviselők választásában részt vehetni. Csak a testületileg rendezett városok freemenjei maradtak sértetlenül eddigi választó joguk birtokában, de a választó jog a városka kebelében létező lakástól tétetett függővé. Azok a freemenek pedig, kik még csak 1831-ki márczius óta lettek azokká, a választási jogot nem nyerték meg; mert ilyeneket tömegenkint csináltak volt legközelebb, hogy az utóbbi általános újjáválasztásnál a reformpárti jelöltek ellen szavazzanak. E czélnak akkor meg is feleltek, de most üres kézzel kellett elmenniök. Ezentúl csak születés vagy mesterinas képében tett szolgálatok képezék az egyetlen utat, valamely város kiváltságos polgári jogát (freedom) megszerezhetni, melylyel azután a választási jog is járt.

A megyei választó testületek három osztályból nyertek szaporodást, választási jog adatván a zselléreknek (copyholders) bizonyos évszámra szerződött földbérloknek, és tetszés számra szerződött bérloknek (tenants at will, vagy is olyanok, kiknek szerződése nem szabott évszámra szól, hanem az érdekelt felek kölcsönös tetszésétől függ); de csak úgy, ha legalább 50 font st.-nyi haszonbért fizetnek. Az utóbbiak osztályát Chandos örgróf indítványára az alsó ház tette a billbe az államkormány akaratja ellen. E toldalék czélja vala a földbirtokosok befolyását nevelni, a mit valóban el is ért; s minthogy általa a választók száma jóval nagyobb lett, legalább a reform-törvény szabadelvű szándékainak látszott megfelelőnek.

Egy további baját az ő választási rendszernek találták a választások roppant költségeiben. Ezen is ügyekvének segíteni a választók összeírása, a megyék és városok alkalmas választó kerületekbe való beosztása, s a választó napok megrövidítése által.

A törvény merész volt és messzeágazó, de még is mérsékelt s az alkotmánynak megfelelő. Népies de még sem demokratikus

lévén, a szabadságot kiterjeszté a nélkül, hogy a felforgatásnak eszközül szolgáljon. Cak két évvel előbb még megtagadta volt a parliament a választási jognak kiterjesztését bárcsak egy azelőtt képviseletlen városra is : most ellenben e jogkör-tágítást jó nagy mértékben foganatosította a törvény. Azt e törvény indítói sem állították soha is, hogy ők elméletileg tökéletes valamit hoztak létre, vagy hogy későbbi államférfiaknak már nem marad mit tenniök ; de azt az érdemet tőlök megtagadni lehetlen, hogy a veszedelmes munkát remekül hajtották végre. A még megmaradt vagy újra becsúszott fogyatkozásokról későbbben lesz szó, az erőködések megemlítésénél, melyek ama bajok elhárítása végett azóta tétettek. De bármilyenek volnának is ezek, a Bill of Rights törvényétől fogva egy sem keletkezett, mely jelentőségre nézve ezzel mérközhethének. Nehéz küzdelmekbe került, az igaz, de halbatatlan hirt is szerzett az államférfiaknak, kikben e törvény gondolata támadt, s kik elég bátrak voltak a gondolatot meg is valósítani.

A skót választó rendszer fogyatkozásai még kirívóbbak voltak majdnem mint az angolországiak, s így azok sem kerülhették ki jó szerivel lord Grey mindenre gondoló reformterveit. 1831-ben márcz. 9-én nyújtatott be egy bill a skótországi választás rendszerének javítására. Az angol rokontartalmú bill fölötti viták valamint a parliament rögtön történt feloszlata megakasztá a skót bill haladását. Ugyan e sors érte az 1831-ki rövid ülésszak alatt ; de az 1832-ben kivívott általános győzelem a reform ügyében, javára szolgált a skót billnek is. Az összes választási rendszer új alakot nyert. Egyesülése alkalmával Skótország összesen 45 képviselőt kapott. E számot most 53-ra emelték, melyből 30 a megyékre esett, 23 pedig a városokra és mezővárosokra.

A megyéknél a választási jogot minden birtokosra kiterjesztették, kinek évi jövedelme 10 font st.-re rugott, azon kívül a földbérlok némely osztályaira is ; a városoknál a 10 font st.-nyi háztartásra.

Irland képviselote az angolországinak sok hibáiban osztozott. Sok irlandi városka már akkor vesztette volt el választási jogát, mikor a két ország egyesült. Ennek következtében ily jogelvonások a reformtörvénynek Irlandra vonatkozó részében nem is fordultak elő. E helyett elvették a választási jogot a testületektől s átadták azt a 10 font st.-nyi háztartásoknak. Ezen kívül a

megyéknél is a választók számát tetemesen rendelték szaporítani; az irlandi képviselők összes számát pedig, melyet a bekelezési törvény 100-ra határozott, most 105-re emelték.

Az 1832-ik évi három nagy törvény közül ez sikerült legkevésbé. Mindjárt keletkezte után hangzottak a panaszok a választási jogosultság nem eléggé széles kiterjesztése fölött, s a választók névjegyzékeiből csakugyan ki is tűnt, hogy sokkal kevesebben vannak mint gondolták vala. Ismételt tárgyalások után 1850-ben új törvénybe egyeztek meg, mely mezővárosokban a választás jogát a 8 font st.-re becsült földbirtokosokra terjesztette ki, a megyékben pedig a választók számát szintén megszaportotta.

Ily módon állítottatott tehát a népképviselőt szélesebb alpra. Nagy néposztályok vétettek fel a választók soraiba, úgy hogy az alsó ház tényleg lett a nép érdekeinek és politikai érzelmeinek képviselőjévé. Ehhez képest követett is a parlament a reform után a korábbi időknél szabadabb elvű és a haladás elvének inkább megfelelő politikát; maga is mind erősebbnek érezte mind pedig tevékenyebbnek mutatta magát; inkább hallgatott a közvéleményre, s inkább is számolhatott a nép bizodalma. Azonban most is mutatkoztak még gyógyulásra váró komoly bajok.

Különösen érezhetőleg léptek fel a választásnál a megvesztegetések. Ezeknek mellőzéséről a reform-törvény egyenes úton nem gondoskodott. A választási jog kiterjesztésénél a törvényhozás az új választók függetlenségére, az általok új joguk gyakorlásában tanusítandó közszellemre, valamint a megvesztegetés ellen fennálló törvények hatályára tartott vala számot. De a megvesztegethetőség gazdag országokban mindenütt sebhető oldalát képezi a szabad intézményeknek. Csakhamar ki is tűnt, hogy minél több szavazatot teremtettek, annál több volt eladó. Nem is a nomination boroughsnak csűfolt kis helyeken, hanem ott, hol a választók csekély száma választó testületképen volt szervezve, dísztelenkedett volt azelőtt is a megvesztegetés leginkább, mert a választók a földesurakéhoz hasonló kiváltsággal élvén, áruba bocsátották a parlamentbeli székeket, mikkel személyes befolyásuk útján rendelkezhetének.

A reformtörvény pedig épen azokat a mezővárosokat törölte ki a jogosítottak sorából, melyekhez a megvesztegetés nem fért, azokat a városkákat ellenben megtartotta, s azokat a választókat

szaporította, a hol és a kik között a megvesztegetés otthonos volt; hozzájuk még újakat is jogosított fel, kik és melyek ugyanannak a kísértetnek ki voltak téve. Ha csak erkölcsi befolyások nem szolgáltak ellensúlyképen, az új törvény a jogárulást még inkább nevelte hogysen csökkentette. E förtelmes adásvevésnek az ország növekedő vagyonsága szolgál vala forrásul; a kincsek összehalmozódása pedig, mely ama korban soha az előtt nem ismert magasságra emelkedett, dajkálá azt. Ha egykor a Nábobok kincses ládáitól indult ki a megvesztegetés, mennyivel nagyobb kísértetbe vitte az embereket a jelen idők embereinek mesés meggazdagodása? Gyapot, szén, vas, gőzerő és vaspálya sok ezer embert tettek a régiebb idők pénzfejedelménél is gazdagabbá. Az Ausztráliából került kincsek magokra is felérhetnek India korábbi kincseivel. S azok az emberek, kik így szereztek vala vagyonukat, rendesen erélylyel és a közérzetre támaszkodva fogtak hozzá, s oly vállalatokkal foglalkozván, melyekre nézve a parlamentbeli befolyás kívánatos lehetett, vagy oly kitüntetést keresvén, mely kártársaikra is diszt áraszthatott, igen is jogosítva érezhették magokat, hogy a választók érdekét és rokonszenvét igénybe vegyék. Ilyen jelöltek nem szükölködtek a szavazatok megszerzésére szükséges eszközök nélkül, hahogy különben köz-érdemeiknél fogva nem rendelkezhetének velök; ismeretes vagyonságuk pedig felingerlé a választók pénzvágyát. A gyarapodó jóllét megteremtette a megvesztegetés eszközeit, a választási jog kiterjedése pedig szélesbítette az eszközök hatáskörét; a városi választó testületek tagjainak megszaporítása még nem ment volt annyira, hogy a választásokat ellensúly gyanánt minden helytelen kerítgetés elől elvonhatta volna

A megvesztegetés erkölcsi és társadalmi bajai ekképen csakugyan növekedhettek; politikailag azonban kevésbé éreztették hatásukat. Az előtt az alsó ház tagjainak nagy száma köszönhető a megvesztegetés egyik másik nemének székét a parlamentben: most alig érdemel említést azoknak száma, kiken ily szenny látszik. Az előtt a független képviselő ellensúlyának hiánya érezhető volt a parlamentben: most ennél van a túlsúly az alacsony elemek fölött, melyek az alsó ház alkatrészei közé vegyülnek. Azon kívül pedig a megvesztegetés útján megválasztott tagok politikai tevékenységén nem igen üt megválasztatásuk hibás volta csorbát.

Ezelőtt nyolczvan évvel szavazataik a király vagy ministerek rendelkezésére állandottak; most összevissza oszlanak szét minden pártok között. Gazdagabbak lévén, hogysem állomások vagy előnyök után esengnének, ha ilyeneket ezen az úton remélni lehetne is, de czimek és kitüntetések után is ritkán áhitozván: nem támogatják megvesztegetett emberekül az épen a nyeregben ülő ministereket, hanem politikai meggyőződésök szerint sorakoznak a ház mindenféle pártjai közé, s a nyilvános hivatás kötelességeiben becsülettel járnak el.

Megvesztegetett választások elleni panaszok 1832 óta nagyon is gyakran fordultak elő; de a legroszabb példákat szolgáltatták a roszbirü kis mezővárosok, melyeket a reform-törvény nem bántott. Sudbury régóta kiténtette magát nyíltan üzött galád jogárulásai által. Ezt üztek ott 1832 után is, de végre választási jogának elvesztésével meglakolt érte. Ugyanez a sors érte néhány évvel rá a nem kevésbé megvesztegetett St. Albans is. Megvesztegetésről vádoltattak Warwick, Stafford és Ipswich. A testületileg szervezett városokban épen a freemenek képezték a választóknak megvesztegetési vádakkal leginkább terhelt osztályát. Választási jogosultságukat a reform-törvény nem illette: ők meg visszaéltek vele továbbra is. Yarmouthban az erkölcsi elkorcsulás annyira ment, hogy a törvény a freemenek testületétől mint testülettől vette el a választási képességet. A megvesztegetés azonban nem szoritkozott a freemenekre csak. A városi többi választók (a 10 font st.-nyi háztartások), az új törvény teremtményei, nagyon is gyakran megmutatták, hogy e jogra méltatlanok. Mások példája által elcsábítatva, a választó testületnek rendesen kis köre miatt neki bátorodva, kitétték politikai erényöket a kisértetnek, s a megvesztegetés rohamos támadásainak ellentállni nem bírván, elestek. Számos esetben e választóságokat, ha hogy vétségök nem volt eléggé súlyos, s nem olyan, mely a választási jog teljes megvonását igazolhatta volna, annak ideiglenes felfüggesztésével büntették meg.

A parliament azonban arról is gondolkozott, mi módon lehetne ama gyalázatos visszaéléseket általános rakonczával fékezni. A választási jog ideiglenes felfüggesztése s teljes megvonása sem mutatkozott e végre elegendőnek; az alsó háznak s az új választ-

tási törvénynek jóhíre pedig követelve követelték, hogy ilyenemű otromba visszaélések hatályosan fékeztessenek.

Az első enemű rendszabályt lord John Russel vitte a ház elé 1841-ben. Ugyanis sok olyan képviselő, kik megvesztegetés útján jutottak volt székeikhez, kisurrant a fölfedezés elől a választási bizottságok által követett bizonyítási rendszer védelme alatt. Ama bizottságok t. i. — s nem ok nélkül, — mindenek előtt azt kívánták bizonyíttatni, hogy a megvesztegető ember a követnek vagy jelöltnek meghatalmazottja volt. Mindaddig, míg az ily meghatalmazás tényképen megállapítva nem volt, a megvesztegetés vádjának további feszegetésébe a bizottság nem bocsátkozott, mert a megvesztegetés, ha nem történt meghagyásból, a választás érvényességét nem érintette. Valabányszor tehát a meghatalmazást bizonyítani nem tudták, a mi sokszor történt, a megvesztegetési vádak azonnal elejtettek, a képviselő megtartotta székét, a megvesztegetett választók pedig a fölfedeztetést kikerülték. Hogy a vizsgálat meghiusultának okát elháríthassák, az 1841-ik évi törvény megváltoztatta az eljárást s azt hagyá meg az ilyen bizottságoknak, hogy előbb állítsák össze a bizonyítékokat arról, hogy a megvesztegetés vádja csakugyan alapos-e vagy nem, s ne bocsátkozzanak előbb annak nyomozásába, meghatalmazásnak van-e nyoma vagy nincs. Ez által azután sokszor sikerült bizonyítani azt is, és pedig épen amaz általánosabb ténynek megállapítása által. De még akkor is, mikor a meghatalmazás kiállítását nem sikerült napfényre hozni, a megvesztegetésnek minden egyes lépését, bárki tette is, miután azt a tanúk vallomásai kimutatták, be lehetett a háznak jelenteni.

E rendszabály e szerint megkönnyebbitette ugyan a megvesztegetések fölfedezését, de egyúttal meg nem érdemelt szigort háritott a képviselőkre, kik a székét a parlamentben már is elfoglalták vala. Sokszor a gyanút használták a meghatalmazás bizonyítékául, úgy hogy nem egy követ elvesztette székét oly lépések miatt, miket hivatlan ügynökök tettek, mindamellert, hogy a követ ellen nem lehetett sem a tett lépésekről való tudomást, sem az ügynökökkel való egyetértést bizonyítani. Úgy, hogy ezen törvény alkalmazásánál a bizottságok inkább vétettek túlságos szigor, mintsem túlságos engedékenység által. A választási fogások nyomozását alkalmilag a bizonyítást illető törvénynek változ-

tatása által is megkönnyebbitették, melynél fogva megengedtetett, hogy a belépett képviselőket vagy követjelölteket személyesen is chessen vallatni.

Az 1841-ik évi törvényt a következő évben, követte egy újabb, mely a megvesztegetés elleni vizsgálatot még akkor is rendelte folytatgatni, mikor a választási bizottság már bevégezte volt eljárását, vagy azon esetre is, ha a vád visszavonatott volna. E rendszabály azonban nem talált. Ennélfogva 1852-ben más törvény kelt, mely rendelé: a korona nevezzen ki a két ház indítványára biztosokat a megvesztegetés elleni nyomozás intézése végett. A parlament nem is volt a komoly szándék hijával, hogy a megvesztegetéseket fölfedezze s abban részes tagjait megbüntesse; de a bajnak kiirtására s a megvesztegethető választók megbüntetésére czélzó rendszabásaiban kevésbé volt szerencsés. A biztosok leleplezéseinek nem volt semmi eredménye. Canterburyben az egyik választásnál 155 választót vesztegettek meg, a másiknál 79-et; Maldonban 76-ot, Bornstapleben 255-öt, Cambridgeben 111-et, Kingston upon Hullban nem kevesebbet 847-nél. A most nevezttük városban három választás alkalmával összesen 26,000 font st.-t költöttek el. E miatt 1854-ben beadtak billeket, hogy a megvesztegetés e helyeken elkerültessék, s a megvesztegetésben elmarasztalt választóktól a választás joga megvonassék. A törvény azonban, mely az idevágó nyomozásokra a felhatalmazást megadta, biztosította egyszersmind a tanúskodandó választók számára a büntetlenséget. Ebből azonban az következett volna, hogy hát, ha vallanak, akkor választási joguk elvesztése — mint az őket érhető büntetések egyike — ellen is biztosítva lesznek.

E billeket e szerint visszavonták. Egyik bizottság azután 1858-ban jelenté, hogy Galwayban 138 freemen hagyta magát megvesztegettetni. Ennek nyomán beadtak egy billt, mely szerint ama helység freemenjei a választás jogától megfosztattak volna, de ugyanazon oknál fogva megbukott ez is.

Meglepő leleplezések jelentettek be 1860-ban a régi Gloucester város dolgában. A joggal való cserebere ott régtől fogva honos volt. Egyetlen egy követjelölt 1816-ban egy választás alkalmával 27,500 font st.-t költött; egy másik 1818-ban 16,000 font st.-t. Most meg az sült ki, hogy az 1859-ki utolsó választásnál 250

választót vesztegettek meg, s hogy 81 ember járt el a megvesztegetés végrehajtásában.

Régebben azok a helyek, melyek már 1832 előtt is küldözgettek képviselőket a parlamentbe, tüntették volt ki magokat romlottságuk által: de 1860-ban azt az elcsüggesztő fölfedezést tették, hogy a népes és virágzó Wakefieldben, a reform-törvény egyik teremtvényében, a megvesztegetés nagy mértékben üzetik. 86 választó volt megvesztegetve, s oly buzgósággal hajhászták a szavazatokat, hogy nem kevesebb mint 98 ember volt a veszegető.

Gloucester és Wakefield, módosított büntetésképen, csak ideiglenesen veszítették el választási képességöket; az alsó ház pedig épen úgy nem tudta most mint régebben is, mi módon lehetne e bajt tartósan orvosolni.

Már 1854-ben kerestek általánosabb és szélesebb körű gyógyszert. Azt akarták, a jelöltek tétessenek meg minden választási költséget kellek a végre kinevezett felhatalmazottak, s a választásra kiküldött számvevő tisztt (auditor) által, az illető számadások pedig bocsátassanak közre. Azt remélték, e biztosító szer utóljára is a költségek törvény általi megszabását vonandja maga után; de ezen szer hatása azóta sem igen tudta megnyerni a várakozók bizalmát.

Az akkor csak szabott időre alkotott törvény, koronkiunt megújítatván, 1858-ban módosított.

Ha vajjon törvényszerűleg meg van-e engedve, hogy a választók úti költséget kapjanak: e kérdés soká kétes volt, mivel a különböző bizottságok majd így nyilatkoztak vala, majd amúgy. Ilyen fizetéseket könnyen lehet a megvesztegetés lepleül alkalmazni, de oly választókon is lehet megengedhetőleg könnyíteni velők, kik ebbeli jogukkal igazság szerint akarnak élni. Az 1854-ki törvény e kételyeket el nem háritotta. Birói döntvény azonban megalapítá, hogy az úti költségek megfizetését nem kell megvesztegetésnek tekinteni, ha a fizetés által a választónak csakugyan kárpótlást szándék adni a költségekért, miket neki útazása a választás helyére okozott, a helytelen befolyás gyanúja ellenben ki van zárva. Az 1858-ki törvény követte ugyan az ezen ítéletben kifejezett elveket, nagyobb hatály kedviért azonban hozzátette: a követjelőlt vagy annak írásos meghatalmazottja megszerezheti ugyan a választóknak az útazásra való alkalmatosságot, de tilos magok-

nak a választóknak e célra valamit fizetnie. Ez ellen már akkor is tettek az azóta többször ismételt megjegyzést, hogy az ily óvatosan korlátolt de még is törvényesen megadott engedély a választók úti költségeinek visszapótlására, még is csak hozzájárul szintén a választási költségek szaporításához. — Előre lehet látni, hogy a törvényhozás előbb utóbb kénytelen lesz e csakugyan többféle szempontot nyújtó kérdéssel még tovább is foglalkozni.

Az újabb törvények célja: a követjelöltek törvényengedte kiadásait pontosan meghatározni s nyilvános számadást lehetségessé tenni. E határozmányok egyszersmind az olyan jelöltnek, a ki el van határozva a törvénytelen követelések elől menekülni, védelmet nyújtanak, vagy legalább akadályt vetnek azoknak útjába, kik a törvénynyel különben nem sokat törődnek. Hogy azonban hatályos óvszerül a megvesztegetés ellen korántsem szolgáltak, arról a választó bizottságok és a kiküldött biztosok legújabb nyomozásai tesznek tanúságot. Mind a mellett, hogy voltak esetek, hol a megvesztegetés nagy választó testületekre is rábizonyodott, mégis főleg kis helyeken üzte az garázdálkodását; s így talán még további orvoslást is lehetne várni, ha a választó testületek több főből állanának, a választó kerületek pedig szélesbítettének. Az annyira komoly baj elhárítására, nincs kétség, még erőyes eszközök fölött fognak tanakodni; de aligha nem maradandanak ezek is midaddig hatás nélkül, míg a közvélemény nem fogja határozottan és félreérthetetlenül a megvesztegetés eszköze fölött eltörni a kárhoztatás vesszejét. Volt idő, mikor a törvény gyilkosságnak tekintette a párbajt s úgy is bánt vele; de hiába: a halálbüntetés nem volt elég erős azt mellőztetni. De rögtön megszűnt, mihelyt a társadalom művelt osztályai az annak idején tisztes szokásnak, mint a mai erkölcsökhöz már nem illőnek, hátat fordítottak. Választók, kik az odanyújtott szavazatbért szívesen fogadják, mindig lesznek; de a követjelöltek a társadalomnak olyan osztályához tartoznak, mely magát kortársai ítélete alól ki nem vonhatja. Ennek kell őket oly kihágástól tartóztatnia, melyet törvény és közvélemény egyenánt kárhoztatnak.

A reform-törvény előtt és után a parlament szerkezetét és a választási jogot illető más kérdések is képezték a vitatkozások tárgyát, melyek e közlésünkben sem maradhatnak érintetlenül.

A küldetés idejének megrövidítése lett volna egyike azon

változtatásoknak, miket sokszor követeltek. 1694 előtt az egyszer megválasztott parliament midaddig folytatta tevékenységét, míg vagy a korona fel nem oszlatta, vagy trónváltás nem jött közbe. A II. Károly alatt választott parlamentek egyike 18 évig tette kötelességeit. A Triennial-Act után a parliament, ha csak előbb fel nem oszlatták, a harmadik év lefolytával érte végét. A három éves időt az I. György trónuraléptekor alkotott Septennial-Act kinyújtotta hét esztendőre. Ez a törvény, melyet közhasznossági szempontból hoztak, politikai veszély idején keletkezett. Az ország alig pihente volt ki az 1715-ki zavarok következeit, a kormány a trónkövetelőnek jakabpárti követőitől való félelme alól még nem volt felmentve.

II. György alatt (1734 és 1741 közt) azon voltak, hogy a Septennial-Act on változtassanak. A következő uralkodás kezdetétől fogva Alderman Sawbidge nyújtott be évről évre egész haláláig indítványokat, a parliament tartamának rövidítése végett. 1771-ben kijelenté lord Chatham, „hogy ő komoly és érett megfontolás után három évig tartó parlamentet kénytelen óhajtani.“ Későbbben e kérdést közösen tárgyalák a parliament-reform terveivel, s az egy részét képezé a „népbarátok“ által 1792-ben indítványozott reformoknak. Akkor is valamint 1797-ben is Mr. Grey vállalkozott szónoklásának, ki azt a választó rendszer javításával hozá kapcsolatba, hogy a parliament felelőssége a nép irányában ez által is elősegíttessék. De a kik a parliament tartamát rövidíteni kívánák, nem tudtak a megállapítandó évszámra nézve megegyezni, némelyek egy évet kívánván, mások hármat, még mások pedig ötöt. A gyökeres reform tervezői rendszeren egy évi parliament mellett buzogtak.

Az újabb időben a Septennial-Act eltöröltetése, az állampolitika különálló kérdése gyanánt, gyakran tárgyalatott minden tartalékgondolat nélkül s kellő higgadsággal. 1817-ben Mr. Brougham jelentett vala be egy e tárgyra czélzó indítványt, de maga ejtette el ismét. Sir Robert Heron 1818-ban indítványozott engedélyt ilynemű bill beadhatására. Sir Samuel Romilly és Mr. Brougham támogatták. Indítványa mindazonáltal kevés helyeslést és figyelmet nyert. Azontúl e kérdés egész a reform-törvény kibirdetéséig pihent. 1833-ban, 1834-ben és 1837-ben Mr. Tennysonban akadt neki ügyes bajnoka;

nagyszámu pártolás juta osztályrészéül, de ennek daczára mindig csak kisebbség szavazott mellette. Utolszor épen csak 9 szónyi többség szavazta le (96 állván ellene, 87 pedig mellette), még sem fogta pártját egyik sem azok közül, kik a parliament reformját vitték volt nem régen keresztül. A reform által ugyanis az alsó ház felelőssége a nép irányában nagyot emelkedett vala, s így annak szerzői meg voltak győződve, hogy a parliament alkotmányában teendő még több változtatás nem szükséges. Mr. Sherman Crawford legközelebb 1843-ban hozta a kérdést újra szóba, de csak kevés bátoritást ért vele. Végre 1849-ben Mr. Tennyson D'Eyncourt volt az, ki 5 szónyi többséggel (46 szavazattal 41 ellen) nyert engedélyt billnek benyújthatására. E váratlan siker daczára e tárgy azóta megszűnt a parliament figyelmét foglalkoztatni, habár mint elméleti nézet más helyeken bő tárgyalásnak szolgált anyagául.

A Septennial-Act megszüntetése okául több ízben felhozták, hogy I. György parliamentje visszaélt illetékességével akkor, mikor saját létét meghosszabbította, s hogy elismerve is az akkori pillanat szükségét, még sem kellett volna ama rendszabályt hosszú időre megállapítani. Erre válaszolák, hogy ha netalán valami igazságtalanság történt volna is, ez csak az akkor élt népet érte volna, melynek elégtételt szolgáltatni most már úgy is lehetetlen. De nincs is azon állításnak, mintha az illetékéségen akkor túlméntek volna kellő alapja. Ezt elfogadni annyi lenne, mint a parliament illetékéséget az alkotmány által sehol el nem ismert korlátok közé szorítani. A parliament hatáskörét szorosan kimért határok nem szabják ki; hatalma törvényeket megállapítani és ismét eltörölni nincs határok közé szorítva. Minden cselekvényét azonban lehet ismét új vizsgálat alá vetni. A parliamentnek előleges felosztatása nélkül, közel száz esztendőnyi idő alatt, mind Skótország mind Irland bekebelezése végrehajtatott, mi által nemcsak amaz országok parliamentjei megszüntettek, hanem az angol is alapostul új alakot öltött, vagy is oly változások történtek, melyek a Septennial-Act jelentőségét jóval felülmulják. Ha egyébiránt tanácsosnak tartotta volna a parliament, bisz akkor ezt a törvényt is bármikor eltörölhette volna ismét. Észszerűn véve a dolgot, a parliament tartamának megrövidítése mellett jelenleg más okot érvényesíteni nem lehet, mint a nagyobb czélszerűséget.

A változtatás utáni vágy leginkább azon alapszik, hogy illendőnek látszik a nép képviselőit arra kényszeríteni, hogy többször adjanak választóiknak számot. Minél rövidebb időre szól a megbízás, annál óvatosabban fognak annak hatalmával élni, annál inkább a közvélemény szavára figyelni. Állítatott, hogy oly parlamentbe nem lehet bízni, mely hét esztendeig a néptől független s a ministerek befolyásának van alávetve; továbbá, hogy akkora idő alatt minden valószínűség szerint megváltoznak mind az ország viszonyai, mind a követek cselekvésmódja, s a mi a kezdetben tetszett, meglehet hogy utóbb már nem kell.

Más oldalról kiemelték, hogy tetteleg egy parlament sem tartott 6 évnél tovább; s tekintve a gyakori feloszlatásokat, a parlamentek tartama különböző időkben középszámmal csak három vagy négyéves volt. ¹⁾ Ha a parlament tagjai csak három évre választatnának, megbízásuk a körülmények tekintetbe vételével gyakran csak egy esztendeig fogna tartani. A választások most is eléggé hamar következnek egymás után a végre, hogy a képviselőt választói előtt felelőssé tegyék; gyakrabban ismétlődő választások pedig szükségtelen táplálékot fognának a politikai izgatottságnak nyújtani és szaporítani a választások költségeit, melyek ellen már annyi a panasz különben is.

Az érdekeltség e kérdés iránt újabban nagyot csökkent; nem annyira azért, mintha a parlament bétesztendei tartamát elméletileg helyesebbnek tartaná valaki a rövidebbnél, hanem azért, mert általánosan meggyőződtek arról, hogy az alsó ház a népnek felelettel csakugyan tartozik, s ügyekszik is kivánságait tétova nélkül teljesíteni.

Egy másik kérdéses és a parlamentben sokszor vitatott tárgy a „ballot“, vagy is golyóval való (az az titkos) szavazás, melyről választásoknál, népgyűléseken és hirlapokban sok szó folyt. Közvetlenül a reform-törvény kelte után panaszok hallattak, hogy mi haszna terjesztettek szélesebbre a választás jogát, ha nem

¹⁾ Sir Samuel Romilly felhozá (1818-ban) hogy III. György 11 parlamentje közöl nyolcznak volt 6 éves tartama. Későbbi idők más eredményt adnak, IV. Vilmos trónraléptétől fogva (1830 óta), harmincz esztendőnyi időszak alatt, nem értünk kevesebbet 10 parlamentnél, s e szerint középszámmal egyre egyre csak három esztendő esik.

lehet vele szabadon élni. Azt állíták : a nagy földesurak a megyékben, a gazdag dolgozatók a városokban kényszer alatt tartják a választók szabad akaratját, és nemcsak saját nézeteik hanem lelkiismeretök ellen is szavaztatják őket. Ótalmul ilyen befolyások ellen, — mondának, — a titkos szavazhatás multhatatlanul szükséges. A választási jogban való részesítést, az arravaló szükséges eszközök megadása nélkül szemfényvesztésnek nevezték. A választókra gyakorlott nyomás azonban, mely ellen e panaszok emelkedtek, nem most vette eredetét. Régi dolog volt az, csak hogy az előtt a birtokjogból önként folyó természetes jogként tünt vala fel. Köztudomásu dolog volt, hogy egynehány egyetértő földes úr egyenesen kinevezhette megyéje képviselőjét. Ők oly jóhiszemmel vitték freeholderjeiket a választásához, mint a felföld valamely főnöke a maga clanját a harciba. De most a választás új rendszere lépett életbe. Most a nép nagyja hivatott meg tömegesen választásra, s a választók újdonszerű osztályai keletkeztek annak következtében.

A kötelékek, melyek a választót földes urához kötötték volt, meglazultak, s a földes urak, miután közvetlen befolyásukat elvesztették, más úton törekedtek azt ismét megszerezni. A reformtörvény által a választás jogával felruházott földbérlők képezék épen a választók azon osztályát, mely, mint a legkevésbé önálló, leginkább érezte az ótalom szükségét. Cicero a titkos szavazást a szabadság néma védhajnokának nevezte, — *tabella vindex tacita libertatis*; ezt kívánták akkor a szabad választás biztosítása végett. A szavazat golyónak mindenek előtt ugyan a választót kellett volna megfélemlítés és jogositatlan befolyások ellen ótalmaznia; de a megvesztegetés ellen is azt ajánlák óvszerűl.

Az ellenkező okok sokkal tarkábbak, hogysen azokat röviden elő lehetne adni. A legerősebb talán az, hogy minden politikai munkásságot nyíltan kell végrehajtani és képviselni; hogy ezen elv nyomán a parlamentben végbemenő minden vita és minden szavazás adatik közzététel útján a népnek tudtára; hogy a választók nem igényelhetnek joggal feloldatást a nyilvánosság törvénye alól, melynek az ő kormányzóik és képviselőik is alá vannak vetve. Mi oknál fogva kellene épen a választóknak a felelet kötelességén kívül állniok? De az elméletet mellőzve, tagadták a szavazatgolyó gyakorlati hatályát is. Állíták, hogy, a hol megfélemlítéssel szán-

dék hatni, nem lesznek oly eszközök hijával, melyek által a titkos szavazás daczára, a választók szavazását föl lehessen fedezni. De a megvesztegetésnek sem záratik el útja, mert a megvesztegető szavazat-hajhász az által biztosítandja magának a kapott ígélet teljesítését, hogy az odaigért összegek kifizetését a választás eredményétől teszi függővé.

A titkos szavazás védelmezői alkalmasint épen úgy túlságba estek, midőn kedvencz gondolatuk előnyeit képzelék, mint túlságba esnek annak ellenzői, midőn annak veszélyes és káros oldalait vizsgálják. Olyan rendszabály az, mely fölött őszinte reformerek nézetei meg nem egyeztek hajdan, s nem egyeznek meg ma sem. Védelmezőinek száma és befolyása koronkint emelkedett, s ismét apadt. A nézetek azonban oly sokféleképen ingadoznak mindig, hogy politikai figyelőnek most is nehezebb esnék megjósolnia, vajjon nem fog-e valamely napon a titkos szavazás a párt-harcok válságaiból győztesen kikelni, vagy pedig nem fog-e félretétetni, mint merőben elméleti kérdés, mely épen ennél fogva nagyon is alkalmas vitatárgyul szolgálhat röpiratok szerzői és vitatkozó egyesületek számára.

1837-ban Mr. Grote fogta pártul a titkos választás kérdését, és azon időtől fogva 1839-ig mindig védte egész sorával a mértékteljes és bölcselő beszédeknek, melyek mind állambölcsőségének, mind tudományának és ügyességének becsületére valnak; a mennyiben az elméletileg kimivelt államférfiu higgadt komoly szellemével szötte okoskodásait, nem pedig a gyökeres reformerek erőszakos hevével. Becsületes törekvéseinek sükerült is a kérdéses ügyet mind a nép előtt előmozdítani, mind a parlamentben jobbhangzásúvá tenni; s mig 1833-ban csak 106 pártolója volt (211 ellenzőjével szemben), 1839-ben a pártolók száma már 216-ig emelkedett (333 ellen). A kérdés akkor sem ment feledésbe, midőn Mr. Grote a parlamentből kivált; mert újra felvette 1842-ben Mr. Ward; 1848 óta pedig Mr. Henry Berkeley tette azt magáévá. Évről évre szóba hozta a kérdést s az életből merített tények egész tárházát hordta fel tréfás elbeszélésekkel és szeszélyes ötletekkel fűszerezve, de mindezekkel sem tudott nagy tért nyerni.

1848-ban öt szónyi többséggel vitte keresztül egyik indítványát; de már 1849-ben ismét 51 szónyi többséggel állá szemközt;

1852-ben ellenfelei többsége 101-re ment, mely 1860-ban 107-re emelkedett. Ily rákhaladása a többségnek egy szabadelvű rendszabály ügyében inkább arra mutat, hogy elvégre is meg fog bukni, mint ha minden előlépés és hátrálás nélkül egy állapotban vesztegelne.

A megválasztási képességet sokféleképen korlátozó törvények, melyek 150 évig változó alakban fennállanak, a választási reform életbeléptetésével eltűntek. Szinleg azért, hogy a választási megvesztegetések méteye eltávolíttassék, elején azt indítványozák, ne lehessen az alsó ház tagja, kinek földbirtoka nincsen. A mezővárosokban ugyanis a jogárulás főleg a kereskedelmi világ betolakodó gazdagságával, mely semmi helyhez nem volt kötve, s így helyi befolyást sem gyakorolhatott, kapott lábra. A nagy földbirtok természetes féltékenysége volt e szerint az, mely ama megszorításban fegyvert keresett vetélytársai ellenében. 1696-ban egy törvényjavaslat, az első, mely a képviselőtől földbirtokot kívánt, oly tetszéssel fogadtatott, hogy mind a két házon keresztül ment. A király azonban, ki a kereskedelmi érdekek felé hajol vala, megtagadta helybenhagyását tőle. Egy évvel rá egy új hasonló bill ment az alsó házon keresztül; de már a felső házban elesett, melynek tagjai időközben felérték vala észszel, hogy a feltételül kikötött kis földbirtok a squirek befolyását csak nevelni, a főnemesség hatalmát ellenben csökkenteni fogná, mert eddig úgy voltak szokva, hogy a kisebb mezővároskákban vagy családjaik egyegy tagját, vagy tőlök függő más személyt választattak meg.

Ann a királyné uralkodása alatt azonban a jog az alsó házban ülhetni még is földbirtoktól tétetett függővé, s a megválasztathatás ezen feltétele egész 1838-ig állott fenn. A most mondtuk évben e feltétellel felhagytak, azonban úgy, hogy egyenlő értékű ingatlan vagy ingó vagyon birtoklását, egyenkint vagy vegyest, kívántak helyette. 1858-ban elengedték ezt is, és azóta a megválasztathatás nincs többé birtoklási feltételekhez kötve. A most tárgyaljuk megszorítás eredeti alakjában gyűlöletes volt és igazságtalan; fennállása egész ideje alatt pedig rendszeresen kibúttak alóla. Nagyon valószínű, hogy a féltékenykedéseket, melyekből eredt, aligha élte volna túl oly sokáig, ha a radikal reformerek nem rontanak oly túlságos hévvel rá. Minthogy ezek ama megle-

hetős jelentéktelen törvénynek eltörlését úgy kiáltották volt ki, mint e g y e t az általuk alkotott C h a r t a öt főczikkei közül: nem lehetett csodálni, hogy mérsékeltabb politikusok azt viszont a régi jó alkotmány egyik sarkoszlopának tekintették és mint olyant meg is védték.

A reform-törvény kelte után a választás általános törvényein több kisebbrendű változás történt. Ilyen a választók névjegyzékének tökéletesb felállítása és egyszerűsítése; a választási helyek szaporítása; a választás cselekvényének e g y napra szorítása mint a városokban, úgy a megyékben is. Magok az egyetemek is, melyek a 15 választási napot megtartották volt, örültek, midőn 1853-ban ama napok számát ötre apaszthatták.

A választásban való eljárást némely régi szokások elhagyásával gyorsabbá tették. Az új választások megrendelése s az új parlament egybegyűlése közt a régi szabályok szerint 40 nap esett közbe; Skótország bekebeleztevé, ezen határidő 50 napos lett. Ily hosszú idő a vaspályák és távirdák korszakában anomáliának tetszék s 35 napra szállíttatott alá. Egy másik régi szokásnak is egyszerűbb eljárás kedvéért el kellett múltnia. Egy újabb törvény ugyanis azt rendelt, hogy a választást parancsokat közvetlenül az illető választás tisztjeihez kell intézni, nem pedig, mint az előtt szokták, a megyei s h e r i f f kezein keresztül.

A változó kormányok és parlamentek közül egyik másik a választási rendszernek az 1832-ki törvénynél is még továbbra terjedő reformját kívánta létesíteni. Néhány évig ugyan természeteszerű vonakodás foglalta el az elméket bolygatniok a szabályzatot, mely csak az imént ama fontos törvény útján létre jött vala, a régi whigpárt azon kívül alkotmányos oklevélnek tekinté ama törvényt, s úgy védelmezé mint „b e f e j e z e t t e t!” De a reformpártnak szabadelvű s előbbre haladott része, a parlamentben vívott hosszú tusák s kívülről indított erős mozgalom s nyomás után, végre győzött saját vezéreinek óvatos politikája fölött. Ezek azután 1851-ben megigérték, hogy a választó rendszer illő alkalommal újabb megfontolás alá fog vétetni.

Ezen ígéret beváltásául indítványozá lord J o h n R u s s e l, husz estendővel az 1832-ik évi megállapodás után, a választási rendszer revisióját. Az 1832-ki reform ugyan is a választási jog megadásánál nem volt semmi tekintettel a nép különbségeire,

miként azok az ország különböző részeiben mutatkoznak; nem indult vala ki az egyenletes képviselőlet elméleti szempontjából, s nem vállalkozék vala egészen újból rendezni a nép képviseltetését, hanem egyes egyedül csak az akkori hibás és elfajult választó rendszer legkirívóbb helytelenségeit akarta megszüntetni és helyre ütni. Ezt pedig úgy eszközölte, hogy a választást a peerekből és nagy földes urakból álló kisszámú oligarchia kezeiből kiragadta, s a közép osztálynak tette elérhetővé. De sok mezővároska, noha kisebb volt hogysen választási jogával függetlenül tudott volna élni, bántatlanul maradt; — jelentékenyebb helyek igényei ellenben nem vétettek tekintetbe. Ezen egyes, idő multával napfényre került fogvatkozásain az eredeti reformtörvénynek szeretett volna most lord John Russel telhetőleg segíteni.

Indítványozá tehát: minden városka, melyben a választók száma ötszáznál kevesebb, a vele határos helyekkel együtt fogja gyakorolni választási jogát; Birkenhead és Burnley városok a választási jogban részesíttessenek. — A legközelebb lefolyt húsz év alatt (1832—1852) a népesség és a népességgel karöltve az ipar és vagyonosság országszerte tetemesen növekedett volt; a műveltség és politikai értelem rendkívüli gyorsasággal terjedtek vala szét; jól iskolázott s alapos tanultságú nemzedék ért emberkort, s a munkás osztályok társadalmi helyzetében észrevehető javulás állott be. Mindezeknél fogva méltányos- és tanácsosnak látszott annyira kiterjeszteni a választási képességet, hogy abban az addiglan kívül maradt osztályok, különösen pedig az iparos élet kitérő férfiai is részesíttessenek, kik bő keresetök és azon nagy tekintéllynél fogva, melyben kortársaik előtt állanak, elegendő tanúságot adnak mind értelmiségők mind becsületességők felől. E szempontból indulva indítványoztatott: terjesztessék ki a választási jog városokban az 5 font st. jövedelemre becsült házbirtokosokra; a megyékben pedig a 20 font st. bért fizető olyan bérlőkre, kiknek bérlete nincs határozott időhöz kötve, hanem a szerződők tetszésére van hagyva, (tenants at will), 5 font st. jövedelemre becsült zsellérekre (copyholders) és évszám szerinti ugyanannyit fizető bérlőkre.

Ezen kívül szándék volt még a választók újdontú osztályát is teremteni azokból, kik évenként 40 shillingnyi egyenes államadót fizetnek. Lord John Russel ezután nemsokára kilépett

hivatalából, a törvényjavaslatot pedig, mielőtt másodszer felolvasták volna, visszavonták.

Ugyancsak lord John Russel 1854-ben, mint a Gróf Aberdeen-féle ministerium tagja, egy újabb, még szélesebb körű törvényjavaslatot nyújtta be. Ennek értelmében 19 kisebb mezővároskát, melyek összesen 29 képviselőt választanak vala, e jogtól egészen megfosztottak volna, 37-től pedig egyegy képviselőt vettek volna el, s az így megnyílt székek a megyék, nagyobb mezővárosok, ügyvédi testületek (Inns of Court) és a londoni egyetem közt osztattak volna szét. Azon kívül a bill le akarta szállítani a megyei választások jogalapját 10 font st.-re a mezővárosokban pedig a községbeli választások alapjára, vagy is 6 font st.-re. Hogy a házbirtoklást föltételül kikötő törvény szigora megnyihthessék, a választásra jogott szerzett volna: 100 font st. menő évi fizetéssel járó hivatal; 10 font st.-nyi jövedelem osztalékokból; 40 shillingnyi egyenes adó; valamely egyetemenl nyert tudori oklevél; 50 font st.-nyi betétel valamely takarékpénztárba, mivel ilyen személyviszonyok eléggé kezeskedni látszának arról, hogy az illető férfiú józanul fog választási joga gyakorlatában eljárni. Hogy pedig a kisebbségben maradt választók számára is biztosítsák a képviselgetést, a székek szétosztásánál új elvet volt szándék követni. Némely megye ugyanis, meg más nagyobb választó kerületek három-három képviselőt fogtak volna küldeni. Ilyen helyeken azután egyegy választónak nem lett volna szabad csak két képviselőre szavazni a három közül. Ezen elmélet azonban annak daczára, hogy némely éleselméjű irók által nagy ügyesen ajánltatott, a parlamentben s oly férfiak előtt, kik megszokták minden vitás kérdés fölött magok közt szótöbbséggel dönten, csak kevés pártolóra talált. Kitörvén azután az orosz háború, e törvényjavaslat megvitatása önként elhaladt.

Jött azután a lord Derby-féle ministerium s az 1859-ben hozta a parlament-reformot szóba. Lord Derby maga, ki 1832-ben még lord Grey egyik legékesebb szavú, legtüzesebb s legbátrabb bajnoktársa vala, most vezetőjévé lett ama nagy conservatív pártnak, mely az első választási reformot ellenzette. Pártja azonban megtanult volt azóta hódolni a többségnek, s egész illedelemmel a fennálló állapotokhoz alkalmazkodni. Időközben az uralkodó szava háromszor ajánlotta volt a választási törvény reví-

sióját; három egymást felváltó kormány kötelezi vala magát, hogy e feladat megoldására majd vállalkozik. Így vált az újabb reform politikai kénytelenséggé. Mr. Disraeli kifejté a ministerek által szerkesztett javaslatot s az elveket, melyekből annak szerkesztésénél kiindultak. Szándék volt a képviseletet nemcsak a népszám és vagyonosság alapján meghagyni, hanem más tetemes változásokat is életbe léptetni az által, hogy ama két lényeges tekinteten kívül még más különbféle érdekek, s a községi élet egyéb osztályai is nyerendettek képviseltetést. Egészen elvonni a választási jogot egy városkától sem volt szándékukban, hanem 15 olyantól, melyekben a népszám a 6000 lelken alúl maradt, akartak egyegy széket elvenni, s az így megnyílt székek közül nyolczat megosztani a három legnépesebb megye, t. i. Yorkshire, South Lancashire és Middlesex között; a többi hetet pedig új mezővárosoknak adni, melyek, mint tervezve vala, az ország többi érdekeinek képviseltetését kiegészítették volna.

A lord John Russell-féle két újabbkori javaslat szerint némely mezővároskák választási jogát csökkentés érte volna. A Derby-féle billben erről nem volt szó, sőt a megyei választási jogot is a városihoz akarták idomítani. Addiglan ugyanis a városokban a birtok képezé a választási jog alapját, a megyéknél ellenben a tulajdon. Most e különbséget meg akarák szüntetni, s várost meg falut (megyei létezési módot) a választási jog dolgában egyenlő lábra állítani. A 40 shillingnyi freeholderek, (azaz annyi jövedelmű földnek tulajdonosai) kik városban laknak, nem tartoztak volna ezentúl a megyei, hanem a városi választók sorába. Továbbá az újabbkorban támadt új viszonyokhoz mért új választási jogot is szándékoznak megállapítani úgy mint Russellék 1854-ben; sőt ennél is tovább nyultak. Lakóhelyeiken ugyanis választási joggal birtak volna: a férfiak, kik osztlékokból 10 font st. húznak évenkint; kik 60 font st. betettek valamely takarékpénztárba; kik lakbérül évenkint 20 font st. fizetnek vagy hetenkint 8 shillinget; kik valamely egyetemenél tudori oklevelet nyertek; minden rendü papok; az igazságszolgáltatás bármely ágü tagjai; bejegyzett egészségügyi személyek; iskolatanítók, kiknek a titkos tanácstól van bizonyítványuk. A választási jog gyakorlatát végre szavazó papirszeletkéek által akarták könnyebbíteni.

E terv azonban több oldalról ellenszegülésbe ütközött. A kormány két befolyásos tagja, — Mr. Walpole és Henley, — a választási jognak célba vett egyenlősítése által nyugtalanítva, a kabinetből kiléptek. Az ellenzék, részint ugyanazon az alapon állván, idegenkedett attól, hogy a 40 shillingnyi freeholderek, kik városokban laknak, ne gyakorolhassák választási jogukat megyéjükben; a mellett csökkenteni akarta a mezővárosi választási jog censusát.

Az érintett két tagjának kilépte által gyengített kormány most, a bill másodszeri olvastatásakor, szembeszállni volt kénytelen a módosítvánnyal, melyet lord John Russel ajánla, s melyben az ellenzék nézetei ki voltak fejtve. Mr. Walpole és Mr. Henley a választási jog egyenlővé tétele ellen emelék szavukat; ők veszélyt láttak abban, mert az által a képviselt és képviselőt nélkül maradt osztályok közt határvonal húzatnék. Lord John Russel tüstént ezen ellenvetés mellé állt; az ő nézete szerint, ilyen elv külön választó-kerületek alakulására vezetne. Ezen kívül azonban még más két oknál fogva is ellenzé a billt. Először is nem akará, hogy a 40 shillinges freeholdererek eddigi választási joguktól elessenek, mivel épen ezek képezék a megyei választásoknál a szabadelvű elemet; azután pedig attól tartott, nehogy odacsatoltatásuk a városi választásokhoz, olynemű befolyásoknak nyisson tért, milyent a védurak a szavazatképes régi szabad városi földbirtok (Old burgage tenuse) fölött gyakoroltak volt. Ő azon kívül ellenzé azt is, hogy a városokban a választási jog csak oly háznak birtokához legyen kötve, mely 10 font st. évi tiszta jövedelmet ad; miután e feltétel felállítatásától fogva a népség számos olyan osztálya keletkezett, melyek méltán igényelhetik, hogy amolyan ház birtoklása nélkül is választók lehessenek. — A vita hét éjjel folyt. Az ellenzék módosítványa 39 szónyi többséggel győzött. Ilyen kimenetel után az államkormány a parliament feloszlatására határozta magát, hivatkozásul a népre. Az új parliament összetűltével egy a felirat mellé ajánlott módosítvány, mely kimondá, hogy a ministerium nem bírja az alsó ház bizodalját, a Derby-féle kormányt leléptette. Az új választások hem szereztek volt neki többséget.

Lord Palmerston kormánya alatt azután lord John Russel még egyszer vette a választási reformot-kezébe. 1860.

ban március elsején törvényjavaslatot terjesztett elő, azon módosítvány szellemében fogalmazottat, mely a tavalyi billt megbukatta volt, mely azonban az 1852-ik s 1854-ik évi billektől lényegesen eltért. Ő a Derby-féle ministerium törvényjavaslatát abban követte, hogy a kisebb városkákat szintén érintetlenül hagyta. A választási jogot nem akarta egészen elvonni egytől sem, csak vagy 25 olyantól, melyekben a lélekszám nem tett hétézeret, egyegy képviselőt fogott volna elvenni. Ezen szakasz nem sokban különbözött az 1854-ik évi bill hasonló szakaszától. Nyíltan bevalálk, hogy attól tartanak, ha a választási jognak elvonásában még tovább akarnának menni, akkor az ilyen helyeknek mostani képviselőik azonnal az ellenzékhez fognának állani, s a bill meg fogna bukni. — Már, ha személyes és helybeli érdek támasztotta ilyenmű nehézségekkel még 1850-ban is meg kellett küzdeni, mekkorák lehetnek azok a nehézségek, melyekkel 1784-ben Mr. Pitt állá szemközt, 1832-ben pedig lord Grey! Amaz hiába kísérle vala meg az ellenzék lekenyerezését; emez megverte azt a támogatás segélyével, melyben a nép részesítette. Pitt eszközének újabb megkísérlésére most gondolni sem lehetett; valami erős áramlásnak a nép között pedig szintén nem volt semmi nesze.

A megnyilandó székek közül tizenötöt szándékoztak adni megyéknek, tizet pedig nagyobb városoknak és némely új mezővárosoknak. A megyei választásokra jogosító 50 font st.-nyi bérösszeget (valódi földbér) le akarták szállítani 10 font st.-re; a városi választójogra kellő 10 font st.-et pedig azon kijelentett szándékkal, hogy abban a munkás osztályok is részt vehessenek, 6 font st.-re mérsékelni. Ekképen, az előterjesztett számítás szerint 200,000 választóval többen veendettek részt a városi és mezővárosi választásokban. A választási jogosultság többi alakjai melyekről az 1854-ki és 1859-ki billekben szó volt, most nem fordultak elő. Gúny tárgyává lettek vala akkor is, s mint a választás meghamisítására alkalmat szolgáltató eszközök gyanú alá estek. Ennélfogva most elő sem álltak velök, hanem a helyes polgári érzelem sokkal eredetibb és kézzelfoghatóbb próbakövéhez ragaszkodtak, a birtokot s a közterhekben való részvétet tévén a képviselet alapjául.

E bill nem ellenséges többséggel találkoztaiban szenvedett hajótörést, nem az államkormányban beállott változás buktatta

meg, hanem a hallgatás és más sürgetős ügyek tolongása tolták háttérbe és lassú feledékenységbe. Csak máj. 3-án a vitának hat-szor történt elhalasztása után, juta tüzetes szavazás nélkül a másodszori olvastatásig. Mikor a bizottsági tanácskozásnak be kellett volna következni, új fejtegetések indultak meg; végre június 11-én a billt visszavonták. A skótszágai és írlandi választási rendszer javítására czélzó billeket már korábban ejtették vala el, mert megvitatásukra nem tudtak időt találni.

Azonban ilyenmü akadályokat, — bármi fárasztók és kényelmetlenek voltak is, — le lehetett volna győzni, ha az államkormányt a házbau saját pártja s a nép helyeslése őszintén támogatták volna. E helyett a parlamentbeli reformot a házon belül saját bevallott pártja hidegen, — vagy épen alig takargatott ellenszegüléssel fogadta, az országban pedig a legtökéletesb, közönösseggel nézték a lelketlenül folyó harc egyes lépkeit. Az az ügy, mely egykor viharos lelkesedést keltett vala, most a részvét hiánya miatt elsorvadt. A sajtó vagy némán nézte, vagy csüggesztőleg szólt felőle; sehonnan kérvények, sehol népgyűlések: a nép ez ügyben meg sem mozdult. — Honnan e közöny? honnan ily meglepő változása nem egészen 30 év alatt a közhangulatnak? Az 1832 ik évi választási reform megfelelt volt nagy rendeltetésének: jó kormányzást hozott létre. Czélszerű és jótékony törvények keletkeztek azóta, s a felvilágosult közvélemény megnyugtatta érezte magát. Elméletileg véve fel a dolgot, a nép képviselése nem volt ugyan tökéletes, s most sem az; de a parlament a nép érdekeivel s rokonszenvével összhangban áll, s már majdnem elérte a Mr. Burke által rajzolt eszményt, mely szerint „az alsó ház erényének, szellemének és törekvésének abból kell állnia, hogy a nép kebelében élő érzelmeket híven visszatükröztesse.“ Az ország boldog volt és meglegedve. Az angol népet a szabadságszeretet mindig lelkesítette; igazságtalanság mindig fellázítja; jogtalanságot akár a magán — akár a közélet viszonyaiban látva, soha sem marad felbuzdulás nélkül. De az elmélet országából rátukmált sérelmek csak ritkán képesek a higgadt érzelmü népet megindítani. Határozottan kimért alakú kormány alatt élvén, az alkotmányosság eszményképeivel nem sokat törődik; s magas polgárosultság kötelekei által összeforrasztatván, a radicalis demokrátiában soha sem telt a kedve. 1832 óta a politikai hatalom kiválóképen a kö-

zéosztály vállain nyugszik; a munkát adó tehetősök rendelkeznek a népképviselő fölött, s nem lehetnek hajlandók befolyásukat a számra sokkal nagyobb munkás osztályokkal megosztani. Így magyarázhatni meg nehézség nélkül a fennálló választó testületek passivitását. Benne lévén politikai előjoguk élvezetében, nem kívánhatnak egyebet mint abban meg is maradhatni.

De hiba volna nem érintenünk még egy másik indokot is. Míg az általunk előadatott mérsékelt reform-szabályzatok többféle kormányok kezéből az alsó ház elé kerültek, az alatt más helyeken oly tervek fölött folyt a vita, melyek a radicalisok szellemében szerkesztve oda éreztek, hogy a tömegek befolyása tetemesen emeltessék. Ilyen indítványok mind a mérsékelt reformterveket, mind pedig a választás jogát már is élvező osztályokat a választási jog még nagyobb kiterjesztésétől elidegeníték. A tovább törekvő reformtervek bajnokai más oldalról ugyanakkor hidegen fogadták a vágyaik mögött messze hátra maradó rendszabályokat, s nem igen békételenkedtek, hogy ezek oly időre halasztatnak, mely jól előre haladott elveik elfogadtatására kedvezőbbnek ígérkezik. Így történt, hogy a parlament újabb reformját illető kérdés valamennyi pártnak hallgatólag egyetértése mellett ismét elszenderedt.

Közli BARSÍ JÓZSEF.

AZ ÍRÁS EREDETE.

Alig van találmány, mely a tudomány terjesztésére nagyobb befolyással bírt volna, mint azon egyszerű észrevétel, hogy minden szó egyes hangokra feloldható s hogy ezen hangok jegyek által jeleltethetnek meg, miket mi betűknek nevezünk. Ezen találmány, mely most oly egyszerűnek látszik, hogy alig jut valakinek eszébe eredetét tanulmányozni nem volt valamely egyes lángész rögtöni ötlete, a hangozás (phonetismus) csak lassanként fejlődött ki sok századon keresztül a jelképi s eszmejeli írás szabatosítására, míg végre a taglaló s émi népek észrevették, hogy nem találkozik oly szó, mely betűkre nem volna feloldható, s hogy a betűrendszer világossága szükségtelenekké teszi a jelképeket s eszmejeleket, miután az elhangzó beszédnek minden részletét és színezetét pontosan és szabatosan állandosítja. Minthogy azonban ezen találmány sok századnak műve s nem lepte meg egyszerre a kifejlődő nemzeteket, dicsősége nincsen egyéni névhez csatolva, sőt eredetét is az idők homálya burkolja be. A történet nem jegyezte föl a korszakot, melyben a betűrendszer használatba jött, s a traditio ingadozó. Csak annyit tudunk biztosan, hogy a nyugot, a római polgárosodással s később a római egyház tanaival a világ régi uraitól kölesönözte betűit, a rómaiak pedig magok megvallják, hogy azokat a görögöktől kapták, kiknek byzanci uraitól a keleti keresztyének is, Róma közbenjárása nélkül vették át ábéczejöket. A régi görögök továbbá, minden nemzeti hiúságuk mellett, mely soha nem akarta megvallani, hogy polgárosodások minden magva a mythoszokban, művészetben s mesterségekben keletről került hozzájuk, a betűrendszerre

nézve mégis elismerték hogy azt a sémi fajnak köszönik, s azért a betűket mindig phoeniciai jeleknek nevezték, (lásd például Herodotoszt, Erato, 58. cikk) hiszen az egyes betűk nevei is fennhirdették a sémi eredetet, Lucanus tehát csak az elfogadott véleményt fejezte ki midőn megírá (Pharsal. III. 220. 221.)

„Phoenices primi, famae si creditor, ausi
Mansuram rudibus vocem signare figuris.“

Ezzel azonban nem érték be azok, kik a találmányok eredetét tanulmányozták, mint például a híres Plinius. A római államférfi s tengernagy, nagy úr módjára gyönyörködött a tudományokban, tudós rabszolgái és szabadosai által készítettvéen elő azon encyclopaedia anyagát, mely a „természet históriája“ név alatt tudomány-szeretetének maradé emléke maradt. Igaz hogy ő többnyire megelégszik szabadosainak a régi íróból szedett kivonatait, néhány kísérő s a császári kort jellemző észrevétel mellett lajstromozni, különösen hol azok valami rendkívülit tartalmaznak; mi azonban nem is keressük nála az újabb kor kritikai élet s hátlásan fogadjuk tőle az összeszedett nagybecsű anyagot. Az írás mesterségének eredete természetesen nem kerülhette ki figyelmét, s munkájának VII-ik könyvében el is mondja nekünk tulajdon véleményét minden további okadás nélkül, hogy a betűk mindig assyriaiak voltak, megjegyzi továbbá, hogy „mások, például Gellius, azokat egyiptomiaknak s Merkur (Thot) találmányának hittek, s megint mások syriaiaknak. Minden esetre“ — így folytatja az admirál — „Cadmus hozta a betűket Görögországba, szám szerint tizenhatot, mikhez Palamedes a trójai háború alatt négyet adott hozzá, ugyanannyit később (500 körül Kr. sz. e.) Simonides Méloszból. Aristoteles azonban tizennyolczat tart eredetinek, s Palamedes helyett Epicharmosznak (született 537 körül Kr. e.) tulajdonítja a megtoldást kettővel¹⁾. Anticlidés azt mondja, hogy a betűk Egyiptomban találtattak föl Menon (Menes) által, tizenöt évvel Phoroneus legrégebb (mesés) görög király előtt, s ezen állítását emlékekkel törekszik bebizonyítani. Epigenes ellenben, különösen tekintélyes egy író, arra tanit bennünket hogy a

¹⁾ Aristoteles csak két századdal élt később Epicharmosznál, s mégis ezen ismeretes pythagoreusnak, a komédia atyjának, tulajdonítja a görög alphabet megbővítését, melyet mások a trójai időkg visznek vissza.

babyloniaiak kétszázhusz évi csillagvizsgálatokat jegyeztek fel téglákra, s azok, kik ezen időt legszűkebbre szabják, Berossus (260 körül Kr. e.) és Critodemus 450 évet említenek ¹⁾.” Eddig érnek Plinius kivonatai, melyekből a nagyúr a következő jellemző eredményre jut: „Ezekből látszik hogy a betűk használata örökös,“ neki tehát az írás egykorú a polgárosodással és beszéddel.

Plinius ifjabb kortársa, Cornelius Tacitus, kinek kritikái éle sokkal nevezetesebb mint az admirálé, évkönyveinek XI-ikében, midőn a tudákos Claudius császárról említené, hogy ő is három új betűt octroyált a világnak, melyek azonban halála után elfelejtettek, a következőket jegyzi fel az írás eredetéről:

„Az egyiptomiak voltak az elsők, kik az ész érzeményeit állatalakok által fejezték ki — még most is látszanak sziklákba vésvé az emberi elme legrégebb emlékei — s a betűk feltalálónak hirdetik magokat, miket aztán a phoeniciaiak, minthogy tengeren hatalmasabbak voltak, Görögthonba vittek, s azon hirre kaptak mintha feltalálták volna, a mit átvettek, mert hire van hogy, Cadmus, phoeniciái hajóhadon vitetve, a görög még miveletlen népeknél ezen mesterség kezdője volt. Némelyek Cecropst az athéneit, vagy a thébai Linust, s trójai időkben Palamedest az argoszt említik, hogy tizenhat betűnek talált jelt, s később mások, főkép Simonides, a többinek.“

Mind ezekből világos, mikép nem volt ismeretlen a régiek előtt a tény, hogy a phoeniciaiak, syriaiak, assiriaiak, babyloniaiak s egyiptomiak előbb ismerték az írást mint a görögök, ezek azonban annyira megszokták volt a betűírást, hogy az egyiptomi hieroglyphék kivételével minden nemzetnél szintén betűket tétéleznek fel midőn írásról szólnak vagy hallanak, s az írást a betűk eredetével folyvást összezavarják.

Ámbár korunk tizennyolcz századdal távolabb áll azon kortól, melyben az írás mestersége feltaláltatott, mint Plinius Secundus vagy Cornelius Tacitus, s ámbár ezen idő alatt a régi emlékek kilenczven-századrésze elpusztult, mégis sok új tény jött napfényre, különösen a legközelebbi időkben, mely a görögök és rómaiak

¹⁾ Berossus szerint tehát a csillagászati észrevételek már a 8-ik században jegyeztettek Babylonban téglákra, Nabukodonozor idejéből, a 7-ik századból, sok felirásos téglá maradt reánk.

alatt ismeretlen volt, s köztök legnagyobb figyelmet érdemel azon régi hieroglyphok s ékiratok grammatikai megfejtése, melyek nemesak a görögöknek és rómaiaknak, hanem a tudós Wolfnak is csak néma jegyekként tündek fel, midőn állítá hogy Homér vagy a Homéridák idejében az írás ismeretlen volt. Azóta hogy Champolion, Birch, Lepsius, Mariette, De Sauley, Brugsch és követők megfejtették az egyiptomi falvésményeket s papyrosz-tekeréseket, s Rawlinson, Hincks, Oppert a persa s assyriai sziklák és téglák talányait; nekünk is sokkal könnyebb a betűrendszer eredetét tanulmányozni, mint Pliniusnak, Tacitusnak vagy Wolfnak.

Ha az emlékeket tekintjük, a legrégebb görög felírások melyeket az idő megkimélt, alig régiebbek a hetedik század közepénél Kr. sz. e., vagy is körül-belől azon időnél, mikor Hilkiab főpap Josias király alatt hirdette, hogy a jeruzsálemi templom egyik rejtekében a héber törvénykönyvet felfedezte. A kypszelosz szekrényén találtató felírások, melyeket Pausanias az olympiai kincstárban olvasott, szintén azon korból valók, s a tudós utazó megjegyzi, hogy némely betűi régi szokatlan alakot mutattak. Másfél századdal hátrább vinne bennünket a monda hogy Lykurgosz, megismerkedvén Homér énekeivel Chiosz szigetén, azokat összeszedte, ha hitelesebb kűtföből meríthetnök, mint a késő Plutarch s Aelián irataiból. Igaz ugyan hogy Pausanias Olympiában a discust is látta melyen a Lykurgosz s Iphitosz közti megbarátkozás be volt vésvé, ezen felírás eredetiségéről azonban nem bírunk semmi bizonyossággal, s nincs jogunk azt hitelesebbnek tartani, mint a Herodotban (Erato 58. szak.) említett feliratokat a thébai héroszok idejéből.

Persziában a legrégebb felirat Cyrus király halotti emléken Murghab mellett még most is olvasható, fia Kambyzes emelte azt a nagy hódítónak, ki 525-ben Kr. e. halt meg; egyszerűsége már Nagy Sándornak is feltűnt mert az ékirat, ellentétben oly sok nagyszavú halotti feliratokkal, csak annyit mond: Cyrus vagyok, a királyok királya, az Achemenida.

Az assyriai emlékek a multnak sokkal távolabb szakába valók, az első Szardanapál aligha nem volt kortársa a böles Salamon királynak, itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az assyriai ékirás nem tisztán betűírás többé, hanem nagyrésziut eszmejelekkel él, melyek nem alapulnak a hangozás elvén, sőt ámbár az

utolsó (III-ik) Szardanapál idejében ¹⁾, a betűírás már bizonyosan létezett, feliratai mégis a régi ideographiai rendszert tartják fenn. Minthogy pedig Assyria nem ismert papi kasztot, mely a tudományt egyedárújaként őrizné, valószínűvé lesz, hogy a tiszta betűírás még nem volt oly régi találmány hogy a conservatív udvar azt veszedelmes újításnak nem tartotta volna. Austen Layard, jelenleg Angolhon külügyi államtitkára, már a Szenaherib palotájában talált phoeniciai feliratokat a királyi mintanehezékeken, s ámbár nem állíthatjuk bizonyosan, mily időben jutottak a királyi palotába, mégis valószínű hogy ezen feliratok azon király idejéből valók, ki 700 körül Kr. e. vert hadaival vonult vissza Jeruzsalem elől. Ezen sémi betűjegyek tehát azonosok volnának azokkal, melyekben Ezsajás látnok hazafias profécziái feljegyeztettek.

Egyiptomban a betűírás a demotikus (enchoriai, népies) papyrosz-tekeresekkel egykorú. A régi egyiptomi nyelv s írás, mint a deák a középkorban, csak a vallásos és hivatalos okmányokban élt még, midőn a nép nyelve, mely ettől eltért, az írás előjogát is kivívta magának, s a hieroglyph és egyházi (hieratikus) jegyek a népies alakkal hangzó értéket is öltöttek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a demotikus írás nem egészen betűírás, hogy az egyes betűknek sokféle alakja van még (homophonok) s hogy az eszmejelek nincsenek kitiltva a szövegből. A legrégibb demotikus papyrosz-tekeresek, melyek az ó-korból reánk maradtak, azon XXVI-ik királyi dynastia korába tartoznak, mely 684-től 525-ig uralkodott, s ugyanazon korból való a sidoni király Asmur Azarnak érdekes felirattal ellátott koporsója, melyet de Luynes herczeg Phoeniciában megvett s a francia nemzeti gyűjteménynek ajándékozott, miután a felírást megfejtette s kiadta.

Ámbár az emlékek semmi határozott feleletet nem adnak azon kérdésre: mikor kezdődött a betűírás? mégis valószínűvé teszük hogy a tizedik s nyolczadik század közt jött divatba, ámbár a korbéli fennmaradott emlékek a betűk mellett igen sok eszmejelt is mutatnak, a melyeknek hangozási értékök nem volt. Ide tartozik azon fekete márvány-obeliszk is, mely Jehu szamáriai királyt említi (tizedik század) s egykor a ninivei királypalota diadalem-

¹⁾ Megégette magát palotájával együtt 615 körül Kr. e.

lékei közt főhelyet foglalt, most a British Muzeum kíneseihez tartozik.

A hangozás elvének kifejlett állapota a demotikus papyrosz-tekeresekben magára vonta az egyiptológok figyelmét, kik megvizsgálván e szempontból a hieroglyph szövegeket azt találták, hogy a phonetismus kifejlődése már a XX-ik dynastia alatt feltűnő, azon Ramessidák alatt, kik körülbelől 1204 s 1110 közt Kr. e. uralkodtak. Puhaságuk s elfogultságuk elhomályítá az ország régi fényét, s lehetségessé tévé, hogy Assyria idejökben világhatalommá növekedjék. A következő királyi család valamivel bősiebb volt (1109—979-ig) s a héber monarchiával barátságos viszonyokban élt, tudjuk hogy Salamon király egy egyiptomi hercegasszonyt birt feleségül valószínűleg II-ik P u s e m e s leányát. Sőt a pharaó, leányának hozományt adandó, seregével veje segítségére is jött s Gezer város erődét, melynek falai megül a philisteusok Dávid és Salamon hatalmával daczoltak, leánya számára bevette. Egyiptom azonban folyvást hanyatlott s azért nem is esodálkozhatunk, ha a XXII-ik dynastiában (979—830-ig, Homér s Lykurgosz kora) oly sok idegen, sőt tisztán assyriai nevekkel találkozunk mint Sešonk, Osorkon (Sargon) Takelet (Tiglat) Nemrót, s Keramama (Semiramis). A következtetés tehát nem lesz alaptalan hogy ezen királyi faj Assyriából szakadott a Nil völgyébe, s az idegen származású uralkodás megfejt egy részről a nép nyelvének írói nyelvvé való emeltetését, mely alatta történt, más részről az assyriai írás vegyes természetét, mely mint a demotikus csak félig betűírás de nagy részben még ideographikus. Csak röviden említjük itt még, hogy számos emlék sokkal régibb időkből maig is fennmaradt Egyiptomban, sőt hogy mind a legnagyobbszerű templomok és szobrok felirásaik szerint a XVIII-ik és XIX-ik dynastia által emeltettek, melyek elseje a XVIII-ik században Kr. e. kezdődik, azaz a Mózes idejét (1320-ban történt a kivándorlás) négy-öt századdal előzi meg. S ez az egyiptomi monarchia fénykora, az Amenophis és Thutmosis diadalemlékein nem egyszer látunk győzelmeket feljegyezve, melyek az Euphrat partjain nyertek, s Naharaina (Mesopotamia) folyvást az adófizető országok közt jelenik meg. Ezen régi feliratokon soha sem hibáznak phonetikus jegyek, azaz betűk a jelképek s eszmejegyek csoportozatában. A XXVIII-ik dynastia székfoglalásával

azonban megszakád az egyik chronologia, mert nincsen semmi biztos adatunk annak meghatározására, hogy mennyi ideig tartott a bitoló pásztor-királyok uralkodása, kik az említett dynastia által az országból kiűzettek. Ezen pásztor-királyok népe nomád scythia faj volt, mely lovas ereje által foglalta el a Nil völgyét, azt több századig birta, s uralmát a régi emlékek lerontása által jellemezte. Még nyolcz egyptomi dynastiát ismerünk azonban egykorú emlékekből, melyek a pásztorokat megelőzték, s az egyptomi históriát legalább is a huszonötödik s talán a harminczadik századig K. e. hiteles okmányokkal felderítik. London, Páris, Berlin, Turin és Leiden gyűjteményeiben láthatunk még szobrokat és domborműveket, melyek az egyptomi guláknál régiebbek, s felírásaik már is királyokat említenek s főhivatalnokokat, győzelmeket s tanácsüléseket, egy szóval a társadalom kifejlett formáit oly korban, mikor Ábrahám ősei még az Euphraton túl legettették nyájaikat s a görög nemzet szelleme jövő nagyságának még semmi jeleit nem adá. — S ily ősi időkben ismeretes volt már az írás mestersége sőt az írnek jelképe már akkor is a ténatartó volt, a nádtollal s a festéklappal, melyen a veres és fehér szín helye látható.

Összefoglalván az előadottakat, a következő eredményekre jutunk:

1) A hieroglyph írás Egyiptomban már a legrégebb időkben ismeretes volt s ezen legrégebb hieroglyphok közt találtatnak már valódi hangjelek, azaz betűk; az írás a Platóból ismert monda szerint a tudomány s emlékezet istenének, Thotnak ¹⁾ találmánya, ki az emlékeken mindig mint az istenek írnoke jelenik meg.

2) A hangozási elem a tizenharmadik században (Kr. e.) fejlődik ki erősebben a jelképek szabatosítására.

3) Az assyriai írás, melyben a hangozás eleme (phonetismus) az eszmejelekkel (ideographok) küzdelemben van, már a 10-ik századból hagyott reánk emlékeket.

4) A legrégebb sémi felírás, mely az eszmejeleket nem ismeri többé, a nyolczadik századból való, s a betűknek Göröghonba való átvitele nem lehet sokkal régiebb. Tudva van hogy a sémi

¹⁾ Ezen Isten neje Sa f r e, a tegnap, azaz a múlt, mert az írő a multtal társalkodik.

írás a magánhangzókat még elhanyagolja, s így a magánhangzók pontos meghatározása a görögök érdeme, — tehát

Az írás Egyptom találmánya, de a Nil völgye nem emelkedett ki a jelképek polyáiból, mind a mellett hogy a szónak betűkre feloldhatását ismerte.

Az ábéczé a sémi ész eredménye, mely azonban csak a görög szellem által vitetett tökéletességre.

Nem csudálkoznám, ha mind azokra, miket eddig felhoztam, azon kérdéssel felelnének: hogy lehessen mind azt elhinni, a mit értekező állít, hiszen a nép, mely hieroglypheket vésett falakba és sziklákba, már régen kihalt s csak névben él még, nyelve ismeretlen, hogy olvashassuk mi tebát azon emlékiratokat, melyeket még a görögök s rómaiak sem tudtak elolvasni ¹⁾. Az ily kétely nagyon természetes, hiszen még a boldogult Sir George Cornwall Lewis is, kinek elég esze volt hogy az angol miniszteriumban helyet foglalhasson, soha sem tudta megfogni, hogy lehessen ismeretlen jegyekkel ismeretlen nyelven irt okmányokat elolvasni, s nem ok nélkül jegyzi meg Ampère: „ce public, gobe-mouche quand il faut douter, esprit fort quand il faut croire, hochait et hoche encore la tête au nom de Champollion, trouvant plus commode et plus court de nier sa découverte que d'ouvrir sa grammaire.“ Sir George azonban meg nem elégedett kételéssel, sőt nevetségessé is tette magát az által, hogy kételyét, a csillagászat történetéről Plinius módjára irt könyvében, ki is nyomatta, mert ha minisztertől nem is várhatjuk, hogy specialis tudományokban jártas legyen, mégis minden írótól megkivánjuk, hogy részletes ismeretekkel birjon azon tárgyokról, melyekről maga jószántából ir, s hogy ha a tudományt nem is gazdagítja új kincsekkel, legalább ne ignorálja azokat melyek előtte már biztosítottak. A hieroglyphek (s az ékiratok) olvasása s megfejtése valósággal az emberi ész legdicsebb

¹⁾ A régi író jóslata tökéletesen beteljesedett. O Aegypte, Aegypte, religionum tuarum solae supererunt fabulae et aequae incredibiles posterio, solaque supererunt verba lapidibus incisa, tua facta narrantibus, et inhabitabit Aegyptum Scythus aut Indus aut aliquis talis. — Hermetis Trismegisti Aesclepius.

győzedelmeihez tartozik, s azért talán nem lesz szükségtelen ezen találmány módját rövid vázlatban előadni.

Midőn 1799-ben Bouchard nevű francia pattantyús tiszt a rosette-i (Resid) várnak egyik sánczában egy négyszegű, felül eltörött gránittáblára akadott, melyen különféle felírás látszott, bizonyosan nem gyanította, hogy az egyiptomi írás, nyelv s irodalom kulesát találta fel. A kövön három hosszabb felírás volt bevésve, a legfelsőbb hieroglyphekkel, a legalsó görög betűkkel, a középső egy harmadik írásban, melyet a görög felírás vidéki-nek (enchoriai) nevez, mert a görög szöveg olvasása nem járt semmi nehézséggel. Tartalma nem egyéb, mint a Memphis városában egyesült egyiptomi papság határozata, mely Ptolemaeus Epiphanes királynak megszavazza a legmagasabb pharaói méltóságokat s egyszersmind rendeli, hogy ezen határozat három nyelven s írásban, hivatalosan, vidékiesen és görögül kihirdetessék. Így tehát tudva lőn hogy, a hieroglyphi s vidéki (demotikus, enchoriai) szövegnek a „Gleichberechtigung“ elve szerint, meg kell egyezni a görög szöveggel. Az angolok győzelmének s Alexandria feladásának következtében ezen nevezetes kő a Louvre helyett a British Muzeumba vitetett, s ott a hieroglyphek megfejtésére adott alkalmat. Először is egy tudós angol orvos Young Tamás kezdte tanulmányozni 1813 óta a vidéki szöveget, kijelölván az ismeretlen felírásban azon jegycsoportozatokat, melyek a görög szövegben kétszer vagy többször előforduló szavaknak megfelelnek. Ezen jegycsoportozatokban aztán néhány valódi betűkre reá ismert, azt találta hogy a vidéki írás a hieroglyphek megrövidítéséből eredt, s felfedezte, hogy azon számos papyrosz-tekercesek melyek a múmiák mellett az egyiptomi koporsókban találtattak, egy azonos ritualénak másai, hol hieroglyph, hol egyházi (hierastikus), hol folyó (vidéki) betűjegyekkel. Young igen közel járt a nagy egyiptomi rejtély megfejtéséhez, ezen első szerencsés léptei után azonban csakhamar tévútra jutott, s így a nagy találmány érdeme egy francia tudósnak, Jean François Champollion le Jeun-nek volt feltartva. A fiatal professor, ki tanítószeréjét politikai véleményei miatt vesztette volt el, leginkább a hieroglyph írásban oly gyakran előforduló, tojásdad paizsokra fordította figyelmét, melyekben már a dán Zoega s utána az említett Young királyi neveket gyanítottak. Tudományosan azonban ő ele-

mezte legelőször a rosettei kövön előforduló Ptolemaeus nevét, az által hogy azt a philaei obelisz kettős névpaizsával összehasonlította, hol a másik paizsban a király nejének Kleopatranak nevét kereste, melyben, ha találmánya alapos, azon jegyeknek elő kellett fordulniok melyekben a Ptolemaeus nevében az L. O. P. A. és T re reáismert volt. A próba bebizonyította első működésének igazságát s a K betűvel gazdagítá meg találmányát. Egy különböző Ptolemaeus nejének paizsa, Berenikéé, ismét két jeggyel bővíté hieroglyph alphabetjét, ily előkészülettel elolvashatta a karnaki paizson Nagy Sándor nevét (Alekszantrosz). Ez ismert jegyekkel lassan több ismeretleneket talált fel. Blacas herceg s a francia kormány segedelméből a hely színén, a Nil völgyében folytatta Champollion ép oly lelkiismeretes mint lángeszű tanulmányozását, melynek nevezetességét a tudós világ át kezdte látni, a mint bebizonyult azon régi állítás igazsága, hogy a régi egyiptomi nyelv olyan viszonyban áll a kopt nyelvvel, mint az ógörög az új-göröggel. Champollion kora halála után az olasz Rosellini, a német Lepsius, a francia Mariette s Rougé, az angol Birch, s számos tanítványaik annyira vitték az új tudományt, a hieroglyphek, s egyházi iratú papyrosz-tekeresek tanulmányozása által, hogy jelenleg az egyiptomi paloták templomok és sírboltok felírásai nem némák többé, hogy az egyiptomi historia háromezer évi feledség után ismét felélesztetett, s hogy hieroglyph szótárral és grammatikával birunk, mely bárkinek lehetőségessé teszi a tudós egyptologok munkálatait ellenőrizni és bírálni, nem is említvén a számos halotti felírások magyarázatát, melyekből a régi Nil-völgy népségének polgári s családi viszonyait ismerni tanuljuk. Sőt a régi egyiptomi irodalom néhány töredékeivel is, melyeket talán már Mosis a heliopolisi templom könyvtárában olvasott, rövid elbeszélésekkel s egyházi ritualékkal ismerkedtünk meg. Champollion nagyszerű találmánya nyomán, s az emberi nem civilisatiójának története számára egy egész ezredévet vívtunk ki.

A mi a hieroglyph, s annak folyó (cursiv) alakját, az egyházi (hieratikus) írást illeti, az említett tudósok buvárlataiból világos, hogy az négyféle természetű jegyekből állott:

1) Tárgyképekből (Bunsennél, Aegyptens Stelle in der

Weltgeschichte, Dingbilder), például a nap, a hold, az ökör, az ember, az asszony, a gyermek ábrája, a nap, hold, ökör, ember, asszony, gyermek szavakat jelenti.

2) Jelképekből (Bunsen ezeket a tárgyképekkel egy rovatba teszi) így a boredény bort, az áldozó edény papot, a kiterjesztett kézben tartott kalács adományt vagy adakozást, a fegyveres kéz háborút vagy csatát, a rőf az igazságot, a lant a szépet s jót fejezi ki.

3) Eszmejelekből, (Determinatifs, Bunsennél Deutbilder) melyeknek olvasásban semmi hangzó jellemük nincs, s hol azt határozzák meg, mily nemhez tartozik az előforduló szó, például hogy az állat, növény, kő, időszak, folyadék, istenség, név stb. vagy pedig nyelvészeti jelek, egyes vonal nevet jelent, kettős vagy hármas vagy többes számot, két lépő láb átható erőt ad az igének, két kiterjesztett kar tagadó értelmet tulajdonít a következő mondatnak.

4) Szótagjelekből, néha a „Rebus“ módjára, különösen a régibb feliratokon.

5) Hangzó betűkből, melyek már a legrégebb emlékeken is, habár gyérebben találhatunk, a XX-ik dynastiától fogva pedig sokkal gyakoribbak. A betűk legnagyobb része a régi feliratokon még szótagjelekként használtatik, például a sarló, melynek egyiptomi neve ma, a pásztorok uralkodása előtt szótagjel, a XVIII ik dynastia alatt az M hangnak egyik jegye. Az orosz lány, labu, a régi emlékeken tárgykép, de már a XXV. dynastia előtt l betűként használtatik.

Mind ezekből látszik hogy az egyiptomi hieroglyph irás még nagyon tökéletlen, a száj például melynek neve ru, vagy tárgyképként szájt jelent, vagy jelképként a „beszélni“ gyököt, vagy betűként r-t. Minthogy pedig az egyipti hieroglyphek eredetöktől fogva emléki (monumentalis) jellemmel bírtak, az egyiptomiak ugyanazon szó vagy hang kifejezésére többet használtak egy jelnél; a mint azt művészeti izlésök megkívánta, s így a szó hol tárgyképpel, hol szótagjellel, hol betűvel fejeztetett ki, sőt sok egyes betűnek is többféle jele van. Az a-t például a kiterjesztett kar, a sas, s a sáslevél jelentik, a t-nek jegye a kéz, a kígyó, a kötél, s a kalácsdarab stb. — Szóval, a hieroglyphekben bent van már az egész betűrendszer, csak hogy a jelképek, eszmejelek, s hangjelek többszörítésének buja tenyészése az ábéczé tiszta

kifejlődését úgy hátráltatja, mint a tropikus folyondárok a fákét. A demotikus, vagy vidéki írás már sokkal tökéletesebb, a hangzási elem túlnyomó, az eszmejelek s a betűk többféle alakja azonban itt is feltalálhatók. Ugyanezen fokon áll az assyriai s babyloniai írás is, a jelképi csoportozatok nehezítik az olvasást, s a sémi betűrendszer az első, mely a jelképek pályáiból kibontakozott, s minden mássalhangzó számára a zavar elkerülésére egyegy jeggyel érte bc. Igaz, hogy a sémi rendszer is annyiban tökéletlen, a mennyiben elhanyagolta a magánhangzók árnyékait, a mássalhangzókra vetvén a nyelv súlyát, míg végre a magánhangzók kifejlesztése az írásban a görögök érdeme lön. A tagláló sémi ész practikus tapintata egyszerűsítés által tette közhasznúvá az egyiptomi ősi találmányt, mely a szójegyek és jelképek által maradandó lett, s a görögök árjai synthesise fejtette ki ismét. — Philosophiai eszmélkedés nélkül történt azonban mindezen fokokénti tökéletesítés, mert a sorozat melyben a phoenecziai betűk egymásra következnek pusztán történetes, s nem alapul semmi elven. S ámbár ezen betűsorozatnak nincsen semmi logikai alapja, mégis nemcsak minden úgynevezett keleti betűrendszerbe hanem a görögbe s latinba is átment. Ezen észtan-ellenes, pusztán conventionalis sorozat, melyel a chinai szójegyek s szanszkrit ábéczé kivételével, minden egyéb nemzetnél találkozunk, elegendően bizonyítja, hogy a régi s új héber s szamarai, a himyar s aethiop, a kufi s neszki arab, a syriai s esztrangelv, a görög, etrúr, kopt, latin, cyrilli s új orosz alphabét, közvetve vagy közvetlenül mind a régi phoenecziai betűkből eredett, ámbár a jegyek különféle alakja alig gyaníttatja a régi testvéri s atyafiságo s viszonyt, mely köztök fennállt. A betűk sémi neve, s a hol az is az idők folyamában elmosatott, a betűk sorozata tartotta fenn a közös eredet bizonyosságát, mely a hagyomány által is igazoltatik.

Létezik azonban még egy betűrendszer, melyre nézve a hagyomány hallgat, s melyet nem lehet történetileg a régi sémi alphabéttel összekötni s ez a devánagari vagyis szanszkrit nyelv ábéczéje. Újabb időben ugyan barátom, az amerikai Gliddon, kinek kora halálát a tudomány most is siratja, a devánagari betűrendszert is a sémi kútfőhöz akarta visszavinni. Gliddon azonban minden encyclopaediai mivelettsége mellett, mely neki az egyipto-

logok s ethnologok közt dicséretes állást szerzett, nem ismerte a szanszkrit nyelvet, s okoskodása leginkább Sykes ezredes bizonyosságán alapul. Már pedig Sykes ezredes, a volt kelet-indiai társaság egyik legjelesebb igazgatója, Plinius és Sir George C. Lewis módjára, azaz nagy úrként bánik a tudománnyal, s megelégszik avval, ha különzködés vagy elmés ötletek által feltűnik, mert hogy azon tárgyak tanulmányozásába mélyen beleereszkedjék, melyekről ír, arra nincsen ideje, s azért is kormányzati tehetségeinek emléke túl fogja élni tudományos vizsgálatainak hírét, melyekben ő a Braminismust a Buddhaismusból származtatja, hogy a Veda tekintélyét kisebbitse s a hindük szent könyveit késő papi csalásnak bélyegezhesse. Találtatott végre szanszkritista is, Weber Albert tanár, ki könnyelműleg s materialis úton be akarta bizonyítani a Lat betűk leszármazását a sémi alphabetből a nélkül hogy megmagyarázná miként vehették volna át a Bramánok utált barbárok-tól (mlecsasz), a betűrendszert, vagy csak azt is hogy a Lat írás valóban a szanszkrit nyelv első ábéczéje. Igaz hogy a legrégebb hindú feliratok, melyek eddig kőbe vésve találtattak, ily betűkkel vannak írva, s a harmadik századból valók Kr. sz. e. II. Antiochus syriai és Ptolemaeus egyiptomi király idejéből, kik ezen emléktáblákon név szerint említve vannak. A felirások Prijadászi király (Aszóka) Buddhaféle törvényeit hirdetik ki s a legszabaddabb elmű vallástürelmet ajánlják. A nyelv azonban, melyen ezen törvények szerkesztvék, nem többé a régi szanszkrit, hanem egy vidéki (prakrit) beszédé, mely a Veda nyelvéhez oly viszonyban áll, mint a demotikus a hieroglyphekéhez, s minden formái által mutatja, hogy a classikus szanszkritből eredett, mely maga is a Veda nyelvének kifejlődése. A classikus szanszkrit s még inkább a Veda nyelve sok századdal előzván meg Prijadászi kiáltványait, nem tehetjük fel hogy a Lat betűk alakja megegyezhetett volna a régi szanszkrit betűkkel. Találkozott azonban egy másik, s Webernél sokkal híresebb s alaposabb tudós, Müller Miksa, ki Wolf-féle reminiscenciák nyomán azon megfoghatatlan állítással lépett fel, hogy a szanszkrit litteratura legfőbb kincsei, még pedig nemcsak a költői Védák hymuszai, hanem azoknak prosai commentárjai is, s a tudományos „Szutrák“ vagyis „Versus memoriales,“ köztök Panini halhatatlan grammatikája Katjajana bővítéseivel együtt, az írás feltalálása előtt szerkesztettek s szájról szájra

szálltak azon időig midőn a betűírás behozatott. Miután pedig Panini számos szabályt ad a betűköl s azoknak átváltoztatásáról, Müller Max felteszi, hogy a szavaknak hangokra való feloldása, sőt ezen hangoknak névszerinti megemlítése, és fajokra való felosztása, tökéletesen ismeretes volt, mielőtt azon hangok betűk által állandósítottak volna. Nagybirú tanítóm Goldstücker Tódor ezen különös eretnokséget a kritika legélesebb fegyvereivel győzelmesen torolta vissza, s megmutatta hogy Panini nemcsak az írás szót ismeri, hanem mellette még egy egész sorát oly szavaknak, melyek az írással s könyvvel, s íróeszközökkel összefüggnek. Sőt sikerült neki ezen nagy nyelvész korszakát is némileg felderíteni, megmutatván hogy ő nemcsak a híres Buddha-féle szakadás előtt, melyről munkájában semmi említés nem tétetik, hanem a különféle bölcsészeti iskolák megalapítása előtt is élt, hogy e szerint legalább a 7-ik századba Kr. e. helyezendő, mikor a görögök nyelvészetről még nem is álmadoztak, holott Paninit már számos nyelvész előzte meg, ő maga tizet említ név szerint. Ily régi időkben pedig India nem állott semmi összeköttetésben az előázsiai népekkel, sőt bátran lehet állítani, hogy a sémi alphabet feltalálása korszakának a Ganges völgyében a nyelvészek kora felel meg. Ha azonban a történeti álláspontot elhagyjuk, s a dévanagari ábéczé természetét vesszük szemügyre, összehasonlítván azt a sémi betűrendszerrel, a különbségek nem kerülhetik ki figyelmünket. A sémi írás elhanyagolja a magánhangzókat a dévanagari nemcsak hogy azokat szabatosan elkülönzi egymástól hanem természetöket is ismeri, tudja hogy az *é* nem egyéb mint *a* + *i* (mint például a francziában, vagy némely magyar szóban is, p. tar é, tar a ja, k ar é, k a r a ja,) s hogy az *ó* az *a* és *u* összevonásából ered, (azért s ó s a v a, ó a v ú l, t ó t a v a, mik épen nem rendhagyók vagy kivételek, hanem törvényszerű formatiók). Lehetne ugyan mondani hogy a dévanagari mássalhangzó, mint a sémi, eredetileg magánhangzót is rejt magában, hanem itt is nagyobb a különbség mint a hasonlatosság, mert míg a sémi magánhangzó bizontalan s változó, a dévanagari mássalhangzó betűben soha sem rejlik egyéb magánhangzó mint a rövid *a*. Még sokkal határozóbb azonban a körülmény hogy a dévanagari ábéczé sorozata logikai rendszeren alapul és semmiképen történetesnek nem mondható mint a sémi alphabet. Indiában még pedig a

legrégibb nyelvészeknél is a magánhangzók nyitják meg a betűsört, ezekre következnek a torokhangok, az inyhangok, az előinyhangok, ¹⁾ a foghangok s ajkhangok, aztán a félhangzók, sziszegők s az aspirata. S ezen észszerű elrendezésnél minden szakban a kemény hang aspiratájával együtt az első, követve a lágytól s a szakbéli orrhantól. Ezen logikai elrendezés világosan bizonyítja hogy a dévanagari betűrendszer egészen a philosophiai észleletnek eredménye, az árjai ész tagadhatatlan édes gyermeke, holott a sémi csak a practikus eredménynyel gondolva, egészen történetes, a mint az idegen elemekből kifejlődött, a speculativ árjai s különösen hindú természetnek semmi nyomát sem mutattván sorozatában. Bárhogy forgassuk is a tényeket a dévanagari betűrendszer nem illik reá a sémi kaptára, sem a sémi alphabet a szanszkrit nyelvére, a különbség elvbéli s a mint a nyelv szerkezete a fehér fajnál is három egymástól egészen eltérő s elvben különböző formára mutat, az árjaira sémire és altaira, úgy az írás is két különböző kútfőre vezet vissza, a harmadik, a chinai, csak a sárga fajnál találhatik, mely nyelvével együtt megint különböző alapokon nyugszik. Tanulmányaink tehát az írás s betűrendszerre nézve nem vezetnek eredeti egységre hanem különbségre, úgy a mint a philologiai tanulmányok is eddigelé nem bírták bebizonyítani a nyelvnek eredeti egységét, sőt inkább még a fehér fajnál is az eredeti különbséget teszik valószínűvé.

PULSZKY FERENCZ.

¹⁾ Az előinyhangok (murddhanja) hibásan agyvelő(!)hangoknak, cerebralisoknak neveztetnek, pedig murddhan eredetileg nemcsak a koponyát, hanem homorút jelent, azért az ég boltozatját s az iny boltozatját. A magyar nyelvben megvannak ezen előinyhangok melyek más nemzeteknél hiányoznak, t. i. a gy ty és zs.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1864 márcz. 14 — május.

Az 1864 márczius 14-kén tartott ülésben, mikor, mint irtuk, Horváth Boldizsár, törvénytudományi osztályunk egyik jeles tagja foglalt széket, PURGSTALLER JÓZSEF r. t. a létezők eszmeiségéről értekezett, különösen Fichte, Schelling és Hegel nézeteit ősmertetvén.

Miután Kant adott útmutatást a létezőknek eszmei felfogására, úgy látja értekező, hogy helyén van Kant eszbirálatára rövid pillantást vetni. Kant világnézetét transcendentalis idealismusnak nevezte, mi alatt azt értette, hogy miután az emberi ész eredeti megismerésmódokkal, azaz törvényekkel bir, melyek által az érzékileg jelenkező tárgyakat egyetemileg érvényes módon meghatározza, ennél fogva az érzéki tárgyak a megismerő észnek eredeti alkotásához szabva jelenkeznek. Az érzéki és szellemi világ öntudatunk jelenete. Mi a természet és szellem magában véve? — azt kikutatni lehetetlen, mert tudásunk e két világról csak alanyi. — Említi értekező, hogy az eszbirálat eredményei meg nem nyugtatták a bölcsezők elméjét, s csakhamar találkoztak férfiak, kik a tudás és lét közti korlátot lerombolni törekedének.

Fichte János, úgymond értekező, az eszbirálat végkövetkezményét határozottan kimondá, oda nyilatkozván, hogy a tudáson kívül nem fekszik külvilág. A bölcsezők föladata: a tudás világát tisztán felfogni. A kiinduló pontot Kant jelölte ki; ugyanis Kant nyomtétósan kiemelte azon teremtő hatalmat, mely által az ész az érzéki és szellemi világnak törvényt szab. E teremtő tevékenységet Fichte az érzéki benyomásra terjesztette ki. Ekkép az öntudatnak minden jeleneteit a teremtő észnek szüleményévé tette. — E világnézet, mond értekező, a szemlélődő észnek túlságra ragadtatását nyilvánítja. Hogy a szellem korlátain áttörhessen Fichte, a külvilágot tagadja.

Nézeá szerint a szellem a mindenség, alkotván ama világot, mely tudásnak körében fekszik; alkotja pedig csak azért, hogy szabadságát nyilvánítsa. A szellem nem ismer el más hatalmat maga felett, mint az erkölcsiség eszméjét, mely feltétlen követelményt fejez ki. Ámbár független a szellem Fichte szempontjából tekintve, de függetlensége nincsen biztosítva. Fichte állítása szerint az előttünk ismert jelenetek mind az öntudatnak jelenetei; a jelenetek e körét az öntudatnak eredeti nyilatkozatából származtatja Fichte, s határozottan kimondja, hogy a feltevés, miszerint van lét a tudás körén kívül, alaptalan. De ha megengedjük is, mond értekező, hogy a tudás köre teszi reánk nézve a jelenetek világát, s hogy abból ki nem léphetünk, még nincs eldöntve azon kérdés: vajjon ama kör tesz e valóban a létezők mindenségét? nincs-e rajta kívül olyan létező, melynek teljes felfogására nem vagyunk képesítve? De az öntudat alanya a tudás körén belől sem független. Ámbár annak lényege az egység, mégis csak úgy jöhet valóságos öntudatra, hogy az egység az érzéki és érzékfeletti világ közti ellentétre szakad, mely ellentétből az öntudat alanya ki nem vergődhetik. Maga e bölcsész kénytelen elismerni, hogy a szellem magasabb tevékenységének fejlődése a fennálló érzéki világtól, mint feltétlől függ; ezen világot az ész céljainak tartozunk ugyan alávetni, de nem vagyunk képesek azt megsemmisíteni.

Schelling más úton indult a tudás rejtélyének megoldására. A bölcsészetnek, úgymond Schelling, nem szabad elútasítania ama követelményt, hogy a létnek megismerését tekintse feladatául. Legfőbb tárgya a bölcsészetnek a feltétlen — das Absolute, Unbedingte — azon lét, mely önmagától van, s melytől minden más létező ered. Igaz, hogy a létnek e kútfejéhez nem emelkedhetünk, ha a lét és tudás, mint egymást kizáró fogalmak állanak szemközt egymással. De az említett fogalmak szétválasztását csak az emberi reflexio teszi, mely a végesség határai közt csak ellentéteket fog fel. Hogy a végesség határain áttörhessünk, kell, hogy a legfőbb létet legfőbb észnek ismerjük el. A bölcsészet föladata, mond Schelling, a legfőbb létnek eszméjét, mely lényünk belsejébe van oltva, tisztába hozni; ezt az értelmi szemlélés — intellectuelle Anschauung — eszközli. A legfőbb lét, úgymond, legközelebb tekintve, nem egyéb, mint tiszta azonság — Identitát — mert, mint legelső, minden gondolható ellentétlen és határozottságon felül áll. A legfőbb léttel egyesülve van örökkévaló módon a belsej alakja, az önszemlélés, mely által a feltétlen lény rejtélyes belsejét önmaga előtt tárja fel. Ezen önszemlélés következtében az említett feltétlen lény — alany és tárgy egyszersmind. Az örökkévaló önszemlélés az eszmék világát szüli. Mindegyik eszme — Idee — a feltétlen lényt ábrázolja, csak hogy azt határozott alakban terjeszti elő. A tiszta azonság a feltétlen lényt csak nemlegesen jellemzi; fogalmának igenleges értelményét az teszi, hogy a legfőbb lét az eszmék eszméje.

Értekező arra figyelmeztet, hogy maga Schelling nevezi rendszerét tárgyilagossá idealismussá, mely Fichte rendszerétől, mint alanyi idealismustól, az által különbözik, hogy ezen alanyi idealismus pedig a mindenséget tekinti ének; továbbá Schelling nyíltan vallja, hogy ő csak az úgynevezett ének fogalmát vitte át a feltétlen lényre. Mind Fichte, mind Schelling világnézetében a legfőbb lény azon módon nyilatkoztatja ki magát, hogy az eredeti egység két nagy félre, úgymint a természet és szellem világára szakad. Ezen elválás az egymással szemközt álló jelenetek körében, t. i. a természet és szellem országában, szakadatlanul foly. Az egység ellentétekre megy folyvást át, az ellentétek ismét egységbe folynak vissza.

A különbség leginkább kiviláglik, ha azon viszonyt tekintjük, melyben Fichte énje és Schelling feltétlen lénye a kívülvilággal áll.

Fichte szerint a jelenetek összesége, mit kívülvilágnak nevezünk, csak korlátja az ének és tevékenységének; Schelling ellenben gáncsolja azon nézetet, mely a szellemet teszi a világegyetem középpontjává, sőt nyíltan kimondja, hogy a természet egyenlő születésű a szellemmel, ez utóbbi csak magasabb hatvány, s a természettől nem lényegre, hanem egyedül fejlődésfokra nézve különbözik. — Schelling világnézetében, úgymond értekező, a szilárd alap hiányzik. Nem nagy fáradtságba kerül a teljes azonság fogalmát a gondolkodás élére állítani; de szövevényes feladat a fogalom köréből a valóság terére átlépni.

Az egyszerű létnek közönyös nyugalomban a legcsekélyebb indok sem mutatkozik mozgalomra és fejlődésre. Alaptalan feltevés az, hogy a tiszta azonsággal együtt jár a tudás alakja, az önszemlélés. De ha felteszszük is a tiszta azonságról, hogy önszemléléssel bír, új feltevés kívántatik arra, hogy az egyszerű önszemlélés magát a jelenetek mindenségévé változtassa át. Schelling úgy, mint Fichte, csak az eredeti egységben látja az igazat, a különbségek és ellentétek országa tünékeny látszat.

Hegel is, úgymond értekező, a gondolat és lét azonságát vette álláspontul, de a bölcsészeti fogalmakat nem Schelling-féle értelmi szemléléssel, hanem a módszeres gondolkodás útján fejtegette. A bölcsészeti gondolkodás vagyis szemlélődés — Speculation — Hegel szerint egyfelől a jelenetek lényegének eszméjére emelkedik, mely eszme a feltétlen lény, az isten; másfelől azon eszméből a jeleneteket előleges szükségességgel — apriorische Nothwendigkeit — keletkezteti. A tudomány, Hegel szerint, az eszmének előadása. Tartalma: először az eszme magában véve; másodsor az eszme másképp-létében, vagyis a külsőség alakjában; harmadszor a külsőségből önmagába visszafordult eszme. Az első a feltétlen lény, mikép örökkévaló lényege szerint van, és a világot megelőzi; a második a természet; a harmadik a szellem. E három mozzanat, azaz fejlődésfok szerves egészet, tudományi rendszert alkot.

Hegel szerint a feltétlen önmagával azonos gondolkodásnak nyil-

vánítja magát. A gondolkodásnak alakjai, határozmányai, szóval kategoriai vannak, melyek a jelenetek lényegének felelnek meg. Midőn tehát a gondolkodás önmagából fejleszti a kategoriákat, ezek által a jeleneteket ismeri meg, és pedig lényegök és szükségességük szerint. A feladat az: hogy a gondolkodás olyan kategoriából induljon ki, melyből a többieket belső szükségességgel fejleszthesse. — E feladat megoldása a gondolkodás módjára, a módszerre vezet. Hegel szerint a gondolkodásnak alakra nézve három mozzanata, azaz tényezője van, úgy m i n t: az elvont, a vitatkozási és a szemlélődési gondolkodás-mód. — Az első az elvont gondolkodás, mely a határozmányokat megkülönbözteti, s e különbségeket valóban fennállóknak tekint. A második a vitatkozási gondolkodás — das dialectische Denken — mely a fennálló határozmányokban mint elvont, egyoldalú különbségekben ellenmondást fedez fel, minél fogva a határozmány önmagát tagadja, és ellenkezőjébe megy át. A harmadik a szemlélődési gondolkodás, mely az egymást tagadó és egymásba átmenő határozmányok egységét, az igenlegest, a ténylegest emeli ki. E három mozzanat minden igaz gondolatnak tényezője. E három mozzanat szerint a gondolkodás határozmányai három osztályt képeznek: az első a létnek, a második a lényeknek, a harmadik a fogalomnak határozmányait foglalja magában. A kezdetet a tiszta lét teszi, ebből Hegel a többi kategoriákat a vitatkozási folyamat útján fejleszti.

Értekező Hegel világnézetének alapgondolatát ekkép adja elő. Hegel nyilatkozata szerint a gondolkodás tiszta határozmányai, melyeket a gondolkodás szab magának, mindannyi meghatározásai a feltétlen lénynek, az istennek. A tiszta gondolkodás önmagát meghatározván, azaz megkülönböztetvén és közvetítvén, magát létté, lényeggé, állaggá, okká, czéllá, fogalommá teszi. A határozmányok vagyis kategoriák összesége a feltétlen eszme — absolute Idee — az isten, mikép örökké való lényegé szerint létezik, s a természet és véges szellem keletkezését megelőzi.

E feltétlen eszme saját tevékenysége által magát természetté és szellemmé fejleszti. Azért is a tiszta gondolatok, a kategoriák, nemcsak a gondolkodás határozmányait, hanem egyszersmind a jelenetek lényegét teszi. — E szerint a tiszta eszme, azaz isten, a jelenetek világának, a természetnek és véges szellemnek egyetemes lényege. A kategoriák összesége, Hegel szerint, a feltétlen lény, az Isten. Ezen állítás arra mutat, hogy az isten nem egyéb, mint a gondolkodás tiszta határozmányainak foglalata, az ész rendszere, mely a vitatkozási folyamat útján, vagyis a gondolkodási tevés, ellentetés és öszszetevés — thesis, antithesis, synthesis — által jó létre.

Hegel világnézete, úgymond értekező, Fichte és Schelling nézetével sok tekintetben rokon. — Mind a három bölcsész a létezők eszmeiségét védi; mindenik kiinduló pontul tiszta egységet, teljes határozatlanságot tűz ki, ebből azután határozmányokat fejleszt, úgy, hogy azokból tudományi rendszer alakul; mindnyájan az emberi ész-

nek elmékedését az istennek teremtő gondolatával cserélik fel. Hegel világnézetében két feltétlen fordul elő, úgymint a feltétlen eszme s a feltétlen szellem; az előbbi a világ fejlődésének alapja, az utóbbi a legmagasabb fejlődésfok. Úgy látszik, hogy a feltétlen szellem is egyik mozzanata a vitatkozási folyamatnak.

A felhozott világnézetek azon feltevésből indulnak ki, hogy a gondolat a léttel azonos. — Ezen elvont idealismus ellenében az ideal-realismus oda nyilatkozik: hogy a gondolat és lét csak összhangzásban állanak.

Március 21-én, a természettud. osztály ülésében, két új lev. tag foglalt széket.

HALÁSZ GÉZA orvos az életbiztosításról értekezett. Imitt közöljük ez értekezés kivonatát.

Az életbiztosítás történetének rövid vázlatából, a társaságok életéből kifejtett következő fontos adatokat von le az értekező:

a) Az életbiztosító intézetek csak akkor kezdtek biztos lábra állani és virágozni, midőn alapos halálozási viszonyok szerint, megdönthetetlen matematikai számítással készültek a táblázatok, s az életbiztosítási elvek ezekre építettek. Alapos számítás nélkül előbb a társaságok működésükben szédelegtek, s el is buktak. Bukásra azonban most is van elég példa; s különös, hogy épen a legszámítottabb, leggyakorlatibb nemzetnél, az angolnál, legtöbb, hol kis időközben 60-nál több társaság bukott meg, minék főként a túlhajtott verseny lehet oka.

b) Minél nagyobb a biztosítottak száma, annál biztosabb a társaság jövője; ennélfogva nem közömbös, hogy p. o. egy millió frt. 100 vagy 1000 ember életére van biztosítva.

c) Az életbiztosítás terén tett tapasztalatok mutatják, miként a halálesetek gyérülnek. Ennek három oka van: a) A biztosítottak magokat és jövedőjüket biztosítva látván, nyugodtabban tovább élnek. b) Jelenleg az orvostan általában, főkép a korismében, felhasználva a természettani vizsgamódot, hasonlíthatlanul tökéletesb, minélfogva a biztosítottak közé kevesebb beteg csúszhatik be. c) A polgárisodás dicsőségére, ki van mutatva, hogy a társadalmi viszonyok javultával az emberi nemnél, legalább a polgárisodott országokban, a halálozási számarány javul. Számok tanúskodnak, hogy p. o. Genfben, Franciaországban, Londonban, Berlinben jelenleg nagyobb az életidő közép tartama, mint az előbbi századokban. Így Genfben — Odier és Mallet szerint — a XVI. században a csecsemők valószínű élettartama 5 év volt; a XVII. században 12 év; a XVIII. században 27—32; a XIX. században 41—45.

A husz évesek valószínű élettartama a XVI. században 22 év; a jelen XIX. században 40 év.

A harmincz évesek valószínű élettartama a XVI. században 19; a jelen XIX. században 32.

Londonban az utolsó században a csecsemők valószínű életkora

6-ról 26-ra, Berlinben 23-ról 28 évre emelkedett. Ugyanezt kell, statisztikai kimutatások szerint, Magyarországra is következtetni. Ezen javulat-aránynak, egyéb tényezők mellett, főoka, hogy az orvosok nagyobb számával a kisdedek, betegek ápolása, gyógyítása gondosabb, sikeresebb lett. Gyakran halljuk azon panaszt, hogy most már hazánkban nincsenek vén emberek, pedig statisztikailag ki van mutatva, hogy az utóbbi években a férfi és nönemből Magyar- és Erdélyországban többen voltak 115—120—130—140 és 147 évesek. Pesten a múlt február hóban, a Lipótutczában, közel egymáshoz szomszédos házakban 4 rendkívül egyén betegedett meg, s jött értekező gyógyítása alá, egy nő 96 évvel, 2 öreg ember (84—86 éves), és egy 118 éves; ez utóbbi meghalt, a többi meggyógyult.

Ezek előrebocsátása után értekező áttért az orvosi vizsgálatra, melynek feladata: a biztosítandó egészségi állapotát, s a viszonyokat, melyek az élettartamra lényeges befolyással lehetnek, kipuhatolni, mert feltételezzetetik, hogy a magát biztosítani akaró ép, egészséges, s mint ilyennek, van kiszámítva valószínű élettartama és évdiája, mit a társaságnak fizet. E szerint tekintetbe veendő a biztosítást kereső életkora, neme, foglalkozása, szokása, lakhelye, egészségi állapota.

Lássuk ezeket kivonatban egyenként.

1) Az életbiztosításoknál kiindulási alapul az életkor szolgál; minden évnek ki van számítva valószínű élettartama és megfelelő évdiája. A halálozási táblázatok általában megegyeznek abban, hogy a csecsemőknél első hónapban a halandóság rendkívül nagy, oly nagy, mint a százéveseknél; ezután már a második hónapban egy évig mindig kevesedik, s még inkább a 2 évtől 8 ig; a 8 évtől 20 ig a legkisebb arányt éri el; 20-tól 45-ig szintén kedvező a halálozások arányszáma, 45 től felfelé ismét fokonként emelkedik a halandóság, úgy, hogy már az 55 év után ott áll, hol a 8 éven alóli gyermeknél. — Az életkorra vonatkozó halálozási táblázatok e rövid kivonatából kitünik, hogy a gyermekek és aggak életére történő biztosítás kockajáték lenne, minélfogva a 20 éveseken kezdeni, s a 60 éveseken végezni — mint ez a magyar biztosító intézetnél alapszabály — épen a biztosítottak érdeke kívánja; gyermekeket, kiskorúakat, önállás nélkülieket elfogadni azon körülmény is tiltja, hogy az ilyenek másoktól függvén, mások által ápoltatván, életellenes merényleteknek, mint több példa igazolja, mérgezéseknek lennének kitéve.

Itt, hol az életkorok halandóságáról van szó, értekező felemlíté, hogy Magyarországon általában, s különösen a kisdedeknél, sokkal nagyobb halandóság tapasztalható, mint más helyütt; miként ezt többen, jelesül hazánk nagy tudósa, Fáy András, kimutatta. Az ő táblázatai szerint nálunk a gyermekeknek fele is alig éri el a 8-ik évet. Eme nagy halandóságot az akadémia elhunyt tagja, Sauer tannár, épen egy év előtt tartott értekezésében kiemelvén, ezt hazánk

népsége, különösen a magyarfaj nem-szaporodása főokának lenni állította. — S valóban, nem nehéz ezen nagy halandóságnak okát fellelni; csak azt kell tudni, hogy az ország központi megyéjében még most is van jómódu, több ezer lakossal bíró helység, melyben nemcsak orvos, hanem bába vagy halott-kém sincs.

2) A nemi különbség az életbiztosításnál nem tesz különbséget. A két nem jóformán azonos halálzási viszonyoknak van alávetve; csak a születésnél, s mindjárt a születés után mutatkozik nagy különbség.

3) Nagy horderejűek az életbiztosításnál azon adatok, melyek szerint az élethossz a foglalkozás, kereset mód, s egyéb életviszonyokhoz alkalmazkodik. — E téren a nagy hírű berlini tanár Casper — ki a múlt hó végén halt el — és Neuffville orvostudor — ki Frankfurt városában az 1820—1852-ig történt halálzásokat buvárlá — sok és szép tapasztalatokat tettek, melyeket a mások által más országokban tett vizsgálatokkal összehasonlítván, következő eredményekre jutunk:

a) A szellemi foglalkozás, a hivatalos állás, kedvező befolyással van az élethosszra; a tudományos pályán legtovább élnek a papok, matematikusok, bölcsészek, magas állású tisztviselők; legközelebb ideig a színészek, költők és orvosok.

b) A vegyes foglalkozás, hol a szellemi működés a testivel váltakozik, mint a kereskedés, szintén nem kedvezőtlen az élet-tartamra.

c) Testi foglalkozásnál legkedvezőbb viszonylik a halandóság a gazdáknál, földművelőknél, kertészek, erdőszők, halászok és vadászoknál.

d) A gyár, ipar, mesterség, majd mindegyike sajátos kórfolyamot fejleszt, s külön halandósági fokozattal bír. E tekintetben bár újabb időkben igen sokat munkálkodtak a népesedéssel, éptannal foglalkozó tudósok, mindamelllett kevésbé van felderítve, hogy egyes mesterségeknél mit kelljen közvetlenül a kézművesi munkának, mit más mellékes körülményeknek tulajdonítani.

Legkártékonyabb az egészségnek oly gyár, ipar, mesterség, művészet, hol a vegyileg mérges anyag, a mivel a munkás foglalkozik, parány, gőz, poralakban kisebb-nagyobb adagban vitetvén a testbe, sebesen vagy lassan, a szervezetben mérgezés, vérfertőzés jő létre. Így azoknál, kik az ólommal, phosphorral, mirenyyel s más mérgekkel foglalkoznak.

Értekező az ólommal foglalkozók, festők, betüöntök, szedők, nyomdászok stb. betegségeire, s azoknak származási módjára kiterjeszkedvén, szóba hozandónak véle most, midőn a vízvezetési kérdés napirenden van, hogy az ólomesövek az ivóvíz vezetésére szoktak használtatni, mint egyfelől állítatik, kár nélkül; mert igaz ugyan, hogy az ólom, vízzel, levegővel érintkezve, felületesen ólomélegvízvegyggyé, éleynülve a vízben egy kevéssé felol-

vad, de ha a vízben elegendő szén vagy kénsavas mész tartalmaztatik, úgy általa az ólomélegvizvegy nem oldatik fel; másfelől, daczára ezen elméletnek, külföldön a vízvezetéki ólomcsövek ellen, egészségi szempontból, illetékes helyről történnek kikelések.

A vilany — mely a gyufagyártásnál alkalmaztatik — mérges hatása sokkal korlátoltabb, mint az ólomé, s ha az egészségi szabályok a gyárakban megtartatnak, a vilanyjal bánás betegséget nem támaszt. A légyár, hol a világító lég készítettik, külön mérgező hatással nem bír; de azért füstje a gyengéknek, idegeseknek, betegeknek árthat, s mindenkinek alkalmatlan, minél fogva építésénél és kezelésénél az egészség-rendészeti szabályok követendők.

4) A foglalkozások mellé sorolhatók: a szokások, szenvedélyek, kicsapongások, szesz italokkali visszaélések. Ezek, ha nagy fokon mutatkoznak, a biztosítást lehetlenné teszik.

Az imént tárgyaltakon kívül vannak még más hatványok és életviszonyok, p. o. élelem, ruházat, lakás, házasság, jómódúság, kényelem, munkásság, henyesség stb., melyek befolyással lehetnek az egészségre s az élethosszra, de az életbiztosításnál döntő súlylyal nem bírván, értekező által mellőztetének, azon kijelentéssel, miként mindezek éptani és orvosrendőrségi tekintetben nagy horderővel bírnak, s igen tanulságosak a számítások, melyekkel Casper, Quetelet, Osterlen azt mutogatják, hogy a gazdag ember mennyivel él tovább, mint a szegény; a házasság, mint a nem házasság, és így tovább.

5) Hogy a lakhely földtani, légköri, égálji sajátságainál fogva a betegezés és halandóságnak főtényezője mai nap, ki kétkednék. — Nemcsak a különböző földrészben és birodalmakban, de ugyanazon egy ország különböző vidékein más, járványos, tájjonos nyavalyák uralkodnak. A statistikai kimutatások, Európa országaira vonatkozólag, a halandósági számviszonyra nézve egymástól eltérnek, de abban mindnyájan megegyeznek, hogy legkisebb a halandósági viszony Norvég, Svéd és Angolországban, s az utolsó kimutatások szerint még sokkal kedvezőbb Amerikának északnyugati részén; hogy Ausztriában, különösen Magyarországon kedvezőtlen, többször említve volt.

A biztosító társaságoknak legközelebbi érdekökben áll az egészségi helyviszonyokat ismerni. E czélból a m. biztosító társaság orvosaitól oly orvosi helyiratot kíván, a melyben a népesedési és egészségi statistikai viszonyok össze vannak állítva. — Értekező előmutatta az ide vonatkozó kinyomtatott mintát.

6) Mindezeknél sokkal fontosabb az orvosi vizsgálat azon része, mely által a biztosítani akaró egészségi állapotot a derítettetik fel.

Késég kívül nem könnyű feladat, oly egyénnek, kit az orvos először lát, ki, meglehet gyengéit takarni akarja, egészségi vagy betegségi viszonyait egy vizsgálatra minden irányban feltárni. Igaz,

az által könnyítve van az orvos állásán, hogy jelenleg egész halmozással bir a kóris mei segédeszközöknek. Legtöbb esetben exact bizonyossággal lehet a kóralakot meghatározni. A kórismeretnek az utóbbi évtizedben tett bámulatos előhaladása annyit bizonyosan használt az életbiztosító üzletnek, mint a mathematicai számítások, táblázatok tökéletesbülése.

Jobbára a biztosabb orvosi eljárásnak kell tulajdonítani, hogy a halandóság a biztosítottak között mindinkább kevesbedik; minek ismét a díjleszállítás-, s ez által az intézetnek még nagyobb virágzására lesz visszahatása.

Magától értetik, hogy, mert épen az orvostan annyi szakismerettel rendelkezik, a vizsgáló orvosnak sokoldalú képzettséggel kell birni; egyéb ismereteken kívül jártasnak kell lennie a kórboncztanban, kopogtatás, hallgatódzásban, s a nyilásos, üreges életművek tükrözésében. Górcsőre, szerves vegytanra, mely fontos tanok a gyógyászat jövője hírnökeiül tekintendők, jóformán nincs szükség, s ha kivételként volna is, alkalmazásukat sem idő, sem hely nem engedi.

Ezután felállította értekező azon elvet, mely szerint a vizsgáló által kiállítandó orvosi bizonyítványok szerkesztendők. Ezekben a kérdések úgy vannak feltéve, hogy a feleletek három sarkpontra irányuljanak.

a) Megismertetik a biztosítandó élettani egyénisége. E pontba tartozik — mintegy átmenetül a betegségekhez — a testen találató hiányok és sérelmek előadása. Ezek az életbiztosításnál nagy szerepet játszanak, mint, úgyszólván, az egyén viszonylagos — relativ — egészségéhez tartozó kisebb bajok nem zárják ki az elfogadtatást, csak díjfelemelést tételeznek fel. A mondottak igazolásaül tüzetesen a sérvek statistikai kimutatásokkal tárgyalattak.

b) Az egészséges állapottóli eltérések, kóralakok kikutatásában a nyilt bajok maguktól beszélvén. a kezdődő, mélyebben rejlő, lappangó, időnként rohamokban fellépő bántalmak felfedezésére kell a főgondot fordítani. E szembontból kiváló figyelmet igényelnek az agy, gerinczagy, a lélekzési és vérkeringési szervek; szívbántalmak az egyén tudtán kívül is lehetnek jelen; a gümőkör évekig lappanghat, meg is gyógyulhat, a nélkül, hogy az illető tudná, mily veszély fenyegeté életét. Legtöbbször azonban dülőlag tör elő rejtekéből, s valamint az emberiségtől legszamosabb áldozatot, úgy a biztosító társaságoktól legtöbb osztalékot hord el.

A gümőkör — mely név alatt a tüdővész közönségesen azért értetik, mert a gümők a tüdőkre rakodnak le — hazánkban is mindinkább terjedez. Ideje volna azon közegés ségi intézkedésekre gondolni, melyek által ezen kór kifejlődését, elterjedését gátolni, s gyógyítását nagy részben eszközölni lehet.

c) Bármily tökélyes eszközökkel bir az orvostan a kórismeretben,

a vizsgálnak egészségi állapotára vonatkozó hű közleményeit, bevallását nem nélkülözheti; szükség van erre az öröklött vagy szerzett kórhajlam felderítésénél; szükség elismerni az egyén előrement kóros szenvedelmét, melyek, bár jelenleg megszünteknek látszanak, természetüknél fogva azonban jövőben ismétlődéssel fenyegethetnek.

Végre be kell vallani, hogy létezhetnek titkolt betegségek, melyeket az orvos csak bűvészi, látnoki tehetséggel fedezhetne fel; ilyenek az idegkórok, nyavalyatörés, időnként rohamokban fellépő bántalmak, a belférges stb.

Az itt körvonalozott orvosi eljárásnak czélja, hogy a vizsgáltak közül azok, kik egészségesek, életbiztosíthassanak; kik pedig betegségben szenvednek, vagy valamely, az egészséget feltűnően rongáló, életrövidítő hatálynak vannak kitéve, a társaságnál el nem fogadtatnak.

Ezek azon elvek, melyek az első magy. általános biztosító társaságnál orvosi szempontból négy év előtt alkalmaztattak; mily sikerrel? a következés megmutatta. Jelenleg annyit lehet mondani, hogy a kezdet nagyszerű. Négy éve még nincs, hogy áll, s 6762 egyén 9,837,752 ftot biztosított.

Az orvos-statisztikai tekintetben nyert eredményeket értekező más alkalommal bemutatni igérte.

A másik új tag, ki ez alkalommal széket foglalt, SCHWARCZ GYULA. Értekezésének czime: az emberi nem ügynevezett egysége; tárgya pedig azon hatás feltűntetése volt, melyet a földtani elméletek legújabb színvonala a különböző anthropologiai rendszerekre gyakorol. Megkísértjük a nagyterjedelmű értekezésének vázlatát adni e sorokban.

Mindenekelőtt indokolta értekező, miért nem vonta be jelen előadásába a nyelvészet eredményeit és a lélektant, s miért kötötte össze tárgyalását azon kilátások bírálásával, melyekkel egyfelől nemünk földtani, más részről meg történelmi régisége kinálkoznak az anthropolognak. Tárgyát öt nagy részre osztá értekező. Az elsőben azon vívmányokkal ismertetett meg, melyeket a descriptiv anthropologia legújában, különösen a mult évben, főleg Pruner bey és Broca tanár buvárlatainak köszönhetni. A második részben egyenként bonczkés alá vette azon anthropologiai rendszereket, melyeket különböző természetbuvárok Prichard óta felállítottak; szólt Morton, Nott, Gliddon, Gobineau, von Baehr, Eckstein, Ponchet, Waitz, Quatrefages, Agassiz, Crawford, Knox, Luke, Burke és James Hunt kezdeményezéseiről, hogy kimutathassa, mi ezen anthropologiai rendszerekben jogos inductio, s mi pusztá a priori speculatio. E vizsgálatok folytán azon eredményre jutott, hogy gyökeres reformokon kell még előbb átesnie az anthropologia theoreticának, mielőtt az inductiv tudományok sorában helyet foglalhat. Waitz-czal és Quatrefages-zsal tüzetesebben foglalkozott értekező, mert, szerinte, e két

anthropolog ékesszólása leginkább elhithetné valakivel, hogy az anthropologia máris nagyszámu alapigazságokkal rendelkezhetik, holtott ha közelebből vizsgáljuk e két tudós methodológiáját, azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy kiindulási pontjaik földtani ismeretkörünk valódiságaival szemközt tarthatatlanok. De halljuk kissé magát értekezőt.

„Waitz, marburgi tanár, „Anthropologie der Naturvölker“ című munkájában tagadhatatlanul böleselőbb, mint sokan azon hírneves természetbuvárok közül, kik eddig e tárgyhoz hozzászóllottak. S mégis egyoldalú. Szerinte az, ki az úgynevezett emberfajták (race) különféleségeit megannyi valódi faji specificus jellegeknek veszi, szükségkép nem hisz a mulattok, mestizek kitarító termékenységében. Én ezt merőben tagadom. Waitz ilyesmit csak oly anthropologról állíthat, ki a speciest Johannes Müller meghatározásában letett momentumokhoz köti; de oly természetbuvárokra, kik a különböző állatgenusok, p. o. a kecske és a juh, vagy a juh és az őz egymásközi ismételt sikeres korsadásában hisznek, ily természetbuvárokat a tudós marburgi tanár észrevételei nem fognak kötelezni.“

„Az is egy kedvenc kiindulási pont az ő rendszerében, hogy a kik azt hiszik, hogy az égalj maga képes lenne a kaukazit négerré változtatni, szinte szükségkép védik az emberi nem fajegységét. Úgy hiszem, mindenki átlátja e tétel hibás voltát. Mert azt, hogy ez átváltozás a történelmi korszakban ment volna végbe, se Prichard, se más monogenista nem állítja; pedig ha határtalan időmennyiségről van szó — minőn maga Waitz is legörömostebb mereng — minő eddig felállított egyezményes szabályzata az amalgamisationnak tilthatva el egyik vagy másik anthropologot oly felvétől, hogy a négerok, malayok, ausztraliak, amerikai bennszülöttek, ha vándorlások által tettek volna is szert jelen hazájukra, idegen égalj alatt megint csak különböző, egymással egykorulag tengődő, de egymástól már akkor is független emberfajtáktól származhattak volna, miután a néger jelen természetrajza nem győzhet meg arról bennünket, hogy az idők homályában minő tyusból történhetett meg ezen átalakulás?

„Waitz okoskodása csak hiányos, de őszinte, Quatrefagesé elfogult s erőltetett is. A derék akadémicien a maga „Sur l'unité de l'Espèce Humaine“ című munkájában, midőn a füsulyt azon ellenvetések megczafolására fekteti, melyeket az egy pártól eredet tana ellen felhordani szoktak, szinte csak nagyon közvetett (indirect) módon járult a kérdésben forgó eszmék tisztázásához. Quatrefages azonban szinte nem gondolt messzebbre mint anthropolog és ethnolog társai; mert midőn ő oly ember-pártól véli lehozhatni nemünk összes elütő tyusait, a mely őspár ép annyira távol állott egyfelől a kaukazitól, mint másrészt a négertől: önként lemondott a haladólagos fejlődés tanáról, melynek segélyével ő tételét védelmezhetne volna. Quatrefages azt mondja, hogy a species érdekében ő csak a jelen földtani korszakra akar szoritkozni, miután szerinte a jelen korszak fajainak a

korábbi korszakok fajaival egybefüggésének kérdését, melyet bizonyos krokodil-ásatagok feletti értekezése alkalmával már az öregebb Geoffroy St. Hilaire szőnyegre hozott, hiányos ismereteink mellett még nem lehetne megfejteni. Megengedem; de ebből azután az is következik, hogy Quatrefagesnak monogenismusa még azon esetben sem bizonyítana semmi újat a polygenismus rendszerei ellenében. Mert a „species“ Quatrefagesnál nem egyéb, mint „öszlete oly egyedeknek, melyek majd inkább, majd kevésbé hasonlítanak egymáshoz, s melyek vagy csakugyan egy közös őspártól származtak le a családok szakadatlan sora által, vagy legalább egy közös őspártól származottaknak képzelhetők.“ E meghatározás eléggé érezhetőleg magában hordja a kárhóztatást azon erőszakra, melyet Quatrefages az adatok tanúságtételein elkövet. Látjuk ugyanis mindjárt első pillanatra, hogy Quatrefages ezen meghatározása csak alanyi értékkel bírhat, miután arról, vajjon az egymáshoz inkább vagy kevésbé hasonlító egyedek csakugyan egy közös pártól származtak-e, az észlelés, a tapasztalat nem kezeskedik, holott De-Candolle szerint különböző fajok egyedei, a mit maga Quatrefages is megenged. Midőn tehát ő azt keresi, vajjon az ember-fajták mindannyian egy emberpártól származhattak-e, a „species“ meghatározását komolyan segédül nem veheti, mert a „species“-nek ezen meghatározása csakis úgy bírna ma rának az állatvilág tárgyilagosságában érvényt szerezni, ha előbb valami logikai szükséglet kényszerítene bennünket annak elismerésére, hogy csakugyan tárgyilagossággal bírnak az állatvilágban a „species“-ek, s hogy azokat az egy pártól eredet határozza meg. De Blainville ugyanazt mondta hogy a „species“-ek stabilitása egyik életfeltétele a tudománynak; és ebben de Blainville-nek különösen azok igényeire nézve volt igaza, kik nem annyira magát a tárgyilagosságot keresik, mint a plausibilitást saját rendszerök részére.

„Quatrefages meghatározásának első része, ezen szavak: „oly egyedek, melyek egymáshoz inkább vagy kevésbé hasonlítanak,“ egészen feleslegesek lévén, első résznek csak azon tételt vesszük, mely szerint az „egy ugyanazon faj egyedei azok, melyek egy közös őspártól származtak.“—Quatrefages meghatározásának ezen első része tehát nem egyéb pusztá szójátéknál.

„Tekintsük már most a másik részt. Ez azon szavakban van letéve, miként ugyanazon faj egyedei „azok, melyek egy közös őspártól származottaknak képzelhetők.“ Ez már tudományosabban hangzik, a nélkül, hogy magában az objectivitásban valamit megállapíthatna. Mert a hybriditas, az állatok korcsadó képessége, melyel ezen kiindulási pont tulajdonképen takarózik, tán soha ki nem fogja jelölhetni, hogy a földtani folytonosság s az állítólagos őslénytani haladás tanai a határaikban körülirandott valódi fajok és pusztá égalji, helyi befolyások következtében keletkező válfajok módosulásában minő mérveket engednek, feltéve, hogy először az igaz, a mit de Candolle és Draper vitatnak, t. i. hogy különböző fajok egyedei

gyakran sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint ugyanazon, állítólag egy fajnak egyedei; és másodsor, feltéve hogy áll, a mit Morton kimutatni igyekezett, hogy sokszor oly emlős typosok termékenyek koraikban is inter se, melyek az organisatióban egészen elütő boncztani jellegzetességeket mutatnak, például a finnlandi juh és a norwégi őz (*Cervus capriolus*), míg a boncztanilag egymáshoz legközelebb állók igen gyakran nemcsak koraik közt nem, de maguk közt sem termékenyek.“

„A species stabilitásának párthivei ez adatokra azt fogják valószínűleg válaszolni, hogy az úgynevezett reversio, azaz a typos visszatérése nemzedékek mulva, tán arra inthetne, hogy ne akarjunk Quatrefages meghatározásának második részétől minden gyakorlati értéket elvitatni. Megvallom, bizonyos gyakorlati értéket én sem akarok épen tőle megtagadni, de ezen gyakorlati értékben soha nem birnék egyebet keresni, mint subjectiv elemet, soha egyebet, mint a mi az osztályzásnál egyezmények könnyítésére szolgálhat. Mielőtt ugyanis az bennünket magában az objectivitásban természetes osztályozásra kötelezhetne, szükség lenne előbb kissé körülményesebben tisztába jönnünk a reversiók egyes eseteivel. S vajjon mennyire terjed e tekintetben ismeretünk? Darwin a természetes választás érdekében több példával igyekezett a reversió jelentőségét méltatni. De e példák hordereje megint csak oda megy ki, hogy Amerikára nézve 1, Afrika legérdekesebb vidékeire nézve 3, Polynesiát illetőleg 2 századig, az Ó Világ dolgaira nézve pedig legfeljebb a Kr. e. 4-ik évezredig mehetünk vissza: azaz, a különböző egyptologiai rendszerek szeszélyeitől függ voltaképen azon időmennység, melyről gyanítjuk, hogy a species objectiv létét a revisio tünetenyei által némileg igazolta; míg arról, van-e összefüggés a történelem által garantizott reversio s a korábbi földtani korszakok hasonló állat-alakjai közt, semmi felvilágosítást sem nyújthat. Szóval Quatrefages meghatározását a reversio egyáltalán nem fedezheti, mert megint csak azon előlegezésben gyökerezik, hogy a jelen földtani korszak önmagáról számot képes adni, holott azon kérdések, melyek eldöntésétől a faj megállapíthatása függ, hogy t. i. a harmadkori felis spelaeától a mai párducz származhatott-e, újra csak nyílt kérdések maradnak.“

A harmadik szakaszban értekező saját nézeteit adja elő.

E szakasz eredményeit a következő pontokba foglalta:

1) A speciesről adott meghatározásokat se a boncztani jellegzetességek, se az egy közös ősapától származás lehetősége, se a korszadasi képesség nem fedezik. A boncztani jellegzetességek kiaknázása csupán a descriptiv anthropológiának tett szolgálatot; az emberfajták eredetviszonyainak fejtegetésében természetes kalauzunkúl kínálkozik; de ugyanaz a postulatum, mely ennek elismerésére kényszerít, egyúttal arra is figyelmeztet bennünket, hogy teljesen kielégítő tájékozást e tárgyban csak úgy adhat, ha megezáfolhatlanúl állítja párhuzamba az összes ember-nem bármi néven nevezendő változatai közti diaste-

mák valódi értelmét bármely más, szabadon körülírandott emlőscsoport, hogy ne mondjam, állat-nem bármi néven nevezendő változatai közt valóban tárgyilag fennálló diastemák tulajdonképeni jelentőségével. S ha találkozunk természetbuvárok, kik — mint Nott, és némi tekintetben Waitz — nem akarván elismerni emez állításunk igazságát, melyet elvileg Blumenbach, Prichard, De Salles, Agassiz rég elismertek, azt állítják, hogy minden egyes állatfaj élettanát, kezdve az embertől le a pondróig, külön törvények szabályozzák: akkor e természetbuvároknak csak azt felelhetjük, hogy ily elvek vallása mellett nem egyéb mint önhitegetés, hogy ne mondjuk, szemfényvesztés a felett okoskodni, vajjon megannyi fajok az emberi typus változatai-e, vagy csak fajták, azaz válfajok.

2) Könnyen azon megállapodásra juthatni, hogy daczára a göröső nyújtotta segélynek, a bonczani jellegzetességek eddigelé még a valódi természetes osztályozáshoz se voltak képesek bennünket elvezetni. Mindaddig, míg korunk legnagyobb bonczani tekintélyei oly egyszerű kérdésekkel szemközt, minők a hippocampus minor, s a harmadik lobus a négerben és a gorillában, vagy mint a minők a néger kezét és fogait tárgyázó kérdések, merő ellentétben kénytelenek lenni egymással: nem csodálkozhatunk, ha mind Owen és Huxley találnak érveket, melyekre támaszkodva, csupán egyetlen egy ember-speciét hirdetnek mind pedig Crawford, ki legújabbban 40 önálló emberfajról beszél.

3) Azon bonczani jellegzetességek, melyeknek bizonyos fokon együttleges voltából az ethnologok eddigelé az úgynevezett emberi fajták (raceok, válfajok) osztályozását levonhatni vélték, ugyanezen jellegzetességek a legújabb kutatások szerint majd egyenként, majd együttlegesen ugyanazon egy fajta, válfaj határain belül az egyedeknél is oly árnyalatokat tanúsítanak, minők sokszor nemcsak egy, állítólag más fajta, de egy egészen más faj — species — követelt jellegzetességeit is kimerítik. Nem csoda tehát, ha Blumenbachnak a race-ról adott meghatározása daczára James Hunt alig bir ma már felfedezni két oly anthropologot, kik a „race“-ról adott meghatározásaikban egymással egyetértének; vagy hogy Latham meg már, saját vallomásaként, azt sem tudja, mit kelljen értenie a „race“ fogalma alatt?

4) Azon meghatározások, melyek szerint „species“-nek oly egyedek összeségét nevezhetni, a melyek egy közös ős pártól származtak, nem üznek egyebet pusztá szójátéknál. Azok pedig, kik a speciést oly egyedek összeségének határozzák meg, melyek legalább egy közös ős pártól származottaknak képzelhetők lennének, nem állítanak fel kiindulási pontul egyebet egy egyenletnél két ismeretlennel.

5) Azon meghatározások, melyek, mint p. Johannes Mülléré, az állatok határtalan korcsadó képességére lőnek alapitva, bizonyos tekintetben szolgáltatathatnának ugyan körvonalakat természetes osztályozáshoz, de az eredet kérdését teljesen még akkor sem fejthetnék

meg, ha weimari orvos, Schaller, kívánata szerint a keresztezés kísérletei az emlősök egész osztályán keresztül vitetnének. Jelenleg adataink e tekintetben annyira hiányosak, hogy egyáltalán nem tudjuk, vajjon csakugyan nem szabadna-e egy ugyanazon fajhoz ez esetben még egymástól oly távol álló genusokat is számítanunk, minők az őz és juh, tulok és szamár, ló és tulok, juh és kecske, juh és vad-szamár (onagra), s melyekről újabban azt állították, hogy korecsaik „inter se“ is határtalanul termékenyek. De ha megtörténhetnék is egy ily nagy kísérlet, mindössze is csak azt nyernék, hogy magát a természetet hagyjuk az osztályozás végett experimentálni. Hogy egy pártól származtak-e szükségkép az ekkép meghatározandott speciesek, vagy többtől, ezt még az esetben sem lehetne kimutatni, hahogy oly nagy időmennyiségről bírnánk adatokat, mely földtanilag is számíthat.

6) Nem levén megállapítva, mik tulajdonkép a species határai anthropologiai tekintetben, mindazon következtetések is önként el-esnek, melyek annak bebizonyításától lönek feltételezve, hogy az emberek összeségén különböző szélességi fokok alatt mutatkozó változatosságokat az égalj és egyéb természettani külbefolyások idézhettek volna elő.

7) Ha valamely természetbuvárnak eszébe jut azt állítani, hogy az emberi változatok legfeljebb is fajták, válfajok, melyek mindannyian egy emberpártól származtak; vagy ha egy másodiknak eszébe jut ama változatokat ugyan pusztá fajtáknak, válfajoknak vallani, mindazáltal azokat ha nem is egyetlen egy ős pártól, de mégis közös törzstől, azaz a föld felületének egyetlen egy pontjához kötött ősöktől származtatni; akkor ezen tételek közül bármelyiket ép annyira fogják bizonyos feltételek betudása mellett a tudomány vívmányai fedezhetni, mint a hogy fedezhetnék egy harmadikét, ki az emberfajták, válfajok eredetének megfejtésére bolygónk különböző pontjain több teremtési góczot lenne hajlandó felállítani; vagy mint egy negyedikét, ki, a nélkül, hogy az emberváltozatokban mást látna, mint pusztá válfajokat, Agassiz módjára mégis azt tanítaná, hogy az ember nem épen úgy, mint a méhek és hangyák rajokban, egész nemzetekben lön mindjárt kezdetben megteremtve. Más részről, ha még egy ötödiknek eszébe jut azt állítani, hogy az emberi változatok megannyi önálló fajok, species, de azért mindannyian egy emberpártól származhattak; vagy ha egy hatodiknak eszébe jut ezen önálló emberfajoknak — bármennyire tegye is azok számát — egy közös törzsből eredetét, tekintet nélkül az őspárok számára, felállítani; úgy a tudomány legújabb vívmányait is bátran ki lehet zsákmányolni megint, mint fentebb, bizonyos feltételek betudása mellett, ezen tételek fedezésére is, és ugyan nem kevésbé, mint a hogy felhasználhatná ezen vívmányokat egy hetedik (Nott és Gliddon) annak támogatására, hogy az emberfajok a teremtésnek különböző gócaiból sugároztak ki földünk felületén; vagy mint egy nyolczadik, annak megvitására,

hogy ezen emberfajok, valamint Agassiz a fajtákról, válfajokról állította, méhek, hangyák módjára, rajokban, egész nemzetekben lettek volna megteremtve. — Sőt ha valakinek eszébe jutna az emberi változatoknak nemcsak megannyi species, de megannyi önálló genus értékét tulajdonítani, még ezen esetben is egyenlő plausibilitással vitathatná vagy azt, hogy mind ez emberi genusok egy közös anyától és apától, vagy azt, hogy ha nem is egy közös őspártól, de legalább egy közös törzstől, azaz a földszín egyetlen egy pontjához kötött ősoktól származtak, s egyenlő plausibilitással vitathatná ezen feltételes embergenusokról, hogy azok az állat- és növénytartományok gócaiból sugároztak szét, vagy pedig hogy azok a társas állatok és társas növények módjára, mint fentebb hallók, nemzeti csoportokban lettek volna megteremtve; természetesen, mindig hozzáférve, hogy bizonyos feltételek betudása mellett. De hát, ha szabad kérdeznünk, minők legyenek ezen feltételek? Erre a feleletet nem a zoologia, nem a boncz- vagy élettan, nem a görcső, nem a szerves vegytan, hanem egyedül az őslénytán, meg a földtan adhatnák meg, t. i. ha nem oly szerfelett megcsönkulva hoznák csak bolygónk kérgének nagy ünélet-írását.

8) Az egy pártól eredet felvéte látszólag jobban beleillik a folytonossági elméletbe; de valójában csak a catastrophisták ragaszkodhatnak hozzá, kik minden egyes korszak elején közvetlen tervszerű „fiat“-okat hirdetnek.

Az egy pártól eredet felvételének legkomolyabb akadályá mégis Agassiz elmélete, ki szerint bolygónk felülete több állattani és növénytani tartományra van osztva, melyek mindannyian külön góczból sugároztak volna ki. Ezen elméletnek pedig legnagyobb támasza az, hogy az állatok földirati elterjedésének szabályzatai, a legújabb kutatások szerint, a legkorábbi földtani korszakokban sem tanúsítottak oly nagy egyöntetőséget, hogy az összes szerves természetnek egy pontból kisugárzását taníthatnók. A miocene korszakban, hová Lyell nekünk első megjelentét csatolja, Agassiz már épen úgy felállíthatta volna a zoologiai birodalmak tanát, mint jelenleg.

9) Ne akarjunk tehát az anthropológiának oly igényeket vindikálni, minőkre az se zoologiai, se palaeontologiai, se történelmi téren számot nem tarthat, s melyeket a modern tudomány soha nem formulázott volna, hogy ha egy theologiai propositio maga körül anynyi visszahatást nem gerjeszt. Mért félnénk tehát bevallani, hogy az anthropologia, mint tudomány, se a monogenismus, se a polygenismus kérdését magának nem mondhatja? Hisz úgy is abban nyilatkozik leginkább a jelen nemzedék nagysága, hogy nincs oka félni az őszinteségtől. Kosmikus látkörünk annyira tágult, a távcső és a görcső anyyi új felfedezést ígér, hogy szűkkeblűség lenne elismerni nem akarni azon utak téves irányát, melyeket eddig követtünk.

Ha kérdezné valaki, minő körvonalokra akarnám tehát én az anthropologia theoretikának feltételeit visszavezetni, azt válaszolnám,

hogy még annyira sem mernék menni, mint a londoni Anthropological Society elnöke ment a maga programjában.

Ő azon törvényeket véli legközelebb elleshetni, melyeknek az emberiség eredetét köszönheti; ő megnyugszik abban, hogy az emberek összesége földünk felületén egyetlen egy species. Én azonban úgy hiszem, hogy a természetes osztályozás feltételeit még függőben levő geológiai és palaeontológiai controversiák tartják távol ismeretkörünktől; pedig nem láthatom át, minő zoológiai alapon dönthetnők el, hogy az emberek összesége egyetlen egy speciest, vagy többet foglal-e magában, midőn e természetes osztályozás objectív lehetőségét sem birtuk még eddig inductív úton kétségbe vonhatlanná tenni. S vajjon miként hiszi James Hunt az ember keletkezése törvényeit elleshetni? Tán Darwin elméletével? Darwin ugyan okadatulja, miért nem kell szükségkép a hiányzó láncszemek kiegészülésére várakoznunk, de a mire a geológiai momentumokról elmondott szavai reducálhatók, tulajdonkép csak negatív evidencia.

Én az anthropologia theoretica részére jelenleg magasabb feladatot nem ismerhetek, mint az ásatagok tanúság-tételeit tanulmányozni, azon kérdést illetőleg, mennyire tartható fel az Agassiz által felállított, s Nott és Gliddon által kiaknázott, látszólag külön természetési góczpontok felvételére jogosító állat- és növénytani tartományokról szóló tan, a különböző földtani korszakokban. Ezen kérdés tanulmányozása nem fog zavarólag, szemfényvesztőleg hatni a természetrajz egyéb elméleti ágainak tovább fejleszthetésére, sőt inkább párhuzamos lépteket fog tarthatni korunk egyéb tudományos nagy kérdéseivel, az őslénytani haladás és fejlődés kérdéseinek időnkénti vívmányaival és kilátásaival is; s mint ilyen, leginkább fogja a körül az eszméket tisztába hozhatni, hogy mi a pusztá subjectív elem, a pusztá egyezmény, a természetes osztályozás körül eddig megkísérlett erőlködéseinkben.

Közvetlen előttünk áll pedig mindenek előtt a kellő tájékozást megadni az ember földtani és történelmi régiségéről. Mielőtt ezt tenném, szabadjon még egyszer kijelentenem, hogy midőn az embernem úgynevezett egységéről zoológiailag kivántam, a legújabb buvárlatok és felfedezések értelmében, magamnak némi tájékozást nyújtani, teljesen tisztában voltam az iránt, hogy vagy feltétlenül el kell ismernünk, hogy az az új tudomány, melyet a Blumenbachok, Prichardok és Mortonok előkészítettek, s melyet egy pár évvel ezelőtt ethnológiának, most azonban, tán épen Latham és Maury felszólalásai folytán, a maga korlátai közt újra anthropológiának szeretünk nevezni, tisztában voltam, mondom, az iránt, hogy vagy feltétlenül el kell ismernünk, hogy a tudomány ezen legifjabb ága csakugyan természettudomány, s hogy aetiológiája ez esetben a természettudományok methodológiájának szintoly kérelhetlenül alá van vetve, mint bármely más természettudomány aetiológiája; vagy ezt kell ismernünk, vagy pedig azt, hogy, ha az embert lélektanánál fogva

kivánjuk megkimélni az állatország rendszeres közel társaságától, úgy le kell mondanunk mindazon évekről, melyeket az anthropologia eddigi előharczosai igen gyakran a zoologia terén kerestek.

A negyedik szakaszban értekező az ember földtani régiségére tért át; és azt mondta, hogy a folytonossági elmélet értelmében még csak hozzátvetőleg sem lehet ezen régiséget körülírni. Azon kihülsi elméletből azonban, melyhez még sokan ragaszkodnak geológaink közül, egészen más számok következnének, mint a minöket Waitz, Bischoffa útálva, kihozott. Nem szükség annak lehetőségét helyezni kilátásba, hogy az ember elvégre oly régi is lehet, mint a köszénkorszak, ha csak a mellett maradunk is, a mit Lyell mondott, t. i. hogy nemünk oly régi, mint a miocene; nem 9 millióra tehetjük, miként Waitz, az ember régiségének maximumát, hanem legalább is 20 millióra annak minimumát.

Az ötödik szakaszban végre kimutatta értekező, hogy csak szakavatlanok vonhatják kétségbe azt, hogy az ember történelmi régiségének méltatása ép oly oktani egybefüggésben áll az anthropologiával, mint földtani régiségének fejtegetése. Többek közt arra is utalt, hogy az egyiptomi műemlékek által garantírozott típusi permanentia nagyobb valószínűséget nyerne mind mérvekben, mind hordrőben, ha hogy Chwolton petersburgi tudós buvárlatait az ékiratok valahogy igazolnák. Ibn Vassija, arab író, valami Kuthami nevű babyloniai agronómnak tartotta fenn egy nagy munkáját fordításban. Kuthami, Chwolton szerint, 1300 évvel élt Krisztus előtt; azon idézetekből pedig, melyeket Kuthami állítólag nála régibb babylonoi írókból tőn, Chwolton azt hozta ki, hogy a Tigris és Euphrat partjain 5000 évvel ezelőtt már nemcsak egy óriási, rendezett állam, hanem iskolákban, csillagdáknban, bölcsész felekezetekben, természetbuvárokban gazdag polgárosodás is létezett. Renan „Sur le livre de l'Agriculture des Nabatéens“ czimű művében Chwoltont megtámadta, azonban, értekező szerint, azon modorban, melylyel a jeles sémi nyelvész ezt tenni igyekezett, nem lehet Chwoltont megezáfolni.

Értekező különösen Renan logikáját hibáztatja.

Ezen terjedelmes értekezés végeredménye tehát az, a mit már fentebb idéztünk, t. i. hogy az emberek összesége körül megkiséérhető természetes osztályzás feltéteit, még mindig függőben levő geologiai és palaeontologiai controversiák tartják távol ismeretkünnktől.

Ápril 11. a philos., törv.- és történettudományi osztályok ülésében PURGSTALLER JÓZSEF rendes tag, Hegel felekezetének legújabb meghasonlásáról értekezett.

Értekező tudatja az akadémiával, hogy Hegel felekezetéből hangok emelkednek, melyek elismerik, hogy Hegel rendszere által a bölcsészet nem érte el bevégzettségét, hogy annak kiigazítandó hibái vannak, s hogy Hegel rendszerének alapját, a logikát, tovább kifej-

teni lehet is, kell is. Es elismerés, úgymond értekező, megnyugtatólag hat mindazokra, kik a bölcsészet történelméből azt a meggyőződést szerezték, hogy a bölcsészet az emberi észszel együtt fejlődik, s hogy e tudomány bevégezése nem egyes embernek és századnak, hanem az emberiség életének feladata. Hegel bölcsellete olyan színben jelent meg, mintha általa a rendszerek történelme be volna fejezve, s a bölcsészet épülete teljesen felállítva. Hegel oda nyilatkozott, hogy a világszellem teljesen elérte önismeretét. E nyilatkozattal magát ámitotta-e Hegel, vagy párthíveit akarta ámitni, bajos meghatározni. Annyi bizonyos, hogy Hegel, míg élt, fenntartotta az egyetértést felekezetében.

Hegelnek 1831-ik évben történt halála után a véleménykülönbség nyíltan kitört, s élénk vita támadt arról: megfér-e Hegel rendszerével további kiképzése és tökéletesítése? Weisse Christian az előhaladás szükségességét védé, állítván, hogy Hegel dialectikai módszere nem biztosítja az igazat teljében, s hogy az isten lényege, s a világ teremtése a fogalomnak pusztá önfejlesztéséből nem értelmezhető. Miért is Weisse, másokkal egyesülve, külön felekezetet alapított. Ezen elpártolás után a rendszer hívei jónak látták felekezetüket újra alakítani, s e végett formaszzerű programot kibocsátani. Gabler, Hegel utódja a berlini tanszékben, a felekezet nevében oda nyilatkozott: hogy a Hegel elvein túllépő előhaladást valamint szükségtelennek, úgy lehetetlennek tartják. De a béke rövid ideig tartott: csakhamar új meghasonlás keletkezett, mi által a felekezet két szemközt álló hadra oszlott. Hegel halála után Richter Fridrik, hajdani tanítványa, azt vallotta, hogy, ha e felekezet őszintén nyilatkoznék, a lélek hallhatatlanságát s az isten személyiségét okvetlenül tagadnia kellene. A szakadást végkép Strauss Dávid eszközölte. Kik Hegel nézetét közelebb ismerték, jól tudták, hogy e férfi, bár az észnek hódolt kiválólag, a tényleges vallást és államszerkezetet tiszteletben tartotta. E kegyelettel Strauss szakított; mert „Das Leben Jesu, Tübingen. 1835.“ című munkájában az evangéliumi történeteket hitregékké törekedett átalakítani. E merénylet következtében két ellenfél támadt, úgymint a régibb s az újabb párt. A régibb pártot Hegel igaz hívei képezték; említendőek Gabler, Hotho, Michelet, Werder, Rosenkranz, Hinrichs, Gans. Az újabb párt tagjai közül némelyek nem annyira a szemlélődésre, mint inkább a történelemre támaszkodtak, úgymint Erdmann és Leo. Mások az előhaladás képviselői voltak, nevezetesen Strauss, Richter, Ruge, Echtermeyer, Feuerbach, Bauer Bruno.

Az újabb párt „fiatal Németország“ név alatt vala ismeretes noha e nevet nem az újabb hegeli párt, hanem sokkal előbb némely írói egyület tűzte ki, melynek tagjai Heine, Laube, Gutzkow, Wienbarg voltak. E párt a vallást és államszerkezetet teljesen átalakítani igyekezett. Jóllehet, Hegel bölcséletének nem volt közvetlen befolyása a fiatal Németország izgatására; mindazáltal annak veszélyes

tanaiért felelősségre vonatott. Hegel bölcselete a porosz kormány általma alatt állott, de végre kiesett e kegyelemből, miután Schubarth Hegelnek jogtanát a porosz állam szellemével meg nem férhetőnek nyilvánította.

A politikai mozgalmak következtében Hegel bölcselete tekintélyében fogyatkozott. Nemsokára az igazhitűek közt is szakadás támadt. E meghasonlás legújabbán mutatkozott, midőn Rosenkranz Károly, königsbergi bölcsészettanár, Hegel felekezetének legtevékenyebb tagja, ilyen című munkával lépett fel: „Wissenschaft der logischen Idee. I. Theil Metaphysik. Königsberg. 1858, II. Theil Logik und Ideenlehre. Königsberg. 1859.“ Az előszóban azt mondja magáról Rosenkranz, hogy Hegel bölcséletének tisztázására és rendszeres tovább-képzésére fordítá életét. Figyelemre méltó, úgymond értekező, Hegel logikájának bírálata. Rosenkranz négy hibát mutat fel, ezek közt a személytelen észnek feleserélése az ész szerzőjével, foglal helyet. Értekező arra figyelmeztet, hogy Rosenkranz tetemesen eltér a Hegel által szerkesztett kategóriák jegyzékétől. Értekező szerint Rosenkranz említett munkájában oda czélt, hogy a metaphysikát a logikától különböztesse meg, s e két tant az eszmétannal, vagyis ideológiával egyesítse; hogy isten, természet és véges szellem, különböztessenek meg egymástól; hogy a szellem önállósága és szabadsága a természet kénytelenségének ellenében biztosítva legyen. Főképen azt törekedett igazolni Rosenkranz, hogy az öntudatlan ész, a tiszta eszme, a kategóriák rendszere semmiképe az isten; hogy a gondolkodás gondolkodót, a feltétlen gondolkodás feltétlen gondolkodót, azaz feltétlen szellemet tesz fel, miért is a feltétlen szellem a legelső és legutolsó; hogy e feltétlen szellem személyes, azaz gondolkodó és akaró szellem, a világ teremtője és fenntartója, tehát személyes isten, s hogy ez volt Hegel nézete is.

A személyes istenről szóló tannak visszavezetése Hegel bölcséletére, úgymond értekező, fellázítá a felekezetnek berlini tagjait, különösen Michelet és Lasalle bölcsészeket, kik az 1860-ik évben alapított „Der Gedanke“ című folyóiratban Rosenkranz állításait nagy hévvel megtámadták. A fővád abban fekszik, hogy Rosenkranz személyes istent vall; hogy teremtést tesz fel; hogy személyes istenben való hite által a vallás komolyságát rongja le.

Rosenkranz védelméül ilyen című munkát tett közzé: „Epilegomena zu meiner Wissenschaft der logischen Idee. Als Replik gegen die Kritik der Herren Michelet und Lasalle. Königsberg. 1862.“ Ismételve felhossa Rosenkranz a berlini hegeliek ellenében közzé tett nyilatkozatát, hogy az isten feltétlen és személyes szellem. Egyébiránt elismeri Rosenkranz, hogy a Hegel által kitűzött feltétlen eszmében két fogalom lappang, úgymint a feltétlen hatalom és a feltétlen szellem fogalma. A feltétlen hatalom a feltétlen módszer, vagyis a dialectikai folyamat, mely mindent létesít és rajta uralkodik. De a feltétlen eszmében a feltétlen szellem is rejlik; mert Hegel a szóban

levő eszmét önmagáról' gondolkodó eszmének nevezi, mely magát szabadon teszi máskép-létté, azaz természeté. Innét eredt a kétféle értelmezés Hegel felekezetében. Az egyik fél azon nézetben van, hogy a feltétlen szellem a mindent átkaroló személyiség, az észnek alanyi alapja, a természet teremtője. A másik fél oda nyilatkozik, hogy a módszer az igazi feltétlen, mely az emberben alanyyná teszi magát örökké, s a bölcsészet által a szellem feltétlenségéhez emelkedik. — Michelet és Lasalle ezen utóbbi nézethez ragaszkodnak.

Jöllehet, helyesli értekező Rosenkranznak theistikai irányát, mindazáltal kétségbe vonja, hogy Hegel nézetét fejezte ki. Hegel nyilatkozata szerint, úgymond értekező, nem az egyes a legelső, hanem az egyetemes, mely minden egyest foglal körében. Ezen egyetemesben az ellentét elve rejlik, minélfogva az egyetemesből az egyes dialectikai folyamat útján jő létre. Az egyetemes, Hegel szerint, a tiszta eszme, a teljes igazság, az egyedüli valóságos lét. — Ezen létén kívül nincs semmi; mert minden, a mi van, az egyetemesnek, a tiszta létnek valóságosulása. — Egyébiránt Rosenkranz bölcselete, úgymond értekező, épen úgy, mint Hegelé, a gondolkodás és lét azonosságából indul ki. — Míg az elvont idealismus szempontjához ragaszkodig Rosenkranz, addig hiába törekszik igazolni, hogy az egyes előzi meg az egyetemet, s hogy a személyes isten a legelső és legutolsó.

Ápril 18. a nyelv és széptudományi osztály ülésében, TÉLFI JÁNOS lev. tag és egyetemi tanár az „Ilias szerzőjének egységéről“ tartta, és pedig szóbeli előadást. Régi vita tárgya a tudósok közt: mikor és ki által keletkezett az Ilias? vajjon mint egész keletkezett e, vagy pediglen részenként? s ha eredetileg nem volt egész, mikor és ki szerkesztette azzá? E kérdésekre válaszolandó a nyomozás, mind a költeményt, mind a régi írók tanulságait, mind a hellen őskori történeteket vizsgálja. Télfy azon nagy tekintélyek ellenében, kik az Iliasban több, nem egyenlő részt mutatnak ki, e műnek egységét, egyöntetűségét védelmezi, s az egész mű eredeti alkotójának, minden részeire nézve, Homert magát vitatja.

A másik előadást, MADÁCH IMRE lev. tag székfoglaló értekezését, szerző távollétében Bérczy Károly lev. tag olvasá fel. Az Ember tragoeédiájának szellemdús szerzője a „nőkről“ értekezett, különösen aesthetikai szempontból. Sok esprit, találó szép hasonlatok, alapos, olykor mélyen ható megjegyzések, a tárgyat minden oldalról illusztráló számos történeti adat. E mozaikszerű eszmegazdagság és adatbőség nem engedi, hogy kivonatot közöljünk a több tekintetben érdekes, s a mellett szépen írt értekezésből. Legyen elég előre figyelmeztetnünk rá a közönséget.

Ápril 25. a philos. törv. és történettud. osztályok ülésében, GREGUSS ÁGOST R. tag a haladás elvéről értekezett. Alkalmat az értekezésére Renan levele szolgáltatott, melyet a „Jézus élete“ híres írója néhány hónappal ez előtt egy tudós barátjához, Berthelot vegyészhez intézett, s melyben a természeti tudományok viszonyát a történeti tu-

dományokhoz fejtegetve, a természettudományok jövőjéről, s ezzel kapcsolatban az emberi nem s az összes mindenség haladásáról adja elő nézeteit.

Greguss, mielőtt Renan nézeteinek tárgyalásába bocsátkoznék, több más tudós, nevezetesen Condorcet, Hegel, Schelling, Darwin elveit a haladásról, ismerteti és bírálja, különösen azon okból, mivel — úgymond — Renan ezek haladási elveit olvasztja egy rendszerré.

Condorcet az emberi nem végtelen haladását vitatja, de, mint az érzéki büleselet hive, a földön túl nem megy; s hogy a végtelen haladás elvét a földön biztosítsa, azon gondolatban nyugszik meg, hogy az embereknek majdan sikerülni fog a halált legyőzni, természetesen anyagilag. Az örök haladás elve, mint látjuk, a materialismus méhében is megszületik, de olyan gyermek, mely anyját megtagadva, az anyagtól a szellemhez vágyik fel. A materialismus hirtelen a haladás elvét, de következetesen nem fejtheti ki, hacsak meg nem hasonlít önmagával. Ez az elv olyan tudósok, nevezetesen természettudósok tanában uralkodik, kiket a merő materialismus nem elégít ki többé, s e részben csakugyan igazi haladás mozzanatául tekinthető. A haladás elvét — s a haladás mozzanatát is — üdvözljük tehát afféle állításokban, hogy a növény- és állatfajok változnak, egymásba átmennek, s az ember majomból támad; s az ilyen állítások koránsem oly félszegek, vagy, ha úgy tetszik, oly botránkozatók, mint például a pantheismus híveinek azon tétele, hogy az isten változik, az isten tökéletesedik. Az elv, t. i. a haladás elve, helyes, de helytelenül fejezik ki: amott a materialisták, itt a pantheisták. Condorcet az emberiségre alkalmazza, Darwin a természetre, Hegel a szétfolyó istenre és mindenre — de mindnyájan megfelelnek az egyénről mint olyan hatványról, mely a haladásnak első és változhatatlan tényezője.

Hegel először logikájában érvényesíti a haladás elvét, s dialektikának nevezi. De más-e az ő dialektikája, mint haladás? olyan haladás, melyet ő kényszerűnek, csálhatlannak mond, habár többnyire önkényes és csalóka? Hegel dialektikai folyama abból áll, hogy szegényebb gondolattól gazdagabb gondolathoz, alsóbb léttől felsőbb léthez, szóval: valami kevésbé tökéletestől valami tökéletesebbhez emelkedünk — s mi egyéb a haladás? Így emelkedik Hegel a merő léttől, vagy semmitől, a teljesebb eszméhez, vagy — ha úgy tetszik — a mindenhez, a feltétlenhez, egy általánoshoz, melyből semmi sincs kirekesztve, mely tehát mindent magában foglal. Az isten lesz, és fejlődése, haladása folytán jut öntudatra. A világ előtti isten a feltétlen eszme, melyből, a világ közvetítése által, a feltétlen szellem keletkezik: így tehát Hegel istene a világgal együtt fejlődik, alá van vetve a haladás elvének.

Sokkal anyagiabban fogja fel az isteni haladást Schelling iskolája, mely szerint az isten már nem is egyéb, mint maga a haladás.

Herbert, Fichte — nálunk Purgstaller — a haladást csak világi lényekre terjesztik ki, s már az egyéniség elvével kapcsolják össze.

Darwin rendszerében az egyéniség megint elvész, sőt, mint tudjuk, még a fajbeliség is. A fajok annyira nem állandók, hogy épen a legváltozékonyabb faj élete a legbiztosabb. Darwin elmélete szerint nincsenek is különálló fajok, csak egymásba olvadó fokozatok, s nem lehetnek önálló egyének sem, hanem minden egyén csak közvetlen elődjének tökéletesbitménye, közvetlen utódjának pedig tovább fejlesztendő anyaga, s a természet élete nem egyéb, mint örökös változás, örökös átalakulás, átmenés tökéletlenebb állapotból tökéletes állapotba, tehát örökös haladás.

Mind a pantheista, mind a materialista felfogásnak közös vonása az egyéniség megtagadása. Beszélnek mindenről, egészről, egyetemesről, de az egyes tények csak átmeneti alakok, s egyének, a szó igaz értelmében, nincsenek, minden határozatlanul összefoly. A mindenség egy nagy tenger, partok nélkül, mely folyvást áramlik, hullámhegyeket, cseppeket és vizparányokat vet fel, de a melyek alig csillannak meg a nap fényében, újra sötét mélyébe hullanak vissza, hogy az egészbe veszzenek. Semmi egyéninek nincs érvénye, csak az összesnek, egésznek. Azért az eszméletet, öntudatot, az ént is csak múlt jelenségnek tekintik, nem ismerik el önálló lénynek, csak a lét bizonyos fokán felmerülő tüneménynek, melynek nincs külön létalapja, mint például az érzésnek, vérkeringésnek vagy bármi más életbeli működésnek.

Renanra térvén már át az értekező, előre megjegyzi, hogy levélből némi pantheismust olvas ki; aztán részletesen ismerteti e levél tartalmát. Renan e levélben azt mutogatja, hogy nemcsak a voltaképi történetírás, hanem az összehasonlító nyelvészet és hitregészlet, sőt a természeti tudományok is történetet foglalnak magukban, sokkal régibbet és nagyobbat a voltaképi történetírásnál. Ez utóbbi, mint ama tények sora, melyeket az emberiség fejlődéséből ismerünk, észrevehetlenül kis része az igazi történelemnek, azaz ama képnek, melyet a világegyetem haladásáról állítunk össze.

Az összehasonlító nyelvészet és hitregészlet azon kort világosítja fel, midőn az ember még nem irt, csak beszélt és regéket alkotott.

Még messzebb megy vissza az összehasonlító állattan s a földtan, mely szintén össze van kapcsolva az emberi nem történetével. A földbúvár az átalakulásokat beszéli el, melyeken földünk, független golyó-kora óta, keresztül ment. Döntőbb tények pedig, úgymond, egy korszakban sem történtek, s még most is olyan esetek kormányoznak bennünket, melyek jóval az ember léte előtt következtek be, úgy, hogy a történelem titka igazán a földbúvár kezében van. Képzhetünk-e fontosabb eseményeket azon véletlenségeknél, melyek a calaisi csatornát, a Bosporuszt megnyitották, a szárazföldek alakját, a tengerek öblösségeit, a területek feljebb emelkedését vagy lesümp-

pedését, a külön-külön fajtáknak szánt, és strsuokra oly főfő befolyásu talajok természetét meghatározták? Így a föld egész sorsa, ha nines is megfejtve, de megfejthető. Számatalan hézagra s homályos helyre bukkanunk ugyan benne azon pillanattól kezdve, midőn a naprendszerben önálló helyet foglalt, azon pontig, a hová mostanság jutott; de mégis szakadatlan lánczolatot, haladási törvényt, vagy legalább is olyan folyamatot veszünk észre, hol minden összekapcsolódik, s minden mozzanatnak az előttevaló mozzanatban van meg létoka.

S történelmi tudományunk vajjon megállapodik-e itt? Nem emelkedhetünk-e olyan korszakhoz, midőn a föld még nem létezett? Hogyne, hiszen az emberi tudomány, a csillagászat által, túlmegey a földön, a világegyetemet karolja fel, s megmutatja, hogyan képződött a föld a naprendszerben, kétségtelen levén, hogy a földnek nem volt mindig külön léte, hogy az egy terjedelmesebb test tagja, szóval, hogy egyénisége valamikor kezdődött. A „világ rendszere“ Lap-lacetól egy föld előtti korszak történelme, a világ történelme a föld, mint bolygó, képződése előtt, vagy, ha úgy tetszik, a föld történelme, midőn még egy volt a nappal. Ime, a nap történelméhez jutot-tunk, s többé szinte számba sem vehetjük a kis parányt, mely a középponti nagy tömegeből kiszakadt, s más, hasonlóan onnan sza-kadt bolygókkal együtt, körüle forog. Bolygónk életének forrása a nap, minden erő a nap egyegy átalakulása, a növény, mely tűzhe-lyünket táplálja, félretett napvilág, a gőzmozdonyt a nap hajtja, mely századok óta lappang a köszénrétegekben, a ló nap keltette füvekből meriti erejét, minden egyéb munka pedig földünk színén, a víz emelkedésére vihető vissza, mi ismét a nap műve. Míg a vallás a világon kívül nem hirdette az istent, a nap tisztelete volt az egye-dül észszerű vallás. A nap a mi szülőházánk, bolygónknak külön istene.

De lám, még a naprendszer történetének évmillióin is túlme-gyünk, mert a csillagászat azt is megmutatja, hogy a naprendszer csak egy pont a térben, csak egy rendszer ezer meg ezer hasonló rendszer közepett. A ködfoltok, a tejút, ez igen-igen régi történet okmányai; de itt már a csillagászat is felakad, s bizonyosat csak annyit tud mondani, hogy a mi napunkon kívül más napok is vannak, kétségtelenül szintoly természetűek és szintazon törvények alatt.

E homályban a vegytan kezdi fényét árasztani. Bunsen és tár-sai bebizonyították, hogy a napban ugyanazok az elemek vannak, mint a földben; a vegytan tehát nem csupa földi tudomány, mint a földtan, s legalább az egész naprendszerre, de alkalmasint rajta túl is kiterjed. E szerint a vegytan nap előtti tényekről tudósítana, s a történet oly korszabába vezetne, midőn még nem voltak külön-külön naprendszerek, legalább a tér bizonyos tájain nem, s ez értelemben a vegytan a világ legrégebb korszakának történelme volna, a részecs (molecula) alakultának történelme. — S vajjon a részecs nem szintén

az idő gyümölcse-e? nem származik-e millió meg millió éveken át folyt összetömülésből? A vegytan tehát megelőzi a csillagászatot, mert olyan fejlődésről szól, mely az égi testek egyéni léténél előbbvaló. Hátha még messzebb is visszamehetnénk?

Hogyne? hiszen az erőtan (mechanika) még a vegytannál is előbbvaló. Az merő parányok, azaz olyan erő világába vezet, melyekben még semmi vegyészeti minőség. Azon kezdetleges állapotban, hol még semmi határozott egyéniség sem volt, csak a mennyiséges erő uralkodott. Bajos ugyan állítani, hogy volt a világnak korszaka, midőn az anyag, minden belső minőség nélkül, csakis tömege mennyisége szerint létezett; mégis a nehézkedés a vegyhatásnál mindenesetre előbbvalónak tekintendő, s így az erőtan, tárgyánál fogva, a legősibb tudomány. Vajjon örök idő óta uralkodik-e? Mi értelme van a kezdetnek, midőn olyasmit akarunk gondolni, a mit semmi sem megelőzt meg?

Itt eszünk elmerül, a tudomány megáll, a hasonlatosságok elhagynak, s Kant ellenkezései áthághatlan korlátokul merednek előttünk. Mihelyt a végtelen eszméjéhez jutunk, ellenmondásból ellenmondásba, tévkörből tévkörbe vetődünk.

Itt vége a történeti tudományoknak, azaz azoknak, melyek a valósággal foglalkoznak. A mennyiségtan, metaphysika, logika nem történeti tudományok, s ki vannak rekesztve a valóság köréből.

Renan visszatérvén a valóság körébe, a világegyetembe, ezt két elem által hiszi magyarázhatni. — E két elem az idő s a haladási ösztön. — A haladás törvénye alapján jutott a világ az erő uralma alól a vegyészeti uralma alá, emelkedett a parány- és részecskeállapotból, hogy úgy mondjuk, a napi állapotba, választott ki aztán a néptömegeből külön külön bolygókat, s idézett elő minden bolygón, legalább a miénken, szabályos fejlődést, melynek sora: az élet feltünése és folytonos tökélyesülése; az eszmélet feltünése s haladása homályos és burkolt állapotból mind szabadabb és világosabb állapot felé; az emberiség lassú képződése; az emberiségnek a regékben és beszédben még öntudatlan, utóbb a történetben tudatos, eszmélő fejlődése; és e történetnek mind egységesebb, hatalmasabb, kiterjedtebb mivolta. A világ legáltalánosabb törvénye: haladás az eszmélet, öntudat felé.

A legmagasab, mit a valóságban — t. i. a feltétlen és eszmei lényen kívül — ismerünk: az emberiség. Nem mondhatjuk ugyan, hogy más égi testekben nincsenek lények, melyek öntudata előbbre haladt, mint az emberé; de nem tudunk róluk semmit. Mi csak az embert ismerjük olyan lénynek, mely szabad cselekedete által befoly az eseményekre, s más irányt ad nekik, mint a melyet különben követnének.

S vajjon a hosszú történetből, melyet ismerünk, vonhatunk-e valami következtetést a jövőre? Előttünk is oly végtelen az idő, mint mögöttünk, s az évmilliók utáni világegyetem szintűgy fog külön-

bőzni a mostanitól, mint a mostani különbözik azon időbelitől, midőn még se föld, se nap nem létezett. Az emberiség kezdődött, s végződni is fog; hasonlóképen a föld; hasonlóképen a naprendszer. Csak a lét s az eszmélet nem fog végződni. Lesz valami, a mi a mostani eszmélethez képest az lesz, a mi a mostani eszmélet a parányhoz képest.

Maga az emberiség, mielőtt bolygóját kimerítené, s a nap kihűlése folytán véget érne, még évmilliókra számolhat. Mennyire leszünk, midőn majd milliószor több következendik be, mint a mi száz év óta bekövetkezett, midőn a vegytan nem nyolczvan éves, hanem százmillió éves leend? Nevetséges és meddő dolog volna e jövőt rajzolgatni; pedig e jövő csakugyan meglesz. Ki tudja, nem fogja-e az ember vagy más értelmes lény az anyag titkát, az élet, a parány törvényét felfedezni? nem fog-e valamely vegyész, az anyag titkát bírva, bármit átalakítani? nem fogja-e valamely életbuvár, az élet titkát bírva, az élet feltételeit módosítani? nem fogják-e majdan a természeti fajokat egy megvénhedt, kényelmetlen világ maradványainak tekinteni, s gondosan muzeumokban őrizni? szóval, ki tudja, nem fog-e — Baco szava szerint, hogy a tudomány hatalom — a végtelen tudomány végtelen hatalmat szülni? Ilyen tudomány s ilyen hatalom birtokosa lesz igazán a világegyetem ura. Rá nézve nem lesz többé távolság, át fog törni bolygója határain; valósággal csak egy hatalom fogja kormányozni a világot: a tudomány, a szellem.

Ekkor az isten teljes lesz, ha isten alatt az összes létet gondoljuk. S ez értelemben az isten nem annyira van, mint inkább lesz; halad mind teljesebb léte felé. De az isten több az összes létnél, jegyzi meg itt szerzőnk: ő egyszersmind a feltétlen; ő az a rend, hol a mennyiségtannak, a metaphysikának, a logikának igaza van; az eszmény helye, a jó, szép és igaz eleven kútfeje. Így tekintve, az isten teljesen és feltétlenül van; örökkévaló és változatlan, haladás és levés nélkül.

Egy névtelen mondja: „Az isten nemcsak a világegyetem összeségében van benne, hanem egyenként valamennyi lényben is, mely együtt a világ-egyetemet alkotja. Csak hogy nem egyenlőn ismeri magát valamennyiben. A növényben jobban ismeri magát mint a szirtben, az állatban jobban mint a növényben, az emberben jobban mint az állatban, az eszes emberben jobban mint az együgyűben, a lángelműben jobban mint az eszesben, Sokratesben jobban mint a lángelmű emberben, Buddhában jobban mint Sokratesben, Krisztusban jobban mint Buddhában.“ E mondatot Renau helyeselve; az istenészet alaptételének hirdeti; s ha Hegel ezt akarta mondani, maga is hegelista kíván lenni.

Tudja, hogy a merőben tapasztalati bölelet máskép fogja fel az eszméletet, t. i. eredménynek. Már pedig az eredménynek vége, mihelyt vége a szervezetnek, melyből keletkezett: az okozat az okkal együtt elvész; így tehát mihelyt az agy elbomlik, az eszmélet-

nek, öntudatnak vége. Csak hogy — jegyzi meg Renan — a lelket, a személyt meg kell különböztetni az eszmélettől. Renan e szerint eszmélet nélkül is tudja képzelni a személyt; erre én — mond értekezõ — megvallom, nem vagyok képes. Az eszmélet, Renan szerint, szorosán hozzá van kötve a térhez, nem, mintha bizonyos meghatározott helyen székelne, hanem mivel kimért korlátok közt működik. A lélek ellenben, egynek egynek személyisége, nincsen sehol, mert az ember gyakorta erősebben hat ezer mértföldnyi távolban, mint a meggyében, a hol lakik. A lélek ott van, a hol hat, a hol szeret. Már pedig az isten lévén az eszmény, õ lévén minden szeretet tárgya, lényegileg ugyancsak õ a lélek helye. Ime, mily közel jár Renan az eszméletlen spinozai lélek összeghez.

Az eszmélet tehát, Renan szerint, nem tartozik az ember lényegéhez (ámbar fentebb épen az eszméletről mondja, hogy nem fog végződni); az ember igazi lényege — úgymond — az õ istenben való helye, az igazságos fölény véleménye fölé a polcz, melyet az egyedüli igaz, t. i. az isten országabeli világban elfoglal, szóval: a maga része a közeszeméletből. Ez az erkölcsi lényeg pedig olyannyira legbelső é-n-je az embernek, hogy a nagy emberek feláldozzák érte testi életüket, megrövidítve napjaikat, s szükség esetén halált is szenvedve igazi életükért, mely: szerepök az emberiségben. (A személy tehát merő működéssé, hatássá foszlik.)

Renan alapeszméje, az általános haladás, a mindenség folyamatos tökélesedése, képtelenségre vezet, s azon nagy ellenmondás is rejlik benne, miszerint két isten van: egy változó és támadó, mely a világgal és világgal és világ által fejlődik; meg egy változatlan, világontúli, mely eszmény létére a valódi léttel ellentétbe van helyezve, s hogy őszintén kimondjuk, csak képzeletben él.

Greguss nézete szerint a világegyetemet észszerűen a tökéletesség, nem pedig a tökéletesedés képének kell tekintetni.

Ha a világegyetemet nem a tökéletesség, hanem csak a tökéletesedés képének tekintjük, s a haladás eszméjét az összes mindenségre alkalmazzuk, ezzel azt mondjuk, hogy a mindenség addig halad, addig tökéletesedik, míg végre a legtökéletesebb lesz belőle: az isten. E szerint a mindenség egy készülő isten, ki azonban most még nem készült el, tehát most még nincs isten: ime az atheismus. Ha pedig majdan elkészül, nem lesz egyéb, mint a tökéletessé vált mindenség: ime a pantheismus. Újabb bizonyosság arra, hogy a pantheismus csak az atheismusnak bizonyos módja.

S még egy képtelenség. A mindenség nem halad közvetlenül mint egész, hanem részei által. Mivel részei haladnak, halad maga is. Lássuk e részeket, ez egyéneket. Kezdődnek, fejlődnek, hanyatlanak, elvesznek. Ezt Renan maga is állítja: megjegyzi például magáról a földről, hogy valamikor el fog enyészni, mikép minden egyes lénye is elenyészik. De ha valamely egésznek minden egyes része lassanként elpusztul, nem ugyanazon sors várja-e magát az

egészet is? Hiszen az egész csak részeiből áll, s ezek elenyészvén, magának is el kell enyészni.

Mi tehát voltaképp a folytonos haladás gondolata? A kezdődés, fejlődés, majd a hanyatlás, végül az elveszés gondolata. És így az általános haladás nem egyéb, mint általános pusztulás. Ez általános pusztulás, az igaz, néhány decillio év múlva következik be; de valamint a legparányibb mennyiség is roppant nagyság a semmihez, úgy a leghosszabb tartam viszont semmi az örökkévalósághoz képest. Az általános haladás eszméje kizárja az örökkévalóság, tehát ki az isten eszméjét, s a mint látjuk, a semmihez vezet.

Az értekező ezután még Renan azon nézetét is czáfolván, mint-ha az eszme a valóság ellentéte volna, s mintha az eszméletet nem illelné meg a lét, bővebben kifejti, hogy a haladás a világ (szellemi) egyéneit illeti, miből többek közt az egyének halhatatlanságát is következteti. A fejlődésnek, haladásnak csak úgy van értelme, — úgymond — ha a fejlődő, haladó lények változásaik s alakulásaik közben — mindig ugyan azok, mindig ők maradnak. — A változásban kell valami változatlanok lenni: az öségnek; s ez az öség, a fejlődés magasabb fokán, az eszmélet világában, énséggé világosodik. Az én tehát halhatatlan: s az ént kell kifejteni, és minden haladás az ént illeti. Ezért csak azon böleselet igazán helyes, mely a haladást az egyéniségek kifejlődésében látja, s a nevelésnek hogy üdvös legyen, az egyéniségek felfogására és sajátóságukhoz képesti vezetésére kell irányulnia. Csak úgy halad az összes emberiség, ha egyes tagjai haladnak.

A főjelszó: az egyéniség; ennek érvényesítésére törekszik nemcsak a felvilágosodott tudomány, hanem a társadalom is ösztönyszerűleg, midőn az államokat az állam központosító hatalma alól felszabadítandó, az országok polgárait minél több egyéni szabadság által igyekszik boldogítani.

Mindent összefoglalva: a haladás az egyéniségeket illeti, s abban áll, hogy erejök, felsőbb fokon lelkök, eszméletek, szóval szellemök mind fokozódjék, mind teljesebb legyen, mindinkább közeledjék azon egyetlen egyéniséghez, mely túl van minden haladáson, de a mely felé irányul minden haladás: a mindenség öntudatos gondolójához.

Ugyanez ülésben Henszlmann Imre lev. tag jelentést tőn, az archaéologiai bizottság nevében, azon nyugati nyelveken irt codexeokról, melyeket európaiak: Mordtmann, Tischendorf és Lepsius társaságában, s Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann, végre Dethier láttak a stambuli serailban. E jegyzékek egybevetéséből kitetszik, hogy Dethier jegyzésében, melyet az osztrák internuntius, Prokesch Osten m. akad külső tag, közlött az akadémiával, több oly munka nincs megemlítve, melyek Mordtmann és Kubinyiék jegyzékében elősoroltatnak.

E jelentés után TOLDY FERENCZ rendes tag következő előterjesztést tön:

„Azon hazafiai buzgóság, melylyel az ország kir. helytartója a Konstantinápolyban őrzött Corvina ügyét kezdeményezőleg felfogván, annak érdekében a m. kir. udv. főkanzellár útján a cs. k. külügyminiszterium lelkes közbenjárását megnyerte: hazánk közörömére azon lehetőséget eredményezte, hogy a török fővárosba küldendő akadémiai tagok a török cs. könyvtárakba bejuthassanak, s azokban folytonosan dolgozhassanak és jegyzékeket készíthessenek.“

„Ennek következtén az e tárgyban megkérdezett nyelvészeti és archaeologiai bizottmányok javaslatukat elő is terjesztették, mely a t. akadémia által m. é. egyik novemberi ülésében helyeslőleg fogadtott, s annak elnökiileg felterjesztése kéretett.“

„Időközben b. Prokesch-Osten konstantinápolyi cs. követnek u. ott f. é. január 20-án kelt levele érkezett, 23 Convin-féle codex leírásával, mely némelyek által úgy értelmeztetett, mintha e codex-jegyzék a Corvinának Konstantinápolyban fennmaradt darabjait kimerítené, s így minden további nyomozást, tehát egy könyvészeti expeditiót is a török fővárosba, merőben feleslegessé tenne: a miért azon jegyzék az archaeologiai bizottmányhoz, újabb nyilatkozás végett, át is tétetett.

„Ennek folytán a bizottmány, melynek meghagyásából szólok, határozottan oda nyilatkozik, hogy a b. Prokesch által megbízott Detier úr nem a Corvinát látta, hanem néhány egyes kötetet, melyek neki, mikép az 1862-ben Konstantinápolyban járt akadémiai tagoknak is, egyenként hozattak ki a könyves szobákból. Ha az általa átvizsgált, s a Mátyás király jellegével bíró 14 codex közt tizenkét olyan volt, melyet Kubinyi és társai is láttak, s viszont olyakat nem látott, melyeket ezek, az épen csak azt bizonyítja, hogy a Kubinyiéek részére egyenként kikapott, s velök láttatott codexek visszatétetvén, most már kéznél voltak, midőn Dethier tette látogatásait s azért nagyobb részök neki is kihozattak, de nem mind, s másfelől a neki mutatottak közé viszont olyak csuszak, melyek Kubinyiéknak nem hozattak ki. Különben is a nevezett tudósok, úgy a Morátmann által látott, s nagy valószínűséggel a Corvinához tartozó codexek már is meghaladják a hetven számot, mikép az a Henszlmann Imre társunk által névszerint közlött lajstromból kitetszik.“

„De, hogy meggyőződjünk a Corvina nagyobb részének a serailban fennmaradtáról, szükséges a t. akadémia figyelmét a Corvina történetére irányozni. Mindenek előtt nem szabad felednünk, hogy már első beszerzései a tudós királynak Konstantinápolyból, Görögországból és Ázsiából tétettek, mire a Byzancz elesése következtén szerte-futó ottani tudósok áruba bocsátott könyvkészletei nyújtottak kedvező alkalmat; hogy a király azon túl is Dalmátiában és Olaszországban folyton folytatta vásárlásait, s hogy könyvtárának fényesb ugyan, de kétségen kívül kisebb részét tették a z o n hártakéziratok, melyeket

maga a király másoltatott részint Florenzben a Medicea codexeiből, Ugoletti és Naldi felügyelése alatt, részint Budán, hol Raguzai Felix igazgatása harmincz leíró és miniatort foglalt el. Nem szabad továbbá feledniünk, hogy míg a Corvina nagyobb részét ugyan keleti bibliai codexek, görög és római classicusok, szent atyák, byzanti és nyugat-európai történetírók, s más középkori, köztök egykoru, ve-gyes írók munkái tették; másfelől a király, kora történeteire tartozó diplomatiái titkos irományokat is másoltatott és gyűjtetett, s a hazai irodalom is képviselve volt könyvtárában; hiszen a legújabb időben világosságra hozott adtok szerint az egy Ágost, wol-fenbütteli herczeg is, csak az újabb európai történeteket illető, közel kétszáz nagy és tömött kötetet (spissa volumina, mondja Conring) birt összeszerezni (de arcanis negotiis ac rebus praecipuis non dun-taxat Germaniae universae, sed Galliae etiam, aliarumque rerum publicarum Europae), mi nem fog meglepni, ha a lángelmű királynak tudományos és politikai érdekeltsége mellett, Európa legtöbb udva-raival folytatott diplomatiái összeköttetés-i s követküldéseit tekintet-be vesszük; ha másfelől a konstantinápolyi Corvinában ezelőtt 13 évvel felfedezett könyvére Csoda Miklósnak: „De machinis bellicis“ emlékeziünk; ha visszaemlékeziünk arra, hogy Brascianus, Janus Pannonius epigrammái királyi codexét bírta; ha most már egykoru históriái tanusítók után tudjuk, hogy a király Báthori László magyar bibliáját könyvtára számára leíratta; hogy Gábor deák magyar éne-keit előszeretettel olvassatta, tehát bírta stb.“

„A Corvina, legott alkotója halála után, hanyatlásnak indult. A gyáva és szegény Jagellók alatt az udvar egyébbel nem kedvesked-hetvén fejedelmeknek, külföldi követeknek, s más kedvelt férfiaknak, gyakran a legszebb és legbecsesebb codexek ajándékoztattak el. So-kat nyert ki II. Ulászlótól I. Miksa császár, a bécsi udvari könyvtár alapítója, Cuspinian követe által, ki ez ügyben öt év alatt huszon-négyszer fordult meg Budán: s vajjon, minden viszonyok tekintetbe vétele mellett, alaptalan gyanítás-e, hogy Miksa könyvtárának a be-csesb alapot egész esendben a Corvina nyújtotta? Brascianus is, ki a cs. követtel II. Lajos udvarában szinte megfordult, a király által sok jeles codexsel ajándékoztattott meg. Így a classicusokat mindenfelé hajhászó s kikiadó tudósok gyakran a budai könyvtárnokok hűtelen-ségétől, vagy balul értett tudományszeretetétől nyerték ki a legjelesb kéziratokat.“

„Megjött a vész- és végzetteljes 1526. év. Pray már ekkor költözteti a Corvinát Konstantinápolyba. Bár úgy történt volna: leg-alább megőriztetett volna az, s kilátásunk, reményünk lehetne annak legnagyobb részéhez. Veszélyesb volt a Corvinára nézve az 1527. év; némely, az alkalommal élni kívánó codexszomjas tudósok Ferdinánd király lejövetelét felhasználva, a János király elvonulásával nrat-lannak talált budai várkastélyban derekasan enyhíték e szomjukat, két évvel utóbb pedig Nádasdy Tamás rakonezátlan német várőrsége

rabolta azt ki, s a német philologusok most már „ex spoliis Ungariae” szedték meg magokat különösen római classicusok kézírataival, melyek a philologia akkori iránya szerint legkapósabk voltak. Végre Gritti alatt és kedvezései mellett a keleti kéziratokat is érte a sor, melyek közül sok Velenczébe vándorolt. Így történt, hogy midőn Brünner Márton 1538-ban látta, keserűen nélkülözte annak még a Jagellók alatt látott hajdani díszét. Az 1541. év vetett véget a Pflug számitása szerint 50 ezer kötetre menő, s egész Európa által bámult kincs fosztogatásának, midőn Szulejman a budai várba török őrseget vetvén, a könyvtár féltékeny őrizet alá vétetett. Soká nem látta azt többé senki, s a nemzet azt a török által elpusztítottnak vélte. De midőn idővel a török uralom hazánkban meggyökeredzett, s koronként békés együttlét és baráti szinnel bíró érintkezések következtek, s magyar urak és követei gyakran megfordultak a budai vezérbasák udvarában, bár a könyvtár folyvást gondosan rejtegetett, sikerült mégis némely főembereknek annak mibenlétéről titkos tudomást nyerni, s megkezdődtek az annak visszaszerzésére intézett lépések. Így Pázmán Péter, így Bethlen Gábor nagy summákon akarták azt megváltani; a fősvény I. Rákóczy György pedig mesterkedésekkel kívánta azt a gyulafehérvári collegiumnak kinyerni, s egy külön követ által sürgette a dolgot Konstantinápolyban: mind hiába; azért sohajt fel Claudius Kelemen madridi tanár 1635-ben, hogy a Corvina „etiam nunc exstat, sed — sub barbariae othomanica doctorum virorum haud amplius parens et altrix!” S e szorgalmazásoknak lett, úgy látszik, eredménye, hogy a porta figyelme ismét ráfordulván a Corvinára, azt egész csendben Konstantinápolyba szállíttatta. Mert ime, midőn a bécsi udvar ismételt sürgetései folytán, ennek követei, sok álhitegetések és nehézségek után, végre 1666-ban egy földalatti boltozatba vezettettek: azon könyvek, melyek ott nyirok és por alá temetve nekik megmutattattak, számszerint mintegy háromszáz darab, ki tudja honnan származtak, de a Corvina maradványai ugyan nem voltak; köztök újabb nyomtatványok is találtak. És csakugyan, midőn húsz évvel több Buda visszavétetett, csakis a Leslie által látott haszontalan lomon kívül egyéb nem találtak. A közhit most már teljesen és végkép elveszettnek tartotta Mátyás király könyvkincsét.

„S ezóta teljes fedékenységbe ment a Corvina, s minden munkák, melyek de celeberrimis bibliothecis quae interierunt értekeztek, a Corvinának, mint a Medicea után az újkor legnevezetesb könyvtárának rég elvesztét gyászolták. De Konstantinápolyban a dolog való állása az ottani európaiak előtt végkép titokban nem maradhatott. Egy, soká Prágában lakott hiteles férfi, hihetőleg az ausztriai követség tagja, már 1779 előtt tudósította Prayt, hogy e kincs Konstantinápolyban őrizte ik, bár az akkor is ép oly féltékenyül őriztetett, mint egyéb gyűjteményei a serailnak: hiszen a Palaeologok könyvtára után ugyanott nyomozódó orosz kormány, befolyása legvirágzóbb koraiban

sem birt ennek csak léteztéről is magának tudomást szerezni. Biztosítottam én is 1849-ben egy konstantinápolyi porosz követségi titkár által a Corvinának a serailban léteztéről, de látnia ezt annak sem engedtetett, Két évvel utóbb egy német tudós jelentése volt német lapokban olvasható, ki egy darabot belőle csakugyan láthatott, s ez általa bizonyosan hírből sem ismert, bár hazánkban Mátyás idejében híres magyar bölesész és matematikus, Csoda Miklósnak már említett, de mind maig ismeretlen munkája de machinis bellicis vol'. Ugyanakkor a lapok egy császári fermánt emlegettek, mely ezentúlra megengedné Mátyás király könyvtárának, de mindig külön előleges feljelentés mellett, megtekinthetését; mely azonban, mint konstantinápolyi utazóink tapasztalák, egy előszobában megjelenhetésre s nagy rejtélyesen, egyenként és meg-megújított áldozatok folytán ki-kihozogatott egyes kötetek forgathatására szorítkozik. Ez engedelem mellett láttak holmit Mordtmann, Tischendorf, Lepsius. A magyarok közül elsők Kubinyi Ferencz, Ipolyi Arnold és Henszlmann társaink 1862-ben, s azóta az ausztriai követ közbenjárására Dethier.“

„Igen is, t. Akadémia, holmit, s azok közt kétségtelen Corvin-féle codexeket is, olyakat t. i, melyek a király kézíratai ismert küllemét, színét, czímereit viselik homlokukon, s számos másokat, melyek a király szerzeményei lesznek, sőt néhány másnann hozzájuk keveredett újabb kéziratokat és némi kevés nyomtatott könyveket: de a serailba magába, tudunkra, eddig keresztyén tudós be nem lépett. A nm. helytartó és főkanczellár kapcsolatos indítványozásából, a cs. ausztriai külügyminiszteriumnak sikerült először, Fuád nagyvezér felvilágosodott gondolkodásától, nagyobb kiterjedésű engedelmet eszközölni ki egyenesen részünkre, kik már most az államlevéltár s egyszersmind a cs. könyvtárak igazgatójában, az akadémia által oklevéllel megtisztelt Süphi beyben is támaszt, s ez ügyben is segédet birhatunk: ha nem késünk a Törökországban mindig döntő személyes viszonyokat hasznosítani addig, míg ezek tartanak.“

„S bátran kimondjuk már, t. akadémia, hogy a Corvina viszontagságaira vetett történeti tekintet után, Konstantinápolyban van a Brenner Márton által 1538-ban még Budán látott kincs; hogy a törökök nem szedegették abból ki a Mátyás által iratott könyveket, hanem Mátyás összes szerzeményeit tették át a serailba, mely annyi sikkasztások és rablások után is még tetemes volt, mit a XVI. század jeles honfiai, kik azt visszavívni kívánták, jól tudtak; bátran mondjuk továbbá, hogy mind azon codexek, melyek a Mátyáséival egy helyiségben tartatnak, igen hihetőleg, sőt esalhatatlanul legnagyobb részt a budai könyvtárból valók, mert, mint a már említett Mordtmann állítja, a byzanti császárnak könyvtára nem létezik többé; más európai könyvtár áttételének pedig, vagy a törökök birtokába kerültenek semmi nyoma; s ha oda később kerültek még

egyedarátok, azok egyes császárok, vagy vezérek, vagy Konstantinápolyban elhunyt kereszténynek birtokából tétethettek által.

„Mi volna tehát már egy konstantinápolyi bibliographiai expeditió feladata?”

„Codexek kinyerése? Ennek emlegetése is veszélyeztetné a bizodalmat, melyre szükség van, s így az egész vállalatot.”

„Másolások? Ez az úgy második stádiumának feladása lehet.”

„Az első teendő nem egyéb, mint a Corvinát bizonyosan vagy igen hihetőleg alkotott egész könyvkészlet felismerése, tehát darabonként megszemlélése, könyvészeti leírása: egy oly Catalogue raisonné készítése, mely aztán a codexek tartalma és szövegei ismert vagy ismeretlen voltának majd a távolból is, itthonról is, meghatározására a szükséges támpontokat nyújtja, s mely elkészülvén, az akadémia által közzé volna teendő.”

„Kérdés lehet, t. akadémia, intézetünk körébe tartozik-e ennek eszközlése, végbevitel? Feleljen erre érzésünk, mely azt kiáltja, hogy a nemzeti dicsőségnek új fényre derítése, midőn az a tudomány és irodalom mezején forog, tőlünk idegen nem lehet. De itt az on kívül nem is csak az összes művelt világ tudományos érdeke forog fenn, melyben mi is benn foglaltunk; s nemcsak ez intézet dicsőségének nyílik út, midőn ez nagy királyunk kincsei közt a classica literatura némely elvesztett emlékeit, másoknak becses variánsait fogja napfényre hozhatni, hanem különösen saját irodalomtörténetünk, sőt maga nemzeti nyelvünk és irodalmunk tudományos érdeke van kérdésben. Mert kételkedhetünk-e, hogy a magyar elme azonkori, vagy akkor még fenn volt művei a király könyvtárába felvételtek? Kételkedhetünk-e, hogy az a Mátyás király, ki Báthori bibliáját könyvtárába helyezte, Janus Pannonius magyar nyelvtanát, hogy annak magyar hadi dalait, hogy az említett Gábor deák magyar énekeit is bírta? holott Arnoldus de Bavaria világosan tanúskodik azon előszeretetről, melylyel Mátyás ezeket olvasgatta üres óráiban? Sőt oly merész feltétel-e, hogy a kir. udv. dalnokok magyar eposi énekeit, melyeket a király asztala felett oly lelkes figyelemmel hallgattott, leíratta? hogy a Ranzani által az udvarnál talált és használt magyar történeti feljegyzések Mátyás könyvtárába voltak helyezve?”

„Másfelől nincs-e nagy okunk hinni, hogy miután — sit venia verbo — a kor tudós tolvajai leginkább csak a római classicusokat hajhászták, mert ezek kiadásai jártak a XV. és XVI. században leginkább — a Hungaricák és Magyaricák után legkevésbé ásitottak, s hogy ez érdeklénynek köszönik azok tán most is fennlétüket a serailban?”

„Valóban, t. akadémia, ha az említettek közül csak néhányat támasztana is fel négyszázados sirjából az akadémia, halhatatlan érdemet tenne nyelvünk, költészetünk, tudományosságunk, s a magyar név érdeke és dicsősége körül egyformán.”

„De, uraim, az idő s az alkalom itt! Ha valaha meg kellene ennek üstökét ragadni; ha valaha élni kell az idővel: úgy most van itt az idő s az alkalom. Az ügy többször tárgyalatott már, s ime, véghatározatunk még nincsen. A költővel szólok:

„Elhagyjuk apadni

Gazdag arany folyamát a megtérhetlen időnek,

S végzésünk nincsen!“

„A bizottmány, melynek meghagyásából szólok, t. akadémia, elmondván nézetét, ezt, t. i. v é g z é s t k é r; azt kéri, hogy mélyen tisztelt elnökünk által mondjunk hálát a bennünket hazafiúlag megelőzött magyar kormánynak, jelentsük ki, hogy ha pénzzel nem lehet is, de szellemi munkával s kényelmünk feláldozásával készek vagyunk az ügghöz járulni, s hogy ez ügyben, ha isten is úgy akarja, a magyar nemzet újra is meg fog dicsőülni!“

Az akadémia e tárgyban már régebben elhatározott felterjesztése kíséretében Henszlmann és Toldy urak ma előadott jelentéseit is fel fogja terjeszteni.

Május 2-án a matematikai és természettudományi osztálynak volt ülése.

Hunfalvi János lev. tag KALKBRENNER Károlytól természettudományi úti képeket olvasott fel Szepesmegyéről. A m. tud. akadémia természettudományi bizottsága bizta volt meg Kalkbrenner urat, hogy Szepes megye északi nyugati hegységeit beútván, ezeknek gomba- és alga-növényzetét tanulmányozza. E célra, néhány kisebb kirándulást leszámítva, 1863-ban két útazást tőn Kalkbrenner úr; az egyiket június 3-kától 18-káig a vikartóczyi hegységen, a Királyhegyen (Kralowahora), s a mengusfalvai völgyben, s a másikat (szeptember 16-tól 28-káig) a Kriván környékén és a havasaljai erdőkben. Szerző érdekes úti rajzokban, kellemes tájképekben adja elő tudományos nyomozásai eredményeit, melyeket bizonyára a nem szakember is nagy élvezettel fog olvasni.

WENINGER VINCZEL tag a betegápolást, nyugdíjazást és temetkezést segélyező egyletekről értekezett, számtani tekintetben. A kölcsönösség elvének legnemesb alkalmazását azon egyletekben találjuk, úgymond értekező, a melyeknek célja az elbetegedett tagnak, betegsége ideje alatt orvosi segélyt és gyógyszert, családjának pénzsegélyt, s ha a család fenntartója végtelen baleset által munkaképtelenné lesz, nyugdíjat nyújtani, s ha elhal a tag, temetkezéséről gondoskodni. Ily egyletek leginkább iparos országokban, ott is főleg a városi népség közt, az iparos és munkás osztályban vannak. Ezen egyletek kétféle pénzforrással bírnak, ú. m. a) tagdíjakat szednek, b) jötevők adakozásait gyűjtik. Többnyire mindkét segélyt élvezik az egyletek. — Hogy mily elterjedtek ezen egyletek a külföldön, a következő statisztikai adatokból fog kitűnni. Angliában, a munkát és ipart fűző osztály körében, mintegy 6000 efféle egylet léte-

zik, két millió taggal; vagyonuk már meghaladja a 225 millió francot. Franciaországban ez egyletek száma 1861 végén a 4400-at meghaladta, 28 millió francnyi vagyonnal stb. Németországon is sok ily egylet van. Mind Angliában, mind Franciaországban különös törvények szabályozzák az ily egyletek ügyét. Értekező mellőzi ez egyletek alapszabályai és szervezetének tüzetes ismertetését; csak az ügy számtani részét taglalja, mint a mely az irodalomban általában nincs még ismerttve; — és mivel kívánatos, hogy az efféle egyletek, melyek hazánkban alakulnak, biztos számítási alappal birjanak, nehogy keserves tapasztalatokon kelljen okulniok, mint gyakran külföldön, hol számos esalatkozás után nyert ez ügy helyes alapot.

Minden ily egylet kiadásai kétfélék. Oly kiadások, melyeket valószínűleg előre meg lehet határozni, s melyeknek fedezésére szintén előre megállapítható tagdíjak szolgálhatnak. E kiadások a betegápolásra s családja segélyezésére, a temetkezési költségek fedezésére, s a munkaképtelenek nyugdíjazására vonatkoznak. Mindezeket előre kiszámítható tagdíjak által kell fedezni. De vannak oly kiadások is, melyeket előre nem lehet kiszámítani. Ilyenek az elhalt tag özvegyét és árváit illető segélyezések. Az ily egyletek ugyanis nem biztosító társaságok, s a számítás határán túl esik annak meghatározása, vajjon a nőtlen vagy özvegy tag fog e nőszülni, hány éves özvegyet, mennyi gyermeket hagy maga után stb. Az ily, előre meg nem határozható kiadások fedezésére a rendkívüli bevételek, ajándékok, kegyadományok stb. szolgálhatnak.

Az előadottak szerint a tagdíjak számítását csupán a valószínű kiadásokra lehetővén kiterjeszteni, értekező is csak ezekre szoritkozik. A becses értekezés három főrésztre oszlik:

- a) A tagdíj meghatározása, a betegség ideje alatt adandó segélypénzt illetőleg;
- b) a tagdíj meghatározása, a munkaképtelenek segélyezését illetőleg;
- c) a tagdíj meghatározása, a temetkezési költségek fedzését tartva szem előtt.

Az értekezéshez, melynek fejezeteit csak egyszerűen megemlítettük, nagy szorgalommal kidolgozott táblázatok mellékelvék. Annál becsesebb dolgozat, minél kétségtelenebb az ily segélyező egyletek jótékony hatása, s minél bizonyosabb, hogy az ily egyletek csak akkor alakulhatnak teljes biztossággal, ha a tervezők számításokra alapítják javaslatukat, a melyek a politikai számtan mai állásának megfelelnek.

Ugyanez ülésben SZABÓ JÓZSEF lev. tag, a lapokban is már többször megemlített t a r n ó c z i kövült fáról, s ez óriási kövület előjövési, vegytani, elviteli és felállítási körülményeiről tartott szóbeli előadást.

Tarnóczi falu, Nógrádmegyében, az Ipoly balpartján fekszik, a völgybe nyuló bazalt és apoka hegység alján, Losoncztól délre két

kis mér-földnyire. A falutól vagy félórányi távolságra, az üledékes kőzet képezte dombok völgyei egyikében, a romhányi gyalogúton, az u. n. borókáson találjuk az érintett kövült fát, melyet Kubinyi Ferencz r. tag ismertetett először a „Magyar- és Erdélyország képekben“ czimű munka 1854-ki (III-dik) kötetében. E kövült fának most látható törzse $24\frac{1}{2}$ ölnyi, s a már meg nem levő koronájával együtt legalább 30 öles lehetett. Vannak ennél — úgymond értekező — vastagabb kövült törzsek, de — a mi meglepő, a mi világra szóló ritkaság — itt együtt láthatni az egészet. Kerületét közepe táján, a negyedik ölben mérte meg értekező, s ott is 2 ölnyinek találta.

A tarnóczyi kövült fa körül három képlet fordul elő: alul az apoka, középen bazalttuff, s legfelül nyirok. Az apoka tetején s a bazalttuff alján feküdvén a kövület, a bazalttuffnak kelle okoznia kővesedését. Apokának nevezik a palóczok a lágyabb, morzsolhatóbb réteges kőzetet. A kövületek az újabb harmadkori (miocen) tengeri képlet felső rétegének mutatják, mely az oceáni szint fölé emelkedve, szárazzá lett, buja növényérettel. A homokkő erősen réteges, a rétegek csaknem szintesek. Ezen a homok felületü sziklás talajon díszlett egykor e fa, s gyökereivel a szikla repedésein hatott le, azokat kidültekor részben magával rántván. Legfelsőbb rétege e kőnek későbbben összeállott homok, melyben igen sok a falevél, lombos fák maradványai.

A bazalttuff apró bazalt hulladékokból s kisebb-nagyobb quarz-hömpölyökből áll, melyek kisebb kiterjedésű és különféle anyagu rétegeket képeznek, s azt sejtetik, hogy atmospheri víz hordotta össze a magasabb helyekről a völgy mélye felé, hol a fa hever. A nagy fa ágaival együtt dőlt ki, melyek közül az izmosabbak a törzsnél maradtak a bazalttuff képződése megszűntéig, mi az ásás által előidézett kőzetfalon tisztán kivehető. A bazalttuff vastagsága a törzs alja felé vagy 10 lábnyi, dereka felé vékonyabb, tetejénél csak vagy 3 bécsi láb. E szerint különböző súly nehezedett a fára kidőlt állapotában, s ez az oka, hogy alja erősen össze van lapítva, dereka csak kevésbé, felső vége épen nincs. A bazalttuff-rétegek félig kővé változtak át.

A nyirok vastagsága legfelül (6—7 bécsi láb) meglehetősen egyforma a fatörzs egész hosszában. Ez anyag egynemű, nem réteges, savval nem pezseg. A bazalttufftól élesen válik el, s mivel se lőszcsiga, se a lősznek márgagömbjei nem mutatkoznak benne, valószínűleg ugyanazon képlet ez, mely e bazaltvidéken egyebütt is a homokképletet, sőt az ezen elterülő bazaltot is fedi, s mely Ajnácskő és Almágy határában harmadkori emlősök maradványait rejti magában, s így kora tisztán áll.

Az a körülmény, hogy a fa gyökerestől, s a gyökér átölelte kőtuskókkal együtt mozdult ki helyéből, azt mutatja, hogy ép korában dőlt ki, talán a bazaltkori vulkáni működés folytán. Mindenesetre a vulkanismus terménye az a tuff, melyet a víz a mélységbe so-

dort, az ott elterült fát abba fokonyként betemetvén. A mint nagyobb vagy kisebb erővel működött a víz, durvább vagy finomabb anyag jutott e helyre; a durvább a homokképlet kavicsai nagyját is magával sodorta, mit oly rendtelenségben láthatni lerakodva, hogy másra, mint az atmospheri víz torrentialis hatására nem is vonhatni következtetést. A finomabb a bazalttuff legapróját hordta csak össze iszap alakban. A ledölt fa korhadásnak indult, mi egy odvas helytől kezdve gyorsabban látszott lejárni. E korhadás eredménye, hogy egy részt már szénné kezdett átváltozni, midⁿ a szintén vegybomlásnak indult bazalttuff kovasava az ép növényrészekkel anyagesebére lépett, mindannak, a mi még nem vált szénné, helyét parányról parányra elfoglalván. A mi már szénné vált, többé nem változott, a kovasav-hydrat látszólag csak a szerves vegyeket váltotta fel, de a már szervesetlen természetű szénegy veszteg maradt. Oda, a hol a fa odvas volt, kovasav nem rakódott, az odu most is üres, s ez üresség okozta, hogy a fa a nyomás arányában lapult.

A fa vegyelemzése következő: kovasav 86.₀₀, víz 9.₂, szén 2.₇₈, timföld 1.₃₂, vas-oxyd 0.₅₄, mész 0.₀₁. — Az élőfa koronástól dőlven ki, nem fekszik tökéletesen vízszintesen, hanem emelkedve a lombozat felé. A fagalyak azon része, mely a bazalttufftól felnyulik a nyirokig, egészen fekete, abban a kovásodásnak kevesebb nyoma van, s ha azt tűzbe teszszük, elég, fehér asbest forma rostokká változván át; ellenben alább a rétegben a fekete szín világosodik, a fa inkább lignit kinézésű, s több benne az opál-anyag. Némely szenült részeibe a fának a kovasavhydrat váltakozó körökben rakódott le, egy csapat kör szénből, hol az évgyűrűk még tisztán kivehetők, azután ür, melybe a kovasavhydrat rakódott le, s aztán ismét szénréteg, melyre a kovasav szintén nem mutat hatást. Némely ür kovasav quarzot képez, mely a falat kristályosan vonja be.

A tarnóczi kövült fa, eltekintve óriási méreivétől, azért nevezetes, mivel még azon a helyen van, melyen élt, s a melyet kidőltkor elfoglalt, s a képződési körülményeket oly tisztán mutatja, mint más fákon sehol sem láthatók. A megvászoí kövült erdő hasonlíthatlanul szebb tárgyakat foglal ugyan magában, s ámbár a nagyságot tekintve sines ott kívánni való, mert tavaly nyáron még látott értekező pár ölnyi darabot egy törzsből, melynek összes látott hosszúsága 8 öl volt, de az előjövési körülmények koránsem oly tiszták és tanulságosak; mert Megvászón csak összehurcolt farészek vannak kövülve, s hogy az ott Geysir-féle meleg kovasav-források közreműködése által eszközöltetett, nagy valószínűséggel következtethetjük, de már nem láthatjuk: míg Tarnócson kézzel fogható az egész apparatus, mely a természet laboratoriumában e vegyfolyamot előidézte. Azon kívül a bazalt-tuffban ritkábbak az esetek ily kövesedésre, mint a rhyolith környékén. A tudomány szempontjából tehát igen tanulságos volna a muzeum udvarában fekvé látni ezen egész törzset, ugyanazon szög alatt, mint eredeti helyén, alatta és fő-

lőtte elrendezvén azon rétegek keresztmetszetét, melyek között most nyugszik. Azonban a tarnóczi kövült fának most kiásott $11\frac{1}{2}$ ölnyi hosszú vastagabb darabja — Jedlik és Petzval urak számításai szerint — nyolcz száz mázsát nyomhat.—Nagyobb súly, mint a minőre útjaink és hidjaink készítésekor tekintettel voltak. Könnyítés volna; ha darabokban hozatnék el, s a darabok a muzeumban illesztetnének egybe.—Gróf Forgách ez esetben lemond a kiásatásra fordított költségeiről. De ha a muzeum nem venné igénybe e ritka kövületet: kívánatos, hogy az egészet legalább gr. Forgách vitesse várába, hogy méltatlan bánásmód ellen megóvassék a tudományak.

Május 9-kén Duk a Tivadar és Fabó András lev. tagok foglalák el akadémiánkban székeiket.

Duka egyike azon hazánkfainak, kiket az 1848—49-ki események külföldre vetettek. A magyar ügyvéd Londonba érkezte után azonnal az angol nyelv alapos megtanulására adván magát, majd ennek segélyével végezte ugyanott az orvosi tanfolyamot. A jeles tehetségű fiatal orvos Kelet-Indiában, ő britt felsége bengali hadseregénél nyert alkalmazást, hol immár 10 év óta lakik a szent Ganges folyam partján. A benszüllöttek közt is széles orvosi gyakorlata van ugyan: mindamellett időt talál sokoldalú műveltségét folyvást tovább fejleszteni, s a nyelv- és természettudományok egyiránt érdeklik őt. Beszéli a bengali benszüllött hindúk nyelvét, érti az arabot, s olvas és beszél persául. Alapos természettudományi ismereteiről tanuskodott mai előadása, székfoglaló értekezése is. Kelet-India, s különösen e nagy félsziget azon részének égalji viszonyait ismerteté, mely a hindú nép történelmében, a legnevezetesebb, melyet a szent Ganges öntöz. Mint természettudós, alaposan fejtegette mindazon tényezőket, melyek valamely földrész égalji körülményeit meghatározzák. S rajzai, mint a közvetlen szemlélet, saját tapasztalatok kifolyásai, megragadólag élénkek voltak. Kivált az évszakok festésében. A természet szélsőségei sehol sem mutatkoznak oly nagy mérvekben. A forró évszakot, melyben már reggeli 8 óraker szobába szorul az ember, s ott is csak mesterségesen, legyező gépekkel stb. óvja magát a nagy hőségtől, s midőn minden növényi élet kiég, s hosszas esőzés váltja fel, mely a mily kellemes kezdetben, szintoly elviselhetlenné válik utóbb. A növényi élet, mely előbb buján tenyész fel, rothadásba megy át, s minden nedves lesz, a mi az embert környezi, a ruha, melyet testén visel, az ágy, melybe lefekszik, könnyveit a penész rontja meg. S ilyenkor a folyók áradásai városokat, falvakat pusztítanak el. Ily éghajlat alatt nem esoda, ha a fehér ember alig tudja magát a harmadik nemezdedéig fenntartani, és magok a bengáliak közül is kevesen élnek túl az élet középkorát. A hindostani, mint általában kelet népe, a nyugalomban helyezi a legfőbb boldogságot. Innen jellemző közmondása: „Jobb menni, mint futni; jobb állni, mint menni; jobb ülni, mint állni: de mindennek felett jobb feküdni.“

Emlékezhetnek olvasóink, hogy D u k a már többrendbeli küldeménynyel gazdagítá muzeumunkat. E küldemények az akadémiához voltak intézve, s az akadémia ajándékozta a muzeumnak. A véletlen úgy hozta magával, hogy e küldemények egyike épen most, midőn az adományozó körünkben van, érkezett meg, s a muzeum igazgatója levélben sietett köszönetet mondani mind a derék küldőnek, ki a távol keleten is folyvást gondol hazájára s drágán szerzett kincsekkel gazdagítja hazai tudományos intézeteinket, mind az akadémiának. Ide iktatjuk a most érkezett küldemény főbb tárgyainak jegyzékét. 1. 12 darab malayi, chinai, japani, nepali, középbíndiai ezüst és bronz érmek. 2. Egy két lányi magas Buddha-szobor, fehér márványból, gazdagon megaranyozva Burmából. 3. Több indiai, ceyloni, malabari, chinai-ethnographiai tárgy. 4. Két chinai emberkoponya. 5. Nehány emlős állat. 6. Huszonnyolcz madárőr. 7. Tizenegy teknőcz. 8. Harminczegy hüllő, ezek közt igen ritka kagylók. 9. Nyolcz hal. 10. Tizenegy rovar. 11. Nyolcz héjancz. 12. Ötszázötven csiga és kagyló a chinai Óceánból. 13. Hetven darab fél kagyló. 14. Tizenegy habarcz. 15. Négy ét-feeskefészek (hirundo escula). 16. Tizennyolczféle mag és gyümölcs. S még számos egyéb természettudományi tárgy.

Míg e küldemény által is tetemesen gyarapodott nemzeti muzeumunk természettudományi tára: a küldött ethnographiai tárgyak egy külön ethnographiai osztály rendezésének vetik meg alapját, melyet jeles útazóink vannak hivatva rendre betölteni.

Derék hazánkfia, családja látogatása után, mint tudjuk, ismét visszatér új hazájába, Kelet-Indiába, hogy azon öt évet, mely még teljes nyugdíjaztatásáig hátra van, mint orvos, a bengali angol hadseregnek kitöltse. Isten oltalmazza őt, a mint fenntartotta erejét eddig is, a magyar név becsületére a külföldön, s hozza vissza majdan közénk szerencsésen, mint óhajtuk, maradandó lakosul, őt becsülő, szerető honfitársai, barátai közé. De térjünk vissza akadémiái tudósításunk fonalára.

Greguss Ágost r. tag Szeberényi Lajos urnak ily című értekezését mutatá be: „Az újabb k o r g y a k o r l a t i i r á n y a.” A növelési irodalom e szorgalmas munkása, azon tényből indulva ki, hogy a mai korban sokkal gyorsabb a fejlődés, ebből magyarázza korunk gyakorlati irányát, melynek nem akarja ugyan apotheosisát megírni, de helyeslését nem tagadhatja meg tőle. A materialismusnak sem akar szószólója lenni, mint a mely a gyakorlati iránynak csak egyoldalúsága, s a valódi műveltséggel meg nem egyeztethető. A részletekre térvén értekező, a gyakorlati irányt az ismeret egyes ágaiban, kivált a természeti tudományokban, továbbá a nyelvészetben, történelemben, nemzetgazdaságban, társadalmi életben, sőt a bölcselkedésben s a művészet egyes ágaiban is feltünteti. De legtűzetesebben foglalkozik kedvelt tárgyával: a neveléssel. A régi elvet: non scholae, sed vitae, ma így mondjuk: az élet számára növeljük az ifjúsá-

got. A valódi nevelő azonban a művészhez hasonlít, eszményíti a valót, az életet nemesebb értelemben fogja fel. A kor iránya alól a növelés sem emancipálhatja magát, — a kor megkívánja, hogy a növelés is gyakorlati irányu legyen, de a nélkül, hogy a növendéket az anyagi-ságnak engedje martalékul.

FABÓ ANDRÁS lev. tag székfoglaló értékezésének czime „Beythe István életrajza.“ E nevezetes egyházi férfiú is, mint az ő korában az új egyház majd valamennyi papja, tanárkodáson kezdte nyilvános pályáját. Valamely felsőbb iskolában volt tanár, Tolnán, Pápán, Szigetvárt, Sárváron vagy Csepregen-e, hol a protestánsoknak a Dunán túl felsőbb tanintézeteik voltak? — nem tudni. Melyik gyülekezetnek volt először papja? nincs tudva. Az bizonyos, hogy Német-Újvárra költözése előtt Sopronyban magyar pap volt, a hova Alsó-Lendváról hívták meg. Mikor Beythe Sopronyba költözött át — mondja Müllner Mátyás — már akkor azon gyanúban lehetett, hogy Kalvin tanához szit. Innen a sopronyiak azon kívánata, hogy új vizsgálat alá vesse magát, a mit Beythe, noha már több év óta pap, meg is tett. 1583-ban már Német-Újvárott találjuk. Clusius Károly híres belga fűvész ugyanis 1583-ban ily munkát adott ki Antwerpben: „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quassdam provincias observatorum historia IV libris expressa.“ E munka előszavából tudjuk, hogy Beythe „verbi divini praeco apud illustrem heroem dnum Balth. comitem hugaricum de Botyan in ipsius urbe Német-Újvár“ tanítá őt a növények magyar neveire, s elősegíté fűvészeti kirándulásáiban. Beythe Német-Újvárott nemcsak a gyülekezetnek, hanem Batthyány Boldizsárnak is udvari papja volt halálaiglan. — E hivatal elfogadása után egypár év mulva azon megtiszteltetés, utóbb sok keserűség forrása érte, hogy 1585-ben superintendenssé választatott a vasmegyei Hegyfalu templomában. — Ezt kétségtelen adatokkal igazolja értekező. De, úgymond, kérdés, sőt vitatárgy: ágostai vagy helvét vallásu superintendens volt-e Beythe; mert mindkét felekezet a magáénak vitatja, miből következik, hogy mind a kettőnek némileg igazának kell lenni. Idézi értekező többek közt Komáromi Pál dunántúli helv. egyházkerületi főjegyző 1745-ben irt „Circa initium Reformationis in Hungariae etc.“ czimű értekezését, melyből olvassuk, hogy a reformatio hajnalában az evangelikusok és reformatusok közt az igazgatásra nézve semmi különbséztetés nem volt. Csak az a kérdés: Beythe egy azon időben volt-e mind a két felekezet superintendense vagy egymás után? Első esetben az elválás előtt-e vagy után? A második esetben: melyik felekezetet kormányozta előbb, melyiket utóbb? Ime a kérdések, melyek érdekes egyháztörténelmi fejtegetésekkel állanak kapcsolatban, s a melyeknek vitatása teszi értekező előadása nagy részét.

Az ágost. vallásuak az elválást az 1591-ki csepregi colloquiumtól datálják, Beythét tehát 1585-től e colloquiumig saját superinten-

densöknek állítják. A helv. vallásuk ellenben korábbra teszik e szakadást; megengedik ugyan, hogy Beythe volt ágostai vallásu superintendens, ennek azonban 1580 vagy legalább 1585 előtt kellett lennie, mert az utóbbi év óta Beythét egészen s kizárólag magukénak vallják. Ez utóbbi állítás védője leginkább Tóth Ferencz. Értekező előadja, s nyomósan czáfolja ennek érveit, egykorú bizonyítványokkal megmutatván, hogy Beythe a csepregi colloquium előtt nem volt reform. superintendens.

Superintendensi hivatalának mindjárt második évében nem kis érdemet szerzett magának Beythe azon egyházi kánonokkal, melyeket a Csepregen 1587. márcz. 12-én tartott gyűlésből hirdetett ki. Tannai e kánonok Beythe ügycs. szervező tehetségének, egyszersmind szigorának. Ő rendet akart, s azt szigorúan fenn is tartotta. És ki tudná megmondani — mond értekező — nem e szigor böszítette-e fel elene a papságot? Nem e szigor volt e főkűtfeje a gyanúsításnak, hogy Kalvin tanához hajlik? Nem éltünk-e meg ehhez hasonlót napjainkban is? Ki tudná megmondani, nem e szigor idézte-e elő részint a csepregi colloquiumot, részint annak következményeit.

E colloquiumot részletesen leírja értekező.

„Köztudomásu — úgymond — hogy a két protestáns felekezett egymástól eltérőleg tanít az úrvacsora felől. Ez eltérést nem egyszer a kedélyek felizgatására használták fel a túlbuzgók. Így történt Beythének korában is. Németországban nagy forrongásba hozta a kedélyeket Brenz ubiquesticái tana, s az onnan keletkezett nyugtalankodásokat 1577-ben az úgynevezett „Formula Concordiae“-vel törekedtek lecsendesíteni. Ámde ilyenmő izgalmak Németországból habgyűrűkkint hatottak el mindig Magyarországra is. Itt a hullámok lesimítása helyett azoknak felduzzasztásán működött Réczés, túlbuzgóságában Brenznek hasonmása. A lelkek nyugalma aggasztólag fel lett zaklatva. A felekezetek közötti béke helyreállítását leginkább hordá szíven Nádasdy Ferencz, s midőn annak eszközein hosszabb idő óta töprenkednék, a baza egészen másik oldalán egy esemény fontos befolyásuvá lett ezen egész ügyre, Wagner Márton, bártfai pap meghalván, hivatalutódát, Sculteti Szörényt, a kit Lampe hibásan nevez Gergelynek, Szepes dynastája, s akkoron alispánja, Stansith Horvát Gergely, Grätzba vitte felszentelés végett. Megtudván ezt Nádasdy, kínálkozóknak vélte az egyházi béke helyreállítására az alkamat, s a szent czelra közreműködni meghívta Horváthot utitársával együtt, a kik elfogadva a meghívást, Grätzból visszatértökben Csepregen meg is jelentek, s tényezői voltak a híres csepregi colloquiumnak.“

E colloquium megtartásának évére nézve az írók eltérnek egymástól. Értekező szerint 1591. június 2-án és 3-án tartatott. De halljuk tovább értekezőt:

„Nádasdy kívánatára Beythe tehát Csepregen megjelent; jun. 1-jén d. u. magán tanácskozmányban abban állapodtak meg, hogy a vita a csepregi téres templomban történjék meg. Több pap és világi

gyült egybe. Papok közül, Beythén és Scultetin kívül, jelen voltak: Réczés János és Thokoits csepregi, Samarjai Vidos Lénárd sárvári, Tetényi Imre czenki, Muraközi György pulyai, Bathai István köszegi, Dragonus Gáspár rohonezi, Concari (hibásan: K o m a r i helyett) Péter szakonyi, Thesmár István sz.-kereszti, Alsó Lindvai Péter horpácsi, Buphen Amandus, Pythiraeus és Gergely köhalmi, Szegedi András újbéri papok, a kik az actákat alá is írták.

„Jun. 2-án 5 órakor istentisztelet tartatott, melynek végeztével Beythének s a magyar papoknak, más oldalon Scultetinek s a közelből eljött német papoknak, külön hely jelöltetett ki. Nádasdy is külön székét foglalt el, s Beythéhez magyar beszédet tartott. Utána titoknoka, Szent-györgyi Gábor, a német papok kedvéért latinul terjeszté elő az összegyülekezés czélját. Felváltá őt Beythe, magyarul köszölvén meg Nádasdynak a vallás- és egyházakról ernyedetlen gondolkodását, s az egyetértés megállapításáni buzgólkodását, maga részéről pedig állítván, hogy az egyházaknak egyesületét isten igéje szerint keresi. Hosszabb szóváltás után az Augustana Confessio 10-ik czikke az úrvacsoráról olvastatott fel, s elkezdődött a vita, mely Thesmár István kétszeri közbeszólását kivéve, csupán Beythe és Sculteti közt folyt le. A vitázók szavait Beythe részéről, fia András, Scultetiéről Otto Dániel, a sz. kereszti iskola tanára, jegyezték. A vita, a nélkül, hogy a felek a főtárgy érdemleges megvitatásába ereszkedtek volna, d. u. 4 óráig tartott. Ekkor a test is követelvén a magát, Nádasdy kérte Beythét, maradjon még a vita folytatása végett más napra is, magán értekezletben pedig törekedjék egyetértésre birni a papokat. Beythe ott maradása csak nehezen volt megnyerhető. Másnap, azaz jun. 3-án reggeli 5 órakor ismét a templomba gyültek össze. Ének alatt Beythe kiment a templomból s távozni akart, de Nádasdy kiűldötteinek s a magyar papoknak kérelmére visszatért. Nádasdy a mult napon félbeszakadt vita nyájas folytatására kérte őt. Beythe különféle magyar és latin kérdésekkel az időt huzta s halasztotta, és Scultetivel, úgy, hogy szavai fel is jegyeztessenek, vitázni vonakodott. — Beythe ezen napi kérdéseit s az azokra kapott feleleteket az acták nem közlik, azt azonban igen, hogy Horváth Gergely magyarul kérdé Beythétől, miért huzza vissza azt, a mit előtte való nap megengedett? Erre a kettő közt szóváltás keletkezett.

„Beythe a vitát folytatni nem akarván, s valamennyi kérdését a szentírásból megczáfolni hallván, szerfelett megharagudott (ira vehementi exarsit), s a gyülekezetet fiával együtt boszúsan (indignabundus) oda hagyta. — Ezért Nádasdy neheztlését nyilvánította magyarul, a mit aztán Szentgyörgyi latinul tolmácsolt, kijelentve ura nevében, hogy az uradalmabeli papokat rövid idő múlva összehívja, s azon lesz, hogy ők az Augustana Confessio szerint higgyenek, s a máskep cselekvőket nem fogja birtokaiban megtűrni. — Köszönetet is szavazott Scultetinek és azoknak, a kik részint megjelenésükkal, részint szóbeli részvétükkal a colloquiumot előmozdítani törekedtek.

Ezekre Horváth válaszolt, s a magyar papokhoz néhány intő szót intézett, Nádasdy pedig arra kérte őket, hogy a két jegyzőkönyvet írják alá, a mi megtörténvén, azon példányt, a melyet Beythe András írt, magához vette.

Ez dióhéjba szorított tartalma a csepregi colloquiumnak, melynek azonban actáiról megjegyzi értekező, hogy azokból Beythe ellenei szólnak; azt, a mit Beythe és barátai mondtak, nem tudják a világgal. Mindazonáltal ez actákban, lehántva róluk a gyűlölet kéréget, nem találunk egyebet annál, hogy Beithe, élve a reformatió fő és sarkalatos elvével, a szabad vizsgálat jogával, leplezetlenül mondá ki meggyőződését, s bosszúsán hagyta oda azt a gyülekezetet, a mely kihallgatása helyett biráskodni akart felette.

Megvan Beythének egy 1593-ban kelt levele, melyet ő csakis mint kétségtelen ágostai vallásu superintendens irhatott. Ekkor tehát, még a colloquium után is, ágost. superintendens volt. A legközelebbi okot, mely miatt összecsapott Beythe feje felett a láng, tudjuk. Néhány nap mulva a csepregi colloquium után, 1591. jun. 23-án fia Beythe András, írta Réczéshez és Thokoicshoz azon levelet, mely mellett megküldé nekik „Methodicus Tractatus de materia coenae dominicae“ czimű értekezését, a mindenható istenre kérvén őket, ne hunyják be szemöket a napnál világosabb igazság előtt. Újabb olaj a tüzre. S ehhez járult, hogy 1593-ban Pathai István pápai reform. pap, munkát adott ki a sacramentumokról, s e munka elején Beythének üdvözlő versei is kinyomattak. Vagy talán — Horányi, Klein és Tóth Ferencz szerint — önállóan jelentek meg e versek 1593-ban. E költemény Réczést es pártját végkép felingerlé, s nem nyugovék, míg oda nem vitte a dolgot, hogy az ura uradalmában levő papok legnagyobb része szakított a hirhedett sacramentariussal, s Beythe megunva a zaklatásokat, superintendensi hivataláról lemondott, miután ellenfeleinek „Confessio fidei Nemetújváriensis certis comprehensa articulis“ czimű munkában 1597-ben élesen válaszolt. 1597-ig tehát Beythe még ágost. vall. superintendens volt. Nádasdy Ferencz még 1598-ban superintendensnek nevezi őt, ez pedig arra kéri a grófot, állítsa helyre az egyház feldult békéjét, s a superintendensi czímet elhárítja magáról. A béke helyreállítására azonban már gondolni sem lehetett. Réczés és párthívei 1598-ban közzétették magyar nyelven Kereszturon a Formula Concordiaet, melyet aztán Nádasdy birtokaiban minden papnak alá kellett írni. A Formula Concordiae előszavában Beythe gyaláztatik. Erre felelt az apologia. 1599 után Beythéről semmi emlékezet. 71, más adat szerint 84 éves korában (1611) halt meg, s Nemetújváron van eltemetve.

Volt-e tehát Beythe reform. superintendens? Ha — mond értekező — oly férfit értünk e szó alatt, ki egy, csak most keletkező egyházi párt feje, s általa hallgatóg olyanul ismertetik el: úgy Beythe 1597 óta igenis volt superintendense az új pártnak. Hiszen e pártot ő alakítá, s mivel az elválás előtt közös superintendens volt,

azután reform. superintendensnek tartathatott, s egész haláláig annak czimeztethetett. Annival inkább, mivel valószínű, hogy az új párt is azt tette, a mit a régi. Emerről tudva van, hogy Beythe lemondása után a superintendensi hivatalt Beythe haláláig betöltetlen hagyta..

Végül Beythe munkáinak jegyzékét közli értekező.

IRODALMI SZEMLE.

Az Alföld és Fiume. Nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból tanulmányozva Szathmári Károly által. Pest 1834.

Szerző azon czélt tűzte maga elé, hogy az alföld-fiumei vasút szükséges és hasznos voltát kimutassa. E végett munkáját két részre osztotta. Az elsőben, általánosságban tárgyalja az Alföld és Fiume közgazdasági viszonyait. A másodikban részletes ismertetését adja a pálya által Nagyváradtól, Csabán, Szegeden, Szabadkán, Zomboron, Eszéken át a magyar tengerpartig érintendő vidék forgalmának, a vasút fölépítésével járó költségeknek, s remélhető jövedelmének kimutatásával.

Az általános részben, mindenekelőtt Magyarország termelési képességét állapítja meg. Országos statistikái hivatalunk nem létének egyik sajnós következése, hogy e felől mai napig sincsenek biztos adataink. Bontoux Jenő, a cs. k. állam-lombardvelenczei és központi olasz vasúttársaság kereskedelmi igazgatója, néhány év előtt, egy fényes perspectivát tartott a közönség elé, melynek épen az a hibája, hogy nagyon is fényes, s melynek adatait az időben a Budapesti Szemlében Lónyay Menyhért úr igaz értékükre devalválta. Ez adatok szerint hazánk közép gabnatermelése 132 millió mérő körül volna, míg a legutóbbi londoni kiállítás alkalmával, a magyar küldemények mellé kiadott statistikái kimutatás 88 millió hatszázezer mérőre teszi azt. Szerző ez utóbbit igen kevésnek, amazzt igen soknak találja, s az 1855, 56 és 57-ik évek terméséről utólagosan fölvetett tábellák és az adóbizottságok nyomozásaiból összeállított kimutatás egybevetése után, 112 millió hatszázezer mérőn felül becsüli, az évi középtermés átlagául fölvehető mennyiséget. Ebből a belfogyasztás

szükségletét levonva úgy találja, hogy a kereskedés számára maradó gabona közép mennyisége, bőven megüti a 12 millió mérőt. S ez állítását az 1857, 58, 59, 60, 61, 62-ik évekről egybegyűjtött forgalmi adatok felmutatásával támogatja, melyek szerint a tényleges kivitel valósággal e számok körül jár.

Megállapítván ekként termelési és kiviteli képességeinket, azon piacok felett tart szemlét, melyek eddig terményeinket vásárolni szokták, s azon eredményre jut, hogy legállandóbb és legbiztosabb vevőnk Anglia, s a legjobb piac, hol ennél gabonánkat eladhatjuk, a tengerpart lesz.

Áttér azután annak constatálására, hogy az ország gabonatermelésében és kereskedésében azon vidék van legfőbb szerepre hivatva, mely a Kárpátok előhegyeinél kezdődik, a Tiszán innen és túl, délnyugotnak tartva, a Duna bal partjáig terjed, s azon, mintegy ezer négyszög mföldnyi síkságot képez, melyet közönségesen „Alföldnek” nevezünk. Rövid vonásokban rajzolja, mily szűnandó körülmények közt van jelenleg e táj, főleg közlekedés tekintetéből. Fejtegeti az okokat, hogy a tiszai és államvaspályának e vidéken átfutó ágai, miért nem idéztek elő mai napig oly mértékű emelkedést, a mezőgazdasági jólétben, mint várni lehetett volna. S a baj főfészket ott találja, mert az ország e gabonás kamarája el van zárva terményeink legalkalmasabb piacától, az Ádriai tenger től, azon roppant kerülő utat pedig, mely tőle a vaspályákon vagy a folyókon Trieszthez vezet, részint költséges volta miatt nem képes kiállani, részint célszerűtlensége miatt nem használhatja. Azért elutasíthatlan szükségnek látja, elvégre egyenes összeköttetést hozni létre az Alföld és a világpiac közt, ha nem akarjuk, hogy hazánk ez áldott vidéke, tovább is azon két szélsőség által nyomorgattassék, mely szerint eddig hol fuldoklott a bőség csirájában, hol az éhhalál környékezte.

Hol legyen az a világpiac, mely felé az Alföld útja vezettesék? E kérdésre csak két feleletet lát szerző lehetségesnek: Triesztet vagy Fiumét. S tárgyalás alá veszi legelőször is amazt, mindezek előtt arra fordítván figyelmünket, hogy midőn a világkereskedés gyúpontjába törekszünk, meg kell gondolnunk, hogy ott nemcsak számos vevőt, hanem ép oly sok eladót is találunk, kikkel annál fogva az árúk olcsóságában versenyeznünk kell, ha mellettük meg akarjuk állani a helyet. Azután szemügyre veszi szerző e versenytársak két legjelentékenyebbjét Oroszországot és Amerikát, s számokkal mutatja ki, hogy ezek olcsóbban képesek adni gabonájukat Triesztben, mint mi, mert kedvezőbbek a szállítási viszonyok rájuk nézve, semhogy az alföldi gabona, a hosszú kerülő út, és magas szállítási bér miatt, velök e kikötőben mérközni képes volna. Az lévén pedig a főczél, hogy nyers terményeink minél rövidebb úton, s minél kevesebb költséggel jussanak a tengerparthoz: magától értetődik, hogy a fenálló trieszti vonalt nem használhatjuk.

Itt egy kis históriai kitéréssel, átmegy szerző Trieszt múltjának esetelésére, meg akarván mutatni, mennyire nem természetes úton fejlődött azon virágzásra, melynek jelenleg örvend; s Mária Terézia kereskedelmi tanácsa, és az úgynevezett Intendenza, később pedig az osztrák Lloyd, és legújabbán a vaspályák intézői, mit el nem követtek Trieszt emelésére, s Fiuménak minden áron elnyomására. Aztán határozottan kárhoztatja e törekvéseket, állítván és adatokkal bizonyítván, hogy azok czélja és rugói, nem a józan és valódi nemzetgazdasági és kereskedési érdekek valának. Végül egyes példákat hoz fel, milyen úton igyekeztek Triesztet kegyelni, s az által hogy Fiumétól a virágzás minden elemeit elfogták, mennyit ártottak egyszersmind a magyar mezőgazdasági ipar fejlődésének. Terjedelmesebben tárgyalja különösen a liszt és olajkereskedést illetőleg Triesztnak nyújtott szembetűnő kedvezményeket, s a hazai ipar ez ágának mesterséges háttérbe szorítása. Mindezekből pedig azon következtetésre jó hogy Fiume lehet csak azon pont, mely felé vezetni vasútunkat, az egyenesség és olcsóság szempontján kívül, még ipar-érdekeink is sürgetik.

Azonban az érdekek előmozdítására, más lépéseket is sürget szerző. „Legelőször is azt kell — úgymond — kiverni fejünkől, mit a bennünket folyvást bányául használni akaró jó barátok, váltig szeretnének velünk elhíttetni, hogy hazánkat már maga a természet „tisztán földmívelésre“ utalá. Csupán ezzel foglalkozó nemzet, a természet minden bőségszarujá mellett sem képes boldogulni. Itt a példa, — hazánk! A műhelyek és gyárak fejtik a tevékenységet, edzik az erőt, terjesztik a felvilágosodást, viszik elő a tudományokat és művészetet, teremtik a kereskedést, a jólétet, és a mi ezek nagyságából származik, — a hatalmat és függetlenséget. Tehát át kell mennünk a müiparra! mondja szerző, de figyelmeztet, hogy ne feledjük el, miszerint ha valahol, a nemzetgazdaság terén csak az a haladás üdvös, mely a természetes fokozatot szorosan megtartva, ugrás nélkül, lassan de biztosan visz előre. Az ipar is olyan mint a növény, előbb földjét kell jól elkészíteni, azután elvetni a magot, bevárni kikelését, ápolni és elősegíteni a növést, hogy midőn az időnek teljessége elérkezik: élvezhessük a gyümölcsöket is. Ha hibás magot választottunk: nem fogamzik meg. Ha feltöretlen földbe vetettük: nem kél ki. S ha növést siettetendők, erővel húzzuk: bizonyosan gyökerestől együtt ki fog szakadni.“

Azért szerző meggyőződése szerint hazánknak, legelőször azon iparágakra kell átmennie, melyek a földmíveléshez legközelebb állanak, terményeink első fokú átalakításával foglalkoznak, s közvetlenül is befolyanak a mezőgazdaság emelésére; végre rendkívüli tökéket nem kívánnak, s jövedelmezőségük kétséget nem szenved.

Ilyennek tartja és ajánlja mindenk fölött a liszt- és olajgyártást. A malmok megkészterezik a termesztő buzájának értékét azon felül takarmányt és trágyát szolgáltatnak. A liszt kelendősége bizto-

sabb, mint a buzáé. Jósága kiállja az összehasonlítást bármely ország termelésével, s állandó vevőre mindig számolhat. A repcze nyersen is jövedelmezőbb a buzánál 50%-al; olajjá gyártva pedig még több hasznot ad, mind a természetnek mind a földnek, mint a liszt. S Anglia, mely maga igen keveset termel, f. gyasztása pedig roppant mennyiségre üt: az olajnak is ép oly biztos és állandó vevőjeül kínálkozik, mint a lisztnek, melyből 6—7 millió quartert visz be évenként. Különösen figyelmezteti szerző a gazdákat a kenderre is, mint a mely az Alföldön igen jól tenyészik, minőségére nézve is teljesen megfelel a kereskedés igényeinek, s fő kiviteli piacza szintén a tenger. Arra, hogy ezen, nálunk eddig csak majorságilag termelt növény, kereskedelmi cikké váljék, nem látja szerző szükségesnek azonnal a gyárak fölállítását. Szerinte a gyárak előzményének, az anyag kellő mértékben és folytonos előállításának kell lenni. A természetnek kell — úgymond — kiáltani a gyárak után, nem a gyárosnak várni a termelésre. Meglesznek annak idején azok is. De egyelőre mért nem történhetnék a kender kezelésre a közönséges mód szerint, mint a Bácskában. Csak nagyobb terjedelemben kell azt felkarolni, mert csak úgy vehet jelentékeny súlyt a közjó mérlegébe, ha a nép általában elfogadja természetét.

Nem hagyja szó nélkül szerző azon ellenvetéseket, melyeket a Fiume és Alföld közt építendő pálya iránt tenni szoktak. Kettőre fordít különösen figyelmet. Azokra, kik azt mondják hogy az alföldi pálya, az ismert irányban haladva, nem fogja a sokkal olcsóbb vízi szállítás forgalmát magához vonhatni, és így a hajózás mellett nem lesz képes haszonnal fenállhatni; — továbbá azokra, kik azt vetik Fiume ellen, hogy nem lesz képes versenyezni, a benne ellenséget tekintő, hozzá közel eső, s rég világkereskedelmi fontosságúvá emelkedett Trieszttel.

Az elsőt illetőleg, tagadja szerző, hogy a vízi szállítás, még a legjobb karban lévő eszközökkel is, félelmes ellensége legyen a vasútnak. — Mig a kereskedés alapföltétele — úgymond, a biztos számítás, élénksége és jövedelmezősége pedig, az árúk gyors és könnyű szállításában áll: e céloknak minden kétség felett a vaspályák felelnek meg legjobban. Hivatkozik Angol és Franciaország példájára, hol minél inkább terjedtek, annál inkább oda hagyta az áruforgalom a vizeket, s tömegesen fordult azon közlekedési eszközök felé, melyeken, a szállítás gyorsaságának és folytonosságának minden előnyeit élvezheté. Hivatkozik hazai esetekre, megemlíti Tokajt és Szolnokot, melyek közlé vasút épült, pedig köztök foly a Tisza, felhozza Aradot és Baziást, végre Budapesttől a Duna mind két partján Bécsig nyúló pályákat. Magára az alföldi vonalra térve pedig, az ennek útjában eső vizekről azt mondja, annyira messze állanak attól, hogy versenyezhessenek egy vasúttal, mikép partjaik bizonyosan sokkal előbb lesznek sinekkel behálózva, mint medreik a hajózás igényeinek megfelelőleg rendezve. Aztán, hogy állítását be is bizonyítsa, sort vesz a

kérdéses folyókon, s megismertet azok jelen állapotával, nemcsak, hanem a rendezésük iránt jövőre lehető kilátásokkal is.

A Dunáról megjegyzi, hogy szabályozásának műszerü keresztülvitelét, a megkívántató nagy költségek, még soká lehetlenné teszik. — A Tiszának nagy része épen nem hajózható, a szabadalmazott társulat nem járja rendesen, útasokat pedig épen nem szállít. A szabályozási munkálatok még igen sokáig lesznek befejezve, s akkor is, csak a szállítás útja lesz megrövidítve, de hogy a meder, a hajózásra minden tekintetben alkalmassá tétessék: arra még igen sok idő és munka kell. — A Feenczsatorván ritkán lehet egész teherrel járni, feneke négy lábbal magasabban fekszik a Dunánál, s majd mindig akkor áll víz nélkül, mikor legélénkebb volna a szállítás. — A Dráván fölfelé nem lehet vinni semmit, csak lefelé jönnek rajta a stájer és karinthiai árúk, hajózását, oldalain a számtalan vízimalom, fenekén a fatörzsek és fővénytörlatok, a vontatást pedig a parti utak hiánya akadályozza. — A Száva csak magas vízálláskor hajózható, mert tele van zátonnyal és tönkökkel, a Kulpát pedig a petrinyai híd, apadás és áradás idején egyaránt járhatlanná teszi, a Szredicsko és Degoj körüli szirtok pedig veszélyessé is.

Képét adván a vizek állapotának, szemle alá veszi szerző a rajtok szállítás költségeit is, s mindegyik fuvarbérét kimutatván, arról győz meg, hogy azok épen nem oly csekélyek, mint talán némelyek egyelőre gondolják. Mikhez véve azon igen jelentékeny körülményt is, hogy télen a vizeken rendszerint megszűnik a szállítás, nyáron pedig a lehető megapadás a legbizonytalanabbá teszi rajtok a hosszú útát: e folyókon szerinte a világpiazcokról még álmodni sem lehet. Úgy hogy az alföldi vaspálya nemcsak fölösleges nem, de várva várt megváltója lesz e vidék most nyögbe vert iparának és kereskedésének.

Hogy Trieszt és Fiume, vetélytársak lennének egymás irányában: ezt határozottan tagadja szerző; ki szerint a múltban is az lévén a legfőbb baj, hogy Fiume emelkedését egynek tartották Trieszt súlyedésével, most sem tartana semmit veszedelmesebbnek, mint ha e kölcsönös féltékenységet kiirtani nem lehetne. Triesztnak egészen más hivatást tulajdonít, mint Fiuménak; amazt az ipari, ezt a földmívelési termékek kiviteli kapujául jelöli ki, s osztrák kereskedők és államférfiak nyilatkozataira hivatkozik, kik mindannyian e nézetet osztván, azon reményre jogositják szerzőt, hogy eme vélemény útát fog elvégre találni a döntő körökre is, s elismerik Fiuménak azon fontosságát, melyet egy század óta nem tudtak tőle elvitatni.

Eloszlatandó azok aggodalmát, kik azt hiszik, hogy a Trieszt-be szokot, s ott minden kellékeit föltaláló kereskedés, nehezen lesz Fiumében kielégíthető: útal szerző legelőbb is azon mellőztetésekre, melyeket e kikötőnek az egyedül ápoltt Triesztért szenvednie kelle, s azon körülményre, hogy mindennek daczára mégis a második helyet foglalja el ama mellett. Mit abból fejt meg, hogy sokkal inkább bir

már eredetileg azon elemekkel, melyek egy tengeri város nagyságát alkotják, — semmint Trieszt, melyet mesterséges melegben fejlesztettek, mint az üvegházi növényt. Ennek bebizonyítására szemlét tart Fiuménak fekvése, a kikötő helyzete, a hozzá hajózás körülményei fölött, előállítja a rév jelen állapotát és mivé alakíthatóságát, megtekinti a raktárakat, s a velök terjeszkedés lehetőségét constáltván, a pályaudvar célszerű helyiségével s épületeinek tervével ismerttet meg, a folyóvíz által a gyáriparnak tett szolgálatot, a hajónűhelyek tevékenységét, a hajók jelenlegi számát és teherképességét, végre a kereskedési forgalmat bemutatván, azzal végzi körültekintését, hogy ha egyszer Fiume a magyar termékek előtt megnyílik, ép oly tömegesen fognak ott a külföldi hajók azonnal megjelenni, mint bármely más forgalmas kikötőben. A kereskedelem, mondja szerző, rokon- és ellenszenvek után nem indul. Főrugója a haszon, s több nyereségért, jobb kényelemért, oda hagyja legrégibb vásárhelyeit is, valamint fölkeresi az addig megszokatlanabb piacot is, ha tudja hogy ott kedvező üzletet csinálhat. S felhozza például Odessát, melyet félszázad előtt még nevérol sem ismert senki, oly hitvány tatár falu volt; s az eltakarított halász kunyhók helye alkalmas kikötővé alakíttatván, ma 100,000 lakosa van, egyike a legszebb városoknak, s a világkereskedés legnévzetesebb piacjai közt szerepel. Mert egy tengeri kereskedő város jólétének legelső feltétele, a szerencsés földirati fekvés, s ezzel Fiume teljes mértékben bír.

Tudjuk, hogy a kereskedés a háború iránt igen érzékeny, élettető eleme a biztosság, mely a békében van. S minél biztosabb valamely hely a megtámadások ellen, minél inkább védve vannak benne a kereskedelmi érdekek: annál mélyebben és bátrabban verhet ott gyökeret az ipar, s az ennek emelésére szolgáló intézmények.

Szerző szerint, Fiume fekvése, e tekintetben sem lágy semmi kívánni valót; véleményét, dr. Lorenznek a magyar tengerpartról tartott értekezéséből idézett érvekkel támogatván, különösen kiemeli, miszerint e várost nem lehet úgy megerősíteni, hogy hosszabb ideig sikerrel ellenállhasson; mert tengerpartja keletről nyugotnak 8—9 mföld hosszúságban nyúlik el, úgy hogy az itt felállított parti ügyütelepek, a feljök hajózó ellenséget csak szemközt fogadhatnák, a nélkül hogy oldalt löhetnék; úgy hogy védelmezni sikerrel, csak a Faresina, Caisole és Maltempo melletti pontokról lehet: ekkor pedig Fiume és egész partvidéke annyira messze kívül marad a harez színhelyén, hogy oda az ellenség golyói semmi esetre sem juthatnak, s a kereskedést nem bátoríthatják. Míg Triesztnak ily helyzeti előnye korán sincs.

Munkája első részét azzal fejezi be szerző, hogy egy áttekintését adja a Fiume emelésére czélzó régibb törekvéseknek, fejedelmek, országgyűlések, Széchenyi, a M. Gazdasági Egyesület és az angolok ide vonatkozó nézeteinek; végül az újabb tervezések közt felemlíti

a zimony-fiumei pályát, melyet Magyarország érdekeivel összeegyeztetni nem tud, de okszerű és hasznos vállalatnak sem tart, azért annak elhagyására, s helyette az eszék-fiumei vonal kiépítésére hívja fel az illetőket.

A második részben magát az alföldi vasutat és vidékét teszi szerző tanulmánya tárgyává. Még pedig, mivel a pálya Váradnál kezdődik, és így felső végével Erdélyre támaszkodik: először is a testvérhaza mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi viszonyainak vázlatát adja kezünkbe, különösen megjelölvén azon tárgyakat és czikkeket, melyeket eddig is Erdélyből hoztunk, vagy jó közlekedési eszközök mellett onnan fogunk venni. Szerencsésnek tartja azon gondolatot, mely az alföldi vasutat Váradig javalta felhozatni, mint a mely pontot az általános nemzetgazdasági szempontokon kívül az üzleti tekintetek is helyeselnek, kétség kívül állván, hogy az Erdélyvel összeköttetés, tetemesen fogja nevelni az egész pálya forgalmát és így jövedelmezőségét is.

Ezután Biharmegye termelési és kereskedési viszonyain tekint át szerző egy összefoglaló pillantással, s úgy megy Váradra, Csfára, Szalontára és Sarkadra, mindenütt tanulmányozván a forgalmi viszonyokat, s részletesen előadván czikkenkint és mázsaszámra, a remélhető vagy tényleges ki- és bevétel tárgyait, és a megnevezett helyek személyforgalmát.

Békésmegyét elérve, előbb ismét végig tekint az egész megye gazdasági körülményein termelési és kiviteli képességén, aztán egyenkint tanulmánya tárgyává teszi a pálya útjában és mellékén eső helyeket, jelesen Gyula, Csaba, Csorvás és Orosháza vidékét. Azon túl Csongrád megye általános vázlata után átmegy Holdmező-Vásárhely, Szeged és Horgos forgalmának előadására; továbbá Bácsme gyének rövid ismertetését adva, az abban eső Szabadka, Bajmok, Nemes-Militics, Zombor és Apatin termelési viszonyaival, ártú- és személy-forgalmával ismerteti meg részletesen.

A Dunán átkelve, Szlavonia és Horvátország földmívelési, közlekedési, s általában anyagi viszonyait veszi vizsgálat alá szerző, mindíg megállapodva azon czikkeknél, melyek bennünket vagy már is érdekelnek, vagy a jövőben érdekelni fognak, s kiemelve azon hatást, melyet az e vidéken átvonulandó vasút, annak mezőgazdaságára és iparára gyakorolni fog. A pálya vonalába eső helyek forgalma itt is részletezve van, itt azonban már nem saját, hanem az e vidék viszonyaiba avatott Joanelli francia nyelven kiadott tanulmányai nyomán jár szerző, míg végre Fiuméhez jut, melynek iparát és kereskedelmét, az ottani kamarától nyert bőséges adatok alapján oly terjedelmesen ismerteti, a mint czélja kívánta.

Végre adja az egész pálya költségvetését, a mérnöki számítások nyomán, melyek szerint a Nagy-Váradtól Eszékig terjedő 44 mföldnyi hosszú vonal kiépítése és üzleti eszközei 24.000,000 fítra kerülnének, jövedelme pedig 5.472,000 fítra menne, melyből a ke-

zelési és fenntartási költségek, valamint a befektetendő tőke $5\frac{2}{10}\%$ -jának levonása után 2.374,000 frt tiszta haszon maradna, mely a személy és podgyász szállítás után remélhető bevétellel, 10% jövedelmet biztosít. Míg az eszék-fiumei vonalon, az itt már sokkal nagyobb építési költségek miatt, a tőke kamatjának levonása után 3% biztos nyereséget mutat ki. Mi azonban, — feltéve hogy a tengerpart közsénszükségletét, melyet most Angliából fedez jövőre a pécsi bányákból fogja ellátni, továbbá stájerországi és karinthiai vasgyártáshoz kellő mennyiségnek csak negyedrésze innen szállítatik, — közel oda fog vágni, hova az eszék-váradí vonal jövedelme. Míhez képest a pálya nemcsak fenn fogja magát tarthatni, de egyike leend a legnyereségesebb vállalatoknak. — a —

Magyarország forgalmi szükségei, s a vasútügynek újabb kifejlődése. Hollán Ernő, m. a. r. t. Pest.
1864.

Azon élénk tevékenységet véve kiindulási pontúl, melyet hazai vasút-hálózatunk kiegészítése körül mindenfelől sürögni látunk, szerző az ide célzó törekvéseket, saját szerű szükségeink természetéből magyarázza, miknek befolyása alatt újabb időben egész sora merült fel a vasúti terveknek és javaslatoknak.

Valóban alig van már jelentékenyebb város vagy előkelőbb hely Magyarországon, hol a vasút-kérdéssel élénken ne foglalkoznának. Mindenfelé a térvizonyokat vizsgálgtják, a remélhető áru-és személyforgalmat számitgtják, s helyi bizottmányokat alakítanak, melyek a szomszédsági érdekeltekkel, érintkezvén, azon föltételeket latolgtják, melyeknél fogva fenálló vagy tervben levő pályákhoz csatlakozni lehetne.

Tagadhatlan, hogy ezen tervezetek többé vagy kevesbé jogosultak. Ámde pénzügyi, technikai sőt közgazdasági tekintetek, kivitelüket bizonyos határookra szorítják. Annálfogva időszertinek és hasznosnak látszik azon kérdéssel foglalkozni, — minő eszközökkel lehetne az érintett akadályokat elhárítani? E kérdés megoldása szoros összefüggésben áll hazánk földmívelési s ipari érdekeivel, egy jelentésű a kereskedelem élénkülésével, s így a nemzeti közjóllét emelkedésével.

A fölállított kérdés szempontjából szerző mindenek előtt azon alapelveket veszi szemügyre, melyek nyomán eddig a vasútak építése körül eljárta, s azután azon eszközök vizsgálatával foglalkozik, melyek ez idő szerint rendelkezésünkre állnak.

Általán minden állam, ha vasút-hálózatát ki akarja egészíteni, kénytelen vagy maga fogni az építéshez, vagy valami módon a magán tőkét nyerni meg a vállalkozásra. — Állami vagy magán-épi-

tés mutatkozik-e már most előnyösebbnek, — e fölött a nemzetgazdasági elmélet a mai napig nem nyilatkozott véglegesen. Németország kisebb államaiban, hol csaknem kizárólag az állam építkezik, mint Bajorországban, Hannoverában, Szászországban, Württembergben stb. a közvélemény határozottan ezen mód mellett van azon alapon, hogy ha az állam a legjövödelmezőbb vonalokat már felfogta, az ő dolga azon kevesbé haszonhajtókat is kiépíteni, melyeken a magánosok úgy sem kapnak. Az állami építés előnyeit azért tárgyilagos szempontból, s különösen a német vasúthálóra nézve el kell ismernünk. — De nem lehet félreismernünk az állami építés nagy hátrányait sem, ha kivált a jövödelmesebb fővonalok már kiépítvék, hol az állam — lassadalmas gépezeténél fogva ritkábban s nehezebben vállalkozik a kiegészítő mellék-vonalok építésére, — mint a magán-ipar.

Korunk szelleme egyébaránt, kivált a nagyobb államokat tekintve, nem barátja a kormányi vasútnak, hanem azt kívánja, hogy az állam teljesen szabad kezet hagyván a magán-vállalkozásnak, ne legyen egyéb mint segélyző, s egyedül ott avatkozzék be, hol a szükségesnek látszó vonalok iránt a magán-tőkék egyáltalában nem érdeklődnek.

Nálunk a vasút-építések elősegélése közönségesen úgy történik, hogy a kamat-jövödelmet az állam biztosítja. Igen fontos tehát, tisztában lennünk azon kérdéssel, vajjon állam-gazdasági szempontból ajánlatos-e, hogy az állam vállalja magára a garantiát, vagy a biztosíték elvállalása nem hoz-e magával a pénzviszonyokra oly hátrányokat, melyek elkerülhetők volnának, ha az állam maga venné át az építést?

Szerző annál fogva azon két esetet állítja egymással szembe, melyeknél fogva az állam vagy maga veszi föl az építésre megkívántató tőkét, miért a kölcsönadóknak bizonyos kamat-fizetést kötelez, vagy azon kötelezettséget veszi magára, hogy a vasúti vállalkozóknak, befektetett tőkéjük után bizonyos kamatot fizet. — Az érintett módálítások előnyeit s hátrányait szorosabb vizsgálat alá véve, végre azon következtetésre jut, hogy a vasút-építés előmozdítására nézve, a kamatbiztosításban oly segédforrás nyílik, mely a nemzetgazdasági érdekeknek leginkább megfelel.

Balfogások, melyek e tekintetben történtek, egyáltalán nem ingathatják meg a dolog elfogúlatlan megítéléséből származó azon meggyőződést, hogy a közgazdasági igényeknek megfelelő vasút-hálózat kiépítése, tisztán magán erők által, s az állam segélyezése nélkül lehetlen.

Az sem gondolható, hogy a hazai vasút-hálózat kiegészítésére fölépítendő vonalok jövödelme, mindjárt az első években, a biztosított kamatok összegét megüsse. Az állami garancia kiterjesztését tehát, bizonyos határokig, az évi budget állapota korlátozza. Közlekedési rendszerünk egészséges fejlődésének érdekében azonban egye-

lőre csak a nagy országos vonalokat lehet országos segélyben részeltetni, mi mellett elengedhetlen szabály marad, hogy azok a lehető legegyszerűbben irányban vezettessenek végpontjaik felé. Miből természetesen az következik, hogy némely vidéknek hosszabb ideig nélkülözni kell a vasút jótéteményeit, sőt a vidéki helyi érdekek nagy része, a fővonalok kiépítése után sem lesz kielégítve.

Gondoskodni kell tehát oly eszközökről és módokról, melyek e második sorban álló igényeknek megfelelnek.

A közlekedési eszközök összesége általában, de a változatos és sokszoros kölcsön-hatásban álló termelési és fogyasztási mozzanatok különösebben megkívánják, hogy a forgalom fő erei, a szükséglet minden elemeivel össze legyenek kapcsolva. S e végre kellene a másodrendű, de szintén tökéletes közlekedési eszközök, melyek a népesség központjait a vasútak állomásaival közvetlenül egybekössék.

Tekintettel az előzményekre, szerző egy pillantást vet a vaspályáinkhoz vezető mellékútak jelen állapotára, hogy a szerint a létező forgalom viszonyai, valamint könnyítésének s jövőendő fejlesztésének lehetősége felett itéletet mond hasson

A vasútak behozatalával általános volt a félelem, hogy a közönséges útakon minden szállítás meg fog szűnni. A tapasztalás mindenütt az ellenkezőt mutatta, sőt azon meggyőződésre vezetett, hogy az összevágó közlekedési utak forgalma gyarapodott. Mi történt e részben nálunk?

Nem szükség arra emlékeztetnünk, hogy országútaink állapota, a vasútak behozatala előtt, más országokéhoz képest, sokkal rosszabb volt, mert föltehetjük, hogy általán ismeretesek azon okok, melyek miatt az utak építése és javítása Magyarországon hátramaradt.

De minél nagyobb volt az átmenet, a legrosszabb közlekedési eszközökről a legtökéletesebbekre, annyival nagyobb volt a hézag, mely a kettő közt be vala töltendő. E baj elhárítására mindeddig kevés történt, s igen természetes, hogy e miatt a vasútak kihatásai nálunk nem mutatkozhattak hasonló mértékben mint másutt.

Fejtegetéseinek folyamában szerző kimutatja az okokat, melyeknek különösebben tulajdonítható az a tapasztalás, hogy vasútaink üzleteredménye, az ahhoz esatolt reményektől nagyon elmaradt. De ha ezek mellett figyelembe vesszük azon feltűnő jelenséget is, hogy az üzlet fokozatos emelkedése, miként ez más országokban történik, nálunk egyáltalán nem tapasztalható: e körülményt nem róhatjuk fel másnak, mint egyenesen a jó mellékútak hiányának, melyekből a vasúti forgalomnak táplálkoznia kellene.

Kézzelfoghatólag igazolják ezt a legújabb tapasztalások.

A magyar vasútak üzlet-kimutatásai jelesen 1863-ról kevesebb bevételt mutatnak, mint az előbbi évről, és pedig a déli vasútnak magyarországi vonalán 980.040 frttal, a tiszai pályán 263,279 frttal, a délkeletin 805,658 frttal. — Ellenben a dunagőzhajózási társulat,

a kedvezőtlen vizállás daczára, 1863-ban 400,000 frttal többet vett be mint 1862-ben.

E feltünő jelenségben azon becses tanúlság rejlik számunkra, hogy a magyar vasútak rendetlen forgalmi viszonyai, nem annyira az előbbiekhöz képest kedvezőtlenebb üzleti conjuncturákban, hanem sokkal inkább a vasútakhoz vezető mellékútak hiányában *) lelik magyarázatukat.

A Dunagözhajózási társulat a Dunán, Tiszán, Dráván, Száván, Maroson, a Bega és Ferenczsatornán, jól egymásba vágó forgalmi szolgálatot rendezett, s eként a mezőgazdasági termékek szállítását lehetőleg biztosította magának. E célra előnyösen fölhasználhatta a közép Dunának kedvező kapcsolatait mellék-folyóival, mi által meg van fejtve a vasútak versenyzésének nehézsége is a hajózási időny alatt.

Hasonló összeköttetések azonban másfelé egyáltalán hiányoznak, minek az a következése, hogy a vasútak forgalma, kivéve, ha vízi közlekedésekre is támaszkodnak, igen gyenge és bizonytalan, s az is fog maradni mindaddig, míg a termelő helyeket és a szomszédos vidékeket megfelelő közlekedési úttal össze nem kapcsolják.

Hanem miként kell a magyarországi vaspályák mellék-útait javítani és szaporítani?

A nehézségek, melyek korábban a magyarországi útháló fejlődését akadályozták, ma is fenállanak. Az építészeti anyagok szűkében levő vidékeken egy jó csinált út költségei felrúgnak mérföldkint 80.000 frtra, s épen azért, mivel ily helyt összekötő utak hiányából a közlekedés nem könnyű, s az építészeti anyag távolról szállítása sok nehézséggel jár: czélszerű utak készítése nem kis feladat. Azért midőn megengedjük hogy másutt, talán hazánk több tájain is, a mellékösszeköttetések hiányán, műutak építése által segíteni lehet, azt hisszük, hogy a legtöbb esetben, s épen ott hol arra leginkább szükség volna, ilyen módon célt nem érhetünk.

Csatornákat a topografiai és technikai viszonyok, és a nagy költség szintén ritka helyt engednek építeni.

Annálfogva azon kérdés merül föl, vajjon tekintve az útsinálás és fentartás magas költségeit, nem volna-e czélszerűbb vasútak építéséhez folyamodni, feltéve, hogy fölállításuk nem kerülne sokkal többre a köütnál, s hogy e több költséget a tökéletesebb szállítás előnyeiben bőven kipótolnák.

Már Széchenyi úttal erre, s ha midőn a közjólét érdekében arról van szó, miképen lehet a mellékútak állapotán javítani: a kérdést ránk nézve így kell formulálni — hogy és mi módon lehetne a vasúti közlekedést mellékútainkon használni?

Szerzőnk kimutatásaiból kétségtelenül kiderül, hogy ez utóbbi

*) És a vasúti szállítás drágább voltában.

kivátnak mindaddig eleget tenni nem lehet, míg a fővonaloknál szokásos jelenlegi építési és kezelési rendszerhez ragaszkodunk. Mert azon pályáknak építési módja, melyeknek rendeltetése, a nagy forgalom szükségéinek szolgálni, nem alkalmazható oly vonaloknál, melyek a helyi érdekek szempontjából épülnek. Ez utóbbiak egészen másnemű szállítási eszközöket kívánnak, mint látjuk, hogy minden organismusnál, más szervek teljesítik a magasabb, mások ismét a kevesebé lényeges functiókat. Különösen pedig a kisebb forgalomnak oly szállítási eszközökre van szüksége, melyek a helyi s forgalmi viszonyokhoz alkalmazva, kevesebb költségbe kerülnek.

Annálfogva szerző a külföldön nyert újabb eredményekre útal, hol az ügynevezett olcsó, másodrendű vagy mellékpályák kérdése élénken foglalkodtatja a szakférfiakat, s erősen meg van győződve, hogy főleg Anglia, s névszerint Skócia példáiban fogjuk feltalálni azon problema kulcsát, hogyan kell és lehet hazai viszonyaink közt, a vasútatok vidéken is elterjeszteni.

Igy Skóciában számos szárnyvonal épült melyek a „railways oeconomics“ nevezete alatt ismeretesek, az ország külön vidékein elterjednek, sőt a legtávolabb tartományokban is előfordulnak. Sajátságait az olcsó építésből és takarékos kezelésből vevék. A forgalmi szolgálatban gözmozdonyok divatoznak.

Keletkezésüket e vonalok az érdekeltek szabad elhatározásának köszönik, kik a kormány segedelme nélkül önként léptek fel mint kezdeményezők, s helyi társulatokká alakulván, vasútatok építettek, melyeknek kiállítási költségei, példás gazdálkodás mellett, tulajdon erejökét fölül nem multák. Ilyenmü vasútak rendszeren a kisebb ipar, s a mezőgazdaság céljára készülnek, mindamellett jól jövedelmeznek, mert valamint az építési, úgy a kezelési módot is, a józan takarékoság szabályozza. — Az Eskbank-Peebles és Thornton-Leven pályák idézett példái. élénk színekben tüntetik fel, a „railways oeconomics“ építésében és kezelésében követett szabály-elveket.

Az olcsó építés és takarékos kezelés alapföltétele, úgy látszik, abban áll, hogy efféle vonalok kiállítására önálló helybeli társulatok vállalkozzanak.

Mihelyt az alapítók s részvényesek nagyobb része olyanokból áll, kiknek birtokaik a tervezett vasút által értékben emelkednek, vagy a kik különben is a vállalat létrehozása körül érdeklődnek: előrelátható, hogy azok minden igyekezettel a kiállítási és kezelési költségek lehető megtakarítására ügyelni fognak.

A mi legelőbb az építési módot illeti, kétségtelen, hogy Skóciában a topográfiai viszonyok az olcsó kiállítást nagyon elősegítették. Nem is volt efféle vonaloknak feladata, hogy hegyeken vagy folyamokon át vezessenek. Inkább sík földön, vagy a mennyire lehet völgyi úton haladnak, hogy a fontosabb végpontokat összekapcsolják. E célú a skót vasútak építői soha szem elől nem tévesztették. A tartósság és biztosság kellékei mellett egyszerűen s takaré-

kosan építettek, s következetesen tartózkodtak, minden fölösleges kiadásoktól. — Az építési költségek ilykép mfdkint 2 — 300,000 frtba kerülnek, a forgalmi eszközök költségeit ide nem számítva.

A kezelésre nézve, rendszeren a legfelső igazgatást oly részvényesekre bizzák, kik a vonal közelében lagnak, kik ennél fogva az egész ügyvezetést közvetlen szem előtt tarthatják. A szükséges intézkedéseken kívül a szállítással is foglalkoznak, s mindenképen azon vannak, hogy takarékos üzlet mellett, a bevételek folytonosan szaporodjanak.

Ilyen eljárásnak, s a példás takarékosággal berendezett kezelési módnak az a következése, hogy az üzleti költségek ritkán haladják meg a brutto-bevételek 50—60 százalékát, sőt néha 45-re is leolvadnak, habár a mfdkinti bevétel csekély, mivel épen a kiadások sem nagyok. — A netto-bevételek ilykép 3—6 százalékkal kamatoztatják a kiállítási tőkét, s ezzel annyival inkább megelégszenek, mert Angol- és Skóthonban efféle vasútak valódi birtokot képviselnek, minthogy örök időkre engedélyezvék.

Domestice építeni s domestice kezelni, ez tehát a tulajdonképeni alapelv, melynélfogva Skóciában eljutottak azon czélhoz, hogy a vasúttakat az állam segélyezése nélkül, a vicinalis útra bevezetni sikerült.

Miután a kölcsönös helyi viszonyok taglalati összehasonlítására bővebben kiterjeszkedett, szerző végül kimutatja, hogy topográfiai s technikai szempontból valamint Skóciában, úgy nálunk sem fordulnak elő olyféle nehézségek, melyek az olcsó vasútépítésnek útjában állának. Azonban hátra van még a legfontosabb kérdés, az ugyanis: hogy mily arányban szaporódnak nálunk a kiállítási költségek, a skót vasúttakhoz képest?

A skót „railways oeconomics“ kiállítási költségei egy esetben sem voltak oly nagyok, mint a magyar vonalokéi. Pedig Skócia területe sokkal szagatottabb mint hazánké. A napszám ha nem drágább, de nem is olcsóbb, s az építési anyagok ugyanannyiba kerülnek. Egyedül a vas olcsóbb, ellenben a küszöfök és faneműek drágábbak.

Egyvágányu vaspályára kell mfdkint mintegy 525 tonna = 10,500 mázsa vassin, továbbá 150 tonna = 3,000 mázsa sitalp (chairs). — Az árak taglalásából következik már most, hogy a vassinek Skóciában tonnánként 60—100 ft. Magyaror. 150—200 ftba a sitalpak „ „ 40—60 „ „ 70—90 „ kerülnek, miszerint a középlő különbség vassineknél 95 frt, a sitalpaknál 30 frt. Annál fogva nálunk a kiállítási költségek, a vassinek kellékéből 49,875 ftal, a sitalpakéból 4,500 ftal, tehát összesen s átlagosan mfdkint 54,000 ft-al szaporódnak.

Megkísérti ezek után szerző, a skót pályák példáiból kifejtett eredményeket magyar viszonyaink közt egy hasonló pályának kiállításában alkalmazni.

E czélra a térvizonyokat, hosszmetzetet stb. illetőleg a Leven-

pálya analogiáját veszi alapul, minthogy ez utóbbi hazai viszonyainkkal legjobb összehasonlításra alkalmas. Továbbá oly adatokra támaszkodva, melyek hazánk különféle vidékeiből több concret esetekre vonatkozólag, egészen megbízható forrásokból erednek, a remélhető forgalom tekintetéből, mfdkint 30,000 ft. brutto-jövedelmet vett föl számításában.

Három eset fordulhat már most elő :

1) Hogy a helybeli társaság a pályát megépítteti, az ügyvezetést maga kezeli, a vontatás szolgálatára pedig, a szomszéd nagy társaság forgalmi eszközeit bérbe veszi. Vagy

2) megépítteti a vasutat, s az egész üzletet megállapított averzionális évi összegért a nagy társaságnak átadja.

3) Maga építi s kezeli a vasutat, saját forgalmi eszközeivel.

Következik ezek után a valószínű építési és kezelési költségek kiszámítása mind a három esetben.

A Leven-pálya analogiája szerint az építés forgalmi eszközök nélkül kerül 259,000 frtba

Ebből leszámítandók azon költségek, melyek nálunk elő nem fordulnak, vagy nevezetesen kevesbülnek, mint parliamentary expenses mfdkint 9,000 frt.

— s a kisajátítás, mely a Leven pályánál mfdkint közel 58,000 frtba került, nálunk azonban alig ha meghaladja a 10,000 frtot, tehát 48,000 frt.

57,000 frt. 57,000 frt.
marad 202,000 frt.

Ellenben nálunk a költség-többlet vassinek és sintalpakban tesz

54,000 frt.

Összesen 256,000 frt.

Vagy kerek-számban 260,000 frt.

S ha már most az országban divatozó árakat, valamint a hasonló esetekre vonatkozó tapasztalásokat alapul véve, a fenebbi eredményt tetteles viszonyainkkal összehasonlítjuk, egy mértföldre a vasút-építés költségei így állanak :

A pálya kiállítás magas építményekkel együtt 165,000 frt.

Sinek és vas kellekek 115,000 frt.

Összesen 280,000 frt.

Azon esetre pedig, ha kieserélt ócska vassineket használni lehetne, ezeknek költsége legalább felényire szállna, a mi mfdkint mintegy 50.000 frt tesz, minélfogva a kiállítás költségek mfdkint csak 210,000 frtot tennének.

A harmadik esetben, a midőn a helybeli társaság a forgalmi eszközöket saját költségén rendeli meg, számításunk a következő leend:

A pálya kiállítása magas építményekkel együtt	140,000	frt.
Sinek és vas-kellékek	60,000	„
Forgalmi eszközök mfdkint	38,000	„
	<u>Összesen</u>	238,000 „

Vagy kerek-számban 240,000 frt.

Az évi kezelési költségek részletes fölszámításából kiderül, hogy azok mind a három esetben majd egyenlők, s pályamérföldenkint mintegy 15,000 frtot tesznek.

Az építési költségek tehát az 1. és 2. esetben a szerint, a mint kicserélt ócska vagy új vassíneket használni lehet, mfdkint 280,000 vagy 210,000 frtot tennének, miszerint 30,000 frt. évenként s mfdkinti bruttó-jövedelem mellett, a kiállítási tőke 5.3 vagy 7. százalékkal kamatozna. — A 3. esetben 240,000 frtnyi kiállítási tőke, 30,000 frt bruttó-jövedelemmel 6.2 százalék jövedelmet ad.

Az elősoroltak közül nyilván azon módálítás kínálkozik legtöbb előnnyel, hol a kicserélt ócska sinek fölhasználása nagyobb költségkimélest enged. Különben a szomszéd nagy társasággal megállapítandó csatlakozási föltételektől függ, hogy előforduló esetben melyik rendszerhez folyamodjunk. Az eredmény minden esetben igen kedvezőnek mutatkozik, ha különösen számba vesszük, hogy az érdekeltek mily nevezetes hasznót húznak, miszerint terményeiket gyorsan, olcsón és biztosan elszállíthatják, minden életszükségleteiket könnyebben beszerezhetik, s hogy ezzel kapcsolatban birtokuk értéke is emelkedik.

Értekezésének kiegészítéseül szerző kiterjeszkedett a közönséges úton készült vaspályákra is, melyeken löeröt vagy kisebb gőzmozdonyokat használnak.

Mezőgazdasági s iparos szempontból efféle vaspályák arra szolgálhatnak, hogy a fontosabb termelési helyeket, a közelebbi vasúti állomásokkal összekapcsolják. Ellenben nagy városokban az a rendelkezésök, hogy olcsó áron és bizonyos járatokban, a munkásokat és mindazokat, kiket nagy labbérek a városból kiszorítanak, a távolabb külvárosokból, a központokra szállítsák.

Finanziális előnyeik az aránylag csekélyebb kiállítási költségben állanak, minthogy kész utakat lehet aléptípményül használni, tehát ez utóbbinak költségeit meggazdálkodhatni. Annálfogva a jövedelmességre is több kilátás van, mert aránylag kevés bevétel kell, hogy a kiállítási tőke mégis jól kamatozzon.

Továbbá a közönséges úton készült vaspályák, mint minden másodrendű vonalok általán, azon előnnyel bírnak, hogy rövid élénk forgalmu térségekre szorítkoznak, míg ellenben a nagy vasútak gyakran hosszú terméketlen vidékeket kénytelenek áthaladni, hogy ismét nagyobb forgalmú állomásra juthassanak.

Az országos pénztár érdekeit tekintve, a közönséges úton készült vaspályák még különösebb fontossággal is bírnak azon okon, mivel elterjedésök által a közmunkák budgetjében, az út-fentartási költségekből nevezetes tétel elesik.

Azon kívül magából érthető, hogy a nagy vasuti társaságok részéről efféle vonalok, mint mellék-közlekedések, a növekedő forgalom szempontjából fő figyelmet érdemelnek.

Vége zárszavában szerző arra emlékeztet, hogy hazánkban bőven megvannak mind azon kellékek, melyek az említett közlekedési eszközök gyors elterjedésének tág mezőt nyitnak. Hiányzik mégis egy lényeges tényező, a kivitel alapföltétele, — a tőke!

A mindennapi gyakorlat megdöbbenőleg érezteti velünk e nagy hiányt: — Bármilyen jutalmazónak mutatkozzék valamely javítás, bármilyen haszonnal kecségtessen valamely vállalat: — kénytelenek vagyunk arról lemondani, minthogy a megkívántató tőke felett nem rendelkezünk. A skót viszonyokra vonatkozó analógiát e körülmény nevezetesen megváltoztatja, s oly módok felkeresésére útal bennünket, melyek az érintett hiányt lehetőleg pótolni engedik.

Erre nézve két út nyílik meg előttünk. A vállalat létrehozásában érdekelt minden erőnek közreműködése, hogy a készpénz-szükségletet a lehető legkevesebbre lehessen leszállítani. — vagy a nyilván hitelnek fölhasználása.

Az elsőre nézve mindazok, kiket a vállalat életbeléptetése közelebbről érdekel, — tehát a földbirtokosok, iparosok, községek, — egymással kezdet foghatnak. Az elsőket építési anyagok olcsó átengedése vagy részvények aláírása, az utóbbiak természetbeni munka által, mint útesinálásnál vagy közmunkáknál szokásban van.

A mi a kijelölt második irányt illeti, tagadhatlan, hogy a vállalkozási szellem, mely 1856-ban a vasút-építésen oly mohón kapott, a bekövetkezett csalódások után nagyon tartózkodó lett. De ha megfontoljuk, hogy nálunk a vasúttal eddig mfdkint átlagosan 600.000 ftba kerültek, hogy igen kedvező körülmények közt, a legolcsóbb vasútnak kiállítási költségei mfdkint 400.000 frtnál többet tettek, míg az újabb tervezeteknél, a maximum mfdkint az egy milliót is jóval fölülmulja: — könnyen megmérhetjük egyszersmind a nagy különbséget is, mely abból várható, ha szárnyvonalainkat az ajánlott módokon építjük, miszerint egy mfd 210, 240 s legfelebb 280,000 frtba kerül.

Ezek szerint épen nem csodálkozhatunk azon, hogy a silány jövedelmezés a vasúttal további elterjedésének nagy akadályul szolgált, minthogy a magyar forgalom még annyira ki nem fejlődött, hogy például 2 mfd kiterjedésre 1½ milliónyi kiállítási tőkét, az országban divatozó 5%-al kamatoztasson. Ellenben azon vasút, mely 75,000 frt. kamatot be nem hozott, legfőnnebb 500,000 frtra leszállított kiállítási tőke után bizonyosan több mint 5-ös kamattal fog jövedelmezni. — S a vállalkozási szellem, habár a lefolyt évtized kevéssé biztató tapasztalásai után visszavonult; valamint azelőtt, úgy bizonyára ma sem lesz tartózkodó oly vállalatok támogatásában, melyek biztos alapon, jutalmazó befektetésekre kilátást nyújtanak. —o—

FAJKELETKEZÉS. AZ EMBER HELYE A LERMÉSZETBEN ÉS RÉGISÉGE. Irta Rónay Jácint Tíz könyomatú ábrával. Pest. Demjén és Sebes könyvkereskedése 1864. 8-rét II. 280.

Londonban élő hazánkfától közelebb egy érdekes kötet jelent meg, melynek első része Darwin, második Huxley, harmadika pedig Lyell legújabb föllépésére hívja föl a magyar közönség figyelmét.

Rónay maradandóbb érdemeket szerzett magának irodalmunk terén, semhogy korábbi tetteit ez alkalommal mellőzni ne lehetne. Jelen munkáját azonban úgy vélem a legméltányosabban ajánlhatni, ha hogy elmondom ki minden merithetend abból tanulságot?

Darwin művével már csak azért is szeretném, ha minden művelt magyar mezei gazda megismerkednék, mert e könyvet elolvasni épen annyira tartozik nyugaton a legutóbbi évek magasabb divatához hogy ne mondjam korszemléhez, mint azelőtt tartozott az asztal tánczoltatás, a lélekidézés, a napfoltok észlelése stb.

De szeretném mindenek fölött azért, mert senkit e könyv oly sikeresen és oly hamar a fajkeletkezés körüli buvárlatok gyakorlati napszámosává nem avathat, mint épen egy művelt magyar mezőgazdát. Senki a természetes választás körét és hatalmát, a válfajok keresztezési tineményeit kényelmesebben, és épen azért biztosabban nem tanulmányozhatja mint egy duna- vagy tiszamenti nagy majorság birtokosa, kinek tágas udvarában több állat a legkülönbélebb válfajban létezik együtt.

Darwin elmélete a legutóbbi három év alatt egy egész irodalmat teremtett. Egy egész természetbuvár felekezet ez, mely a fajkeletkezést egy szerencsés eszme segítségével az egyéni fölfogás különböző árnyalatainak megfelelőleg, majd így, majd amúgy fejtegeti. A tanítványok azonban nem csak egymás között hasonlottak immár meg, de ritkán tükrözik vissza magának a' mesternek eredeti rendszerét. Huxleyt tartják Angliában a Darwinismus legszerencsésebb papjának; ő egy szellemdús munkában a munkás osztályoknak a lehető legnépszerűbb nyelven adta elő azon tant, melyet barátja Darwin a maga munkájában tagadhatlanul művészi alakba öntött. Különben Darwin nyelve annyira világos, hogy azt minden erőfeszítés nélkül is bármely művelt olvasó élvezheti Rónay nem fordította le e munkát egész terjedelemben; hanem az egyes fejezetekből csinos kivonatokat készített. Azonban több mint kétszáz lapra terjed ez ismertetés. Az első fejezetben van a házi válfajok változatairól, a szelid fajok, s különösen a szelid galambok eredetéről; s azon jellegekről, melyek az állatalakoknál ugyanazon család változat — válfaj —, vagy fajon belül időről időre visszatérnek. A második fejezetben arról, hogy mint változtatták házi fajaikat már hajdan az emberek a szép és jó kiszemelése által, s hogy mit lehet e tényekből a válfajok eredetére nézve következtetni. A harmadik kimutatja, hogy a fajok a válfajoktól lényegesen nem különböznek. A negyedik fejezet na-

gyon érdekes: itt leírja szerző a szerves élet küzdelmeit, az egyedek, válfajok, fajok haláltusáját a természet nagy háztartásában: a miből azután az a nem rosz tanulság derül ki, hogy ez élethalálharez mindig leghevesebb ugyanazon fajnak egyedei között. Az ötödik fejezet meghatározza azt, a mi által Darwin a szerves fajok eredetét megfejteni igyekszik, s a mi elméletének is nevet adott: t. i. a „természetes választást“, a „Natural Selection“-t. Ugyanitt írja körül közelebről a keresztezésnek tünetényeit, a jelleg változást, a fajkihalást. A hatodik az állatok és növények „Természetes rendszeré“-nek tulajdonképeni értelmét és értékét fejtegeti; a hetedik szól a változatok törvényeiről, a honosításról, a szelid lovak őseiről; a nyolczadik azon nehézségekkel kíván megküzdeni, melyeket a kiegészítő alakok hiánya a multban úgy mint jelenben a fajkeletkezés előadott elmélete ellen támaszthat; a kilenczedik szól a különböző állati ösztönökről, a kakuk ösztönről, a méhek léptejt készítő ösztönéről és a hangyák rabszolgatartó államrendszerét is igen eleven találó vonásokkal cseteli. A tizedik fejezet visszatér a keresztezésre; különösen tárgyalatik e helyütt a korcsok majd termékenysége, majd terméketlensége és utóbbinak okai.

A tizenegyedik fejezet a kiegészítő alakok hiányát a földtani ismeretek korlátoltságával hozza összeköttetésbe; a tizenkettedik pedig a szerves életnek földirati elterjedésével foglalkozik. Végre a tizenharmadik az emberkezet lólábbal, madárszárnyal, halparával hasonlítja össze, szól a méhmagzatokról, ötükről és végre a Darwin rendszerében letett nézeteket alkalmazza az ember eredetére. Csak néhány pontot jeleltem ki a tartalom fejezet-sorozatából; de a művelt olvasó, ha nem szakember, elég érdekesekek fogja találni azokat, hogy megvegye Rónay munkáját, s hogy azután minderről valamint a többiről bővebben olvashasson. Szakember is használhatja Rónayt, mert az átnézetet Darwin rendszere fölött legkönnyebben általa szerezheti meg; ha megvan is az eredeti, a Bronn német fordítása nem volna mellőzendő márcsak előszava miatt sem; annál kevésbé szabad egy hazai kísérletet fölöslegesnek tartani. Hisz francziára Darwin művét egy kisasszony fordította le legközelebb: nem rettent vissza belekapni egy nő, mert jól tudta, hogy ily szellemi terményeknek utat idegen földön nem csak az tör, ki azt tökéletesen képes hazája irodalmának legfinomabb részleteiben pontról pontra visszaadni, ha nem már az is, ki bár hiányos vázlatban, a napi sajtóénál valamivel maradandóbb közegben több ezer példányban bocsátja a közönség elé; Darwin elméletéről a „Budapesti szemle“ is közölt Jánosi tollából egy franczia folyóirat nyomán egy czikket; úgy hiszem, mondanom sem kell, hogy noha az sem volt a maga idején fölösleges, Rónay munkájának érdeméből ama szemle mit sem képes levonni. Szóval, Rónay helyesebben cselekedett volna ugyan, nézetem szerint, ha az egészét úgy a mint van, minden kihagyás

nélkül lefordítja: de jelen terjedelmes vázlata is még mindig örvedetes jelenség komolyabb irodalmunkban.

„Az ember helye a természetben“ és „Az ember régisége“ azon más két vexata quaestio, mely a „Fajkeletkezés“-sel egyetemben napjainkban az inductiv természetbuvárlatnak, mint némelyek hibásan mondani szokták, költészetét, tulajdonkép azonban bölcséletét látja el legtermékenyebb, korunk ismeretkörének magaslatait leginkább jellemző anyaggal. Rónay fölismerte a benső összefüggést e három között, s sietett e két utóbbit is röviden elbeszélni honfirtásainak, amazt Huxley, ezt Lyell munkája után. Darwin magyartásának, mint érintém, azaz érdeme is van, hogy általa az észlelők, még pedig a szó legszigorúbb értelmében hivatott észlelőknek a Duna partjain egy egészen új tábora toborztatik. Ha a földesúr nem ér rá, vagy nem akar ráérni az észlelésre, olvastassa el ispánjával a fajkeletkezést; majd rá fog érní utóbb, ha máskor nem lát vásárnap, hogy az erdömestertől, vadászoktól, fejösöktől, kanászoktól oly adomákat hallgasson ki, a melyek első pillanatra új adatokat szolgáltathatnak a Darwinismus körül, pro et contra, s mely adatokat ő maga igazolhatandja vagy megezáfolhatandja etfogatlan kísérellet által. Rónay munkája, így fogva föl a dolgot, jelentékeny emeltyüvé lehetne a természettudományi buvárlat érdekében hazánkban. Eddigelé úgy is még csak egyes természettudósaink és természetbuváraink vannak, a nélkül, hogy kilátásunk mutatkoznék valaha is egy épen annyira szakmunkás természetbuvár nemzedéket, osztályt létrehozni, mint a hogy jog- és állam, nyelv- és történettudományi szakmunkás nemzedékeket, osztályokat, már századok óta ápol nemzetünk magára hagyott geniusa. Én, még egyszer ismétlem, ennyire fontosnak tartom azt, hogy Rónaynk Darwin művének ismertetésére magyar nyelven vállalkozott. Huxley, Lyell munkáinak bemutatása ily igényekkel nem kecsegtethet; ha elolvassák is táblabiráink a majom és az ember bonczatani hasonlatosságait, önálló buvári segédkezettőlök e tekintetben nem várhatunk. Az ember régiségének tanulmányozására igaz, elég momentum adná elő magát gyakran, a nélkül, hogy a hernátvölgyi, vagy pedig a balaton-, festő-melléki falusi ember kimenjen a maga határából; de nagyon sokat kellene utóbbinak Lyelll forgatnia, míg beletanulhatna a tólakók czölőpeinek főb- kutatása mellett a kova-eszközök gyűjtésébe, s rétegrajzi méltatásába.

Annyi haszna azonban ez olvasmánynak még is lehetne, hogy ha ilyesmit, ásatagokat kovaeszközöket találunk gazdáink határunkban, nem fognak ezután egész közönbösen veszendőbe menni vagy külföldi muzeumokba kerülni!

Minden tehát, a mit az általános műveltség érdekében hazánk értelmiségétől, különösen pedig a tehetős gazda-osztálytól kívánunk, ez: olvassa el Rónay munkájának két utóbbi szakaszát is, hogy már egyszer levetkőztesse a régi szerencsétlen diákos rendszer iskola po-

rát és igyekezzék saját különben a gondviseléstől annyi éllel megáldott szemeit századunk tág látkörében gyakorolni.

Huxley munkáját meglehetősen terjedelemben ismerteti Rónay; kiemeli kellő helyen azt a mi lényeges; de Lyell munkájából többet közölhetett volna. Igaz ő maga érdekes adatokkal szaporította azt, betudván azon újabb vívmányokat is, melyek a második kiadás megjelenése óta lőnek megnyerve a tudománynak.

Mind földtani, mind régiségtani tekintetben több oldalról lehetett, sőt kellett volna az ember régiségének kérdését megvilágítania. No de kezdetnek ez is elég. Reméljük, Rónay nem fogja letenni a tollat, hanem küzdeni fog továbbra is vele a haza érdekében, keble nemes sugallatit követve, és nem rettenve vissza a jelen mostoha körülményektől.

Őszinte óhajunk, hogy munkája minél előbb második kiadást érjen; s akkor kérjük: közöljön minél többet Darwin, Huxley, Lyell munkáiból. A londoni „Anthropological Society“ működésének folytonos szemmeltartása szinte meghozná gyümölcseit, akár egy toldalékban, akár beleszöve Lyell munkájának ismertetésébe. Egy második kiadás rendezésénél ki lehet majd irtani a sajtóhibák meglehetősen nagy számát, minek igen természetes oka a szerző és a nyomda közti nagy távolság; és egyúttal nagyobb egyöntetűséget lehetend behozni a műszókba és kifejezésekbe. Szerző sok helyütt angol szavakat használ, a hol a magyar is megtenné. Például *baboon* helyett a *pávián*-t embereink jobban megértenék.

SCHWARCZ GY.

A KAPCSOLT RÉSZEK (SLAVONIA-CROATIA) TÖRTÉNELMI ÉS JOGVISZONYAI MAGYARORSZÁGHOZ. Előadja Palugyai Imre. Pozsony, 1863. — 356 lap.

A miket e tárgyban Horváth István, Gyurkovics, Szalay, Botka stb. irtak, itt egybeállítva veszi az olvasó e fontos tárgyban, szerző saját nyomozása eredményeivel. E szerint az adatok teljessége ajánlja e munkát, mely a politikai tekinteteket mellőzve, tisztán jogtörténelmi téren mozog, vagy a mint szerző mondja: a történelem tényeit adja elő hűn és leplezetlenül. Ime az érdekes tartalom: Ajánlat a M. T. Akadémiának. Bevezetés. Történelmi vázlatok. Pozsega, Verőcze, Szerém vármegyék Magyarország kiegészítő részei. Mikor és mi oknál fogva szakadtak el ezek hazánktól? s miként nyerték a Slavonia nevet? Hol létezik Slavonia? Hol Croatia? Slavonia és Croatia közti választó vonalak. A magyar tengerpart. Muraköz. A katonai véghelyek. A kapcsoló részek helyhatósági jogai: királyi cím és czimer. Tartományi gyűlés. A bán és hatósági köre. Azalbán. Itélőmester. Adóügy. Statutarius jog. Vallásügy. Részvétel a magyar országgyűlésen. Nyelv. Tengeri sóval élhetés. Hivatali képeség. Átkelő és állandó katonaságtól mentesség.

PESTMEGYE ÉS TÁJÉKA VIRÁNYA. Vezérfonal az e megyében vadon termő növények könnyű és biztos meghatározására a tanuló ifjuság és a fűvészetkedvelők számára. Irta G ö n c z y Pál. Pest, 1864. Ráth M. bizománya.

A Lamarck-Curié-féle fejtegető kétágú módszer szerint készült munka, mely, úgyszólván, kézen fogva, könnyen és biztosan vezeti a kezdő fűvészt a növénynek s aztán a fajok ismeretére, s mind Linné mesterséges, mind Endlicher természetes rendszerének áttekin-tésére. Növeli e mű becsét az előrebocsátott rövid, népszerű növé-nyi alaktan s a könyv végén levő rövid műszótár, melyek a fűvészet tanulóját a könyv szövegében előforduló kifejezésekre nézve teljesen tájékozzák. A műnyelvet illetőleg a Diószegi-Fazekas magyar fűvészkönyve műszavaihoz alkalmazta magát szerzőnk, csupán ott térvén el attól, a hol a tudomány fejlődése, az izlés vagy a szükség kény-szeríté. A nomenclaturát az előttiünk fekvő könyv szerencsésen kép-zett új nevekkal is gyarapítá. Ajánljuk e jó determináló könyvet a fővárosunkban levő iskolák tanárainak és a fűvészet tanulóinak, kik eddig német könyveket voltak kénytelenek használni. Ára fűzve csak 2 frt. 40 kr.

AUSZTRÁLIA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

V.

Sidney alapíttatása után 25 évig a tengerparttól mintegy 10 mérföldnyi távolságban észak-déli irányban elnyúló, tetemes me-redékségű Kék hegyek tették a gyarmat s az ismert föld nyugati határát. Egyes vállalkozó emberek ugyan ismételve tettek kísérletet a hegysoron átvergődni s a túlsó oldalán elterülő vidékeket kikutatni; de törekvéseik sokáig nem sikerültek. A Kék hegyek láncolata ugyan egész 30 mérföldnyi hosszában csak 2000—3000 lábnyi közepes magasságra emelkedik s inkább hegysík (plateau), mintsem gerinczes hegylánc, mert magasra felnyúló hegycsúcsai nincsenek, s közepes szélessége több mint 7 mérföld. De igen zord és vadul szaggatott sziklás hegység, oldalai aránylag nagyon meredek. Nagy, mély harántos hasadékvölgyek szel-delik, melyeken kis folyók rohannak le nyugatról keletre. E hasadékvölgyek oldalai függőlegesek, csak felső végökhez lehet férni, torkolataik előtt roppant, megjárhatatlan sziklatömegek vannak felhalmozva. E völgyek tehát ösvényül nem szolgálhatnak, s az utakat a közöttük elnyúló keskeny hágókon és gerinceken keresztül kellett építeni.

A gyarmat főfoglatosságát és kerestetét a barom- s kivált a juhtenyésztés tette. A juhok száma gyorsan szaporodott, s a Kék hegyek és tengerpart közötti legelőkkel be nem érheték többé. Új-Déli-Walest azon kívül, némileg rendes időközökben, nagy szárazságok szokták látogatni; ekkor azután a kiperzselt

legelőkön elvész a barom, úgy mint ez nálunk a múlt évben történt. Ily rendkívüli szárazság 1813-ban végpusztulással fenyegette a gyarmat juhait. Minden áron új legelőket kellett keresni. Wentworth, Blaxland és Lawson kikerülvén a borzasztó harántos völgyhasadékokat, szerencsésen felkapaszkodtak a Kék hegyek belső síkjaira s a hegytetőkről jól vizesített területeket pillantának meg. Eleség hiánya miatt kénytelenek voltak visszafordulni, de tudósításaik következtében Evans mérnök csakugyan átvergődék az egész hegységen, 1813-ban, s fölfedezé Bathurst lapályait s a Macquarie folyó felső részét. Ez nagyon fontos felfedezés volt, mindjárt 1814-ben utat kezdének a hegységen keresztül építeni, s nemsokára Bathurst lapályain s a Macquarie folyónál legeltették a juhokat. Az első út a York hegyen és Coxhágón vitt keresztül. E hágó igen meredek, s róla merész kanyarulatokkal ereszkedik le az út a Clwyd völgyébe. Azért 1832 óta új, rövidebb és kényelmesebb utat építettek, mely a Coxhágót kikerüli. Odább északra később egy más hágót fedeztek fel, melyen a Bell-utat építették.

Bathurst városának alapját már 1815-ben megvetették. Oxley délkeletnek tartván, 1816-ban a Lachlan folyót fedezé föl, azután a Kokkopara vagy Peel hegység nyugati oldalait, a sárrétet, melyben a Macquarie szétömlik s a Hastings folyót vizsgálá meg. 1823-ban ugyancsak Oxley a Moreton öblének környékeit látogatta meg, s ott a 12 mérföldre fölfelé hajózható Brisbane folyót, odább északra pedig Curtis révénél a Boyne folyót fedezé föl. 1819-ben a Murrumbidsi folyóra bukkantak. Hovell és Hume 1826-ban a Warragong hegységet fedezék föl s azon partvidékig nyomulának elő, melyen utóbb Dél-Ausztrália gyarmat keletkezett. Ők először mentek át Ausztrália legnagyobb folyóján, melyet utóbb Murraynek neveztek el. Cunningham 1823—1829-ig különböző irányban tett utazásokat. 1825-ben a Liverpool hegységben a Pandora-hágót, 1827-ben a szép liverpooli lapályokat, ezektől keletre az Új-Angliának nevezett s odább északra a Darling dombozatokat fedezte fel, melyek Új-Déli-Wales legterjedelmesebb gyepezői. Mindezeknél nevezetesebbek Sturt kapitány utazásai. 1828—29-ben Sturt délnyugatnak tartván a Macquarie folyót követé s átkelvén mocsárjain a Darling folyót fedezé föl. Most azt gondolták általában, hogy a Darling, Lach-

lan, Murrumbidsi s a többi felfedezett, nyugatnak tartó folyók valami beföldi tóba ömlenek. 1831-ben tehát Sturt kapitány újra kiküldeték, hogy a képzelt tavat keresse föl. Sturt a Murrumbidsit odáig követé, hol az egy nagy folyóval egyesül, melyet Murraynek nevezett, s melybe, mint csakhamar kiszült, a Lachlan, Darling s más folyók is szakadnak. Sturt és emberei saján eveztek lefelé a Murrumbidsin és azután a Murrayn. Ez sok vesződéssel járt, de legalább vízhiányban nem kellett szenvedniök, mi az ausztráliai utazók legnagyobb veszedelme. Sturt és társai tehát esüggedetlenül küzködtek az akadályok ellen s nagy reményekkel folytatták útjokat. A Murray sokáig nyugati irányban folyik, de azután hirtelen délre kanyarodik. Midőn Sturt a folyó azon déli kanyarulatát elérte, azt remélte, hogy Ausztrália déli partján szakad a tengerbe, s hogy alsó része valamint torkolata a tengeri hajóknak fog utat nyitni a belföldre. De ezen reményében megesalatozott, mert úgy találta, hogy a Murray folyó egy nagy, de sekély tóban ömlik szét. Sturt Alexandrina tónak nevezte a beföldi vízmedenczét s megfordulván, a folyón fölfelé nagy fáradsággal visszavergődött. Utóbb kiszült, hogy az Alexandrina tó csakugyan kapcsolatban van a tengerrel, s hogy kisebb gözsök a tenger felől bemehetnek a Murray folyóba.

Sturt utazásának híre, azután Frinders kapitány jelentése Vincze és Spencer tengeröbleiről, valamint a Vincze öböl és Murray folyó közötti vidéknek Barker kapitány által 1831-ben tett kikutatása alkalmas szolgáltattak arra, hogy Londonban egy társulat keletkezett, mely Dél-Ausztrália gyarmatát alapította meg.

Banister 1831-ben a Hattyúfolyó felől indult ki a György király szorosa felé s ott is szép gyepezőket és szántóföldeknek való területeket talált. Grey és mások folytaták az ottani fölfedezéseket.

Mitchell 1832-ben a liverpooli lapályoktól északnyugatra eső vidékeket kutató ki s ott a Darling egyik felső ágát fedezé föl. Ugyancsak Mitchell 1835-ben új felfedezési utat tett; kísérője, Cunningham, odaveszett, hihetőleg a benszülöttek ütötték agyon, ő maga a Bogan folyót követte a Darlingba való torkolattáig, azután partjainak mentén nyomult előre. 1836-ban a Lachlan északi partjait követé, azután a Murrumbidsi és Murray folyók

mentén haladott a Darling torkolatáig. Visszafordulván, délnyugatnak tartott s így a Glenelg folyóhoz juta; ennek torkolatától keletre a Portlandöböl felé folytatá útját. Onnan azután Sydneynek tartott s így keresztül utazott azon vidéken, melyet termékenysége és szépségéről Ausztrália kertjének nevezett s mely az utóbb keletkezett Viktoria gyarmat aranymezőit foglalja magában.

Ezen túl egymást érték a benföldi utazások, s új meg új fölfedezések történtek. E y r e 1839-ben a Spencer öböl felől északra nyomulván, Torrens tavát s az utóbb róla nevezett nagy tömedenczét fedezé föl. Azután 1841-ben Adelaide felől Nuijts földjén keresztül György király szorosáig vergődött, nagy nélkülözésekkel és szenvedésekkel. A lengyel gróf S t r z e l e c k i 1840-ben a Murrumbidsitől délre az ausztráliai havasokon utazott keresztül, s először vizsgálta meg azoknak földtani viszonyait. Az angol Murchison Strzelecki ezen utazását tárgyazó munkájára tett jegyzeteiben fejezte ki azon meggyőződését, hogy ott aranytelepek fordulnak elő. Strzelecki az ausztráliai havasok kikutatása után Viktoria gyarmat délkeleti vidékein, Gipp földjén keresztül Albertonnak tartott, s így átszelte az ottani rémitő cserjés területet (scrub)¹⁾, melybe egy elődje sem mert benyomulni. 1843-ban F r a n c Torrens tava keleti szárnyának, a Fejértónak (Blanchewater) tartott, de el nem érhetette. A következő 1844 és 46 években S t u r t és M a c D o u a l l S t u a r t Adelaide felől indulának ki a benföld kikutatására; északi irányban nyomultak előre, rettentő vesződésekkel, szomjjal és éhséggel kellett küzködniök. Terjedelmes kópár kömezőket és sós tömedenczéket találtak.

A fáradhatlan Sturt 1846-ig legtöbbet tett vala Ausztrália belsejének kikutatásában. A partoktól legmesszibbre nyomult vala elő, t. i. a déli szélesség 28-dik fokáig s a keleti hosszúság 141¹/₂ fokáig (Greenwichtől). Ezen pontot, mely Sidneytől északnyugat-északra 126 mérföldre esik, 1845 febr. 13-án érte el. A vidéket, melyet ott talált következőleg írja le: „A rideg sivatag a legkisebb változatosságot sem mutatta; egyetlen egy még oly alacsony halom

¹⁾ Ausztráliában igen nagy területeket ágas-bogas és tövisbokrok meg cserjék, törpe ákác (mulga), mézgafák (eukalyptus, mallee) stb. fedik, melyeken igen nagy bajjal lehet csak keresztül vergődni. A telepítvényesek az ily területeket s c r u b -nek nevezik.

sem mutatkozott a láthatáron, bár merre fordítottam tekintetemet: a föld oly lapos és sima volt mint a tenger tükre. Észak (tehát a karpentáriai öböl) felé valami 3 mérföldre kiterjedő vízdeket láthatam át, melyet azonban nem jártam meg, mert alkalmasint ott is csak oly elhagyott rideg sivatagot találtam volna, mint a milyen az volt, melyen útam keresztül ment.“

Tehát 1846-ig a délkeleti és délnyugati partoktól befelé 100—150 földirati mérföldre nyomultak vala Ausztrália belsejébe. Mindenütt nagy akadályokat találtak; a fölfedezett folyók rendszere kiképezetlennek s az utazásokra alkalmatlannak mutatkozott, csak a szárazon lehetett előnyomulni, s ott a források, az ehető gyümölcsök s egyéb termények, valamint a vad hiánya is majdnem elháríthatlan akadályokat vetett a nagyobb expedíciók elé. Valóban Ausztrália belsejének kikutatása csak oly nehéz feladat, mint Afrika belsejének megjárása. Keleten a Kék hegyek, nyugaton, délen és északon nagy homokpuszták és sóstavak gátolták az utazók előnyomulását. De a csüggedetlenül folytatott erőlködések végre legyőzték azon gátakat. Az utazók lassankint Ausztrália partszegélyétől mind beljebb nyomultak. Keleten, a Kék hegyeken túl, s délkeleten szép legelőket fedeztek fel, melyek csakhamar nyájakkal népesültek meg. Délen nem találtak oly szerencsés területeket, ott Torrens tava elhagyott szomorú medencéjére bukkantak. Nyugaton kopár környékű sóstavak akadályozták az előnyomulást. Végre az északi parton hajózhátnak látszó folyót fedeztek fel, melyről azt hitték, hogy új utat nyit a föld belsejébe. Azonban úgy látszott, hogy az csak egy roppant sivatag, olyan mint Afrika nagy sivatagjai. A szél, mely azon gyanított belső sivatag felől a déli gyarmatokat éri, mindent kiszárit és elperzsel, mint a Zahara szele. A homokos területek, melyeket silány fű és tüskés bokrok fednek, úgy látszott, külső szélei a belső nagy sivatagnak. Mert a mint az útas azon széleken belebb nyomul, annál gyéresebb és silányabb a növényzet, s a láthatáron csak kopár fővénytörtek, homokbuczkák és meztelen sziklatömegek mutatkoznak. Mindazáltal úgy vélték, a belföldön egy folyamerezetnek kell lennie, melyet a benszülöttek mint ösvényt követnek, mely a földrész egyik szélétől a másikig vezet. S az újabb időben az útasok kivált azon belső folyamrendszert, a földrész belsejét szegő ösvényeket keresték.

Torrens tava, melyet Eyre fedezett föl, félhold alakjában nyulik el, két szárnya nagyon közel esik a tengerhez. Nyugati szárnyát a Spencer-öblétől csak egy földszoros választja el. De azon terjedelmes vízmedenceze nem hajózható, mélysége általában véve csekély. Partkörnyékei a száraz évszakban felette szomorúak; mély földrepedések szeldelik, melyek az esős időben vízzel telnek s hosszasan elnyúló kotúkat és pocsolyákat képeznek. Mikor a víz elgőzölög és elapad, akkor sóskegereg lepi el a tó környezetét; zöldellő gyepezők és fabokrok sehohsem mutatkoznak, s az útassal csak a szemfényvesztő délibáb incselkedik.

Ausztrália északi oldalán, a karpentariai és cambridge-i tengeröblöknél számos folyó szakad a tengerbe, mely Új-Gúinea és Ausztrália között terül. Torkolataik ugyan kedvezőknek látszanak, mégis nagyobb részek csekély s a száraz évszakban majdnem egészen elapadó záporpatak. Köztük nehéz volt kiszemelni azt, mely útul szolgálhatott a földrész belsejébe. Stokes 1837—1843-ig vizsgálta meg azon vidéket s ő fedezte fel azon folyót, melyet Viktoriának nevezett s mely a cambridgei öbölbe szakad. Stokes úgy vélekedett, hogy a Viktorián gőzössel lehetne fölfelé hajózni s így tetemes távolságra Ausztrália belsejében nyomulni. 1845-ben a német származású Leichhardt Új-Déli-Wales északi határai fölül igyekezett a belföldet kikutatni, s valami 200 angol mföldnyi útát tett a moretoni öböl és Essington réve közötti vidéken. Sokáig elmaradván, barátja Hodgson utána ment s egy szélességi fokkal odább északra nyomult elő. Leichhardt és Hodgson azon vidéken itt ott termékeny és jól vizesített területeket találtak. 1846-ban Mitchell, úgy mint Leichhardt, a daringi homoktorlatok fölül nyomult befelé, nyugatibb irányt követvén egy tetemes folyót fedezett föl, mely északnyugatnak tartott. Innen visszatért, de társa Kennedy tovább követte a folyót, odáig, hol délnek fordul s a homokban elvesz. A következő 1847-diki évben Kennedy a York fokhegye és Rockingham öble közötti vidék kikutatására indult ki; ott igen bajosan megjárható cserjés, meg posványos területeket találtak, s azon kívül a benszülöttek ellenségeskedései is nevelték az útasok bajait. Az úti társulat 13 tagjából csak Kennedy benszülött szolgálja jött meg, a többiek mind odavesztek. Leichhardt végre egy nagyszerű útra készült, egész Ausztrálián akart keletről nyugatra keresztülmenni, 1848-ban hagyá

el Új-Déli-Walest, s onnan a Hattyú folyó melletti gyarmatig akart előnyomulni. Ez útból nem tért meg, s híret sem hallották többé. 1852-ben utána küldtek egy expedíciót, de eredmény nélkül. Leichhardt tehát elveszett a sivatagban, éhen és szomjan; vagy pedig a benszülöttek ütötték agyon.

Gregory, ki 1846-ban és 1852-ben már két fölfedezési utat tett vala, 1855-ben újra kiküldték, hogy a Viktoria folyó környékeit kutassa ki s Leichhardt sorsáról is szerezzon magának bizonyosságot. Meghagyták neki, hogy a Viktoria folyón oly messzire menjen fölfelé, a mennyire lehet, s azután keressen egy ösvényt, mely a karpentariai öböl legdélibb hajlata felől Moreton öble felé vinne, honnan Leichhardt 1848-ban indult vala el. Melléje 20 ember adatott, köztük földbuvár, fűvész, festész stb. is volt. Ötven lovat, 200 juhot, szekereket, elegendő lőszert és eleséget vittek magokkal, azon kívül két hajót is küldtek velök, hogy az eleséget és más készletet szállítsák s ha lehet, a Viktoria folyón fölfelé menjenek. Az útasok két csapatra oszlottak, a Viktoria folyó torkolatának északi szélén levő fokhegyet szept. 25-én hagyák el. Mindjárt eleintén nagy veszőségek és szerencsétlenségek érték őket. Lovaik és juhaik nagyobb része a nagy forróság s a legelők hiánya miatt elhullott, némelyeket az azon vidéken igen bőven tartózkodó krokodilféle állatok (alligatorok) veszejtettek el. A hajó, melynek a Viktoria folyón kellett fölfelé mennie, a torkolatát környező sok szirt és zátony miatt megsérülvén, az expedíció előhaladását csak késleltette. Így tehát csak október végén érték el a hegysort, melyet Stokes fedezett fel, és saját nevével Stokes-Ranges-nek nevezett vala. Az egész vidéken, melyen Gregory és társai útjokat tették, erdős térségek, buja legelők, homokos földhátak, melyeken helyenként roppant homoksziklák dudarodnak ki, s középszerű magasságra emelkedő hegységek váltakoznak, a szerint a mint a talaj nyirkos vagy száraz. November és december havakban Viktoria völgyét vizsgálták meg.

Miként Ausztrália egyéb folyói, úgy a Viktoria is felette változó. Roppant magasságu partok között folyik a folyó mintegy 900 lábnyi mélységű völgyben, ennek oldalain nagy vizmosások vannak, melyekből látni, hogy a folyó szintje időszakos áradásai és legkisebb vízállása között 100 lábnyi különbség van. A folyó medréből kiáradó víz megtermékenyíti a földet, s az áradás után

buja gyep fedí. Azon évszakban, melyben Gregory ott járt, a folyó dagadni kezdett; naponként roppant mértékben növekedék, s az útasok kénytelenek voltak a kiáradó víz elöl menekülni. Gregory a folyó partjain majdnem a szélesség 17-ik fokáig nyomult elő. A hajó a folyón fölfelé csak valami 30 angol mérföldet haladhatott.

Gregory azután a folyót elhagyván, egyenest délnek tartott, s roppant térségeken keresztül, hol vereses homokterületek s gyér és silány füvel fedett mezők váltakoznak, egy homokkőből és gránitból álló alacsony hegysort ért; ezt megkerülvén egy szép füvel és cserjékkel meg bokrokkal fedett térségre jutott, mely egy más folyónak közellétét hirdette. Valóban a déli szélesség 18-ik foka felé egy tetemes folyóra bukkantak, mely elsöben északra kanyarodott, azután pedig hirtelen délnyugatra fordult. Jobb partja termékeny és elég gazdag növényzettel volt fedve, bal partján ellenben csak hosszú homoktorlatok látszottak, melyeken csak cserjés bozót s helyenként silány fü termett. A folyót valami 300 angol mérföldre követték, odáig, hol felig elapadt sós tavakban vesz el, melyekről gyanították, hogy hasonló tavak hálózata által Torrens távával vannak kapcsolatban. Gregory az általa fölfedezett folyót Sturt-Creek-nek nevezte.

Hiában törekedett a sós medenczéeken túl előre nyomulni. A rémitő sivatag, melyen egy fűszálat sem talált, lehetlenné tette az előmenetelt. Az útasok tehát kénytelenek voltak megfordulni, miután a déli szélesség 20 fok át s 20 perczét érték vala el. Visszafelé a megvizsgált vidék közelében mentek észak felé, ott is majd homokterületeket, majd gyepmezöket találtak. 1856 májusban elérték azon helyet, honnan kiindultak vala. Végre Gregory a délkeletre terjedő vidékeket vizsgálta meg s részint azon útat követte, melyet Leichardt 1845-ben tett vala, midőn az északi és északkeleti partvidéket járta meg. Nov. végén szerencsésen Új-Déli-Wales legészakibb telepjeit érte el, honnan a moretoni öbölbe s azután Sidneybe ment.

Ausztrália legnagyobb folyama a Murray. Ez az ausztráliai havasokon, Kosciusko hegyén ered; sokáig nyugatra folyik, azután délre fordulván az 5 mfd széles s 6—9 láb mély Alexandrina tóba szakad, melynek sós vize van. Ebből a folyam a tengerbe, t. i. az Encounter-öbölbe ömlik. A Murraybe bal felől a Goulburn

és Coddon, jobb felől a Murrumbidsi és Darling folyók szakadnak. A Murrumbidsivel a Kalare vagy Lachlan egyesül. A hosszabb és nagyobb Darling sok folyó egyesüléséből támad; ezek között a Macquarie a legdélibb, a Condamine a legészakibb. A Murray ott, hol a Murrumbidsit veszi föl, 350 láb széles s 12—20 láb mély, a Darling torkolatánál pedig még szélesebb s 12—20 láb mély. 1853-ban Ca dell kapitány egy kis gőzhajóval Alburyig hajózott fölfelé a Murray folyón, s így bebizonyítja, hogy annak legalább alsó része alkalmas a hajózásra.

To rrens tavának környékei még nem voltak kellőleg megvizsgálva. B a b b a g e s és G o y d e r 1856 és 57-ben új utat tettek oda. Ők az őszi nagy esőzések után indultak el. A meztelen kopár területek helyett, melyeket elődeik emlegettek vala úti jelentéseikben, szépen zöldellő gyepezőket s nagy vízmedenczét találtak, melynek vize alig volt sós. Odább nagyobb távolságra, úgy látszott nekik, terjedelmes buja legelők terülnek el. Ezeket már azon áldott földeknek vélték, melyeken a pásztorok nyajjaikkal Ausztrália szivéig fognának előnyomulhatni. Ámde azon vérmes reményről csakhamar le kellett mondani. Midőn a száraz évszak beállott, az áldottaknak vélt térségek ismét oly rideg és szomorú színben mutatkoztak, mint az első utazók találták; a zöld gyepe eltűnt, a tó vize ismét keserű lett. A szigetek, legelők s a buja növényzet, melyet Babbage és Goyder állítólag láttak vala, talán csak a délibáb képei voltak.

H e r s c h e l, B a b b a g e és G o y d e r ismételték kirándulásukat, s általában 1857 óta az utazók kivált Dél-Ausztrália gyarmat északi vidékeit s Torrens tava környékeit igyekeztek kutatni. Babbagen és Goyderen kívül S w i n d a n, H a c k, a német származású M ü l l e r, ki jeles fűvész, W a r b u r t o n, F r e e l i n g, S t u a r t és mások vettek részt a különböző utazásokban. Nehányan szerencsétlenül jártak, mint C o u l t h a r d, ki Adelaide városból S c o t t és B r o o k s kíséretében, indult vala el 1858-ban. Babbage ezt írja egyik tudósításában: „Coulthard holttestét egy bokor alatt találtam kiterítve: néhány lépésnyire ott hevert minden podgyásza és üvegtokja. Ennek egyik ön oldalára a boldogtalan utazó egy szeggel vagy más éles szerszámmal a szavakat véste be: „Seholsem találtam édes vizet, nem tudom, mikor váltam el Scottól és Brookstól, talán hétfőn történt. Mintán Pompe-

jus lovamnak erét vágtam vala, hogy vérével táplálkozzam, a fekete lovon indultam vizet keresni; az utolsó dolog, melyről még emlékezem az, hogy a lóról levettem a nyerget s úgy hagytam menni, míg nem összeroskadt. Nem tudom, mennyi ideje mult azóta, két vagy három napja? nem tudom. Nyelvem a szájpaddáshoz ragad, már nem látom, a mit irtam. Érzem, utoljára fejezhetem ki érzelmeimet . . . víz hiányából . . . szemem elhomályosodik, nyelvem ég . . . nem látok már semmit . . . Istenem segíts!

A Torrens tava környékein s általában Dél-Ausztrália gyarmat északi vidékein tett útazások eredményeit a következőkben foglaljuk egybe.

Már említettük, hogy Eyre E. F. fedezte fel Torrens tavát 1839-ben, midőn a Spencer-öböl környékeit megjárta s észak felé a Flinders hegység legmagasb hegyéig nyomult elő, mely az ő nevét viseli. Azon hegy csúcsáról tekintve úgy látszott, hogy a tó elláthatlan messzeségre nyúlik el észak felé. A következő évben Eyre ismét meglátogató azon vidéket s felkapaszkodék a róla nevezett hegyre. Csúcsáról úgy látszott neki, hogy az északra terjedő vidék alacsony, homokos térség, bokor és erdő nélkül. Kelet felől kopár és nagyon rideg hegysorok határolták a térséget, nyugat és északnyugat felé egy széles csillogó szalag nyúlt el nagy messzire. Ezt Eyre a tó medenczéjének tartotta. Onnan a hegyről nem vehette ki, vajjon van e benne víz. Leszállván a hegyről, nagy homoktorlatokon s közbeneső kopár veres lapályokon keresztül a tó partjáig nyomult. Útjában számos sós pocsolyát talált, a növényzet csak néhány silány bokorból, fából és sós növényből állt, a nagy tómedence közelében azok is eltűntek, s a homoktértség egészen meztelen volt. A tavat meredek oldalú homoktorlatok övezték, milyenek a tengerparton szoktak lenni; sok helyütt sókéreg mutatkozott, s a tónak szélén fehér csillogó folytonos sókéreg terült el, mely alatt a föld iszapos és süppedős volt. Mennél odább nyugatra nyomult Eyre, annál süppedősebbnek találta a talajt, s így kénytelen volt megfordulni. Nem tudhatta meg, van e beljebb nyílt vízmedence. Messziről úgy látszott, hogy 4—5 angol mfölddel beljebb van víz. De a délibáb azon vidéken azt okozza, hogy az ember saját szemének sem hihet. Észak felé nem lehetett a tó medence véget látni. Partjainak mentén lehetetlen volt előre vergődni, mert iható víz, fű és fa sehol sem mutatkozott. Azért Eyre a

Deception hegynek tartott, melyet fárasztó kopár homoktorlatokon és völgyeken keresztül elért. Ott is mindenütt sólerakodást talált, még az agyagban és kemény sziklában is. Északnyugati irányban a róla nevezett tó keleti partjáig nyomult elő, azután Scott hegye felől még egyszer Torrens tava nyugati széléig vergődött. De most sem nyomulhatott a medence belsejét kitöltő vizig. Eyre azt vélte, hogy az általa fölfedezett tavak mind kapcsolásban vannak s egy nagy patkó-alakú tómedenczét képeznek, mint a térképeken a legújabb időkig rajzolták. A későbbi felfedezésekből kisült, hogy azon vidéken sok kisebb nagyobb sós tó és posvány van, melyek gyakran tetemes homokhátak által vannak egymástól elválasztva.

A Torrens tava déli nyulványa és Spencer tengeröble közötti vidéket Swinden 1857-ben, Babbage, Warburton és Stuart 1858-ban kutatták ki. Ezek szerint Spencer öblének északi keskeny nyulványa majdnem a déli szélesség 32-dik fokáig ér s Torrens tavától egy 3 mérföld széles rideg, meztelen, homoktorlatokból álló földhát által van elválasztva. E kopár földhát nagyobb részét két sós tómedence, a Burt-Laguna és Sós-Laguna foglalja el, úgy hogy Spencer és Torrens tava között csak három keskeny földszoros, megannyi általjáró marad. Torrens tava déli vége nyugatnak fordul s a keleti hosszúság 137 fokáig 30 perczéig ér az úgynevezett Beda-ággal, ebben Babbage kis homokos szigetet talált, melyet a tó fehér medre környez. Egy közeli érben (Creek) a sókéreg még a vizet is beborította, mintha jégháta lett volna, úgy hogy az egész környék teljes meztelensége és kopársága mellett az ember azt vélhette, hogy a sarkvidéken van. A sós Beda-ér odább délre szakad a tóba; egy homokköpalákból és sós márgákból álló domborban ered. Úgy látszik, hogy azon márgákból származik a sok só, mely az egész környéken előfordul. A térséget jobbra homok borítja, mely nyugatról keletre csapó, nagy hátakat és torlatokat képez. Azon vidék tehát felette rideg sivatag, iható víz sehol sincs rajta. A Torrens tava keleti oldalán elterjedő vidéket Swinden, Stuart és Babbage járták meg, de tökéletesen még nem kutatták ki. Tudósításaikból kitetszik, hogy egészben véve az is nagyon szomorú homoksivatag, melyet nagy fővnytorlatok, helyenként kőmezők borítanak, s többnyire száraz érvölgyek szeldelnek. Iható víz kevés helyen fordul elő,

növényzet is csak helyenként mutatkozik. A tó keleti partjainak körrajza még bizonytalan; keleti oldalához egy térség csatlakozik, ezt pedig egy felsíkforma hegysor határolja, mely Spencer tengeröble és a kinyulványától északkeletészakra nyulik el s melyet Flinders hegységének neveznek. E kopár hegység felől több ér folyik Torrens tava felé. Keleti oldalán szintén homokos térség terül.

Eyre azt gondolta, hogy a Spencer öblénél kezdődő Torrens tava Flinders hegysége mentén északra majdnem a szélesség 29 fokáig nyulik el s azután patkó alakjában dél felé kanyarodik. Stuart, Babbage, Warburton, Macdonnel, Goyder és Parry felfedezéseiből kitetszik, hogy Torrens tava északi vége a szélesség 30-ik fokát sem éri el, s hogy közte és az odább északra levő tómedence között, melyet Babbage Gregory tava-nak nevezett, utóbb pedig hivatalosan Eyre tava-nak kereszteltek néhány mérföldnyi földterület van, melyből némi hegysorok is magaslanak ki. Babbage azon tó nyugati oldalán a szélesség 29-ik fokán túlig nyomult előre, onnan sem északra sem északkeletre nem láthatta végét; Eyre keleti oldalát látogatta meg, onnan sem látta határait, végre Goyder déli partját vizsgálta meg. Alakját és kiterjedését tehát még nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy Gregory vagy Eyre tava is csak sós medence; de legalább déli és nyugati partvidékein bujább növényzet, állandó édesvízi források és csermelyek s jó legelők vannak.

Eyre tavától K.-re Parry 1858-ban jó legelőket s odább északra egy új tavat fedezett fel. Odább keletdélkeletre a Flinders hegysége északi oldalán két nagyobb tó van, melyeket Eyre 1840-ben a Hopeless hegyről pillantott meg, s melyeknek környékeit Sturt 1845-ben, Goyder, Jacob és Freeling 1857-ben, Gregory 1858-ban és Selwyn 1859-ben kutatták ki. Ugyanazon vidéknek egy részét Frome 1843-ban s Poole és Browne 1844-ben látogatták meg. Mindazáltal az ottani tavak kiterjedését még nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy azok is felette csekélyek, csak kotús és sós posványok.

Flinders hegyláncza, melynek közepes magassága valami 3000 láb, számos, egymással egyenközű hegysorból áll, oldalvásti ágakat is bocsát ki. A különböző hegysorok és ágak között kisebb nagyobb csermelyek és locsogók, lapályok s részint bok-

rokkal, erdővel vagy gyepvel fedett területek vannak. Egy alacsony hegyág északnyugatra vonul s Eyre tavánál a Hermit dombbal végződik. Azon hegyág és a hegyláncz északkeletre csapó fővonala között egy részint sós vízmedencékkel és posványokkal, részint édesvízi erekkel és forrásokkal megrakott vidék van, melyet Stuart, Parry MacDonnel, a gyarmat kormányzója, és Goyder vizsgáltak meg. A használható területeket csakhamar a marhatenyésztők foglalták el, s telepjeik ott nemsokára a déli szélesség 29-ik fokáig terjeszkedtek.

Torrens tavától nyugatra a déli szélesség 32-ik foka alatt Hack és Warburton 1857-ben egy más nagy tómedenczét fedeztek fel, melyet Gairdner tavának neveznek, s melynek északnyugati nyulványa a 31-ik fokig nyulik fel. Ez is csekély sóstó, de környékén jó legelők vannak. Közte s Torrens tava között sok más kisebb tómedenczék nyulnak el északnyugati irányban, melyek közül a legdélibb Dutton tavának, a legészakibb Reynold tavának neveztetik. E tómedenczéktől északra a Swinden által felfedezett nagy köves és homokos felsík van, melyet kelet felől a Torrens tava nyugati oldalát szegélyező dombsor, észak és nyugat felől a Stuart hegységhez csatlakozó dombsorok határolnak. Azon kömezőtől északra s Gregory tavától nyugatra és északnyugatra más hegysorok emelkednek, melyek délnyugatról északkeletre csapnak, s melyeket Davenport és Denison hegységeinek neveznek. A Gairdner tavától nyugatra ismét néhány kisebb sós tómedencze van, melyek között a Sturt hegyétől a Yarlbindáig Gawler hegysége nyulik el délkeletről északnyugatra. Ezen hegységet Hack és Müller 1857-ben, Warburton 1858-ban vizsgáltak meg. A főhegysorhoz egy a Gairdner tava déli oldalán elnyúló hegyágazat csatlakozik, mely keletre majdnem Gilles táváig terjed. Odább keletre s Spencer tengeröblétől nyugatra Baxter hegysora nyulik el északról délre. A Gawler hegységtől északnyugatra s a tetemes kiterjedésű Stuart hegylánczától délre néhány kisebb hegysor nyulik el, melyeket Warburton és Gránit hegységeknék neveztek. Swinden, Hack, Stuart, Babbage, Haris, Warburton, Mac-Donnell és mások 1857—1860-ig Dél-Ausztrália gyarmat területének azon nyugati és északi vidékeit csaknem teljesen megvizsgálták, s a kopár, száraz kő és homoksivatagok között használható földet, terjedel-

mes forrásos legelőket is találtak. Kivált a Stuart hegység déli oldalán nagy térséget fedeztek föl, mely igen jó legelőket szolgáltat. A Gawler hegységtől északra is nagy legelők s elegendő források és vízgödrök vannak. Igen nevezetes, hogy a Davenport hegység s Gregory tava között a sósmedenczék közvetlen szomszédságában számos bő édesvizi forrás fakad, és pedig kisebb nagyobb mésztuff-dombokból. Nehány langyos vagy meleg forrás.

Természetes, hogy ezen állandó források és vizerek környékén a növényzet is bujább, mint Ausztráliának legtöbb vidékén szokott lenni; ott tehát terjedelmes gyepezők is vannak. Azon áldottabb területeket a marhatenyésztők azonnal megvették a kormánytól, s most már ott is vannak egyes telepek.

VI.

1860-ban azon legújabb fölfedezési utazások indultak meg, melyek végre Ausztrália egész belsejét is föltárták. Mac-Douall Stuart nyitotta meg. Ezen csüggedetlen bátorságú utazó 1844—1846-ban Sturt kapitányt kísérte vala azon borzasztó útjában, melyet a Darling alsó folyása felől a Torrens tömedenczjének keleti oldalán levő sivatagban tett, s ott ismerkedett meg a bajokkal és nélkülözésekkel, melyeket Ausztráliában az útasnak szenvednie kell. 1858-ban azon vidékeket kutatta ki, melyek a tömedenceze nyugati oldalán a Gawler hegységig elterülnek, 1859-ben is folytatta ottani utazásait, s kivált az említett tömedenczétől északnyugatra eső vidékeket majdnem a gyarmat északi határáig kutatta meg. Azon közben Dél-Ausztrália gyarmat kormánya 2000 font sterlinget tűzött ki díjúl annak, ki az ausztráliai szárazföldön keresztül a kontinens északnyugati partjáig nyomul elő. Tolmer és Stuart ajánlkoznak az utazásra. Tolmer legott a kormány segítségével nagyobb expeditiót szervezett s 1859 szept. végén kelt útjára. De a megszállt vidékek északi határát sem érte el, s kísérlete egészen megghiúsult. Stuart két vagyonos kereskedőtől, Chamberstől és Finketől kapta a szükséges költséget s 1860 marc. 2-án csak két ember, K e k w i c k és H e a d kíséretében s 13 lóval kelt útjára azon erős szándékkal, hogy Ausztrália közepén keresztül annak északi partjáig, a Karpentáriai tengeröbülíg nyomul elő. Az Eyre (Gregory) tavának délnyugati nyulványába szakadó Stu-

art vagy Chambers folyó partjairól indult el s északnyugati irányban haladott, az általa már előbb felfedezett s 1859-ben Mac-Donnell által is megjárt úton Lodden Spa nevű meleg forrásig, hol marc. 7-kén érkezék meg. Marczius 9-kén a Milne forrásoknál üté fel tanyáját, hol két álló napig folytonosan szakadt az eső, úgy hogy az ottani patak a környező vidéket egészen elárasztá s az útasokat egy halomra kényszeríté menekülni. Csak marc. 13-kán folytathatták útjokat s a megdagadt Peak patakon csak 3 nappal több gázolhattak át. Egy lovuk a vízbe fult. A folyó bal oldalán egy mésztuff dombon náddal környezett hat forrást fedeztek föl, melyeket Kekwickről neveztek el. Azután esős időben északnyugatnak tartottak, hogy a Neales folyón kelhessenek át. Ez a Hanson hegységen tör keresztül s úgy mint a Peak az Eyre tónak tart. Nagy posványon, hegyeken s gyepes felsíkon keresztül vergődvén, nagy bajjal átkeltek a folyón. A Nealesben kis halakat és rákokat találtak, azért úgy vélték, hogy vize sohasem apad el. Odább északra cserjés bozótot és gyepes földet találtak, azután három egymással egyesülő érhez (Creek) s a sziklás Bagot hegysorhoz érkeztek. Ott a benszülöttek egyik tanyáját találták, melyet azok csak imént hagytak volt el. Az ér partjain néhány gunyhót is találtak, melyek a benszülötteknek téli lakásul szolgáltak. Egy sir is volt ott, homokból, földből, fűből és kövekből építve. Szép gyepes mezőkön keresztül, melyeket magas fű s helyenként cserjék fedtek be, egy mézgafákkal szegélyezett érhez jutottak, a Ross-Creekhez, mely keletnek folyik. Odább északra plutói kőzetekből álló s fűvel és cserjékkel fedett két kis hegysor nyúlik el. Nebány csekélyebb érvölgyön áthaladván a keletről nyugatra folyó nagyobb Stevensonhoz jutottak, melynek vize egy mfdnyi gyepes térségen terül szét. Itt két napig pihentek. April 2-án folytatván útjokat északi irányban, keletnek tartó és mézgafákkal szegélyezett ereken és sziklás kopár hegysorokon keresztül a Beddome hegyét érték el, melynek tetejéről, valamint az odább északra levő Humphries hegyéről is messzire terjedő kilátást élveztek. Odább északra egy szép mézgafákkal szegélyezett tágas folyómedret találtak, melyet részint ismeretlen papagájok, fekete kakadúk s egyéb madarak népesítettek. Benszülöttek is tanyáznak azon folyónál, melyet Finke érnek neveztek, partjain 11 gunyhót találtak. Odább északra magas fűvel fedett térségek s

gyepes homokbuczkák következtek. Ezeket cserjékkel fedett dombok váltották fel, melyek között vizgödrös és füves lapályok voltak. Azután a láthatáron lapos tetejű magasabb dombok merültek fel, melyek közül az egyiknek nagyon furcsa alakja van, egy mozdonyhoz hasonlítván. Egy tágas érmedren keresztül, hol egy benszülöttet pillantottak meg, ki csakhamar elfutott, a furcsa alakú dombhoz jutának Champers oszlopának nevezték. Odább északra homokdombok, szép gyep térségek és mulga, mall és fekete-tölgy bozótok váltakoztak, a Hugh ér, melynek medrében kevés víz volt; mindazáltal kengurúk, papagájok, kakadúk s más madarak népesítették. A Hugh ér északról délnek tartván, egy kettős dombsoron, a James hegységen tör keresztül. Egy gyepes és erdős térségen át, hol ismét a benszülöttök egy elhagyott tanyáját találták, a James hegység északi ágát érték el, melynek meredek, szaggatott magaslatain csak nagy bajjal vergődhetek át. Széttépett ruhákkal nyílt gyepes völgyekbe jutottak, melyeken túl északra egy más hegység, a Waterhouse hegység nyúlik el. Eukalyptus fákkal szegélyezett tágas érmedernél, melyben néhány vizgödrot találtak, megpihentek, azután a Hugh völgyén fölfelé mely a kettős Waterhouse dombsort északról délre hasítja, folytatták útjokat. A sziklás völgyben két jó forrást leltek, s a vizes helyeken sás és tökféle növények voltak. Ugyanott az ausztráliai fenyűt (*Callitris Preisii*) is találták, mely eddigelé seholsem mutatkozott vala. A Hugh folyó azon völgyzugait april. 12-kén hagyák el, lovaik már igen el voltak csigázva s magok is már gyengélkedtek; a súlyjelenségei aggasztólag mutatkoztak rajtuk. Eddigelé számos alacsony hegységen és dombsoron haladtak volt át, most egy valószínűs hegységhez, *MacDonnell* hegységhez érkeztek. Gyepes elődombokon át s néhány forrás mellett elhaladván, igen bajos és tekervényes úton egy meredek sziklafal alá jutottak, hol az első pálmát találták. Kaucsukfák, parafák s egyéb erdei fák díszlettek ott. A hegység oldalain és völgyeiben jó legelőket s elegendő vizet is találtak. Nagy bajjal átkapaszkodtak a magaslatocon, s egyes kidudorodó sziklatömegekkel megszakasztott, sűrű mulga-cserjékkel s spinifexszel¹⁾ fedett, de víztelen térségen foly-

¹⁾ Spinifex fűféle tüskés növény = tüskésdisznó-fű, *Triodia pungens*.

tatták útjokat. Két napi járó földre nyomát sem találták a víznek, sőt száraz érmeder sem mutatkozott. Végre harmadnap a Reynold dombsor egyik erében találtak némi vizet. A többi erek mind szárazak voltak, s a gyepek egészen el volt perzselve a forróságtól. Stuart egy magasabb hegyet, Freeling hegyét megmászván, tetején egy körakást épített. Onnan köröskörül szomorú vidéket látott, mégis nagy öröme a hegy északi oldalán egy mézgafákkal szegélyezett érmedret vett észre, melyben csakugyan vizet is találtak. Egy más mederben még több viz volt, sőt a völgy fölötti hegyoldalak egyik sziklapárkányán egy szép vizeztartót is találtak. A Hugh hegy keleti oldalán elnyúló meredek dombokon ismeretlen s babhoz hasonló gyümölcsöt termő fákra s káposztához hasonló növényre akadtak, melyet nyersen mint salátát s főzelékül is lehetett enni. Ekkép új erőt gyűjtve folytatták útjokat egy térségen, melyen szép gyepek erdőfoltokkal váltakoztak, s melynek gránit talajában néhány vizgödör volt. Most azon helyet érték el, mely Ausztráliának, mint Stuart vélte, kellő közepe. Egy eukalyptussal környezett medernél ütöttek tanyát, köröskörül bőven termett ugyan a fű, de vizet sehohsem találtak. A tanyától északra egy hegy emelkedett, melynek magasságát 3000 lábra becsülték. Stuart központi hegyének nevezték; fekvése a déli szélesség 22 és 23, s a keleti hosszúság 133 és 134 fokai közé esik. Stuart megmászta, s április 23-án a brit lobogót tűzte ki tetején, melyről terjedelmes kilátást élvezett. Észak felé homokosnak és víznélkülinek látszott a föld; azért nyugat felé folytatták útjokat, hol egy magas hegyet láttak, melyet, néhány más hegy mellett elhaladván, szerencsésen el is értek. Ott jó legelőt s vizet is találtak. Két hegy egymás mellett áll, a délibbet Leichhardt, az északit Denison hegyének nevezték, Leichhardt hegye alján egy szép csergedező csermelyt fedeztek fel. Stuart Denison hegyét, melynél magasabbat belső Ausztráliában még nem látott vala, nagy bajjal megmászta. Tetejéről az egész környéket beláthatta. Nem sok vigasztalót látott. Mindenfelé hegysorok, völgyek és lapályok mutatkoztak, erdős és gyepek területet is, de folyónak nyomát se látta. Észak felé folytatták útjokat, Barkleý hegyén túl egy nagy, de száraz érmederhez érkeztek, hosszas keresés után egy kútát fedeztek föl, melyet a benszülöttek ástak vala. Legalább a lovakat megittathatták. Egy darabig még azon irányban haladtak elő, de se lege-

lőt se vizet nem találván, kénytelenek voltak megfordulni. Azalatt Denison hegye környékén is nagyon megfogyott a víz s alig volt elegendő a lovak megítatására. Négy napot ott töltvén, egy rémitő, száraz sivatagon ide oda tévelyegtek, végre ismét a Stuart hegyének tartottak. Nehány napig egy csepp vizet sem találtak. Mikor már közel voltak a Stuart hegye alatti érmederhez, Stuart lova egy arra menő vallaby állattól megijedvén, félreugrott, s gazdáját egy darabig a földön hurcolta, mígnem annak sikerült lábát a kengyelvasból kiszabadítani. Tetemes sérülést szenvedvén, hosszabb ideig nagy fájdalmai voltak. Máj. 15-kén ismét Ausztrália kellő közepén voltak. „Lovaink, írja Stuart, igen megsoványkodtak, kénytelen leszek azért 3—4 napig itt heverni; ez nagyon boszant, de hiába. Az itt találtató vízzel vagy 10 napig fogjuk beérni. Társaim majd kikutatják a környéket, magam nem tehetem, beteg vagyok. Tegnap roppant fájdalmak mellett lovagoltam, alig bírtam a nyeregben megmaradni, míg e helyre érkezünk; bukásom az oka, a súly is, mely nagyon bánt. Kezem teli van kelésekkel, melyek nem akarnak begyógyulni; ha egy-két napot egy helyen maradok s kezemet mosogathatom, akkor szemléto mást javul; de ha azt nem tehetem, még sokkal rosszabbul leszek. Alig használhatom. Szájam és foghúsam is oly keléses, hogy alig tudok valamit enni. Minden csuklyóm és inam úgy fáj, hogy alig állhatom ki. Kekwicknek is fáj a keze, de más baja még nincs. Múlt éjjel iszonyú fájdalmaim voltak. Máj. 16-kán. Ma korán reggel kiküldtem Keckwiket, hogy állandó vizet keressen; két napig maradhat el. Most csak azon kell lennem, hogy az akadályt legyőzzem; ha csak 120 angol mérfölddel előbbre tudnék vergődni, úgy remélem, elérném a tenger partját. Bárcsak a lovak néhány nappal tovább lehetnének el a víz nélkül. Ez utolsó kirándulás majdnem tönkre tette őket. Kettő közülök annyira el van csigázva, hogy alig fognak megmaradni. Öten közülök még el bírtak volna néhány napig járni, de nem szabad a többit koczkáztatnom. Annyit szenvedtem az utolsó éjszakákon, hogy már a halált óhajtottam. Sok ily éjszakát csakugyan nem tudok többé elviselni. Ámde tüdőm kell, míg a mindenható elhív. Az orvosszerek, melyeket magunkkal vittünk, rosszak s nincs hatásuk.“

Keckwik csakugyan a Hanson érben talált vizet; oda mentek tehát, de Stuart még oly gyenge volt, hogy alig bírt mozogni.

Május 22-kén előrenyomultak , Keckwik a Stirling érben egy kis vízgödörnél két benszülöttet pillantott meg , kik két gyermekökkel együtt legott elfutottak. Az előbbi napokban egy helyütt két fegyveres benszülöttet látott vala. Végre a Stirling érben s Forster hegységének völgyeiben elegendő vizet találtak. Május 23. és 24-kén egy kis eső is esett.

Stuart még mindig gyengélkedett , azért csak lassan haladtak előre. Egy hullámos, vizetlen és sűrű cserjés bozóttal fedett térségen át a Davenport hegység felé közeledtek, melyen átkelvén, egy nyílt völgylapályra jutottak, hol egy érmederben némi esővizet találtak. Ott néhány napig vesztegelniök kellett Keckwik gyengélkedése miatt, azalatt Stuart jobban lett. Jun. 1-jén ismét fölkekedtek s néhány száraz medren keresztül egy tetemes folyócskához jutottak , mely a Davenport hegység felől nyugatészaknyugatra folyt. Bonney érnek nevezték. Benne elegendő vizet találtak kis halakkal ; medrében fű, szép mézgafák , mulga s egyéb bokrok nőttek. A folyó völgyén túl északkeletre magasabb hegység nyúlt el, melyet Murchison hegységnek neveztek. Ennek egyik tetéről, a Figg hegyről szemlélték a környéket, melyen kisebb nagyobb domb- és hegysorok s völgyes térségek váltakoztak. Egy hegység, Mac Douall hegysége, északnyugatról délkeletdélre húzódott el a nyugatról keletre csapó Murchison hegység felé. Mac-Douall hegységének egyik kitűnő kúpjáról, Sámuel hegyéről észak felé szakadozott hegysorokat s egyes dombokat láttak. Legnagyobb azon hegység látszott, melyet Short hegységnek neveztek, s melynek legmagas kúpja Woodcock hegye. Ennek tartottak, s Stuart úgy remélte , hogy a Short hegységen túl majd talál egy ösvényt, melyen Ausztrália északnyugati partjáiig nyomulhat elő. A Short hegység a déli szélességnek körülbelül 10 dik foka alatt nyúlik el. A hegysoron átkelvén egy térségre jutottak, melyen északnyugat felé folytatták útjokat. De ott sehohsem találtak vizet. Kénytelenek voltak a Short hegységhez visszatérni, néhány lovuk odaveszett a szomjótól, podgyászuk egy részét is ott kényszerültek hagyni. Végre nagy nehezen elérték az érmedret, melyben elegendő vizet találtak. E kirándulásból meggyőződött Stuart, hogy a Viktoria folyót lehetetlen elérnie, mindazáltal még nem csüggedt el ; mihelyt a nagy veszélyektől és nélkülözésektől megpihentek s megmaradt lovaik is új erőt gyűjtöttek vala, legott új

kísérletet tettek s északkeleti irányban igyekeztek előre, hogy a Karpentária öbölt érjék el.

A Bishop érnél hat napot töltöttek. Azon idő alatt elsőben két, azután négy benszülött látogatta meg őket. Dühös mozdulatokkal hihetőleg arra akarták bírni, hogy takarodjanak el onnan. Stuart integette nekik, hogy jöjjenek közelebb, s egyikök, egy szálas, hosszúhajú, fején veres hálóval ékesített, de különben egészen meztelen legény csakugyan az ér partjáig közeledék, hosszú gerelylyel, vomerával és két görbe kardhoz hasonló fegyverrel késznek mutatkozva síkra szállani. Stuart békességes jelekkel eleje mene, már csak két lépésnyire volt tőle, ekkor a benszülött lassan hátrálni kezdte, Stuart utána mene, végre mindketten megállának. Stuart jelekkel azt akarta vele tudatni, hogy még csak 2—3 napig lesz a vízre szüksége, ezt végre a benszülött, úgy látszott, megértette, fejét bólintva a vízre mutatott s őt új-ját felfelé tartotta. Stuart meg akarta tőle tudni, van-e ott észak vagy északkelet felé víz, azt azonban a benszülött nem látszott megérteni; szólni kezdett, de látván, hogy nem értik, elhallgatott s óvatosan eltávozott.

Stuart jun. 18-kán ismét fölkerekedett, de vizet nem találván, kénytelen volt azon mocsárhoz visszatérni, melyet jun. 19-én hagytak vala el. Itt újra néhány benszülött látogatta meg őket, négy oposszumot s néhány apró papagájt hozva. Mindent kikutattak a tanyán, egyetmást elcsípni s eldugdosni törekedtek, de végre barátságos jelekkel eltávoznak. Stuart még egy kísérletet tett előrenyomulni, de vizet nem találván, ismét kénytelen volt megfordulni. Estve felé érte el azon helyet egy érnél, hol a mult éjszakát töltötte vala. Ekkor hirtelen egy csapat benszülött megtámadá őt. Háromszor rohanák meg, de visszaszorítottának. Igen szálas, izmos és bátor emberek voltak, kik sem a fehér emberektől, sem lovaiktól, sem fegyvereiktől meg nem ijedtek. Vagy harminczan előlről támadák meg az útasokat, mások pedig hátulról rohanák meg, hogy őket bekerítsék s málhás lovaiktól elvágják. Az útasok csak nagy nehezen szorították vissza s az éren átkelvén, egy nyílt térségen foglaltak állást. A benszülöttek köröskörül meggyújták a fűvet s iszonyatos kiabálást és ordítást tettek. Stuart és társai tehát tovább menének, a benszülöttek követék, míg nem egészen sötét lett. Az útasok éjjeli 11 órakor szálltak a

lovakról s legelőre eresztették. Alig hogy kivirradt, köröskörül füstoszlopok szálltak fel, s útasaink észrevették, hogy a benszülöttektől körül vannak véve. Mindhárman 6 hét óta nagyon gyengélkedtek, lovaik is végkép el voltak csigázva. Ily körülmények közt Stuart kénytelen volt a további előnyomulási kísérletekkel felhagyni s hazafordulni. A legtávolabb pont, melyet elért vala, körülbelöl a déli szélesség $18^{\circ} 47'$ s a keleti hosszúság 134° alatt van; tehát egyenes vonalban Adelaide várostól 1150, a Chambers értől 760, másfelöl a Viktoria folyó torkolatától 365, a Karpentáriai öböltől pedig 275 angol mérföldre esik. Azon pont körülbelöl 100 angol mérfölddel északabtra van, mint az, melyet Gregory 1856-ban a Sturt érnél az északi part felöl ért vala el, s így az ausztráliai kontinens csakugyan már egész szélességében át volt utazva, bár nem egyazon utazótól.

Stuart és társai majdnem ugyanazon úton, melyen jöttek vala, visszatértek. Noha eleségök már fogytán volt, s a rendkívüli szárazság és forróság miatt még azon erek is elapadtak, melyek az előtt elegendő vízzel kínálkoztak volt: mégis szept. 1-jén szerencsésen elérték a Chambery folyót, melynek környékein már baromtenyészítő telepeket találtak.

Most Dél-Ausztrália kormánya küldé ki egy új expeditiót s vezérletét Stuartra bízá. Ez már jan. elején 1861-ben fölkerelkedék; társai megint Keckwick és Head voltak, de ezeken kívül még kilenezen csatlakoztak hozzája, s 49 lovat vittek magokkal. Kiindulási pontjuk megint a Chambers vagy Stuart ér volt, s onnan a már ismert úton mentek északra. April 24-én elérték az Attack eret, hol az előbbi utazáson a benszülöttek által megtámadtattak. Onnan a Viktoria folyó és a karpentáriai öböl felé igyekeztek előnyomulni. Mindkét irányban, t. i. északnyugatra s északkeletre ismételt kísérleteket tettek, de a rémitő, vízetlen sivatagon semmikép sem tudtak keresztül vergődni. Minden kísérleteik meghiúsultak, s a déli szélesség 17-ik fokát sem érhették el. Végre július 12-én kénytelenek voltak visszafordulni, s már aug. 31-én a Milne forrásoknál levő legészakibb baromtenyészítő telepre jutának. Mindnyájan szerencsésen haza érkeztek.

Alig hogy Stuart azon második nagy utazásának bajait kiheverte vala, harmadszor indult el, hogy végre Ausztrália északi partjáig nyomuljon elő. A gyarmat kormánya mindjárt hogy má-

sodik útjából megtért, új expedíciónak kiküldését határozá* el. Stuart tehát 1861 nov. havában 11 kísérelővel s 71 lóval kerekedék föl s 1862 januárban eléré a végső baromtenyészítő telepeket, melyek már a Davenport hegységhez tartozó Margit hegyig terjeszkedtek északra. Onnan előbbi útját követvén, április 5-én minden baj nélkül elérte azon tócsát, melyet második útazásakor a rémitő Sturt térségen, a déli szélesség $17^{\circ} 36'$ alatt fedezett vala fel, s melyet *Newcastle Water*-nek nevezett. E tócsa mélysége a közepén tizenhét láb, izletes halak vannak benne, egy északkeletről jövő patak szakad beléje. Környékén terjed el ama gödrös száraz, gyeppel és sűrű cserjéssel fedett térség, melyen a mult évben teljességgel nem tudott átvergődni. Most is hiában törekedett rajta keresztül a Viktoria folyó felé nyomulni. Végre inkább keletnek tartván, hat heti vesződés után csakugyan legyőzte az akadályokat, melyeket az ottani sivatag gördített vala útjába, s azután a déli szélesség $16^{\circ} 40'$ -től kedve sokkal jobb, termékenyebb és vízben gazdagabb földre jutott, melyen a felső gyeppmezők s eukalyptus és más fákból álló erdők váltakoznak. A déli szélesség 16° foka alatt a *Strangway* folyót fedezte fel, melynek medre eleintén ugyan száraz és nagyon köves volt, alább azonban elegendő vizet szolgáltatott. Völgyében sok új fát és cserjét, locsogóiban pedig izletes halakat találtak. E völgyet követvén, útasaink a *Roper* folyóhoz jutának, melyet *Leichhardt* fedezett vala fel s melynél *Gregory A. C.* is 1856-ban megfordult. A *Roper* völgyét buja forróövi növényzet fedi, a folyó magas és meredek partjait sűrű pálmacerjék foglalják el. Stuart a déli szélesség $15^{\circ} 10'$ alatt érte a *Roper* folyót, nem messze azon helytől, hol *Gregory* jutott vala el hozzája, midőn nyugati Ausztrália felől utazott azon vidékre. Onnan Stuart északnyugatészaki irányban folytatta útját. Sziklás és völgyes, azután hullámos felsíkon keresztül az *Adelaide* folyóhoz juta, melyet 1839-ben *Wickham* fedezett vala fel. Azon folyó völgyét pálmák, ausztráliai fenyűk, pandanus- és bambuszfák fedik, felső medre 80—100 lépés széles, torkolata felé mind szélesebb. A tengerpart közelében a folyó mellékein nagy posványok és források vannak, Stuart tehát, hogy azokat kikerülje, eltávozik a folyó partjaitól s keletibb irányban folytatta útját. „Kisérőim közöl, írja Stuart, csak kettőnek mutattam volt, hogy már oly közel járunk a tenger part-

jaihoz, mert kedves meglepetésben akartam őket részesíteni. Némi sziklákkal elbített földön haladtunk előre, hol a szálás erdő helyét bokrok foglalják el, jelentve a tenger közelségét. Csakhamar egy széles és hosszú füvel fedett völgylapályt értünk, ott a tenger morajlását hallottam már. A völgy túlsó oldalát sűrű bokorszegély borítja, jelölve a tengerpart határát. Áthaladván a völgyön, a hálózatosan összebonyolult bokroknak fordulánk. Lovainkat megállítván, rendelést adok, hogy utat vágjanak a cserjés bozótban keresztül. Magam néhány lépést előreteszek, s ott gyönyörködöm az Ind tenger vizeinek látásában a Van-Diemen-öbölnél! Egyik bajtársam előttem lovagolván, elkiáltja: „A tenger!” E szó annyira megzavarja a hátramaraadtakat, hogy meg sem értik, ő tehát újra meg újra kiáltja: „A tenger!” Végre megértik, s legott zajos örömkialtásokra fakadnak. Épen apály volt, a part lejtőjét lágy kékes iszap borította. Látván, hogy a lovakat nem lehet a part mentén elvezetni, meghagyám, hogy ott maradjanak, a hol vannak, s hogy a társaság fele jöjjön a partra, másik fele a lovaknál maradjon. Lábamat a tenger vizében áztattam s kezemet és képemet is megmostam, mint ezt a volt kormányzó-nak megígértem vala, ha a tengert szerencsésen elértem. Miután az egész társaság gyönyörködött vala a tenger szemléletében, visszamentünk a völgybe, hol nevemet egy nagy fa kérgébe metszették. Lobogómat csak az Adelaide torkolatánál akartam kitűzni. Azután a völgyet délkeleti irányban követvén, egy kis csermelyhez jutánk, hol szép legelők voltak. Lovaink kedvéért letelepedtünk. Így tehát az isteni gondviselés által képessé lettem, kiküldetésem főcélját elérni s egész társaságomat magammal idáig hozni, hogy tettemről tanúságot tegyen. És pedig a legszebb vidéken jutottam keresztül, a föld egészen a tengerpartig oly jó, a mint csak ember kívánhatja. A Newcastle-Watertől a tengerpartig a sok ló csak egy éjszaka nem kapott vizet. Ha e vidékeket gyaratok szállják meg, akkor azok a brit korona legszebb birtokai közé fognak tartozni, melyek minden művelési ágra alkalmasak. Mi felséges vidék volna az gyapottermesztésre!”

Stuart jul. 24-én érte el a tengerpartot; a völgy felől, melynek csermelyét Károly érnek (Charles-Creek) nevezte, nem nyomulhatott az Adelaide folyam torkolatához; a nagy posványok és erdősűrűségek gátolták. Tehát a Károly ér közelében egy ten-

geröbölnél, melyet Erzsébet öblének nevezett, tüzte fel egy nagy fán a brit lobogót, melyet Chambers neje végére készített vala, s melynek közepén az ő neve volt bímezve. Hurrah kiáltásokkal, Viktoria királynő és a walesi herczeg életetésével s kölcsönös szerencséltetésekkel ünnepelték a napot, t. i. jul. 25-két.

A környéken gyakran találtak a bennszülöttek nyomaira, gyakran füstoszlopok is szálltak fel köröskörül, azonban a feketék mindig illő távolságban maradtak.

Stuart és társai jul. végén indultak vissza felé. A mely úton jöttek vala, ugyanazon vissza is mentek. Nemis találtak akadályra, csak a bennszülöttek zaklatták őket. Rendesen csak távolról követék s azzal igyekeztek nekik ártani, hogy a fűvet és erdőt meggyújtogatták. Néha azonban bátran neki mentek s fegyvereiket forgatva rémitő zajt ütöttek. De egy lövés elég volt, őket futásra bírni. Stuart azonban aggasztó betegségbe esett. Szept. óta mind gyengébb lett, s okt. 25-kén már a nyeregben sem bírt ülni. Valami kólyát készítettek, melyet két egymásmellett menő ló hátán erősítettek meg; arra fektették Stuartot s így folytatták az utat. Okt. 27-kén erős vérköpés következtén csaknem meghala. Ekkor egy lovat vágata le, hogy társaságának fris húst, magának pedig levest készíttethessen, mert a sülytől oly sebes volt a szája, hogy húst már nem ehetett. Aug. 28-kán azt írta naplójába: „Auld nálam töltötte az északát, azt mondja, hogy leheletemnek már halottias szaga van. Mi szomorú változás történt velem azóta, hogy Adelaide várost elhagytam! jobb kezemet a szerencsétlen eset óta, mely elütéskor ért, alig használhatom, nap leszállta után épen semmitem látok, ha mindjárt a legszebb holdvilág van is, nappal is csak alig hogy látok valamit; tagjaim oly gyengék, hogy mások kénytelenek engemet tovább hordani, testem egy csontváz, erőm annyi sines mint egy gyermeknek!”

Mindazáltal Stuart az oktob. 29-kén volt válság után lassankint jobban lett, s a társaság decz. 10-kén a Stuart hegy melletti telepet éré el. Stuart azután előremenvén, Adelaidében nagy lelkesedéssel és örömmel fogadtaték. Állhatatosságának végre csakugyan sikerült a nagy tervet végrehajtani s Ausztráliát déli partjától északi partjáig bejárni. Mindazáltal nem ő volt az első, ki azt az utat megtette. Burke t illeti e tekintetben az elsőség.

Míg Dél-Ausztrália vagy Adelaide gyarmat felől új meg új

fölfedezési utazások történtek, melyek Ausztrália belsejét mind inkább föllepelték, addig Viktoria gyarmat közönyösnek mutatkozott. Ennek oka leginkább az volt, hogy Viktoria gyarmat területe észak, azaz Ausztrália belseje felől, Dél-Ausztrália és Új-Déli-Wales gyarmatok területei által van határolva. Azonban 1860-ban Viktoria gyarmaton is felkarolták a felfedezési ügyet; egyfelől a szomszéd gyarmat törekvéseinek sikere, másfelől pedig a baromtenyésztők kiterjeszkedési vágya okozta, hogy Melbourneben egy nagyszerű felfedezési utazást terveztek. A melbournei Királyi társulat (Royal Society) a vállalat vezérletére ajánlkozott, s a kormány és magánosok annyi pénzt adtak, mennyivel még egy utazó társulat sem rendelkezhetett Ausztráliában. Gyakrabban javasolták volt már, hogy a belföldi utazásokra a tevét kellene használni, mely nagyobb terhet bír s a szomjat is tovább állja meg, mint a ló. Csakugyan Indiából 28 tevét hoztattak; lábaikra bősarút, testeik betakarására vízálló takarókat gondoltak ki, hogy az ausztráliai föld és égalj mostohaságai ellen meg legyenek védve. A tervezett utazás vezérévé Burke-t választották; azon utasítást adák neki, hogy a Cooper folyó felől Ausztrália belsején keresztül a karpentáriai öbölígy nyomuljon elő. Második vezérül Landells-t, harmadik vezérül Ferguson-t neveztek ki. A tudományos kutatásokkal Willis csillagász és mérnök, dr. Beckler Ármín orvos és fűvész, s dr. Beckler Lajos természetbuvár és rajzoló voltak megbízva. A tevék gondozására három hindút fogadtak fel, s azon kívül még néhány szolgát is. A 28 tevéen kívül 25 lovat, s 18 hónapra való eleséget vittek magokkal. Az így fölkészült expeditio igen nehézkes volt s csak lassan haladhatott előre. Csakhamar vizsgálódások is támadtak köztük. Egy hindú már harmadnapra elvált a társaságtól, utóbb Burke Ferguson-t s két más úti társát küldé vissza. Midőn a Darling folyóhoz érkeztek Landells és Beckler is elvált.

Burke és társai 1860 aug. 20-án hagyák el Melbournet, csak két hét múlva érkezének a Murray folyóhoz, a Mitchell által felfedezett Hattyúdombnál. Szeptember alatt a Murrayt követvén a Darling torkolatáig mentek, azután ezen folyó partjain fölfelé a Menindie nevű helyig utazának. Itt Burke hat embert Wright vezérlete alatt a súlyosabb podgyászszal, 10 tevével és 3 lóval hátrahagyott, maga pedig hét emberrel, 15 tevével és 16 lóval

októberben a Cooper vagy Barku folyó felé utazott, hogy ott lerakóhelyet készítsen s azután onnan útját Ausztrália belsejébe folytassa. Az 1860-iki tél keleti Ausztráliában nedves volt, hihetőleg azon körülménynek köszönheti Burke, hogy útjában elegendő vizet talált s az ottani nagy sivatagon keresztül minden baj nélkül a Cooper folyóhoz juthatott. Nov. 11-kén érte el partjait, azután a folyót 10 napig követvén, alkalmas helyen lerakta eleségének és készletének egy részét. Onnan azonban észak felé nem nyomulhatott elő, s az úgynevezett patkányok is, azaz kis zacskós állatok, melyek a Darling és Cooper közötti területen igen számosak, alkalmatlankodtak, azért még két napig tovább mentek s körülbelül azon helyen, hol Sturt 1845-ben érte el a Coopert, ütötték fel tanyájokat. Azután Burke ott hagyván Brahét három emberrel, hat tevével és tizenkét lóval, Wills, King és Gray kíséretében, hat tevével és egy lóval decz. 16-án elindula, hogy az Eyre folyónál vizsgálja meg a vidéket, melyen a karpentáriai öböl felé folytathatná útját. Míg ő azon előleges kénkövetéseket megtenné, azalatt a Menindiében hátrahagyott Wright-nak oda kellett volna érkeznie, 12 hétre való eleséget vitt magával.

Elútazta után Brahe körülsánczolta magát, hogy a bészülöttek ellen megvédehesse magát. Ezek csakugyan sokat zaklatták őt. A belföldiek tolvajlásaihoz és megtámadásaihoz csakhamar az Ausztrália belsejében oly veszélyes betegségek, a stily és verhas is járultak. Brahe és valamennyi társa többé kevésbé gyengélkedett, a tevéket is valami hőrbetegség szállta meg. Brahe 4 hónapnál tovább veszteglett ott, Burke csak nem tért vissza. Végre 1861 april 21. némi eleséget egy fa alatt elásván, melyre e szót: „dig“, azaz „áss“ metszette, visszafordult a Darling felé. Délkeletnek tartván a Bulla vagy Puria völgyébe jutott, hol véletlenül Wright-ra és társaira bukkant.

Midőn Burke Menindiéből fölkerekedett, meghagyá Wrightnak és társainak, hogy mentől előbb utána menjenek a Cooper folyóhoz. De Wright csak jan. végén indulhatott el, mivel a megszáritott hús, melyet Melbourneból magokkal vittek vala, elromlott, miért is az odáig hajtott birkákat volt kénytelen levágnani. Tehát egyik kísérőjét Melbournebe küldé, hogy onnan még 10 lovat és 150 juhott hozzon. Erre Menindiében várakozván, csak 1861 jan. 26-kán indult el. Mindjárt eleintén sok bajjal kellett küzdeudnie.

Útazása épen az ausztráliai nyár derekába esett, mikor a legnagyobb vízhiány van. Azért csak a legnagyobb vesződéssel érhetette el april elején a Bulla völgyét. Ott azután a súly is megszállta embereit, s a benszülöttek látván veszett helyzetét mind vakmerőbbek lettek. Becker német természetbuvár meghalálozott. Általában Wright és kísérői a legszomorúbb állapotban voltak, mikor Brahe őket megtalálá. Igy tehát Wright és Brahe arra tökélték el magokat hogy haza mennek. Máj. 1-jén kerekedtek fel, jun. 17-kén Minindiét érték el. Onnan Wright és Brahe még egy kirándulást tettek a Cooper folyónál való lerakóhelyhez, ott nyomát sem találván Burkének, Melbournebe mentek.

A nagy készülettel megindított útazás tehát egészen eredménytelennek látszott. Wright és Brahe jelentései nagy megütözést okoztak. Melbourneben sokan kárhoztatták Burket, s őt okolták az útazás szerencsétlen kimeneteléért és saját veszedelméért. Mert általánosan azt hitték, hogy Ausztrália belsejében veszett el, mint Leichhardt, s hogy csak zsémbes természete és ügyetlensége mindennek oka. Egy szóval a közvélemény Burke ellen fordult, Wright és Brahe felől pedig nagyon is kedvezőleg ítélt.

Azonban mindjárt az első hírre, melyet Melbourneben arról vettek, hogy Burke a Cooper vagy Barku folyó felől Ausztrália belsejébe nyomult, egy új expeditiót küldtek ki, hogy nyomait fölkeresse s utána menjen. Az expeditió vezére Howitt volt. Ez júliusban hagyá el Melbournet, s már októberben vevék első tudósítását, mely általános rémületet és bámulatot okozott. Burke végrehajtotta tervét, Ausztrália belsején keresztül elérte a karpentáriai tengeröblöt, onnan visszatért a Barku folyóhoz, s azután nyomorultán odaveszett két kísérőjével együtt! Howitt minden baj nélkül érte el Menindiét, azután azon területen át, hol Wright és társai víz és takarmány hiánya miatt csaknem elvesztek, gyorsan és szerencsésen a Poria vagy Bulla folyóhoz, valamint az odább északra levő Cooper vagy Barku folyóhoz is jutott. Szeptemberben érkezett oda; a benszülöttek mozdulatai mindjárt fölgerjeszték figyelmét. Köztük Burke egyik kísérőjét Kinget találta, ki egyedül maradt vala életben, s ki a benszülöttek gondoskodása mellett is már végkép el volt gyengülve. A haláltól ekkép megmentett King azután elvezeté Howittet azon helyre, hol Burke és

Wills holttesteinek feküdtek, Gray már a Barkunál halt vala meg. Howitt eltemetteté a szerencsétlen két utast s megajándékozta a benszülötteket, kik Kinggel oly nyájasan bántak s a halottakat sem fosztogatták vala; visszatért a Poriához, honnan egyik kísérlőjét, Brahét ezen első jelentésével Melbournebe küldé.

King elbeszéléséből tudjuk, hogy Burke a karpentáriai tengeröblöt szerencsésen elérte s onnan baj nélkül vissza is tért, úgy hogy 1861 ápril 21-én estvefelé érkezék a lerakóhelyre, hol Brahét remélte találni. De ez épen az nap reggel hagyta volt el azon helyet. Burke és emberei nagyon ki voltak merülve, eleséglők elfogyott, tevéikből még csak kettő volt meg. Azonban megtalálták a Brahe által elásott eleséglét, s így nemsokára fölszedték magokat. Wills és King most azt indítványozták, hogy azon az úton menjenek vissza, a melyen jöttek vala. Így talán utólérték volna Brahét s megmenekültek volna. De Burke rábeszélte őket, hogy kövessék inkább a Barkút s igyekezzenek a Gregory által fölfedezett úton Dél-Ausztrália baromtenyésztlő telepjeit elérni, a legközelebbi telep a Hopeless hegyen legfeljebb 150 angol mérföldre levén oda. — Nehány napi pihenés után csakugyan elindultak, az elásott eleségl helyén egy levelet hagyván. Fájdalom, Wright és Brahe nem vizsgálták meg a helyet, midőn elutazásuk előtt még egyszer meglátogatták.

Burke tehát a Barku völgyén lefelé utazott. Valami posványban az egyik teve elmerült, s minthogy nem bírták kiszabadítani, levágták s husából aunyit megszárlítottak, a mennyit lehetett, hogy eleséglők legyen. Megrakták a megmaradt tevét, s mindegyikök még 25 fontnyi terhet vett magára. Így folytatók az utat. A Barku folyó Torrens tavába szakad, de torkolatánál több ágra oszlik, melyek közül némelyek a homokban vesznek el. Burke elvétette a folyó föcsatornáját, s azon ág, melyet követett, csakhamar egészen száraz volt. Helyzete mind szomorúbbá lett. Tevéje már alig bírt mozogni. A benszülöttek azonban halat és nardulepényt¹⁾ adtak, a mennyit akartak. Végre az utolsó tevét is kénytelenek voltak levágni. Kiki 30 font húst, löszert stb. vett magához s így indultak dél felé. De borzasztó sivatagot ér-

¹⁾ A nardu kölesforma növény, melynek magvait a benszülöttek összezúzzák, s lepényfélét készítenek belőlük.

tek, melyen 4 napig egy csepp vizet sem találtak. Nagy nehezen ismét visszamentek a Barku völgyébe, hol nardút és vizet is találtak. Innen Burke az egyik társát Willst a lerakóhelyre küldte egy levéllel, melyben írja, hogy még mindig a völgyben tartózkodik. Wills úgy vélte, hogy 8 nap alatt megteszi az útát oda és vissza. Burke és társa elhagyott gunyhókra bukkantak, azokban vonultak meg. Nehány nap múlva benszülöttek jelentek meg, eleintén nyájasak voltak s halat fogtak az idegenek számára. De látván ügyefogyott állapotjukat, mind vakmerőbbekké lettek; egyetmást elloptak, s Burke végre kénytelen volt fegyveréhez nyulni. Wills csakugyan megjött, útjában igen nyájas benszülött népséggel találkozott, s miután egy gyuladás következtén a gunyhók, melyeket Burke és társa megszállt vala, majdnem minden poggyászukkal együtt a lángok martalékává lettek, azon népséget akarták fölkeresni. De nem találták többé ott, hol Wills találta vala. Végre oly vidékre érkeztek, hol nardú termett, melyből egy darabig élhettek. Azonban erejük mindinkább fogyott. Wills már nem volt képes mozdulni, Burke sem bírta többé a nardúmagot törni; csak Kingnek volt még annyi ereje, hogy nardút szedhetett és magját törhette. De látták, hogy ott nem maradhatnak. Tehát annyi a mennyi nardút, vizet és fát Wills számára hátrahagyván, Burke és King a völgyön fölfelé mentek a benszülöttek után. Wills nem bírván járni, magára maradt. Burke is már másnap nem volt képes járni, harmadnap reggel meghala. King azután visszament oda, hol Wills maradt vala, ennek is már csak holttestét találta. Végre elérte a benszülötteket, kik neki halat és nardút adtak. Ez volt tehát Burke és társának szomorú rége.

Howitt jelentései nagy benyomást tettek s egészen megváltoztatták a közvéleményt. Most Burke állhatatosságát magasztalták; ellenben Brahe és Wright minden oldalról gáncsokkal és szemrehányásokkal halmozották el, hogy ők okai Burke veszedelmének.

Burke és három társa a Cooper folyó felől nyugatra fordult az Eyre folyónak tartva; onnan azután a keleti hosszúság 140 foka táján utaztak északra s 1861. febr. 11-kén érték el a karpen-táriai öböl partját a Hinders folyónál. De magát a nyílt tengert nem láthatták, mint Burke világosan megjegyzi. Burke és Wills haláluk előtt elásták naplóik némi töredékeit, ezeket Howitt meg-

találta, s az utazás részleteit csak azokból ismerjük. Az igen hézagos és sovány naplótöredékekből kitetszik, hogy a Darling folyó északi oldalán egy sziklás és kopár alföld terjed el, melyhez a Stuart által felfedezett Közéző csatlakozik. A sivatag a Murray torkolatának keleti oldalán a tengerparttól kezdve északra körülbelül a déli szélesség 23-dik fokáig terjed, s rendszeren felette száraz és rideg. Odább északra más jellemű terület következik, sziklás domborok és homokos völgyek váltakoznak rajta, többnyire elég bővizű csermelyek szeldelik s gyepezők és erdőségek fedik. Kelet felé magasabb hegységek mutatkoznak. Még odább északra magasabbra emelkedik a föld s azután egy tetemes hegység következik, melyet *Standis hegységnek* neveznek, s melyen túl azután a karpentáriai öböl lapos partvidéke terül. Tehát a Stuart által fölfedezett nagy sivatagtól északra azon délkörök alatt is, melyek mentén Burke utazta meg Ausztrália belföldét, marhategyésztésre, sőt földművelésre is alkalmas területek vannak, épen úgy mint odább nyugatra, hol Stuart útja szegte Ausztrália belsejét.

Midőn annak hire, hogy Burke harmad magával Ausztrália belsejében maradt, s Wright, Brahe és társaik őt be nem várhatván visszatértek, az ausztráliai gyarmatokon elterjedt, azonnal Viktoria, Dél-Ausztrália és Királyné földje gyarmatok egymással vetekedve új meg új expeditiókat küldének ki, a szerencsétlenek fölkeresésére és megmentésére. A melbournei fölfedezési bizottság a már előbb elküldött Howitt után néhány emberrel új készletet és eleséget indított; azután Viktoria gőzöst a karpentáriai öbölbe küldé, hogy az Albert-folyam felől sajkákon a partokat vizsgálják meg. Továbbá Viktoria és Királyné földje gyarmatok egy hajót közösen küldtek ki a moretoni öbölből az Albert folyam torkolatához, hogy onnan a legénység egy része a szárazföldön egyenest délnek nyomuljon elő, s ha Burkének ott nem találja nyomait, Stuart útja felé forduljon. Egy melbournei hajótulajdonos, Orkney, a Hotham gőzessel Wyse kapitányt küldé ki szintén a karpentáriai öbölbe. Dél-Ausztrália gyarmat továbbá *Mac-Kinlay* a Cooper folyó vidékének megvizsgálására küldé. Végre Királyné földje gyarmatról *Walker* néhány benszültt kíséretében indult el a Viktoria folyó felé, hogy onnan a karpentáriai öbölbe kutassa ki a vidéket. Miként az északi sarkvidéken 1850 óta Franklin és

társai fölkeresésére és megmentésére minden oldalról indultak el, úgy Ausztráliában Burkét is mentek felkeresni, mielőtt t. i. Howitt tudósítását vették, mely szomorú sorsát világosította fel.

Mac-Kinlay útazásáról egy bő tudósítás jelent meg, melyből rövid vázlatot közlünk. Mac-Kinlay tevékkel, lovakkal, egy juhnyájjal indult el Adelaidéből s 1861 szept. 26-án érkezék a a gyarmat legészakibb baromtenyésztő telepére, melyet Manawaukaniának neveznek. Onnan Torrens taván ment keresztül, oly szárazon, hogy se balra se jobbra vizet nem látott; azután vizetlen térségeken és homoktorlatokon át a Buchanan tavához jutta, hol október 17-én első lerakóhelyét készítette. Emberei közül többen már gyengélkedtek, azért hosszabb ideig mulata ott, hol buja legelőket, sok vízi szárnyast és halat talált. Tanyájáról társasága egyes részeivel néhány kirándulást tévén a környéken, számos kotút és locsogót s terjedelmes legelőket fedezett föl. A vidéket sok benszülött fekete ember is népesítette, kik rendszeren barátságosak voltak. Mac-Kinlay úgy találta, hogy sokkal izmosabb és szebbtermetű emberek, mint azok, kiket eddigelé látott vala. Egyszer valamely benszülött egy fejszét csent el, s a tolvajt senkisésem akarta elárulni. Estve felé a tanyát környező feketék közül egy öreget pillanta meg, ki karján beteg fiát, 8—10 éves gyermekét tartotta. Megkönyörült rajta s kenyeret, húst meg téat ada a betegnek. Éjjel táján, mikor mindnyájan már aludtak Mac-Kinlay fölébreszteték egy benszülött által, ki egyedül bátorkodott a tanyára menni. Az aggastyán az éjjeli sötétséget használván, a földijeit által elcsent fejszét hozta meg. Másnap reggel egy baltát ajándékoza neki Mac-Kinlay, hogy becsületességét megjutalmazza.

Mac-Kinlay hírére vette, hogy Kadhi Baerri nevű tónál fehér emberek tartózkodnak. Oda menvén, két sírt talála holttetemekkel; más nyomok is mutatták, hogy europaiak jártak vala ottan. Mac-Kinlay tehát azt gondolta, hogy Burke maradványait fedezte föl, s hogy őt és kísérőit a feketék megölték. Később értesülvén arról, hogy Burke és Wills holttesteit a Cooper folyónál találták meg, azon gondolatra jutott, hogy talán a szerencsétlenül elveszett Leichhardt tetemei vannak ott eltemetve. Kadhi Baerri tavnál megtámadták a feketék által; ezek egy főnök által, kinek testén lövés sebek látszottak, vezéreltetvén, rendes támadást intéztek a fehérek ellen és csak ismételt lövésekre futottak szét.

Ezen kirándulásából visszatérvén, Mac-Kinlay embereinek egy részét a Fejértóhoz (Blanchewater) küldé eleségért, maga pedig az alatt, noha betegeskedett, ismételt kísérleteket tett egy járható ösvényt a Cooper folyó felé kikutatni. A forráság igen nagy volt, s a legyek és szúnyogok nagyon bántották úgy az embereket, mint a barmot. Benszülött kalauzokat vitt magával, de semmire sem lehetett velök; egy-két napig nála maradtak, azután megszöktek. Midőn emberei a szükséges eleséggel megjöttek, hírlapokat is hoztak, melyekből Burke és kísérői sorsát megtudá. Mindazáltal embereinek egy részével elmene a Cooper folyóhoz, s ott megnéze Burke és kísérője sírját.

Decz. 17-kén az egész társaság elhagyá a Buchanan tava melletti tanyát s a Muliondhurrana tavához mene, hol sok vízi szárnyast és buja fűvet talált. De a nap forrósága kiállhatlan volt, s árnyékot sehohsem találtak, azért tovább mentek, s a karácsoni ünnepet a Caunbungonanni tavánál töltötték. Ez igen szép kerek tó, átmérője 3 angol mfd, környékén igen buja növényzet, sok vízi szárnyas és egyéb vad van. Sok fekete ember is tartózkodik ott, s Mac-Kinlay úgy tartja, hogy azok Ausztrália legizmosabb benszülött népségei közé tartoznak. Folytatván útját, decz. 28-kán a társaság egy más nagy tóhoz juta, melynek neve Watti-Widuló. Ott Mac-Kinlay új lerakóhelyet készítettett s azalatt kelet felé tön egy kirándulást. Azon irányban kisebb nagyobb locsogókban és tavakban bővölködő vidéket fedezett fel, melyet túmerdek sok vízi madár és magas termetű benszülöttek népesítenek. A tavakban nagy és izletes halak, rákok, kagylók voltak. Odább keletre a vidék más jellemet öltött, szárazabb lett, s veres földű térségek kopár homokdombokkal váltakoztak. Mac-Kinlay a víz hiánya miatt kénytelen volt megfordulni, miután a keleti hosszúság 141-dik fokát érte vala el.

A forráság még mindig igen nagy volt, s eső nem állott be, jóllehet a felhők mindennap tornyosultak az égen. Csaknem mindnyájan gyengélkedtek, tehát a Watti-Widulo tavának környékén vesztegeltek. Végre febr. 7-én megeredvén az eső, lehetségessé tette az út folytatását. Mac-Kinlay északnyugati irányban nyomult elő; kömezőkön, agyagos síkságokon és hullámos homokdombokon keresztül a Tumathuganie nevű folyócskához jutott, hol Burke lovának vázát és nyergét találták. A felette tikkasztó levegő

az embereknek és barmoknak egyaránt ártott. Mac-Kinlay két legjobb igavonó ökre megdöglött, s ő maga is vérhasban szenvedett. Az eső következtén annyira megázott a föld, hogy a szekeret, melyet odáig magokkal vittek vala, ott kellett hagyni s a málhát az igás ökrökre rakni. Az említett folyó partján fölfelé haladtak néhány napig; a sok eső miatt a folyó mindinkább megdagadt, s azután oly hirtelen áradt ki, hogy a társaság majdnem a hullámokban veszett oda. Mindenestől egy kis domb tetejére kellett menekülnie, melyet a víz minden pillanatban látszott ellepni és elhordani. Csak a legnagyobb bajjal sikerült 5 láb mély vizen keresztül magasabb dombozatokra menekülniök. Leginkább a tevéknek köszönhatték, hogy eleségöket is szerencsésen megmentették. A magaslatokról egy végtelen beltengert láttak, melyből csak egyes dombtetők s a fák csúcsai állottak ki. Azon tenger nyugatra, északra és délkeletre terült. Csakhamar a legkülönbözőbb vizimadarak roppant sokasága lepté el a tengert, s a kiálló dombokat és magaslatokat hallatlan gyorsasággal virágos zöld lepel vonta be. Nyugat felé a roppant vizáradás miatt lehetetlen volt az utat folytatni, azért Mac-Kinlay a karpentáriai öbölnek fordult, remélvén, hogy ott a kormánytól kiküldött gőzöst találja majd, melyről a hazamenetelre szükséges eleséget vehetné. A nagy áradás miatt sok napig keleti irányban kellett utaznia, azután északnak fordulván, egy sok értől szeldelt gyönyörű vidékre juta, melyet buja forróövi növényzet, sok ismeretlen virág és cserje ékesített. Az utazás minden nevezetesb esemény nélkül folyt, csak a vizerek vetettek itt-ott némi akadályt, a mennyiben átkelésök néhol bajos volt. Május 6 kán Leichhardt folyóját érték el. Odáig mindenütt elég kedvező területeken mentek keresztül; gyakran kvarez dombokra bukkantak, melyek a tevéknek alkalmatlanok voltak. Úgy látszik, hogy azon kvarez-dombok aranytelepeket rejtenek magokban. A vidéken tartózkodó benszülöttek nem mutatkoztak, mésziről kerülgették a társaságot s jelenlétöket csak a száraz fű gyújtogatásával tanusították. A Leichhardt folyónál pálmákat, pandanusokat s egyéb forróövi növényeket találtak; egy helyütt a folyónak 60 láb magas vizesése van. A folyóban czápák és kardoshalak voltak; e körülményből azt következtetik az utazók, hogy a tenger már nincs messze. Alkalmas helyen tanyát ütven, Mac-Kinlay czirkálásokat tett a Leichhardt és

Albert folyók e torkolatai közötti vidéken, de magát a tengerpartját sehohsem érhettem el, mivel a tenger vize dagály idején az alacsony partvidéket egészen elöntötte.

Miután arról meggyőződött, hogy Viktoria gőzös nem tartózkodik többé azon partvidéken, Mac-Kinlay útazásának harmadik és legnehezebb szakaszára készülődött. Tudniillik az említett partvidékről Denison révébe, Királyné földje gyarmatra akart utazni. Emberei közül sokan betegeskedtek, valami láz bántotta őket; tevéi el voltak csigázva, s lábaik kisebesedtek. Mindazáltal Mac-Kinlay csüggedetlenül folytatá útját; eleintén keleti irányban haladt, gyér erdővel fedett s érvölgyekkel meg lagunákkal megszakasztott térségen. Alkalmas helyen a Binoe folyón átkelvén, utolsó ökrét vágatá le. A társaság összes eleségét most 230 font megszáritott hús tette, s ezzel kellett megtenni a fáradságos utat járva hegysegeken keresztül a Burdekin folyó felső részénél levő pásztorszállásokig. A térségeket csakhamar magas sziklatömbkelegek váltották fel, ledőlt s összevisszahányt fák, magas hegygerincek és ormok, mély völgyelegek nehezítették a menetet. Az igen bonyolódott, számtalan sziklás gerincezből és oromból álló hegység a karpentáriai öböl és déli oceán közötti vízválasztót teszi. Az elgyengült útasoknak egész hónapig kellett vesződniök, míg a hegységen átkeltek. Sok lovuk és egy tevéjük odaveszett, s ezen állatok húsával tengették életöket. A hegység lejtőin ugyan elég kengurú és vallabi tartózkodott, de a bensülöttek folytonos üldözései oly félénkekké tették azon állatokat, hogy útasaink alig ejthettek el belőlük csak egyet is.

Végre jul. 5-én elérték a Csendes oceánba szakadó Burdekin völgyét, s legott európaiak nyomaira is bukkantak. A folyó felső völgye igen keskeny, magas sziklafalak által van szegélyezve. Lejebb sok alligator tartózkodik benne, melyek embernek és lónak igen veszélyesek. Az egész társaság nagy örömmre gerjedt, midőn augusztus 2-án marbacsapásokat pillantának meg; csakhamar egy ökörsordához is jutottak. Ez Somers baromtenyésztő telepe volt a Bowen folyónál. Itt végre kiéhezett útasaink kenyérrel, marbahússal és burgonyával lakhattak jól; de nehányan meg is keserülték, komolyan megbetegedtek, meg nem emésztvén a régóta nélkülözött eledelt. Azon telepről Mac-Kinlay néhány emberével Denison révébe mene, onnan pedig Sidneybe

hajózek. Úti társaságának egy része Királyné földjén szegődött szolgálatba.

Burke után tehát Stuart és Mac-Kinlay útaztak keresztül az ausztráliai kontinensen, mindketten 1862-ben.

Feljebb említettük, hogy Viktoria és Királyné földje gyarmatok közös költségén Moreton öbléből küldtek ki egy hajót Albert folyó torkolatához, azon útasítással, hogy a legénység egy része onnan dél felé nyomuljon Ausztrália belsejébe. Azon expedíció vezére Landsborough volt. Ez északról délre utazott az ausztráliai kontinensen keresztül, t. i. a karpentáriai öböl felől a Darling folyót érte el. Útja odább keletre esik Stuart és Burke útjaitól, s a Barku vagy Viktoria folyótól kezdve Gregory Ágost 1858-diki útvonalához esatlakozik. Landsborough 1862 febr. 10-kén hagyá el Leichhardt folyóját s igen jól vizesített földön keresztül Flinders folyójához jutta. Azután szintén jól vizesített s buja gyepel fedett vidéken a folyó mellett fölfelé körülbelül a déli szélesség 20° 30'-ig ment; onnan csakhamar Bowen homoktorlatait (Downs) érte el. Ott is elegendő vizet talált. Onnan egy benszülött kalauz segítségével a déli szélesség 24° 37' alatt a Barku folyót érte el, mely a Viktoria és Cooper erek egyesüléséből támad. Azután a Warrego folyónak tartott. Sehohsem kellett a víz hiánya miatt szenvedni, lovai legfeljebb 16—18 óráig voltak egyszer víznélkül. A Warrego felől délkeletre akartak menni, de azon vidéket nem ismerték s vizet sem találtak ott, úgy hogy lovaik 72 óráig nem kaptak vizet. Tehát visszafordultak s a Warrego folyót követvén, Williams testvérek tanyáját érték, 1862 máj. 21-kén. A két Williams már évek óta foglalkozik Ausztrália belsejének kikutatásával, s a Warrego mellett telepedett le. Landsborough és társai a tanyán megpihenvén, a Darling folyónál levő Burke szállásnak tartottak, melyet junius elején érének el. Landsborough öt ember kíséretében tette meg útját, a karpentáriai öböltől kezdve a Darling folyóig mindenütt oly vidékeket talált, melyek elegendő takarmányt és vizet szolgáltatnak, s kivált Flinders folyó mellékeit s a Thomson folyó és karpentáriai öböl közötti területek termékenységét nem győzi dicsérni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy útvonala csakugyan alkalmas arra, hogy rajta a keleti és déli gyarmatok felől marha és juh hajtathassék az északi partvidékek felé.

Hosszas volna, ha mindazon felfedezési útazásokat el akarnók

írni, melyek 1860 óta Ausztráliában tétettek. De két utazást, melyek Ausztrália nyugati részét tárgyazák, meg kell még említenünk. Az egyiknek vezére Gregory Frank volt, öccse Gregory Ágostnak, ki 1856-ban a Viktoria folyó felé, 1858-ban pedig Moreton öble felől Torrens tó medenczéjéhez tett útjairól híresedett el. Gregory Frank Nyugat-Ausztrália kormányánál földmérnöki segéd volt s 1858-ban a Gascoyne folyó mellékeit kutatta ki. Onnan délkeletre menvén, a Murchison folyó mellékein nyomult elő, jóval tovább mint Austin 1854-ben. Azután a Murchison és Gascoyne folyók forrásainak vidékeit is megvizsgálta s az utóbbi folyót a tengerig követvén, Lyonsról nevezett mellékfolyóját is kikutatta. Jelentése szerint nyugati Ausztrália azon vidéke, mely a déli szélesség 24—27 s a keleti hosszúság 114 és 118 fokai között elterül, a tenger felé hajló sík; melynek keleti széle valami 1700 lábira emelkedik. A parttól befelé 100 angol mfldre a homokkő uralkodik, melynek területe egészben véve száraz és terméketlen. Beljebb mészkövek, gipsz, agyagos palák váltakoznak, melyek alatt talán kőszéntelepek vannak; még beljebb gránit és gnájsz uralkodik, helyenként kitérési kőzetek is mutatkoznak. Használható földterületek csak a Gascoyne torkolatánál, a Lyons folyónál, a Gascoyne felső folyásánál s a Murchison mellékein vannak.

Gregory Frank ezen úti jelentésének következtén a gyarmat már 1859-ben sürgette a kormánynál egy új expeditio kiküldését, 1860 aug. havában a londoni földirati társulat a brit kormányt hívá föl, hogy költséget ajánljon Nyugat-Ausztráliában teendő utazásra. Fölterjesztésében így nyilatkozik: „Kedvező idő állott be Ausztrália partvidékein a kutatások körét befejezni, s azon 6—700 angol mérföldnyi hézagot betölteni, mely Gregory Ágostnak a Viktoria folyónál s Gregory Franknak a nyugati parton tett útjai között még létezik. Gregory Ágost a Viktoria völgyében úgy találta, hogy ott a gyapotcserje vadon terem, nagyon hihető tehát, hogy azon völgy s Nyugat-Ausztrália gyarmat északi telepjei között nagy területek vannak, melyek a gyapottermesztésre alkalmasak.“ Gregory Frank akkor Londonban mulatott s késznek nyilatkozott az érintett vidék kikutatására. Az úti költség 4000 font sterlingre tétetett, s az angol kormány annak felét adta meg azon föltétellel, hogy a gyarmat a másik felét

teremtse ki. Ekkép a költség meglevén, a szükséges készülődésekhez fogtak, s Gregory Frank már 1861 april havában kezdé meg útazását. Dolphin hajón a Champion öbölből Miklós öblébe útazott, hol május 11-én érkezék meg. Onnan tették meg a szárazföldi utat. A hajó az öbölben maradt. Gregory május 24-én indult el s 8 ember kíséretében a Lyons folyónak tartott, hogy mostani útját a Gascoyne folyónál 1858-ban tett útjával egybekapcsolja. Miklós öbléből elsőben a part mentén délnyugatnak, azután a Fortescue folyó mellett felfelé délkeletnek tartott, hol egy alacsony hegységre talált, melyet Hamersley-ről nevezett. E hegységen átkelvén, délnyugati irányban folytatá útját s Ashburton folyón át csakugyan elérte a Lyons folyót. Visszatérvén Miklós révébe, keleti irányban egy nagyobb kirándulást tett s majdnem a keleti hosszúság 122-ik fokáig terjedő vidékeket vizsgálta meg, a déli szélesség 20 és 22 fokai között. Ott számos kisebb nagyobb folyót fedezett fel; az Oaker folyó völgyétől keletre és délkeletre azonban száraz homokterület van, melyen nem tudott keresztül vergődni, jóllehet túl rajta keletre nagy folyó lételet gyanította. Mindössze valami 440 földirati mérföldnyi utat tett a szárazon. Október 13-án szerencsésen visszaérkezett Miklós öblébe. Használható s földmivelésre alkalmas földet kivált a Hamersley hegység két oldalán, a Miklós öblétől keletre levő folyók mellékein, főleg a De-Greynél és Sherlocknál talált. Állítja, hogy azon földterületek mind a gabnatermesztésre mind a juhtenyésztésre, de kivált a gyapottermesztésre volnának alkalmasak. Azon vidékeken valamint a Lyons folyónál is a dohány is terem, s a benszülöttek gyűjtik és vágják, de a dohányzást nem ismerik még.

Gregory Frank tebát Ausztrália északnyugati partvidékeit leplezte fel s terjedelmes használható földeket talált, melyeket alkalmasint hamarabb fognak megszállni, mint a kontinens belsőjében Stuart által fölfedezett területeket. A másik útazás, melyről még szólni akarunk, a Nyugat-Ausztrália gyarmat területétől délkeletre eső vidékeket tárgyazza, s azért nevezetes, hogy a nyugati partoktól legmesszibbre terjed kelet felé. Azon útazást 1861-ben négy fiatal telepvényes, Dempster C. E., Dempster A., Clarkson B. és Harper C. hajtották végre saját költségökön. Egy benszülött szolgálával, 10 lóval s a legszüksége-

sebb eleséggel jul. 3-án indulának el Bucklandból, mely Avon melletti Northamtól északra esik; keleti irányban utazván, 8 nap mulva York, Howick és Beaufort grófságokon keresztül a Daring dombot érik el; onnan egy benszülött kalauz kíséretében északkeletnek tartottak, száraz, homokos területen. A Jeanie hegytől kezdve északibb irányban haladtak elő, s így csakhamar változatosabb vidékre jutottak. A Hardey hegy tetejéről kisebb nagyobb tavakat láttak, melyek nyugatról keletre sorakoznak egymáshoz, s melyeket egy északról délre csapó dombor szakaszt meg. A tavak közül csak néhány apró locsogókban volt édes víz, legtöbbször sós, s partjaikon és fenekökön is só volt. A dombor, melyet Georgina hegységnek neveztek, kitódulási közetekből áll. Azon vidék sok tekintetben hasonlít a körülbelül 30 mérfölddel odább délre levő Bremer hegység környékéhez, melyet 1848-ben Roe járt meg, s melyben szintén sok sós tó és kevés iható víz van. Roe ott öt napig hiában keresett iható vizet, s Dempsterék is két napig czirkáltak ide oda, mig nem a gránitból álló Harris hegytővéen egy forrást fedeztek fel. De a Bremer hegység környéke, Roe szerint, egy kiperzselt sós sivatag, ellenben a Georgina hegység környékén helyenként buja gyepezők vannak. A Dempster által felfedezett tavak messzire nyulnak el keletre és délkeletre, s közepett esnek az Austin által északnyugatra és Roe által délkeletre felfedezett tómedenczék között.

Dempsterék azután száraz és sovány földön keresztül északkeletészakra nyomultak elő s a szintén sós Hamersley tavakon keresztül a Kennedy dombozatot érték el, melynek környezetén ismét jobb legelőket találtak. Azon dombozat tetejéről észak és kelet felé igen szomorú vidékeket láttak, azért délkeletdélre fordultak s ott ismét sok sós tóra akadtak, melyek a Barlee hegysort környezik. E hegysoron túl a félig kiszáradt sós posványok és tavak messzire terjednek, de iható víz kevés helyütt van. Ezt keresve Dempsterék a keleti hosszúság 121 1/2 fokáig, a nagy Deboraháig jutottak, mely egész utazásuk legkeletibb pontja. Az egész térségen sós tavak, kopár homokterületek, erdőségek és sűrűségek váltakoznak, de gyepezők csak kevés helyen zöldel lenek. A szárazság, por, víz és takarmány hiánya s a nagy hideg is nagyon bántották az embereket és lovakat. Mindazáltal azon sivatag is meg van népesítve benszülöttekkel.

Dempsterék aug. 1-jén odahagyák a sóstavak vidékét s dél-nyugatra fordulván, a benszülöttek által oly helyre vezettettek, hol elegendő vizet és jó legelőt találtak. Azután délnyugati irányban folytatták útjokat s végre északkeletre fordulván, a Darening hegyet érték el, onnan pedig majdnem azon úton, melyen jöttek vala, hazamentek Bucklandba, hol aug. végén érkeztek meg. Az általuk megjárt vidékek nem kecsegtetők a megszállókra nézvé.

VII.

Ausztrália belseje tehát csaknem egészen fel van már leplezve. Nagyobb változatosságot találtak, mintsem gyanítottak vala. Mindenütt termékeny és használható földterületek kopár, száraz sivatagokkal váltakoznak. Miként a gyarmatok közelében sok vidéken, melyeket az első felfedezők hasznavehetlenek állítottak vala, most már ezer meg ezer szarvasmarha és birka legel, úgy kétségkívül a belső pusztákat is megszállják, majd a baromtenyésztők, a szegény benszülöttek mind inkább ki fognak szorulni vadászati tereikből s alkalmasint végkép elenyészendnek. E benszülöttekről akarunk még egyetmást közleni, de előbb Ausztrália sajátságos növényzetét és állatvilágát is meg kell említenünk.

Ausztrália északi részének forróövi, déli két harmadának mérsékelt éghajlata van. Amott csak nyáron, azaz novembertől aprilisig, emitt pedig télen, azaz marciustól szeptemberig szokott esni. Vannak azonban vidékek, a hol évekig sem esik. Az északi forróövi részeken majdnem olyan növényzet van, mint az indiai szigeteken; ott terem a pálma, majomkenyérfa, a rizs stb. A déli nagyobb résznek azonban egészen sajátságos növényzete van. A fák közül legközönségesebbek az eukalyptusok és akácok. Az előbbieket fehér, kék és veres mézgát izzadnak ki, azért a gyarmatosok rendszeren mézgafáknak nevezik; már több mint 100 fajuk ismeretes. Gyakran igen magasra és vastagra nőnek; nevezetes, hogy leveleiknek éle áll fölfelé, miértis kevés árnyékot vetnek. Az akácoknak is több mint 100 faja terem Ausztráliában. Az eukalyptusok és akácok tömegesen fordulnak elő s gyakran igen nagy területeket foglalnak el. A kazuarinok vagy vassfák ellenben többnyire csak szórványosan nőnek; igen sugár és levélnélküli fák. Egyéb fák: az ausztráliai czedrus,

melynek fája a mahagonihoz hasonlít; az úgynevezett fűfa (Xanthorrhoea); a téafa (leptospermum), harasztfa, stb. Azon és egyéb fák többnyire igen alkalmasak az építésre, asztalos munkákra s más czélokra; de a gyümölcsfák száma felette csekély. Csak holmi cseresnye és szilvafát említenek, de a cseresnyefa gyümölcse izetlen s magja nem belül van, hanem kívül.

Egészben véve az ausztráliai növényzetben három külön tájképi jellemet lehet megkülönböztetni, t. i. a gyepezők, cserjések és erdők jellemeit. A gyepezők leginkább hasonlítanak az európai rétségekhez, az egyes fűféle növények is európai füvekre emlékeztetnek, helyenként folytonos tömött pázsitot alkotnak, gyakran azonban a pázsit meg van szakadozva, s a csomókban termő fű csak egyes foltokkal fedi be a földet, közöttük pedig homokos vagy agyagos veres színű puszta helyek vannak. Néhol a fű ember magasságra nő, másutt pedig silány és rövid. A gyepezőkön gyakran egyes eukalyptusok és ákácok nőnek, és pedig néha rendes távolságokban, mintha emberek park módjára ültették volna. Helyenkint kazuarinok is mutatkoznak, melyek barnazöld koronái tavasszal nagyon elütnek az eleven zöld pázsittól.

Ausztrália legsajátságosabb növényzeti idoma a cserjés vagy haraszt (scrub), melyet a legkülönbözőbb cserjék, bokrok és apró fák alkotnak. Sokféle virág terem a cserjés helyeken, de gyakran egyetlen fűszálat sem találni az ágas bogas és tüskés cserjék között és alatt. Többnyire a cserjék igen nagy területeket foglalnak el s gyakran áthathatlan bozótos sűrűséget képeznek; néhol tetemes magasságra nőnek, sovány homokos földeken pedig embernyi magasságot sem érnek. A cserjés vidékek általán véve kellemtelen benyomást tesznek. Hangaféle lombozat vagy függőlegesen álló levelek veszik körül a moh módjára egymással összenőtt, golyó alakú cserjéket, vagy alig fedik el a hosszú kopasz vesszőket, melyek a csúnya ágas bogas bokrokból kinyúlnak. A lombozat színe túlnyomólag kékeszöld; de a rhagodia bokornak fehér, más bokroknak barnaveres leveleik vannak.

Az ausztráliai erdők is különös benyomást tesznek európai utazóra. Említettük már, hogy igen kevés azon fa, mely ehető gyümölcsöt terem, s általában nagyon kevés az oly növény, mely embernek táplálásul szolgál. Még különösebb az, hogy a legtöbb fa s más növény levelei nem vízszintesen állanak, mint a mi nö-

vényeinknél hanem függőlegesen, azaz úgy, hogy a levelek éle vagy széle a föld felé van fordítva, s ennél fogva a fák kevés árnyékot vetnek s galyaik nagyrészt többé kevésbé egyenest felnyúlnak szétágazás nélkül. Fakószínű lombozatát kevés fa hullatja le ugyan, a helyett legtöbbje törzsének kérgét veti le időről időre. Mintha az egész erdő fölperzseltetett vagy elhervadt volna, úgy fityegnek és lógnak a lehámlott kéregdarabok és foszlányok.

Eredeti állataira nézve még inkább különbözik Ausztrália a többi földrészeketől. Általában véve kevés emlős állat van, gyakran sok mérföldnyi területen egy sem mutatkozik. Az emlősök többnyire zacskósok; ezek közül legnevezetesebb a kengurú vagy ugrány (Halmaturus), melynek farka és hátulsó lába igen hosszú, első lába ellenben aránylag nagyon rövid. Egyik kisebb faját cserje-ugránynak vagy vallabátnak nevezik. Fűcsák továbbá a repülő evet- és rókaféle állatok, a sokféle rovarévó és húsevő zacskósok, de legkülönösebb a csörönd vagy kacsaszájú emlős állat. A dingo nevű vad kutya faj Ausztrália legveszedelmesebb ragadozó állata. A madarak közül legnevezetesebbek: a struczféle emu, azután a szép tollazatú lantmadár, a sokféle papagáj és kakadu, némely tyúkféle madarak, a fekete hattyú. A tavakat és tengerpartokat sok vízi madár népesíti. A tengerben sokféle hal, teknősbéka, kagyló található, de a belföldi tavakban és folyókban kevés a hal, mert többnyire időszakosak, a száraz évszakban egészen elapadnak s a homokban vesznek el, mielőtt a tengerbe szakadnak.

Ausztrália eredeti lakosait a papuák közé számítják; bőrük színe sötétbarna, csaknem fekete; hajuk fekete, néha göndör, de nem gyapjas; homlokuk alsó része a szemgödör fölött nagyon kiáll és domború, de a felső rész hátradől s többnyire be van nőve; járomcsontjuk keveset kiálló, orruk vaskos, szájuk nagyocska és széles, ajkuk is vastag, de nem gambás mint a négereké, fogaik általában szépek és erősek. Szemök kicsiny, mélyen ülő, fekete, tüzes; testök egészben véve jól termett, de karjaik s még inkább lábaik vékonyak és soványok. Kivált a nők a nyomor és rütség példányai, többnyire elsatnyúlt, kiaszott teremtmények. Általában a szegény ausztrálieiak az emberiség legnyomorultabb családját teszik. A földművelést nem ismervén, abból kénytelenek életüket tengetni, a mit a természet maga nem igen bőven nyújt

nekik. A vadászat s a partvidékeken a halászat által keresik meg az életrevalókat. Megesznek mindent, a mi csak ehető, gyökereket, pálmakelt, csemeteleveleket, mindenféle állatot, kigyót, gyíkot, békát, hangyatojást, hernyót, pókot, mindenféle férget. Állítólag emberhússal is élnek, de talán csak rendkívüli esetekben. Gyakran kell koplalniok, s hogy az éhség fájdalmait eltompítsák, bőrvvel gyomrukat szoritják össze. Természetes, hogy azon vidéken, hol kevés táplálékot találnak, igen gyenge testűek és kis termetűek, de a hol jobban táplálkozhatnak, ott erősebbek, izmosabbak, bátrabbak és harcziásabbak. Kis nemzetségekre és népségekre szakadnak s nagy területeken vannak elszéledve. Ritkán találtak együtt egy-kétszáz lélekből álló népséget. Már életök fentartása végett egyik helyről a másikra kénytelenek költözködni, barangolásaikon itt-ott gunyhókat (wigwam) raknak, melyek a legkezdetlegesebb emberi lakások. Többnyire hosszú füből, nád-ból, kéregből és fagalyakból építik; előrészők egészen nyílt, hátsó részők a földre hajlik. Ha egy csészét felfordítunk s közepén kettéhasítva képzelünk magunknak, akkor a félcésze egy ily gunyhó kis mintaképe. Magassága elől legfeljebb 3 láb, benne tehát 2—3 ember csak tuskőncz módjára összegörnyedve fér el. S ily gunyhóban vonulnak meg a férfiak, nők és gyermekek, télen nyáron, esőben és szélvészkor. Mikor hideg van, tüzet raknak a gunyhó előtt, s a kengurú bőrébe takaróznak. Gyakran efféle gunyhót sem raknak, s hideg időben csak gödröt ásnak, ebben tüzet raknak hogy a föld megmelegedjék, s azután beléje feküsznek.

Az európai gyarmatok környékein kengurú bőrt viselnek, mint köpenyt, a férfiak azon kívül még bőrvet is kötnek fel. Vadászaton, nyáron s általában a forró vidékeken többnyire egészen meztelenek. Mindazáltal a cizfrázkodást ők is ösmerik. Sokan orruk porcogójában egy csontot vagy darabka fát viselnek. Brown e szerint ez a kitüntetés jele. Mikor valamely népség más népséggel fontos ügyben egyezkedni akar, követet küld, és pedig fiatal legényt. A kiszemelt követ orrának porcogóját épen az orrlukakon át egy megtüzesített kenguru-csonttal keresztül fűrják, s azután benne hagyják a csontot. A követ a rajta véghezvitt műtéttel után azonnal útra kel egy két rokona vagy barátja kíséretében. Mig sebe nincs begyógyulva, addig személye sérthetetlen, s min-

denütt ápoltatásban részesül. Egyik népség által a másikhoz kísértetik, míg nem rendeltetése helyére jut. Míg követségében eljár, addig sebe begyógyul, de a csontot azután is viseli, vagy más hasonló ékességet dug orrába. A férfiak továbbá össze marcangolják mellüket, vállaikat vagy karjokat, hogy hosszú daganatok és sebhelyek támadjanak, s ezt is ékességnek tartják. Ruházatuk a legegyszerűbb levén, a hiúság divatját csak úgy érvényesíthetik, hogy testüket holmi festékekkel bemázolják, s hajukat felezifrázzák. Hajukat veres parvával és zsirral kenik be vastagon; némelyek sok apró, fényes, veres fürtökké osztják, mások kötelekkel tekerik körül, s azután egy tömeg zsiros agyagot kennek rá, fejök tetejére még emu vagy kakadú tollakból való forgót, nagy kutyafarkot tűznek; néha virágkoszorút is tesznek fejökbe. Gyakran a hajfürtök végeihez agyaggömböket ragasztanak, melyek minden mozdulatnál csörömpölnek. Legnagyobb díszöket a hosszú szakállban találják.

A nők rövid hajat viselnek, a kengurú-bőrön kívül hátukhoz még egy bőrszak van kötve, melyben a csecsemőt egyéb holmival együtt hordják. Kezökben egy hosszú bot van, melylyel a gyökereket szokták kiásni. Minden házi munkát nekik kell végezniök; ők készítik a gunyhókat, a barangolásokon egy két gyermekén kívül még uraik fegyvereit is kell czipelniök, úgy hogy terhök alatt görnyedeznek. A soknejűség korlátlanul divatozik; a férfi annyi nőt vesz, mennyit eltartani, elkérni vagy elragadni tud. Házassági szertartásról szó sincs. Mihelyt a leány megszületik, oda ígérnek valamely férfinak, ha mindjárt ez idősebb volna is, mint a leány apja. A leány csak addig marad szüléinél, míg járni s élelmet keresni tud, azután leendő férjének adatik át, hogy nála serdüljön fel. De ez eljárás gyakran hosszadalmas, azért a férfi bármely szomszédja nejét ragadja el, ha szeret teheti. Okvetlenül szükséges, hogy az ausztráliai embernek több neje legyen, mert ezektől függ életének egész kényelme, s mert könnyen megeshetik, hogy egyik másik neje másnak birtokába kerül. Jóllehet a nők férjeiktől a legvadabb brutalitást kénytelenek szenvedni, s születésöktől halálukig csak nyomorban és nélkülözésben részesülnek, mégis a szeretet bennök is nyilatkozik. Elhalt gyermekeiket és férjeiket sokáig siratják, s fájdalomokban fejöket és képöket véresre marcangolják. Mikor a férfiak vesze-

kednek, mi nagyon gyakran szokott történni, nejeik egy darabig csak nézik a dolgot, azután talpra szöknek s a legnagyobb heveséggel részt vesznek a veszekedésben, sőt verekezésben is, férjeiket védelmezve.

Most lássuk, mikép siratja és temeti az ausztráliai ember elhalt rokonát. Ott a szálas erdőben négy-öt gunyhó van egymás mellett, vékony füstoszlopok mutatják a helyet. Az egyik gunyhóban egy kiaszott embert találunk, keze lába oly közel van szorítva a testhez, a mint csak lehet, hogy a szűk bőrköpeny betakarhassa. Körülte a haldoklónak nejei és gyermekei guggolnak, hallgatágtól várva a halál közeledését. Nehány más nő s egy két férfi is ott van; ez utóbbiak alusznak vagy dárdákat hegyesítik. Csend van, csak a haldokló görcsös hörgeése hallik. Végre ez is megszűnik. Alig hogy a haldokló lehellete eláll, a nők és gyermekek azonnal felkelnek s rettentő jajgatásra fakadnak. A nők megsebesítik fejüket és képöket, míg a vér egész képöket elborítja. A férfiak csak orrukat karmolják fel. Mindjárt ott helyben egy kerek gödröt ásna, s bele teszik a holttestet, bundájába burkolva s térdét az állához szorítva. Ily helyzetben oldalt fektetik a gödörbe s azután csak kevés földet hánynak rá. Fegyvereit a sírra tevén, s azon a helyen mely felé lába van, egy kis tüzet rakván, mindnyájan felkerekednek, a tanyát elhagyják s máshova költözködnek. Estvefelé a meghaltnak nejei és rokonai sebeiket mésszel és szénnel mázolják be, s így hagyják, míg nem meggyógyulnak.

Az ausztráliaiak fegyverei: hosszú hajtódárda, vamera, kilie vagy bumerang. A vamera egy két láb hosszú, közepén 4 hüvelyk széles s két végén hegyes kemény fadarab, melynek segítségével a dárdát lökik; gyakran kard vagy balta gyanánt is is használják. Legnevezetesebb fegyverök a bumerang vagy kilie. Ennek félhold alakja van, s egy természetileg görbe fagalyból készítik. Hossza vagy 15, szélessége vagy 2 hüvelyk. Ezt bámulandó ügyességgel hajtják, úgy hogy az a földről felpattan s magasra felrepülvén, ott esik le nagy sebességgel, a hová lökője célzott. A bumeranggal a madarakat röptökben ejtik el, felhajtják magasra, hogy felülről visszaesvén az elreptülő madarakat érje. Van még kőbaltájuk és buzogányféle fegyverök is.

Egyedüli multságuk valami táncz, melyben különösen a vadállatok ugrándozásait is utánozzák. E multságot korroberrinek nevezik.

A társodalmi és állami életnek legelső kezdetei sem mutatkoznak még az ausztráliai emberek között. Közigazgatásról vagy kormányról szó sincs náluk. Vallásuk sincs, csak valami homályos képzeletük van a jó és gonosz szellemekről, s némi hitregeféle mondákat is tudnak a föld teremtéséről.

Testi ügyességöket, mozgékonyságokat nem lehet kétségbe vonni; egyesek, kik az európaiak között mulattak, lelki képességöknek is mutatták jeleit. De az eddigi törekvések, melyek művelődésöket célozták, nem mutattak nagy sikert. Úgy látszik, hogy az angol faj nemis alkalmas arra, hogy egészen vad népségeket a civilizáció és műveltség áldásaiban részesítse; mindenütt, hol eredeti természeti vad népekkel érintkezésbe jutott, csak kipusztította őket. A gyarmatok területein lakozó ausztráliai népségek szemlétomást fogynak, egyes népségek már végkép kihaltak. Egész Ausztrália eredeti lakosait csak 30—40,000-re becsülik.

HUNFALVY JÁNOS.

K É T É P Ó S Z.

AESZTETIKAI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI TANÚLMÁNY. — HARMADIK
KÖZLEMÉNY.¹⁾

III. A S H A H - N A M E.

I. Épen kétszáz évvel előbb, mint a Nibelungének néhány százados lassú készülés után azon alakban megállapították, melyben reánk is átszállott, mi mint maga helyén kimutattuk a XIII. évszáz első tizedében, 1210 körül történt, kétszáz évvel—mondjuk—előbb, 1011-ben lőn, hogy messzi keleten, a szultánok városában, Gasninban, egy hetvenegy éves agg, mintegy százhúsz-ezer sorból álló s épen bevégzett költeménye alá im-e sorokat jegyzé:

„E könyvet ki szerzém: örök hír emel;
Betöltém a földet, nevem fényivel.
Kiben lélek él s hit: tudom hogy megért,
S magasztalva dicsér e hős énekért.
A szónak vetését ki dúsan vetém,
Halálom jövend bár, tovább élek én.“²⁾

¹⁾ A két első közleményt, melyek I. Bevezetést, II. A Nibelungének elemzését tartalmazzák, lásd e folyóirat XVI. köt. 233—290, és XVII. köt. 3—54 lapjain.

²⁾ E tanulmány folytán közlendő fordítási töredékeink közül csak e néhány sorban van az eredeti versmérték, a mutakarib:

0 — — | 0 — — | 0 — — | 0 —
megtartva. Alakhí fordításra e kísérleteknél nem törekedvén, jobbnak láttuk a könnyebb gördületű s nyelviünkön hangzatosb ötös v. hatodfeles jambusnál maradni.

A mű, melyről itt szólunk, a perzsa *Shah-Name*, — királyok könyve; a hetvenegy éves költő: *Abul Kászim Mansur*, vagy fejedelme által reáruházott s irodalmilag örökre megtartott nevén *Firdúzi*, azaz „a paradicsomi.“

Az olvasó nem fogja nekünk hibául róni fel, ha, mielőtt a terjedelmére s költői becsére nézve egyaránt roppant nagy mű ismertetésébe, illetőleg némi elemzésébe bocsátkoznánk, — a tollunk korra, mind téreleg oly távol eső költő életéből mondunk el némelyeket, különösen azokat, mik műve eredetére és történetére, a mellett egyszersmind a költő jellemzésére nézve előttünk multhatlanul elmondandóknak látszanak. Mert *Firdúzi* távoli sírja fölött közel ezer év súlya nyom bár, de neve dicsőségét ennyi idő nemcsak elmosni nem bírta, sőt az egykor csak nemzete előtt ismertet, az egész világon hirhedetté tevő. És Európában alig van irodalommal foglalkozó nemzet, mely kelet nagy költőjének ismertetésére, meghonosítására, valamit, — többet kevesbet — ne tett volna. Legkevesbet talán még mi, kelet népe. Valamicskét e nemzeti adósságból leróni, a lapok ezélja. Ámbár az ő nyelve s a miénk, ő árja s mi áltaiak levén, már a törzsek első szétágazásánál elvált, — de ki tagadhatná hogy költészetünk a keleti költészettel sok közös jellemvonást mutathat föl? S így ő rokonunk. Az egyetlen ő, kelet költői közt ki nyugat (Európa) árszái által is teljesen megérthető, — de mégis eléggé keleti arra, hogy csakugyan általunk legyen az egész nyugaton leginkább élvezhető. Költészetének belső és külső sajátossága s általában az ő egész szeleme és észjárása, feltűnő józanság s valódiság által különbözteti meg magát minden más keleti költőtől, kiknél bizonyos mámor, rajongás, túlhajtás csaknem kivételnélküli. S másfelől a concepció merészsége, a szerkezet, kivitel és részletek csaknem határtalan gazdagsága, az eszmék bősége által, minden — nemcsak modern — nyugati költőt, sőt belső valódiság s az emberi szellem mély és igaz fölfogásában is az egy *Shakspeare*n kívül valamennyit, szembetűnőleg felülmúlja. Így ő a kolossz, ki a *Rhodosi* tengeren állva, keletet és nyugatot tartja két lába alatt. Európa árszái, a nagy germán faj, mindíg testvérül, magáéul fogja fogadni, üdvözölni. S a kit kelet kép- és jelvdús költészete bájol, az még sem kételkedendik neki nyújtani a koszorút, s a *Shah-*

Náme nevét főlebb emlegetni egy Sheherezade, Sakoontala vagy a rózsás Hafiz nevénel.

Tanulmányunknak ennél fogva, úgy hiszszük, az összeállítás is kölcsönözend némi érdeket. Nem lehet, azt hiszszük, érdeknélküli látni, a rokon nemzeti szellem mit teremt a rideg északnyugaton a nagyszerű és egyöntetű Nibelung-énekben, s a dúsgazdag képzelmű keleten a „paradiesomi“ Shahnamében. És ha minket, a Nibelungének, Etelėje s Krimhildája — ez

„Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda“ által közvetlenül érdekel: nem kevésbé e nagy keleti alkotás, melyben ismerős vonásokra nem egyszer fogunk akadhatni.

II. ¹⁾ Abul-Kászim-Mansur a mi időszámlálásunk 940-dik évében vagy a körül született, vagy Jusban, Khorasán tartományban, vagy egy Shadab nevű kis falucskában Jushoz közel. Ifjúságáról alig maradt fenn egyéb adat annál, hogy gondos nevelésben kelle részesülni, azon időhez képest mert nem csak az arab, hanem a már ekkor kihalt s csupán irodalmilag az ösköltészet hagyományaiban élő p h e l w i nyelvet is megtanulta. Azért-e mert e hagyományok iránt érdeklődött s azokat ismerni, érteni, tán újratemeteni akarta? — vagy megfordítva e nyelvismerete vezette-e az ősök történelmének s költészetének gazdag forrásához? nehéz volna elhatározni, — de henye kérdés is. Annyi bizonyos, hogy midőn 28 éves korában megnősült, inkább mezei életet folytatott még, mely egyébiránt a szemlélődésre eléggé alkalmas vala, mintsem költői munkásságot s ez időben életének főczélja és minden dicsvágya egy esatorna-építés vala, melyet őseiről maradt esekély birtoka mellett (mert Dhikán-, az az földbirtokos nemből származott) a Chorasán tartományi vizek levezetésére megújítani, — mivel a régi már romladozott vala, — s cél- és nagyszerűbbé tenni óhajtott volna. Ez anyagias érdekű terv később is sokat nyugtala-

¹⁾ Mivel tanulmányunkhoz, magukon az elemzés alá vett műveken kívül tulajdonképi forrásaink nincsenek, idegen kütföket csak is az életrajzi vagy történeti adatok összeállításában követünk itt is, mint a Nibelungéneknél. Firdúzira nézve Görres „Heldenbuch“-jának s Shack „Heldensagen“-jének terjedelmes bevezetései szolgáltak vezérfonalul. Magát a költeményt annak belső ismerete s gondos tanulmányozás nyomán igyekszünk ismertetni.

nitotta még — s végre-is nagy műve tiszteletdíjából lón, halála után, tudtán kívül végrehajtvá.

Hihető azonban, hogy nemzete ősmundáinak összeszedésével, gondolatban legalább már ekkor foglalkozott; mert épen harmincz éves volt, midőn költő elődje Dakiki meghalván élevenebb vágy támadt beme, az egész perzsa király-mondakört költőileg földolgozni; — s harminczöt éves, midőn a nagy munkához valóban hozzá is kezdett.

Mily alakban élt már ekkor s ezelőtt is ez óriási mondakör, részint pehlvi nyelven írott hagyományokban, részint — s főleg — a nemzeti emlékezetben, azt Firdúzi után, ki az egészet rendezve s újra teremtve adja előnkbe, s kinek műve az irodalomból s a néptudalomból egyszerre kiszorítá minden elődeit, oly végetlen hatást gyakorolt a kedélyekre s az összes nemzeti szellemre: — ma már meg nem mondhatjuk. De hogy Firdúzi előtt sem volt az valami alaktalan tömeg, hanem a leggazdagabb s nagyjában legalább rendezett nemzeti hagyomány, mint bizonyost állíthatjuk. Oly mű mint Firdúziéi egyes költő agyában nem teremhet; rendezése s költői ruhába öltöztetése, ha anyagához legkevesbet sem kell vala is tenni, magában a legóriásibb feladatok egyike, melyeket valaha egy ember végzett. S különben is, tudjuk, a valódi épósz, a hagyományos nemzeti épósz, egész népnek több nemzedékeken, — tán évszázakon át készülő munkája. A valódi épósz hagyományok első szála mindig a nemzetalakulás azon ködös előkorában keresendő, melyről a későbbi nemzedék, mint istenek közvetlen alkotásáról szeret képzelődni; s az épószok első cselekvő személyei azon istenek, kik a nemzeti őskor hőseit nemzetették vagy birodalommal s néppel megajándékozták. E regei homályba elvesző őskortól kezdve, az összes nemzeti szellem folytonos működése által készül az épósz anyaga; Arany János szép és találó hasonlata szerint, mint a földalakulás vízőzöni korszakai után a folyamok által lassan hengerített s mind gömbölyübbé alakuló kövek, melyekből a szabálytalanul kiálló szögleteket lekoptatja, s az üregeket odaillő új rakódmányokkal tölti be az idő, és nemzeti szellem hatalmas folyama. A perzsa ősmunda, minden ismeretesek közt legnagyobb mérvű, részletekben leggazdagabb s benső összefüggésben is kittinő levén, nagyobb valószínűséggel tehetjük föl nála ugyanezen természetes alakulást mint bármely

másnál. Úgy kell lenni, azon különböző és csaknem számbavehetetlen tényezők, melyek az ősmondák gazdag képződésére s szerencsés megőrzésére befolyhatnak, legnagyobb mértékben voltak meg a perzsa ősmonda körül, minden mások felett. Mert semmi nemzet ily messze fölnyúló, oly biztos nemzeti tudalomra támaszkodó, oly roppant időkört magában foglaló s oly félbeszakadás nélküli folytonosságú hősmondát föl nem bír mutatni, mint ez. A görög hősmonda, — és pedig annak nem csak a homéri épószszá földolgozott részeit, hanem az egész félisteni s hősi mondavilágot, föl Theseusig, Kadmusig vagy Heraklesig, tekintve is, szegény s összefüggetlen, a perzsa hősmonda egy körré kerekülő világához képest. A germán hősmondát, a Nibelungéneket s annak előző tagjait, tanulmányunk előbbi részéből ismerjük, de az, há alkotásai szigorú tökélyére nézve minden más fölött áll, gazdagságra s nagymérvűsége nézve nem is versenyezhet a perzsával. Az északi ősmonda áll, e tekintetben, hozzá legközelebbi rangban; de hogy az is jóval mögötte, csak futó elemzés s összehasonlítás is kimutatná; mire azonban itt sem hely sem alkalom.

Ilyetén levén a perzsa király- s hősmondakör, azt Firdúzi előtt sokkal, bizonyos tekintetben készen levőnek kell föltennünk. Nemesak hogy annak minden főbb tagjai a mesélők száján s az egész nép tudalmában éltek; nemesak hogy a pehlvi nyelven írott emlékekben közülök sok — s kétségkívül a legfontosabbak vagy legterjedelmesebbek föntartattak és századokig őriztettek, sőt a perzsák vallásos könyveibe is részben fölvétetvén hitregei méltóságra emeltettek, — hanem mindezen túl, egyes alakító költőknek tárgyul szolgáltak, kik Firdúzi előtt már, az előttök levő anyagból kisebb nagyobb teremtő erővel, szerencsével s kitartással, époszi alkotásokat kíséreltek meg. Sőt csaknem bizonyosképp állíthatjuk, hogy azon dicsvágyteljes eszme mely Firdúzi nagy lelkét megmozdítá s melyet ő harminczhat évi szakadatlan munkával végre is hajtott, t. i. nem egyes — bármily kiváló részeket, hanem az egész ősmondát egy művé kidolgozni s költőileg megalakítani, — már ő előtte is foglalkoztatott vagy egyes költőket vagy egész költői-iskolákat s köröket. Az, kit főlebb mint Firdúzi közvetlen költő elődjét említünk, Dakiki, hozzá is fogott a rengeteg munkához. De alig volt ezer verspárja készen, midőn bele halt.

Nagylelkű perzsa sháhok, kiknek őseik s elődeik dicsősége szíven feküdt, udvari költőik által énekekbe iratták előbb csak a mondakör egyes tagjait; utóbb, különösen I. Mahmud, ki Gasnában székelt, s a mahomedán uralkodók közt első vett szultán nevet föl, komolyan foglalkozott az egész királykönyv költői összealkottatása tervével. Mint a tudósok, különösen a költők nagylelkű pártolója, mindazokkal érezteté kegyelmét, kiket az ősök emléke s a hagyományok költői lehellete hősénekre lelkesített; költők egész körét vonta udvarába; trónja körül minden este részt vett költői összejövedeleikben s verseny dallásaik közt majd hallgató majd bíró volt, sőt királyi nevét is kész volt közülnök egygyel, kit költőkirálynak nevezett megosztani. Ez idő szerint Anszari volt az. Őt szólította fel a szultán, hogy az ősi hagyományokat, miket azon kívül is nagy gonddal s áldozatkészséggel gyűjtetett, költőileg öltöztesse föl; de a költőkirály kételkedett hozzáfogni az erejét haladó munkához. A szultán még sem monda le tervéről. Egy homályos eredetű merv-i lakos, ki magát Neriman, Sam, és Saltól, a Rustem őseitől, a perzsa hősmonda e legkiválóbb alakjaitól állítá leszármazottnak, ezekről s Rustemről minden, családjában fenmaradt mondát följegyzett a szultán számára. A sassanidák egy utóda, Ader Bersin, ki egész életét a hagyományos mondák összegyűjtésében töltötte, szintén az udvar körébe vonatott; a szultán azon kívül az arab Ibn Mokaffa művét is lemásoltatta s udvarába hozatta, ki mindaddig a legnagyobb s leggazdagabb gyűjteményt szerkeszté a perzsa mondákból. Ennyi előmunkálat birtokában ismét csak kedvenczét Anszarit nógatta a szultán a nagy munkára; ki ura parancsa elől másképp már nem térhetve ki, maga helyett mást, ki a munkára több idővel rendelkezessék, ajánlott. E más — Abul Kászim Mansur volt, a mi költőnk; ki, mint' az őt személyesen is ismerő s tehetségét méltányolni képes Anszari kétségkívül értesülve volt, — ekkor már dolgozott is élete munkáján. Az udvarhoz hivatott, hova ő, előbb már próbált vala bemenetelt szerezni magának, de az udvari költők irigysége miatt mindeddig be nem juthatott. Most versenyre adá Mahmud a kezdendő munkát olyképp, hogy a versenyezni kívánó költők mindenike, saját választása szerint, a mondakör bármely tagját dolgozván ki, azt elébe terjeszthesse. A versenyzés megtörtént; Anszari, bölcsen kivonta belőle, pártoltjáért,

magát. Annál dühösben versenyeztek a többiek — de a szultán kedélyére úgy látszik egy sem tett kedvező hatást; csak Abul Kászim, ki a Rustem és Isfendiar-ról szóló epizóddal lépett föl, ragadta el urát annyira, hogy az őt mindjárt a Firdúzi névvel ruházta fel, udvara mellett csöndes háborítlan kerti lakhelyt rendelt számára s minden előmunkálatokat rendelkezése alá adván az egész Shah-Name költői kidolgozását reábizta, — rendelvén, hogy minden ezer verspárért, mihelyt az készen elébe terjesztetik, azonnal ezer arany thomán fiztessék ki a költőnek. A költő azonban, kinél már ekkor a nagy mű tetemes része készen is volt, bár a mondakör egyes tagjait énekenként fel-felolvasta a szultánnak, a díjt nem vette föl érettök, ohajtván hogy az egész a munka bevégeztével egy öszvegben fiztessék ki neki, hogy árán, — egy költői munkában töltött élet árán! — ösbirtokocskája mellett, a szülőföldre javára inkább mint magáéra szolgáló vízvezetékét létesíthesse.

Ötvenkilencz éves volt már Firdúzi midőn Gaszinba, a szultán udvarába költözött, mint a Shah-Namének most már hivatalos költője. Huszonnégyszáz év dolgozott már, saját lelke ösztönéből, a nagy művön ez előtt. Ettől fogva még tizenkét évig, éjjele napala ez óriási vállalaté volt. Az addig szegény, segélytelen költő, az udvarnál is szegény, csaknem segélytelen maradt. Díját végül, egy öszvegben utalványozván önmagának, csak az élet szükségével láttatott el, magányos semmi zaj által nem háborított munkája közben; de midőn a szultán kinstárnoka, Maimendi Stassan vezir, Firdúzi lelkesült védnöke, kegyvesztett lón, irigyei áskálódása ismét sok kedvetlen órát szerze az aggulva kétszeres szorgalommal s tárgyának teljes odadottsággal dolgozó költőnek, úgy hogy néha a mindennapi életszükségeken is hiányt szenvedett. A szultán, ki maga is öregbülve gyöngült, tudta is nem is annak állapotát ki az ő s királyi elődei öröklött dicsőségén dolgozott; a hízog irigyek igen föl tudták Firdúzi ellen használni azon körülményt hogy ő a shiriták felekezetéhez tartozott, mely Mahmud előtt nagy gyűlöletben álla. A sok[apró kellemetlenséghez egy nagy csapás is járult, midőn egyetlen, már 37 éves fiát, a már rég özvegy apa gondjai egyetlen földi tárgyát elveszté, kit egy szép s maig fenmaradt elégiában siratott meg.

De műve bevégeztétől őt semmi el nem vonhatta. S tizenkét

év múlva az udvarhoz jövelete után bevégzé a perzsa „királyok könyvét“ — e nagyszerű művet, mely páratlan belső jelességén kívül roppant terjedelme által is a költői világ méltó csodája.¹⁾ Méltán igényelhetette most nagy művének megígért anyagi jutalmát: a 60 ezer arany thománt is. De az ellene annyiszor áskálódott irigység most minden erejét összeszedte a gyöngye szultánnál, megrövidítésére. Elhitették az uralkodóval (vagy úgy is volt s csak Firdüzi magyarázta volt másképp) hogy egyszerűen thomán volt a verspárért ráérve; s a szultán 60 ezer ezüst thománt küldte a költőnek. Ez épen fürdőben ült, midőn — a szerinte csúfosan fősvény jutalom megérkezett. Két rabszolga görnyedt a pénzes zsákok terbe alatt Firdüzi, mérgében három részre osztá a tömeg ezüstöt; a két szolgának egy-egy részt adott belőle, borralónak; a harmadikért egy pohár sör t ivott a fürdősnél. Szultánján, kinck s őseinek dicsőítésére áldozta életét, harminczöt éves korától hetvenegyig, egy irtózatosszátirával boszulta magát. „Életem megérdemelt jutalmát megadni, — így végzé azt, — kincstárába nyúlt s egy pohár fukaa-val (sör) fizetett ki!“ De volt esze, hogy mikorra e szatira, mit egy meghittjénél tett le, a szultán kezébe kerül, ő már túllegyen birodalma határain.

Firdüzi soká élt még e történet után, sőt később midőn a fölingerelt szultán dühe csillapult s minden feledségbe ment, szülőföldére is visszatérhetett s elvonultan és szegényen élt Tusban, leánya s egy agg nővére társaságában ősi vagyonkája romjaiból. — Mahmud egy napon unatkozék; agg s beteges volt már. Daltoltatott magának valamit. Az ének szépsége meghatotta szívét: Rustem és Sohráb tragikus története volt. Ki írta ezt? kérdezte. Az, felelé az énekes fiu, kit. te egykor „a paradicsomi“-nak méltóztattál nevezni. E névre régelfeledt emlékek egész raja kelt a nagy szívben. A lecsillapult ingerültség fölött az elaltatott önvád nyert most diadalmat. S él-e még Firdüzi? kérdezé. Alig érté meg, hogy a több mint nyolczvan éves agg Tusban él s a kirá-

¹⁾ Mint már említők, több mint 120 ezer sorra terjed, hatvan-ezer rimmal (verspárokban). Összehasonlítás kedvéért megemlítjük hogy Vörösmarty minden epikai költeményei összesen mintegy 15 ezer sort tesznek; Arany Toldija, Daliás Idői (3 ének), Toldi estéje, Muránya, Buda halála, Nagy idai cigányai együttvéve mintegy 20 ezer sorra mehetnek.

lyok éneklője koldusok sorsának részese, tevék és lovak sokaságát parancsolá kincsek minden nemével megterheltetni s a költőhöz szállíttatni a régi adósság s kamatai fejében. — Nem a Heine keserű humora, ki ez egész történetet egy szép románczban adja elő, hanem a sors még keserűbb iróniája rendezte úgy: hogy midőn a kincshozó menet Tus egyik kapuján a tevék és lovak hosszú sorával bevonúlt, ugyanakkor egy másik menet vonúlt ki a másik kapun, — az mely Abul Kászim Mansurt, ki Firdüzi név alatt az örökkévaló hir birodalmába lépe át, sirjába kísérte! Nővére s leánya nem fogadták el a szultán ajándokát, — „nem levén kegyelmére szükségök“ — de a nagy értéken azon vízvezeték építették ki, mely a szegény Firdüzinak költői magas álmai közt rögeszméjévé vált vala.

A Shah-Namé-t pedig sem ezüst sem arany thománokkal nem lehetett megfizetni s nem is fizették meg; de mi nem mondjuk azért hogy Firdüzi hiában vagy ingyen dolgozott s az ő jutalma meg nem volna. Az örök dicsőség az övé, minden más társai fölött; mert míg Homérnek nem csak születéséről hét város veteledett, de ma az sem bizonyos élt-e valaha ily nevű egyén; míg a nibelungi ének költőjét az emlék megnevezni nem bírja s a Kalevala egy jelentőség nélkülivé törpülő, egységre s önálló létre emelkedni nem bíró népé, mely azt ma már alig bírja becsülni kellőleg, — Firdüzi egyénisége, művének tulajdon joga, élete sőt sirja helye is ¹⁾ bizonyos, elvitathatlan; neve pedig, mely szép sejtellemmel már éltében a paradicsomé volt, holta után az örökkévalóságé.

III. Hogy Firdusi Shah-Nameja körül ugyanazon részletesen elemző s az egész művön kezdettől végig átmenő ismertetési eljárást követhessük, melyet a Nibelungéneknél követtünk: legalább tizannyi térrel kellene rendelkezniünk mint a mennyit, e korlátolt terjedelmű s az ismeretek majd minden ágából annyi érdekes tárgyra kiterjeszkedő folyóiratban igénybe vehetünk.

Külső terjedelmét már említettük. Az általa felölelt tárgyak nagyságát s belső gazdagságát, egysége mellett is sokféle

¹⁾ Ritter nagy „Erdkunde“ ja III. kötetében írja, hogy Firdüzi sirhelye, e kis kupola-szerű építmény tarka téglából, ma is látható még Tusban.

elágazását csak nagyjában érintentünk elég lesz, hogy az olvasó meggyőződjk, mily nehéz lesz még azon eleminek látszó feladatot is sikerre vezetni, mit ezúttal magunk elébe kitűzünk: annyi átnézetet szerezni s nyújtani, hogy magunkat, olvasóinkkal, biztosan tájékozthassuk a Shah-Name első tekintetre tömkelegnek látszó végetlenében.

A perzsa nép, mint közép Ázsia ősnépeinek egyike, az istenekig viszi föl eredetét, az idők folyamának első forrásaihoz. Hagyományai, melyekben az emlékezések naiv képzelmenyekkel keverednek, évezredekre nyúlnak föl az első társadalmi szervezkedések kora előttre még — s viszont évezredek tárgyalnak történelmi részletességgel s biztossággal, mielőtt csak a valódi történelmi korszakba benyúlnának. E bizton megalapítható történelmi korszak reájok nézve azon királyokkal kezdődik, kiket a régi görög történetírók ismernek már s kiknek a világtörténelem az ótestamentomi följegyzésekkel magát öszhangba hozni igyekezvén, részint ezek alapján is kisebb nagyobb biztossággal megállapítja neveik- s tetteik emlékeztét. Körülbelöl Cyrust mondhatjuk elsőnek közöttük, kit immár elfogadhatunk történelmi személynek, s a tőle Nagy Sándor hódító hadjárataig közbeneső időszakot, a perzsa történelem első korszakának.

E történelmi korszak Firdüzi roppant művét két főrészsre osztja, terjedelemben csaknem egyenlőkre, költői érdemet (s tegyük hozzá: érdekességet) tekintve azonban igen egyenlőtlenekre. Az első főrész, mely a félisteni előkort s a mondadús hőskort tárgyalja, végetlenül felülmúlja becsben a másodikat, mely a történelmi kort igyekszik költőileg alakítani. E becsbéli különbség a két rész közt, a dolog természetében fekszik. A történelmi tények hosszú sora s századokra terjedő egymásutánja azon benső költői egységgel nem bírhat s műalkotássá ki nem kerekedhetik, mint a bár ezredekre kiterjedhető mondakör, melyet a nemzeti szellem szabadon alakíthat, rendezhet, kerekíthet, — s tényleg teszi is mindezt vele. A morda, nem történt, csak eszmében vagy jelvileg létező dolgokat is történetkévé bélyegezhet, annál inkább teheti azt, hogy valódi vagy képzelt tényeit, saját ösztöne szerint rendezze, hozzá összefüggésbe s alapítsa meg, inkább vagy kevésbé önkényes, csakhogy természetes fölvételekben. Teheti, hogy századok által elválasztott történeteket összehozzon s egymás mellé

vagy mint okot és következtetést közvetlen egymás után helyezzen; és viszont hogy valamely elhatározó tett rövid tartamát, ha tetszik századokra nyújtsa ki. Különösen kiválasztott hősei életét szokta így kinyújtani, kiket mint a szent könyv s minden őshagyomány teszi—sok századokig tart életben, vagy azért hogy századokra terjedő hatásukat jelezze s nagy tetteikre elég időt adjon, — vagy inkább azért mivel egyes hősök neve alatt egész korszakokat foglal egybe, melyeknek azok mintegy collectiv nevekül szolgálnak csupán, mint az özönvíz előtti szent hagyományokban a tiz patriárcha annyi nemzedéket, ágat vagy korszakot jelöl. — Mindezt a történelmi korszak tiltja, sőt lehetetlenné is teszi, tényekre támaszkodó emlékezései s följegyzései által.

Firdúzi, a történelmi korszakot megelőző időből egy századokon át készült és alakított óriási mondavilágot talált, mely az ő költői igényét melylyel anyagához fordul a művész, kielégíthette vagy szabadságot adott neki további alakításokra s különösen a rendezés és részletek körül képzeletének önálló alkalmazására. A gazdagság, melylyel e mondavilág birt, inkább elijeszthette volna a szabad elbánásra elég bátorsággal nem bírót, mintsem nyugózhette volna a szűk vagy szegény anyaggal szemben ellankadó képzeletűt vagy teremteni nem képest; valamint az oceán közepén nem attól van ok félni hogy zátonyon elül vagy szűk partok által korlátoztatik az úszni akaró, hanem attól hogy elmerül a végtelen árban a nyugpont nélkül kifáradó. Firdúzit egyik félelem sem bánthatta e mondavilágban: sem tárgy-, sem erő-szegénység. A történelmi időben máskép látjuk őt mozogni. Ereje igen túlárado s képzelme igen gazdag, a tárgy általi szükséges megkötöttséghez; feltaláló ereje, társulva a történelem iránt viseltető tiszteletével, csodálatos, kalandos dolgokat párosít rideg tényekkel. Azonkívül egy más, nem kisebb nehézség is bántja: a történelem sok nevet és tényt, mint fontosat jegyez föl, miket a költő fel nem használhat. Ezek miatt a költői műben vagy prózai sekélynek, vagy történelmi hézagoknak kell támadni. S Firdúzi inkább a történelem ellen akarván hibázni, mint a művészet ellen nyílt szentségtörést követni el: előadása majd költőileg áradó a történelem fölhasználható tényei körül, — hol ilyeneket nem talál — hézagos, midőn századokon ugrik át s elveti minden emlékeiket. — E dualismus a mondai részben sehol nem látszik, a költő lelke, képze-

lete s alakításai, a hagyományyal tökéletesen egybe olvadnak; azért az alkotás és hangulat egyöntetősége s a hatás egynemősége sehol sines megzavarva. Ha Firdúzi, e részszel föladatát bevégezettnek tekinthette s itt megállhatott volna: tökéletesb művet alkot s hagy vala az utóvilágnak. De ő szultánjának dolgozott, az pedig, őseit kereste a királykönyvben. Mi azonban tehetjük, hogy épószát bevégezettnek tekintsük azon részszel, mely nemcsak magában egész, de egyedül a valódi épósz is benne. Görres, ki „Das Heldenbuch von Iran“ czimű kétkötetes nagy művében első tette a német közönség s egész nyugat előtt hozzáfárlhatóvá a teljes Firdúzit, bár tulajdonképi fordítást sehol sem nyújt, de igen részletes prózai átdolgozásban, mely több mint kivonat, adja a mondai részt s különösen annak zömét, a félisteni mese-koron innen eső tulajdonképi hőskort; míg a második, történelmi részből, mely főleg a Nagy Sándor mondát és a Sassanidákat tárgyalja, csak igen szegény kivonatot ad, nem annyira élvezésére a műnek, mint inkább annak kimutatására, hogy belső összefüggés s eszmei egység hiányában, a legnagyobb alkotó elme műve is széthull. Schack, ki három kötetre menő s verspárt mindenütt verspárral visszaadó műfordításaiban, a roppant mondakör egyes tagjait veszi föl s adja vissza, a számszerint tizenkilencz elbeszélés közé (melyeknek hézagai némi rövid kivonatokkal igyekszik kitölteni) egyetlen egyet sem vesz föl a Shah-Name második részéből, sőt azt terjedelmes bevezetésében is csak egyetlen megemlítésre méltatja s azontúl egészen mellözi. ¹⁾ Részünkrol, nem sürgetvén ugyanezen érdekek, melyek Mahmud szultánt s érette Firdúzit magát is, — s kizárólag irodalomtörténeti és aesthetikai érdek által vezéreltetvén, a Shah-Naménak szintén csak első mondai része ismertetése mellett akarunk maradni, azt mint valódi épószat akarván a Nibelungének mellé, az épószí összes világirodalom talapzatára állítani.

S itt lesz helyén: magunkat a perzsa hős-mondák felesen a Shah-Name földrajzi terrenumán is tájékozni, mielőtt a benne fog-

¹⁾ Mohl (Le livre des Rois) ki először adja a teljes Shah-Namét francia prózai fordításban, — azon elsőbb füzeteiben legalább melyet másodkézből ittott használhattunk, még szintén csak az első, mondai, főrésznél van. Azonban, ha nem csalódunk, a másik résznek is teljes fordítását fogja adni.

lalt mondák időkorát, a mi már sokkal nehezebb kérdés, meghatározni próbálnók.

A Sbah-Name mondáinak színhelye Irán és Turán, Nyugat-közép-Ázsia e fennsíkos országai, különösen pedig Irán, mennyiben a másik a költemény legnagyobb — s tulajdonképi épósi — részében csak mint ellenséges föld szerepel, a főérdek kizárólag Iránhoz kötödvén. Nem hibázunk azért, ha Firdúzi költeményét, különösen annak keztlínek alatti főrészét, mint már mások is tették, egyszerűen „Az iráni épósznak“ nevezzük, mert ez volna annak valóban legjellemzőbb elnevezése.

A nemzetek ősmundái, mint azt a szentírási hagyományok példája is szembeszökőleg tanúsítja, ha nemzetség-fájukat az emberiség eredetéig fölvinni képesek, oly középpontot keresnek, melyből — míg a közbölesön kívül eső föld üres és néptelen — szétsugározva kiáradhasson a szaporodó faj, s mintán mindenfelé elterjedett, mindenfelé érintkezhessék a törzs a maga hajtásaival. A történet s a természeti viszonyok, ilyenül egyaránt középső Ázsia ama roppant fensikjét s annak nyugat felé lelejtő lankáit jelölik ki. A perzsa nép, mely a történelmi korszakban e központi helyen találja magát, kétszerte természetesen kötheti ide eredeteit. A mit azonban ma Iránnak neveznek (mert a Persia név csak Európában közkeletű s a magok által folyvást Iránnak nevezett ország egyik tartományától Persis- vagy Farsistán-tól veszi eredetét) a mai Iran, mondjuk, sokkal kisebb terjedelmű mint az egykori, a tulajdonképi. Ha képzeletben, mint óriási léghajón, a magasba emelkedhetnénk honnan egész Ázsiát megláthatnók, összefüggő roppant hegrendszerének tagolt erődeivel, e magas Iránt látnók az általa kétfelé, keletre és nyugatra osztott föld természetes uralkodójának. Túl rajta, keleten, hátulsó Ázsia roppant hegyeit a sinai, mongol és hindü fensikkokkal, mint áthatolhatlan rengeteg tartományt; innen rajta az armeniai lankát a Káspitenger s a Kaukáz felé; középen Iránt; mind három megannyi sziget gyanánt tűnnek szemünkbe, miutba úgy emelkedtek volna, roppant tömegekben ki a tengerből, előbb mint a közöttük levő völgyek horpadt nyereghátai. Az a sziget, melyet Iran alkot, két szomszédjához képest maga is mint egy széles nyereghát tűnik föl, mely az Araxestől keletre lassan lankulva a nobendani sós-pusztáig terjed, nyugat felé a Hirmend meredekével partosan mélyed alá Zareh

tájáig, míg délről a kermani puszta, Beludsisztan fensíkja, Kandahar, Gaszin, Kabul, — északról pedig Dsordsan és Tokharesztan kötik össze a hátulsó-ázsiai magaslattal.¹⁾

Eredetileg a nemzeti őshaza Turánt is magába foglalta. A később egymás ellen nemzeti gyűlölet intő háborúit folytató iráni és turáni két nép, az eredet ősmundáiban közös bölcsővel s egy vérrrel bir. A különszakadás ott történik, hol az épósz a fölistenmonda póláiból kibontakozik, tisztán emberi alapra lép s a tulajdonképi hősmundát látjuk kezdődni: s így az öntudatos állami létnek már legelső időszakában, a szigorúan történelmi kor előtt elgondolhatlan sok idővel. Turán, Irán ős testvére, tőle északra, azon nagy terjedelmű, de ma zárt államot nem képző ország, melyet majd szabad tatárországnak neveznek, ellentétben a sinai és török alatt való tatárfajokkal, majd (különösen az angolok) Turkestánnak, mint a török (turk) népfaj ős lakhelyét, majd Dsagatájnak, a hóditó Dsingiskán egyik fiáról ki ezt nyeré birtokul s nevét hagyománykép hagyá az itt nyüsgő népfajok legnépesbikére; majd végre Turánnak, mint az iráni nép mindig nevezte s ma is nevezi. Így tehát az eredeti s még oszlatlan Irán alatt, mely épószunk egész színhelye, együtt kell képzelni a mai Iránt, Turánt, s a kettőnek délkeleti összehajlása közé foglalt Kabult, Afganisztant, Beludsisztant, Előindiaig egy-, s a sinai birodalom hűbéres tartományaiig másfelől. E terjedelmes birodalom, mely Indiával együtt a magát Á r j á - n a k (=derék v. derekas) nevező néptörzs bölcsőhelye, tulajdonképi bölcsője egyszerűsmind a tűzimádásnak s azon dualistikus vallás-elnének, mely a fény és sötétség, a jó és gonosz, Ormuzd és Ahriman ellentéteségén alapul. S mint a római és a hellén: magán kívül minden más népet barbárnak bélyegze, úgy az iráni csak magát egyedül tartotta a Tűzisten, Ormuzd, a jó-, és fény-eln pártoltjának, s a gonosztól származottnak minden mást; ilyennek és pedig kiválsólag ilyennek a turáni népet is, mihelyt a közös törzs megoszlásával az tőle elszakadt. Attól fogva Turán a sötétség országa, s a turk nép, — melynek eredetét is hajlandó lön elfeledni vagy megtagadni, a gonosz fajzatai sőt megannyi di w, gonosz szellem,

¹⁾ G ö r r e s id. munk. Bevezetésében X—XIX. II.

előtte. Míg ellenben a turk (turáni) a jó-elv képviselőjének s a jó szellem védettjének tartja magát szintűgy mint amazok.

E ponton kezdődik a nagy összeütközés a két nemzet között; s ez — mint már mondva volt — az őseredet meseszerű előrészei után, tulajdonképi épószunknak kezdőpontja is. De mielőtt árjára vethetnők magunkat, vagy tömkelegébe tapogatózva megindulhatnánk, hogy az alap minden oldalról biztos legyen lábunk alatt, az idő kérdését kell még közelebbről szemügyre vennünk.

IV. A Shah-Name azon pontján, hol a mondakör bevégeződik s a történelmi korra van átmenet, bizonyos határozatlanság uralkodik, — mennyiben a két időszak egymásba átjátszik, az elsőnek utóhangja, hasonló a Nibelungének után a „Nibelung-Klage“-hoz, az utóbbiban zeng el, — másfelől mégis a történelmi kor kezdete hézagossnak látszik, mennyiben épen azon királyokat kiket a történetírás ide helyez s leginkább ismer és kiemel, itt nem találjuk. Cyrus és Darius (mint alább mindjárt vitatandjuk) a Shah-Nameban nem szerepelnek. E körülmény (ha ezt megállapitnunk sikerülend) fölötte nehezíti azon időkör szélvonalainak meghatározását, melynek keretében az iráni épósz (értve alatta mindig csak az első részt, a hősmondát) mozog. Ha azonban e hősmondakörben, valamely biztos történeti tényt találunk s annak idejét a monda többi adataihoz viszonyítva meghatározhatnók: célunknak elég volna téve.

Ily tény, s az egyetlen melynek történeti valósága épen nem, — csak időkora jöhet vitatás alá: a Zoroaster föllépése, ki a már előtte is, némely alapvonalaiiban legalább, közérvényű tűzimádást s, azzal összefüggő kettős elvi párz vallást tökéletesen kifejtette s reformálta. A perzsa nép e nagy prófétája költött személy nem lehet, csak azon kor iránt melyben élt, vannak a legellenkezőbb nézetek még. Már pedig a világtörténetre nézve nem kevésbé, mint az iráni épósz történelmi korára, fölötte érdekes volna annak biztos meghatározhatása.

Zoroaster vagy helyesebben mondva Zarathustra Firdüzi szerint *Z e r d u s h t*, a Shah-Name első felében, bár annak csaknem végén, jelenik meg *G u s h t a s p* király idejében. E név volt legközelebbi, talán egyetlen oka a *H y s t a s p e s* névhez való hasonlósága miatt, hogy némelyek által Zoroaster föllépte a valódi történelmi korba, és pedig Darius a Hystaspes fia idejébe

helyeztessék. A perzsáknak Hystaspes nevű királyok nem lévén, az ily nevű apától származott Dariust kelle e fölvételhez felhasználni. Úgyde Darius soha magát Hystaspesnek nem nevezte, hanem — a perzsa nyelv kiejtése szerint — Darjaveshnek; a Hystasp, Gustasp, Vistaspa nevek pedig, az iráni népek különböző nyelvjárásai szerint lóbirtokost, ménestartó embert jelentvén, ily név közönséges lehetett mint tulajdonnév is s azért éppen semmit sem bizonyít.

Görres, kit már említettünk, s ki az iráni épósz ismertetése, magyarázata s Európában meghonosítása körül tagadhatlan érdemekkel bír, nemcsak elfogadja e növhasonlatra alapított nézetet, hanem abból a Shah-Name királyainak egész sorát állítja össze. Szerinte Kaj-Kozru=Cyrus, Kaj Kavus=Kyaraxes. Sőt sokkal fölebb, Dsemsid király, ki első alkot társadalmat s az iráni épósznak úgyszólván előzményében, a félistenkorban szerepel s valódi mesés alak, nem más mint a méd Dejokes! holott e két király között csak annyi hasonlat van, hogy Dejokes a zavart államviszonyokat rendezte míg Dsemsid a társadalom felisteni alapítója vala; neveik látszó hasonlósága is elenyészik, ha mindkét nevet eredeti perzsás kiejtésére visszaviszszük, — mert míg Dsemsid első gyöke Dsem vagy Jim, Dejokes perzsául Dajakának mondatott valószínűleg. — A közelebb fölfedezett ékiratok is Görres fölfogása ellen szólnak, — mert a bennök megtalált királynévsor mely, közbe legyen mondva, Herodot feljegyzéseivel megegyez s azokat meglepőleg igazolja, — az egy Vistaszpa és Gushtasp nevek hasonlatán kívül merőben különbözik s egyetlen betűben sem egyez meg sem a Shah-Nameben sem a Zend-Avestában található királynévsorral; minek némelyek az által próbáltak ellensúlyozó okot adni, hogy egyik névsorban Darius Hystaspesnek a perzsa trónon ült király elődei, másokban (az ékiratokban) pedig saját vérszerinti ősei soroltnak elő, mely önkényes fölvételnek azonban semmi biztos alapja nincs; annyival kevésbé, mert mint imént érintök, Herodot az ékirati neveket, mint Darius perzsa trónelődeit sorolja elő. Szintoly kevés alapja lesz Görres ama, különben elég ügyesen föltalált s kivitt bizonyítékának is, mely szerint a Shah-Name beli Kaj-Kozru és a történeti Cyrus gyermekkori sorsát, nagyapja udvarából eltávolíttatását, rejtek-helyen növeltetését s oda ismét visszakerülését és a trónra jutását egy-

mással öszhangba hozni igyekszik; mert azon kívül hogy az elfogulatlan összevetésnél a két mese egymástól mind az indokokban, mind a legtöbb részletben eltérőnek bizonyul, — kelet udvaraiban, hol a zsarnoki önkény a család tagjai irányában is napi renden volt s a gyanu és a lázadástartó félelem legtöbbször épen a fiu és unoka ellen fordult, ily s hasonló történet bizonyosan nem állt épen magán az öreg Astyages udvarában s nem csak a kis Cyrust sújthatta.

S vajjon mi volna oka, hogy Herodot, ki Dariusról oly igen jól van értesülve s a perzsa történetben oly jártasnak látszik, oly nagyjelentőségű eseményről minő Zoroaster vallás-újítása, merőben hallgatna? Mi az oka, hogy mind azon görög írók, kik ez eseményről tudnak, azt részint sokkal régebbre, részint épen gondolhatlan messzi előkorba is helyezik? Pl. Plato Alcibiadesének scoliástája valamint Aristoteles is, Plato előtt 6000 évre teszik Zoroastert; Plutarkh, a trójai háború előtti ötödik évezredre; s a ki legutóbbra: a lydiai logograph Xantus is a legrégebb görög író, ki a pársz vallás-alapítóról általában emlékezik, 600 évvel Xerxes görög hadjárata előttre. Tegyük részünkről is ennyi ellenbizonyítékhoz még egyet, mit sehol fölhozva nem találtunk, mely bár magában teljesen döntő — megvalljuk — nem volna is, arra méltó hogy a többihez adassék. Bizonyítékunk az ó-testamentomból van véve, még pedig annak oly könyveiből, melyek kelte és authenticája minden kétség fölötti. Ezékiel, ki mint tudva van, a babiloni fogság részese volt, és így már Cyrus, annyival inkább Darius előtt élt és irt s profetiája éveit is a fogság kezdetétől számítja, ki a mellett látásai följegyzésének szabatossága által próféta társai közül kiválik, VIII. 16-ban így beszéli el a látott (s a szentirási kritika alapos fölvétele szerint, a szó valódi értelmében látott): „Bevive engem az Úr házának belső pitvarába, és ime az Úr temploma ajtaja mellett, a tornác és az oltár között, vala mintegy huszonöt férfi, kik háttal fordultak vala az Úr templomára és arczájok vala napkeletre és magokat meghajtván, imádkoznak vala, naptámadat felé, a Napnak.“ Mi ez egyéb, mint Zoroaster isteni tiszteletének, mely ekkor már oly erőben állt, hogy a zsidóknál is csaknem általános uralkodásra jutott, világos és szabatos leírása? — Azon lehető ellenvetésnek, hogy már Zoroaster előtt is

megvoltak a párz vallás és istenitisztelet s nevezetesen a napimádás ellemei, ellenmond Jeremiásnak, ki szintén a fogság előtt s kezdetén történeteket adja elő, XXXIX. részében foglalt előadása, melyben a zsidókat fogságra vivő babyloni király némely főembereit név szerint is előszámlálja, hol a főpapot, vagy főmagust ismételten s nyomatékkal Nergal Sarézernek nevezi, és pedig nem tulajdon-, hanem hivatali néven, mi a főpap hivatalnévének Zoroaster nevéől származtatását látszik mutatni.

Általában a Zendkönyvek tartalma, mely mint gondolható is, a Shahnáme-ével legnagyobb mértékben összehangzik, semmikép nem engedi meg hogy a bennök előforduló királyokat az ismeretes perza vagy méd történelemben keressük. Azokban annyi földrajzi név fordul elő mely vagy biztos vagy igen valószínű olvasás szerint Baktra, Sogd, Merv, Herat, Sejestan, Kabul, Pendshab¹⁾ stb. stb.-re utal, s legalább a Vendidad-Sadéban, a zend vallási könyvek legutóbbi- s leghitelesbikében egyetlen név sem fordul elő, mely a nyugati tartományok, Farsistan-, Média-beli volna, sőt a híres királyi városok: Susa, Ekbatana, Babylon egy szóval sem említettnek, mi merőben lehetetlen volna, ha a benne szereplő királyok ugyanazok volnának, kik e helyeken éltek és uralkodtak. Iran, a valódi Iran, t. i. az Indus és a nagy pusztaság közötti föld, a zend-avestai történet tulajdonképi színhelye; és az abban és a Shah-Namében előforduló Kawja-, vagy Kajanidák királyi családja az ősi iráni dynastia, — azon birodalomé, melyet Baktria név alatt a görögírók is úgy ismernek, mint nyugati Magas-Ázsia legrégebbi államát. S a hinduk nagy ősi épószájában a Maha Bharata-ban is, a baktriaiak, (sanskritul: bhaliká k) s azok ősi birodalma sokszorosan említve van, úgy királyaik közül is nem egy, pl. a Somadatta fia Bhuriszrava, kinek neve a Kaj-Kozru király Huszrava olvasásával jobban összehangzik mint a méd királynevek s a későbbi hozzávetések bármelyike. Ez egybetalálkozása a hindu és iráni (e két fő árja törzs) hagyományainak, nyomatékos bizonyítvány a későbbi ellenkező hypothesisokkal szembe. A kajanidák korát mindamellett történelmi adatok híjában pontosan megállapítani még most, az ékiratok megfejtése után sem lehet, de mind a főnebb vázolt okok arra kényszerítnek hogy azt sokkal

¹⁾ Lassen Hindu régiségeiben I. k. 526

előbbre tegyük, mint a méd állam alapítását, mivel ez időpont óta vannak a görögöknél kimerítőbb tudósítások Baktriáról is, de melyekben a shah-naméi mondák történeti alapját keresni hiu törekvés. Ha az eddig mondottakból több mint valószínű, hogy a Zend-Ayesta Vistaszpája és a Shah-Name Gushtaspja, az ékiratok Vistaspájától mulhatlan különböző s annál sokkal régebb kell hogy legyen, vele együtt Zoroaster (Zerdusht) is távolabb megy a történelmi kortól visszafelé s őt, és az iráni éposz végpontját, ha nem is Aristótelesékkal emberi emlékek előtti gondolhatlan előkorba, de mindenesetre Krisztus előtt legalább a kilencedik vagy tizedik századra kell helyoznunk.

Ha már a pont megállapításán — bizonyosabb hiányában — megnyugoszuak, számbavehetjük a Shah-Name kronológiáját általában s különösen a kajanidák uralkodása korát, e már némi-leg történelmi kor jellemével bíró de még tulajdonképi hőskort.

Im, a Shah-Name első főrészének az iráni éposznak, legkittünbb megállapodási pontjai, évszámokkal:

K a j u m o r s t ó l, az elsőtől, ki valaha embereken uralkodni próbált, — a nélkül hogy még tulajdonképi társadalmat szervezett volna, — F e r i d u n i g, illetőleg azon pontig, midőn ez fiai közt megosztja birodalmát s Irán Turántól elválik—mintegy 1800 vagy 2000 év. ¹⁾

Irán és Turán különszakadásától az iráni éposz főhősének, Rustemnek születéseig, — mintegy 600 év.

A három fő Kajanida: Kaj-Kobad, Kaj-Kavus, Kaj-Kozru uralkodása, — mintegy 350 év.

Rustem születésétől Zerdusht megjelenéséig s vallási reformjáig (Gushtasp király alatt) — mintegy 5 — vagy 6 száz év.

Rustem egész élete, — mintegy 700 év; s így a Kajanidák egész korszaka vagy a tulajdonképi éposz Feridun osztályától Rustem haláláig, — mintegy 1300 év.

A két fősszeget összeszámítva, a Shah-Name ezen első főrésze 3000 vagy 3300 évet foglal magába, s így annak kezdő pontját Krisztus előtt közel 4000 évre kellene helyeznünk; nem feledve, természetesen, mit főnebb is mondánk, hogy a monda a

¹⁾ Az évszámítások magában a Shah-Namében vannak, nagyjában legalább, kijelölve.

mérveket óriásilag nagyobbíthatja, mint itt: Rustemnek 700 évi életet ad, s az egész 3000 évi időközt tulajdonkép csak 10 – 12 nemzedék közt osztja be.

V. Magától értetik, hogy ily óriás mérvű műben, mely nem is századokat, hanem évezreket ölel föl medrébe, oly nemű egy-ségről, minőt a költői alkotásokban általában keresni szokva vagyunk, tulajdonkép szó sem lehet. A háromezer évre kinyuló cselekvényen egy főalak nem uralkodik. Azt azonban itt mindjárt helyén látjuk kimondani, hogy az egész költemény túlnyomólag legterjedelmesb részében egy főhős, a nemzedékeken át főszerepet viselő Rustem, áll az események élén, melyek általa csaknem drámai egységű cselekvénynyé kötődnek egybe. De rajta kívül is, a költemény azon részét, melyet a tulajdonképi iráni épósznak nevezünk, Feriduntól Gushtaspig, valódi benső egység köti össze, s daczára hogy századokra terjed, egyetlen cselekvényt találunk benne, melynek többnyire még részletei is szorosan kapcsolódnak egybe. Ez egységes főcselekvénynek mintegy előzményeül, bár szükséges alapjául tűnik föl mindaz, mi Firdúzi költeményében Feridun birodalmának fölosztását megelőzi. S azért, hogy a tulajdonképi épósz, melynek főtagjai közt magunkat minél jobban akarjuk tájékozni, teljesebben megérthessük: legközelebbi teendőnknek véljük, a költemény erre szükséges előzményének vázlatos átfekintését nyújtani, azon alapeszmék megérintésével, melyek magára a költemény zömére nézve is elhatározók lesznek; alkalmyszerűleg a költői tárgyalásmód jellemzésére is, mely az egész Shah-Namén át költője egyéniségének hasonló kinyomatát viseli magán, mennyiben itt már lehetőknek s kívánatosnak fog látszani.

Firdúzi mielőtt épószához kezdene, istenhez fordul, nem egyedül segélyért hanem annak bátor kifejezésével hogy a n n a k n e v é b e n adja elő hazája őstörténetét, hagyományait.

„Annak nevében, ki mindent igazgat,
Ki kegyelemmel, értelemmel gazdag,
Kinek magosságáig soha más
Föl nem jutott, kinél erő s tanács;
Ki égen, földön, mindent tart s vezérel,
Holdat, napot, csillagokat, kezével;
Magasb mintsem nevek, szók, jelek, eszmék
Fölfogni bírnák avagy kifejeznék.

Mert ő teremte elsőbb anyagot
 S ő volt ki abból mindent alkotott.
 Őt, a Teremtőt, senki még nem látta,
 Nem is hatol szem Lénye szent titkába;
 Útat hozzá a gondolat se lelhet,
 Mert nincs, hol ő lakik, neve a helynek.
 Dicsérni sem vagy képes őt kellőleg,
 Azért alázat a mit ő vár tőled.
 Ő lelket és értelmet mérlegel,
 De ő hozzá azok nem érnek el.¹⁾

Az olvasó imezen, bár tökélytelenül visszaadott sorok olvasásánál azonnal észreveszi, hogy nem a zoroasteri hit, hanem a mahomedañismus költője szól. A napimádó Irán ősmondáinak éneklője Firdúzi mahomedán; sokkal közelebb még azon harcokhoz, melyekben a perzsákra Mahomed hite arab fegyverekkel erőszakoltaték, mintsem magát, mint epikai költő oly elfogulatlanul helyezhetné tárgya álláspontjára, mint pl. helyezniök mi ma egy Hadúr festésénél ha epikusok volnánk. S itt van mindjárt helye, Firdúzi álláspontját, épósza istenre vonatkozó részeivel szemben megjelölni. A Shah-Naméban látszólag sokkal kevesebb tért foglal el a természetfölötti és isteni, mint talán várnók. Egy mai modern műköltő bizonyosan nem mellőzné a napimádás és dualismus egész vallási rendszerét, mint cselekvő és ható elemet fölvenni eseményei keretébe; nem, az áldozatok egész pompáját, maga helyén jelenetezni. Firdúzinál alig találsz ilyesmit. Ő, a mahomedán költő, mahomedán fejedelemnek s oly népnek ír, mely — kényszerrel vagy a nélkül, — teljesen fölvette már az izlamot. S ha ő maga személyében szól istenről vagy istenhez, az a maga istene. Ha személyei, a mi ünnepélyes nyilatkozataik, követségeik, vagy levelezéseik alkalmával gyakori sőt csaknem mindig előforduló eset, — azok is úgy szólnak, hogy a jó és fény

¹⁾ Tartozom az olvasónak nyíltan bevallani, hogy valamint e tanulmány előbbi részében a Nibelung-éneket nem eredeti ó német alakjában hanem új-német fordításaiban, — úgy most a Shah-Namét (perzsául nem értvén) csak német fordításaiban ismerem s ismertethetem. Hol Schack műfordításai állnak rendelkezésemre, hűvebbek lehetnek fordítási műtatványaim is, bár azok is műfordítási igényekkel föl nem lépnek. Hol (mint pl. az épen itt adott bevezető sorokban is) csak Görres prózai s kivonatos fordítása ált előttem: természetesen kevésbé.

elve Ormuzd dicsőítéseiben, az egyedüli isten Allah sem érezheti magát sértve általa.

Firdúzi nagy költeménye, másban mint a külső emlegetésben ad alakot Irán ősvallásának, a zoroasterinek. Az egész cselekvényt, az épósznak alapeszméjét s főtárgyát, Irán és Turán engesztelhetlen küzdelmét határozza és alakítja a zoroasteri világnézet. S Firdúzi költeménye, mely e világnézetről minél kevesbet beszél sőt annak külső nyilatkozási formáit szándékosan kerüli, legszólóbb bizonyossága annak, hogy „az épósz a világnézet nyilatkozványa.“ — De erről később, ha majd tényekre hivatkozhatunk.

Ama bevezető sorok után költőnk ünnepélyesen nyilvánítja hogy nem „hazugságot s maga-gondolta meséket“ beszél el. Ősidőből, úgymond, egy könyv maradt reánk s benne a múltból sok monda; egy előkelő móbed (zoroasteri pap, jós, mágus) — őrzé meg azt az utóvilág számára. Később egy dús-és böles p e h l w i¹⁾ gyűjté össze a hagyományokat, hogy „tisztába hozza belőlök a Kajaniidák eredetét, s ama dicséretes hősökét, kik bár egykor a föld birodalmin uralkodtak, ma alig élnek az emlékezetben.“ — Azután költőileg adja elő az okokat és személyeket, kik őt műve írására sürgették.“ S végre, úgymond, midőn a költő nyugalomra dölve álmadozék egykor, a hatalom egész fényében megjelent előtte Mahmud szultán, Rus és Hindostán ura, kinek intése Kanudstól Sindig hat, ki Irán és Turán fölött uralkodik. Parancsolt s a költő engedelmeskedik.

Ez előzmény után kezdődik a tulajdonképi elbeszélés s hangja bár egyszerű és naiv, folyvást méltóságos sőt emelkedett. Firdúzi megmutatja, hogy nem a „parasztnyelv“ — az épószé, a bár népies és naiv épószé. Méltóságát, mely azt ki istenekkel társalog mint az épósz-író mindig, megilleti: sohasem ejti porba. „Most mond, — így kezdi elbeszélését — oh Dihkán! mit beszél a kezdetbeli monda, ki kereste először a nagyság koronáját e földön; királyi szalagot ki kötött először feje körül; a firól fira szálló emlékezet ad csupán hírt felőle.“

K a j u m o r s volt az első ki a földön uralkodott. Uralko-

¹⁾ P e h l w i tulajdonképen az iráni főtörzs nyelvének neve; arról magának a nemzetiségnek is.

dása 30 év, élete 1000. Kezdetben a hegyek közt lakott, tigris bőrbbe öltözött maga is, népét is abba öltöztette, mely meztelenül járt az előtt; az emberi mivelődés első elemei tőle erednek. Uralkodása fénylett mint a nap, s emberek és állatok szívesen engedelmeskedtek neki. De Ármány irigyen nézte dicsőségét s uralkodását; és fiai egyikét, egy dívet (gonosz szellemet) küldte el lene, megrontására. Hiába adott a közlő veszedelemről Serush, a jó angyala hírt: Siamek, a Kajumors fia elveszett e harcban. Minden zavarban volt, mert Kajumors is hamar fia után halt, — de Husheng, Siamek fia bosszúra kelt apjáért, harcba szállt a dívek ellen, legyőzte őket a jó segedelmével s nagyapja trónjára lépett. Ő fedezte fel mikép lehet a kőből tüzet csinálni ki, s a kő szikrájával a „szent tüzet“ meggyújtván, ő építé az első tűzoltárt, hogy tüzzel imádjá a Tűz istenét. — Vasat kovácsolni, földet művelni is ő tanítá az embereket.

Husheng fia Jahmuras, kit a divigázónak is neveznek, folytatta a mivelődés terjesztését, alatta már a fonás, szövés, ének s vadállatok szelidítése is elterjedtek. Serush, isten követe, hurkot adott neki, melylyel a díveket elfoghassa s leigázhassa; lóháton ment ellenök s földre verte őket. A legyőzöttek, hogy megválthassák magokat, titkaik megtanítását ígérték neki s midőn Tahmuras az alkut elfogadta, az írás mesterségére tanították meg őt a dívek.

Tahmuras után, fia Dsima, vagy Dsemshid uralkodott 700 évig, királyi fényvel övezve; az egész mindenség meghódolt neki, emberek, állatok, elemek, a levegő madarai s a dívek és perik. Ő rendezett első valódi társadalmat; s az embereket négy osztályba osztá fel, hogy legyenek papok, katonák, földművelők és iparosok. A hívek segítségével nagyszerű építkezéseket tön, bányákat nyitott, hajót épített s országot ország után beútazott. Trónját fényvel vette körül s arannyal és drága kövekkel rakta meg. Isten áldása megnyugodott rajta s hatalma növekedett. De végre elkevényedék és népei által imádatni kezdé magát. Ekkor isten kegyelme elhagyta őt; a szent móbedek gyászolva csüggeszték le fejöket, népei s azok királyai pártot ütöttek ellene, — s a gonosznak újra hatalma lön a földön.

Lehetlen e szintoly költői, mint az ős párz vallásra nézve jellemző fordulatnál egy pillanatra meg nem állapodnunk. Dsem-

sidben a jó elvnek oly diadala van, hogy a gonosznak semmi hatalma nincs, nem csak fölötte de mellette, környezetén sincs. Rendesen harcban áll egymással a jó és rossz elv, Ormuzd és Ahri-man, s az egész egyetemes világ, az anyagi úgy mint a szellemi e kettőnek harcától át van hatva. Egy erőteljes szellem azonban, különös isteni erővel és segedelemmel fölruházva, ideiglenesen teljes diadalmat vívhat ki a jónak, mind önnön magában, mind azon körben, hova jótékony befolyása kihat. E magasztos erkölcsi eszme, mely egy keresztyén bölesésznek becsületére válnék, az által nyeri meg emberi valóságát, hogy e diadal — csak ideiglenes. Míg az erkölcsiség tiszta s az emberiség javára intézett törekvés mocsoktalan: a gonosznak nincs hatalma; nem látható, nem kiható legalább; — mihelyt egy rést lel az esendő természetben, s hol ne lelne? — azonnal visszanyerte hatalmát. A Dsemsid története im ez erkölcsi igazságot érzékíti. De érzékíti viszont úgy, a mint az általános érvényű igazságot csak is a párz dualistikus világnézet mellett lehet: nem elvont erkölcsi alakjában, hanem a jó és gonosz elvének személyesítésével. Tudjuk, hogy e személyesítés némileg a keresztyénségbe is átjött, de kétségtelen épen a párz vallásból jött át, melynek eredeti sajátja.

Visszatérünk az elbeszéléshez.

Arábiában, mely Iráura nézve szintén a setétség országa s a gonosz birodalma, S o h a k nevű fejedelem élt, hatalomvágygyal s gonosz szenvedélyekkel tele. A gonosz szellem hozzá menván, őt a világ birodalmával biztató szolgálatába áll. Még élt Sohak apja de ő azt meggyilkolá s trónjára ült. A gonosz szellem most egy szép ifju alakját öltve magára, Sohak szolgálatába állt s midőn annak kedvenczvé lön, jutalmúl azt kérte: hadd csókolhassa meg ura két vállát. Megnyerte, megcsókolta s eltűnt. De két csókja helyén két kígyó nőtt ki Sohak vállából, melyeket hiába volt kivágni, mindig újból kinőttek azon helyen. Most a gonosz, mint orvos jöve s megmondá hogy a két kígyót ember agyvelővel kell táplálni. S úgy lön; a két kígyó mindennap két emberagyat emészte föl.

Im ez irtózatoss, de hatalmas fejedelem, a t h á z i (arab) nép ura, volt az, kihez a kevély és zsarnokká vált Dsemsiddel elégületlen iráni nép segélyért folyamodott ellene. A gonosz ellen a gyógyszer még gonoszabb. Sohak győz, Dsemsid elszalad, cr-

döbe rejtezik, de kétszáz év múlva föltaláltatván, Sohak öt megöleti.

Sohak uralkodása Irán fölött ezer év. Iszonyt iszonyra halmoz; válla kigyói naponként fogyasztják áldozataikat, — többet maga, — számtalan szüzet, kiket bujaságának ad étkül. A gonosz uralkodik Iránon. De mint a jónak uralkodása alatt lelt egy rést a gonosz, melyen visszaszerezze hatalmát: úgy most megfordítva. Sohakot saját kegyetlensége dönti meg. Hiába intetik álomban meg, hogy Dsemsid egy utóda, ki távol rejtek helyen, egy Purmaje nevű szent tehén által táplálva növekedik, meg fogja őt dönteni; s midőn e megjósolt ellenséget, kinek neve *Feridun* (vagy *Aferidun*) keresni indul, s annak anyját, őrzőit, s a szoptató tehenet megöli, de az ifju az *Alburs* hegyére egy remetéhez menekszik: — nem szűnik meg kegyetlenkedéseitől. A boszúállás most támad ellene. Egy *Kawe* nevű kovács, kinek már tizenhat fiát ölette meg kigyói számára, midőn az utolsót is el akarják hurezolni, a piacra rohan s elkeseredten lázadásra szólítja a népet. A lázadás kitör s annak zászlója *Kawe* bőrköténye, mely attól fogva Irán minden harczaiban a „nemzeti zászló, — a *kawjani* dírefsh, *Kawe* zászlaja.“ — Most a szabadítóül jelölt *Feridun*hoz mennek, ki a jó isten követétől vezérelve, épen száll alá az *Alburs*ról s szembe jő velök. Élőkre áll; a zászlót maga s Irán zászlajául elismeri, magának pedig vezéri fegyverül roppant súlyu dorongot készített, melynek gombja, az ápoló tehén emlékeül egy bikafej; — e dorong marad vezéri jelvényül örökre, Irán harczaiban. Most új angyal száll hozzá égből s őt sérthetlenné szenteli és oly varázssra tanítja, mely minden elrejtettet világosságra hoz. Így mennek Sohak palotája ellen; a bitorló nincs honn s *Feridun* elfoglalja a trónt; amaz azonban visszatér s megtámadja *Feridun*t; ez a bikafej-dorongot emeli ellene, de *Serush* angyal szavára nem öli meg, hanem *Demawend* bérzre viszi s ott egy mély sziklatüreg fenekén, irtózatos mélységbe leláncolja, hol büntetése örök élet, örök gyötrellem.

Feridun 500 évig uralkodik nagy bölcsességben s hatalommal. *Dsemsid*-utód maga is, a *Dsemsid* utódaiból vesz magának két feleséget: *Sherniast*, egy gonosz indulatút, kitől két nagyobb s *Arnewahst*, egy jót, kitől harmadik fia születik. Mint minden népmondában, a kisebb fiu felé fordul nemesak az apa rokonszen-

ve, hanem a mienk is. Felnővén a fiak, a yemeni shah udvarába küldi őket, hogy nőket hozzanak magoknak, kinek három szép leányát el is hozzák, nőkül magokkal. A fiúknak atyjok még eddig nem adott nevet, mert jellemöket akarja kipróbálni s úgy nevezni el őket. A próba abból áll, hogy — midőn épen aráikat hozva haza térnek, — Feridun irtózatossárga alakban elejökbe fekszik, ordítva s tüzet okádva. Az első fiu, eszélyesebben mint bátran, futásban kerese üdvöt; annak S e l m nevet adott, mi üdvöt, szabadulást jelent. A második fiu, vakmerőbben mint eszélyesen, meggondolatlanul rohant a szörnynek; ennek T h u r l ö n neve, mert úgymond: „bátorságod a tűzben föllángolt s vakmerő oroslány löl. — A harmadik végre eszélyt bátorsággal egyesítve, szólt a sárkányhoz: „Ne ingerelj harezra, úgymond, nem tudod-e hogy Feridun fiai vagyunk, a leghatalmasb királyé, kinek senkisémm állhat ellent.“ Azzal fegyverkezve, védelemre készen várta a sárkány támadását. Ennek neve I r e d z s l ö n; mert a kezdetben oroslánybátorságu vala, legyen vége szennytelen. — A három arának is hozzájuk illő neveket ada. Akkor csillagjósokat hívatott s jósoltatott velök fiai jövődjö sorsáról. És íme, Selm csillaga a Jupiter vala, lakhelye (táli) a Nyilas; Thur háza az Oroszlányban helyezteték s a Nap lön csillaga. Iredzs csillaga pedig — a Rák vala, és tálija a Hold udvara!

S a mint villanva néz a három csillag,
Szikrázva bennök harezok kardja villant,
Felhök gomolygva tornyosúltak, vészbe
Feridun gondteltlen, sohajtva nézte:
Iredzs fölött az ég, borús vala;
Hajh! vész jó rá, Selm- s Thurnak általa.”

VI. Ily sejtelmesen végződik az évezredek mérvére állított tragédia előjátéka. Mert mind ez nem egyéb, mint széles alapu bevezetés a tulajdonképi iráni épószhoz. Ez utolsó sejtelmes sorokban van megjelölve azon óriási harez, mely Irán és Turán, Iredzs egy-, s Selm és Thur közt másfelől kitörendő lesz; s megjelölve annak végzetessége, egyszerűen nagy vonással: a csillagokra s az égre vive vissza; mindazáltal távol minden igazolatlan önkényességtől, mert a három testvér jelleme, atyjok által kipróbálva, már azelőtt világosan úgy volt megkülönböztetve, hogy ily küzdelmet nemcsak lehetővé s valószínűvé hanem szükségessé is tegyen.

Az épósz mindig végzetes. Azért van, hogy minél kevesebbé hiszünk a végzetességben általán, annál korszerűtlenebbnek találjuk az épószot; s hogy korszerűvé legyen: annál inkább kell az indokolásban a végzetest, egyszersmind a jellemekekkel is összhangzásba hoznia. Minél elhatározóbb szerep jut azért az épószban a természetfeletti erőknek s minél kevésbé emberi az, annál nehezebb azt benső valóságával ruházni fel a költőnek. S minél közelebb esik még világnézlete a kezdetleges istenmondák és hitregék csodálatos hagyományaihoz, annál kevésbé juthat benne érvényre ama felsőbb, erkölcsiebb nemű végzetesség, mely a jellemekek által működik, s nem egyszerűen egy felsőbb hatalmú (jó vagy gonosz) lény „így akarom“-ja által közvetlenül.

E megjegyzést különösen tanulságosan alkalmazhatjuk a Shah-Name e forduló pontján. E félisteni előkorban, hol eddig a Shah-Name cselekvénye mozog, minden közvetlenül a természetfölöttiek ereje által döntetik el. A nélkül hogy előadásai szoros értelemben vett hitregéket tárgyalnának — mint pl. a Metamorphosis — az istenek minden nyomon szerepelnek, magok s szolgáló szellemeik által; nem csak, hanem a főszereplőkben is természetfölötti erők működnek vagy jelenkeznek. A homályos mesekorba egészen elvesző Kajumors-t, Husheng-et, Tahmuras-t mellőzve is, kiket a Jó-szellem angyala Serush, és a Gonosz diwjei határoznak, s támadnak meg vagy segítenek szüntelen: épószunk eddigi három fő alakjáról, Dsemsidről, Sohákról és Feridunról ugyanazt mondhatjuk. Dsemsid nem látszik tulajdonképi embernek, oly tökéletes (bukásaig) s annyira uralkodik a természeti erőkon s a természetfölötti szellemeken; Sohák sem, — mert annyira gonosz, annyira a gonosz szolgálatában áll, Feridun legemberiebb közöttük, de mégis csak átmenet a tisztán emberire: mutatja mesés neveltetése, s még inkább azon képessége, hogy fiai kipróbálására sárkány alakot ölt s úgy kísérti őket.

Főlebb kiemeltük már Dsemsid történetének erkölcsi magas jelentőségét. Nem kevésbé jelvi mindaz mi Sohákra vonatkozik épószunkban. Remekül van ugyan gonoszsága emberileg is megalapítva azon előzményekben, mik még tházi (arab) fejedelem korából vannak előadva, mielőtt Irán trónjára ült volna. De a Gonosz szellem hozzámenetele, kegyébe maga behizelgése, csodás s iszonyu következtetésű két vállsókja, a kígyók emberagygyal

táplálása, — mindig közelebb áll a meséhez mint a tulajdonképi épószhoz s mégis nagyszerűsége és a hozzá kötött végzetesség által valódián épószí is. Átalában a Shah-Name ezen részében a népmesék számtalan közös vonására ismerünk: Dsemsid uralkodása fűn, fán, madarakon, légi szellemeken, fűzön, vizen — melyeknek mind érti nyelvét s azok készen és gyorsan engedelmeskednek neki; — Sohák egész csodatörténete, legyőzetése után a helyett hogy megölnék egy mély sziklaüregbe lánczoltatása; Feridun, kit anyja erdőben rejteget, tehén szoptat, később remete nővel; a sárkány-próba s a három fiu magaviselete; a legkisebb testvér szokott rokonszenvenessége, ki más anyától is származik: — megannyi oly vonás, mi saját s más nemzetek népmeséire emlékeztet s inkább azokba mint épószba illőnek látszik első tekintetre; de melyeket a költő a hozzájuk kötött végzetesség s rajtok alapuló későbbi egész fejlemény lánczolata által épósza méltó részeivé s szükséges alkotó elemeivé birt emelni. Ez alakok, kik itt mesekirályoknak látszanak, történelmiekké vannak téve az épószban; mert a később meghasonlott nemzet hősei mindenkének eredete vagy Dsemsid életének két ellentétes időszakára (mert mindkettőből származtak utódai) — vagy Feridun két különböző nőjétől credt fiaira van visszavive; vagy végre, különösen a később is — épószí machinaként — működő divek, alárendelt Gonosz szellemek, Soháktól nyerik nevöket, származásokat, sőt egyik később szereplő hős, Rustem anyai nagyapja, a kabuli hűbéres fejedelem Mihrab, egyenesen Sohák vérszerinti utóda. — Így köti össze épószunk a csodatálatost az emberivel, a meseit a történetivel, min itt nem szigorúan történetit, hanem csak a meséshez képest fokozatilag valóbbat lélektanilag valószínűt s így emberileg történeti jelleműt értünk.

Fokozatának mondjuk a különbséget épószunk eddigi s ezutánai tárgyai közt. A kifejezés-mód is így fokozatilag különbözik csak. A jó és gonosz elvének küzdelme a tárgy itt s ott; de ez eddig jelvilleg, hitregei elemekkel, ezután történetileg, emberi s lélektani elemekkel fejeztetik ki. Az iráni épósz nagy hareza: a verőfényes Irán és a homályos ködülte Turán közt, — az igazság és az ármánykodás közt, a szent Napisten és a gonosz szellemek közt: az eddigi részben magok ez istenek által folytatatták, mert a hol ők nem lépnek is, magok vagy szolgáló lelkeik által a so-

rompókba, természetfölötti erőket működtetnek, melyek csak ugyan reájok útalnak. Ezentúl magok harcolnak (többnyire) az emberek, kiket jó és rossz szenvedélyeik vezetnek; — de a harc maga s annak végzetes jelleme nem változik, lényegesen ugyanaz. Dsemsid és Sohák, Sohák és Feridun közt foly a harc tovább is, utódaik által, kik azon elveket képviselik, melyek e nevekben vannak megtestesítve.

Szintén áll az is, hogy ezen épósi bevezetés mesei szövevényében nem hiányzanak az emberi, sőt nem még a történelmi jellemű vonások is. A történelmi monda hagyományai, meglepő vegyületben, rendesen majdnem oly meszszire nyúlnak fel mint a természetfölötti mese-hagyományok. Az emberi társadalom azon szervezkedése, a mivelődés elemeinek azon fokozatos megszerzése, mik a három első uralkodó egész történetét teszik s utánok a Dsemsid-korszakot is csaknem egészen, (Ds. erkölcsi bukásaig) betöltik, valódi történet-bölcséleti részletek. Még történetiesb jellemű a Kawe forradalma, Sohák ellen. Az apa, ki tizenhat fia megöletését mind el tudta nyögni, de az utolsót már nem adta, nem engedte: oly való, oly megkapóan emberi, mint Tompa ismeretes népregéjében a hetedik s utolsó magzatát sirató szegény anyja; — de a lázadás, melybe az erős kovácsmester kitör s mit forradalomná emel, nem emberi csupán hanem valódi történelmi jellemű. Mikép megy ki a piacra s apellál a népre, mint egy Collatinus vagy Brutus, mikép szakítja le magáról békés mestersége jelvényét a bőrkötényt s tüzi zászlóul föl, mely később az iráni és turáni harcok egész hosszú sorozata alatt Irán nemzeti zászlója marad; miként a hunok és ősmagyarok zászlójelvénye a turulmadár, félig mondai még, de történelmi jellemű. Így Feridun bikafejes botja is. — Feridun házassága, fiai megházasítása, mind a történelmi jog megállapítására vannak irányozva. Fiai neve, míg egyfelől jelvi értelmű, jellemök szerint, történelmi jelentőségű másfelől: Iredzs Iránnak, Tur Turánnak levén urává leendő: Selmben a sémi törzs fejét vélhetjük látni, míg a más kétő. Iredzs az árják, Tur az áltájiak nyelvöse. „Történelmi“ alatt itt, ismételjük, csak történelmi jellemű, nem tényleg megtörtént dolgokat értek. Nem az egyes részletes események valódiságában, melyek mesékkel kevervék mindenütt, hanem az egésznek jelentőségében áll itt a történelmi jellemvonás.

S valóban mind ennek elvitathatlan világtörténeti jelentősége van. A hasonlító nyelvészet, mely a népek őstörténeti kutatásának új korszakot nyitott, a történet írott- és sokszor igenis kétséges — hagyományaival legalább is egy rangra állítván a nyelvek bizonyágtételét: — e shah-naméi meséket sem mellőzi, sőt elismeri fontosságukat. A történetnyomozó nyelvtudomány (eddigi) végeredményeinek rendkívüli érdekességű s eddigelé legjelesebb és legteljesebb összeállításában, Bunsen „*Outlines stb.*“ — művében, különösen annak egyik legfontosabb részében, Müller Miksa nagy terjedelmű (mintegy 260 lapnyi) levelében, a turán nyelvekről, — vagy szintén, ép azon könyvben s azon szerző (Müller) közleményében a perzsa vizsgálatok eredményeiről, — világtörténeti jelentőségű forrásul találjuk a Shah-Name ide vonatkozó részeit fölhasználva. ¹⁾ Akármilyen legyen az emberiség őstörténeteiben az igaz s valóban megtörtént dolog, minden törzsnép őshagyományai az „eredetelig“ — Genesis — föl kisérik, s különböző nevek alatt egy azon dolgot, a népek nyelvi és faji szétoszlását adják elő. Így találjuk a sémi őshagyományokban, nevezetesen a Genesisben a bábéli szétoszlást, hol a sémiták, khamiták, jafetiták válnak külön. Így majd a Feridun fiai osztályánál, miről alább leendő szó; hol, Müller szerint Selmben a sémi, Iredzshen az árjai s Thurban a turáni (altaji) nyelv-törzsek volnának megtestesítve. Sim, e grammatikai őstényeknek, történelmi jelentősége; minek nem lévén ex professo nyelvészek, bővebb fejtegetését tőlünk senki nem várja. Mindazáltal meg nem állhatjuk, hogy Hunfalvy említett könyvismertetéséből ide vonatkozó néhány sort ne idézzünk:

„Az első népköltözés, úgy mond az id. h. 433 lapon, — az emberiség közös magjától keletnek indult²⁾, hol is azután az ázsiai nyelv, növekedésének első fokán állapotodott meg s hol a sinai

¹⁾ Lásd Hunfalvy Pál „könyvismertetés“-ét, a Nyelvtudományi közlemények második kötete III. füzetében 381 — 460 lapokon. Megjegyzendő, hogy mit Hunfalvy 411 lapon kezdődő *) alatti jegyzetben Spiegel előadásának mond, az iráni monda felől, az tulajdonképp a Firdúzi (shah-naméi) előadása, melyet tőle vett át, egész hífséggel, Spiegel az Irán-ról szóló könyvében (Berlin 1863. 167 lap.)

²⁾ T. i. Irántól kelet-Ázsia felé, azaz a sinai birodalomnak.

nyelv, mint annak eltört tagja maig visszatükrözi az emberi beszéd legkorábbi megszilárdulását.“

„A második költözés: a turán törzsek elszéledése.“

„A turániak költözésének két irányát kell elfogadni, melyeket nyelveik jelölnek ki, t. i. az északi és a déli irányt ¹⁾.“

„E két osztály alkalmasint nem jutott volt semmi társadalmi és országlati szilárdulásra, mikor illető gyarmataikra eloszlának. Hihetőleg nem valának törvényeik, nem népi költészetök, vagy szent énekeik, melyek közül lobogó gyanánt szolgálhattak volna.²⁾ Fölszedék sátorfáikat, kiki magával vivén valamely részt a közös nyelvből, — s innen való az egyezésök, — semmi közös hagyományuk, semmi örökségük a nyelvben (inkább a nyelvtartalomban) vagy a gondolatban nem lévén, — s innen való a különbözőségük.“

Ismét valamivel alább, (a 437 lapon):

„Milyenek voltak az árja és sémi nyelvek a népköltözések és küzködések emez időszakában: azt nem tudjuk. Mert történeteik csak akkor kezdődnek, mikor a turán nomádok zürzavaros tömegéből kiváltak. Ők egyszerre tünek elé a történelem ³⁾ színterén, teljesen felöltözve saját fegyvereikkel, mint a barbárok ellenségei, fényesebb istenek imádói, s olyan nyelvvel, mely örökre elhagyta a turán küzdőtér zajait. Ők árják vagy sémieik, a mennyiben többé nem turánok; s ámbár előbbi növekedésök szükségeskép a turán alakon ment keresztül, ezen túl voltak miár mikor elötünének, mint hirnökei az emberiség új időszakának. Csak miután önmagokban legyőzték vala a turánságot, a szó teljes értelmében, kezdenek Ázsián és Európán áthaladni, mint győzői a Tur ivadékainak.“ stb.⁴⁾

¹⁾ Ámaz Tur, ez Selm birodalma a Shah-Naméban.

²⁾ A turán népekről, — s csak azokról van mondva is, — egészen öszhangzó a Shah-Naméval. A fejlettebb államiság, a hagyományok bősége s tisztelete Iránban maradt.

³⁾ A „történelem“ itt sem szoros értelemben véve; nem a kétségnélküli, megállapított tények, hanem a mondai tömegből az, mi történelmi jelentőségű beleolvadt.

⁴⁾ Mondanunk sem kell, hogy mindez másképp alakul a mi (shah-naméi) szempontunkból. Mert a fönnebbi fölfogás szerint a turáni nagy néptömegből, mely alantabbi társadalmi fokozatot: a nomádit, jelöl s melynek nyelve is ez alantabb foknak megfelelő, vál-

— De elég az idézetből. Ez utóbbi fejtegetéseinkben némileg megelőztük magunkat, — mennyiben Feridun fiainak birtokosztálya s annak nyomán a néptörzsek elszéledése, épószunk további részének teszi épen kiindulási pontját. De szándékosan tevők: ott az aesthetikai s irodalmi szempontot akarván uralkodóvá tenni, ily elméleti fejtegetésre rá nem érnénk már.

VII. Nem lehetvén, mint már fölebb is nyilvánítottuk, czélünk olyas részletes elemzését adnunk Firdúzi épószának, csak közelítőleg is, mint a Nibelungékkal tevők, s még sem akarván azt sem töredékes, sem felületes ismertetésre szorítani, más útát kell követnünk. Az eddigi általánosságok s alapvetések után,

először, az egész iráni épósz (t. i. Firdúzi összes Shah-Naméja első főrésze, Rustem haláláig), meséjének rendkívül szeszorított kivonatos áttekintését adjuk, a legfőbb forduló pontok megjelölésével s az összes cselekvény összefüggő vázlatával, minden kommentár nélkül, — egyedül a végett hogy olvasónk a cselekvény egész tömkelegében biztos tájékozást nyerhessen;

másodsor a költői tárgyalás méltányolhatása végett, némely kiválasztott főrészek, — az egészhez képest töredékek, magokban véve bevezetett épószok — aesthetikai elemzését kísértjük meg;

végre az egész mű alap- s irányeszmei és szerkezeti benső összefüggését, irodalmi becsét, általános jellemzését törekszünk olvasóink elébe tetjeszteni s erónkhez képest világosságba helyezni.

Ezennel tehát megkezdjük földadatunk első ágát.

Feridun, megaggván, nagy birodalmát három fia közt megosztja. Selmnek a nyugati tartományok Rum és Chawer, — Turanak észak és kelet, Turán és Csin, — Iredzsnek a legkisebbnek, a kedvencznek pedig a birodalom magva, legszebb része, Irán s vele a sháhi trón és méltóság minden jelvényei jutottak örököül. — Nem sokára irigység kelt Selmben a kítüntetett testvér ellen s föl

nak ki az árja és sémi, hogy államilag s nyelvileg magasbra emelkedjenek. Reánk nézve (a Shah-Naméban) megfordítva áll a dolog. Itt Irán a törzs, melyből Turán kiszakad; Irán tartja meg isteni eredetét, hagyományait, költészetét, fényesebb istene tiszteletét; s mind ettől Turán esik el, hogy mélyebbre süllyedjen, vagy fejlődése bizonyos alanti fokán megálljon.

ingerelte gyanúival a vérmes Turt is, követet küldenek apjokhoz, új osztályt követelve. Feridun haragját maga Iredzs engeszteli meg, ki engedni hajló s bátyjait kibékitni maga megy hozzájuk. Bizalmát ezek rosztól fizetik s Selm alattomos ingerléseire Tur megöli az ártatlan ifjút. Fejét levágják s úgy küldik apjokhoz. Feridun keserve annál nagyobb és méltóbb, mert Iredzsnek nem maradt fia. Azonban egy kedvencz hölgyét teherben hagyta. De annak is leánya született. E leányt, mikor fölnevekedék Feridun nőül adta egy Dsemsid-utódhoz Resenghez, kitől az nem sokára fiút szült, Minutshért, ki nagyatyja (Iredzs) boszulója lesz. Feridun neki adja Iredzs országát, trónját s hadait. Megijedt ezen a két gonosz testvér, s hízolgő követséget küldött Feridunhoz, bocsánat kéréssel, gazdag ajándékokkal. Feridun, oldala mellett a fiatal daliás Minutsér shah, visszaütasítá az ajándékokat, megtagadta a bocsánatot. A boszú nem is késett. Minutsér megindul, nagy haddal. Az előhadat Karen, a derék hadat jobb szárnyon Sam és Kobad, balon Gershasp, középen maga az ifju Shah és Serw vezetik. Az ellenség, összeszedve crejét, támadással akarja megnyerni a csatát. Tűz támad, de Karen föltartja míg Minutsér megérkezik, ez megüzi Turt, megöli párcsatában s fejét levágatva, úgy küldi Feridunnak. Megrettenve áll el Selm a nyílt hareztól s tengerparti várába készül vonulni. A bölcs ifjú Shah megelőzi s Karen a vár megsemmisítésére küldi. Csellel, erővel, Karen a várt beveszi felgyújtja, rombadönti s mikor Selm odaér, menedékhelyt nem talál, elől hátul be van kerítve. Minutsér rearont s megöli. Fejét szintén Feridunnak küldi, — mint ők küldék egykor az Iredzsét. — A boszú be van töltve; Feridun siratja fiait, a gonosz kettőt is az ártatlannal a kedvenczezel együtt. Agg is már igen, hisz, midőn fiait megosztotatá is vén volt, s azóta két embertyom újult meg. Mindent Minutsérnak ad át — s meghal. Ősi sirboltjába, trónon ülve, koronáson elhelyezik s bezárják föltötte a sirboltot.

Minutsér bölcsen és igazságosan uralkodott, míg élete 120 évvel véget nem ért. Uralkodása alatt sok nevezetes történt, miről az ének szól. Trónfoglalása után mindjárt körüle gyűltek a nagyok és hódolának neki. Közöttük a legtekintélyesb, Sam, a Neriman fia, ki Gershasptól eredett, lön az egész ország fő hadve-

zére. A többi pehlevánok (lovagok) mind elismerék felsőségét. S általa védve, Minutsér békében uralkodhaték.

Itt van beszöve a Sam utódi, főleg az ének főhőse Rustem származási története. — Samnak soká nem volt gyermeke; csaknem aggúlt már s még mind hiába várt örököstre. Végre egy rózsarezu s moshus-haju bájos hölgye fiat szült, szépet mint anyja, erőset mint atyja—de hófehér hajut. Előbb meg sem merték Sám-nak mondani s midőn megtudta annyira felindult és elbúsult rajta hogy a gyermeket az ország határain túl kitétetni parancsolá. Az égig nyúló Alburs hegy aljában tették le, melynek tetején a csodás Simurg, az óriásmadár, fészkel. A madár az ott hagyott fiút fölvitte fészkébe, s szépségeért sem ő sem fiai nem bántották. Fölnevelte, táplálta, megtanítá beszélni és minden bölcseségre. Így telt sok év s a fiú, kit a Simurg Destan-Sindnek nevezett, jól találta magát és boldog volt. Sam azonban álmodt látta egyszer fiáról; s útas karaván mely az Alburs felől jöve egy ott látott szép dali ifjúról is hozta hírt. Megindult Sam, fia keresésére s az Alburs aljáiig jutott de oda fölmeni nem bírt. A Simurg most fölfedé az ifjú előtt származását, s szárnyára vevén, levitte apjához: egy tollat ada neki szárnyából hogy azt mikor nagy bajban lesz tűzbe hányja, majd ő eljő segítségére, Sam nagy örömmel vitte haza fiát, elnevezé Sal-sernek (aranyos Salnak) s megesküvék hogy soha kedve ellen vagy bántására semmit sem tesz.

Sal, kalandokra vágyva a birodalmat beútni indult. Sabulistánból, melynek hűbéres fejedelme Sam vala, Kabulba jutott, hol Mihráb, a Sohák törzséből származott fél-diw természetű fejedelem volt a hűbéres király. Mihrábnak egy csodabájú leánya volt, Rudabé, kiről alig halla beszélni Sah, bele szeretett. Szintúgy, hirből, Rudabé is Salba. Mindkettő epedett s ezer módot keresett, gondolt, a találkozássra. Végre is a lány volt lelékenyebb s egy éjjel kerti lakához birta vezéreltetni az ifjút. A fedélzeten várta s midőn az megjelent alant, lebontá hosszú fürteit hogy hágsóul szolgáljanak kedvesének. De az gyöngéden elútasítá s kötélhágsót dobott az erkélyre. — Reggel Sal követet küldé apjához, beleegyezését kérni. Sam, bár nem szívesen lépett a diw-vérű Mihrábbal rokonságba,—esküje tiltván nem ellenezhette; s fia kérésére megígérte hogy a Sháh beleegyezését is kinyeri. De Minutshér hallani sem akart arról sőt Samot

Mihráb ellen küldte, hogy foszssa meg hűbéres trónjától s életétől. Megrettene Mihráb s feleségén Sindochton és leányán Rudabén akará tölteni boszúját, mert miattok kell most vesznie. De az okos és ügyes Sindocht rávette Samot hogy még egyet próbáljon a Sháh előtt s magát az ifjú Salt küldje hozzá, kérni egyezését. Úgy lön. A Sháh megszelidült a szép s bánatos ifjú láttára. Mo bedei (papok) által rejtélyeket adat elébe, miket az ifjú szépen s találóan megfejt.¹⁾ Majd harezi erejét s ügyességét próbálja ki s az ifju minden daliát legyöz. Erre a Sháh enged, beleegyezik s Sal és Rudabé boldogok, összekelnek.

Rudabé nemsokára teherbe esett. Azonban még ideje sem jött el, már rettentően szenvedett terhével, az majd szét feszíté testét. Egyik ájulásból másba esett s halál révén volt. Sal, mert ennél nagyobb csapás nem érhető, tűzbe vetette a simurg-tollat s a csodamadár ott termett. Metsző kést adott, hogy a magzat a félholt anyából kimetszessék, aztán irt a seb begyógyítására s életszert az alélt anyának. Im, e csodasegítséggel született fiu: Rustem, az iráni épósz legfőbb alakja, tulajdonképi hőse. — Tiz dajka tején növekedék a csecsemő, azután hűson s kenyéren. Nyolcz éves korában egy böszült elefántot üt agyon. Ifjúkori hűstette a boszú őseért Nevimanért, kit a Sipend hegyen fekvő Fehérvár ostrománál annak lakói kövel ütöttek volt agyon, kiért fia Sam sikertelen intéze boszú-hadjáratot a vár ellen; Rustem most a várat csellel, erővel elfoglalja, birtokosait megöli, kincseiket elveszi.

Ez episod után, mely a hűs Rustem eredetét állapítja meg, ismét visszatér a cselekvény a királyok dolgához. Minutsér 120 éves korában meghal. Fia Núder, utóda a trónon; kinek Sam és Sal főtámaszai. Szüksége van rájok, mivel Pesheng, a turáni Sháh, Tur utóda, boszút állni készül Tur és Selm megöletéseért az irániakon. Jó alkalmat lel erre, mivel Nuder könnyelműen és zsarnokilag kezd uralkodni s népe és nagyjai szeretetét hamar eljátszá; azok mármár Samot akarják helyette sháhhá tenni, de ez ura iránt hű s visszaütisítja azt s a pártosokat is; visszavezeti a hű-

¹⁾ Épen e talányok szolgáltak előképül a Turandot talányainak, Gozzi-Schiller ismeretes tragicomédiájában, melyek töbnyire ezek utánzásai, majdnem fordításai.

ségre s összetartásra inti a fenyegető veszélyben. Mert a turáni had, Pesheng fia Afráziában vezérlete alatt megtámadja Iránt.

Itt van a századokra terjedő küzdelem tulajdonképi kezdete, kitörése. Annak fő hőse turáni részről Afráziában, egy gonosz, bösz, de vitéz fejedelem, kit a dűvek mozgatnak, segítenek Irán ellen. Épen a veszély perczében meghal az öreg Sam; s Sal atyja temetésével van elfoglalva; új remény s ok Afráziának a gyors támadásra. Nuder foglyul esik a turániak kezébe s Afráziában, dühösen a hirre hogy serge más részét az elősiető Sal és Karen szétszórták, leüti a shah fejét.

Nudert Su, a Tahmasb fia, követi a shahi trónon fiai szándékosan mellőztetvén. Ez megállítván a turániak előnyomulását velök békét köt. Utána fia Gershasp következik. Azonban mindkettő uralkodása igen rövid. S midőn ez is meghal és az iráni trón megint üres: Afráziában, jogot formálni és birtokába venni azt, ismét áttör a békében határul kijelölt Dsihun folyón és badaival előnti Irán szélső tartományait. — Rustemre tekint, mint szabadtóra az egész ország. Hogy a várakozásnak megfelelhessen fegyverkeznek: a Feridun s utána Sam bikafejű dorongjával. Paripát is magához méltót keres; de a királyi ménes mindeu lova leroskad, összetörik, midőn az erős termetű hős, kit Tehemtennek is hívtak azért, rájuk teszi kezét. Végre talál egy csikót mely kiállja a vasököl nyomását; ezt választja harczilovául. Ez Reksh, — a villám, — annyi csatában hű társa a daliák daliájának. Így mennek a fenyegető Afráziában ellen.

Vezér van, de shah nincs; pedig Afráziában ellenében a shah neve és joga volna a legerősb fegyver. Sal azonban tudója annak, hogy egy fejedelmi vérből, a Feridun törzséből származó ifjú, Kaj-kobad, a Kajanida, elvonulva a világtól az Alburs hegyén rejtekben él, több társaival, de senkitől nem ismerve. S elküldi Rustemet az ifjuért. Rustem örömmel megy. Az Alburs aljában csöndesen mulatozó ifjakat talál, köztük egy szebbet, daliásabbat a többinél. Rokonszenvre gyűl iránta, elmondja neki mi járatban van, s kérdi az utat tovább, ezélja felé. Az ifjú fölfedi előtte hogy ő Kaj-Kobad s diadallal és örömmel viszik a reaváró sereghez az új shahot; ki most elbeszéli, hogy azelőtti éjjel, jós álomban neki már meg volt jelentve, hogy a shahok trónjára hivatik.

Most mindkét részről dühösen kezdődött a harc. Rustem Afráziabot kereste, bár atyja inté őt hogy kerülje a büszültet. Afráziab és Rustem összetűztek; az iráni, hosszú dulakodás után övön ragadja Turán sháh-ját, s levegőbe emelve akarja vinni Kobád elébe. De az öv elszakad, Afráziab elszalad s megmenekül. Az iráni had üldözi, átnyomja a Dsihunon, s Afráziab kénytelen békét kötni ismét. Irán dicsősége visszanyeri régi fényét s Kaj-Kobád száz évig uralkodott szerencsével és erényekkel gazdagon.

Fia Kaj-Kawus ült a trónra utána. Ez nem volt bölcs fejedelem. Elbizta magát s esztelen kalandok túlságain jártatta esztét mindíg. Nagyjai, Sal, Rustem, hiába adtak bölcs s mérsékelt tanácsokat neki, ő csak vágyait s szeszélyeit követé. Birodalma kevés volt neki, meseországokra vágyott, melyekről énekeket s regéket halla; azután a föld sem volt elég vágyainak s égbe tört. Fennbéljázása által mindannyiszor veszélybe dönti magát, melyből csak nagy erőfeszítéssel mentik ki; menekülése után őszinte megbánás szállja meg, de az csak kevés ideig tart — s ő újra veszélybe rohan. Első ily esete a mazenderáni út. Ez bájos tündéres paradicsomország; hiába intik nagyjai s különösen Sal, fölkerelkedik ez ország elfoglalására. Ám ott divek uralkodnak kik őt egész hadával együtt foglyúl ejtik s vaksággal verik meg. Egy, a ki nagy nehezen menekül, hirt ad honn a shah veszélyéről. Sal Rustemet küldi megmentésére. A hatalmas Tehemten hét veszélyes kalandon töri át magát, a főgonosz díveket Ersheng-et és Siped-et megöli, Kavust felszabadítja s hazaviszi. — Csakhamar a második hasonló veszedelem; a hamaveráni út. A hamaveráni fejedelem hűbérese volt, s föllázadt de legyőzetett; bájos leánya Sudabé szerelemre gyűjtá Kaj-Kavust s az őt nőül kérte. Az atya nem szívesen egyezett bele, de kénytelen volt. Hanem mind azon gondolkodék, mikép csalhassa törbe vejét. Vendégül hívta magához. Hiába inté Sudabé, hiába a nagyok: Kawus nem hallgata reájok s ment. Nagy tünnepélyekkel fogadták, elkábiták, aztán rárohantak s megkötözve egy félreeső várba zárták. Megmentésére újra Rustem ment, nagy haddal. De a shah s a hős távollétét Afráziab új betörésre használja fel. Most Rustem Hamaveránban is, Afráziab fölött is győz, Kaj-Kavust trónjába újra visszaülteti s Irán dicsősége még egyszer mentve van általa. — A Kavus harmadik balesete, melyben meggon-

latlansága tetőz: égbe törekvése. Nem elégi a föld birodalmát s egy emberalakba öltözött div bizelgéseit által elcsábítva, magát egy sereg sassal, trónszéken ülve, ég felé ragadtatja. Lebukik s összetörve esik a földre, a napnál magasabb régiókból. Ott találják hősei, s szemrehányásokkal halmozzák. Újra megtérést fogad s visszahelyezik trónjára.

Az ének újra Rustemhez tér vissza, kinek hős tettei s kalandjai képezik mindenütt a fénypontokat. Egy érdekes, de további következés nélkül maradó vadászkaland előadása után, a világbiró hős életének egyik fő eseményéhez érkeünk. Egykor Rustem vadászaton messze tévedvén Semengánba jutott, mely a turáni birodalomhoz tartozék. Az ottani fejedelem leánya Tehmime, láttára bele szeretett, s magát még azon éjjel nejlül ajánlá fel a hősnek. Egyedül ő tudta meg, hogy az Rustem, Irán hőse. Rövid szerelmök gyümölcse egy fiu lön, Sohráb, kinek alakja, gyermekkorra, növeltetése, ifjusága, Rusteméhez mindenben hasonló. Az ifjú Turán első hőse lön, már 13 éves korban, nagy dicshírével eltelve hogy Kaj-Kavust leveti trónjáról s Iránt meghódítja. Anyja — midőn már tovább visszatartani nem képes a fiút — fölfedi előtte születése titkát, odaadja neki a Rustemtől nyert ismertető jeleket s megesketi, hogy apjával kerüli a harezot. Az ifjú szintügy, s szintoly lovat választ magának mint Rustem egykor a Rekshet. Igy száll táborba. Csoda hős tettei híre hamar betölti Turánt, melynek első hőseül van elismerve, s Iránt, mely szinte reszket tőle. Híre Rustemével vetekszik, bár ez sem, más sem tudja, nem is sejti hogy épen Rustem fia. Különböző hős tettek, kalandok, sorsváltozatok után (melyek közt legemlékezetesb, hogy Kavus Rustemért küldvén a veszélyben ez azt kicsinyli, tovább mulatoz, jöni késik, miért a shah ellene felingerül, őt elfogatni s megöletni parancsolja, de Rustem hősi tekintélyvel áll az ingerlékeny sháhhall szemben és saját előnyét kivívja fölötte) — végre szemben áll az apa és fiú. Egyik sem sejti kivel áll szembe: Rustem azt sem tudja van-e ily hős fia, mert azt időkorra szerint (14 éves) még otthon ülő gyermeknek véli; Sohrab pedig mindenik iráni hőst megmutattatá magának s azon hitben van, hogy Rustem nincsen is a seregnél. A pár-csata olyan, minő egy Rustem — s egy hozzá illő ellenfél közt lehet. Egyelőre mindkettő kifáradván, eldöntetlen marad. Másnap

újra kezdik s Sohráb, ifjú erővel földre nyomja Rustemet. Ez, véget eljőni látva, cselt próbál s azt hazudja: „nálunk, úgymond, szokás egy földhez vágásnál felbocsátni az ellenfélt s ha az másodszor sikerül, akkor ölni meg.“ A gyanútlan ifjú megfogadja. Újra küzdenek másnap; de akkorra Rustem visszanyerte régi erejét s Sohrábot földre teríti. Hiába emlékezteti az ifjú hős az előbbi egyezés kölcsönösségére, a kegyetlen szivébe mártja kárdját. Most Sohráb haldokolva fedezi föl kilétét, átadja ismertető jegyeit s kéri gyilkosát juttassa Rustemhez azokat. — Irtózatos bánat tölti el Rustem kebelét, de segíteni nem lehet: fia, karjai közt hal el s ő gyilkolta meg! Bánata illő magához: oly erős, oly féktelen, oly iszonyú. (Rustem és Sohrab harcza, melyhez még visszatérünk, általában úgy tekintetik, mint a Shah-Namének sőt az összes elbeszélő költészetnek egyik legfelségesb s legtökéletesb darabja).

Más dolgok következnek ismét, ez úttal megint egy nagyszerű tragédia a királyi családban. Tus és Giv, két iráni dalia egy bájos leányt találtak egykor Turán szélein, ki kegyetlen atyja elől futott. Mindkettőnek vágya gyúlt reá; s hogy köztük igazat tegyen: a shahhoz Kaj-Kavushoz vivék ügyöket s a leányt. Ez azonban (mint más bíró is tett már) a pör tárgyát magának foglalta le s háremébe szállítá. Nem sokára fia született tőle: Sijavush. Az ifjú felnőtt s im atyjának előbbi nője Sudabe bűnös szerelemre gyűlada iránta, mint Potifárné, de az ifjú oly szűz és erényes mint József. Soha hasonlóbb két történetet. A buja és gonosz nő elvádolja ura előtt a tiszta ifjat, mintha az akarta volna őt elcsábítani. De Sijavush kész bármely istenitéleti próba által bizonyítani ártatlanságát. Rengeteg tüzeket rakrak, de ő azok közt, azokon sértetlenül megy át, szépen s ragyogva mint egy angyal. Most Sudabe ellen fordul a shah haragja; de a megsértett ifjú kegyelmet kér a gonosz nő számára s megnyeri azt. Elfojtott bosszúval emelkedik föl Sudabe. Sijavush pedig, a hős királyfi Irán első daliájaül tündököl.

Most tör ki, Turán felől új harc, nagyobb mérvű s pusztítóbb minden eddigieknél. Sijavush és Rustem a vezérek, Afráziáb ellen; ki rengeteg haddal rohanja meg Iránt, azonban — álom által megintetvén a dívektől — csakhamar békét ajánl, békét kér. Rustem és Sijavush jönnek látják azt elfogadni s a legkedvezőbb

feltételek alatt Iránra nézve, meg is kötik azt. Kavus azonban, az ármányos Sudabe izgatásaira, visszaveti a békét. Sijavush ingerülve követeli hogy a béke, melyhez szavát köté, megálljon s midőn Kavus nem hajlik, az ifjú inkább mintsem szószegő legyen, átmegyén Afráziához. Kitérő örömmel fogadják ott, az iráni shah fiát, ki anyja után turáni vérből eredt. Ott a turáni udvar egy fő embere Pirán a fővezér, leányát a gyönyörű Dserirét adja neki nőül; sőt utóbb a shah Afráziához leányát Ferengist is megszerzi számára. Boldogul, fény s tisztelőben él Sijavush, ön-építette dics-palotájában egy dús vidék közepett. Dserire már fiút szült neki, Firudot; Ferengis is teherben. Azonban Turánban nem lakbatik állandóság, hűség s becsület. Irigység, ármány fondorkodik a gyanútlan és tisztalelkű Sijavush ellen. Maga a shah öcsce a gonoszlelkű Gerzives az ellene törő ármány főszövjője. A Phoedrus macskája szerepét játssza; Afráziát a Sijavush költött párt-ütéseivel ingerli; emezt a shah gonosz czélnatú haragjával fenyegeti. A bölcs és jó Pirán sem képes a veszélyt meggátolni, Ferengis esdeklései atyjánál mind sikertelenek — s Sijavush későn futamodva meg, elfogatik és kegyetlenül megöletik, hova vére ömlött a földre, egy új növény sarjadt minden csöppéből, melynek neve „Sijavush-vér“ lőn. Ferengist is megakarják ölni, hogy fiat, boszulót ne szüljön neki, — de Pirán elrejtí a szerencsétlen özvegyet s nyomorúsággal megszült kis fiát Kaj-Chosrut. S Turán régi bűn-adóssága egy új gyalázatos árulás vérfoltjával szaporodott — a késő, de el nem maradó boszú napjára, — Sijavushért azonban közvetlen is következik a boszú. Rustem, először is Sudabét vágja le, mind e gyász okát. Kaj-Kavus Turán ellen indul, s legelőbb Afráziához egy fia kerülvén kezéhez azt épen úgy öleti meg, mint Sijavush megöleték. Kitér azonban a háború s kegyetlenül dúl mindkét vészről; a győzelem Iráné; Turán shahja elűzetik s Rustem már trónjára teszi kezét, — midőn hírül hozzák hogy honn az öreg Kavus halófélben s haza kell sietnie.

Azonközben Guders, Irán egyik főbb pehlevánja, Serush angyal által álomban intették meg hogy hős fiát Giv-et, a fiatal Kaj-Chosru keresésére küldje ki. Ezt ugyanis Pirán, hogy Afráziához dühétől megmentse, titkon, erdőben, pásztorok által nevelteté. Hét évig, számtalan kaland közt bujdokolva, keresi őt Giv mig végre fölleli s a mellén levő jelről ráismer benne a Kajani-

dára. Örömmel megy az elaggott, de fölgyógyult Kavus is unokája elébe; átadja neki a koronát s a sháhok trónjára ülteti maga helyett a deli unokát. Mindenki hódol neki, csak Tus, Minutsér egy unokája Nuder fia csinál pártot ellene, nem önmaga, hanem Feriburs — Kaj-Kavus egyik fia — részére, Kavus versenyfeladatot tűz eléjük: a bűvös Ardebil-vár bevétele; Feriburnak nem sikerül a próba, Kaj-Chosru beveszi a várat, mire mindenek sháhnak ismerik el. Első dolga haddal menni Turán ellen, hogy atyját megboszúlja. Nagy előhadat küld előre, Tus vezérlete alatt, de meghagyja neki hogy a Siped hegyi várt, hol bátyja, a Sijawush első fia Firud él, kerülje el s az ifjú ellen harczot próbálni ne merjen. Tus megszegi a parancsot; megtámadja s csatára ingerli a vétlen ifjú hőst, ki túlnyomó erő által megnyomtatva, hősi ellenállás után gonoszul megöletik. Anyja Dserire rabnőivel együtt bűjában megöli magát. Az irániak gyászolva siratják a fiatal turkot, ki az ő Sijavushoknak fia s sháhok testvére. Tus, azon a mit tett maga is megrettenve, visszatér de Kaj-Chosru őt haraggal fogadja s tömlöczbe vetteti.

A had azonban tovább halad. Hőstettek egész sora következik, melyek gazdag feltalálásban s lovagias szellemben minden hasonnemű epikai részleteket messze felülmúlnak. Részletezésök, vagy csak kivonatos előterjesztésök is, csak az általános áttekintést nehezítené. Majd Rustem új hős kalandjai, egy Akvan nevű gonosz div legyőzése, a turániak közé kerülése s onnan hősileg maga kivágása, veszik igénybe figyelmünket. Közben egy bájos és kalandos szerelmi történet, Bishen — a Giv fia, Guders unokája, — és Menishe az Afráziáb leánya között, melyre mint a mű egyik szép epizódjára még visszatérünk; annyival inkább mert benne a csodálatosnak több és sajátságosb része van mint a költemény e részének egyéb darabjai közül a legtöbben.— A veszélybe jutott s Rustem által csodásan megmentett Bishennek nagy szerep jut a további hadjáratban. Előbb Humánnal, a turáni fővezér. Pirán öcscsével van nagyszemű párharcza, melynek párja csak a homéri hős-tornákban, a Hector harczaiban van.¹⁾ Majd

¹⁾ Hugo Victor, ki a Századok legendáihoz, úgy lát szik gyakran vett a Shah-Namétól lelkesedést sőt többet is, egyik epizódjában, a Roland és Olivier párcsatájában (Roland házassága) feltűnően emlékeztet a Human és Bishen közti párbajra.

a harc nagyobb mérveket revén föl az egyszerű párcsatánál, a két ellenséges fővezér Guders és Pirán hogy a további iszonyú vérontást elkerüljék megegyeznek hogy mindenik, táborá tiz legjobb hőst vegye maga mellé s így mindkét oldalon tizenegy-tizenegy pehleván, különben egyenkénti párbajokkal döntse el a háború sorsát. A tizenegy iráni, egyenként előadott párbajaikban, mind győztes marad a tizenegy turáni fölött. A daliás Bishené itt is az oroszlányrész; ki most, hogy Rustem hazájába vonulva hallgat és pihen, előtérben áll az iráni hősök közt. Kaj-Chosru, hogy Piránt, egykori megmentőjét s nevelőjét halva viszik elébe, őszintén megsiratja s pompásan temetteti el. Gervi-t pedig, ki Sijavusht a Gerzives parancsára megölte volt, kivégezteti.

Turán csillaga lehanyatlott. Legjobb hősei megölve, hadai szétszórva vagy mint hadi foglyok kegyelemért esdve a Kaj-Chosru lábainál. De Afráziában még él, pedig őt a boszúnak megkímélni nem szabad. Vérével kell gyalázatos tetteiért fizetnie; Sijavushért s mind a többiért, sőt az egész irán-turáni küzdelem általános elvéért, váltságot adnia. Fut, túl birodalmán; s Kaj-Chosru a legtávolabb keletig üldözi a futót. Seregei romjai képezik hátvédt; s hős tettek, szám nélkül, mert Rustem maga is ismét a seregnél van. Jegyzik vérrel az utat, melyen a boszú hareza elhuzódik, tovább tovább! Végre leesik a bárd s Afráziában és gonosz fia Gersives együtt vesznek el, mint éltek, gonoszúl. A shah, a boszuló Kaj-Khosru maga öli meg anyai nagyapját de legbőszebb ellenét Afráziabot, miután előbb minden gonoszságait elsorolta neki s ekép mintegy itéletet tartott fölötte.

Most a dicső shah azt hívé, elvégezte élete nagy föladatát: boszút állni annyi vérbűnért s befejezni Irán és Turán annyi százas küzdelmeit. Hazatér, elfordul a világtól, elzárkozik mindenkitől s szobáiban magánosan imádkozik. Udvara, nagyjai, hetekig hónapokig nem látják, nem bocsáttatnak elébe. Ez sérti is őket, mert máskor a shah közöttök élt s velök; aggódnak is rajta s elméjét megbomlástól féltik. Salhoz és Rustemhez küldenek tanácsért, kik Sabulistánban nyugodtan éltek, magok szabad urai. Sietve jó a két hős: kihallgatást kérnek s nyernek a shah-tól, de hiába igyekezzenek meggyőzni őt s visszahozni a világba. Mert Serush az angyal megjelenté már Kaj-Chosrunak hogy el fog ragadtatni e földről s dicsőbb koronát nyerend; és semmi őt meg

nem indíthatja, hogy magában föltett szándékától elálljon. A shah elbűcsuzik híveitől, gazdag ajándékokat s adomány-leveleket oszt ki birodalma minden nagyjai között utódául Lohraspot nevezi ki, a ki Kaj-Kobadtól származott leányágon; s azzal titokteljes útra indul. Csak kevesen kísérik a hegyek közé; ott egy tiszta forrás mellett választ éjre nyughelyet magának, megmossa fejét s hajnalra elttunik, kísérői soká s hasztalan keresik; rájuk borúl az est, hóvihar jő, s az eltemeti őket.

Lohrasp shahról kevés mondani valója van a hőséneknek. Fia Gushtasp, kivél előbb meghasonlott s midőn az idegen országba futván haddal jött ellene, ismét kibékült: váltja fel őt a trónon. Alatta lép föl az iráni vallás megújítója, rendezője, bevégzője Zarathustra, kit a Shah-Name Zerdusht-nak nevez. Új fényt ad a fény vallásának; mindenfelé tűzoltárok épülnek, a tűz-isten imádása mindenfelé szerveztetik s Zerdusht, bevégzett munkája emlékeül a kishmeri szent cziprusfát ülteti. Azonban a turáni shah, Ardshasp, Afráziáb unokája, jó alkalomnak véli ezt, hogy az ősi harcöt ismét megújítsa; a régi vallásformákhoz ragaszkodva, Gushtasptól a Zerdusht kiadását követeli. Követelése megvetőleg útasíttatik vissza s a háború újra kitör, még egyszer a régi hatalommal hogy a régi hőstettek jelenetei megújuljanak. De Rustem aggott már; ki annyi nemzedéken s századon át ment legelől Irán harcain, elfáradva pihen otthonában. Más hős kell helyette Iránnak. Itt a shah fia, Isfendiár, az iráni mondák második kedvencz hőse Rustem után. Zerdusht a próféta őt egész testén sérthetlenné teszi egy bűvös kenőcscsel, csak szemei maradnak attól érintetlenül; ott sérthető, de a próféta egy bűvös fához kötötte életét, hogy csak annak ágából vágott nyilvesszővel lehessen szemeit találni, a mellett halál átka alá is vetette azt ki megölné az ifjú hőst. Isfendiár hős kalandjai, Turán ellen viselt hada, győzelmei, csodattei, őt egészen Rustem mellé emelik; különösen hét kalandja, midőn a turáni shah által elrabolt nővérei szabadítására megy, méltó párdarabjai Rustem hét kalandjának a mazenderáni úton. De mindezen csak sietve kell átsiklanunk, a végkatastróf sűrgetvén.

Gushtasp király örömében azt ígérte Isfendiárnak hogy trónját átadja neki. Később azonban megbánta ígéletét s hogy előle kiállhasson olyat parancsol Isfendiárnak, mit az nehezen fog kivi-

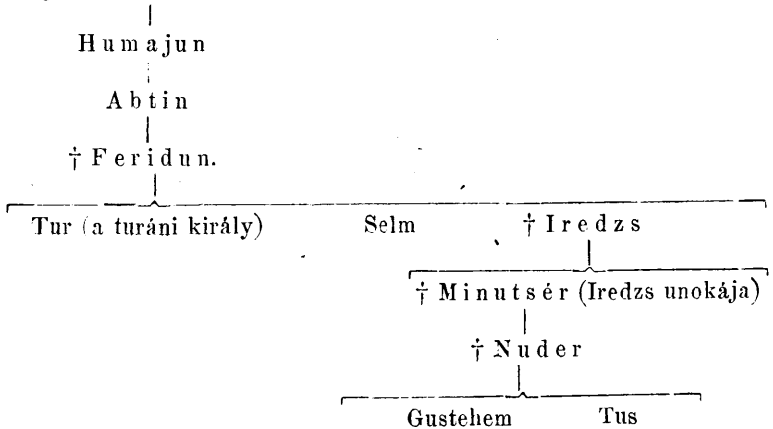
hetni: hogy t. i. Sabulistánba menjen, s Rustemet, ki hűbéri kötelességeit régóta elhanyagolta sőt már teljesíteni vonakodik is, megkötözve hozza elébe. Isfendiár átlát atyja czélzatán, de megy, elszántan; vagy teljesíteni a parancsot vagy elveszni benne. — Rustem örömmel fogadja a hőst, sháhja fiát, kinek tettei hire elhatott hozzá is. De midőn Isfendiár elmondja czélját, az agg hős megütődik. Őt még soha senki meg nem kötözte s meg sem is kötözi. Esdve kéri az ifjút álljon el vakmerő szándékától s ne kényszerítse végletekre őt, mikben nem nézhetné hogy sháhja fiát s Irán reményét kell megölnie. Isfendiár azonban semmi közvetítésről nem akar hallani. „Engedd megkötözni magad s fogadom nem lesz bántásod.“ Rustem már kész menni is, önként, szabadon a shah elé; de Isfendiárnak ez sem elég. Mindez oly megindító; az agg hős nemes büszkesége s még nemesb kérelmei; és az ifjú hős büszke elszántsága. Mindkettőnek igen fáj a kötelesség. Végre is, segíteni nem lehet. Isfendiár követel s Rustem nem hajolhat. Harczolniok kell. A harc oly nagyszerű mint ily két hős közt lehet; nagyobb mint a Sohrábé vala. De Isfendiár sérthetetlen s nyilai alatt, melyek pajzsát, tigrisbőr kaczagányát, fegyverzetét áthattották, mármár roskadoz Rustem. A szegény öreg Reksh nyakában, szűgyében egész erdeje mered a bele lőtt nyilvesszőknek. Szégyenlve bár, Rustem kénytelen fegyverszünetet kérni. Aközben, félre értésből, a távol álló sergek összeütőköznek, a vérontásban Isfendiár két fia is elesik, mire a boszús fiatal apa halálos nyilat lö Rustemre, s életveszélyesen megsebzí őt. Rustem megszald. Éjszakára a hegyekbe veszi magát s Sal a Simurg-madárért megy, hogy segítségül hívja. A madár eljő, balzsammal meggyógyítja Rustemet és lovát, s midőn hiába próbálta lebeszélni Rustemet a további harczról, mert az becsületét élete árán is meg akarja váltani, a Simurg elviszi őt Isfendiár életének sorsfájához, s arról tört ágból ad neki nyilvesszőt melylyel ellenfele szeméhez, az egyedül sérthetőhöz testén, czélozzon. E nyilvesszővel áll most Rustem Isfendiár ellenében. De nemes ellen ő most is. Kérve kéri az ifjú hőst, álljon el a harcztól, különben meg kell halnia. Mind egy. Isfendiár most sem enged. A nyil röpül, szemét találja s Irán reménye elesik Irán legnagyobb hősének kezétől, ki annyiszor menté meg a Kajanidák trónját s most maga dönti meg e

trón végreményét, az utolsó előtti Kajanidát! ¹⁾ De most már rajta is be kell teljesülni a végzetnek, s a halál átka mely Isfendiar gyilkosára ki van mondva, mihamar utol éri őt!

Salnak, öreg korára, egy rabnőjétől kit igen kedvellett, fia születék, Sheghád Felnővén, Sal őt a kabuli fejedelemhez küldé

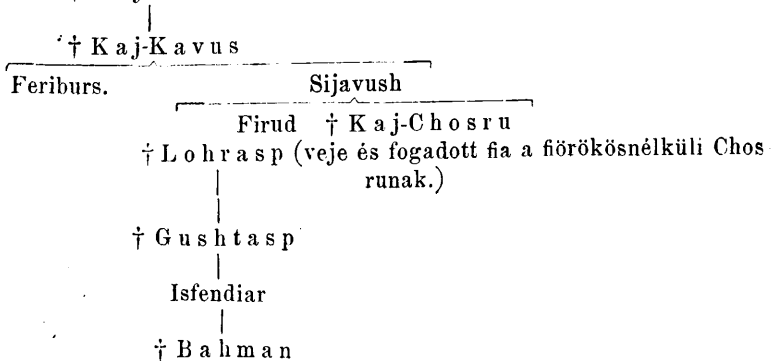
¹⁾ Im az egész nemzetség-fa; és pedig először a Dsemsidé, a tőle származó — úgynevezett Pishdádiak dynastiájával. (A sháhok †-tel jelölvék.)

† Dsemsid. (A megelőző sháh Tahmuras unokaöcscse) kit trónjáról Sohák taszít le.

Nuder után tizenkét évig a turáni Afráziáb uralkodik mint bitorló, Irán fölött. Azután a Tahmasb fia † Su következik, kit fia, az anyai ágon Dsemsid véreből származott † G e r s h a s p követ. Ezután jönnek a k a j a n i d á k, kiknek im ez nezmetség fájuk:

† K a j - K o b a d (ki Feriduntól származik.)

kinek leányát nőül is vette. Kabul azonban Rustemnek volt hűbéres tartománya. Ez sértette az ifju Sheghadot, hogy bátyjának legyen alattvalója. Gyalázatos tervet koholt ki Rustem ellen s ipával a fejedelemmel is elfogadtatta, ki is vitette azt. Szép szavakkal, színlett szeretettel vendégül hívták magokhoz Rustemet; azonban egy völgyben, hol jó vadászat esett, néhány mély gödört ásattak s azokat éles kaszafegyverekkel tele rakván — mint a vadfogó vermet — befedeztették. Gyanútlan jött a nemes vad, Rustem. Színlett örömmel fogadták, vendégelték. Aztán vadászatra hívták s a tudva levő helyre vezették. Mikor Rustem, lovával egyik gödörhez közeledett, a jó öreg Reksh ösztönszerűleg megérezte a veszélyt s visszariadt és makranczoskodott, nem akart neki menni. De Rustem, nem tudván mire vélni azt, erőltette — s bele esett. Iszonyúan megsebesülve bár végerő feszítéssel kimászott a gyilkos veremből. A gonosz Sheghad mellette volt, óbégatott, de Rustem szívébe látta. Nyilat kért tőle, hogy „ha vad állat jó, úgy mond, ne legyek egészen tehetetlen védni magamat.“ A balgatag gonosz odaadá nyilat. Ő volt, kit vele a hős, félkarjára támaszkodva félholtan, által lőtt. A verembe Rustem hős öcsese Sevare is belebukott volt s szinte ott veszett.

Igy lön Irán első hősének halála; alávaló ármány által, de a boszuló végzet műve: Sohrabért, Isfendiárért, neki is gonoszúl kelle vesznie! — Sal, az agg, vénségére így megszomorították: egyik fia a másiknak, a világbiró daliának gyilkosa lön. Feramurs, Rustem egyetlen fia (Sohrab után) — apja hullájáért ment Kabulba, s azt a Sevare-éval együtt elhozta. Úgy siratták el nagy keservesen.

Itt végződik a Shah-Name amaz első főrése, mely a „tulaj-

Mellékletül álljon itt még e Rustem hősi nemzetségfája is:

N e r i m a n (kinek öse Gershasp, de nem azon G. ki Su után shah volt.)

|
S a m

|
S a l (vagy Sal-ser).

R u s t e m (v. Tehemten). S e v a r e.

S h e g h a d.

S o h r a b F e r a m u r s.

donképi iráni épósz“ nevét érdemli s mely egyedül képezi jelenlegi tanulmányunk tárgyát. Kivonatunk , érezzük , felette száraz; részletekre , bár legcsábítóbban kínálkoztak is , nem lehetett itt terjeszkednünk. Gazdag választékban állnak rendelkezésünkre a következőkben.

SZÁSZ KÁROLY.

A MAGYAR ZENE TÖRTÉNETE.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY. — ZENÉNK A KÖZÉPKORBAN.

Európa középkori zenéjét vizsgálva, nem eshetünk önszeretet s öndicséret vádja alá, ha zenénket tartalomra s külalakra vagy egyenjogunak, vagy szebbnek s fejlettebbnek állítjuk, mint a tiz első évszáz zenéje lehetett. — Szolgáljon igazolásunkra egy rövid szemle.

Az első keresztyének és pogányok közti kölcsönös gyűlölség nem engedhette meg, hogy a két ellenfél, midőn az egyik élete a másik halálától függött, szokásaiban, tetteiben egymáshoz hasonlítson. Ezért a keresztyének megvetették a pogány vallással együtt a görög műveltségből merithető jót is, s csak akkor kezdtek e tanokból és szertartásokból kölcsönözni, mikor egyeduralomra jutva, a pogány istenek árnyai is elenyésztek. Másfelől a pogányok szintén féltékenyek voltak műveltségökre, s tiltották a keresztyéneknek ezekben jártasságot szerezni, nehogy az innen vett fegyvereket ellenök fordítsák.¹⁾ Így a mitől a keresztyének

¹⁾ Julián, ki oly sokat erőlködött fentartani a pogány vallást, s ez okból a keresztyéneket buzgón üldözte, egy különös törvény által tiltotta ezeknek a görög műveltség elsajátítását, s Theodoretus szerint parancsolta, hogy „Galilea fiait nem szabad oktatni se költészetre se szónoklatra s bölcsészetre; mert a közmondás szerint: saját szárnyainkkal fognak megverni, a midőn iróink műveiből ellenünk fegyvereket csinálnak. Egyedül bennünket illet a szónoklat s görög tudományok; tiétek ellenben: a tehetlenség az értelmes beszédre, paraszt szokásaitok, s minden bölcseségtek egy szóban központosúl: hit.“

iszonyodtak s a mit a pogány istenek tisztelői maguknak egyed-
 árusítottak: az ó kor művészete a pogány istenekkel együtt vég-
 kép elenyészett, s mikor a főuralomra jutott keresztyén egyház jó-
 nak látta az újra feltalált görög elméleti munkákat hasznára for-
 dítani, a halt betűik érthetlen magyarozatával csak egy erős gátot
 vetett a szent Ambrosius és Gergely más úton tett kezdeményei-
 nek, oly erős gátat, hogy a X-ik évszáz sem volt képes lerontani.¹⁾

..... Cum quatuor annos Caesar fuisset potitus rerum, nemi-
 nem jam metuens, aperte edicto templa deorum aperire jussit; aras
 deorum instaurari victimasque admoveri legeve sanxit, ne chris-
 tiani artes liberales profiterentur, atque disce-
 rent. Aventinus Annales Bojorum Lib. II. cap. 47.

¹⁾ Ambrosius milanoi püspök (374—397) bizonyos formát adott
 az egyházi énekeknek az által, hogy négy határozott hangsort vagy lé-
 trát választott ki, melyeket — mellözve a görög neveket — egyszé-
 rűen csak első, második, harmadik, negyedik, névvel nevezett, s
 csak a félhangoknak a létrákban eső helye által különböztetett meg
 egymástól pl.

1. d e f g a h c d
2. — e f g a h c d e
3. — — f g a h c d e f
4. — — — g a h c d e f g.

Gergely pápa (591—604) különös gondot fordított az egyházi
 énekekre. — Összegyűjtván s bizonyos rendszerbe öntvén a különbö-
 ző helyeken elterjedt egyházi dallamokat, antiphonárját lánczczal
 erősítette sz. Péter oltárához, hogy idők folytán — mint azelőtt —
 el ne térjenek a szabályoktól, s az egyházi dallamok mindenütt oly
 egyöntetűek maradjanak, mint az isteni szolgálat más nemeiben.
 Szintén nevezetes énekiskolája, mely három évszázán át virágzott, s
 adott Európa keresztyén egyházainak énekeseket. — Itt őrizték töb-
 bek közt a korbácsot, melylyel a hibásan éneklő papnövendékeket, s
 karénekes gyermekeket személyes oktatásai alkalmával fegyelmezte.
 — Gergely megtartotta Ambrosius négy hangnemét s még négyet tett
 azokhoz alsó negyedközők szerint. Amazokat elnevezte a u t h e n t i c u s , ezeket p l a g a l i s hangnemeknek.

- Auth. — — — — d e f g a h c d
 Plag. a h c d e f g a
 Auth. — — — — e f g a h c d e
 Plag. — h c d e f g a h
 Auth. — — — — — f g a h c d e f
 Plag. — — c d e f g a h c
 Auth. — — — — — — g a h c d e f g
 Plag. — — — — — — — d e f g a h c d.

Ez évszázak alatt Olaszországban minden művészet a vallás körül csoportosult, vagy jobban mondva, a művészetek a vallásnak köszönhetően újjászületésüket, a zene elméletével foglalkozó zárdai tudósok nem ismertek más zenét, mint az egyházit; a népzene nemcsak művészet anyagául nem tekintették, hanem kárhuzatosnak találták. Szent Ágoston, daczára annak, hogy sokat tett az egyházi zene terjesztésére, nem volt elfogulatlan, s mindannyiszor nagy aggodalom és félelem nyugtalanította: ha netalán bünt követett el, valahányszor tapasztalta, hogy bizonyos zsoltárok lelkét erősen meghatották s a szokottnál nagyobb élvezetben részesítették. Ilyen perceiben hajlandó volt füleit bedugni a varázs hangok özöne előtt, sőt a zsoltárokat is száműzni az egyház falai közül, vagy csak Athanáznak alexandriai modora szerint — úgy énekelteni, hogy az előadás inkább basonlítson a szavaláshoz, mint az énekléshez. Ha sz. Ágostonnak ily aggodalmat okoztak az egyházi dallamok, mondani sem kell, hogy a világiak épen kárhuzatosak lehettek, s mind ő, mind utódai a népzene fejlődésének gátot vetettek. — De ha a vallás nem is lett volna útjában a népköltészetnek, azoknak, kik a görög zene elméletével foglalkoztak, s évszázakon át csaknem eredmény nélkül experimentáltak, nem volt idejük a zárdák falain kívül dalló népet is meghallgatni, s ezt vevén alapul, műköltészetet teremteni. ¹⁾ Másfelől Olaszország politikai helyzete is olyan maradt, hogy a műköltészetnek nem lehetett első művelője, s ily körülmények közt ha

¹⁾ Még egy más gyengéjük is lehetett az elmélettel foglalkozóknak: a mi nem egyezett elméletükkel, a mit nem tartottak magukhoz méltónak. — Tinctor János, a zenei műszavak legelső magyarozója, ki ránk nézve arról nevezetes, hogy e munkáját Mátyás király nejének — Beatrixnek — ajánlotta, ily párhuzamot von a zenészek közt:

„Musicorum et cantorum magna est differentia;
Illi sciunt, ipsi dicunt, quae componit musica;
Et qui dicit, quod non sapit: reputatur bestia.“

(Forkel Allg. Lit. der Musik 204 lap.)

Tudjuk, hogy a természet sugallatát követő népdalnokok, s később a jongleurök semmit sem törődtek a zene elméletével. Az előbbi idézetből láthatni, hogy még a XV-ik évszáz tudósai sem voltak elfogulatlanok az egyszerű természetfiak költői gondolatai iránt, s csak akkor kezdték a lovagkorral lendületet nyert műköltészetet becsülni s kizsákmányolni, mikor a zene elméletének biztos alapot adva, megúnták a száraz számtani zenélést.

nem is állítjuk, hogy az olasz népnek nem volt népköltészete — mert hisz ezt vakmerőség lenne bármily néptől is megtagadni— valószínűnek mondhatjuk, hogy e népköltészet, ott hol a vallásos érzelmek minden egyebet háttérbe szorítanak, csak vallásos színezetű lehetett, annyival inkább, mert a népnek minden időben s minden körülmények közt az egyház egyedüli tanítója s nevelője.

Franciaország ős zenéjéről a római írók épen nincsenek kedvező véleményben. ¹⁾ Eckehard szerint a galloknak s németeknek I. Gergely idejében jó módjuk volt a római énekeket eltanulni, de Európa minden népei közt legkevésbé voltak alkalmasok azoknak tiszta felfogására, akár a velök született könnyelműség miatt, összevegyítve régi dallamaikat az újakkal; akár a természeti vadság miatt, mely felfogásukat korlátozta. Durva, menydörgésszerű szavuk képtelen volt a szelidebb modulációkra, s énekük hasonlított egy meredekről lemenő, teherhordó szekér csikorogásához. ²⁾ Az angolok apostola, sz. Ágoston, Britanniába Gallián menvén át, (597-ben) különböző római énekeseket talált ugyan itt, kik a gallokat a római énekekre tanították, de e tanítók halálával, mindent elfeledtek, s szintén e lett vége a VII-ik évszáz közepén viszont a Gallián át Britanniába utazó — János és Tódor nevű két dalnok fáradozásának is. Midőn 585-ben Toursi Gergely Orleansban mulatott Guntram királynál, nem volt más udvari zenéjük csak az egyházi, s a király ebédje alatt a reggeli misén szolgáló diakonus és a papok kara énekelte a graduált. ³⁾ Innen következteti egy francia író, hogy a frank monarchia alapítása előtt, mint szintén az első királyi ág uralkodása alatt, sőt a keresztyén hitre tért gallok s frankok közt is az énekművészet nem lehetett tűrhető állapotban. ⁴⁾ „Ha a Gergely énekei — mondja Forkel általános zenetörténetében — melyek véleményünk szerint épen oly egyszerűek voltak, mint a mai egy-

¹⁾ Forkel (Allgem. Gesch. der Musik II. köt.) terjedelmesen leírja a mit Európa őskori népei zenéjéről tudni lehet.

²⁾ Vita B. Notkeri Balbuli. Goldastnál. I. k. 353 l. rer. Allemannicar.

³⁾ S. Gregorii Episc. Turonens. Historia Francor. Lib. VIII. 3.

⁴⁾ Histoire eccles. de la Cour, ou les antiquités et recherches de la Chapelle et oratoire du Roy de France, depuis Clouis I. jusq' a notre temps. Par Guillaume du Peyrat. Á Paris 1645.

házi dallamok, a galloknak oly sok fáradságot okoztak, annyiszor megtanulták s annyiszor újra elfeledték: vajjon minő fogalmunk lehet nemzeti dalaikról? Ha szebbek s művészebbek lettek volna mint a Gergelyei, úgy emezek tanulása nem lehetett volna nehéz, mert a ki már a nehezebb birtokában van, a könnyebbehez fáradság nélkül juthat. — Minden körülményt összevéve, nyelvek kellemetlen hangzásából, keménységéből, torkuk durva idomíthatlan szervezetéből, s a legkönnyebb énekek megtanulása körül tanúsított képtelenségökről szóló adatokból ítélve: nemzeti énekeket nem mondhatjuk egyébnek, mint rendetlen vad ordításnak. stb.“ -- Ilyen volt a frankok zenéje Nagy-Károlyig. — Többször elfeledték ugyan a mit tanultak, de ily előgyakorlatok után a nagy császárnak nem lehetett oly nehéz Olaszország művészetét állandóan meghonosítani. Hosszas lenne előszámlálni a mit a történelem ez átalakulásról mond. Hogy Nagy-Károly sokat buzgólkodott a romai egyházi énekek általánossá tételén, szóval, az egyházi zene szépitésén: tanúskodnak e mellett különböző helyeken alapított énekiskolái, s oly nagy műszeretete, hogy nem ritkán az énektanításban s éneklésben is részt vett, s meg nem türte maga körül az egyházi személyt, a ki énekelni nem tudott. E szép előmenetelre még gyorsabb haladás köivetkezik, ha a külkörülmények nem gátolják. A szintén műkedvelő utódok mit sem építhettek a normann beütések miatt, s enné. fogva, a Nagy-Károly utáni kornak érdeme inkább csak abból áll, hogy nem hagyta feledésbe menni az eddig fáradsággal szerzett ismereteket. Innen számítandó azonban egy előlépésük: az elmélet felkarolása, melynek e korra semmi befolyása nem volt ugyan, de évszázak mulva az olaszok ily nemü fáradozásival együtt gyümölcsozte mai összhangzatos zenénket. Ámbár az éneklést a frankok Nagy-Károly alatt még csak hallás után tanulták, de az ekkor Párisban alakított egyetemben már el voltak hintve az elmélet magvai is. A zene, számtan, földméréstan, s csillagászat együtt tettek egy quadriviumot; a nyelvészet, szónoklat, és bölcsészet viszont egy triviumot, mely felosztás következtéül a zene valószínűleg csak számtani minőségben szerepelt, de épen ezért idővel szülöje lett az elméletnek. Innen számítandó a népzene emelkedése s a műköltészet kezdete, mit nem az elméletnek kell tulajdonítunk, mert ez nem terem, s csak a létező anyagokat

szervezvén, utólagosan hat — hanem a lovagkor szellemének, mely egész Európában uralkodó lett, s az addigi vad durva szokásokat szelidítette. A francia írók szerint a IX-dik s X-ik évszázban a zenét a többi szépművészetek fölé helyezték; az irodalom férfiai csoportosan tanították a zenei alapszabályokat, s a tudósok érdemei közt nem kis szerepet játszottak a zenei ismeretek. A zene ily becsüléséből s általános gyakorlásából következettik a francia irodalom történetírói, hogy ez évszázak zenéje egészen más alkotásu lehetett, mint a minőnek állítják újabb időben. — Szerintük nagy különbség volt ama zene s az úgy nevezett karénekek közt, az elmélet pedig nemcsak a hangviszonyok meghatározásával foglalkozott. A karéneklést — folytatják tovább — s a zenét gondosan elkülönítették, s a mit az írók a karénekekről mondanak, nem tartozik a zenéhez. Midőn Nagy-Károly felcserélte a gallikán éneklést a rómaival, nem a zene megváltoztatására célozott, mert ez azután is úgy maradt, a mint volt.¹⁾ Mind e mellett — válaszol erre Forkel — az akkori zene csak karéneklésből állott, a mint bizonyítják a középkor összes írói, s a mint a napjainkig fennmaradt egyházi s világi dallamok töredékeiből láthatjuk. A nagy tiszteletnek s zene körüli szorgalomnak oka tehát nem annyira a zene lényegében keresendő, mint abban, hogy a zenét előkelő általánosan tisztelt férfiak ápták, minden zenetanító s zenészeti író az egyház kebelében élt s tekintélyes volt részint a világi dolgokra való befolyása, de leginkább a tudományok s művészetek egyedüli művelése s birtoklása által.²⁾ Ha állana is az előbbiek véleménye, t. i. hogy az elmélet foglalkozott a népzenevel, keveset emelné a zene lényegét; mert az akkori idők elmélete egészen kezdetleges volt. De a troubadourok és jongleur-ök költészetét épen nem az elmélet fejlesztette, s a X-ik évszázban innen is csak akkor vették igénybe szolgálatát, ha valamely dallamot hangjegyekre akartak tenni, melynek kezelésében az említett költők s zenészek némely tagjai kivételesen voltak jártasok. Sőt Forkel szerint a X-ik s különösen a IX-ik évszáz előtt az egyházban is csak azokat a kevés számú dallamokat tették papírra, melyeket bizonyos nagy ünnepek alkalmával szoktak énekelni; a többie.

¹⁾ Histoire littéraire de la France VI. k. 71. l.

²⁾ Forkel Allgemeine Geschichte der Musik. II. k. 219. l.

ket hallás után nagy fáradsággal szájból tanulták.¹⁾ Ha ez így volt az egyházban, képzelhetni milyen lehetett a még bölcsőjében ringó világi zenével való eljárás. E zenének a X-ik évszázig zárdai színezetűnek kellett lenni, mert egyedüli mestere, példányképe az egyház volt, s csak a XI-ik évszázad vége felé szárnyalt magasabban, a különböző műformák felvétele s szélesítésével.—E költészeti műformákat a provençe-iak Spanyolországból hozták, s általában itt lelkesedtek költésre. „A provençe-iak lovagköltészetét — így ír dr. Scherr — mely oly hatalmas befolyású volt a közép-kor s Európa újabb irodalmára, állítólag ama mesés kürt szava ébresztette létre, melyet Roland — Nagy-Károly vezére — Roncevalnál haldokolva, utóljára hangoztatott. De e költői nézet nem történelmi. — Mindenesetre Franciaország déli része — mint a keresztyén s arab lovagok csatáinak színtere. — lett hazája a regényes lovagköltészetnek; mindennek azonban a bölcsője másutt volt, t. i. Spanyolország arab tartományiban, honnan nemcsak a provençe-iak hanem a spanyolok is kölcsönözték első költői lelkesedésüket s műformáikat. — Ez a provençe-iakkal különösen a XI-ik évszázad vége felé történt, mikor IV. Alfons — castiliai király — a francia lovagok segítségével elvette Toledót a móroktól. A legyőzöttek szellemi s társas műveltsége, különösen dala s költészete legyőzte a győzteseket, s bámulatra ragadtatva, magukkal hozták Toledóból mint mulatságos tudományt, (gaya scienza). Tehát Provençe lett a gaya scienza legelőkelőbb helye, s e költészet vig kedélyes természete félreismerhetlenül elárulja arab származását, mely — miként ez — az épószot, drámát nem ismeri, s lyrai körben szerelmi dalokkal, románczokkal, tanítással s satirával foglalkozik.“²⁾

Az angol zene is — bár a történelem sok szépet mond róla a keresztyén vallás bevételeivel egészen más irányban haladt. E reformok az angolok apostolával sz. Ágostonnal kezdődtek, ki negyven segédje kíséretében a VI-ik évszázad vége felé ment Angliába, s legelőször Kentben tanította s terjesztette Gergely dal-lamait. — Említnek később egy Acca nevű püspököt, ki nagy buzgalomból egyházában az énekvezér tisztét is személyesen vitte, s

¹⁾ Forkel Allg. Gesch. der Musik. II. k. 245. l.

²⁾ Scherr Allgemeine Geschichte der Literatur. 104. l.

a Gergely énekei tökéletes eltanulása végett Rómába utazott továbbá bizonyos János barátot, a pápa főkantorát, ki azon kívül, hogy a római énekeket terjesztette, mint jeles tanító képezte az egyházi dalnokokat. Egy ily Tódor nevű dalnok egyszersmind tudományos képzettségénél fogva canterburyi püspökké lett, s a számtan csillagászat, latin s görög nyelv első terjesztőjének tartják. A papok ily előnyeikkel kapcsolatban levő tekintélyüket különösen a római éneklés behozatalára fordították, s mindent elkövettek arra, hogy az egyházi dallamokat az egészen eltérő népzénétől tisztán tartsák. Ily szándékkal határozták a Clovenshavenben (747) tartott egyházi gyűlésen, hogy minden pap s zárda köteles a Gergely énekeit minden egyházban változatlanul behozni, s egyöntetősége felett örködni. — Oly nagy volt a püspökök s barátok e feletti gondoskodása, hogy Benedek yorki püspök öt ízben utazott Rómába, s fáradhatlan volt itt szerzett ismeretei terjesztésében. — Az egyház e nagy szorgalma daczára sokáig életben maradt az ős angol zene, mint szintén a régi hangszerek is, elannyira, hogy a kolostorok falai közt is kezdett elhatalmasodni, mi kitetszik a fennebbi egyházi-gyűlés következő határozatából: „a klastromok csendes, nyugodt, istennel foglalkozók lakai legyenek, nem pedig költők, eithérasok, zenészek s komédiások menhelyei.¹⁾ Ős hangszereik, mint szintén a frankokéi és németekéi római eredetűek; e mellett tanúskodik az ezek s a görög s római hangszerek közti hasonlóság. Egyházaikban használták az orgonát, hegedüt, hárfát, citelát s psaltert.²⁾ Közhasználatu volt to-

¹⁾ Non vero ludierarum artium, hoc est poetarum, cytharistarum, musicorum, scurrarum receptacula. A clovenshaveni gyűlés 20-ik Canona. l. Forkelt Allg. Gesch. der Musik II. 203. l.

²⁾ Az orgonára vonatkozólag még nemrég is azt hitték, hogy Dunstan canterburyi érsek hozta be († 988), ki az eddigi vélemények szerint egyszersmind az öszhangzatos zene, négy szólamu ének s ellenpontoknak is feltalálója. De Dunstan előtt már jóval alkalmazták Angliában az orgonát, s ő legfeljebb csak javításokat tett rajta. Ez orgonák kezdetben igen egyszerűek s kicsinyek voltak egyetlen sipsorral, mely nagy lármát csinált. Hogy Dunstan javítása lényeges nem lehetett, kitetszik egy Wolstan nevű dalnok leírásából: a X-ik évszázban a winchesteri orgonának 26 fuvója s 400 sipja volt; a fuvók nyomására 70 erős egyén kívántatott, s a játszásra két orgonász, kik a billentyűket könyökölték s verték ökleikkel, s ennek daczára

vábbbá a crota,¹⁾ s néhány ma is használt fuvóhangszer; de mind ezek közt legtöbbrre becsülték a hárfát, mit az angolszászok valószínűleg a walesiektől vettek át, hol a szolgának tiltották hárfát venni a kezébe, s a hitelezőnek nem volt szabad adósság miatt valakit ettől megfosztani. A hárfa legkedveltebb hangszere Alfred királynak (szül. 849), ki az angol zenére nézve azt tette, a mit Nagy-Károly a frankok s németek közt. Belátván, hogy a zene sokkal nagyobb művészet, mintsem akármely avatlan önkényes kezelésére lehetne bízni, az oxfordi egyetemben a zenei elméletek tanítására is külön széket állított, melybe az első tanárt Galliából hozatta (886.) Ezek szerint az ossiani idők óta fejledezett népzene-től, melyről a történelem annyi szépet mond, a mai Európa legszebb zenéjét lehetett várni, s lett is volna, ha szabad virágzása elé nem vetnek gátokat, s Gergely énekei egészen más irányba nem viszik. „Meg vagyunk győződve — úgymond Fink — hogy Anglia még sokkal kevesebbet tesz a zenéért, s ma ebben épen semmi sajtásággal nem birna, ha régi népzenejét mindjárt kezdetben nem igyekeztek volna megóvni az egyház befolyásától.“²⁾ De ez óvás hatása nem volt képes a régi nemzeti dalokat az utókornak átadni s akkor még nem ismervén az írás mesterségét, az egyik hallás után betanult újabb dallam a másikat törölte ki a nép emlékéből, elannyira, hogy végre a folytonos szigorral őrzött s terjesztett egyháziak közt ama sajtáságnak is csak egy vékony kétséges árnya maradt. S hogy mind ez az egyház hatalmából lett, bizonyítják az ez évszázakban Európaszerte egyházi dallamokra énekelt népköltemények is. Forkel szerint ekkor az egyházi ének-

egyszerre csak 10 síp szólhatott. Dunstán őszhangzatos találmányainak ma már senki sem ad hitelt. (Lásd G. Schilling Encyclopédie der Tonkunst. II. k. 594 l.)

A citela hasonlított a mai hegedűkhez.

A psalter háromszögű húros hangszer volt, s pengették mint a citherát. Izidor leírása szerint a citherától abban különbözött, hogy hullámozója (resonance) felül s húrjai alól voltak.

¹⁾ A németeknél rota. Hasonló a citelához. Hat húrja közül a két szélső a hangszer nyakán kívül esett s a hüvelyk pengette; nyerge egyenes, úgy hogy a vonó egyszerre minden húrját érthette. (Forkel. Allg. Gesch. der Musik. II. k. 204 l.)

²⁾ Schilling Gusztáv. Encycl. der Tonkunst II. 593.

lés annyira átalánossá vált, hogy egy mint más nap, reggeltől estig, s estétől reggelig csak egyházi énekeket lehetett hallani.

Az ős német zenéről a keresztyénség s latin énekek elterjesztése utáni adatok nyomán szólni nem lehet, mert ez adatok becse vagy felette csekély, vagy épen semmi. — Az őskori írók szerint a mythosz korában élő vad harcziás német nemzet sokkal többet adott az erős nyers énekszóra, mint a költői szépségekre, s ha ez áll, úgy — leszámítva a csorbát, mit az enyészet e curiosum megsemmisítésével a histórián ejtett — az utódoknak kevés okuk van, örökre elvesztett nemzeti költészetüket siratni a romok felett, melyek közül a keresztyén egyház emelkedett ki, mert ezzel csak nyertek, alkalmassá lettek mai nagyságokra. De bár lett légyen egyenjogú testvére az angolnak, s birt volna a költői szép minden kellékeivel, épen úgy beolvadt s elenyészett a keresztyén vallás tengerébe, mint a többi európai népzének. Németország első térítői nem Rómából, sem Galliából, hanem Hiberniából, vagy a mai ir és skót földről jöttek, holott kivált a galloknak e térítésben legjobb módjok lehetett volna, mert a szászok kivételével egész Németország hódoltságuk volt. Nem említve már a VII-ik évszázban kezdett egyes térítési kísérleteket, wessexi Bonifácot mondhatjuk első apostolának, ki mindazokkal a tulajdonokkal birt, melyek szükségesek a hittérítés elkezdésére s végrehajtására. Bonifác állította fel 744-ben a fuldai apátságot, mely már 751-ben kivételve a püspöki hatóság alól, közvetlenül a római szék alá tétetett. Ez apátság nemcsak a tudományokra, hanem az egyházi zenére nézve is legjelesebb iskolájuk lett a németeknek, s többek közt főgondja volt meghonosítani a latin énekeket. Fink állítása szerint még ekkor az éneklés e neme ellenkezett a német torok természetével, mind a mellett hogy igyekeztek azt eltanulni; s e körülményből láthatni, mily nagy különbség lehetett a régi német dalok s a római énekek közt. A németek — mondja Fink — már régen nagyobb zenei hajlammal bírtak mint a francziák, s a közéletben még sokáig jogosult volt az ős népzene; énekeltek hősdalokat, gúny- és varázs-énekeket, utóbbiakat gyakran a sirboltok felett, valószínűleg az ördög elűzésére. Mindennek azonban ma már semmi nyoma, sőt a Nagy-Károly parancsára gyűjtött népköltemények is elvesztek dallamaikkal együtt. Módosítsuk azonban Fink véleménye mellé Forkelnek a frankok

feletti — fönebb idézett—állítását, t. i. „ha a németek nemzeti dalai szebbek s művészebbek voltak mint a rómaiak, úgy ezeknek eltanulása — legalább a technikát illetőleg — semmi fáradságukba sem kerülhetett volna;“ s azt kell belőle következtetnünk: hogy lett légyen a németeknek zenei hajlamuk, (mert hisz melyik népnek nincs zenei hajlama!) e hajlam lett legyen értéke-sebb mint a frankoké: nem állhatott a képzettség oly magas fo-kán mint Angliában. Hogy a német nép még a XI-ik évszáz ele-jén sem dalolhatott úgy, hogy az akkori írókat kedvező véle-ményre jogosítsa, kitetszik egy Guidónak tulajdonított levélből, mit állítólag Szászországból küldött Olaszországba, s a mely a százszok szavát — épen nem hízeltőleg — Aesopnak bizonyos ál-latjéhez hasonlítja.¹⁾ A mai német írók szerint ugyan Guidó soha sem volt Brémában, s ennél fogva nem tanította a százszokat az éneklésre s új zene rendszerére; de ha ez áll is, az olasz barát tollába adott vélemény nem a jelenkor szüleménye, s ámbár Guidóra vonatkozólag koholmány: miután német krónikások írták, a nép éneklés jellemzése nem lehet alaptalan. — A népzenevel szemben, kivált miután Nagy-Károly Szászországot elfoglalta, az egyházi zene mindinkább izmosodott, elannyira, hogy mint a régi adatok bőségesen bizonyítják, a barátok minden alkalmat, melyet a vallással valamely szín alatt kapcsolatba hozhattak, a római dallamok éneklésével tettek ünnepélyessé. Nem volt elég az egy-házban a sz. vacsora kiosztása alatt énekelniök, hanem énekeltek az áldozatra szánt kenyér dagasztása s megsütése alatt is. Foly-vást énekeltek a zárdákban divatozó kézművek gyakorlása köz-ben. Énekeltek étkezés alkalmával. — Énekeltek nemcsak a keresztelés ünnepélye alatt, hanem a keresztviz megszentelésekor is.—Énekeltek a haldokló ágya körül, miközben kiemelték az ágy-ból s egy szétterített élesszörű pokróczra (cilicium) fektették, mind-

¹⁾ Müller Christian Wilhelm tudor következőleg érinti e pontot. „Das Guido vom Erzbischofe von Bremen nach Sachsen gerufen sei, dass er hier den Gesang beim Gottesdienste und die Schule eingerich-tet, und an einen Freund geschrieben habe: „die Sachsen haben Stimmen wie die Esel“ wusste ich, und dies war Wink genug für mich, von Rom über Arezzo nach Florenz zurück zu reisen. A esthetisch-historische Einleitungen in die Wissenschaft der Tonkunst. I. Theil. 122.

addig énekelvén, míg a lelkét kiadja, s ha ez is megtörtént, énekeltek a temetés befejeztéig. Énekeltek a tűz-, víz-, izzóvas-próbák s a párbajok lefolyta alatt. Ily kísérletek alkalmával a papok az illető felek mellett állottak s mindenik csapat a maga hőséhez illő énekeket mondott. Énekeltek végre a közcsapások, az ellenség elűzésére, s még ezzel sem elégedtek meg, hanem — a minék Magyarországon is nyomára fognak jöni — örökké énekeltek. Az ily örök éneklésre bizonyos egyházakban s zárdákban alapítványokat szoktak tenni, s annyi barátot és papot alkalmaztak, a mennyi szükséges volt egymást felváltani a zsoltárok örök éneklésében. — Csuda-e, ha ez éneklési szenvedélylyel a vallás szigorú örökődése alatti tanítói buzgalom is párosulván, a nép zenéjét háttérbe szorította, lassanként kiirtotta s ma már a hajdanak csak kétes árnyai lebegnek előttünk?

E rövid szemle után nemcsak arról győződhetünk meg, hogy Európa ősenéjét a keresztyénség észrevétlenül megsemmisítvén, egy újabbnak adott alapot, hanem a keresztyén vallásban egyszerűs mind megtaláljuk a napjainkban még több befolyás által már nagyra nőtt zenei kosmopolitismus forrását. — A katholicismussal, vagy is Gergely énekeivel Európa minden statusában megállapított egyöntetűség nem eredményezhető egyebet, mint a kosmopolitismus, vagy az olasz, francia, angol s német zenében észlelhető közösséget. Az őskorban e népek zenéje felöltő jelleménél fogva kétségkívül nem volt összezavarható, holott ma még a népzeneiben is vannak dallamok, melyeket a mondott népek közül akár melyik sajátjának vallhat, s képtelenek vagyunk — bizonyos ismertető jelek hiánya miatt — határozottan valamelyik tulajdonának itélni.

Az is látható e szemléből, hogy mikor a magyarok a keresztyén vallásra tértek, akkor a feljebb említett nagy nemzetek már, több évszázás szellemi alattvalói voltak Romának, s az egyházi zenének sz. Ágoston, Bonifác s mások által elszórt magvai nemcsak kiirthatlanul meggyökereztek, hanem a múlt időket már egészen beburkolták; sőt a zenei elmélet is — habár úgyszólván csak évszázanként tehetett egy egy fontosabb lépést — eljutott a forduló pontra, melyen távozni kezdett a görög rendszertől. — Oly kísérletek nyomaira találunk itt melyek magukban hordozzák a mai zene magvait.

A művészetre nézve ily meddő korszakban léptek fel öseink s alapították a magyar királyságot. A magyar zene ekkori állásáról, fejlettségéről ambár nincsenek részletes adataink, de a helyzet természetéből könnyen meg lehet mutatnunk, hogy — mint e fejezet kezdetén mondtam — Európa népzeneivel szemben a X-ik évszázig, sőt mindaddig, míg az úgynevezett kosmopolitikai zene az elméletek nyomán nagyobb lendületet nyert: vagy szebb, s külalakjára fejlettebb, vagy ha nem, emezekkel minden esetre egyenjogú volt. — Kezeskedik erről zenénk keleti jelleme, keleti színezete, mely — midőn ma is nyugat összes népzenei közt, különböző befolyások után, egészen kiváló s legtöbb önállósággal bír — a kérdéses időben teljes erejében korlátlanul virágozhatott. Kétségtelen ugyan, hogy nyugat mai zenéje egészen más alapokra építettvé, s kivált az újabb időben a legnagyobb haladást tevén, messze hagyta háta megett s elhomályosította Ázsia zenéjét, de — mint feljebb láttuk — a középkori Franciaországban kelet költészete gyújtotta lángra a troubadourok keblét, az a költészet, melynek némely elemei a magyar zenében is észlelhetők, s hogy e zene nem tehetett oly hatást a Magyarországgal szomszéd népekre, mint az arab Spanyolországban, oka az idegeneknek fajunktól való irtózásában, a magyar név rettegésében keresendő. Ha az idegen ajkú s pártnézetű irók természetellenes jellemzése után Európa későbbi ivadéka még inkább félt a húnoktól, mint tán Attila jelenlétében: hogy ne idegenkedtek volna fajunktól ama pokoli rajzokból származott balvélemények nyomása alatt, holott a hagyomány szerint Árpád népe, mint a húnok boszulója, épen Attila országát jött visszafoglalni! — S ha még ehhez teszszük, hogy amazok a keresztyénség, a magyarok pedig ősi vallásuk zászlója alatt küzdöttek, könnyű belátni az akadályokat, melyek minden kölcsönös szellemi érintkezésnek útjába állottak. Daczára ennek már a húnok nemcsak fegyverök hírét örökitették meg Európában, hanem még a XVII-ik évszáz elején is lehetett bizonyos szellemi nyomokra találni a chalons-i téren, hol az Európa sorsa feletti döntő harczt vitták. A mondott évszáz második tizedében Chalonsban meg élt a monda Attila kobzosairól, kik a nagy csata után számosan összesereglettek s királyukkal együtt keseregtek a harczt szerencsétlen kimenetén, s az elesett bajnokok halálán, sőt nemcsak a monda élt, hanem voltak francia kobzosok, kik kizárólag Fran-

cziaország e vidékén játszták az ott maradt s nemzedékről nemzedékre örökölt hún-magyar kobzot.¹⁾ Mi ez, ha nem a húnok szellemi maradványa, s vajjon fennmaradt volna annyi évszázaton át, ha bizonyos előnyeinel fogva nem lesz arra méltóvá?

De a helyzet s körülményekből jöhető logikai eredménye-

¹⁾ A tizenhetedik évszázad elején Európát gyalog összeutazó Csombor Márton ref. papjelölt, kinek egyébiránt mindenütt inkább a toronyok s templomok tűnnek fel, de mind e mellett rövid utazási vázlatában sok érdekességet mond, következőleg szól a chalons-i mezőről. „Szörnyű mezőségen vagyon ez városnak situs (Chalons) mellyen réghen az Atyllával együtt az Scithiából kijött Magyarorságnak színe elveszett volt; mutatták most is az halmoknak helyét az hova az testeket hordottak volt, de minthogy nem nyitottak, távulról meg nem ismertetik. Csak közel az városon kívül vagyon egy Vad olayfas és nyarfas setáló hely, hol faradsághom után mintegy másfél óráig czendesen aluttam. Alig hiszem, hogy valaha arrúl az földről Attyla haza sietett volna, ha magaeva tehetné volna, mely kedves és gyönyörűség az föld az Francia és Picárdia felé. Itzeiek csak kiczin mint nálunk az Cassai meszszel, de az bor nem draga. Háltam Argentinae felől való külső városban az szélmalom nevű vendégfogadóban, a hol igen kedves és czendes szállásom volt csak szintén az gazda Aszszony hon lévén. Midőn pedig az vacsorához ültem volna, igen keserves kobzolás hallék, mely enghem nem tudom, ha megvigasztala, vagy inkább megkeserite. Nem hallottam volt Dantzkatúl fogván minden útaimban kobzot ez hely kívül; kérdém azért az gazda Aszszont, ha fizetésünkre ez kobzos el jön-e szállásunkra? Az Aszszony szolgálhat boczátván az hegedüsökkel egyetemben az kobzost elhivatta; én midőn ez szokatlan Musican czudalkoznam, az kobzos kérde, ha láttam volna-e valaha oly vighasztaló szerszámot? kinek én felelvén mondék: Nem az koboznak czudalom formaiat és hanghiat, hanem azon czudalkozom, hogy noha immár sok Országokon és tartományokon által jöttem, mindazonáltal sohul ez városon kívül ily Musicat nem lathattam, ha zámban pedig még csak az gyermekek is azt pengetik. Eö erről discurralván, miért hogy Galliának is csak szinten ez egy városában vagyon ususa? Ilyen okot adta: hogy midőn amaz fene ellenség, az Attyla, kiről az historicusok irnak, ez városnak mezei én (kinek most is vitézinek testéből rakott halominak helyét mutogatják) megveretett volna, sok számtalan kobzozókat (mert táborában bőségesen voltak) öszveállatott és nagy keservesen sirattatta meg az megholtaknak keserves állapottyokat. Szepsi Csombor Márton utazása. 300—302 l. Kassán 1620.

ken kívül elég világos adataink is vannak, melyek zenénk egykori fejlettsége mellett tanúskodnak. Ilyenek a magyar mondák s hagyományok, melyek énekekbe foglalva előadták a nemzet jó és rossz napjait, a vezérek bajnoki tetteit, a milliók sorsa felett határozó csatákat, szóval, a XI-ik évszázig pótolták a nemzeti történelem hiányát, s ez évszázaban kezdve anyagul szolgáltak krónikásainknak.¹⁾

¹⁾ E daliás költeményeknek a krónikákban elég biztosan felismerhető tárgyait Toldy Magyar nemz. irodalom történetében következöleg osztályozza :

A hún mondakör.

1) A maeotiai tó melléki Húnország alapítása. Kézai (Ed. Podhradezky) Lib. I. c. 1. §. 34. Turóci Lib. I. c. IV.

2) A tárnokvölgyi ütközet. Kézai I. c. II. §. 4. Turóci I. c. XI.

3) A cesumauri (Zeiselmayer) ütközet. Kézai ibid. Turóci I. c.

XII.

4) Attila királylány választatása. Kézai I. c. II. §. 5. 6. Turóci I. c. XIII.

5) A cataláni ütközet. Kézai I. c. III. §. 1. Turóci I. c. XV.

6) Aquiléja veszedelme.

7) Rheims városa megsemmisítése, s Orsolya s a tizenegyezer szüz megöletése. Ezekről régi krónikáink röviden szólnak, Turóci bőven beszél; a külföldi krónikások pedig hallgatnak. A Nicasius püspök s sz. Orsolya legendáiból szívároghattak át hazai krónikáinkba.

8) Buda meggyilkoltatása.

9) Attila Ravennában. Kézai I. c. IV. §. 2. Turóci I. c. XX.

10) Attila és Leo pápa. Kézai ibid. Turóci I. c. XXI.

11) Attila utolsó menyegzője s halála. Kézai I. c. IV. §. 4. Turóci I. c. XXII.

12) A hún birodalom vége. Kézai I. c. IV. §. 5. Turóci I. c. XXIII.

13) Csaba mondája.

A magyar mondakörben kiemelendő. 1) Az Álmos mondakör. 2) Magyarország megvétele Árpád által. 3) Az ágostai veszedelem: Lehel és Böles halála. 4) Botond konstantinápolyi hadjárata.—Ezek — úgymond Toldi — világos jelét viselik a nép énekekből származtagnak.

Ezen kívül a külirodalomban Thyerri Amade is „Attila-mondák“ című munkájában érdekesen összefüzi a magyar mondákat. E mű magyar nyelven is megjelent; fordította Szabó Károly; kiadta Pfeifer. Pesten. 1864.

Béla király névtelen jegyzője következőleg indokolja munkáját a bevezetésben: „Ha az oly igen nemes magyar nemzet eredetének eleit s minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből vagy a hegedősök csacska énekéből mintegy álmodozva hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne. Tehát inkább ezennel az irományok bizonyos fejtegetéséből és a históriák nyilván magyarozatjából értse nemesileg a dolgok valóságát.“ — A XLII-ik fejezetben Lél, Bules s Botond hadjáratait így végzi: „Kiknek is hadait és minden vitézi tetteit, ha jelen levelem betüinek nem akarjátok hinni, higyjétek a hegedősök csacska énekeinek, és a parasztság hiú meséinek, kik a magyarok vitézi tetteit és hadait mind mai napig sem eresztik feledségnek. Sőt némelyek mondják, hogy Konstantinápolyig mentek, s Botond Konstantinápoly arany kapuját bárdjával bevágta; de én mivel egy történetíró könyvében sem találtam, hanem ha a parasztlak hiú meséiből hallottam, azért jelen munkámba írni nem akartam.“ — Árpád végezvén a honfoglalást népével együtt Attila városába vonul, hol minden elhagyott, pusztá; a házak nagy része romba dőlve, s a magyarok bámulnak, hogy mindez kőből volt építve. E romok közt húsz napon át ünneplik a honfoglalás szerencsés bevégzését, s zenével fűszerezik lakomáikat, vagy, hogy a névtelen jegyző szavaival éljek. „Naponként vendégeskednek vala Attila király palotájában, sorjában ülve és a kobzók és sípok minden zengései és édes hangjai a dalnokok mindenféle énekeivel zengének vala előttök.“¹⁾ De nemcsak a rendes daliák foglalkoztak a zenével, hanem az egész nép s a magasabb rangúak, szóval, az egész magyar világ egyhangúlag költötte, rögtönözte a történeti s másnemű dalokat, vagy énekelte a másokét. — Midőn sz. Gellért Waltherrel — a fehérvári iskola tanárával — bizonyos ügy miatt sz. Istvánhoz utazott, s útközben egy alkalmas helyen megszállott, éji álmából bizonyos énekszó ébresztette fel, s magához szólította kísérőjét e szavakkal: „Walther! hallod-e a magyarok zengeménye (simphonia) mily édes?“ Erre mindketten nevettek, s az ének mindinkább erősödvén, Gellért nevetve folytatá: „Walther! mondd meg nekem, mi az oka ez éneknek, mely oly erővel bír, hogy engem az olvasás elhagyására kényszerít?“ Erre Walther elmondja, hogy az

¹⁾ Szabó Károly fordítása szerint.

énekző egy szolgáló-leány, ki kézi búzamalmot hajt, s nehéz munkáját énekléssel enyhíti.¹⁾ A népdalok s népzene idegenekre is megtette hatását. Midőn a magyarok 1151-ben a csehek s lengyelek társaságában Izaszlaw nagy fejedelem mellett mint szövetségesek harczoltak, s az ellent legyőzve, diadalmi pompával Kiew-be vonultak: a városiak ünnepélyes lakomákat adtak, s boldog volt az a ház, a hol a magyar zene megszólalt.²⁾ A nép nemcsak hétköznapi mulatságait, hanem a vallásos ünnepélyekkel egybekötött áldomásokat is zenével fűszerezte, s nagyok és kicsinyek ugyanazon asztalnál mulattak a papok által megszentelt lóhús evése közben. Ősi szokás szerint ligetekbe s berkekbe temetkeztek, vagy a birtokaik melletti helyekre, hová aztán a rokonok s barátok bizonyos napokon összejöttek, az elnyugodt emlékét megünnepelték s a napnak többi részét ez alkalomra költött énekek dallásával s vendégeskedéssel töltötték.³⁾ Midőn a Takson alatt gyász véget ért franciaországi tábor hét tagból álló maradványa; az úgynevezett gyászmagyarok, eltorzítva, honfiaktól megvetetve, családjuk kebléből eltaszítva, s minden földi javaikat elvesztve a kétségbeesés tetőpontjára jutottak: a dal- és koboz lett nyomorú életök egyedüli fentartója s vigasztalója; versekbe foglalták s faluról falura járva énekeltek ama szerencsétlen hadjárat kalandjait; halálok után maradékaiknak sem hagyhattak egyebet mint a vándoréletet költészetet és dalt, úgy, hogy unokáik a XI-ik évszázban már egy hatalmas dalnok testületet ké-

¹⁾ Ez adatot a „magyar nyelv történeti joga az egyház és hazában“ című tárcza-czikk írója közli Katona után a „Sürgöny“ folyóévi 44-ik számában, s közlő a két egyházi személy nevetését a szolgáló dala feletti élcznek veszi; de nem az ének hanem a helyzet nevetségese.

²⁾ Gesch. v. Halitsch und Wend. 481. l. Engel. — Rothkrepf (ma Mátrai) Gábor is elmondja ezt „Tábori Muzsika“ című rovatában. (Tud. Gyűjt. 1829 II. köt. 56. l.) Miből a következnek, hogy ősainknek tábori zenéje is fejlett állapotban volt, holott maga R. mondja, hogy ez idők tábori zenéje a régi vándor nemzetek szokása szerint csak kürtölésből s sípolásból állott. — Nem tábori zenében gyönyörködtek a jó Kiew lakói, hanem a nép általános zenéjében, mit nem lehet oly rendszerbe önteni, mint a mai katonai zenét.

³⁾ Péterffy. Sacra concilia. I. 27. 28 l.

pezték, melyet sz. István jónak látott elnyomni.¹⁾ Mint a népnek úgy a főbb rendűeknek is életszükségük volt a zene. — Ma az illetők titkárokat, irnokokat fizetnek, hogy az utókor számára felirassák a napi eseményeket, vagy maguk írnak naplókat, emlékiratokat, melyekben ecsetelik a kor eseményeit, s ezekre vonatkozó személyes befolyásukat oly vastag betűkkel, a milyen súlylyal nehézkedik az önszeretet kinek-kinek a tollára. Őseink — ekkor nem lévén divatban a memoire-ok írása — a költészethez folyamodtak, s a honfoglaló vezérek hadi tetteiket magok örökítették meg, vagy, a képes krónika szerint: „sajátságá levén az embereknek a kérkedés, a hét vezérek magok készítettek magok-ról énekeket neveik dicsőítésére, s hogy maradékaik azok hallására rokonaik és barátaik előtt velök kérkedhessenek.²⁾ A kik pedig a költésre vagy képtelenek, vagy tán kényelmesek voltak, dalnokokat tartottak, s minden nagyobb családnak megvoltak a maga költői és évkönyvei. E szerint őseink vagy magok énekeltek, vagy másokkal énekeltek; a koboz sehol sem hiányzott; sőt énekeltek a törvényt mielőtt leirták, s később az énekeket kérdezték meg, hogy bennök a szokásokat, az országos intézményeket, s magát a polgári törvényt felfedezzék;³⁾ énekszóba foglalt felhívás mellett száguldozta be az országot a hadi hírnök, hogy a nemzet gyűlésére a feyverfoghatókat összehívja.

Ha őseink zenészetének e rövid vázlata az akkori idők fejlettségére még némi óhajtantót hagyna maga után: a fejedelmet s később a királyokat környező daliák testülete minden kétséget eloszlat. Színe volt ez a magyar dalnokságnak, eleitől fogva nagy kiváltságokban részesült, s mint látni fogjuk, földbirtokainál fogva politikailag is képviseltetve, mire egész Európában sem mondhatunk esetet. Sőt ellenkezőleg a német törvények kigúnyolják az egyház falain kívüli világi zenészek jogait még akkor is, midőn a megsértett dalnoknak igazságot szolgáltatnak, s egy sorba helyezik őket a megvetett kéj-hölgyekkel és alakosokkal.

¹⁾ Chron. Poseniense 24 l.

²⁾ Toldy fordítása szerint. A magyar nemz. irod. tört. 2-ik kiadás. I. k. 47 l.

³⁾ Verbóczyi. De Jure Tripart. Praefatio. — Schödel. Disquisitio de regno Hung. az előszóban.

A Sachsenspiegel szerint a megbántott, s törvények elégtételét kereső zenészt következőleg elégitették ki: a bűnösnek egy fal mellé kellett állani, hová a nap sütött; s az árnyat a falra vetette. Ez árnyval aztán az elégtételt kereső azt tehetette, a mit az árny tulajdonosa rajta elkövetett.¹⁾ Ó Svédországban következő elégtételt adtak ha valaki egy megölt zenészért a törvényszékhez folyamodott: olajba mártott keztyűs kézzel fogja meg egy meredeken lefelé kergetett tehénnek simára nyirt farkát, s ha futásában meg tudja tartóztatni: a tehén legyen övé.²⁾ A budaiak Németország városai nyomán szerkesztett codexe is csak kötelességeiről szól a németséggel hazánkba települt németajku zenészeknek, s jogokban nem részelteti, pl. „a puzonosoknak, síposoknak, hegedűsöknek — így szól a 184-ik §. — kötelességül szabja a város, hogy úrnapiján mindnyájan a főegyházba gyülekezzenek, s a ki ez napon más egyházban is szolgálna: a városból egy évig száműzessék.“³⁾ Nem tagadhatni, hogy e törvények épen olyanok, mint magok a zenészek voltak; de az sem szenved kétséget, hogy valamint emberek csinálják a törvényeket, úgy a törvények viszont az embereket; s nem csuda, ha ily rendszabályok mellett az ős német dalok örökre elvesztek. A magyar daliák — mint fennebb mondtam — eleitől fogva kiváltságokban részesültek, s földbirtokuknál fogva politikailag is képviselve voltak. „A történeti énekek ily sokáig fentartatása — mond Toldy — egy saját dalnoki kar nélkül nem gondolható. Hogy ilyen az egész korban volt is, mely a királyok s főurak udvarainak kiegészítő részét tette, biztos tudósításokból tanuljuk; III. Endre királynak egy 1292-ben költ okleveléből pedig azt is, hogy valamint régenten a királyi vadászok, halászok, lovászok stb. úgy a királyi dalnokok

1) Oder swasz ich in tun, dasz sol er meinem Schaten tun. Lásd Michnai és Lichnert: Ofner Stadtrecht von 1244—1421. 184 §. a jegyzetek közt.

2) Grimm. Deutsche Rechtsalterthümer 677—679. Ugyanott.

3) Dye posawner, pheifer, fider vnd pauker sollen auch eyn gepot haben von der Stat, vnd ist: das sie al mitenander sullen an gotis leichnam tag seyn vnd ger nynert anders wo vor keynem hymmel, denn vor der haupt kirch vnd phár. Vnd welcher anderswo an dem tag wer, vnd vor andern hymmeln hofret, dem schol man dye stat vor sagen ein ganczis iar. Michnai és Lichner. Ofner St. recht.

(középkori néven nálunk is *joculatores trufatores*) eltar-
tására külön földek voltak kirendelve.“¹⁾ Ez okmány szerint, —
melyet először a helynév kihagyásával Cornides másolt le s Engel
adott ki,²⁾ III-ik András király Duruzló mesternek hadi szolgál-
tatja, viselt követségei, s maga a király szabadítása körül tett
érdeme jutalmául a királyi dalmokok volt földét, Igriczit, örök
joggal adományozza. Az okmány Paur fordítása szerint ez: „An-
drás isten kegyelméből Magyar, Dalmát, Horvát, Ráma (Bosna),
Szerb, Lodóméria, Kun- és Bolgárország királya Krisztus egye-
temes hiveinek, e jelen és jövőben, kik ez iratot megtalálánd-
ják, üdvöt az üdvösséget adóban. Habár úgy illik, hogy a
királyi fenség mindenkinek nyújtsa adakozó jobbát, mind-
azáltal azokat kelletvén hatékonyabb királyi kedvezményben
részésíteni, kiket nemes vérből magas származás, erkölcsi nagy-
ság, és fegyverrel viselt dolgaik mások fölé helyeztek; ugyan-
azért a jelen irattal mindenkivel tudatjuk: hogy tekintvén Duruzló
mester szeretett hívűknek szolgálati hűségét és érdemét, melye-
ket ő országunk többrendű hadjárataiban nemcsak saját vére ki-
omlása, de számtalan szolgálói eleste által, kik a német elleni harc-
ban vesztek éltöket, épen annyi hűséggel, mint hozzánk szoros
ragaszkodással mutatott, mint azt országnagyaink és nemeseink
tanúságából megértettük, és méltatván készséges azon szolgálatit,
melyeket azon időben, midőn János mester, Henrik bán fia vak-
merő merénylete által fenségünket akadályozta, ugyancsak Du-
ruzló mester, kiszabadításunk iránti folytonos követségekben járva
fáradozott, saját fiát magasságunkért tuszul adta, ernyedetlen
buzgalmával teljesített; mi is óhajtván kedvesen vett szolgálatját
királyi kegyelmünkkel meghálálni, bár azt, mit jelenleg teszünk,
hódoló feláldozásával egybevetve, csekélységnek látszhatnék is,
bizonyos telket, mely ezelőtt dalmokainké volt és Igrichinek hi-
vatik, minden haszonvételeivel és összes tartozmányaival ugyan-
azon régi határai közt, mint az előbbi birtokosai által elkülönítte-
tt és birtokoltatott, ugyancsak Duruzló mesternek és általa
örökösei utódainak adtuk adományoztuk és engedjük örök joggal

¹⁾ A magyar nemz. irod. tört. Második kiadás. I. 91 l.

²⁾ Danielis Cornides Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii.
Budae 1802. 4. a 216-ik lapon.

és békeségesen birandót. — Melynek emlékére és örök erőségére, ugyancsak Duruzló mesternek adtuk kettős pecsétünkkel megerősített jelen levelünket, kiadva az eszélyes (discretus) férfiút Th. mester a fehérvári egyház prépostja, udvarunk alkorlátnoká, és szeretett hivünk által Kr. után egy ezer kétszáz kilenczven ket-tödik évben, uralkodásunk pedig harmadik évében.“¹⁾

Ez okmányból nemcsak a királyi daliák anyagi helyzetével ismerkedünk meg, hanem felderítjük azt is, hogy a daliák bizonyos osztályát hajdan igriceknek nevezték. Erre jövünk bizonyos régi helynevek vizsgálásakor, például: a Budától északnyugatra eső S o l y m á r t Mátyás király építtette solymárjai, s a délnek eső Tétény melletti erdős dombokon, a szintén ma is romjaiban látható K u t y a v á r t peczérei (caniferi regii) s vadász-ebei számára. Így vette a nevét V a d á s z i a királyi vadászoktól; a királyné szakácsaitól: a somogy megyei S z a k á c s i; az udvari kovácsoktól: több K o v á c s i, s így az igricektől vagy daliáktól: I g r i c z i. Paur — az igricek ismertetője — még egy véleménynyel támogatja az előbbit, kimutatván a szláv ajkú népek e szóhoz kötött fogalmát, miszerint: az illir i g r a e s annyi mint j á t s z ó, t á n c z o s, (Spieler, Tänzler); a szerb i g r a e z: komédiás (Spassmacher, Possenmacher); a lengyel i g r y v a e z: (spielen, tändeln); Katancsicsnál (Prawoslawnik) i g r a i g r e: ludus, lusus, jocus; i g r i: (Spielgesell). „Mit azonban — mond Paur a daliák s igricek egységére vonatkozva — csakugyan még más támaszom is levén, mertem csak egyedül állítani, míg nyelvészeink hozzászólásának, s e támaszt ismét Toldy volt szives kijelelni, az általa kiadott Nádor Codexre utalván, hol a szólás vagy nyelv 24 büne közt felsoroltatik (691. lap) az „igrecseg“ miről a Codexben adott szótár (17 lap) ily magyarázatot ad: „Igre: sípos, tán síposok szeretete, muzsika szerfeletti szeretete.“²⁾

Ezek szerint részint András király okmánya, részint a helynevek, részint a szláv nyelvből s Nádor codexből bebizonyított ténynek látszik, hogy ősi daliáink igricek voltak, de másfelől az is világos, hogy az igricz szó szláv levén, a magyar zene leglényegesebb részének is szintén szlávnak kell lenni. Mert ha a

¹⁾ Lásd Hazánk I. k. Paur az igricekről.

²⁾ Lásd Hazánk I. k. Paur az igricekről.

magyar volt fejlettebb: mi okból cserélte fel a fejletlenebb szlávval? S a mit különben gondolni sem lehet: ha fejlettebb volt: tán a szlávokkal való érintkezés előtt zenéjének s zenéje kezelőinek nem tudott nemzeti nevet adni? Ily kérdésekre jogositván ama szláv eredetűnek mondott szó, mielőtt magyar dalnokainkra ruháznók, a körülmények megvitatására vagyunk utálva. Buckle Anglia mivelődése történetében érdekesen s határozottan kimutatja, hogy az írás művészete eltanulásával mindenütt háttérbe szorultak az őskori nemzeti daliák, s mint a nemzetek történelmi hagyományainak kezelői elvesztették fontosságukat; azt is bebizonyítja, hogy a betűkkel való élés az ős időkre vonatkozólag sok zavart okozott, s nem oly biztos, mint voltak az ős népek szájról szájra mondott, nemzedékről nemzedékre szállott hagyományai, melyek a népek egy bizonyos osztályában a népdalnokokban éltek. „S a történelem e romlásának — úgymond — mit Európában az írás behozatala okozott, még egy más körülmény is segítségére jött: az írás művészetével legtöbb esetben a keresztélyenség eszméi is közöltettek, s az új vallás nemcsak semmivé tett némely pogány hagyományokat, hanem a barátok legendáival meghamisította a fennmaradtakat is.“ — Érdekes sorozatát adja aztán némely irással örökölt, s ez úton különböző népekhez is eljutott egyes szavaknak, melyekre a középkori különböző ajku tudósok megannyi fellegrát építettek. E sorozatból — az olvasót a nevezett mivelődés történelme I. k. 6. fejezete olvasására utalván — csak egy párt említek. A finnek egy ága — a quänek — jelentékeny részét bírták a bottniai öböl keleti partjának; e földet Quänországnak nevezték, s e név alkalmat adott arra a hitre, hogy a keleti tengertől északra amazonok laknak. Könnyen meg lehetett volna erről győződni a hely ismereténél fogva, de az írás művészete megtartotta a mulékony hitet, s néhány legrégibb európai történetirő bizonyosnak állítja egy amazon nép létezését. — Az öreg finn főváros — Abo — neve valaha Turku volt, mely nem egyéb, mint a svéd torg, azaz: mezőváros. Brémai Ádám — kinek munkáiból vették a középkori geographusok észak ismeretét — értekezvén a keleti tenger határos földjei felett, a turku szóból mint bizonyost állítja, hogy Finnországban törökök vannak. De miért hozom fel ez ide nem tartozó eseteket? kérhetőné valaki; vagy tán erősségül akarom

használni Endre király okmánya megeczáfolása s az igricz szó jelentése értelmezése végett? Hasztalan s szükségtelen fáradság! mondhatnák nyelvészeink, kik vagy a szláv nyelvben élő igracs, igracz, igryvacz, igragre nyomán származtatják az igriczeket, vagy mindeddig hallgatva, e származtatást jóvá hagyják; hasztalan, mert az élő szó maga beszél, s szükségtelen, mert a nyelvekbe az idegen szavak felvétele mindennapos szokott lenni, s kevés vagy semmi fontossággal nem bir. — Nem tagadom, lehetnek mindennapi szavak, melyeknek átkölcsönzése épen nincs a nemzetiség rovására, sőt nincs nagyobb igaztalanság, mint ha egy nemzet szorgalmát, küzdelmét, új találmányait-jellemző szavait akár a tudomány akár az ipar terén más nemzetek csupa nemzeti-ségi viszketegből anyanyelvükre fordítják, a nélkül hogy az eredetinek legalább az árnyát meghagynák; mert ez nem egyéb, mint idegen tollakkal való kérkedés, holott az idegen műszavak soha sem a nemzetiség ellen, hanem a nemzet haladása mellett tanuskodnak: de másfelől minden nemzetnek vannak szavai, melyekbe, mint sajtáságos mintákba nemzetiségét öntötte, s a melyek minden nemzet palládiumának tekintendők. Ilyen a nemzeti dalnokok elnevezése, mire határozottan lehet állítani, hogy a nemzetiség elvesztése nélkül nem lehet más idegennel felcserélni, s nehogy a történelem példát mondhatna ily könnyelmű tett büntetlen következményeire, de arra sem, hogy egy szabad, független, s másoknak törvényeket szabó nemzet valaha meg is kísérelte volna. — Európa minden valamirevaló népe a zenét muzsikának nevezi, s e szó vissza visz a görög műzsák korán, de ebből csak a következők, hogy a görög nép minden tekintetben Európának előharczosa, útmutatója, tanítója volt, s épen nincs bátrányukra a műzsákkal társalgó nemzeti troubadouroknak, bárdoknak, minnesängereknek stb. Az igriczekre vonatkozólag még nincsenek ki-elégítő adataink, s szemünk előtt tartva Buckle hatodik fejezetét, óvakodnunk kell, nehogy csupán a szláv nyelv elemzésére szorítkozva úgy megjárjuk, mint a régi történetiők a finnamazonokkal s Brémai Ádám a török-finnekkel. — Jelen esetben önként fel-emeli a fejét a háttérből egy nagy kérdőjel: hát mindezt a szláv nép honuan vette? mert azt hiszem, magok a szlávok sem veszik sértve, ha nem tartjuk őket amaz ős forrásnak, melyből a művészetek erednek, s a melyen túlmennünk nem lehet. — Korántsem

állítom, hogy a szlávok tőlünk vették az igriczeket; de képtelenség, hogy a magyarok Magyarországra telepedésük után tőlök kölcsönözték. Az igricz szó eredete ázsiai, s úgy látszik, itt nemesak egy nép él vele, a mint ezt a rokon hangzású szavak bizonyítják: *igricz* török szó, s egy sajátságos paraszt-öltözéket jelent, (*d' habit de paysan*); *igrad* arab substantivum, s annyi mint vidor taglejtésekkel párosított éneklés (*action de chanter gaimement*)¹⁾; az előbbi fejezetben a hangszerek közt láttuk, hogy a mongolok *üger-bürije* vagy *bürije* néven neveznek bizonyos púzon aláku hangszert; itt az *üger* csak általános zenei fogalom lehet, s az *iger*-rel szintén rokon hangzású. De valószínűleg őseink nem is minden nemzeti daliát neveztek igricznek, hanem a tánczene kezelőit, a tánczenét, s ennek is csak egy bizonyos nemét, mely énekléssel levén kapcsolatban, s az ősvallás s szokások s dalban kifejezett képleteit tartalmazván: egy bizonyos osztály sajátja volt, melynek előadásaiban még az első magyar keresztyének, s tán alsóbb egyházi személyek is gyönyörködtek. Ezt látszik bizonyítani az, hogy a keresztyénség mint a középkorban mindenütt, úgy nálunk is a nemzeti zenét s táncot bűnnek tartotta s az *igrecseg*-et a 24 bűn közé sorozta. — Az igriczektől különböztek a hegedősek, kobzosak, kik e két hangszertől vették nevüket s egyszersmind dallók vagy dalolók is voltak, a mint ezt a Dali családnév bizonyítja, mely egyik legősibb szavunkból, a dalból lett, melynek ősrokonát a mongol nyelvben lehet feltalálni. A mongol ugyanis szintén *talholó*-nak nevezi dalmokait, s hogy e szót a különböző ajku európai utazók különbözőleg fogták fel: a betűvel való éles tökélytelenségére mutat. Így pl. a francziának nem levén alhangzása *a* betűje, Huc és Gabet *to olholo*-s-nak írja, s az utolsó s csak a végszótag megnyujtása végett van oda mellékelve, mit a francia kiejtés nem hangoztat; a német fordítók ezt azzal a különbséggel vették át, hogy a kettős *o* helyett csak egyet irtak; de megtartván az *s* végzetet, többes számmá változtatták, s még jobban elferdítették; az angolnak szintén nem levén alhangzása *a* betűje, *tulholo*-t ír a francia vég betű elhagyásával, miből vilá-

¹⁾ Bianchi szótára. I. k. 165 l.

gosan látszik, hogy mind a francia mind az angol kiejtés szerint talholó, mely rokon a mi dalolónkkal.

De vessünk még egy pillantást az Árpádok udvarára.—

Nemcsak az előbb látott kiváltságokban részesült magyar daliák csoportosultak a király köré, hanem találkozunk a felvirágozott lovagköltészet idegen ajku bajnokaival is. E lovagdalnokok folytonosan zarándokoltak országról országra, különösen a szent földre, s jó módjuk volt Magyarországot meglátogatni. A zenei kosmopolitismusnak egy ily első szülöttje, Klingsohr, különös kegyében volt jeruzsalemi Andrásnak. A szerelemnek e hatalmas dalnoka, ki a nyilvános dalnoki versenyeken 52 hitrokonán győzedelmeskedett, születésére erdélyi, tanult Krakóban, Párizsban, s Rómában; utazott keleten, s különösen Arábiában; a költészeti tudományokon kívül nagy csillagász. Minő kegyében lehetett András királynak, kitetszik onnan, hogy a XIII-ik évszáz kezdetén a leányát, sz. Erzsébetet, vele kísértette Lajos thuringiai herceghez. ¹⁾

Az egyházi zene, vagy a római énekek a keresztyénség felvételével Magyarországon is épen úgy meghonosultak mint Európa más részeiben. A sz. István s utódai költségén alapított iskoláknak két teendője volt: a keresztyén vallás hitágazatainak tanítása, s az éneklés és imádkozás. Kitetszik ez az akkori egyházi könyvtárakból, melyeknek tartalma szintén sz. István adománya. Elég fogalmat adhat e könyvtárakról, ha tudjuk, hogy az esztergomi összesen 40 kötetből állott, kétségkívül a vallásra legszükségesebbekből, melyek közé sorozandók az énekes könyvek is, mint pl. a vasvári apátságé: öt antiphonár; hat misés könyv; négy zsoltár

¹⁾ E küldötségből soha sem tért vissza, hanem halálaig Németországban maradt, s nagy szerepet játszott a dalnoki versenyeken. Hogy a keresztyén német lovagdalnokok közt szabadabb szellemű volt, kitetszik Spangenbergnek ama versenyekre vonatkozó leírásából: „Ámbár Klingsohr már 52 legjelesebb dalnokot legyőzött, de Eschenbachot nem mulhatta felül; mert ez nem akart, mint ő, a teremtés titkairól, a spharákról, plánetákról sat. énekelni, hanem a sz. háromságról, Krisztus születéséről s emberré lételéről, mi Klingsohrt annyira boszantotta, hogy bizonyos Nasian nevű ördög reá küldésével fenyegette; s ez a következő éjjel meg is történt; de Escherbachnak mit sem árthatott. — Vallaszky. Consp. reip. lit.—Schilling. Lexicon der Tonkunst.

ros könyv (psalterium); öt gradual.¹⁾ A szent király ilyenmő adományait, s különböző helyeken alapított könyvtárait a könyvek csekély száma miatt nem lehet csekélységnek venni, mert tudjuk hogy kivált az énekes könyvek lemásoltatása mennyi időbe, fáradságba s pénzáldozatba került. Az első iskolát szent Gellért csanádi püspök alapította, a keresztyénség felvételével égető szükséggé vált egyházi személyek nevelésére. Ez iskolában bizonyos Walther nevő tanító mindjárt kezdetben, harmincz keresztyénné lett család gyermekeit tanította latin nyelvre s zenére, kik kellő érettségre jutván kanonokok lettek.²⁾ Walther iskolája végre annyira népesedett, hogy egymaga az ének s vallás tanításának meg nem felelhetvén, Gellérttől még egy Henrik nevő segéd küldetett mellé Fehérvárról, kire a vallás tanítását bízván, a zenét aztán kizárólag maga kezelte. E példát nem sokára az ország több püspöke is követvén, így vette eredetét az esztergomi, pannonhalmi, váci, veszprémi, nagyváradi, nyitrai iskola, melyek egyzsersmind életet adtak az egyházi zenének.

Minő átalakulásai voltak e zenének? vajjon Magyarország, mint a francia s német, járult-e segéd kezekkel a középület emelésére? tett-e felfedezéseket az elmélet ismeretlen földén, vagy nem? utolsó esetben nyomban követte-e az olaszokat s németeket, vagy ezektől hátra maradt? minő viszonyban volt a nemzeti zenével? sikerült-e a katholicismusnak nálunk is, mint Európa más népeinél, kiirtani a daliás énekeket? E kérdések némelyike felett szintolyan homály borong, mint az örökre elveszett nemzeti dalokon, minélfogva az egyházi zene általános történetére vagyunk útalva, honnan egy s más tekintetben felvilágítást kaphatunk. Mert a katholicismus egyöntetőségéből folyólag a római énekek története egész Európáé, s következöleg Magyarországé is. Tudjuk a történelemből, miként fejlődött az egyház karjai közt ápolt zenei elmélet, mely ma a nemzeteket bőven kárpótolta hajdani vesztességükért; tudjuk, hogy a pápák mikor érvényesítették egyházi használatra a koronkénti újabb felfedezéseket; tudjuk, hogy

¹⁾ Vallaszki. Consp. reip. lit. 58. Az énekes könyvekből a régi források után többet mond Szvorényi. Hist. Eccl. Fasciculus II. 56—60.

²⁾ Szvorényi Mihály ibidem.

az ily haladást Európa nagyobb s tekintélyesebb udvarai nyomban követték, s e szerint a magyar egyház is. — Lássuk hát röviden Európa előharczosa zenei mozgalmait.

Mikor őseink a keresztyén vallást felvették, már akkor az első öszhangzati kísérletek útát törtek. Szent István évszázában élt Guidó, ki többek közt az énektanítást könnyebbé tette, mint előtte volt, s tetemes javításokat hozott létre. Amaz öszhangzati kísérletek abból állottak, hogy a vezérdallam mellett párhuzamosan negyed ötöd s nyolczad közöket énekeltek, mi a mai füleknek legnagyobb kinzója lenne ugyan, s a mi ellen az elmélet már régóta tiltakozott, de a mit a IX ik s X-ik évszázban a szokás kellemessé tehetett. ¹⁾ Gvido ez öszhangzati kísérletek után mintegy 100 év mulva lépett fel (1020 táján), s a halálát követő korban oly nagy hirre jutott, mint napjainknak legnagyobb művészei; nem volt találmány a zenében, mit akár helyesen, akár helytelenül neki ne tulajdonítottak volna. Ilyenek például: a m o n o c h o r d mit felette szükségesnek tartott az ének tanulásra ²⁾. A monochordon tett javítása folytán, tőle veszi eredetét a zongora. Az előtte A. betűn kezdődő hanglétrához teszi a G-alapot, s a harmadik nyolczadot megbővíti a következő hangokkal:

a b \sharp (h) c d
a b \sharp c d

¹⁾ Az ily öszhangzatos énekek kezdője egy flandriai sz. amandi születésű barát, Hucbald, vagy Ubald volt. (Szül. 840. † 930.) Kísérleteinek többféle nevet adott: *diaphonia* (dis-cantus vagy több szólamok) *symphonia* (öszhangzat) s egy újabb néven: *organum* mely a régi zeneirodalomban leghasználtabbnak látszik. — „*Videbis nasci* — úgymond maga is elragadtatva — *svavem ex hoc sonorum commixtione concentum.*“ Kiesevetter. *Gesch. der abendl. Mus.*

²⁾ Monochord, szó szerint: egy húros, latinul *mensa*. Koch szerint oly hangszer, melyen a hangköz viszonyok ki vannak mérve, s bizonyos jegyekkel jelölve, úgy, hogy egy mozgatható pallóval a kimért hangok akármelyikét adathatjuk. Hossza 2—4 láb; szélessége az aczél-húrok mennyiségéhez képest 2—4—6 hüvelyk. Első görög neve *chordotonon*. Hajdan nevezték *clavicimbelnek*, az olaszok *clavicembalo* nak is. — Sulzer „*Theorie der schönen Künste*“ című munkájában (Cécilia II. 117 lap) a *Monochord* alatt elősorolja az e tárgyra vonatkozó jelesebb munkákat.

Guidónak tulajdonítják továbbá a csudálatos neumák helyett a latin betűket; a vonalrendszert; a mai hangjegyeket; a hangkulcsokat; a hexachordot ¹⁾ a betűéneklést (solmisatio ²⁾ a harmonikus kezet ³⁾; az ellenpontokat. Ha mind ezt Guidó találta volna fel, úgy a zenevilág legnagyobb hősenek lehetne őt tartani, mert semmi, vagy nagyon kevés feltalálандót hagyott volna az utókornak. De többnyire saját irományaiból bebizonyult, hogy az énektanítás könnyítésére behozott ut, re, mi, fa, sol, la, szótagokon kívül, a többi vagy már előtte meg volt, vagy utána, keletkezett. Minden esetre azonban ok nélkül annyi mindent nem kapcsolhattak össze a Guidó névvel, s ha csak a koráig létezett anyagokat célirányosabban tudta használni, mint elődei: korának elég nagy embere. — E szerint ámbár történetileg bebizonyítani nem lehet, de valószínű, hogy a leglényegesebb felfedezések a XII-ik évszázban történtek; pl. a hangjegyek feltalálása s első kiképzése; szerencsésebb öszhangzatos kísérletek; az ellenpontnak oly fokra emelkedése, melyen bizonyos ellenponti szabályokat lehetett életbe léptetni, — mely viszont szükségessé tette a már akkor alkalmasint szegletes alakú hangjegyeknek különböző értéket adni. Innen számitandó tehát a mértékes ének (musica mensurabilis) vagy, képletes zene (figurata) mely nevét a különböző alakú hangjegyeiktől vette, s ellentéte volt az egyenes éneknek (musica plana) mit a római egyház a neumákkal

¹⁾ Hexachord Guido értelmében 6 diatonikus hangnak oly forma sorozata, melyben a harmadik lépcső a negyedikhez mindig egy nagy félhang. E lépcsőket Guidó ut, re, mi, fa, sol, la, néven nevezte e latin vers kezdő szótagjai szerint:

Ut queant laxis
Resonare fibris
Mira gestorum
Famuli tuorum,
Solve polluti
Labbii reatum
Sancte Johannes.

²⁾ Solmisatio az előbbi ut, re, mi, fa, sol, la gyakorlata, vagy létrák s szöveg nélküli hangképletek, tanulmányok éneklése.

³⁾ A harmonikus kéz, vagy Guidó keze egy lerajzolt kéz, melynek izei segítségével tanították hajdan s még nemrég is a létrákat, s hangnemeket, úgy, hogy ötödök szerint a kéz körül csiga alakú körben mentek. Például: a kemény *C* esik a kéz közepére; *G* a hüvelyk izére; *D* a mutatóujj első izére stb. stb. — Forkel a legrégebb kéz rajzát, mely e leírástól némileg eltér, közli Allg. Gesch. der Musik. II. B. mellékletei közt.

együtt még sokáig használt, a tulajdonképeni hangjegyeket csak a XIV-ik évszázban vevén fel általánosán.

A XIII-ik évszázban a mértékes zene az egyenes énekkel szemben határozottabb lesz, írott öszhangzati szabályokra találunk, s mind ez a Franco személyében központosul.¹⁾ „A mértékes zene — ugymond Franco — hosszú s rövid idők szerint kimért ének.” — Irományai közt nyomára lehet jöni a consonansoknak s dissonansoknak. A consonansok három félék: tökélyesek, tökélytelenek, s középek. Tökélyesek: az egyhangzó, s a nyolezadköz. Tökélytelenek: a nagy és kis harmadköz. Középek: a negyed s ötödköz. A dissonansok szintén tökélyesek s tökélytelenek. Amazok: a másod s bővített negyedköz (tritonus) a nagy és kis heted. Ezek: a nagy és kis hatod, mi—miután a nagy és kis harmadot már a consonansok közé sorozta: eléggé csudálatos. — Továbbá a dissonansok — mondja Franco — illően legyenek a consonansok közé vegyítve, még pedig: ha a tenor szólam hág, a diskánt szálljon, s megfordítva. A három szólamuakban vigyázni kell, hogy ha a 3-ik szólam a tenorhoz dissonans, ne legyen az a diskánthoz is, s így viszont. Végre a négy s öt szólamuakban szintén szem előtt tartandó, hogy ha az egyik szólam dissonans, a többiek öszhangzók legyenek. — Ugyanez évszázban irtak a mértékes zenéről: Angliában Odington Walther eveshami barát (1240) s Franciaországban Hyeronimus de Moravia (1260), de a nevükön s tartozkodási helyükön kívül egyebet alig lehet tudni felőlök. Szintén ez időben a francia egyházakban uralkodóvá lett bizonyos neme a diskántnak, vagy szerintök, *dechant*-nak, mely minden mérték nélkül, vagy csak a szótagokra volt szabva, vagy a mint az énekesek egymás közt elhatározták, bizonyos vezérszólam a többi hosszan kitarított szólamok felett. — A szótagonkéntit többnyire csak ketten énekelték s nagyobbára mindenütt egyhangon, melytől eltérve, a diskánt néhol emelkedett egy lépcsőt midőn a másik ugyanannyit szállott, mi által az egész folyamába kellemes

¹⁾ Franco életéről felette keveset lehet tudni. Nemrég találtak irományaiban e kifejezést: *ego Franco de Colonia*, s e szerint világos, hogy köllni születésű. Forkelig az a közvélemény uralkodott felőle, hogy a XI-ik évszázban élt. Kiesevetter nyomós vizsgálódásai után a XIII-ik évszázba tették át. Ma az is bizonyos, hogy német, s paduai Marchettusnak, s de Muris Jánosnak tanítója volt.

harmadok szövődtek. A dechant másik nemében a főszerep vivő saját belátása szerint mindenféle színezetű futamokat rögtönözhetett, s ezt nevezték virágocskáknak (fleurettes). Ezeken kívül megemlítendő még egy neme a dechantnak, a mit faux bourdonnak neveztek. Egy három szólamú ének volt ez, s nem állott egyébből, mint egymást párhuzamosan felváltó $\frac{6}{3}$ hangzatokból, a tenor, vagy fődallam felett, úgy, hogy a felső szólam csak a záradéknál ment a hatodköz helyett a nyolczadba. Például:

$$\begin{array}{cccccccc} \text{---} & \text{---} & \text{---} & \text{---} & \text{---} & & \text{---} & \text{---} \\ \text{c} & \text{d} & \text{e} & \text{h} & \text{c}, & \text{h} & \text{c} & \text{h} & \text{a} & \text{g} & \text{a} \\ \text{g} & \text{a} & \text{g} & \text{f} & \text{e} & \text{f} & \text{g} & \text{f} & \text{e} & \text{d} & \text{c} \\ \text{e} & \text{f} & \text{e} & \text{d} & \text{c} & \text{d} & \text{e} & \text{d} & \text{c} & \text{H} & \text{A} \end{array}$$

A fauxbourdonnak ezt a nemét vitték a pápa dalnokai a XIV-ik évszáz vége felé Rómába, s nemcsak sokáig fennmaradt itt az ellenpontok felvétele utáni időkben, hanem bizonyos alkalmakkal ma is egész eredetiségében hallható. A XIV-ik évszázban mindjárt két jeles mesterrel találkozunk, kik tovább vitték a zenei mérték elméletét, s oly öszhangzati törvényeket szabtak, melyeknél fogva napjainkban is megállható öszhangzati képleteket lehetett alkotni. Az egyik paduai Marchettus,¹⁾ a másik de Muris János.²⁾ Mind a ketten tanították már e fontos szabályt „két tökélyes consonánsnak (egyhangzó, ötöd, nyolczad) nem szabad párhuzamos menetben egymásra jöni“; a dissonansokról is tudták, hogy csak a legközelebbi consonánsba lehetnek feloldozva, de előkészítésökről még nem volt fogalmuk. Hogy az eddig látott alapos kísérleteket nem követte általános eredménydús haladás, annak tulajdonítható, hogy a zenét eleitől fogva inkább tudomány mint művészet tárgyának tartották. — Az öt görög elméletek, keresztyén hangnemek, s divatos ut, re, mi, fa, sol, vegyülete volt a zene alapja. A tanítás kizárólag csak elméleti levén, tarka szavak halmazából állott, melyek mindent tartalmaztak csak zenét nem. „Ha ma — mond Kiesevetter — a hajdani,

¹⁾ Élt Nápolyban. Következő két munkát irt: „Lucidarium in arte musicae planae“ és „Pomerium in arte musicae mensuratae.“

²⁾ Doctora az akadémiának Párizsban. Tévedésből csaknem annyi mindent kötöttek a nevéhez, mint Guidonak. — Munkáinak czíme: „Summa Magistri de Muris,“ s „Tractatus de Musica.“

sőt a XVII-ik évszázig irt tankönyvek szerint akarnók vezetni a zenei jelölteket, folytonosan kétkednének a fölött, vajjon zene-e az, a minek tanulására buzdítjuk? Ezért Olaszországban a pápa kápolnáját kivéve, még sokáig nem vették fel a több szólamu éneklést, s az orgonák szerkezetétől sem lehetett várni, hogy a néppel megkedveltecsék a harmoniát. Nem lehetett ez orgonákon sem harmoniai tanulmányokat csinálni, sem előadási kísérleteket tenni; hanem az orgonász egyedüli feladata a volt, hogy az énekeseknek hangot adjon, s ne engedje őket ettől eltávozni. Ha pedig valaki merészkedett bizonyos kísérletet is játszani az énekhez, nem állott egyébből, mint az óriás billentyük közül az ének bizonyos helyein egy-egy consonans lekönnyökléséből, vagy öklözéséből, a honnan vette nevét a német *Orgelschlagen*. Nincs okunk hinni, hogy ez időkbén Spanyolország s Anglia ennél előbb haladt volna, sőt Franciaországban is a maitris-ek műbecscsel nem bíró dechantja miatt háttérbe szorúlt de Muris iskolája, s tán feledésbe megy, ha alapszabályainak gyakorlata a XIV-ik évszázban Németalföldön korán gyökeret nem ver, s itt végre nem hajtják azt, a mire Franciaország folytonos hadakozásai s ros kormányai miatt képtelen volt. — A legelső ellenpontos művész, kiról a történelem emlékszik Dufay Vilmos. (1380) Életéről csak annyit tudunk, hogy Hennegauban Chymay-ban született, a németalföldi iskolához tartozott, s a pápa énekkarának tagja volt 1432 ig. — Ez énekkar egyedüli birtokosa a nagy mester több miséjének. A fehér alaku, vagy üres hangjegyeket Dufay írományiban találjuk legelőször, melylyel a mértékes s képletes zenerendszer elméletileg teljesen be van végezve. Átaljában Dufay művein a tökélyes kész művészet szelleme ömlik el, s felismerhető bennök az ellenpontnak némely mesterfogása is, mit sokáig Ockenheimnak tulajdonítottak, vagy ennek korával hoztak kapcsolatba. Ockenheim 1450 táján egy újabb németalföldi iskolát alapít, melynek a korábbi iskola tagjai is követői lettek, s a melyben a jövő kor legjelesebbjei képződtek. E korszak nagyobb ügyességet tanusít az ellenpontok kezelésében, mint Dufay. A műtermékeket öntudat jellemzi; a zeneköltők nem ülnek bizonyos előre átgondolt terv nélkül író asztal mellé, s nem bizzák a véletlenre annak kivitelét. Innen számítandók a legelmésebb ellenpontos ta-

lalmányok, pl. a szólambővítés, szólamszűkítés, visszafordítás, utánzás; a canon és fuga több neme, melylyel végre a talányokig s mindenféle — művészeti körön kívül eső — fűrés-faragásig mentek. — Az orgonán — együtt tökélyesbülvén az ellenpontokkal — valószínűleg Dufay korában s kétségg kívül a XV-ik évszáz alatt tetemes javításokat tettek, különösen a billentyűzetet illetőleg. A történelem Ockenheimnak két kortársáról emlékszik, mint nagyhirű orgonászokról: az egyik Sguarcia Lupo (vagy Antonio dagli Organi) Florenczben; a másik a német Bernhard Velenczében. Csudákat beszélnek e két művészről, s ámbár a csudálokozás nagy része az újdonság rovására esik: mindketten ama kor jelesei közé sorozandók. Az első mint tudományos képzettségű, Florenczben nyilvános felolvasásokat tartott; (emlékoszlopa ma is fennáll); a másik a lábtó feltalálásával (1470) az orgonát óriás alkotmánynyá emelte. — De e rövid vázlatban látván a középkor zenészet mozgalma, a mozgalmak élén álló művészekkel együtt: térjünk vissza a magyarországi egyházi zenére.

Ninesenek rá adataink, de valószínűtlen is, hogy az új magyar keresztyén egyház segédkezekkel járult volna a középkor eme lassan emelkedett épületéhez. Valószínűtlen, mert a történelemből látjuk, hogy Európa nagy népei is csak a keresztyénség felvétele után néhány évszáz múltával kezdenek az építéshez. — Így a magyarnak elébb test és lélekből keresztyénné kellett lenni, hogy aztán az új hittel kapcsolatban levő zene a nemzetbe oltatván gyümölcsözhesen; erre pedig egy évszáz előkészületei nem adhattak elég erős lökést. Sőt történelmünkben láthatni, hogy míg az első keresztyén évszázadokban egyfelől az egyháznak legtöbb gondot adott magát a különböző vallásos felekezetek elnyomása által megerősíteni, addig másfelől, mikor emezektől megtisztulva állott, s csak belnyugalomra lett volna szüksége, hogy virágokat hajtson: külelenség, a török dűlások, s az ezt követő zilált politikai helyzet képtelenné tette nagyobb mérvű vállalkozásra, s a művészetekben másoknak utat mutatni.

Mind e mellett, habár nemzetünket nem sorozhatjuk az úttörők közé, főegyházunk a gyakorlati téren nem maradt hátra Európától, s valószínűleg a pápa mindjárt sz. István idejében gondoskodott, hogy az egyházi zene jó karban legyen. Érdekében volt

a római székek minden lehető eszközt a magyarok megtérítésére fordítani; s a vallás szent mysteriumainak valamint ma, úgy akkor is, semmi sem adhatott magasztosabb színezetet, vonzóbb erőt, mint a zene. Szükséges volt, hogy e zene a lehető legjobb legyen, mert különben a daliás nemzetre, mint a nemzeti zene ellentéte, nem bírt volna hatást gyakorolni. E valószínűség felállítására jogosít a hittérítők szempontja; de a későbbi évszázakból oly adatok is vannak, melyek midőn egyfelől keletkezésük ideje haladásáról tanúskodnak, másfelől a megelőző korra is némű kedvező fényt vetnek; mert művészetet egy kornak sem lehet rögtönözni, ha a művészet magvai már előbb el nem voltak hintve.—Lássunk néhány erre vonatkozó adatot. Kun László idejében nyomai látszanak a mimusoknak, s histrióknak, kik alatt a mysteriumok, azaz, beszélgetésekbe öntött bibliai s más szent történetek előadóit kell értünk.¹⁾ Hogy ez előadások mind az énekkel mind a hangszeres zenével szoros kapcsolatban állottak, s hogy a clerus is bizonyos tekintetben adózott az ily előadóknak, s hogy végre ezek valószínűleg némi kicsapongások következtül magukra vonták az egyház haragját: kitetszik egy 1460-ban Mátyás alatt tartott zsinat következő határozatából: „Mimis, histrionibus, fistulatoribus, lutinistis de elemosyna Christi, quae pauperum est, non tribuant.“²⁾ Nem tudjuk ugyan a történelem nyomán az első orgona behozatala idejét, de nem szenved kétséget, hogy a többi európai udvarok példájára kezdetben nálunk is legalább az udvari egyházban, s később a székes egyházakban meghonosították. A XV-ik évszáz közepén kezdve azonban a jelentéktlenebb városok is vagy megszerezték, vagy igyekeztek annak megszerzésén, s ezt Hunyadi Jánosnak egy adományleveléből lehet következtetni, mely szerint a felső-bányai egyház orgonát emel.³⁾ Jó példát ad-

¹⁾ Toldi. Magy. irod. tört. 2-ik kiadás I. 92 l.

²⁾ Péterffy. Sacra Concilia I. 196. XXXVIII. canon.

³⁾ Az 1452-ben kelt okmány hátiratát Frankl úr szívésségéből közlöm: „Donationales Joannis Hunyadi tenore cuius in recompensationem cuiusdam organi, ex Ecclesia Beatae Mariae V. in oppido Felső-Bánya fundatae, per se excepti ad fabricam et augmentationem Ecclesiae donat proventus urburales ex fodinis civitatis montis ad Cameram Rivuli dominarum provenientes.“—Kamarai levéltár. A nagy-bányai jezsuita levéltár actái közt.

hatott erre Mátyás király, kinek visegrádi kápolnájában — Oláh Miklós szerint — ezüst sípos orgona volt. S hogy átalgában milyen lehetett Mátyás udvarában az egyházi zene: elég fogalmat ad erről IV. Sixtus követének — Péter vulturani püspöknek — Rómába küldött levele „Habet (t. i. Mátyás) cantorum capellam, qua nullam praestantiozem vidi; et pridie in capella sua solennem Missam juxta suorum gloriosos mores cantari fecit, magno Praeatorum et Nobilium praesente Caterva. Cum rediero, quanto silentio, quanto devotione, quibus ceremoniis, quanta gloria, Missa illa perfecta sit, explicare studebo. Confundebat sane, arguebarque a seculari Principe in his, quae ad Divinum cultum, et animorum majorem aedificationem attinent, superari. Obstupui profecto.“¹⁾ Nemesak orgona diszitette a királyi főegyházat, hanem az akkori időkhez képest, hangszeres zene is. Még a szegénységéről híres II. Ulászló is évenként 200 aranyat költ énekeseire s zenészeire,²⁾ kik 1494-ben következő számból állottak: a királyi főkantór; ennek keze alatt az éneklő gyermekek, kikről mondja Vallaszky: *cecinerint in mensuris coram Regia Majestate;* több királyi trombitás és sípos, kik közül kettőt a történelem Antal és János néven említ.³⁾ Az egyházi zenét mint a közép időben mindenütt, úgy nálunk is egy ideig csak egyházi személyek kezelték, kik kétségkívül magyarok voltak; de a későbbi karvezetők, orgonászok, s más oly művészek, kik az európai kosmopolitikai zene keresztvizébe mártattak, nemesak nem egyházi személyek, de vagy honi születésű idegen ajkuak, vagy külföldiek s többnyire németek. Ilyen amazok közül 1427-ben Zsigmond udvari karának kántora, Miklós győri kanonok;⁴⁾ emezek közül Mátyás Olaszországból hozott művészei,⁵⁾ s Ulászló Grimpeck nevű orgo-

¹⁾ Péterffy. *Sacra concilia* I. 9. (5).

²⁾ Fessler *Gesch.* VI. 172.

³⁾ Vallaszky *Consp. reip. litt.* 81.

⁴⁾ Krüchten. *Tud. Gyűjt.* 1821. II. k. 124.

⁵⁾ Fessler. *Gesch.* V. 655. Fessler jeles olasz énekesnőkről is emlékszik, de még ekkor nem voltak primadonnák. Az olasz nép beérte a gyermek sopránnal s a castratokkal, kik mint dalmokok már a III-ik évszázban szerepeltek, s nemhogy Mátyás korában kimentek volna divatból, de a XVII-ik évszázban kezdtek divatosabbá lenni, mikor az egyházi zene fejlettsége nagyobb soprán hangot kívánt, mint a gyermekeké lehet, s a minél fogva VIII. Kelemen egy breveben a

násza.—De nem kutatva tovább a történelem lapjain található ilyenemű adatokat, csak a nagyváradi főegyházat említem. Ez egyházban — Zsigmond király rendeletéből, mint az ő, s Mária királyné temetkezési helyén — örökké zsoltárokat s más egyházi dalokat kellett énekelni. Nem elértük-e ezzel mi is, — mint a németek — az éneklés netovábbját? s vajjon kell-e több adattal bizonyítani, hogy a mi külföldön volt, habár valamivel később nálunk is mind feltalálható? Ezeken kívül azonban egy olyan fényoldala volt a magyar egyháznak, mit Európában sehol sem találhatni: a nemzeti jellem, mely az egyházi zenében is mutatkozott, s a melynek tulajdoníthatjuk, hogy nemzeti zenénk nem merült a cosmopolitismus tengerébe. E nemzeti egyházi zene egyidős az első magyar keresztyénnel, s még Mátyás korában is erre czéloznak az előbb látott pápai követ szavai: „Missam juxta suorum gloriosos mores cantari fecit.“ — A magyar egyházi zenének nemzeti színezetűnek kellett lenni; mert Magyarország keresztyénné lételeben nem annyira a vallásos jobb meggyőződés, mint a politika volt főtényező, minél fogva őseink kétség kívül szintűgy ragaszkodtak ősi valásukhoz, mint napjainkban a nemzeti intézményekhez, s ez így lévén, eszélytelenség lett volna azt a nemzetet, melyről feljebb látuk, hogy az éneklés szintoly erénye volt mint a hősiesség: rögtön megfosztani vallásos nemzeti dalaitól, s ezek helyett az idegen hangzású római dallamok éneklésére kényszeríteni, mely legjobb esetben sem lett volna szívemelőbb, mint egy idegen nyelven tar-

castratokat szoros kapcsolatba hozta az egyházzal, mint ama breve mondja: „ad honorem Dei.“ S még ennél is későbbi az olasz lelkesedés, mely e szavakban tör ki: „Ah! benedetto il coltello!“ — Mi a Mátyás udvarában megfordult olasz művészeket illeti, valószínű, hogy ezek közt volt Tinctor János is, a legelső zenei szótár írója, mely ma a legnagyobb ritkaságok egyike. Gyanítható ez, előszavának következő részéből: „Prudentissimae Virginiae illustrissimae dominae D. Beatrici de Arragonia, serenissimi principis divi Ferdinandi dei gratia regis Siciliae Hierusalem, et Hungariae probissimae filiae stb. Egyébiránt életét némi homály fedi. Annyi bizonyos, hogy nápolyi Ferdinánd udvari karnagya volt; valószínűleg Beatrixnak tanítója, s ez úton jött Magyarországra, hol azonban csak egy ideig élt. Ez lehet életének az a homályos része, miről a zenei történetírók nem tudnak számolni.

tott hittérítő szónoklat. — Nem is tették ezt hittérítőink, sőt kétség kívül korszerű vallásos szövegekre magyar dallamokat ruháztak, s ez önként jött az ezzel foglalkozó magyar ajku egyháziaknak; tetszett a magyar egyházi rendnek, mely határtalanul tisztelte ugyan a pápát, mint szellemi fejét: de a baza s nemzetiség fogalmát soha sem tette másodrangúvá. — Hogy kezdetben az egyházi dallamokat tiszta nemzeti szellem lengte át, s nemcsak új alkalmosszerűeket költöttek, hanem még az ős pogány dallamokból is sokat keresztviz alá tartottak, s hogy mindez a római széknek nem volt tetszésére, s megkísértette elnyomását: világosan bizonyítja az 1114-ben Kálmán király alatt Esztergomban tartott zsinat tiltakozása: „Nihil legatur vel cantetur in Ecclesia, nisi quod fuerit in Synodo collaudatum.“¹⁾ De hogy milyen érvénye lehetett az ily rendszabályoknak, az alsóbb papsággal s a nemzettel szemközt: megítélhetni ugyane zsinatnak részint a clerust illető határozataiból, részint abból, hogy mind a felsőbb mind az alsóbb osztályú világiakra, kik még ős vallásukhoz ragaszkodnak, büntetéseket szab.²⁾ Nem adhatván azonban ezúttal nagyobb tért e tárgy megvitatásának, a helyett hogy a netalán kétkedők meggyőzésére tovább lapozgassam a történelmet, s vagy világos adatokkal szolgáljak, vagy a sorok közt olvassak, egy ma is élő s nemzetünkkel egyidős tanú csalhatlan bizonyítékával élek. — Nemzeti zenénk e tanú, s fenhangon kiáltja, hogy volt nemzeti egyházi zenénk; mert ha nem lett volna, úgy ma ismeretlen lenne ama kosmopolitikai tengerben népdalunk, holott, a mit senki sem von kétségbe: Európa minden népzenejétől független, határozottan különböző jellemű. Volt nemzeti egyházi zenénk; mert ha Gergely énekei jutottak volna túlsúlyra, nállunk is a történik, a mi történt Európában; mert — a mint e fejezet kezdetén mondtam: a népnek egyedüli tanítója az egyház, s ezzel szemben a magyar népdalok szoros rokonsági viszony nélkül nyolcz évszázad át fenn nem maradhattak volna. Mi sorsa lett a nemzeti egyházi

¹⁾ Péterffy. Sacr. Conc. I. 59. XLVI c. Mátrai (Rothkrepf) szerint: a budai zsinat is megtiltá IV. László alatt azon énekek tempolmi használatását, melyeket a zsinat helyben nem hagyott. (Tud. Gyűjtem. 1830. IV. 31) Én ezt a mondott zsinat határozatai közt nem találtam.

²⁾ Péterffy ibidem I. 55. VII. c.

zenének? fenmaradt-e napjainkig, vagy a tridenti zsinat 28 éven át sórt anathemái óta elenyészett? — „A legrégebb nyomtatott magyar egyházi ének — mond Mátrai — 1484-ben Nürnbergben jött ki, sz. István jobbjának tiszteletére. Ez énekeltek most is a budai várban, sz. István napján.“¹⁾ De kérdés melyik időből való ez ének, s addig is míg sajtó alá jött, nem alakították-e át? Nem kétlem, hogy még ma is vannak a kath. egyházban ily dallamok; de a kosmopolitismus árjában, az ezen ár hullámaival bejött s meghonosult idegen ajkúak kezei közt elvesztették eredeti jellemöket.

Mind a mellett, hogy az egyházi s világi zenét rokon láncz fűzte egymáshoz, s hogy idők folytán kölcsönösen élesztették s megújították egymást, mindjárt kezdetben volt a világi zenében valami olyan is, a mit a keresztyén egyház nem türhetett, nem hagyhatott oldala mellett virágzani s kiirtásától tette függövé saját létezését. Ez a daliás költészet, mely a nemzet történelmét, az ős vallást tartalmazta; s a tánczene és táncz, mit a középkori vallástánitók egyiránt üldöztek, európaszerte vétkesnek bélyegeztek, s a mely a magyaroknál kétség kívül a pogány szokásoknak legkifejezettebb képleteiből állott. Lássuk röviden az e feletti küzdelmeket.

Már sz. István alatt veszélyeseknek tntek fel a gyászmagyarok dalmok ivadékai, kik az új törvények alól kivételesen házról-házra, faluról-falura jártak, kiknek hazájuk sehol és mindenütt volt. — Nem erkölcstelenségök, nem rablásaik, s kisebb-nagyobb tolvajlasi csinjaik miatt kényszerült a sz. király azt határozni, hogy e vándor dalmok testület, az esztergomi sz. Lázár klastromának jobbágya legyen; mert hisz az akkori keresztyénség s a közt, melynek vallásosságát vulturani Péter annyira dicséri, oly nagy a különbség hogy amazok korában nemcsak a világi — hanem a tolvajlás bünébe esett egyházi személyek fenyítésére is törvényt kellett hozni; de el kellett törölni öket, mert testületükben folyvást éltek a daliás énekek, mindenütt magokkal vitték az ős vallás szellemét, s habár István előtt mint az augsburgi átkos hagyomány üldözöttei bolyongának; a keresztyén hitre térés után elegend lehettek a nép közül, kik mint a tiszta nemzetiség

¹⁾ Tudom. gyűjt. 1830. é. f. IV. 31.

élő maradványait vendégszeretettel fogadták, s ős szokás szerint velök együtt áldomásoztak. — E szokásokhoz ragaszkodók azonban sokáig éltették a daliás énekeket, sőt nem egy ízben a régi vallást is vissza akarták állítani. Egy ily mozgalom elnyomására határozza az 1048 körül András alatt tartott zsinat, hogy a keresztyén szertartások visszaállíttassanak; a scytha szokások, hamis istenek eltöröltessenek; a bálványok lerontassanak.¹⁾ I. Béla alatt (1061) a nép végpusztulással fenyegeti a keresztyén vallást, s az újra feltámadt ős vallás papjai emelvényekről következő tartalmú verseket énekelnek: „Állítsuk vissza ős isteneinket; kövezzük agyon a püspököket; hasítsuk ki a presbytereket, fojtsuk meg a szerzeteseket; akaszszuk fel a tized szedőket; rontsuk le az egyházakat; törjük szét a barangokat.“ Mire a nép egyhangúlag válaszol: „Úgy legyen! úgy legyen!“²⁾ Sz. László alatt a szabolcsi zsinat (1092) megtiltja a kútak, fák, források, kősziklák melletti áldozást, s parancsolja, hogy a halottakat az egyháztól kijelölt helyre temessék, mely utóbbi magyarázatául szolgál az, hogy — mint feljebb láttuk — ős szokás szerint ligetekbe, berkekbe, vagy más birtokuk mellett eső helyekre temetkeztek.³⁾ A temetkezést illetőleg Kálmán alatt az 1103 körüli zsinat határozatai közt megújítva látjuk az előbbit: „sepultura Christianorum — mond a XXXI-ik fejezet — non nisi in atrii Ecclesiarum fiat.“⁴⁾ Mindezek megannyi menhelyül szolgáltak az üldözött ős szokásoknak, s az elésoroltakból láthatni, hogy a keresztyén egyház miként tette hódoltságait a XI-ik évszázad egész folytán, s miként igyekezett a terület ura lenni. A mit azonban az ős dallamokkal szemben az egyház vetoja tán még sokáig, vagy, el sem érhetett volna: véghez vitte az irodalom. Béla névtelen jegyzője össze írja a hős mondákat, s nagyobb hitelesség okáért hivatkozik a daliákra s a nép-énekekre; de ő levén az első, ki kiveszi ezeknek kezéből a nemzeti történelmet, vagy más szavakkal, még ekkor a daliák s a nép a hősmondákat s más keresztyénellenes tartalmú dallamokat énekelvén: óvakodnia kellett, nehogy

¹⁾ Péterffy. Sacra. Conc. I. 13.

²⁾ Chronicon Budense. ad ann. 1061.

³⁾ Péterffy. Sac. Conc. I. 27. 28. C. XXII. XXV.

⁴⁾ Péterffy. Sac. Conc. I. 48.

mint keresztyén főpap a hagyományok összeszedésével érvényesíteni láttassék a daliákat, s ezért valahányszor rájuk hivatkozik, lenézőleg éneküket fecsegésnek s csalfa mesének nevezi. — A XII-ik s XIII ik évszázban e tartózkodás megszűnik, s mind a hún, mind a magyar hagyományokat bátran iktatják a történelem sorai közé; de egyszersmind a biblia ujmutatása szerint őseink eredetét keresztyén színezettivé teszik. Kezet fogva a történetirókkal az esztergomi, s székesfehérvári, majd a veszprémi főiskolából, később pedig Nagy Lajos pécsi, s Zsigmond ó-budai egyeteméből terjedő irodalmi műveltség, bár mily csekély volt is, a daliákat háttérbe szoritotta, s így a költemények dallamai elválasztatván a testtől, melyben addig éltek s életet adtak: vagy egészen átalakultak, vagy idők folytán önként elvesztek. Azért sem lehetett ez máskép, mert azokban az évszázakban a daliák képtelenek voltak hangírás segítségével élni, s legjobb szándékuk mellett is észrevétlenül a kor újabb szüleményei kitörölték emléktükből. — Elvesztek hát hősdallamaink, de a dalnokok megmaradtak, s velök együtt a zene lényege is. Miután az egyház nem lehetett rájuk féltékeny, szabadon költhették s énekelhették a napi eseményeket s más költői sugalmaikat; sőt a hősmondák — és hagyományok történelembe iktatott maradványait is elöszedve, s koruk jelmezébe öltöztetve, megénekelhették mindazt, a mit sz. István évszázában üldöztek. — E dalnokok több s kevesebb mennyiségben mindennaposak voltak a királyok s országnagyok udvarában egészen Tinodiig, az utolsó ismert daliás költőig, kiről a maga helyén fogok szólani. — A XV-ik évszáz dal- s szóköltészetét Galeot — Mátyás hű követője, mindennapi vendége, s a híres könyvtár főnöke — következőleg jellemzi. „Mátyás asztalánál mindig vitatkozás foly, vagy komoly vagy kellemes tárgyról van szó, vagy költeményeket dalolnak. Mivel zenészek és kobzosak vannak ott, kik asztal fölött a hősök tetteit honi nyelven, koboz kíséretében éneklük. Római szokás volt ez, s tölünk szált a magyarokra. (Galeot a mint látszik nem ismerte Attila udvarát). Az ének tárgya pedig mindig valami jeles tett, s nincs is tárgyban hiány. Mert Magyarország különféle nyelvű ellenségek közepette fekvén, gyűnyanyagban hadviselésre kifogyhatlan. — De szerelmi dalokat ritkán énekelnek ott, és többnyire a törökök elleni hadi tettek fordulnak elő, nem éktelen előadással. Mivel a magyarok, akár

nemesek akár parasztok, majdnem azonos szórenddel élnek, s nyelvökben semmi különbség; egyenlő kiejtés, ugyanazon szavak, hasonló hangnyomás levén mindenhol: a magyar nyelven szerzett költeményt paraszt és polgár, közép és főrangú úr egyaránt megértik.“¹⁾

Mindezek nyomai fenmaradtak ugyan a történelemben de dallamaik épen úgy elvesztek mint az ősz dallamok; s törekedett volna bár a hangírás művészete megörökítésükre, ma csak azokra a romokra mutathatunk, melyek alatt nemzeti kincseink örökre el vannak temetve, s annyira feledve, hogy napjainkban mielőtt minőségükről szólhatnánk, csaknem kénytelenek vagyunk előbb valahai létüket bizonyítgatni, s az e felett támadt kételyeket, rossz közvéleményt czáfolni. — Ha mind e mellett az olvasó némi fogalmat akar szerezni ez idők költészetéről akár az egyházi, akár az irodalmi téren: útasítom Toldy Ferencz Magyar nemzeti irodalom történetére, hol össze vannak gyűjtve mind a két zene szóköltészeti maradványai.

A tánczenével s tánczezal az egyház szorosán véve napjainkig sem engesztelődött ki egészen; a közép korban pedig épen a bűnök közé sorozta, s alkalmasint a fentebb érintett okból kétszeres erővel üldözte a magyar tánczosokat, vagy a mint valószínűnek látszik: *igriczeket*. Daczára ennek az első évszázban épen úgy menhelyet találtak a nép s ősi szokásaikhoz szító főbb rangúak közt, mint a daliák. — Sőt tán a szigorúan üldözött ismaiták közt volt fészkek, kikről elágaznak ugyan a vélemények, de a bizonyos, hogy mint kereskedők a magyarokkal szoros viszonyban éltek, összeházasodtak, s oly számosan voltak, hogy egész

¹⁾ Salamon Hungaricus. Cap. XVI. Kazinczi fordítása szerint. A kobozot illetőleg megjegyzem: hogy K. hárfásokat ír, holott Galeotnál *cithara* ed van. Hogy azonban Galeot is kevésbé tartotta fontosnak a hangszerek elnevezését, kitetszik onnan, hogy mindjárt alább nem *citharásokat*, hanem *lantosokat* ír. — Valószínűleg ezek közül egyik sem, hanem koboz, mit később, s ma is gondatlanul lantnak s tán *citharának* is neveznek, s a mire vonatkozólag, nekem is egy *mea culpát* kell vallani, mert első közleményemben azt állítottam: „*Koboz vagy lant.*“ De hogy a koboz az előbb mondottak közül egyik sem, hanem bizonyos ősi hangszer, mely Európában mindenütt idegen: kitetszik Csombor Márton fennebb látott leírásából. Ennyit ezúttal a hely szűke miatt.

helységeket képeztek. Az ismaeliták Péterffy szerint mahomedánok; (nem sunniták, hanem siiták) olyan hit is uralkodott felőlük, hogy a honfoglalás után később átköltözött scythák. ¹⁾ Az első mellett látszik bizonyítani a fenn említett igrad, s arra mutat, hogy vagy magukkal hozták a táncznak bizonyos nemét, vagy ha nem, köztünk némű rokonságra találtak, s épen ennél fogva a tánczenének vagy kezelői, vagy szintoly pártolói voltak, mint az elégületlen magyarok. E hypothesis mellé a feljebb vitatott igriczekre vonatkozólag még egy mást is állítok fel: Kálmán király alatt a helységeket képző ismaeliták ellen határozza a zsinat, hogy az ily helységekből a lakosok költségén egyházakat emeljenek, s ha vonakodnak a keresztyén hitre térni, hagyják oda a helységet. ²⁾ Vajjon nem innen veszi nevét az András király adomány-levelében látott Igriczi is, mit amazok üresen hagyván a királyi daliáké lett? Bár mint legyen, nem vitatom; de a bizonyos, hogy az ősz tánczenét s tánczot részint a nép közül, részint a katona életből nem küszöbölhették ki; már csak azért sem, mert önálló, vagy absolut zene volt, ellentéte a daliás zenének, mely testétől — a szóköltészettől megfosztatván, önként elveszett. — De nemcsak a nevezett helyeken, hanem királyaink s fő nemeseink palotáiban is rendszerint a táncz fűszerezte a társas összejöveteleket, s ily nagyobb szerű jelenetekről a történet is emlékszik. — Feltéve azonban — a mi nem áll — hogy az egyháznak végre is sikerülhetett volna vagy kiirtani, vagy megcsonkítani a tánczenét s ezzel a tánczot: már a XIII-ik évszázad kezdetén szállongott be, a XV-ik elején pedig, Zsigmond korában, egész Európát rajként elborította egy nép, mely helyzeténél fogva minden amolyan törekvéssel daczolhatott. Szükségtelen mondani, hogy e nép a cigány, tánczenénknek napjainkban is hű ápolója. A cigány eltanulta tánczenénket, s mint egykor a gyászmagyarok ivadékai, nomád életmódja által csaknem kívül esvén mind az egyházi, mind a polgári hatóságokon, szabadon sáfárkodhatott; senkitől sem irigylett kalandos életmódja tatár és török s minden kigondolható országos csapások közt egyedül lehetett elég független arra, hogy e nemzeti kincsünket a maga épségében megtartsa, s ha csakugyan őt

¹⁾ Péterffy Sacra. Conc. I. 19.

²⁾ Ibidem. I. 44.

is sújtotta valami és sújtja ma is, nem egyéb, mint hogy ünnepeken nem zenélhet. — De sokkal fontosabb s terjedelmesebb levén e tárgy, mint hogy most néhány sorral kimerithetném: a cigányok bővebb ismertetését, s tánczenénkhez való viszonya előadását a legközelebbi alkalomra halasztván ezúttal bemutatom tánczenénknek egy nem rég talált példányát, mely ugyan a hangírásból ítélve, a XVI-ik évszáz szüleménye, de csalhatlanul világot derít a középkor végére is, sőt meggondolva, hogy ez időkből a nemzetek szellemi közlekedését nem gőz repítette, s kivált a kül zenei műveltség ha tehette volna sem hathatott úgy mint ma, mert maga is bölcsős gyermek volt: állíthatjuk, hogy e példány fogalmat ad az Árpádok alatti zenéről is.

The musical score is presented in two parts: a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line is written in solfège notation (c, h, g, a, h, c, a, g, a, h, a, c, h, c, a, g, a, h, g, a, h, c, c) across four staves. The piano accompaniment is written in a 2/4 time signature across two staves (treble and bass clef). The piece concludes with a double bar line.

*) Megfejtve.

 e h a g h a g f a g f e g f e d f e d e e d e c h e h a h e d e

 g d e e d h c a 2 g c a g

 e g f e d e g a h g e g

 e g e f d e e d B e e f g e

 e d e f e f g f e d e d e f e d e d e d e d e d e d e h

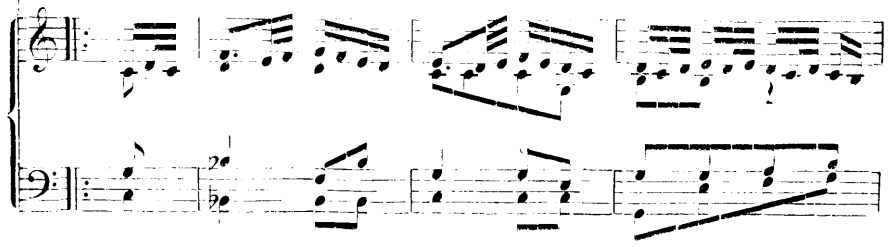
 e d d e c e g h h

 g g e g g a h

 e B B B e e e e e f g

e h e h e d e e h a h a h e h a h e d e h a g a g a h a h e

e g e f f g

e d e d e d e d e e h e h e d e d e

e g g a f f e

h a h e h e a g a h a h e e h a g f g a h g a d e f g a f

e f g e d e d e f e e d e c d

d c e d e c e g e f

g a f e e g e f d

g e d e f g g e f d e f d e e d e f g a h e d e h e a h e e

h e a ? g e d e f g f e d

e d e g a h g e g

e e d B e e f g e e

e d e f e g f e d e d e f e f g f g a g a h a h g f g a g a h a h

d d d e e d d e g

g ? ? ? g f e a h g d d

e B B B e d e f g e f g

 e h a g f g a h e h e a g f e d e f g a g a h a h c a

 e f g f e d e e g d e f f f

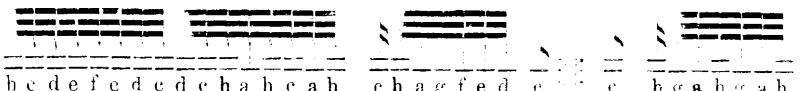

 e e e d d e e e e e

 e e e g e a f f a

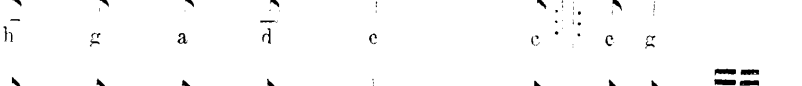

 h e d e f e d e d e h a h e a h e h a g f e d e e h g a h g a h

 d c e g e c e d h d e

 h g a d e c e g

 e e f g e e g e

a f g a f g a	g e f g e f g	f d e f d e f	e d e c h e h g a b c d h

e a c d	h g h c	a f a	g e a

f	e	d	c	d

f f d	e e e	d d B	e A G

c d e f g f d	e c e	f e d e f g a	a g f	e f g e f d e f

g c	e c	d	d	e a

e g	e g	b	b	b	g f

c	c	B	B	B	e d

g e f g a h c a h a g f g a h g a h c a h g a h c h a g f e d e

e g c f d c c

a d g c h g g

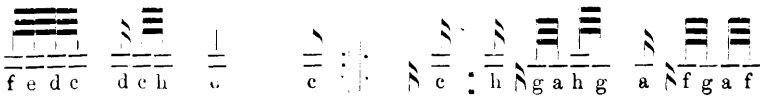
e f g e f g e c

c h g a h e d c h a h e a h a g a g a h a f e d c h a h g f e d e

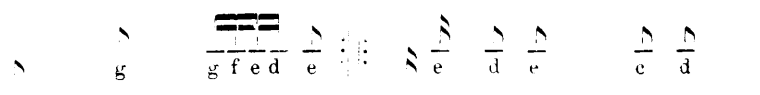
c g d g e f f f d g

g d d g a c c c h c

c g c f f a g c

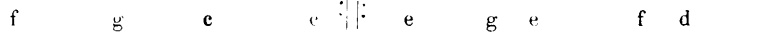
 f e d e d e h c e e h g a h g a f g a f

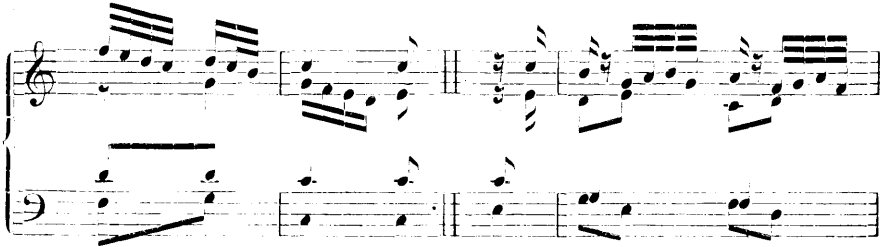
 g g f e d e e d e c d

 d d c c c g f

 f g e c e g e f d

 g e f g e f d e f d e c d e c d h e d h c h c d e d e f e

 h c a c a h g c

 e d g e g

 e c d B c e f g c c

$\begin{array}{c} \text{e} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{f} \\ \text{e} \\ \text{d} \\ \text{c} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{f} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{c} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{f} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{c} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{f} \\ \text{g} \\ \text{a} \\ \text{h} \\ \text{g} \\ \text{a} \\ \text{h} \\ \text{c} \\ \text{a} \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{c} \\ \text{g} \\ \text{c} \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{B} \\ \text{B} \\ \text{B} \\ \text{c} \\ \text{d} \\ \text{e} \\ \text{f} \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{h} \\ \text{a} \\ \text{g} \\ \text{f} \\ \text{g} \\ \text{a} \\ \text{h} \\ \text{c} \\ \text{d} \\ \text{c} \\ \text{h} \\ \text{a} \\ \text{h} \\ \text{c} \\ \text{h} \\ \text{a} \\ \text{h} \\ \text{c} \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{g} \\ \text{d} \\ \text{g} \end{array}$

$\begin{array}{c} \text{e} \\ \text{f} \\ \text{g} \end{array}$

E mű a lipesei városi könyvtárban következő czimű zene-gyűjteményben van: Schmid Bernhart, Zwei Bücher einer neuen künstlichen Tabulatur auf Orgel und Instrument. Strassburg bei Bernhart Jobin 1577. (96 lap in folio)¹⁾ Czimplapja az akkori idők divata szerint olasz: Passomezzo ongaro, mely annyi mint: lassú magyar táncz. — Hangírása az úgynevezett táblázat (tabulatura), mely a már Gergely s később Guidó által használt latin betűk öszhangzó szólamokra való alkalmazása, s nevét is a többszólam egymás alá írásából, betáblázásából vette, mely ily esetben a vezérkönyv (partitura) helyét pótolta. Azonban egyes hangszerekre is használták. A mértékes zene behozatalával a betűk fölé — mint jelenleg láthatni — értékvonalakat írtak. A táblázatnak több nemei voltak, pl. német táblázat, lant táblázat, orgona táblázat, olasz táblázat, hangjegy táblázat. Ez utóbbi egyidős az ellenpontokkal, s a táblázatok legrégibb neme ugyan, de még eddig a régibb évszázakból, sőt a XVI-ik elejéről sem találtak ilyenemű példányokat. Szervezete tíz egymás fölé húzott vonalból áll, melyek közül a legalsóra írták Guidó gamma jegyét; a negyedikre az *F* kulcsot; a hatodikra a *C* kulcsot; a nyolczadikra a *g* kulcsot; s a tizedik képviselte a két vonásu d-t, vagy mint Guido írta: dd-t. — Mivel az ily táblázaton kivált a szólamok gyakori egymás fölé hágása, felette nehézé tette az olvasást: minden szólamnak különböző alaku hangjegyeket adtak: pl. a diskánt s bassusnak összenyomott négyszög alakot (rhomboidot), az altnak háromszögöt, s a tenornak kereket. Ezek olvasása is igen fáradságos levén, a színekhez folyomdtk, s a diskant és bassust vörösre festették, az altot zöldre, s a tenort feketére. — Részletesebben leírtam a táblázat e nemét, mert — ha elébb nem — a reformatió óta Magyarországra is átjött, s kivált a kálvinista főiskolákban, az öszhangzatos énekek tömeges tanítására még egy pár évtized előtt is használták. Egy

¹⁾ Felfedezése történetéhez tartozik: hogy legelőször a gyűjtemény czimét Mátrai Gábor említi 1859-ben „Történeti, bibliai és gúnoros magyar énekek dallamai a XVI-ik századból“ czimű munkája előszavában, s mintegy másfél év előtt magát a szó alatti művet is Mátrai másoltatja le akkor Lipésében tartózkodó fiatal zeneköltőnkkel, Langer Viktorral.

nagy táblára irták t. i. Maróthi négy szólamú zsolttárait (Maróthi a szólamokat egymástól elkülönítve adja) s nagy zenetudósnak tartották azt, a ki e szólamokat bizonyos jegyekkel egymás fölé tudta írni. — Ennyit a táblázatokról. — Ha az előttünk levő lassu magyar táncz alakítását elemezzük, s mostani tánczenénkkel teszszük párhuzamba: legelőször is 12 része lep meg, holott a mai lassúknak többnyire csak kettő van, s egy ezt követő figura, mit — Lavotta után kimenvén divatból — csak nemrég kezdtek újra használni, s mintegy átmenetül szolgál az allegrora. Ama tizenkét rész mindenike négy-négy ütenyből áll, s a körök (periodus) alakítása sokkal szabatosabb, mint a mai akár cigányoktól, akár más avatlan műkedvelőktől került csárdásokban észleljük. Emezekben ha egy-egy kör alakítása meg is üti a művészeti szabályt, csak véletlenség szüleménye, mit eléggé elárul a többi körök idomtalanúsága. Amazok ellenben mind egymáshoz való viszonyukban, mind önmagukban pontosan megfelelnek az alakítás szabályainak. Ezért bizvást állíthatjuk e szempontot illetőleg, hogy ha a XVI-ik évszáz tánczenéje mind ilyen volt, a művészeti követeléseknek inkább megfelelt, s tehát avatottabb kezek közt volt mint a milyenek mai műkedvelőink. Napjainkban vides oly tánczenénk, melynek elemei népdalokból ne állanának, s tehát szoros értelemben csak népdalunk van. Innen a meggyőződés kezdett lábra kapni, hogy mivel a népdalok nem tűrnek meg a csonka ütenynyel való kezdetet, mit felütésnek (Auftakt) nevezünk: a magyar zenében átaljában nem lehet felütés. E lassú magyar mind a két véleményt megegyeztet. Mert épen nem népies színezetű; a népdallal semmi köze; telve oly ragyogványokkal, melyek a népiesnek épen ellentétei; s mert felütéssel kezdődik, melyre a népdalokban nincs eset. — Azt is állították már többen, hogy a magyarnak csak lassú táncza van, s épen a régi időkre hivatkoztak. Jelen lassú magyar — ámbár lassú — épen a nevével mond ellene ez állításnak. Mert ha az ős korban csak egy tánczunk lett volna, úgy a l a s s ú melléknév fölösleges lenne. Kétségtelen, hogy volt u g r ó s tánczunk is, mit ma friss-nek mondanak; s a népdalokat épen e tartalmazta. — Látható továbbá a körök záradékaiban a tiszta magyarság, s mindazok az elemek, melyeket ma is használunk; s végre az egész szerkezetéből kitetszenek a vonós hangszerek. Öszhangosítása hármass hangzatok sorozata,

kevés kivétellel az alap bassus felett, (ekkor még a hetes hangzokat nem használták) s ennél fogva egészen a középkor szellemét hordja magán. Szólam-menetei nem mindig követik Ockenheim szabályait, s a tisztaságot illetőleg a cigányokra is emlékeztetnek. Képletszoportjai mind a mellett, hogy némely helyen ömledezni kezdenek (pl. a 3-ik kör, s még a többi ezzel egyöntetű) inkább szárazak; csak a tánczra szükséges rhythmus kifejezései, mi egyébiránt előttünk azért oly különös, hogy már megszoktuk egy újabb s tökélyesebb zene rendszerét. Jellemében átaljában nincs oly elegiai s drámai vegyület, mint a mai búsongó lassúban, miből ma szintén az a közvélemény terjedt el, hogy a magyar csak búsulni tud, s mint az ázsiai népek, inkább kedveli a lágy hangnemeket, vagy hogy egy élő frasist mondjak: „sirva vigad a magyar.“ — Már régibb véleményem, hogy a független hős magyar nemzetnek nem lehetett oly ellágyult tánczenéje, mely inkább szolgaságra, nyomorra s olykor a koldusmankóra is emlékeztet. E mellett bizonyít a jelen lassú kemény hangneméből folyó derűtség, kedélyesség; mely aristokratikus göggel s feszes magatartással tekint demokrat utódaira, a csárdásokra, melyekkel a paloták levegőjébe bunda szag, hájas csizmák illata, s éles kurjantások vegyültek. Ilyen volt hajdan a lassú; hőseink jellemével leginkább öszhangzó; a felsőbb körök táncza, mely az ugróst egészen nélkülözve, a nép közé száműzte. Ilyen lassúra tánczoltak Mátyás lakodalmán, s minden udvari tánczvigalmakban, hol a diplomatia is megtehetette kimért lépéseit; egyháznagyjaink méltóságával sem ellenkezett, akár egypár eltévedt lépést tenni a mint palota hosszában átmentek a tánczoló hősök közt, kiknek béke idején legendát olvastak ugyan, de a kikkel a csatamezőkön versenyeztek; akár szemüket legeltetni a tánczoló csoportokon. — E párhuzamot azonban tovább vinni csak akkor tartom szükségesnek s célirányosnak, mikor a későbbi időkről lesz szó, s addig is sietek megjegyezni, hogy a középkorban zenénk elegiai s drámai hangulatát részint a népeletben, részint a daliás költészetben, s nem a tánczban kell keresni. — Az elegiai hang minden népnek sajátja; a daliás költészet pedig eme színeket épen nem nélkülözhetette.

S most az eddig mondottaknak következő rövid kivonatával zárom be e fejezetet: Volt őseinknek műköltészete mind a szóköl-

tészeti, mind az abszolút zene terén. Amazt alkották daliás költőink, kik a népiesből kibontakoztak. E neme a műköltészetnek csak az irodalom s zenei elméletek fejlődésével vehetett volna nagyobb lendületet, minek a mostoha idők annyira útjába állottak, hogy megoldása a XIX-ik évszáz teendői közé maradt. — Az abszolút zene elemei megtalálhatók az önálló tánczenében, mely szintén a népéletből vette eredetét, de mint a fentebbi példában látjuk: önállóságra jutott, s a népiest már levetkőzte.¹⁾ Ebből az elébb mondott úton a symphonistikus abszolút zenének kellett volna fejlődni, de a mely szintén az előbbi okok miatt megakadván, napjaink teendői közé tartozik.

BARTALUS ISTVÁN.

¹⁾ Nem kétlem, hogy a külföldi zenetárakban a magyar tánczenének több ily példányára is lehet találni. Mert nélkülözvén a szóköltészetet, abszolút színezetét az idegen ajkuak is megérthették, s nem állván útjukba a nyelv nehézsége, gyűjteményeik számára könnyen lemásolhatták.

FÜVÉSZ ÉS KERTÉSZ.

Multa renascentur, quae jam cecidere, cadentque
Quae nunc sunt in honore, . . .

Horatius.

Gyermekkoromban a zenének — a műkedvelőket nem számítva, — két osztály volt képviselője Kolozsvárt. Az egyiket nagy hiba nélkül a csehekének mondhatni; a másik kétségen kívül a cigányoké volt. Emezeknek egész kerekétét, kevés kivétellel, a zene adta; az elébbiek egyszersmind hangszer-, kiválólág „klavir-mesterek, iparúzó, „boltosok“ voltak; némelyek hivatalt is viseltek, miért a fizetés ugyan csekély vala, de, a rang! a rang!“ fölment egész a kanzleydienerségig. Ez volt e az oka, meg a kótatudás; miről nemcsak a cigányok, de zenéjük kedvelői sem akartak még hallani is; vagy pedig mint Dr. Liszt állítja a fekete zenészet legyőzhetlen ellenszenva a civilisatio s civilizált ember iránt, nem vizsgálom. Elég az, hogy a két osztály sehogy sem fraternizált egymással. Nemcsak, hanem ama csehek érzékeny bántalom gyanánt vették és megorrolták, ha valaki őket „muzsikások“nak nevezte; pedig a „zenész“ még akkor nem volt feltalálva. És ime csak egynehány rövid év — a hat x-eseknek oly rövidnek tetszik az eltelt évek sora — hát a mi cigányaink elnyerték a „zenész“ közös czímet; színpadon, concert-termekben lépnek fel; meghívásokat kapnak Európa fővárosaiba, casinók tagjaivá lesznek — Kolozsvárt még csak a „Polgári Társalkodóig“ vitték, az „Uri Casino“ szűz maradt az ilyes communismustól — stb. De más részről is történt a közeledés. Csermak, Lavotta, Dobozó, Patay, Fáyak, gr. Nákóné és más oldalról Liszt, Dreyshock, Willmers, Mosonyi, Brand Mihály stb. képeiben tanult zenészek, más nemzetbeliek és felsőbb osztályok is tevékeny részt vettek, az addig csak cigányok által kezelt nem, a nemzeti zene mívelésében, és ma már Albano Zindi sem állíthatná helyre a leomlott falat, a chinai választékot. Még ez sem elég: a régiebb zenemesterek szorosán tiltották tanítványaiknak a könyv nélkül

játszást. Meglehet, legalább nálunk ezt is azért, hogy a cigányok kóta nélkül játszottak. A legegy szerűbb tánczenétől kezdve a legmagasabb hangversenyig mindig a zenész előtt kellett lenni a kótának; és sok szemérmes úrfinak, — akkor szaporább volt ez a faj, mint most, — negédes vagy ideges kisasszonynak nagyon kényelmes mentség volt, midőn felszólították idegen helyen, hogy hallassák művészetöket: „Nem tudok semmit kóta nélkül játszani!“ — No's ma már a legelső művész is észből játsza a soloit.

De talán már eléggé kifestettem a hasonlatot — mert, mi türes tagadás, e bizony csak hasonlat vala, melylyel azt a viszonyt szándékoztam egyszersmind jellemezni, mely — ugyan-csak hajdan — a fűvész és kertész közt volt. Zongoramester nem tilthatta sanyarúbban a tanítványának a „kívül“ (auswendig) játszást és a táncz — kivált walzer és csárdás — zenét, mint linnéista fűvész a tyronak a csokros (teljes) virágokkal való foglalkozást. Hisz azokban nem lehetett megszámlálni a porodákat és terméket, s mihelyt ezt nem lehetett, oda volt a rendszer, tehát oda a tudomány. A kertésznek pedig az a nagy bűne, hogy ő épen azokat a „szörnyetegeket“ (monstrum L.) szerette és szereti kiválólag elállítani, szaporítani, nevelni, ápolni. S a fűvészi anathema daczára, nem hogy szánná bánná vétkét, hanem még újabbal, nagyobbval tetézi. Abba veti ugyanis a mesterségét, hogy számtalan korcsokat törekszik egyik fajnak a másik által való termékenyítése által elállítani. Ezzel egyfelől a már magukban is kárhoztatandó csokros szörnyetegeknek termékeny ágyat vet; de másfelől még tetemesebb veszélyt eszközöl. T. i. nemcsak számtalan válfajokat — ha orthodox linnéista megengedi így neveznünk — természetett a gonosz, hanem a fajok és válfajok sőt fajok és fajok közt is kimondhatlan bajjal már megállítottnak vélt határvonalakat részint eltörülte, részint eltörülni fenyegeti és sok helyt legalább a határköveket megingatta. A második vád még súlyosabb mint az első, mert a tudomány alapjának és alája; holott az első csak vesződséget okoz, a mennyiben a nomenclatura úgy is elég súlyos terhét majd az elviselhetlenségig szaporítja. Hogy egy halvány képet adhassak róla meg kell említnem egy fejezetkét a tudomány történelméből.

Linné előtt, midőn egy fűvész a másiknak, vagy a fűvész-kedvelő közönségnek egy növényt szabatosan meg akart nevezni, meglehetősen sok szóba került. Nevezni tulajdonképen csak a nemét nevezték meg a növénynek, s aztán leírták némi minőségi jeleit, melyek vagy magukban szembetűnők voltak, vagy más fajtársaitól megkülönböztették az illetőt. A közönséges csokros basarózsát p. o. így jelelték: „*Paeonia folio nigricante splendido.*“ Egy más fajtát imígy: „*Paeonia tenuis laciniata subtus pubescens flore purpureo.*“ A rózsa-mályvát így adták kéz-

ről kézre: „*Malva sativa antiquorum quae cultu arborescit.*“ Látni való, hogy e bizony nem annyira kényelmes mint hosszadalmas volt. Azonban volt ebben is valami jó, mint mindenben, a mi maga idején betölti a helyét. Tudni kell ugyan is, hogy a phrasisok — így hívták a növénynek ama „személyes leírásait,“ — nem voltak stereotypice megszabva, hanem minden fűvész a saját belátása s legjobb ismerete szerint szerkesztette. Következésképp ha valaki amúgy szajkó módjára csak eltanulta, s tudományos vagy társalgó közlekedésben szórúl szóra használta volna, magát nevetségessé teszi, s tudatlanságát vagy nyegleségét árulja vala el. Mindenkinék tehát belátása s legjobb — mindenestre saját — ismerete szerint kellett a már neve által meghatározott nemnek egy vagy más fajtát jellemezni; úgy hogy a „phrasis“ valódi ellenszer gyanánt szolgált a felületesség irányában. Hanem az igaz, hogy a névsorokban s más rövid összeállításokban alkalmatlan és helyrabló volt. E bajon úgy segítettek, hogy az egy nem alá tartozó fajokat számozták, mint Róma aristocratico-respublicai korában a leányokat, vagy az újabb időben a bérkocsikat és dynastákat. Így: *Paeonia I. Paeonia II. III. stb. Viola I. II. III. s így tovább.* Mint szokott azonban az emberi rendszabályokkal történni, midőn egy bajt elhárítottak, a segédeszköz másba vitte belé. Midőn t. i. egy nem fajai sora bizonyos időben meg volt állítva, (a mi egyébiránt különböző autorok rendszeres könyveiben más más számmal s renddel történt), a későbbre talált fajokat nem lehetett a számok megváltoztatása nélkül rokonságuk s hasonlóságuk szerint iktatni be az ismertek sorába. Így is, úgy is baj tehát; hanem az észláng (génie, nem „lángész,“ mint nem: lángliszt, se nem lángbor), melynek az a hasonlósága a természettel, hogy a legegyszerűbb eszközökkel legnagyobb dolgokat hajt végre, itt is nyélbe ütötte a reménytelennek látszó ügyet. Az ebben működő észláng Linné birtokában volt, ki is az általa „triviale“-nak nevezett feltalálásával kényelmes és biztos módot nyújtott a nemek fajai szabatos emlegetésére. Linné maga ezt a rendszabályt csak ideiglenesnek (provisorium) tekintette, de a fűvészek serege annyira czélszerűnek és kényelmesnek lelé, hogy ma már állandósítottnak és úgyszólván megörökítettnek nézhetni s csak eleinte adott neve vala ideiglenes, mert már nem „nomen triviale“-nak, hanem „nomen specificum“-nak, fajnév-nek hívjuk. E szerint minden növény azonosítására két név, ú. m. a nem- és fajnév elég volna; a minthogy ha hallja a fűvész: „*Adonis vernalis, Geranium robertianum, Salvia pratensis, Helianthus annuus, Lolium perenne*“ stb. tisztán elébe áll képzelődésének a nevezett növények észbeli hasonmása.

Jaj de, ember és gyarlóság synonymák, s a synonymák átalába a szépen kitisztáltak látszó ügyet ismét bonyodalomba keverték, a derült eget homályos fellegek s nem épen festői ala-

kokban fogták el. Hiában! sok szakács elsózza az ételt. Míg a tudományt kevés számú, de hozzája annál önzetlenebb buzgósággal ragaszkodó és lelkiismeretesebb emberek művelték, figyelem és szorgalom az eszközök hiányát vagy tökélytelenségét bőven kipótolták; de a szaporított, tökélyesbedett eszközök sokkal több és többféle minőségű egyént képesítvén a pályára, a munka is elegyesebb kezdett lenni. Senkit tudományos eszközök tekintetében annyi köszönet nem illet, mint Linnét, a természetrajz terén általában s a fűvészetén különösen. Köztudatú és ismeretű dolog: nincs miért részletezzem állításomat. Elég az, hogy a svéd tudós föllépte s néhány évi működése után szokatlan gyorsasággal s számban megszorodott a fűvészek serege. Ezzel arányban szaporodott az új — t. i. a tudománynak új — fajok tömege is a tudományban. Linnéisták lepték el a föld négy részét — az 5-dik még akkor majd mi contingenst sem szolgáltatott — s hajóterhekkel küldték zsákmányaikat Európába. Ennek a szóban forgó és általunk tárgyalt ügyre nézve két nevezetes következménye volt. Egy az, hogy a Svédországon kívül lelt növényfajok közül nem egyet vettek fel Linné diagnosisi (ismertető jelei) nyomán, az ő triviale nomenei alá, melyekről aztán későbbre a svédhoni példányok összehasonlítása nyomán kisült, hogy más és különböző fajok. Tehát más és új fajnevet kellett adni nekik. De mivel már herbariumokban s nyomatott munkákban léteztek az így kiigazított fajok példányai és leírásai, sokan nem tudtak vagy nem akartak tudni semmit a kiigazítás felől, és így méltán lehetett és lehet mondani, hogy két nevek van. Engedjék a szakértő t. olvasók megmondanom, ha tudják is, hogy egy bizonyos növényfajnak tulajdonított két vagy több nevet *synonymák* nak nevezik, közülök persze hogy csak az egyik lehet az igazi; de melyik, azt nem oly könnyű eldönteni, mint egyelőre gondolnák önök. Az első leírás mintájaül szolgáló példányra nem mindig lehetett reáakadni; aztán ha reá akadtak is, az észlangu szintugy hibázhat, mint mi más közönséges emberek, s nem ritka eset, hogy egyegy Linné féle faj *synonymiája* felett támadt vitát, a nagy mester herbariumában halála után lelt példány nem hogy elcsillapított volna, de még inkább elmérgesítette s a kérdést nagyobb bonyodalomba hozta mint az előtt volt. A mely esetet példakép Linné és követői közt vettünk fel, az a könyvek s bennök foglalt leírások szaporodtával a többi fűvészek közt is megesezt s a combinatiók tana szerint lozzá vethetni, mily termékeny forrása a *synonymiának* ez az egy eset is. De nem kevesbé dús a második, u. m. az elsőnek az ellenkezője. A* ugyanis leir, tegyük egy vidéki „Florá”-ban egy faj növényt, — régít vagy újat, mindegy, — bizonyos név alatt. Egy más fűvész, B*, az érintett Florával a kezében elmegy burjánászni azon vagy más hasonló természetű vidékben s lel egy növényt, mely az A* leírásának meglehetősen látszik megfelelni.

Igen de oly jeleket is veszen —, vagy gondol venni észre B* a melyekről a leírásban niucs szó, vagy ha van, nem talál egészen az ő példányára. Észrevétele nyomán azt hiszi, hogy más fajt lett, mint az a mely a kérdéses leírás példányaitól szolgált. Ha nagyon pontos, gondos és lelkiismeretes ember, kikeresi más könyvekből is a hasonló fajok leírásait, s ha ezek sem oszlatják el kétségét, ni van hátra? Az, hogy új fajt talált, nevet ad neki, s az övé is örökítve van amazzal a tudomány évkönyveiben. „Vékony dicsőség!” mondják önök. Vékony biz az, a világnak, felelem; de az illető egyén saját szeme előtt oly vastag és vakító, hogy többnyire elmúlasztja B* úr, még ha módja volna is benne hogy új fajnak vélt példányát A*-hoz elküldje, s az ő ítéletét, mint legilletékesebb bírót kérje ki föléle. S aztán még e sem volna csalahatalan, többek közt azért, mert hiszen A* is hibázhatott akár a leírásban akár a névadásban, vagy eltévedhetett az eredeti példány stb. No már, ha csakugyan egyfaj az A* és B* két növénye, ismét készek a synonymák, a melyek ily módon százanként, meg százanként, mondhatnám ezerenként keletkeztek: még bővebben, mint az első eset által, mert itt a hiúság is játszik szerepet.

Harmadik, még pedig bedughatatlan és kiapadhatatlan kútfeje a synonymáknak a fajokat választó határra nézve létező különbség a véleményekben sőt elvekben is. Bizonyos két növényt egyik fűvész két fajnak; a másik egy faj alá tartozó két válfajnak; a harmadik még ennek sem tart, hanem különböztető jegyeiket lényegtelen s történetes különbségeknek állítja. Az így keletkezett synonymák többnyire kiirthatatlanok, mert csak szózat-többség vagy tekintély dönthet felettök, az ész pedig, melynek uradalmába ama vélemények s elvek tartoznak, ezt a bíróságot nem ismeri el.

Alkalmat adott negyedszer a synonymákra az, hogy két útazó fűvész — mert ez az eset legtöbbszörre a többi világrészek Flórájára nézve adódik elé — közel azon időben talál fel bizonyos új fajt, s egymás dolgáról semmit sem tudva, mindenik nevet ad neki. Erre az esetre nézve ugyan megállapították közmegegyezéssel a fűvészek, hogy az a név legyen az érvényes, a melyik legelsőben jelent meg nyomtatásban. De a mellett, hogy ehhez az esethez az elébbiekben fejtegetett hibák és tévedések mind hozzájárulhatnak, rendszeren úgy történik, hogy mielőtt a kérdéses két növény azonsága kiderülne, mind a két név, egyik egy helyen, másik máson használatba jő, s nagyon kevéssé ismerné a megszokás hatalmát, a ki azt hinné, hogy a negyedik módon támadt synonymák nagy része valaha eleuyészhetik. Hadd mondjak egy köztudatos példát. Azt a dísznövényt, mely *Georgina* név alatt számtalan válfajokban és változatokban kerteink egyik legfőbb ékességét teszi, *Cavanilles*, spanyol fűvész fedezte

fel s leirva, lerajzolva kiadta 1790—1801 között, *Dahlia* név alatt.

Későbbre *Willdenow* berlini tanár, tudva vagy tudatlanul azon növényt *Georgina* név alatt tette közzé, hasonlóképp rajzolattal kísérve. Tudományos könyvekben igen is eleget tesznek a szabálynak; de hány kertész vagy virágkedvelő használja a *Dahlia* nevet? Itt pedig már nemcsak faji, hanem felsőbb ú. m. épen nemi névről van szó.

Ez vala a növénytan történelméből közlendő fejezetke. Ha már más aprólékos okait elhagyom is a synonymák szaporodásának, de megmondom a helyett, hogy a faji nevekre nézve ismertett körülmények legtöbbsnyire a nemiekre is illenek, némi képzetet adtam arról a súlyról, melylyel a növények kétszeres és többszörös nevei terhelik az emlékező tehetséget. Még tisztábban át fogják látni, ha hallják, hogy közép Európa Floráját, mely mintegy 5000 fajat számlál, körülbelől 16000 név megtanulásával ismerhetni meg. Hogy hát igen ritka növényfaj az ezen a vidéken, következőleg hazánkban is, melynek csak egy neve volna; igen nagy a száma ellenben a három és több nevtieknek. Hogy a ki egy növényfaját ismerni tanul, felfedezése történeteit is meg kell tanulnia s mint az *Islam* hívői, a fűvészeti proféták nevei emlegetésével, hódolatát irántuk kijelentenie. Az a kényelem hát, melyet *Linné* a „triviale nomen” behozatalával szándékozott eszközölni, egészen dugába dőlt; mert most már a nemi és faji kapcsolt pár névvel egy bizonyos növényt szabatosan kijelelni lehetetlen. S a phrasisokra megkívánt tudósságot, mely legalább egyenesen a növény minőségére vonatkozott, sokkal meddőbb tudóskodás váltotta fel, mely inkább tárgyalja a könyveket, mint a plántákat. Most ha meg akarjuk értetni egymást, a nem és faj mellé okvetetlenül oda kell vetnünk, a fűvész nevét, a ki bizonyos növényre nézve a kimondott módon állította össze. S még ebben sincs elég szabatosság; mert a növény név után ragasztott „autor” névnek több mint egy jelentése van. Joga van hozzá annak: 1) a ki egy ismeretes növényt az eddig szokásban volt nem alól más nem alá költözte; 2) a ki új nemet czirkalmaz ki számára; 3) a ki a faji nevét változtatja meg; 4) a ki mind a kettőt megváltoztatja; 5) a ki egy válfaját faji méltóságra emel; 6) a ki ismeretes nembe tartozó, merőben új fajt talál fel s nevet ad neki; 7) a ki új nemű és faju növényt fedez fel. Elég jelentése — pontos és általános összeegyezés hiányából — egy szónak, mely e szerint mintegy szabadkőmivesi symbolum, csak avatottaknak nyújtja az illető növényfaj irodalmi történelmi kulcsát. És még egy más tanulmányoknak is kell hozzája járulni. Mert a fűvészek neveit helykimélet okáért sobasem írják ki egészen, hanem hol csak kezdő betűikkel, hol egynehány hozzá ragasztott pótlóval. P. o. L.=*Linné*. W.=*Willdenow*. R. S.=*Römer et Schultes*. D. C.,

D. C. v. DeC.=De Candolle. Cav.=Cavanilles. Hook. fil.=Hooker filius. W. K. v. W. Kit.=Waldstein. Kitaibel. Rehb.=Reichenbach stb.

Igy állott — s mint láttuk, elég bajjal állott — a nomenclatura a kertészek hozzájárulta — az egykori kifejezés szerint „kon-tárkodása“ — előtt. Ők a bajt elsöben is azzal szaporították, hogy a válfajoknak, melyeket az orthodox fűvészek addig elő csak a görög betűkkel (α , β , γ stb.) és phrasisokkal, vagy rövid diagnosissokkal jeleltek, külön neveket adtak. No, hiszen ezt a bőrökbe nem férő némely fűvészek is cselekedték, mi ámbár a nomenclaturát szaporította s így terhesítette, zavart még sem csinált. De csinált ám a kertészeknek az a szokása, hogy a fő-fajok nevei elhagyásával csak a válfajokét hagyták meg; minélfogva a változatlan és igazi fajok neveivel assimilálódván, a fajok és válfajok megkülönböztetlenül összevegyültek. Vegyen csak elé valaki egy kertészi Fuchsia-catalogust, és hasonlítsa össze a fűvészkönyvvel, majd meglátja hogy amabból egy részt megkap ebben, a nagyobb részt pedig épen nem, s a kertész névsora minden kulcs nélkül hagyja, melyik név, melyik részhez tartozik. Itt még nem állott meg a prevárikálás. Tudva van, hogy a tulajdonképi válfajokon kívül, melyekben bizonyos állandóság van, kertészi különböző fogások által untalan keletkeznek mától holnapig tartó változások színekben, formákban, csukrosságban stb. melyeket a történet és olykor mesterség állít elé, a divat ápol s a közön-ségessé léétel eldob. Ezeknek is adnak a kertészek neveket, vagy inkább czimeket, melyek egészen saját szabásuak — többnyire tulajdonnevek latinositás nélkül, vagy az igazi faji nevek közt soha elé nem forduló kifejezések — levén, zavart ugyan nem csinálnak, de a nomenclaturát igenis szaporítják. Elviszen ön, virágkedvelő atyámfia a kertébe, s egy teljes virágjába levő rózsátót mutatván, kérdi tőlem, mint fűvéstől a nevét. Történetesen ismerem s előre egy nagy lélekzetet venév megadom a felvilágosítást: „*Rosa indica* (Linné), varietas η) *Noisettiana* (Seringe) *America* (Dr. Page).“ Elég lárma egy kis rántottáért, azaz lazaczszinbe játszó sárga rózsáért, úgy e? Ebből pedig egy betűt sem lehet elengedni. Hol maradtál Bauhinus vagy Tournefort a te phrasisaiddal — melyeknek ha hosszúak valának, legalább felfogható értelmök volt; és te, nagy Linné, a te piczi „nomen trivialeddal?“ Bizony, nem ok nélkül óvakodtak a linnéisták a kertészektől!

S ez aránylag még csekélység, mert csak a köntösét bántotta a tudománynak, stájfszoknyát, krinolint adott reá. De mit véljünk arról a „Wühlerey“-ról, — mondjuk magyarul „garázdálkodás“-nak, melylyel a tudomány belsejében turkált az a tiszteletlen kertész. Kicsiny ehez a fekete zenészek czikornyája és rágató tüzes vonása. „Húzd-rá cigány!“

A fűvészet oly csendesen szendereg vala abban a meggyőződésben, hogy a faj criteriumát kitalálta. „A mely növények egymással termékenyítve nem állitnak elé szaporító koresot, azok külön fajnak,” és „külön faju növények nem állitnak elé szaporító koresot:“ a két állításnak akármelyikét oly megfordítható egyetemes itéletnek nézték, hogy az egykor európai híri német tanár Blumenbach, a „species“-t annak a nyomán „Gattung“-nak akarta fordíttatni németre. Javaslátát nem fogadták el, de az elv mellett hívcn állottak. És mily kellemetlen feliasztás vala a csendes álomból, midőn két fajból, melyeknek igazi különbségére meg mertek volna eskünni a fűvészek, melyek a fűvészkertekben évekig virítottak vegyületlenül egymás mellett, magzó s állandóan szaporítható koresokat állított elé a diszkertész. Itt már nem használt semmit a lenezés, a fitymálás. A tény csak tény, ha még oly tudománytalan kertész mive is. S az az egynéhány tény minden faji különbséget gyanússá tesz, nem csak azokra a növényekre nézve, melyek ezen a criteriumon át nem mentek, hanem a melyek átmenteknek látszottak is. Mert hátha a kertészet türelmes és kitarító működésének sikerül, a mit a természet önkint, vagy durvább eljárás mesterséggel nem birt végrehajtani. Szóval, a faj és válfaj közti különbség elméletileg meg volt bukva.

Lépjünk egy kissé a teljes v. csukros virágokhoz is. Midőn a Linné-rendszer monarchiáját a „természetes módszer“ köztársasága váltotta fel, a porodák (stamen, Staubgefäss) tekintélye nagyon megsökken. A növénycsaládok jellemzésében rájok igen keveset hajtanak, hanem annál több jelentőséget tulajdonítanak a virág többi szerveivel viszonyos helyzetőknek. Erre pedig, miután a morphologia (növényi szervek átalakulása tana) a megszorodott szirmokat átváltozott porodáknak mutatta ki a csukros virágokban is könnyű reáismerni. Sőt a teljes virágok s általában az addig elé szörnnyetegen gyanánt perhorrescalt szabálytalan alakok a fűvészeti tanulmány legkedvencebb tárgyai közé kezdtek tartozni, melyeket a természet s kertészi mesterség ölében egyforma tüzzel kutattak. A pedanteria megint kéntelen vala engedni.

Egy szó mint száz! a fűvészet és kertészet közt a történt, a mit némely barbar népekről beszél a földrajz — gonosz nyelvek azt mondják, hogy nem kell a világ végéig menni példáulért — hogy t. i. a feleség nem hiszi, hogy igazán szereti a férje, míg egypárszor meg nem lasnakolja (agya v. egyebugyálja, döngeti, bufálja, ütögeti). Vagy hogy nemesebb hasonlattal éljek, mint-hogy a hegy nem akart Mahomedhez menni, Mahomed sétált a hegyhez. A fűvészet már nem ignorálhatta s nem is ignorálja a teljes virágokat, a szörnnyetegeket, a koresokat, s általában a kertész működése által teremtetett új alakokat. Figyelmére, vizsgálatára méltatta, tanult rajtok, belölők, s utoljára — ismét ő kezdett tanítani.

Mert lám, uraim, a tudomány nem csak olyan mint Mahomed, hanem olyan is, mint Anteus, kit ha földhöz vertek, mindannyiszor újult erővel kelt fel. „Jól van atyámfia,“ azt mondja a kibékült fűvész a kertésznek: „te nekem adatokat, eszméket nyújtottál; én feldolgoztam, és most rendszert, elméletet adok vissza érte.“ Igenis, a kertészet által keletkezett új alakokat keze, szeme, nagyítója alá vette, a rózsákat, dahliákat, fuchsiákat, rhododendronokat, gloxiniákat s ki tudná megbeszélni mit mindent, — másfelől a nemesített gyümölcsfajtákat, a szőlőket, fajok, változatok rovatai alá rendezte, és — igaz hogy a feőbb ismertetett borzasztó nomenclatura árán — beszéd- és írásbeli értelmes közlekedhetés tárgyaivá tette. Majd a kertészi működés termékeny fogásait húzta physiologiai törvények rájárára s a vak és bizonytalan empiriát következetes, és biztos eredményü szabályszerűség polczára emelte.

Még ennél is többet tett a tudomány.

Vitézebb ki magán, mint az, ki aratja babérját

Ellenein — (Fortior est qui se stb.)

Saját uradalmán, saját tényei, elméletei, elvei felett kezdeti szemlélet tartani a nyert új világosságnál, s a hol reformokra látott szükségét és alkalmat, nem iszonyodott a legmerészebb lépésektől is, ha tovább vezették pályáján. Ily lépés történt jelenen a fajok elméletére nézve, nem régiben.

Az újabb mozgalmakról tudósult olvasó már látja, hogy itt a Darwin elhíresült elméletéről van szó, mely mint Eris bedobott almája küzdő két — sőt mondhatni három haddá bősztette a természetvizsgálók seregét.

Nem mintha a Darwin vitatta pontra, a természetrajzi „fajok eredetére“ nézve, eddigelé is egyértelműek lettek volna a természettudósok. Oh nem! A vélemények apróbb különbségeit, kisebb jelentésű színezeteit mellőzve két fő különbségű elmélet volt az uralkodó és részint ma is az. Az egyiket nevezzük a teremtőseké-nek, a másikat a fejlődőseké-nek (evolutionista). A teremtősek azt tartják és védik, hogy minden fajt, mostani kifejlődésében, a minden dolgok kezdetén teremtett isten: miszerint a fajok örökösök és változhatatlanok volnának. Miután azonban a geologia a kétségtelenül s roppant időszakokban egymás után következő formatiókban új fajok sőt nemek keletkezését, régiebbek elenyészését kimutatta, az a vélemény csak úgy állhat meg, ha a teremtés mívét elméletünkben nem szorítjuk egy időpontra, hanem roppant korokon át működve képzeljük. Így aztán bajos volna valami matematikailag győző erősséget vetni ellene. De nem ítélünk, csak tudósítunk, és mint tudósító mondhatjuk, hogy az eredeti gondolkodók között a legszámosabb hívet számlál ez a párt. A mi az „imitatorum servum pecus“-t illeti, ez a tudományban, természet sen, nem számít.

A „teremtősek“ nevet csak én adám szükségből, mert orthodoxy félnek, kivált ha többségben van, rendszerint nincs neve, sem pedig tanának nyomozható kezdője. Van ellenben mind a kettő az evolutionistáknak, kiket tanjok kezdőjéről *L a m a r c k*-istáknak is lehetne nevezni. Lamarck egyike volt a leggenialisabb francia tudósoknak. Előbb mint fűvész az úgynevezett *analytica* vagy *dichotomica methodus* feltalálásával kötelezte örök hálára a tudomány tanulóit, minthogy azzal a nemek és fajok megismerésében kibeszélhetetlen könnyebséget nyújtott nekik. Későbbre az állattanra adta magát s jelesen a puhányok tanának legsikeresebb alapítója lön. Vajjon az evolútió elmélete harmadik gyanánt fog állani tudományos babérkoszorú sorában, nem vizsgálom, feladatom csak annyi, hogy ismertetését adjam. Könnyűnek nem könnyű; de segítsen megkezdésében Moleschott, ki is „*Kreislauf des Lebens*“ -ében így ír: „Szénsavany, víz és éleny azok a hatalmak, melyek a legszilárdabb sziklát is elbontják, és viszik abba a folyamba, melynek hőmpölygése nemzi az életet.“ Képzeljük egyszer a földgömböt megalakulva, azaz a *planeto-cometali-chaoticus* —, a világűrben szétszórt, — anyagból összecsozómbölyödve s felszínén tócsákat, melyekben a szénsavanyos, élenyes víz, elnyelt föld- és kőszecskéket tart felfüggesztve, mint p. o. egy pohár zavaros vízben láthatni. Ha a víz egyébaránt tiszta, az ásványelemek akadály nélkül mozoghatván, s a polaris erők vezérlését — Lamarck még nem ment volt annyira, hogy minden erőt kiküszöböljön a természetből, — szabadon követhetvén, szegletes alakokba állanak össze s szabályos, jegezes, szilárd ásványokat alkotnak. Ha pedig a víz, vagy inkább a lév, nyálkás, ragadós, (mint az olaj vagy jó édes must), a kő és földrészek csak gömbölyded, de szabálytalan testecskék alakjában állanak össze, melyek vagy belől üres hártyahólyagcsákat, vagy egészen teli, tömör, de kis esomócskákat (*protoplasma*, *sarcodé* stb.) képeznek. Az ásványok szilárd és szabályos voltak következtében bevégzettek, változhatlanok; minden hozzájuk járulás csak egyéniségök vagy épen azonosságuk rovására eshetnék. De a protoplasmát semmi sem akadályozza, hogy állományának megfelelő újabb részecskéket ne húzzon magához és vegyen be magába; mi által gömbölyded alakja nagyjában megmarad, s legfeljebb mekkorsága változik. Az alkalmas szaporító szerekkel vegyült és a protoplasmába bejutott reá nézve idegen anyagrészecskéket ellenben a körítő víz megint kiszívja. És ime, ez a műfolyam maga a táplálkozás; a táplálkozás életműködés; tehát a protoplasma élő lény, mihez Moleschott szerint semmi „*besondere Weihe*“ (életerő vagy teremtés) nem szükséges.“ A hártya-hólyagcsa hasonló nemű működéséhez még egy physikai műfolyam, az *endosmose* járulván) már szerkesztettebb táplálkozás az eredmény; — más különbség nincs.

Hanem itt már az a kérdés gördül elé, növény-e vagy állat az illető hólyagcsa, akár protoplasma? (Nevezzük rövidség okáért őslénynek). Azt vélik önök, a kik tudják mennyi vita és tinta folyt a természetvizsgálók közt a növény- és állatfogalom különbsége felől, hogy bajos arra a kérdésre felelni? A világért sem. Az egész dolog csak az őslény kisebb nagyobb mozgékonyaságától függ. Ha lusta, magához várja a körülte csoportozó tápszereket, s minden működése csak átsajátításukban áll. Ha könnyen ireg forog, az ő tömege s a távolabbi tápszerek közti physiko-kimiai rokonság vonzalma ímezekhez siettetí amaszt és a vakoskodó vagy csak orráig látó ész, ezt a vonzalom kényszerítette sietést „őnkénytes mozgás“-nak képzeli. De menjünk tovább.

A hasonló körülmények közt alakult hólyagcsák, (tegyük a növényfélék, melyeknek műnyelven Protococcus a nevök) egymáshoz sorakoznak. Legegyszerűbben és a polaritas nyomán legtermészetesebben egymás végtiben, mint fűzött sor-gyöngy, s ezzel szerkesztettebb alak, a protococcusból conferva (békanyál) lesz. Az egyszerű hólyag vagy sejtsor azon okok ismétlésével ágas, bogas, reczés stb. lesz és átaljában a legkülönbébb alakok hosszú sora nyílik meg és folytatódik a végetlenig. Hátha még, mint valóban úgy is van, az egymás végtiben való sorakozáshoz az egymás mellé való tömeges vagy párhuzamos csoportozás is járul? Elég volt a növény-fejlődés, az alsó alakokból felsőbbekké képződés ily egyszerű módját kimutatni; menjünk át más néző pontokra.

A protoplasma vagy sarcode, mint láttuk egyszerű, formátlan kocsonya-tömeg, melyet vegyünk ezúttal állatnak. A mint tápszereit magába veszi, megtörténik, hogy testének némely részein bővebben gyűl a tápanyag, s azért csucсорodások támadnak testének egész felszínén, melyek utoljára hosszú ágakká nőnek ki, miből olyforma alak lesz, mint a csipkebokron nőni szokott bozontos álgymöles. A természetrajz ezt a valóban létező állatkát Amoeba porrecta névvel jeleli. Mi természeteseb, mint az, hogy midőn a physiko-kimiai rokonság az Amoebát a tápszer felé vonzza — parasztosan mondva: enni való zsákmány után indul, — kinyújtott ágai hamarább érnek a tápszer-tömeghez, mint teste, tehát hamarább is kapják a végökhez. De ekkor a test nagyobb tömege hatása az ág végét a táprészececskével együtt magához rántván, az ág visszszafelé görbülve a testtel érintkezik; s mind-ez az evolutió elmélete által nem iskolázott szemnek úgy tetszik, mintha az állat keze a tápszert önkéntesen elkapván, a szájába dugta volna. Átalában, a ki az evolutiót és rokon elméleteket meg akarja érteni, szokják el attól az elavult eszmétől, mintha a kéz azért, azaz abból a célből volna alkotva, hogy fogjon stb. hanem a fogás csinálja a kezét. A láb sincs azzal a kinézéssel teremtve, hogy járjon, hanem a járás csinálja a lábat s így tovább. Még

tisztább felfogás végett folytassuk egy kissé tovább a Rhizopodák (gyökérlábuak) történelmét mint a mely osztályba tartozik az Amoeba is. No hát egy Amoeba-féle sarcode oly töcsában alakult, a melyben sok szénsavanyos mész volt feloldva. A mész a sarcodenak megint physiko-kémiai rokonságánál fogva a testre, még pedig a fenn rajzolt csucsorodások és gyökér-ágak közibe lerakodott, úgy hogy minden ág tövénél egyegy kis hézag vagy lyuk maradt, és a lerakodott mész megkeményedvén likacsos héjjat formált. Az ágak e likacsokon át folytatván írott működésöket, úgy látszik, mintha az állat azokon át nyújtogatná ki és huzogatná bé önkéntesen a kezeit. Ime ismét meg van, csupa physikai okokból egy szerkesztettebb állat, melynek különbölkönbféle formái a gyökérlábuaknak egy második, héjjas osztályát, a csigák legkezdetiesebb osztályát a „Foraminiferákat“ teszik. Ezek az apró, részint microscopicus állatok az eocen képletben jelennek meg legelőször s iszonyú mennyiségben nyüzsgönek mind e mai napig földünkön. A belszervek alakultára nézve hasonlóképpen le kell mondani az ismertetés alatti elmélet szerint arról a vaskalapos véleményről, mintha p. o. a gyomrot egy tervező ész alkotta volna az emésztés, a test táplálása végett. A dolog egészen másképpen van. Valamikor egy sarcodeban bizonyos, most már ki nem puhatolható körülmények befolyása következtében egy darab rész a többitől némileg különbözö vegyületet kapott; még pedig történetesen olyat, hogy a beszívott tápszerek feldolgozása, áthasonítása, ott gyorsabban, nagyobb energiával ment végbe mint másutt. Ebből aztán egy tápláló nedv kerekedett, mely a test többi részeibe is felszívódván, egyszerre áthasonult. Addig elé az egész test gyomor (kémiai labororium) volt; most már a kérdéses rész vált azzá kiválólag, melyhez képest a többi majdnem csak passiv viselte magát. Hasonló körülmények abban a korban és töcsában más a nemü sarcode-kben is hasonló változásokat idézhettek elé. Így állott elé a legelső gyomros állat, a melynek gyomrában bővön készült táp-nedv nagy erővel rohanván meg a test többi részeit, mint zápor által gyült patak a könnyebben kimosható földeken árkokat, úgy az is csatornákat vájt magának a testben, melyeken által mindenfelé elhatott beléje s ezzel késszen voltak a vérekek a hennök csorgó vérenemü nedvvel. Hogy az így támadt szervezet a szaporodással örökségben marad, önkint érthető.

Jó hogy megemlítém, a szaporodásról is kell valamit mondanom. Az, a szóba vett elmélet szerint kétféle: egyik az ösnyálkás vízből keletkezett egyszerű szervezeteké, melyek egyenlő és kedvező körülmények közt egynemüen s akármily nagy számban vagy számtalanságban állhatnak elé. Ennek a neve: „spontanea generatio“ (összaporodás), mely az éledö, poshadó levekben sokak szerint ma is folyton foly s az élesztö gombát, penészt,

és más számos nemű és fajú állati s növényi ázalék férget (infusoria) termi. Ennek a folyamatát a fennebbieken már megírtam. Másodikféle szaporodás az, a mely a szabályt teszi s a melyhez mindennapi világos tapasztalásunk tanúsága szerint árnyéka sem férhet a kétségnek. Az, a mely szerint bizonyos fajú állat vagy növény, hasonló sőt azon fajú magzatoknak ad létet. Ebben sincs semmi boszorkányság vagy „höhere Weihe.“ Az őshólyagcsa vagy sejt beljében épen úgy, mint maga az anyahólyag az ősnyalákás vízben, apró hólyagesák keletkeznek, megnöven anyjokat szétrepesztik és maguk népesítik a tócsát. Vagy pedig megnyúlik az anyasejt, derékon egy vagy több helyt összeszorul s ugyanannyi helyt elválván egyből többé lesz. Ama gyöngysorosoknál még egyszerűebb a processus: egy vagy több darab sor szem, vagy ág elválík a többtől s maga kezd egyéni új életet. Mindezek látnivaló hogy abban a korban és osztályban történnek, a melyben az állat egészen gyomor; mert akkor egészen méh is. A természetben a szerkesztettebb szervezeteknél a működések felosztása épen úgy beáll, mint a civilisált polgári életben a munka felosztása, s valamint a fennebiek szerint a külön gyomor támadta egészen physikai úton megeshetett, úgy a szaporító szerveké is, mire hát nincs miért több szót vesztegetni.

Miután a Protococcusból a Confervát, az Amoebeából a Foraminiferát; másfelől a hasonnemű és egy tömegű sarcocodéból a lábas, gyomros, eres, méhes állatot megcsináltuk, a még szerkesztettebbekre világos az átmenet módja. „Ce n'est que le premier pas qui coute,“ mondja a francia. Nincs miért hát hogy az élet-erőt, teremtőt vagy csak tervező eszet is fokonként nyomozzuk a confervától a „kösziklán termő izsópig,“ az izsóptól a „Libanus czédrusfájáig;“ vagy másfelől az Amoebeától a cserebogárig s ettől az elefántig vagy épen az emberig. Azt vélem eléggé megismerttettem, legalább czélomra nézve az evolútiós elméletet, melyről a ki többet akar tudni, olvassa el a „Vestiges of the Creation“ című könyvet, ha tetszik eredetiben, ha tetszik német vagy magyar fordításában. Abból azt is átláthatja, hogy nem tréfa vagy parodia volt, a mit irtam, hanem a legkomolyabb tudományos elmélet.

Czélom pedig, melyet említék, a vala, hogy a vélemények statisticáját a fajok eredetére nézve, Darwin fellépte epochájában kimutassam. Mert csak így véltem értelmesen kifejthetni, mi új van a nagyhirű és tekintélyű angol tudós elméletében.

Ez az elmélet az előbbieken eléadott két fővélemény elsejével megegyez annyiban, hogy teremtőt és teremtést ismer el és tart szükségesnek a természeti, jelesen szerves lények létesítésére. De az ő teremtője olyan forma, mint az Epicurus istensége, mely ha megalkotta a világot, aztán magára és sorsára hagyja, mint a kakuk a tojásait, maga pedig nyugalomra bocsát.

kozik. És még minő sorsra? Átadja azoknak az ellenséges elemeknek, rontó, enyésztető körülményeknek, melyek a természettudomány új theodicájában a megtartás, a gondviselés szerepét játszódják. Mindjárt megmagyarázom; csak megjegyzem előbb, hogy Darwin a teremtséfele elméletnek éppen azt a következményét tagadja, melyet én fenebb mint kiegészítő részét vettem fel azon elméletnek. A helyett az evolútiós tan néző pontjára áll autorunk, mely szerint a szervek eredetét és differenciálását külső physiko-kémiai körülmények eszközlik s a szerv működésével egyszerre és megkülönböztethetlenül támad.

Igy látva mikép gyökerezik az új tan a régiekben, lássuk sajátosságait is. Mert sajátságok biz azok, bátor meg kell vallanunk, hogy alapeszméik megint kölcsönöztek, még pedig a kertészen kívül az állattenyésztőtől is; és így csak alkalmazásuk s elméletté átalánosításuk eredeti. De hiszen, több eredetiséggel egy inductiv theoria sem dicsekedhetik a világon.

A kertész ha meglevő virágtövei közül némelyeken bizonyos vonást: elváltozott szervet a szokottól különböző szint vagy szinvegyületet stb. veszen észre, legott külön veszi, külön ápolja, magzás, dugvány, homlitás vagy oltás által, másoktól elkülönözve szaporítja. Növelvényeinek azokat a körülményeket, melyek közt ama vonások keletkezni látszottak, földet, vizet, levegőt, gőzt, mérsékletet igyekszik megadni s fáradozásai gyümölcsül az anormal vagy eltérő egyénből fajtát nyer. Emlegessem e példák gyanánt a kék Hortensiát, az Odierféle Pelargoniumokat, a számtalan rózsát? Mondjam-e hogy a Dahlia magvát elvetvén, a keltők közül a legszebben, különösből nyilókat kiválogatja a tenyésztő további ápolás és gumóiról leendő szaporítás végett s a többit az enyészetnek adja át? Többet legalább nem mondok, mert azt vélem eléggé megmagyaráztam velők azt az alapeszmét, melyet a kertészlet nyújtott Darwinnak. A másik iparosra, az állattenyésztőre nézve, még rövidebb figyeltetéssel útalok az újabb időben — jelesen Angliában — már nem csak történetesen és mintegy ösztönszerűleg, hanem öntudatosan és szabályszerűleg gyakorlott eljárásra, melylyel annyi kitűnő fajta ló, szarvasmarha, sertés, juh, kutya, szárnyas állat, le a galambig nyert létet és állandósítást.

Ha az ember a természetben való korlátolt hatalmával ezt teheti, úgymond Darwin, — miután kimutatta, hogy az a vélemény, mintha házi állataink különböző fajtái, megfelelő eredeti vad fajokból vették volna eredetüket, nem állhat meg — mikép nem tehetné meg a természet, mely oly roppant és hasonlíthatlanul nagyobb és számosabb erők felett rendelkezhetik? A kérdés igen helyes, és helyeslő feleletet várhat minden oldalról, csak egy kis bökkenő van a dologban. A nehézségeket ez a második kérdés gördíti elébe: „Az imént vázolt válogatásban (selection) a kertész,

az állattenyésztő: szóval, ember működven, mi az a természet, mely az embernek, eszének, tevékenységének megfelelő képét viselje? A természet urát nem felelhetjük reá; mert, mint a fejebbiekből kitetszik, ezt az eszmét, a mindent csak közelebbi okokból magyarázni akaró tudomány, nevezetesen a szóban forgó elmélet, mellőzni kívánja. Nincs is szükség reá, azt mondja Darwin, mert a tervező ész, működő kéz helyét kipótolja, szerepét viszi, a támadott formákban rejlő törekvés a megmaradásra, melyet ő a „létezésért való küzdelemnek“ (struggle for existence) nevez. Ne véljék önök, hogy ez a költőileg hangzó kifejezés metaphysikai fogalmat regget magába, mintha a mit az ajtón kilöktek, az ablakon megint bebocsátnák, mint Kant tett — közbád szerint — a Ding an sich-el. Vagy hogy olyan, mint az a tengerbe fulástól mentő árbocz darab: „a mi van, joga is van létezni,“ melylyel a jövő zenészei — zenén kezdtek, miért ne végezzük azzal? — akarnak árfolyamot adni barock compositióiknak. Csak azt teszi, hogy azok a körülmények, melyek az új alaknak létét adtak, fentartása felett is örködnék, még pedig sokszor oly erélylyel, hogy más régebben létező sőt az újnak eredetet adó formák megszorításával, ha kell, teljes elenyésztetésével is helyet csinálnak neki a természeti lények tömött sorában. Így értelmezve ez a Malthusféle könyök lödés (struggle) könnyen felfogható physikai fogalom; hanem hogy mennyire pótolja a „tervező ész“ és „működő kéz“ helyét és szerepét, a más kérdés, — melynek megvitatásába s netalán eldöntésébe bocsátkozni nem feladatom. Tovább hát az ismertetéssel.

A mondottak összevetéséből kitetszik, hogy az új formák, azaz, állandóságuk következtében, fajok létesülése kisebb nagyobb mértékben a régiek rovására történik. És ezt a geologia adatai, melyek újan keletkezettek vagy megfogyottakat mutatnak fel, nagyobbára igazolják. Hanem az a kérdés, hogy a körülmények változával régiek és eredeti fajok hogy maradtak meg, ha kisebb számban is, az újak mellett? Erre tudósunk azt feleli, hogy épen oly jól, mint a régi körülmények és befolyások az újak mellett. Nem kell ugyanis az egymást felváltó körülmények változását oly felülről vagy alólról jövő forradalomnak tekinteni, mely ottan ottan tabula rasát csinálna a föld színéből. Sőt inkább egy óvatosan fejlődő haladó reform, melyben a megtartás és újítás képe egyaránt van képviselve, s a régi csak tartós küzdelem után adja meg magát az új hatalmának. Ez ugyan mégis utoljára megtörténik, s a föld felszíne tán nem egy ízben egészen új lakos-serget kapott a folytonos és fokozatos kicserélődés következtében. Hanem, természetes hogy roppant és szédítő időszakok kellettek reá s ez az oka hogy az ember sőt a mivelt és a hagyományosság folytonosságában élő emberiség kised periodusa ily változásnak tanúja nem lehetett; úgy hogy a fajokat ma még

is aránylag állandóknak mondhatni, s egy cseppet sem kell csudálkozni, ha a mumiáknál lelt 4000 éves búza a miénkhez tökéletesen hasonló növénynyé kél ki.

A figyelmes olvasó, eszében tartva, hogy Darwin a „fajok eredetének“ ígérte az elméletét, s az eddigelé mondottakban mind csak a fajok változásait látja magyarázva, méltán kérdbeti a rüppökkel, hogy „mikor jő már a medve?“ Tüstént kiugratjuk, türelmetlen k. olvasó, a sűrüből, bajtók gyanánt ismét a kertészt és állattenyésztőt használván. Ha, úgymond az angol tudós, — ha a galambász egy faj vad galambból annyi és oly különféle fajtát birt eléállítani, hogy ha vadon lenők azokat az alakokat, nemcsak különböző fajoknak, hanem részint különböző nemeknek is nyilvánítná a zoologus; — ha hasonlókat mondhatunk a kertész Pelargoniumairól, nemde méltán feltehetjük egy nem különböző fajairól, hogy mindnyájok egy eredeti fajnak, mely tán kiveszett, tán meg is maradt, a változéakai? Ezt az eredeti fajt Darwin igen alkalmas és találó szóval: *typus*-nak nevezi, s a mely egyszerűsmind a nemnek (*genus*) is a *typusa*. De itt nem áll meg: miért ne származhattak volna az egymáshoz hasonlító, műnyelven: egy családhoz vagy rendhez tartozó — nemek minden fajai ime nemek vagyis a család *typusaitól*. No csak „bátran előre magyarom!“ miért ne minden családok fajai, a sereg *typusától*? Minden emlős egy tipikus emlőstől? Minden madárfaj egy tipikus madártól? És — ne feledjük, hogy csak fűvészek vagyunk — minden külgyarapu (*exogen*) növény egy tipikus külgyaraputól? Így az egész élő világ kiállítására megéri Darwin 8—10 *typussal*; sőt hogy ennél kevesebb dolgot adjon az ő Epicur-féle teremtményének, azt mondja, hogy ha megszorítják, megéri egyetlen egy tipikus szervezettel (*organism.*) is, mely e szerint — ezt már mi mondjuk — magában se nem növény, se nem állat, vagy talán mind a kettő egyszerűsmind — „de csak úgy ha lehet.“

Igy tért meg a fűvész a kertészhez, így békült ki gyakorlat és elmélet és változott — legalább a jól értesülteknél — a kölcsönös fitymálás kölcsönös elismeréssé, becsüléssé, tanitássá. Meddig tart az „*entente cordiale*“ a szives egyetértés, az emberi haladás hullámzó, hegyesvölgyes természeténél fogva, megmondani lehetetlen; annyi igaz, hogy akár versenyzésök s olykor háborújuk, akár kibékülésök ismereteinket szaporítja s a tudomány *continentén* a Herkules oszlopaikat mindig odébb odébb tolja.

A végtanúság pedig az, hogy sem a nem jó, ha a socratesi szerény tudatlanság cynikus kételylyé fajul; sem az, ha a tudomány ikarusi szárnyain igen magasra reptül a gyarló ember. Az igazság napja könnyen elolvaszthatja a viaszat s a zubanások csak szomorú hirnevet adnak akár a vidéknek akár a kornak a melyekben történnek.

ben) találni. Adósság miatt letartóztatták Londonban, s eszébe jutott, hogy a híres művész nagylelkűségéhez folyamodik. Levele nagyon eredeti és választékos. Meglehet, hogy e nemesember a mi De Vignynk valamely nagybátyja, azon De Vigny nagybátyja, ki „Chatterton“-t lesz megírandó s a művész becsületét hirdetendő a nemesember irányában. A katonai iskolában növelkedett ifjúbán jókor fölgerjedtek mind a katonai, mind a költői ösztönök. „Mi e gyermeket a király számára neveltük,“ írá anyja 1814-ben a hadügyministerhez, s az ifjú még azon évben hadnagyi ranggal az aristokrata vörös századok egyikébe lépett. 1815. márczius 20-án az ő százada kísérte a királyt a határra. A száz nap után, 1816-ban, a vörös századok föl levén oszlatva, a királyi gyalogtestőrseregbe lépett, 1823-ban pedig az 55-ik seregrebe mint százados; reménye volt, hogy részt fog venni a spanyolországi hadjáratban, de csalódott. Csak a határszélen vették hasznát, unalmas őrségben. E tétlensége közben írta első, szép költeményeit, s tán ugyanitt, szemben a Pyrenéi hegyekkel, fogant meg benne regénye „Cinq-mars“ eszméje. Harminez éves korában, 13 évi katonai szolgálat után, előbbre nem léptetve, föl hagyott a hadi pályával. „Az események — írja naplójában — melyeket kerestem, nem voltak oly nagyok, mint nekem kellett. Mit csináltam volna?“

De Vigny Alfréd első irodalmi föllépése 1822-ben történt; egy füzet költeményt adott ki véletlenül*). „Helená“-jával a görögök irányában róttá le lelkesedése adóját; a „Dryad,“ „Symetha“ s egyéb e korbéli költeményeiben a néhány év óta fölkapott Chénier Endre nyomán járt, a mit később leplezni iparkodott, 1815, 1817-diki stb. évszámmal jelölván e költemények keletkeztét, hogy elhárítsa azon gondolatot, mintha Chéniernek 1819-ben Latouche által összegyűjtött költeményeiből merítette volna ihletét. Pedig úgy van; s ezt kár tagadnia, kár annyival inkább, mert „Mózsés“-ben, „Doloridá“-ban, „Eloá“-ban stb., mely félreismerhetlenül az ő bélyegét viselik, már határozottan eredeti és saját modorú.

A „Trappista,“ mely mű 1823-ban jelent meg, lélektani szempontból szintoly nevezetes, mint a „Végzetek“-ben az „Oraculumok“ ezimű darab, különösen a költő politikai meggyőződésére nézve. A „Trappistá“-ban még lelkes royalista és legitimista; az „Oraculumok“-ban már vége mind royalista, mind legitimista hitének, bár a törvényhozó gyülekezetekkel még ekkor sem bír megbarátkozni. Tehát ez a nemes és szívós lélek, mely úgy ragaszkodott egyszor kimondott szavához, ez is kényszerült e

*) Poèmes. — Hélène, le Sonnambule, Fille de Jephé, la Femme adultère, le Bal, la Prison, etc.

részben, mint oly sokan, azt mondani: „nem“ és „soha,“ miután először azt mondta: „igen“ és „örökre.“

„Eloa vagy az angyalok húga,“ *mysterium* 1824-ben jelent meg, már a szerző neve alatt. Alakjára vallásos, de csakis alakjára; különben csupa költészet. Tárgya, még Lamartine és Chateaubriand után is, különösnek s újnak látszhatott. Jézus egy könyvet ontott, midőn Lázárt halva látta, bár tudta, hogy azonnal föl fogja támasztani. E baráti köny, a fiú isteni könye, melyet a szerafinok gyémánt edénybe fognak föl s az örökkévaló lába elé visznek, a szentlélek sugarától lelkesedik, s fehér alakká, angyallá növekszik, melynek neve Eloa. Egész keresztyén és mystikus átalakulás. Valami erkölcsi, bölcséleti értehetet keressünk-e benne? vagy csak egy nagyszerű s új költői tárgyat? Eloa, e szeretet és sajnálat teremtménye, a könyvből született lélek szükségét érzi, hogy valami bánkódót szeressen, valami megvigasztalhatatlant vigasztaljon, s ösztöne valamennyi angyal közül éppen azt választja ki, a melyik bukott, a kit mennyekben említeni sem mernek, Lucifert. Angyali bátyjaitól, kik egyszer elég vigyázatlanok voltak szóba hozni őt, csak roszt hallott fölöle: ez elég, hogy neki szánja magát és szeresse. Eloa, angyal létére is, nő; egy új Éva, kit azonban a fiú teremtett, valamint az elsőt az atya, s a ki szintén elbukik, mint amaz, de sokkal magasabbról és sokkal kecsesebben. A sátán is csábítóbb ezúttal, mint a kigyó volt: egy elbűvölő Lovelace, egy mennyei szavú don Juan. Egy pillanatban kevésben múlik, hogy a jó elv diadalmaskodik a rossz fölött, hogy Eloa megindítja kísértőjét, hogy az angyali szüz a mennyek kapuját nyitja meg a vezeklő bűnösnek:

S ki tudja? tán a rossz létezni megszűnik!

De Eloa elmúlasztja a kedvező percet; a daemon még daemona-nabb lesz, mint valaha, és maga Eloa bukik el, a sátántól a mélység legmélyére ragadtatva, de meg nem bánva tettét, sőt tartunk tőle, boldognak érezve magát, hogy örökre vele marad a kárhozatban.

Mit bizonyít mindez? fogja kérdeni a matematikus vagy akár a moralista. Bizonyára semmit. Egy gúnyíró vagy mese-és regeszerző legfeljebb azt mondaná, hogy csak egyet bizonyít: a mit Pope és előtte is sokan kijelentettek már, hogy nagyobb kisebb mértékben minden nőnek hamis a lelke, s a legmocsoktalana-nabb is hajlandósággal viseltetik a rossz fiak iránt. De félre a tréfával. Az 1824-beli romantikusok nem tréfáltak, De Vigny pedig éppen legkevésbé. Mi ezéja volt hát e komoly, példás költőnek ez új „*mysterium*“-mal? Semmi más, csak hogy magasztos költeményt írjon. Mily szépek képei! mily csodálatraméltók hasonlatai! mily fölségesek, majd meg mily kecsesek vers-szakai!

Elva, midőn először szárnyra kél s ábrándosan bejárja a világokat és csillagos sivatagokat, a kolibrihoz van hasonlítva, mi-

dön a tojásból kikelt s az ősi erdő rengetegein keresztül röpked. A második énekből kiemelendő hasonlatok : Eloa, ki a chaosz tükrében nézi magát, meg a hegyek leánya, ki egy mély kútba tekint, melynek vizéből a csillagok tükröződnek, s úgy látja magát benne, mintha az égben volna, feje ragyogó ékességgel övezve; vagy a skót leány, kinek alakja határozatlanul, felleg mögött, szivárvány közepett tűnik föl a vadász előtt, meg a sötétség angyalának ködös szép alakja, midőn Eloa messziről észreveszi. S mily gyönyörű az utolsó kép is, a harmadik énekben, a sebzett sas leírása, mely egy pillanatig le akarja küzdeni fájdalmát s a halálosan sebzett pokoli angyalra emlékeztet.

Pásztortanyák fölött, a havasok haván,
Asturia sasát a spanyol megsebzte,
Mert röptiben fehér birkáit fenyegette.
Fölberzen a madár s megindul vérezőn,
Oly gyorsan szállva föl, mint a villám lejön;
A napba néz s nyitott szájával mintegy iszsa,
Remélve lángjától, hogy éltét adja vissza;
Az arany ár között úszik hatalmasan
S ring egy pillanatig a nap sugariban:
De a vadász keze, hajh! biztosan találta;
Sebét a gyilkos ón mélyebb s mélyebbre vájta;
Fél szárnya lekonyul, s királyi köpenyét
Könnyű pehely gyanánt szél hordja szerteszét;
A lég nem tűri már, a súly lerántja földig;
A bérz hava közé furódik, és vergődik,
S erős szemét, melyet a napfény tisztelte,
A földi jég örök álomra zárja le.
— Ekképen hajtja le, szívében teli bajjal,
Sötét fürtű fejét az elátkozott angyal,
Es mond.

Mily nagyszerű, mily sokat átkaroló szárnyalás. Csak ez az egy sor:

Oly gyorsan szállva föl, mint a villám lejön
(Monte aussi vite au ciel que l'éclair en descend)

egyik azon roppant sorok közül, melyek egyszerre, egy hajtásra, egy szempillantásra mind a két sarkat beláttatják. De Vigny mindvégig, hanyatló szakában is, kittünik ily szép, nagy sorokkal, melyek költészetét jellemzik. Tegyük föl, hogy efféle sorok olykor emlékezőnyek Milton és Klopstock, vagy — hogy újabbakat említsünk — Moore Tamás és Byron műveiből; de az utánzat oly mesteri, hogy lángészről tanuskodik.

Oly költő, mint De Vigny, mind a mellett nem kívánhatta, hogy mindnyájan megértsék, hogy népszerűvé legyen, még az úgynevezett fölvilágosodottak körében is. De Vigny ezt maga is tudta, s midőn 1826-ban „Ő és új költeményeit“ (Poèmes antiques et modernes) kiadta, „Mózsés“ alakjában az irodalmi és költői pápaság szerepét eszményesítette, a kiváltságokkal és áldozatokkal együtt, melyeket neki tulajdonított. Mózsés a hegyen,

szemtől szemben az istennel, fölpanaszolja borzasztó rendeltetését, hogy nemzetet kell vezérelnie, s magányos nagyságát; és könnyű kitalálni, hogy a próféta álarcza alatt a költő megnagyobbitott személye lappang. Az a nagyravágyó igény, melynél fogva Mózes az úr fölkontjének jogait s kiváltságait adományozza magának, s végtelen megvetéssel terjeszti maga elé a föld hódolatát, De Vignyt később azon végtelen elméletre vezeti, melyet a költőről fölállított, végre pedig elmondhatja vele a „Végzetek“ben: Exegi monumentum! Mennyi visszaélést szült, s mily hamar, e tan a lángész mindenhatóságáról s elszigeteltségéről! De „Mózes“ben az eszme még csak elburkoltan lépett föl, a legszebb fátyollal borítva; őskori távolságban maradt, mintegy szent felhő állapotában. „Mózes“, átalánosságban nem jelent egyebet, mint — hogy Magnin találó szavaival éljünk — a mindenhatóság mélaságát, az elszigetelő emberfölötti fensőség szomorúságát, a lángésznek, parancsolásnak, dicsőségnek, szóval mindannak megunását, a mi a költőt, a bajnokot, a törvényhozót óriási és magányos lényenyé, a nagyság pariájává teszi. Az irodalmi és személyes utógondolat, mely „Mózes“-ben már lappanghatott, csak később kelt ki.

„Dolorida“ spanyol kép: a szerető feleség megboszulja magát hűtlen férjén s megeteti, de a méreg maradékát magának tartja fen. A mű drámai alakja igen keresett és bonyolult, s utolsó verse, mely maga egész egy dráma, végtelen mesterséggel, de kissé igényesen van előkészítve. A szentély kezd tömkeleggé változni.

De Vigny hírét minden eddigi költeményeinél inkább regénye, „Cinq-mars“ állapította meg, mely 1826-ban jelent meg. E művet az előkelő világban nagyon fölkapták, de a nyomatékosb szavazatok nem voltak rá nézve kedvezők. Thierryék, Thiersék, Guizoték történeti iskolája nem találta meg benne a műfaj igazi szellemét. Elmés regény, de színezete hamis, jellemei el vannak ferdtítve, az előadás hangja csupa anachronismus. Szíveskedő barátjai hijába tisztelték meg De Vignyt a francia Walter Scott névével; arra nézve, hogy ez lehessen, hiányzott benne a legelső kellék: a valóság iránti érzék és fogékonyság. Neki csak képzelődése és költészete volt.

De Vigny 1826-ban állott élete délpontján. Huszonkilenc éves volt; megírta legszebb három költeményét: „Eloát“, „Mózes“, „Doloridát“, melyeknél magasabbra művészete nem emelkedik többé; a nagy közönség nem igen ismerte ugyan, s a tömeg épen nem (s ez a nemismerés jól esik), de egy nemes és kedves válogatott kör méltányolta s az új költői iskolában a már uralkodó Lamartine meg az emelkedő Hugo Viktor között kitünő és saját helye volt, melynek tiszteletreméltóságát még tisztí rangja is növelte (mert a katonaságot csak egy évvel későbbben hagyta el).

Kilépvén a katonaságból, megbázasodott. De nem vette el a kedves költőné, Gay Delfinát, ki őt szerette; se gazdag rokonát, kit gőgös anyja szánt neki; hanem egy angol kisasszonyt, kinek apja eredeti ember volt s néha még nejének neve sem jutott eszébe. Florenzben egy lakoma alkalmával, melyben Lamartine is részt vett, a fiatalabb francia költők jöttek szóba, s a mi angolunk kijelentette, hogy az ő leánya is egy ilyenhez ment férjhez. Ki az? ki az? kérdék kíváncsian. S az öreg nem tudta megmondani. Aztán többeket kellett megnevezni előtte, míg rámondta: „Ez az.“

De Vignyt a színpad is igen csábította; e részbeli nagyra-vágyása azonban csak kis mértékben teljesült. Shakspeare-t, előtte, nem merték oly hiven a francia színpadra hozni, mint ő hozta „Othello“-jával, mely (1829-ben) valamivel hamarabb került színre Hugo Viktor „Hernani“-jánál. Az csak előjáték akart lenni, melyet eredeti művei fognának követni; de merészebb, hatalmasabb írók utólérték őt s előbb kezdték meg a nagy harcot. Ő versenyezni akart velök. „D'Ancre tábornagné“ (La maréchale d'Ancre) 1831-ben szintén csak kísérlet volt. De Vigny általában csak tapogatózott a színpadon, míg végre sikert aratott, fényes sikert „Chatterton“-nal 1835-ben. Ez aztán diadal volt, mely fölött vitatkozni lehetett, de kétségbe hozni nem. Meg is állapotott ez egyetlen győzelménél, mint egy emlékezetes és ünnepélyes időszakra támaszkodott reá, s mintegy hedrsrától tőle szerette számitani az időt.

E közben új elemek is fonódtak lelki életébe. Az újabb társadalom-bülcseleti felekezetek kísértették őt 1829 óta. Buchez s barátjai észrevették a fiatal romantikus iskolában de Vigny magas személyiségét s meg akarták nyerni: ő ellentállt, ez időtől fogva azonban mégis többet foglalkozott bizonyos társadalmi kérdésekkel, mint azelőtt, mihelyt pedig ő valami eszmével foglalkozott, nem egykönnyen birt tőle megválni. A legitim királyság bukása 1830-ban nagy hatással volt reá. Ez az első monarchia, ha értelmesebb, épen a nekivaló keret lett volna: nemes, méltóságos, választékos, ékes és kissé zártkörű, inkább magas, mintsem széles. Önhibája folytán összetörvén; más tám- és szempontok keresésére indította a költőt. De Vigny először is azt kérde magától, mit tett volna a válságos és véres juliusi napokban (1830-ban), ha megmarad a királyi testőrségben, hol anyyi barátja volt. A becsület meg az ész, a kötelesség meg az emberség harsza állott lelke elé. Katonaélete emlékeiből s a hozzá kapcsolta föladványaiból keletkezett könyve „a katonai nagyság- és szolgáltságról“ (Grandeur és Servitude militaires): büszke, finom, módoros és kecses könyv, melyben kaczer, de mint ő hitte, szigorú vésővel faragta ki a B e c s ü l e t, azon utolsó isten szobrát, kit a romok középett még fenállva s tisztelve szeretett volna látni.

Itt semmi sem szabatos, a mi a történetbe vág, semmi sines természetesen fölfogva és egyszerűen előadva: a szerző a valóságot csak mintegy üveghasábon keresztül látja, mely hangulatát, színét, vonalait megváltoztatja; a mit megnéz, azt átalakítja; de a gondolat és kifejezés mégis mindenütt oly emelkedett és fényes, mely jeles íróról tanuskodik. De Vigny nem ledérségből, hanem sok elmélkedés folytán változtatja s hamisítja meg a történelmet: mint az alchimista át akarja alakítani a fémeket, aranyat akar csinálni földből, gyémántot szénből.

Ugyanekkor egy más föladat is elfoglalta, s még inkább, mint a katona sorsa, t. i. az író, a költő helyzete a társadalomban: így keletkeztek fekete orvosa „Tanácskozásai“ (Consultativus) a rásttkóros és fejfájós Stello ügyében. E könyvben mintegy az új irodalom evangéliumát akarta megírni s a költőt minduntalan szembe tette a politikussal, a gondolat emberét a hatalom emberével: ez utóbbi volt a farizeus; az előbbinek csupa szent, csupa önzetlen, csupa tiszta rendeltetést tulajdonított. Gilbert, Chatterton, Chenier Endre példáiban kedvteléssel tüntette föl a költő-vértanú képét; maga a fiatal fájdalmas lelkek pápája lett.

Az 1830-diki év mindenféle prófétákat, sőt félisteneket is szült. De Vignyt, a maga módja szerint s a maga körében, hasonló érzés, a társadalmi és vallásos láz hasonló rohama kapta meg, s ő is küldöttnek, apostolnak hitte magát. Mig mások a proletár, meg mások a nő ügyében papoltak, ő azt látta hivatásának, hogy a költő ügyében papoljon. Csak olvassuk el „Chatterton“-hoz írt előbeszédét, melynek ezíme: „Az utolsó munka éj, jun. 29—30. 1834.“ Egészen mystikus modor és nyelv. Különben is eleven hűrt pendített meg. „Chatterton“-ja, (melyben a Kitty Bellt játszó színésznő ügy remekelt) az egeket verdeste; s a megható, sőt vége felé egyszersmind drámai jeleneteknél fogva méltó is volt a tapsokra s egy könyre. De a szép nyelv s megindító cselekvény alatt valami betegség, hivalkodás, bánatosság lappangott. Nem volt az szenvedély, csak szenvedés. Tetőtől talpig érzett rajta az irodalmi esúz, a költői fejföres, melynek lüktetéseit Stelloja halántékán már az előtt leírta. De a hason bajban léledző s túlizgatott irodalmi nemzedéknél csak annál élénkebb, annál élesebb volt hatása. Sok érdekes adomát beszélhetnénk azon időből. A *Revue des deux Mondes* egy cikke némi szigorral nyilatkozván e hangulatról, az ingerültség az új hitűek között tetőpontját érte, s kevésben múlt, hogy egy fiatal sonnet költő párbajra nem hívta a szerkesztőt. A következő napokon halommal érkeztek a levelek Thiers, akkori belügyministerhez valamennyi jóvendőbeli Chattertontól, a kik mind azt irták neki: „Segítség; vagy megölöm magamat!“ — „Mindezt De Vigny úrhoz kellene útasitanom,“ jegyzé meg a miniszter, a rakás folyamodványra mutatva.

Kétségtelen, hogy a mai társadalomban az írónak, az igazi

írónak, nehéz az állása, s az öngyilkosság vagy fél öngyilkosság sokféle alakban tizedeli a tehetségeket. De a tehetség pártolása mind a mellett nagy veszedelemmel jár, mert egyúttal táplálja s fölgerjeszti a középszerűséget vagy épen balgaságot. Attól lehet tartani, hogy a szűnyogok és darázsok raja fölkerelkedvén, ismét elnyomja a méheket. A baj elhárítására pedig az új társadalmi rend élén, a hatalom legfelső polizain, oly tapintatos, oly jó izlésű, egyszersmind pedig oly jóindulatu embernek kellene állani, ki tudna válogatni, kitalálni, ki úgy volna, mintha maga is író volna, s mégsem volna az, ki a szépet önmagáért szeretné, ki a tehetségeket megkülönböztetné, pártolná úgy, hogy viszont viszont nem kívánna tőlök semmit, se hizelgést, se magasztalást, se függést, — szóval, oly Maecenasnak kellene lenni, a minőt a világ még nem látott.

A mi De Vignyt illeti, ő ez időtájt és ezután nem volt többé azon szeretetre méltó, emelkedett, magános úri ember, a kisszerű napi szenvedélyekben részt nem vevő s bizonyos órákban csillagos útján szárnyaló, kinek őt a restauratio utolsó évei alatt ismertük: a katonát és nemesembert az ünnepélyes író váltotta föl, ki magát bizonyos szent hivatallal hitte fölruházva. Volt benne, a mint már megjegyeztük, valami pápai. Lelke és szava valami lassú, szívós és kimért alakot öltött s egyszersmind bizonyos gúnyos keserűséggel vegyült.

E gúny, ez igen finom természetű gúny megérdemli tán, hogy némely kűtfőt és elemeit fürkészsük. De Vignynek gúnyossá kellett lennie, mert:

1) Eredeti izlése s ösztöne szerint a mysteriumok katolikus költője volt, „Eloát,“ „Mózsást,“ a „Vizözönt,“ szóval, nagyszerű szent dolgokat énekelt meg, voltaképen pedig nem hitt bennök. Képzelve az egyik csapáson járt, értelme a másikon. Szeretett volna képzelve, de egyszersmind természeti előkelősége alapján érezni, mint De Maistre József, voltaképen pedig az a vallása sem volt, a mi Voltairenak; a mindenséget és természetet rendszerint Lucretius néma tekintetével nézte, sőt azon felül a halál félelmével és megvetéssel.

2) Monarchikus költő volt, ki az 1814-diki évvel, s csakis ezzel született meg a társadalomnak; szolgálta, sőt meg is énekelte a legitimitást; szeretett volna, legalább külsőleg, nemes hajlamainál fogva, hűnek maradni az ősi hagyományhoz, a faj és becsület minden régi hitvallásához; tapasztalása pedig, és a század szelleme oda vezették, hogy ne igen bízzék az uralkodóházakban és államfőkben, sőt bizonyos ellenszenvvel vagy épen titkos ellenségeskedéssel viseltessék minden iránt, a mi a politikához, s nem a tiszta szellemi rendhez tartozik.

3) Bölcselkedő s gondolkodó léteire bizonyos tekintetben azon tanokhoz szítva, melyek a haladást és jövőt vallják, mégis

elítasította e haladás útjait és eszközeit s többrendbeli eredményeit; haragudott a nyilvános vitatkozásokra, a vasútkra, melyek pedig az emberi közlekedést s eszmeeserét siettetik, haragudott a gyorsabb fejlődésre s a demokratia hódításaira. Nagyobb volt bánata a régi rend után, mint reménye az új rendhez; akart is, nem is.

4) Drámai költő lett, és akart lenni; de bár egyszer fényes sikert aratott, jól tudta, hogy nem képes a tömeget magával ragadni, s hosszabb harcokban, hol hajlékonyság egyesül az erővel, többszörös diadalokkal meghódítani. Ő egyetlen diadala súlya alatt maradt; oda írta nevét, s becsapta a könyvet, mindig csak ugyanazon a helyen nyitván azt föl s ezer meg ezer ürüggyel biztatván magát, hogy miért nem folytatja.

Végre még hozzá kell tenünk, hogy szerelmes volt. Nem akarjuk vizsgálni, kik voltak titkos választottjai, kik voltak a nyájas szépségek, melyeket Éva vagy Eloa neve alatt megénekelt; azt azonban nem lehet nem látnunk, a mi szinpadi életéhez tartozott s nyilvánosságára került. Egykor szívét és hódolatát egy nagy tehetségű nőnek ajánlotta föl, ki azonban épen nem volt arra való, hogy ily ajánlatot méltányoljon. *) De Vigny csalódása évekig tartott; s hijába mondták, hogy a szenvedély mindent megmagyaráz, mindent kiment, mindent megtisztít, az ellentét nagyon szembetűnő volt, s „Eloa“ nem egy tisztelője susogta magában: „Mily kebelre hullott az a Jézus Krisztus könyve!“ De Vigny jó későn maga is észrevette; hogy pedig észrevette, bizonyítja költeménye: „Sámson haragja“ (La colère de Samson).

Mіндеzen ellenmondó s összetolult elemekből — s tán még másokból is — idő folytán bizonyos finom és sajátos gúny keletkezett, mely csak az ő sajátja volt: az angyal gúnya, kinek ajka megérintette az eczettel és epével itatott szivacsot. A ki „Stello“ és „Chatterton“ szerzőjét, büszke hallgatagsága sánczai közé vonulva, élete utolsó három évtizedében jól vizsgálta, könnyen azt hihette, hogy betegségben sinylik, valami finom és ritka betegségben, mely csak a drága lényekhez tapad. „Az a betegsége van, a mi a gyöngyöknek — mondá egyszer valaki, a ki jól ismerte: azokat csak úgy lehet meggyógyítani, ha hordozzuk.“ Csakugyan, ha az ember hordozta őt, azaz ha hallgatott reá, ha minden szavára ügyelt, s ha így keresztülhatott elégtűlt és mégis szenvedő hiúsága legfelső kérgén, ismét szeretetreméltósággal, végtelen költői előkelőséggel, elmés, jól kigondolt képekkel és hasonlatokkal találkozott.

Valaki azt mondotta, hogy úgy kell írni, a mint beszélünk,

*) Mémoires d' Alexandre Dumas, Bruxelles, 1853. XVIII-dik kötet, 157 s köv. l.

s nem nagyon úgy beszélui, a mint irunk. De Vigny e szabályt nem követte, s társalgása olyan volt, mint írása.

1845-ben a francia akadémia tagja lett, s ünnepélyes székfoglalója alkalmával oly öntelt, képzelődő és unalmas beszédet mondott, mely az egész közönséget fölboszantotta, s utána Molé józan és higgadt beszéde, ki őt az akadémia részéről üdvözölte s egyben-másban helyreigazította, annál nagyobb tetszést aratott. Guirand költő s De Vigny barátja azt mondá a gyűlés után: „Barátságom szenvedett, de igazságszeretetem ki lett elégitve.“ Mérimée tréfásan megjegyzé, hogy Molé életét mentette meg De Vignynek, mert ha ő nem szolgáltat igazságot, a felbőszült közönség megölte volna. S még az epigrammára épen nem hajlandó, az elnéző Droz is így fakadt ki: „De Vigny azon kezdte, hogy a közönség azért jelent meg, hogy az ő pofáját nézze, s azon végezte, hogy a francia irodalom rajta kezdődik.“

De Vigny hátrahagyott műveinek gyűjteménye, „A Végzetek“ (Les Destinées) című, oly darabokat foglal magában, melyek — egy-kettő kivételével — korántsem érnek föl régibb költeményeivel, de nem is válnak szégyenökre, hozzájuk illenek s méltók a költőhöz.

Az első darab, melytől az egész kötet címét vette, jóslatos és rejtélyes, mint az oraculumok. Hajdan a Végzetek, e régi istennők láthatólag uralkodtak a világon, vas-kezők alá szorítván a fajokat és népeket; de a föld megrezzent, megszülte megváltóját, Krisztus született. A végzet leányai, kiűzve s legyőzve híven magokat, visszatérnek a mennyekbe az új parancsért, a jövő törvényeért; de csakhamar visszaszállnak új név alatt: a *K e g y e l e m* visszaküldi s újra fölhatalmazza őket. A mit a keresztyén ember kegyelemnek nevez, csakugyan nem egyéb, mint az új névvel keresztelt végzetesség. A Végzetek tehát újra uralkodnak, s kérdés, vajjon az ember a kegyelem törvénye alatt is szabadabb s inkább maga ura e, mint az előtt.

Oh! még mindnyájunknak kétségbeesése nagy!

Lánczoló nyakvasunk tágabbra van eresztve,

De ki a láncztartó? — Igaz isten, te vagy?

Semmi válasz. A költő, az egész kötetben, vigasztaló feleletet nem kap kérdéseire. — A költemény a legmagasabb stylben van írva s a régi hitregékre emlékeztet, a mint Aeschylusban, Hesiodusban olvassuk, a mint az orphikus költészetet, a Musaeusok, Linusok költészetét képzeljük. A mű egyszersmind ellenképe Virgil eclogájának Pollio-hoz: Virgil az eget megnyitja a földnek, De Vigny bezárja.

Ugyanazon félelmetes kérdések merülnek föl az „Olajfák hegye“ című költeményben, mely Krisztus haldoklását rajzolja. Krisztus földrejtötte díját kéri atyjától: fölállítja a jó meg a rossz, az igazság meg a kétely, az élet meg a halál, a gondviselés meg

a véletlen örök kérdéseit, a természetbölcsélet, az erkölcsi bölcsélet, a politika valamennyi miértjét. Alapeszme tekintetében egyik legszebb költemény. Jézus nem kap feleletet az atyjától egyetlen egy kérdésére sem, s a némaságot csak a már oda lo-pózkodó Judás szakítja meg. A miből a költő azt következteti, hogy mivel az ég válasz nélkül hagyta az ember fiát, ezen túl

A jelen nem levőt nem tisztelheti többé,
S az istenség iránt, mely hallgat mindörökké,
Az igaz maga is hidegen hallgatag.

E művet De Vigny 1862-ben, másfél évvel halála előtt, írta, s némileg bölcséleti végrendeletét írta meg benne. A rideg hallgatást maga is gyakorolta szenvedése s haldoklása utolsó évében. Még másutt, ugyanazon kötetben, mondja:

Nagy csak a hallgatás, mind gyöngeség a többi.

Az ókor nagy írójánál három szép hallgatás fordul elő: Ajaxé, az „Odysseá“-ban, midőn, dühében Achilles fegyvereinek elvesztett öröksége miatt, a kihívó Ulyssesst nem méltatja feleletre; Eyridiceé, Sophokles „Antigoné“-jában, midőn megtudván fia halálát, egy szót sem szólva távozik, hogy megölje magát; végre Didóé Virgil elysiumában, midőn Aeneas késő nyájaskodásait egy néma megvető pillantással viszonzozza. Mind a három fenséges jelenetben ugyanazon hatást idézi elő majd a hős büszke gyűlölsége, majd az anya tébolyodott fájdalma, majd a kedves kiengesztelhetlen haragja. De Vignynek egy negyedik és színtoly magasztos hallgatása van: a költőé.

Utolsó éveiben keletkezett műveit általában mind nagy kétségbeesés sugallta, bizonyos lemondás érzete, mely ellen egy más érzet küzd, azt mondva a költőnek, hogy reméljen a szellemben, a szellem jövőjében, minden reménység ellenére is. „A palaczk a tengerben“ (La bouteille à la mer) meghatólag fejezi ki e stoikus és gyászos elszántságot. Nagy hajótörés közepett vagyunk: bárki légy, útas vagy kapitány, küzdj váltig, tedd meg kötelességedet; ki tudja? . . . hátha!

„A farkas halála“ (La mord du loup) hasonló hangulatú, s igen érzeteli a szándékot, hogy a költő mindenben bölcselkedő s elmélkedő költészet tárgyait keresi. A szöveget a „fenséges állatok“-hoz kissé különösen hangzik szemben e fenevaddal, melyet eny-nyre még sohasem eszményesítettek.

„A vadember“ (Le sauvage), a kezdetleges bolygó életet tünteti föl ellentétben a legműveltebb telepítvénynyel. Mind fölfogás, mind ellenzet tekintetében sikerültebb mű: az angol családot, angol kényelmet, angol bibliai vallást magasztalja. De a kivitel nem felel meg az eszmének: a költemény hosszassá lesz s helylyel-közzel unalmas. Egy nagy botlást is találunk benne: Kain földművelőtül szerepel, helyesen; de Ábel, a pásztor Ábel, vadászul van feltüntetve, a mi nincs helyén.

„A furulyás“-ban (Le joueur de Flûte) a bizalmas költészet húrjait pengeti; az alázatosság és testvériség, nála elég szokatlan, érzelme ihleti. A furulya képe alatt a lelki és művészeti alkotásban előforduló egyenlenségeket, hibákat és ügyetlenségeket magyarázza. A tökéletlenségekért általában inkább a furulyát okolja, mintsem a furulyást. Legsikerültebbek az utolsó versek: a szegény koldus, biztató szavak által teljesen megvigasztalva és fölbátorítva, ismét előveszi furulyáját s oly szépen fújja, mint még soha.

Szemében ihletet gyújtott megindulása,
Helyesebb lett a hang és biztosabb fuvása.

„A pásztor háza“ (La maison du berger), Évának ajánlva, azon kezdődik, hogy a kit az élet terhe nyom, a ki megúnta a világot, a ki szenved, hagyja el a városokat, meneküljön a természet esendjébe s magányába. S a pásztor kerekenjáró viskóját ajánlja föl a szép és halvány vándorhölgynek. Itt kel ki a vasútak ellen s dicséri a régi, lassúbb, barátságos, kedélyes útazást: a mi különösen szép hely. A természetet is megszólaltatja, közönyös lenézést fejeztetvén ki általa az emberi hangyaboly iránt:

Anyának mondanak, pedig én sír vagyok!

Végül visszatér pásztori házába, s igéri Évának, hogy költeményeit fogja neki olvasni, midőn majd kettecskén a kunyhó küszöbére kiülnek. A képek — úgymond melyeket egy tiszta szellem sugall nekem, meg fognak számodra elevenedni, midőn ajtónk előtt

A néma nagy hazák elnyúlnak hosszasan.
(Les grands pays muets longuement s' étendront.)

Ime, ismét oly vers, mely méltó társa Virgil „Pontum ad spectabant flentes“ sorának, vagy Homér hosszú „szent völgyei“-nek, melyek az elhagyott vidékeken oly gyakran tárulnak a bujdosó Ulysses szeme elé. A vers maga is szinte megmérhetetlen.

De a gyűjtemény legszebb műve, s a mely régibb költeményei közül is bármelyikkel fölér, „Sámson haragja“ (La colère de Samson), melyet 1839-ben irt, mely azonban mindeddig kiadatlan maradt. A költőt megcsalta a nő; elárulta és eladta, vagy legalább megtréfálta; s ő ezt elpanaszolja, elpanaszolja a maga módja szerint, valami nagyszerű, héber, személytelen álarcz alatt: a régi Sámson beszélteti maga helyett. Sámson ül sátrában, Dalila pedig fejét a hatalmas ember térdére támasztva, fesztelenül pihen. Az óra, a pillanat, a helyzet oly ecsettel vannak festve, melybe a költő minden fiatalkori ereje visszaköltözött. Sámson gyönyörködve ringatja szép rableányát, s egy gyászdalt énekel neki héberül, melynek értelmét ez nem fogja föl. Nem érti az idegen szót, de a dal álomba andalítja szép fejét. Sámson pedig e perczben, midőn oly szelid és nyájas, már mindent tud:

tudja a nő cselét, álnok árulkodásait ellene, ezimborálását az ellenséggel, tudja, hogy e nő Dalila s az is marad mindig. Már háromszor megtudott mindent, s háromszor megbocsátott a rimánkodónak. E játékban a legerősebb egyszersmind a leggyöngébb. Dalila pedig, ez a Dalila, ki térdén alszik, kegyetlenül visszaélt vele. Többek között azzal dicsekedett, hogy mindenre ráveszi s nem érez iránta semmit, hogy szeretteti magát tőle, maga meg nem szereti őt; csak a gyönyört szereti, úgymond, ezt pedig a durva férfi csak fogadja, de nem képes nyújtani. Fényes és megdöbentő áldozatra készül, hogy szépségét, melylyel már annyi csodadolgot mivelt, pajtásnői előtt annál inkább kitüntesse. Szóval, Dalila büszke Sámsonra, mert becsületét, hírét növeli a világ előtt; de nem szereti őt, mert nincs vele mulatsága. Ez a filiszteusok Dalilája — csak úgy, mint akármely párizsi Dalila — megmondhatja jó barátjának a bizalmas szót, mely csakugyan mondva is volt és valamennyi Dalilát jellemez: „Látod, kedvesem, minél többet tapasztalok, annál inkább érzem, hogy igazán csak azt szerethetjük, a kit nem becsülünk.“

Sámson tehát kimerült, nem bocsánatban, hanem bátorságban; mindent megutált; életét odaadná semmiért; nem méltatja többé arra, hogy őrizze vagy védelmezze, s ezt ki is mondja fölséges keserőséggel, a mi megint a költő „Mózsés“-ére s gyötrelmes ünottságára emlékeztet.

De már kifáradtam. Hajh, lelkem oly nehéz,
Hogy e hatalmas fő s ez óriási kéz,
A mely érez oszlopok súlyától meg se rendül,
Aztat nem bírja el a tenger gyötrelentől.

Az aranyos kígyó mindig szemem előtt,
Mely sárba búj s hiszi, hogy ott nem látni őt;
E társ, kinek szívét nem őrzi semmi védszer:
A nő, beteg gyermek s tisztátlan tizenkétszer! . . .

Michelet megirigyelheti ez utolsó verset. Aristophanes már régente „semmi épek“-nek nevezte a nőket.

Danton azt mondta: „Jóllaktam az emberekkel.“ Sámson, a maga módja szerint, ugyanezt mondja különösen a nőkről; neki a nő „keserűbb, mint a halál.“ Megútván a harcztot, sorsára hagyja magát, s Dalila elárulja. De bár Izrael védjének s hatalmas óriásának pályája bezárult, bár szemevilága örökre kialudt, haja újra megnőtt, ereje újra megjött: egyszert csak ledönti a Dagon templomát, egy csapással megsemmisíti háromezer elleniségét s meg van boszulva.

„Samson“ De Vigny művei közt „Mózsés“-hez járul; s ha legszebb, legtökéletesebb három költeményét kellene megneveznünk, azt mondanók: „Eloa“ „Mózsés“ és „Samson haragja.“ Ez utóbbit tüze és keserősége élőbbé teszi a két előbbinél; különben e kettő-

nek kiegészítője. Sámson Mózsésnek mellékképe, Dalila Eloának ellenképe.

De Vigny ez utolsó kötete, a művészeti szemponton kívül, egyéb tekintetben is figyelmet érdemel. Ő itt korunk több nagy kérdését fogta és állította föl egész nagyságában. Az „Olajfák hegye“ című költemény e kérdéseket összefoglalja s mintegy fellegetben fölénk függeszti. De Vigny azon válogatott költők közül való, kik Minervához méltó dolgokat mondtak. Plato hívei nem fogják őt jövődöbéli köztársaságokból elűzni. Megérdemelte, hogy Littré az ő, egyik szép mondatával kezdje Comte Ágost életrajzát: „Melyik a nagy élet? Az ifjuságnak gondolata, melyet az érett kor valósított.“

A kiváltságos halandóknál az élet közönséges szikráját egy sajtáságos szent láng kíséri és növeli; csak kár, hogy ez az isteni tűz nem tart ki az egész életen át. Némelyeknél csak az ifjuságban lobban eleven lángra s csak egy pillanatig ragyog. A legtöbbször hamar kialszik, korán elhomályosodik és sötét köd burkolja körül. Ha vége az első, oly fényes és szép órának: mintha elhomályosodnék, megsűrűdnék valami bennünk. Igen kevesekben világol az isteni tűz egész egy hosszú pályán keresztül, sőt igen kevesekben változik és oszlik az legalább egyenlő s jótékony meleggé, hogy minden külön-külön emberkor részesüljön a maga aratásában. De már az is szerenese, ha valaki csak bizonyos órára nyerte is meg e sugárt, ha csak egyszer kétszer emelkedett is a csillagos gömbökig s lángbetűkkel iratta nevét, a legmagasabbak közé, a művészet eszményi kupolájára. De Vigny ezek közül való, s ő is elmondhatta végórájában: „Homlokom a csillagokat érte.“

G. Á.

IRODALMI SZEMLE.

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA. MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Irók. E külön czím alatt is: KÉSMÁRKI TÖKÖLY IMRE NAPLÓJA 1693. 1694. ÉVEKBŐL. Az eredeti kéziratból közli Nagy Iván, m. akad. l. t. Pest, 1863. n. 8-r. VIII. és 701 l.

ELSŐ KÖZLEMÉNY. — 1693. év.

Tököly Imre szerencséjének napja a zernyesti ütközet után leáldozott s ő, mint annyian utána, Törökországba menekült, magával vivén a szerencsétlenek elválhatlan társát, ügye jobbra fordulásának reményét, melyet utóbb is egyre táplált a török és francia kormányok erkölcsi és anyagi segélylyel biztatása. Igéreteikre támaszkodva mindent elkövetett, hogy a vele menekült hadsereget minden szükségessel ellátva teljes számban megtartsa s midőn eljő annak ideje, a török had segélyével Erdélyben visszafoglalja fejedelmi székét. E czélja valóítására mennyire feszíté meg tevékenységét, láthatni fenn-czimzett naplójából, melyet az esztergomi primási világi levéltárban levő eredetiből akadémiánk útján Nagy Iván közöl. A 701 lapnyi nagy kötet Tökölynek csak 1693. és 1694. két évi, napról napra tett s a legkisebb részletekre kiterjeszkedő följegyzéseit tartalmazza.

Lássuk rövid kivonatban az 1693. éveket.

Tököly szomorú száműzetésében is Poserolczán, a hol ekkor lakott, fejedelmi udvart tartott s a török és az osztrákkal akkoron háborút viselt francia kormányok mint fejedelemmel bántak vele, alkalmas eszköznek tekintvén őt arra, hogy általa nem egy bajt szerezzenek az osztrák kormánynak. Diplomatai viszonyai szükségessé tevék az óvatosságot, mert mindjárt 1693. elején kényes helyzetbe jutott. A londoni kabinet ugyanis, békét eszközendő a porta és Ausztria közt, Drinápolyba, a hol akkoron tartózkodott a török császár, küldé bécsi követét, a ki török szélre érkezvén a Dunán, a

belgrádi szerdár felszólítá Tökölyt, kísértetné Nissaig az angol követet s adna szekereket podgyásza tovaszállítása végett. Megtudván ezt a Tököly mellett volt francia követ, figyelmezteté őt, rosz vért csinálna udvaránál és a török császár mellett levő francia követben, ha Tököly a francziák legnagyobb ellene, az angolok követénél tisztelkednék, vagy kísértetné őt és szekereket adna podgyásza alá. Tököly mentegetőzék, nem akarja megbántani a francziákat; de török földön élvén, a szerdár felhívását sem útasíthatja kereken vissza, hanem az idő- és körülményekhez kell alkalmazkodnia. Ez ügyben hűveivel tanácskozva, abban állapodék meg, hogy küldöttek által üdvözlétfi az angol követet, podgyászszekereket ad s élelmi szerekkel kedveskedik neki, de hogy fel ne bősztse a francia udvart, magánál nem fogadja, a francia követnek mondott szavai szerint azért, mert „eddig is sem az angliai király, sem más evangélikus királyok s fejedelmek nem segítették, hanem ha katholikusk is az felséges francziai király, ő egyedül az ő protectora és pátronusa az keresztyén királyok s fejedelmek között, ő felséginek tartozik többel.“ A francia követ fennakadt azon is, hogy Tököly némi élelmi szerekkel, egyebek közt szarvashússal kedveskedett az angolnak, de azt, viszonzá Tököly, a törökök iránti tekintetből tette s ilyen kedveskedés nem bűn. Ilyen, utóbb is ismételt, kedveskedéseket eleinte szívesen fogadott az angol követ, de tovaszállításának halogatása miatt utóbb bosszankodni kezdett, míg elvégre jan 8-án, Tököly intézkedése folytán, útnak indult. Kíséreteül Tököly 60 gyalogot, Kassai István kapitány vezérlete alatt, egy zászlóval és dobossal, szolgálai alá 20 nyerges lovat és a podgyász alá 33 lovas és ökrös szekeret s különösen még magának a követnek „téli kalitkasátort“ adott. Ennyi szíveség viszonzásául legalább azt üzente Sándor Gáspár által, a ki egy darabon elkisérté őt, Tökölynek az angol, hogy szíveségéről jelentést tesz királyának, de „ezekkel is inkább hisszük csak hízelkedik“ mondja Tököly s általában az egész napló mutatja, hogy az angol kabinethez semmi bizalma sem volt.

Tülesve ez ügyön, Tökölynek egész gondját hadai élelmezése igényelte, a mi nem csekély feladat volt. Katonai szállás nélkül, a Belgrádból kapott élelmi szerek fogytán voltak, hús annyira hiányzott, hogy saját udvarnépe nagyobb részének pénzt kelle húsra adnia, a Drinápolyban belgrádi szerdára 10 erszény pénzről embereinek kézbesített ferman kifizetetlen. Mindezt a belgrádi szerdár kapucsilár thihájának szemrehányásokat tett. Szemére lobbantá a francia követnek is, hogy tizezer arany évpénzt a hadjárat végén ígérték kifizetni, a hadjáratnak pedig még novemberben volt vége s akkor mindjárt egy szolgáját utóbb Bai Mihály és Horvát Ferencz hűveit küldé Drinápolyba a pénz fölvétele végett, kifizetését mégis a francia orator (drinápolyi francia követ) egyre halogatja; legközelebb is a francia hadi hajók visszamentek Konstantinápolyból, „azok sem hozának semmit is az ő szükségéikre, avagy ha hoztak is, titok-

ban van az oratornál.“ Emígy kifakadva az orator ellen, mindezt a követ „nagy pirulással, álmélkodással és mintegy megbúsult formában hallgatta“ s mentségül csak azt mondta, okát maga sem tudja, az orator miért halogatja az évpénz kifizetését, holott azt egy lyoni kereskedő az oratornak elküldötte, de, hozzátevő, meg kell vallania, „hogy a király erszényét az orator tartja markában.“ Azután mondá: „Felsőged látja a bajt, parancsolja meg nekem, mit tegyek, mit irjak?“ Mire Tököly válaszolá: „A portáról érkezett levelek kivonatából láthatja, hogy a nagyvezér ott mást mond, itt másképp rendelkezik, de önök oratora sem jár el irányunkban őszintén. Irja meg, a miket lát és tapasztal; írja meg, hogy Drinápolyból visszahívom a pénz fölvétele végett küldött embereimet; ha így viseli gondunkat az orator úr, külön követet kell Franciaországba küldenünk, majd megtaláljuk a tudfuladás útját. Én előkelőimmal s a hadsereg kapitányaisal tanácskozandom, mit kelljen helyzetünkben tennünk, katonáinkat mikép megtartanunk; Drinápolyba embereinket küldendjük s azoknak visszajötteig a nehézségeken bármikép át kell lábolnunk és a sereget megtartanunk. Tanácskozmányunk határozatát méltóságoddal tudatni fogjuk.“ A követ nagy izzadva ment el. A tanácskozmány azt végezte, hogy maga Tököly menjen Belgrádba értekezni a szerdárval, azalatt pedig Petróczi gyűjtesse egybe a hadak tiszteit s a kapott útasítás szerint beszéljen velök a további élelmezés és megmaradás módjáról.

A franciaia követnek tett szemrehányások azt eredményezték, hogy kemény levelet irt a belgrádi szerdárval, világosan megmondva, ha önszemeivel nem látná, nem hinné Tökölynek alkalmatlan teelését és hadainak nyomorát s ha a franciaia király ezeket tudta volna, megelőzte volna; de ajánlásának, reméli, lesz annyi tekintete, hogy annyi hű szolgálat után legalább elegendő szállást és élelmet ad Tökölynek és hadainak a porta. S mivel e baj tárgyában maga Tököly megy Belgrádba, a követ ajánlja őt a szerdárval, kinyilatkoztatván: valamint a török nemzet Tökölyvel cselekszik, azt a francziák és királyuk annyiban tartják, mintha magokkal cselekednék s hogy mindezeket megírja a maga királyának. — Tököly a tanácskozmányban résztvettekkel is, sok pecsét alatt iratott a szerdárval, a melyben fölemlítettett, hogy annyi év óta híven szolgálva a török császárnak s annyi ezeren vöröket ontve érette, most csúfjává lettek a világnak daczára az athnaméknak s élelmeztetésök-, fizetésökröl s ellátásukról kiadott császári és nagyvezéri leveleknek. Szállás nélkül levén, lovaiknak nagyobb része elveszett, magok meztelenek s többnyire éhenhalók, Tökölynek reménykednek tehát, menjen Belgrádba a szerdárvalhoz s beszéljen vele, hogy orvosolja ez ügyet, vagy ha nem orvosolhatja, adjon választ stb. — Tököly tehát Belgrádba elindult, de Vég-Szendröben megváltozván különben is roskatag egészsége, tovább nem ment, hanem maga helyett Nemessányi Bálintot és udvarmesterét, Kálnoki Farkast, küldé a szerdárvalhoz. Míg ezek oda jártak,

a hadi tisztekkel értekezletet tartott a visszatért Tököly s nyilvánítatá, hogy húst nem adhatva, minden személyre 30 okka étetet osztat ki, a mi egy óra elegendő lesz, azalatt pedig embereit küldi a portára s az onnan kapott válasz szerint meglátja, hogyan kell hadai élelmezéséről gondoskodnia. — Nemessányi és Kálnoki is megjöttek Belgrádból, jelentve, hogy némi élelmet adatott a seregnek a szerdár, de a többi tárgyat a nagyvezérhez útasítá a portára, a hova el is küldé kapucsilár thiháját, kihez Tököly, szükséges utasításokkal, Sándor Gáspárt és Inczédi Mihályt adá társakúl. S ime! midőn eddigi hadait alig tudja megmenteni az élhaláltól, Szatmár és Szabolesmegyéből kilenezvenig való lovas labancz érkezett az ő szolgálatába. Megszaporodván imigy kiadásai, fedezhetésük végett ezer tallért nyomó ezüst művet és egyéb portékát küldött Belgrádba elzalogítani egy hónapra, irván a szerdár-, tefterdár- és jancsár agának is, hogy az új kuruczokat költség nélkül nem hagyhatva, ők adjanak a császárából s ha abból nem adhatnak, adjanak kölcsön vagy zálogra. Ámde ezüst művét csakugyan el kellett zálogítania két hónapra s az emigy kapott pénzen ezer frt. ára angol posztót vétetett udvarnépe beruházására. Ez által alighogy kevesbedtek némileg gondjai, híret vette, hogy mintegy három ezerig való váradí érkezett Belgrádba, de szerenésére ugyanakkor éléssel megrakott két hajója is kikötött ugyanottan.

Eközben kedvező leveleket kapott a reisseffenditől, Skerlettől, a ki köztolmács volt, és a francia oratortól. A mellette levő francia követ pedig értesíté, hogy a francia rendkívüli követ Lengyelországba megérkezett, a lengyel királyné az osztrák szövetségtől elvonatott, ezek szerint nagy reménye van a francia királynak, hogy őt a német császár szövetségétől is elvonhatja és a törökkel megbékéltetheti, megkötetvén pedig a törökkel és tatárral a lengyel béke, Lengyelország újból szervezendí fizetett hadait s az imigy elbocsátandó katonákat, tíz vagy nyolcz ezeret, a francia király fogadja zsoldjába s Tököly szolgálatába bocsátja, mindehez pedig a lengyelországi francia követ is hozzá fogott már.

Sándor Gáspár annyit eszközölt ki a portán, hogy a nagyvezér tíz erszény pénzt, ezer sing fajlandis posztót s egyéb ruházatra tartozót és élelmet rendeltetett Tököly hadainak számára. Tudósították arról is, hogy az osztrákkal aligha fog megkötetni a béke s a nagyvezér is szép biztató levelet irt neki. Tököly mégis nagyon gyanús-nak találta, hogy most is a nagyvezér s a többi minister ugyanazok, a kik a múlt hadjáratkor voltak s békét ohajtanak és a legközelebbi hadjárat végeztekor a németektől sok ajándékot és pénzt fogadtak el s titkon a béke megkötésére kötelezték magokat.

A tíz erszény pénzről, azaz, ötezer tallérról szóló császári fermán mart. 1-jén megérkezett s azt Tököly kifizetés végett Csaffer pasához Belgrádba el is küldötte, de csak annyiban segített vele szorúlt helyzetén, hogy kifizethette Csaffer pasánál a 4300 tallért, me-

lyeket tőle temesvári pasa korában kölcsönözött volt*), elzálogított ezüst művét is kiválthatta.

Sándor Gáspár márcz. 5-kén Drinápolyból megjött s vele Aehmet aga nevű kapucsi pasa, jelentvén Tökölynek, hogy hadait Temesvár, Gyula és Jenő felé küldje, melyekhez a nagyvezér Belgrádból és Havasalföldről öt-ötszáz lovast rendelt, attól félvén a nagyvezér, hogy ezen helyek hirtelen meg fognak szállatni, e sereget pedig Tököly embere vezényelje. Jelenteté továbbá a nagyvezér, hogy hadi készületeket tetet s azon évben nemcsak korábban fog kiindulni, hanem a tatár khán fia is néhány ezer tatárral hozzá csatlakozik. Márcz. 21-kén csakugyan ki is tűzé a hadi zászlót. El levén határozva a háború Ausztria ellen, Tököly hadai élelmezéséről is jobban kezdenek gondoskodni; e végre fermánt kapott a viddini pasa, hogy 50 ezer okka lisztet és árpát szolgáltatson ki azok számára; Tököly pedig intézkedett, hogy hadai a főtebb említett helyek felé indulókészen legyenek, s april 1-je helyett, a nagy szél miatt nem mehetvén át a Dunán, Sándor Gáspár vezérlete alatt 4-kén csakugyan el is indultak. 12-kén Pancsováról már 13. labanczfogyót küldöttek, a Temesen átúsztatva ötvenig való labanczból négyet elfogtak, a többit levágták, máj. 13-kán pedig, egy havi távollét után, feles zsákmánnyal, 14 fogolylyal és öt zászlóval visszaérkeztek.

April 7-kén megjött a hire, hogy a török császár elsőben a teferdárt, azután a nagyvezért elfogatva, hivatalaiktól elmozdította, fővezérré a kajmekán pasát tette, a teferdárt pedig ki is végeztette. E ministerváltozástól sokat várt Tököly s 21-kén már „igen szép ajánló s biztató levelet“ vett a nagyvezértől; máj. 9-kén pedig Balog László azzal örvendeztette meg, mikép a nagyvezér nemcsak búza-, árpa-, marha- és juhokra adott a császár neve alatt fermánokat a havasalföldi vajdára és a dunai kapitány Ali pasára, hanem a hadak szükségére újabban abákat, posztókat, kalpagokat, veres fejtöket, fegyvereket és sátorokat, Tököly számára pedig néhány ezer tallért is adatott s ezeknek átvételére Bai Andrást küldötték el Drinápolyból Philippopolba. Máj. 26-kán csakugyan annyira jött fel 60 török szállító hajó, hogy Tököly négyet közülök 2000 kila búzával és 1000 kila árpával; a fermán szerint, maga számára lefoglaltatott s kiűrittetett. Jun. 14-kén Belgrádból is kapott 1000 kila buzát, ugyanannyi árpát, Havasalföldről, szultán parancsára, ökröket, teheneket és kosokat. 26-kán ismét Belgrádból 30 ezer okka lisztet és másfél ezer kila árpát. El levén élelemmel látva, hadainak rendezésével foglalkodott s már annakelőtte, máj. 22-kén, ötszáznál több gyalogot, utóbb, Jenőt bevéve az osztrák hadsereg, 29-kén Temesvár felé háromszázig való lovast, törökökkel egyesülve, küldött. Ekkor a kémjáratok már mindkét részről javában folytak, Tököly hadainak egy

*) Ez 1687—1691 közt történhetett, ekkor levén Csaffér temesvári pasa. L. Magyar történelmi tár. XII. k. 257 l.

része, Madách Péter vezénylete alatt, Eszéken túl is járt; kisebb nagyobb szerencsével apró csatározások történtek. Úgy a török, mint Tököly, nagy hadjáratához készültek. Emennek számára Drinápolyból jun. 4-kén 30 megterhelt ló és öszvér, a francia és török kormányok részéről költség érkezett.

Ily készülődések közben jun 10-kén arról tudósítá Tökölyt a belgrádi szerdár, mikép parancsot vón a nagyvezértől, hogy a Belgrádnál levő kompokat Orososikhoz küldje, mert a nagyvezér abban egyezett meg a tatár khánnal, hogy ő ott megy a török táborral át a Dunán s egyesülve a khánnal Erdélybe menjenek, Tökölyt fejedelmi székébe ültetendők. 12-kén Drinápolyból is vette a nagyvezér, portai ministerek és saját emberei leveleit, igazolókat, hogy a nagyvezér már egy hét előtt elindult Orososik felé s a khánnal csakugyan Erdélybe törni szándékozik. E fontos hír vétele után többször tanácskozott a teendőkről hiveivel, katonáit gyakoroltatta, mindenféle a körülmények szerint megkettőztetett szorgalommal intézkedett.

A nagyvezér szándoka igaz volt s Ausztriát Erdélyben nem esékély vész fenyegeté, nem lévén annyi hadserege ott, melylyel az egyesült török és tatár hadnak sikerrel ellene állhatott volna. E vésznek Erdélytől elhárítására legjobb eszköznek vélte Croy, az osztrák fővezér, a ki Jenő bevétele után Péterváradot akarta hatalmába keríteni, e helyett Belgrád alá szállni. Jul. 30-kán jelenték Tökölynek, hogy az osztrák had Zemlinnél van s annyira közeledett egy része Belgrádhoz, hogy a szerdár saját szállásáról is jól láthatja a sátorokat. 31-kén már Belgrád körül száguldozott a magyar és rác lovasság, a Száván pedig hídveréshez fogott az osztrák sereg, sőt már gyalogokat is szállított át, a kik más nap tíz ezerig szaporodtak. Aug. 1-jén Tököly is délutáni 2 órakor „rendes pompával, muzsika szóval és bizonyos seregekkel“ Poserolezáról Belgrád felé indult, oda azonban, megváltoztatva szándokát, nem ment, hanem a Duna mentében a palánkokról s azoknak megvédéséről intézkedett Belgrád egész ostroma alatt. 2-kán az osztrák had egészen átkelt a Száván s Belgrád körül lón táborolva.

Eközben a nagyvezér átkelven Orososiknál a Dunán, Oláhországban a tatár khánnal és oláh vajdával egyesült s a bodzai szoros felé Erdélynek tartott. Emberei közül Tököly, szükséges útasítással, Sándor Gáspárt, Kálnoki Farkast, Orlai Miklóst, Kemény Lászlót, Német Jánost, Daczó Pált, Vajda Jánost, Fosztó Zsigmondot, Földvári Pált s másokat küldé hozzája (Macskási Boldizsár megnehezelteli, hogy a küldöttek közé nem választatott, de Tököly öt fontos okonál fogva mellőzte), egyszersmind a török és tatár főbeknek irt leveleken kívül Sándor Gáspár nevére nyolez patenst iratott, Magyarországnak s Erdélyre szólókat, „hogy insurgáljanak s éljenek az alkalmatossággal.“ Iratott még általános patenst, mintegy teljhatalmat, hogy a kiknek Sándor Gáspár megkegyelmez az ő nevében, azokat ő is kegyelmébe fogadja. Azon kívül titkos pecsété alatt tizenöt megbízó le-

velet, hatot Sándor Gáspár, négyet Horvát Ferencz, négyet Márton Dcák (ez szász volt) nevére adott ki. Szintén titkos pecsété alatt irt három magyarországi kapitánynak, a kik azelőtt is az ő kapitányai valának. Kiadott még, nagy pecsété alatt, két patenst, egyikében tudatva, hogy lovas kapitánynak Kos Mihályt, gyalog kapitánynak Kis Mihályt rendelte s a kik a két hazából említett tiszteihez szegődnek, azokat hadseregébe beveszi. Patensei azonban eredménytelenekké váltak, mert

Már aug. 19-én arról tudósítá Sándor Gáspár, hogy a nagyvezér erdélyi útjából megfordult s Belgrád felé vonúl. Viddimél csakugyan átkelvén a Dunán, szept. 7-én már Jagodina felé haladt, 10-én Morava vizénél volt, 11-én a tatár tábor egy része Belgrádnál temett, csatározott is „feles marhát *) hajtván el a táborról és egynehány compania németet lesve vevén, levagdalt.“ De Croy nem látva tanácsosnak bevárni a nagyvezér táborát, az ostromot megszüntette és seregét még azon nap a Száván átszállította. Az ostromlók azután, mint Tököly értesítve lett, Péterváradnál átkelve a Dunán háromfelé szakadtak, Heisler a lovassággal Eger felé ment, Croy a gyalogsággal Eszéknek vette útját, a segélyül jött német birodalmi sereg pedig Bács felé Pestnek tartott. A tatárság Debreczen és Nagyvárad vidékére pusztítani ment.

Vége levén emigy az 1693-ki hadjáratának, oct. 3-án azt irta Tökölynek Belgrádból Sándor Gáspár, hogy a nagyvezér találkozni kíván vele; 5-én már maga a nagyvezér és thihája meghívóit kapta. Más nap tehát nyomban indult, 7-én Visniczéhez ért s ott meg is hált. Éjjél tájban vett hírek folytán onnan még hajnal előtt lámpásoknál indult s a nagyvezér thiháját érkezéséről tudósította. Fogadására „jó feles sereg diván és alaj csauszokkal“ a csausz pasa jött ki, alája a nagyvezér fölszerelt lovát hozván s üdvözölvén őt a nagyvezér nevében. Beérve a csausz pasával Belgrádba, a nagyvezér thihájához szállították, a kivel beszélgetése, Skerlet tolmácslata mellett, bókokból s magaaajánlásából állott. Onnan a nagyvezér sátorához ment s az elfogadóban leültetettve; belső sátorából kijött a nagyvezér, előtte a reiseffendi kapucesilár thihája és ministerei. Üdvözlését nyájasan viszonozva, kegyét a nagyvezér továbbra is ajánlotta s jó reménnyel hogy legyen biztatta. Tököly előrebocsátva, hogy a nagyvezértől mind hivataloskodásának előtte, mind alatta minden jót látván, biztosítá őt, hogy a reá bizandókban szive-, lelke- és fejével kíván neki szolgálni és kedveskedni, egyszersmind bocsanatot kért, ha vagy betegeskedése (sokat vesződött köszvénynyel), vagy hadainak kevés volta miatt óhajtása szerint nem szolgálhat ott, de „kezében vagyok“ úgymond, „hogy vele jót tehessen és erőt adhasson, hogy ő is alkalmasabb lehessen császár szolgálatjára.“ Mikre a nagyvezér nyilván-

*) 2000 darabot. L. Szalay: Magyarország története V. köt. 510. l.

nitá, hogy ha Tököly betegeskedett is, de a szolgálatban hadai és emberei megtették a magokét. A nagyvezér a kérdezősködésére híreit beszélte el Tököly, kivált Erdélyről, a kihallgatás végén mind ő, mind 14 embere felkaftánoztatott. Kijövén a nagyvezér sátorából azon lóra, a melyen jött, ültették és a thihájaé mögötti sátorba szállították, a hol a nagyvezér azután megvendégeltette saját konyhájáról. Utóbb a szarhátli Mehemet pasa, a nagyvezér agái közül kető, Skerlet, de Lora marquis és Fonton francia követek tisztelkedtek nála. Ő is a tatár khán bashaznadárja, a jancsár aga, tefterdár és Chaffer pasa, belgrádi szerdár, látogatására és maga bejelentésére udvarmesterét a nagyvezér mellett volt tolmácsával küldé. Skerlettel egy óránál tovább az európai ügyekről beszélgetve, Skerlet előhozá, hogy a nagyvezér csüggeteg, mert mind maga, mind mások fejeiket féltik s nem tudja, miért folynak, mint múlt évben, oly végzetserüen fejedelme ügyei; emlité Skerlet, hogy a török ministerek meg akarják tartani Tököly katonáit, mert belátják, hogy kárukra válnék s a szultán előtt sem igazolhatnák, ha elleneikké tennék eddig hű barátaikat: ő tehát javasolja, hogy Tököly személyesen járja be a tatár khánt, portai ministereket és zulfikar effendit s terjeszsze eléjük kívánatait. Azután Tököly emlité, hogy az erdélyi hontalanok mellette vannak ugyan, de a porta szolgálatából ki akarnak lépni, hazájokba visszatérendők, mert a mostani hadjáratnak semmi eredményét látják, Tököly azonban a nagyvezérhez útasítá őket, a kinél akarnak is jelentkezni, ez ügyben tehát Skerlet véleményét óhajtá tudni, a ki azt tanácsolta neki, hogy e dologgal ne hirtelenkedjék, mert a nagyvezér megharagudhatnék, de mind az erdélyiek, mind mások sürgethetik, hogy szükségük háríttassanak el. Szóba hoztak egyebet is s midőn imígy meghíttén beszélgetének, de Lora marquis és Fonton, a francia orator residense, érkezének, a kikkel Tököly csak Belgrád ostromáról beszélgetett, úgy vélekedvén, hogy ha a törökök meg nem érkeznek, 12 nap alatt a várat elvesztik, de imígy is sokat nyert a török, mert noha ereje olyan volt, a minő Bécs megszállása óta nem, többet mégsem tehetett, mert nem volt módja átköltözni a Száván és Dunán, Leopold 40 ezerében pedig, sok főtiszt elvesztésén fölül, nagy pusztitást tön a döghalál. Udvarmestere azoktól, a kikhez küldve volt, kedvező nyilatkozatokkal jött meg, de a reiseffendi azt üzené neki, hogy a tatár khánon és Galga szultánon, a kik legjobban mozdíthatják ügyét a nagyvezérnél elő, ne tágitson, a nagyvezér thihájának pedig „vessen valamit a torkába s igéretet is tegyen többrül.“

Más nap azt üzené Tökölynek a két francia, hogy ügyét ajánlani fogják királyuk nevében a nagyvezérnek és tatár khánnak, sürgetve egyszersmind, hogy a porta jobban gondoskodjék Tököly hadairól, azután meghozzák a nagyvezér határozatát. Skerlet is ajánlá neki, hogy mindenek fölött a khánnak és Galga szultánnak terjeszsze elő portai ügyeit, mert noha a khán elégtelen a törökökkel, azt

vette mégis észre, hogy a nagyvezér magával viszi őt Drinápolyba s ott mindent kedvére teend. Szükség is volt tekintélyes közbenjáróra, mert a törökök azért gondoltak oly keveset Tököly hadaival, mivel hitték, hogy azokat ő maga is, miként eddig, eltarthatja s mivel udvart tartott, jól élt, hadaira is felesen költött, a törökök tudták, hogy mindazt nem tehette a portai segélypénzből. Beszélt Tököly egy tatárral is, a ki nem tagadta, hogy a tatárok nagyon kedvetlenek, mert ők, 30 ezeren, khánjok iránti szeretetből és azon reményben jöttek ki, hogy Erdélybe vezettetnek s ott rabolhatandnak s egy más szultán annyid magával más szoroson szintén Erdélybe ütött volna, most pedig nemcsak lovaik elhulltak, hanem magokat is sepri a dög-halál a khán tehát le fog a nagyvezérrel a portára menni megmondandó, ily körülmények közt nem látja módját, jövő évben hogyan jöjjön ki újra seregével.

Okt. 10-kén a két francia jelenté Tökölynek, ügyét miként terjeszték elő, királyuk nevében, a nagyvezérnek, a ki biztosítá őket, hogy más nagyvezéreknél többet teend Tökölyvel, tapasztalhatták is iránta való jó indulatát s mintegy megbántva látta magát ajánlásuk és királyuk közbenjárása által, mert, úgymond, „Tökölyre nekünk szükségünk van és ő hü volt mindenkoron, sok és nagy szolgálatot tön birodalmunknak.“ Abban állapotok meg azután, hogy Tököly maga értekezzék dolgairól a nagyvezérrel s a miben megegyez vele, azt övelök is tudassa, mert ha nem lesz embere nekik adott szavának a nagyvezér, ők királyuk nevében még keményebben sarkalandják őt és fejdelmöknek is megírják úgy a Tökölyről hallottakat, mint saját tapasztalataikat, a magyar ügybe mit tesz avagy nem tesz a porta. — A kapott intés szerint a nagyvezér thihájának Tököly újból ajándékot küldött s többet is ígért, ha pártfogója lesz a nagyvezér előtt, mire az ajánkozott is. A reiseffendi pedig azt üzené Tökölynek, jobb lesz kihallgatását a khánnál addig elhalasztania, míg a nagyvezérrel végezhet valamit; Skerlet ezzel ellenkezően azt tanácsolta neki, hogy újabb kihallgatása előtt a nagyvezérnél találkozzék a khánnal.

Okt. 11-én megírta Tököly a Drinápolyban székelte francia oratornak, minő okok idegenithetnék őt el ügye további folytatásától. Először nemcsak a portának nem tapasztalja hatékony pártfogását, hanem tönkre tevő vagyonát, egészségét és nejét, kétségbe ejté a hozzá ragaszkodókat, fistbe menvén mindaz, a mit az elmúlt hadjáratától bizton várt és bár a nagyvezér mindenre ajánkozik, ő mégis az eddigi gyakorlat és tapasztalat szerint nem remélheti, hogy tettek feleljenek meg a szavaknak s noha helyzete nem olyan, mikép kegyelmet és javainak visszaadatását nem remélhetné a római császártól, ő mégis érezvén, hogy a közügy és becsülete életével van összekötve s a legkeresztyénebb király újabb diadalai lelket öntvén ő beléje is, továbbra is kitarító lesz; másodszer: Drinápolyban létekor hitével biztosította őt az orator, hogy a francia királynál biztos menhelyet talál minden esélyben, hogy ez ügyben az orator megírja

folyamodványát a királyhoz is, csak úgy lehetvén Tököly is nyugodtabb elmével, hogy, ha nélküle kívánna is megbékélni a némettel a porta, neki mindenesetre lesz Franciaországban menedéke; és noha hitével biztosítá őt az orator, hogy ha azon esetben hozzá menekülne, a francia király galatai palotájában védelme alá veszi őt s kész fegyvert is fogni mellette: mindennek daczára meg nem hozatta királya határozatát, ennélfogva istenére és lelkére kérte az orator, tudósítsa őt minderről határozottan, mert Sándor Gáspárnak Franciaországban létekor olyasmit ejtett ki a főminister, hogy Franciaország eretnekeket nem pártfogolhat, írják meg tehát neki, remélhet-e pártfogást avagy nem, mert állhatatosságát és őszinteségét a francia korona iránt ismeri az egész világ és volt Magyarországon laktakor olyan idő, a midőn szolgálhatott és szolgált is a francziáknak; harmadszor: az orator ajándoknak kívánja tekintetni, ha francia évpénzét maga idején megadja Tökölynek s kifizetését nem halasztjahónapokra, holott a király parancsa szerint azt a hadjárat végén kellene kiadnia, nem, miként most, tavasszal és nyáron, mert a pénzre télen, udvarnépe és hadai beruházása végett, van nagyobb szüksége. — Azon nap este a nagyvezér thihájának szép nyusztal bélelt zöld mentét küldött ajándékkul, ajánlván neki ügyének a nagyvezérnél előmozdítását, mire az szokásszerint ajánlkozott is; egyszersmind tudatta vele Tököly, hogy a nagyvezérnél magán kihallgatást akarna nyerni, mire válaszul kapta, hogy a thihája majd szól a nagyvezérrel.

A thihája, ennek folytán, megüzéné Tökölynek, hogy a nagyvezér maga is javasolja előbb a khán és Csaffer pasa meglátogatását, ő azután kíván vele találkozni. Tököly tehát a khánhoz ment, a ki vánkost tetetett alája, maga elé ülteté, nagy nyájasan fogadá és lábait fájdalmáról tudakozódék. Tököly elbeszélte, hogy Havasalföldön téli időben csak sátor alatt tanyázva, rontotta meg lábait; azután, hogy a khánnal Nikápoly s Plevne táján történt találkozása óta a a nagyvezérek változásai miatt rosszabbul folytanak dolgai; hogy előbb nem tisztelkedhetett nála, oka az, hogy most is csak a nagyvezér tudtával jöhetett, de azon reménynyel jött nem mint ura, hanem mint apja elé, hogy isten után tőle várhat legtöbb jót és közbenjárása által ügyének jobbra fordulását a portán. Ezekre mondá a khán, hogy az előbbeni két nagyvezér idejében ő nem fordult meg Törökországban, Tökölyért a szerint mitsem tehetett, s ha most tennie kell, szükség előbb tudnia, mit adott a volt nagyvezér s mit ígért a mostani? — Panaszkodva beszélte azután Tököly, hogy a khánnal találkozásakor volt 24 zászlója, utóbb az ötezerre olvad, múlt évben (1692) volt háromezere, most pedig van 2500 embere, de ezeknek eltartására az előbbeni két nagyvezértől kapott költség két három hónap alatt elfogyván, a többit sajátjából, kereskedésből, foglyok váltságából s más úton kelle pótolnia, udvart tartania, mit ezentúl önerejével nem tehet, Poserolca vidéke is elpusztulván, sem serege, sem ő maga ott többé nem teletelhet: kérte tehát a khánt,

eszközölje ki a nagyvezérnél, hogy ha isten segélyével vagy Erdélyben, vagy az ellenség földén levő palánkokban telelhetnek, teletesse őket ott; ha pedig török földön kell újra telelniük, a gondviselése alá adott palánkokban, úgymint Poseroleczán, Rhámban, Jeni-Palánkán és Galambvárában telelne ezerig való gyalog, a kiknek a dunamelléki őrségbeliekéhez hasonló élelem és fizetés adatnék, őt pedig rendelné olyan helyre, a hol másfél ezerevel magával beférne és embe-reire is jobban ügyelhetne, egy agát rendelvén oda, a ki élelmezésökről gondoskodnék, tavaszkor pedig visszajönének Belgrád vidékére. Ha ez nem tetszenék a nagyvezérnek s Tököly újra Poseroleczán kénytelen volna telelni, osztatná el legalább ezerig való emberét, kiknek nagyobb része lovas volna, máshova téli szállásokra; egy részét adhatná Albaniába, egy részét Boszniába, vagy másfélszáz lovas Száva mellékeire. — E tervére Tökölynek mondá a khán, hogy noha beteges, másnap mégis elmegy a nagyvezérhez s isten segélyével kieszközlend valamit. Kávét, serbet-, rózsavizzel stb. megtiszteltetvén, a bucsúszerzetások után Tököly Csáffer pasához ment, nyomban megüzenvén a francziáknak, hogy a khán másnap megy a nagyvezérhez, ők is tehát forduljanak hozzá ügye ajánlásával.

Csáffer pasát, szokott bókok után, istenre s régi barátságukra kérte Tököly — tudva, hogy használhat, de árthat is nekie s nélküle nem határozand a nagyvezér — támogassa tanácsával s pártolja ügyét a nagyvezérnél. Itt azonban kellemetlen dolgokat kelle hallania. Előhozta a pasa, hogy a mely élelmet mult télen fermán nélkül adatott ki a belgrádi defferdárral Tököly katonái számára, azt a főteftérdár vonakodik bevenni, sok költsége levén a szultánnak; ajánlá tehát Tökölynek, keresse meg a nagyvezér thiháját, a reiseffendit és főtesskerecsit is. A pasa kész ugyan neki szolgálni, de meg kell az igazat vallania, hogy mult évben sok panasz volt a nagyvezér előtt Tököly katonáira, a kik Viddin és Nikápoly táján s Ilavasalföldön laktukkor sok kihágást követtek el s ez oka, hogy valamerre fordítják hadait a fekete tengerig, inkább pusztán hagyják lakhelyeiket a lakosok, mintsem bevárják azokat s Tököly maga tudja, mennyi panasz terjesztetett a nagyvezér elé mult évben ott, a hol emberel szállásoltak és a nagyvezér elmenetele után a pasának ment a szegénység, bizonyítványt kérve tőle, hogy panaszait nem orvosolta a nagyvezér, a császárhoz megy tehát orvoslatot keresni.—E vádra viszonzá Tököly, hogy Poseroleczára szállittatván hadai, maga a pasa tudja, mikép a császártól nem kaptak annyi élelmet és fizetést, a mennyivel beérheték volna s ez volt oka a szegénység bántalmazásának. Az ő hadai látják, hogy Belgrád is csak olyan csehül van, Belgrádnak is annyi szüksége van, a mennyinek a pasa eleget nem tehet, Tököly emberreit tehát ezúttal nem elégitheti ki; de mintsem hada miatt becülete csökkenjen a török nagy rendek előtt, jobb kevesed magával maradjon, hogysem a porta el ne lássa valamennyit s ő se tarthassa, a panaszok se szünjenek meg. — Ezekre válaszoló a pasa, hogy a török

hadak a föld népének panaszra okot nem szolgáltathattak, mert a mit rajta vehetnek, jó, de a többi magokéból toldják és saját pénzükön élnek. Ajánlá azután Tökölynek, hogy a főbbek közül keressen meg másokat is, Tököly pedig tudatá vele a khánnal közlött telelési tervét.

Csáffer pasától elbucszva a fő jancsáragát látogatta meg, a ki tisztességesen fogadta őt, de mint aféle alacsony sorsból magas fokra felvergődött ember sok helytelen kérdést tőn, péld. igaz-e, hogy Erdélyből kijöttekor 50 szekér aranyat hozott ki? A jelen volt jancsár tiszték restelték az aga ügyetlen magaviseletét. — A francziák jelenték Tökölynek, hogy voltak a khánnal s nekik is megigéré, hogy másnap pártolandja ügyét a nagyvezérnél.

Okt. 13-án a magyarországi és erdélyi athnamék másolataival és hadainak néhány nagyvezér idejebeli fizetéséről és ellátásáról szóló fermánokkal Sándor Gáspárt küldé zulfikar effendihez, értésére adván nekie, hogy azért nem szorgalmazá szemtelenül hadai kielégíttetését, mert vagy az ellenségtől, vagy foglyaitól szerezhetett valamicskét, felesége is hozott magával egynémit, a mivel eltávolíthatá katonáitól a szükségét s kitetszvé a tefterekből, hogy annyi léleknek legföllebb két havi élelmet adtak, most már mindenéből kifogyott s nincs mire vesse kezeit vagy fordítsa szemeit, egyedül a császár kegyére szorult. Biztató válasz helyett azon szemrehányással kezdé az effendi, hogy ő Tököly dolgait jól tudja, ő volt oka Bécsben három évi fogolykodásának és a török birodalom elvesztésének; jól tudja ő, mit beszél a világ és mit csinál. Ha Tököly Erdélybe bementekor zsákmányon nem kap, az országot megtarthatta volna. de csak zsákmánynak esve sok kincsesel jött ki onnan, s midőn Köprili Ogli vértanúvá lön a harcban ¹⁾, Tököly egy halomról nézte az ütközetet és ő szaladott meg; imént is Jagodina felé ²⁾ hadat nem küldött s midőn a törökök Temesvár felé élelmet vittek, az ő hadai mitsem szolgáltak, „azért“ úgymond, „miképen szólhassak melletetek, mert valaki ellenkezőt mondana, kellene oly dolgoknak lenni, az kívül bedughassam az száját.“ — Ezekre védőleg megjegyze Sándor, hogy Tököly kénytelen volt Erdélyből kijöni, mert az egész német hadsereg ellene vonult; a kincset illetőleg az erdélyi urak istenökre és lelkökre tehetnek vallomást, hogy a vádak hazugságok; a harczon pedig vagy kétszáz lovassal volt s ilyen erővel mit harcolhatott volna s mégis nem ő szaladt meg először, hanem kivont karddal tartóztatta a megfutamodtakat; Jagodinára vonatkozólag emlité, hogy Tököly oda másfél-száz lovast küldött s noha Ismael pasa onnan elment, az ő emberei mégis harmad napig ott maradtak, de nem levén mit enniek, eljöni

¹⁾ Bizonyosan a Szalánkeménél 1691-ki aug. 19-kén vivott ütközetet érti. L. Horváth Mihály: Magyarország történelme. IV. köt. 223. l.

²⁾ Talán midőn a nagyvezér Belgrád fölmentésére sietett.

valának kénytelenek. Belgrád legújabb vivásakor Rámot, Jeni-Palánkát, Galambóczot Tököly őriztette katonáival s hajón maga vigyázott a Dunán, mert ezen őrködések nélkül a Vaskapun jöhetett volna be az ellen. Mióta pedig Belgrádban van, várta, mit parancsolnak vele, de úgy veszi észre, szándékosan mellőzik hadait, „hogy császár szolgálatjában ne tanáltassanak.“ — Ezekre viszonzá az effendi, hogy nem kell mindig parancsot várni a szolgálatra, a Duna melletti őrködések pedig nem nagy szolgálat, s tán végszavát akarván hallatni, mondá, hogy Tököly mellett okokkal föl nem léphet s mint őszinte és igaz ember magának Tökölynek is ugyanazt mondta volna, a mit Sándornak s azért beszél keserűen, hogy megértsék és „idén legyen az vége.“ — Ámde Sándor nem riasztatott magára, hanem mondá, mikép elhiszi, hogy Tököly hadát okozzák az elpusztulásért, de ott levén a harc színhelye, az ott kétszer megfordult ellenség tette a pusztitást s ha adnának is szabadságot a kuruczoknak, az egy kulemiczán ¹⁾ kívül nem találna, a mit elvihessen s ha el is vitt valamit, éhség vitte reá s ezért van a nagy zajgás. — Erre az effendi mondá, hogy semmivel nem tartozik kuruczoknak a paraszt, hanem a császárából adnak. — Sándor pedig feleselését folytatva viszonzá, hogy ha a császárából adnak, van annak könnyű módja; azért sajnálnak tán élelmet adni, mert sokba kerül felszállítása, de a mennyibe kerül Belgrádban 5000 kila, azon a pénzen Nikápoly s Viddin vidékén 15000 kilát lehetne venni s így azon tájékra rendelve őket, annyi költséggel, a mennyivel Belgrád körül roszúl látják el, amott bőven volnának ellátva s ezt tevén, Tököly magára vállalja a felelősséget, lesz-e panasz emberei ellen s nem zabolázza-e meg hadait? Ha pedig húségökben vagy szolgálatkészségökben kételkedik a török, „mutassatok“ mondá, „helyt és alkalmazhatóságot, tehetségiünkhöz s erőünkhöz képest az hol egy török, ott egy kurucz is hatalmas császáráért jó szívvel meghal.“ — Mondá ismét az effendi, majd találnak helyet és adnak szolgálatra alkalmat. — A szóváltás befejezéseül mondá még Sándor, hogy ha a menekültek nem is szolgáltak volna vagy nem szolgálhatnának, a muzulman nemzet pártfogása alá vette ügyöket, minek bizonyítékai az Erdélyre és Magyarországra szóló athnamék, Szuliman pasa biztosító levele a fizetésről, a fermán az élelmezésről, „muszurman nemzet becsületiért s méltóságáért cselekedjetei tehát,“ mondá s ezzel az említett okmányokat az effendinél hagyá.

Ezek után Sándor Skerlethez ment, tudósítván őt a múlt napi látogatásokról a khán-, Csáffer pasa- és jancsáragánál és a mostanítól zulfikar effendinél. Skerlet csodálkozását nyilvánítá, hogy a törökök, talán némi ellenszenvből a keresztények iránt, oly makacsok némely véleményeikben; hogy eleget beszélt zulfikar effendinek, miszerint Tököly nem oka Belgrád ostromának, s helyesli azokat, a miket Tö-

³⁾ Valószínűleg rövid szarvú tehén. V. ö. Magyar tájszótár. 224. l.

köly a khánnak mondott és kell, hogy azokat még világosabban mondja meg a nagyvezérnek s jobb, ha Tököly Belgrádon létében végeznek katonáiról valamit s ha zavargás támad köztök, jobb lesz távol lennie, mint a zavargók közt találatnia, remélni sem lehetvén, hogy kellően elláttassanak. Sajnálkozóék Tökölyn, hogy annyi fáradalom s nyomor után ügyének semmi eredménye sem lesz, mert katonáiról csak vad tetteket beszélnek, miként Csatrapatra Ogli Ahmet beg effendije hírül hozá, „szentanúi voltunk“ úgymond, „Guvercstilimbnél a szegény népet kivont karddal mikép vagdalták a kuruczok.“ — Ezekre megjegyzé Sándor, hogy nem csodálkozik Csatrapatra Ogli szavain, hiszen ő volt a lothringeni herezeg és Ibrahim pasa szeraszkiér között eszközlője Tököly elárultatásának, Tököly személyének kiadatásán vagy megöletésén ő működött s megvan még szívében e buzgalom szikrája, hiszen Jeni-Palánkán megfordulta után is szerte hirdeté, hogy ott csak 150 őrt talált, a holott mindenkor 600 van teljes számban. — Kérdi azután Skerlet, hogy ha a törökök, tatárok, ráczok elboesáttatnának Tököly katonái közül, mennyie maradna még? — Sándor válaszolá, hogy Tököly katonái közt nincsenek tatárok, sem törökök, ráczok is csak kevesen s a sereget nem lehet úgy megszemélni, hogy legalább 2000 derék harezos ne maradjon s dísekvés nélkül meri mondani, hogy 200 kurucz 300 labancz ellen vágyva száll ki mindig a sikra. — Skerlet erre viszonzá, mikép tudja, hogy Tököly katonái régi, tapasztalt, nyomoredzett katonák, de a törökök földet, a hol lakjanak, nem adnak a menekülteknek, „mert, magyarán megmondva, ha a nagyvezér kuruczokat költöztet“ úgymond, „közénk, házainkat. bútorainkat s mindenünket a kuruczoknak hagyva tovaszökiünk,“ arra hát a menekültek nem is gondolhatnak, hanem Pancsován, Jeni-Palánkán, Bujurdelemben s tán Belgrádban is adnak majd Tökölynek némi élelmet és pénzt, de annyit nem, hogy kielégíthesse katonáit; a tatár khán barátja és szíves pártfogója Tökölynek, mert neki is azt hányják szemére, hogy csekély szolgálat mellett sokat költ tatáraitra, a nagyvezér jó ember, lehet vele boldogulni, igér is, de a többi minister ellenkezöre könnyen hajlítja; Skerlet általánosakban szívesen jár közben, hogy gond legyen Tökölyre, de részletekbe az ő tudta nélkül nem bocsátkozik; szó van Gyula lerontásáról, nem lehetne-e indítványozni, hogy ott teleljen Tököly katonasága? — Sándor ez utóbbira megjegyzé, hogy ha a lerontandó Gyulát fogadná el Tököly téli szállásul, olyan helyet tehát, a melyet elvesztettnek tekintenek s megtarthatása felől kétségbe estek a törökök, még kevésbé gondoskodnának Tököly ellátásáról s oly hírneves hely elvesztése nemcsak Tökölyvel veszekedésre szolgáltatna alkalmat, hanem a lerontás vagy elvesztés kényes dolog levén egy nagyvezérré nézve, ő azt azután Tököly nyakára háritaná, Gyulát e szerint a menekültek nem fogadhatják el.

Okt. 14-én Tököly kihallgatáson volt a nagyvezérnél, a ki jelenté neki, hogy önmagát és hadait, legyenek ezek erdélyiek vagy

magyarországiak s mind a szultánt, mind Tökölyt szolgálni alkalmasak, megtartja s valamennyi nagyvezérnél jobban ellátja, de megkivánja, hogy seregéből bocsássa el az alkalmatlanokat, tolvajokat, kik Törökország lakosai s máskép nem élhetvén, katonái közé soroztattak be s a föld népét leginkább károsítják és ezek miatt nincs azután se vége se hossza a sok panasznak a nagyvezér előtt. A törökök péld. Hasszan pasa palánkjánál tolvajokat fogván el, ezeknek egyike kurucznak adta ki magát, de midőn jobban kérdezte ki a nagyvezér, megvallá, hogy kuruczszökevény s aztán mint tolvajt felakasztatá a nagyvezér. — Ekkor Tököly előadá bővebben, hogy tudja a nagyvezér, úgy eszéi származata, mint a porta pártfogása által minő méltóságra emelte őt fel istennek hatalma, de mióta török földre menekült, az előbbeni nagyvezérek úgy gondoskodtak szükségéiről, hogy nemcsak hadait kevesbiteni, hanem sajátjából is költekezni volt kénytelen s tanúi lehettek a belgrádi tiszték, hogy házi szereinek elzálogításával kelle mind magát, mind hadait fentartania, mivel téli vagy nyári ellátásra csak annyit kapott mindig, a mivel két vagy három hónapig is alig érhatték be s ez oka, hogy annakelotte Musztafa pasa idejében 4000, Köprili nagyvezér alatt 5000, Drinápolyban létekor is 4000, múlt évben 3000 embere levén, mostanában az naponként fogy és 2500-ra szállt alá s ha zsarolták is némileg a szegénységet, az éhség kényszerítette rá; mert ő már nem annyit, de csak két vagy három százat is eltartani képtelen s kész ugyan tized vagy húszad magával megmaradni a porta hűségében, de az eddigi módon hadat nem tarthat. Magyarokon s erdélyieken kívül voltak seregében azelőtt törökök s tatárok is, de ezeket mind elbocsátotta, ráczokat pedig, bizonyosága a mostani reiseffendi és csausz pasa, a volt nagyvezérek parancsára fogadott be, hogy aféle úton áll s Törökországban kárt tevő pandúrok, kiknek akkor Izmail volt vezérek, megkegyelmeztetvén megzaboláztathassanak, de azok is szolgálatából kiléptek már. Nem tagadja, van néhány száz végbeli rácza, a kik nem török földnek lakosai, hanem kezdet óta török zászlók alatt viseltek fegyvert, azonban ezeket is Kocsa Musztafa nagyvezér parancsára fogadta be s tartotta élelmével és pénzével a szultánnak. Nem állítja, hogy tolvaj s ros ember hadai közt nem akad, találhatni azt minden hadseregben, de olyanokat ő soha nem pártfogolt, sőt a gonosztevőt példásan meglakoltatta mindenkor, s mint annakelotte valamennyi nagyvezérnek, úgy öneki is könyörög, parancsolja maga elé az ő hadait, vagy szemléltesse meg megbízott ágaja által, meglátandó, kik legyenek hasznavehetők, kik nem, s határozza meg a számot, mennyit tartson meg közülök; de ezeket azután lássa el úgy, miként hadat ellátni szokás, hogy megélhessen mind a lovas, mind a gyalog, vagy pedig mentse őt fel e bajtól, mert becsületét nem akarja elveszíteni a portán. Hogy pedig gyarapodjék a föld népe, tegye meg a nagyvezér azt, hogy a Tököly kezére bizott palánkokban ezerig való gyalogot hagyva, élelmezésök-

és fizetésökről rendelkezék, a többit pedig övele szállitassa olyan helyre, a hol megélhetnek, mert Poserolezán nem tehetnek. — Békével meghallgatva ezeket a nagyvezér, mondá, hogy Tököly szavainak hitelt adva, katonáit megmustrálni nem kívánja s akár 2000, akár 2500, akár rácz, akár más nemzetbeli lesz, csak a szultán és az ő szolgálatára alkalmasak legyenek, gondja lesz, hogy szükségét semmiben se szenvedjenek, mert nem férne össze a császár méltóságával, ha a maroknyi sereget, vagy ha nagyobb volna is, nem tartaná vagy nem tarthatná el s máshol volna kenyeret keresni kénytelen, de kárára is volna a török birodalomnak, ha e sereg az ellenséghez csatlakoznék, mindezt pedig Tököly megvigasztalására említette s értésére adja, hogy mind öneki, mind embereinek gondját kívánja viselni a porta.

Jelenté azután Tököly, hogy néhány titkos szót akar váltani a nagyvezérrel. Skerlet tolmács által tehát előadá, mikép nemesak Magyarország- és Erdélyben, hanem világszerte is az a hire, hogy a német császár a szultánnal kötendő szerződésekből ki akarja őt zárni, a nagyvezér pedig jól tudja, minő hitlevelei és ígéretei vannak neki a porta részéről; hirlik azt is, hogy a német császár később visszafoglalt országainak nagy részét visszaadni, mint őt a szerződésbe befogadni; hiszi továbbá, hogy a francia király nyert győzelmei s Belgrád ostromának szégyenteljes abbanhagyása után az osztrák kormány kedvezőbb békefeltételekkel kínálja meg a portát: kéri tehát a nagyvezért, vegye az ő hűségét és az athnamékat figyelembe s ha csakugyan békealkúba bocsátkozik a két fél, hívassa őt is Drinápolyba; ő a törökért elhagyta mindenét, a porta tehát úgy folytassa ügyét, hogy ha nem is érheti mindazt, a mit remélt, Magyarországon el, legalább öröksége- s uradalmaitól ne fosztassék meg. — A nagyvezér kijelenté, hogy Tököly kizárásával békét kötni Ausztriával nem engedi meg a szultánnak és török nemzetnek sem hite, sem vallása, de a béke is távol van még; ha azonban oda fejlődnének a dolgok, Tökölyt hivatni fogják s biztosítja őt, hogy magyarországi követeléseinek kielégítése s uradalmainak visszaadása nélkül ő a némettel békét kötni nem kíván. — E nyilatkozásért Tököly köntösét csókolta meg a nagyvezérnek. Azután szóba hozta, mikép érdekekben áll körülményesebben tudni a francia állapotokat s e végre ő kész egy értelmes embert küldeni, a mit azon ürügy alatt lehetne megtenni, ha győzelmeihez a francia királynak szerencsét kívánna a nagyvezér, e levelet pedig Tököly embere vinné el, mit a francia orator sem gátolna. — A nagyvezér helyeslé az eszmét, ürügyet könnyű találni, Tököly tehát küldje el emberét Drinápolyba akkor, midőn a nagyvezér is ott lesz. — Végre Tököly előhozta a vele volt erdélyieket, a kik azon reményt meritvén a nagyvezér múltkori nyilatkozatából, hogy isten újra a porta birtokába adja Erdélyt, újból a nagyvezérhez kívánnak folyamodni. — Erre úgy nyilatkozá a nagyvezér, hogy Tököly kényelme szerint hívassa fel őket, ő kész őket bármikor elfo-

gadni, kívánataikat vele tudatni, de választ nekik az ő hire nélkül nem ad.

Okt. 15-kén zulfikar effendi a vele közlött s főntebb említett okmányok alapján szelidebben beszélt már Sándorral, mondván: „ezek szép levelek, szép igazságok, de mi haszna, ha még ezekben semmi nem tölt” s további szolgálatát ajánlotta. A két francia is meglátogatta Tökölyt, mondván egyebek közt, hogy a nagyvezért addig nem sarkalhatják, míg nem látják, mennyire váltja be ígéreteit, ellenkező esetben készek öt, mire királyuktól parancsot is kaptak, keményebben is ostromolni. Utóbb pedig Skerlet azon sejtelmét nyilvánítja, hogy azért kívánja Tököly hadait megtartani a porta, mert attól fél a nagyvezér, hogy ha elpártolva a leopoldiakhoz csatlakoznának, annak nagy kárát vallaná a török, e szerint reméli Skerlet, hogy ez egyszer jó gondját viselendi Tököly embereinek a porta.

Biztos levén már Tököly, hogy embereit nem kell elbocsátania, most már az volt feladata, hogy fermánokat kapjon az élelem és pénz kiszolgáltatása végett. Más nap tehát elküldé Sándort a reiseffendihez, megtudni tőle, mikor látogathatná őt meg, de a reiseffendi kezeken megüzené: „Ide ne jöjön a fejedelem, én már jól tudom” úgy mond, „a fejedelem dolgait, én most is azon ember vagyok, a ki ez előtt voltam s a fejedelem is azon fejedelem, itten sok és nagy dolgok vadnak az változások miatt, minden embert mindenkor újjobban s újjobban kell informálni, az ember maga dolgát is alig győzi procurálni, vannak nem jó akarói is a fejedelemnek, míg az ember a fejedelem dolgairól rendre informálja az ministereket, addig az gonosz akarók sinistre informálják.” E nyers üzenet daczára az élelem beszerzésére ajánkozott. — Tőle Sándor Csáffer pasához ment, előadván neki, hogy a nagyvezér kettőt kíván Tökölytől; először: nem kívánja serege elbocsátását, hanem válogassa meg embereit s hirczuzokat (?) köztök ne szenvedjen; másodsor: katonáit kicsapongani ne engedje. Tököly jó szívvel engedelmeskedik a nagyvezér parancsainak, de épen a kihágások meggátlása végett kéreti a pasát, hogy a nagyvezér további intézkedéseig is rendeljen élelmet hadainak. Ő embereit megválogatja szivesen, hasznavehetlen magyar nincs, rácz van mintegy másfél száz dunántúlról, de ezeket sem fogadta volna be, ha az előbbeni nagyvezérek meg nem hagyják neki, hogy az elpártolt bolgárok és ráczoknak kegyelmet és közböcsánatot hirdessen a porta nevében, szabadságukra bizván, kuruczok vagy törökök közé akarnak-e felcsapni avagy letelepedni, hogy emígy elvonassanak az ellenségeskedés- és tolvajlástól: mindazáltal ezeket is elbocsátja, de mivel mindnyája fel van fegyverezve s ismeri az ország minden zezugát, belölök lesznek a hirczuzok, azért ha jövőben elfognak közülök valakit, ne vessék a menekültek szemére, hogy kuruczok a tolvajok. — Erre kérdé a pasa: elvágjátok-e kezeiket az elbocsátott ráczoknak? Sándor pedig válaszolá, hogy nem ismerve vétkeiket, ép kézláb bocsátják őket el. — Csáffer pasa ismét mondá, hogy előtte

való nap volt a nagyvezérnél, hanem az csupán azt hozta neki elő, hogy Tököly tefterbe vegye hadát. „Hát csak vegyéték“ úgymond, „tefterben külön az magyarokat, külön az erdélyieket, külön az ráczokat és először is hozzátok hozzám a teftert, magam viszem fel a vezérnek és mindeniket eligazítanak.“ — Csáffer pasától a nagyvezér thihájához hasonló küldetésben ment Sándor s ott azt nyerte válaszul, hogy a katonák tefterbe vétele végett egy pasa fog kiküldetni s aztán a számhoz képest 6 óra fog élelmet rendelni a nagyvezér. Ennek folytán Tököly újra küldött a nagyvezér thihájához, kérve a hadait megvizsgálандó pasa kiküldetését, de a nagyvezértől olyan válasza érkezett, hogy ő hiszen egy király szavának s megbecsüli azt és a mint mondotta, 2500 emberére élelmet rendel a dunai hajókról, a fermánokat meg fogják irni.

Az ígért fermánokat Tököly okt. 19-kén csakugyan megkapta. Az egyik sophiai tiszteknek néhány ezer tallérről szólt, melyek Tököly embereinek valának kézbesítendőek és sz. György napig húrszolgálандók. A másik Poricsán volt Ejup thihájára szólt liszt- és árpáról. Ámde a fermánokkal nem kis baja lett Tökölynek. Török irnoka ugyanis nem értvén jól az azonban előfordult török műszavakat, Skerlettel magyaráltatta azokat meg s bővebb felvilágosítás végett a tefterdár után való tiszthez, Halil effendihez, is elküldé. Ez mint becsületes ember fölfedezé a főtefterdár minden hamisságát, világosan megmondva, hogy a fermánok az összegek leszállításával vannak kiadva, a miért egyenesen a főtefterdárt okolhatni, mert arról a nagyvezér mitsém tud s azt véli, hogy a fermánok híven vannak fogalmazva; Halil tehát azt tanácsolta, irasson Tököly a nagyvezérhez folyamodványt, melyet majd fogalmaz ömaga, más nap küldjön érte, irassa le saját török irnokával, de az eredeti fogalmazatot küldje Halilnak vissza. Mindez a következő napon megtörtént. Tököly a folyamodvánnyal előbb a khánhoz ment, a ki elmondván, a török és tatár had mikor és mikép indult a Maroson át Gyula felé? minő had maradt Temesvárnál? Tököly a folyamodványra hajlítá a beszélgetést. Másolatokban a khán elé terjeszté a töröktől kapott atlmaméit, hadai el-tartásáról szóló fermánait s egyéb okmányait, végre felolvasá a nagyvezérhez irt folyamodványát. A khán is álnokúl szerkesztve találta a fermánokat; emlité, hogy Tököly ügyeiről szólt a nagyvezérrel s tőle csak azt nyerte válaszul, hogy 2500-nyinak levén bemondva Tököly serege, annyiról gondoskodni fog, épen azért ő is ajánlá, hogy Tököly adja be a folyamodványt, a választ azután tudassa a khánnal, mert minden lehetőet megtesz, hogy jó végre juttassa az ügyefogyottak sorsát, „erővel ugyan rajtok (törökökön)“ úgymond, „nem vehet, de valamit elkövethet, szóval semmit nem mulat el.“ — Tököly megemlíté a nagyvezér elébe menni kívánkozó erdélyieket is s kérte a khán pártfogását, mert gyanakszik, hogy Skerlet a nagyvezérnél nem minden szavát tolmácsolta az erdélyiekről, a kik t. i. a havasalföldi vajda útján Erdélyből leveleztek a nagyvezérrel. A

khán válaszoló, hogy az oláhországi vajda kétszínűsége nyilvánvaló. Mondta ugyanis a törököknek, ha azt akarják, hogy az erdélyiek fejet hajtsanak és behódoljanak, Tökölyt be ne vigyék magokkal; lehettek egyébiránt más okok is, a melyekért Tököly nélkül indult Erdélybe a nagyvezér; most pedig nem tudja még, Skerlet műve-e vagy az erdélyieké, hogy magához hivatja őket a nagyvezér, de erre is gondja lesz.

Okt. 21-én tehát Tököly, a khán tanácsa szerint is, a nagyvezér thihájához ment, kézbesítés végett átadván neki a folyamodványt és az álnokul szerkesztett fermánokat, a melyekből kiderült, hogy ha, mint szokás, fél oka hús és fél oka kenyér adatnék egy emberre naponként, a megajánlott mennyiségből nem 2500, de 500 ember sem élhetne meg fél évig. — A nagyvezér thihája ellenveté, hogy fél okánként ételmet senkinek sem ad a török s hogy a fermánokat nem 6, hanem 3 hónapra kell érteni. — Viszonzá Tököly, hogy a töröknek Törökország a hazája, szánt, vet, kereskedik, mit a kurucz nem tehet s ha legalább úgy élelmeznék őt, mint a jancsárt, de amannak felényire szállíták le adagát; erősíté továbbá, hogy a tefterdár és tisztei nem 3, hanem 6 hónapra értelmezik a fermánokat; és hogyan fogják kiadhatni az ételmet, Belgrádba kellvén előbb felszálltatni a hajókat s csak azután a Vaskapunál levő hajókról fog kiszolgáltatni a kuruczok élleme, holott a víz lepadta miatt a belgrádi hajók sem jöhetnek fel. Ez hatott némileg a thihájára s magához hivatva a tefterdár egy irtokát, csodálkozva hallá tőle, hogy Tököly jól értelmezi a fermánokat; megígérte hát, hogy a folyamodványt beviszi a nagyvezérnek s választ is hoz rá. — Jelenté Tököly azt is, hogy a napokban eljönnek az erdélyiek s tán azt kívánják a nagyvezértől, bocsássa el hazájokba, ezt azonban nem engedi a porta reputatiója, mert a visszamenőnek az osztrák császár lüségére meg kell esküdni s a visszabocsátás által mintegy lemond Erdélyről a porta. — Magára vállalta a thihája, hogy ezt is bejelenti a nagyvezérnek. — Tököly azon nap meglátogatta még Csáffer pasát is, magával vivén a folyamodvány másolatát. Ezúttal nyájasb volt a pasa s figyelmezteté őt, míg Belgrádban van a nagyvezér, hozza rendbe minden dolgát, nehogy úgy járjon, mint múlt évben, ha Drinápolyban folyamodnék a nagyvezérhez; akkor azt fognák moudani, Belgrádban volt annak helye, vagy Csáfferhez útasítanak, holott ő a raktárakból egy kilát sem adhat ezután: tanácsolta tehát Tökölynek, forduljon a tefterdárhoz és sarkalja őt gyakran, mert nélküle a nagyvezér sem tesz semmit is. — Csáffertől haza jövén sátorában találta Macskási Boldizsárral az erdélyieket. Ezekről más nap, Skerlettel beszélgetve, megjegyzé hogy 3 év óta sok bajára és költségére voltak, a mit ők aláírásaikkal és pecséteik alatt el is ismertek s elismervényt nem azért vett tőlök, hogy költségét megvegye rajtok, hanem győzze meg úgy a portát, mint Erdélyt, a reájok tett kiadásainak nem csekély voltáról: ezeknek daczára mégis sokat kelle szenvednie a hűtlenektől, kik

elődei, Erdély fejedelmei, irányában is hűtlenek valának. Skerlet kérdé: mi a szándéka velök? Tököly mondá, fejedelmökké tevén őt a porta s arról athnamét is adván, kíván-ága csupán az, vezesse őket, valamint őt is, Erdélybe vissza s míg ez megtörténhetnék, őt, egyéb hadait és az erdélyieket élelmezze, midőn pedig rendelkezik velök, tegye azt ő általa, fejedelmök által.

Az erdélyiek, minégy harminczan, okt. 23-kán voltak kihallgatáson a nagyvezérnél. Összes számuk 383 volt. A nagyvezér pártfogást, szállást, élelmet ígért nekik, hozzátevén, hogy hűvek, alázatosak, engedelmeseek legyenek. Tököly is sátorába gyűjteté őket, szemökre lobbantá féktelen magokviseletét, Poserolezáról illetlen eltávolításukat s kérdé: tanácsolják-e a török ministereknek és tatár khánnak, hogy némi sereggel küldjék a dunántúlra küldött hadak után s télre kelve vigyék be őket Erdélybe? A szemrehányásokra hallgattak, emerre azt válaszolák, hogy ha be is akarna menni Erdélybe a török és tatár, azt nem kell megengedniök, mert ottan telelése csak nagyobb romlás hozna az országra, mivel ha nem is bántaná a lakosokat, de nyomán a nagy havasok közt ráakadna a marhára s megfosztván marhajától a szegénységet, ez azután maga is éhen halna. — Tököly engedelmével az erdélyiek kihallgatáson voltak a nagyvezér thihájánál is, a kinek, utóbb, valamint a reiseffendinek is Sándor által bemutatta az erdélyiekre több év óta tett költségeit s ezekről tőlök kapott elismervényeket. Lépéseket tön a nagyvezér pecsétörénél is, arra akarván őt ajándékokkal s még többnek is ígéréssel megnyerni, hogy ha valaki az erdélyiek közül titkon szólna a nagyvezérrel, vigyázzon szavaikra s tudósítsa őt a hallottakról. A pecsétör, természetesen, felajánlá szolgálátát. Tököly gyanúja nem volt alaptalan, mert Macskási Boldizsárt csakugyan megánkihallgatásra kívánta a nagyvezér, de kinyilatkoztatá, hogy azzal nem akarja Tökölyt megsérteni.

Okt. 26-kán vette hírét Tököly, hogy Artolt pasa, Mahmut Bék Ogli és Galga szultán vizajöttek Magyarországból. Legott kéréte a khánt, intézkednék a Jeni-Palánk táján levő falvaknak, arra esvén a tatárok útja, bántatlan megmaradhatásáról. A khán megígérte, megparanasolja tiszteinek, hogy kárt tenni ne engedjenek s mivel vezére Moraván át Poserolezához száll a hadakkal, annak is meghagyja, hogy öröket adjon Poserolezára és több a tájon levő községbe. Hire futamodván pedig, hogy a törökök és tatárok beérkezte után a nagyvezér is odahagyja Belgrádot, Tököly is szorgalmazta, adnák ki valahára a hadaira vonatkozó rendeleteket, de egyre csak halasztgatták.

Okt. 27-én Skerlet által következőket jelentetet Tökölynek a nagyvezér: szándéka az élelmet kiszolgáltatni; az erdélyieket elszállásoltatja s a szükségességekkel nagyobb mértékben látja el; a szegénységet oltalmazandja; az ő és neje számára külön, hadai részére szintén külön egész évnegyedre s azután is évnegyedről évnegyedre húst, kenyeret s egyéb költséget rendel; kihallgatásra övele felhivatja az

erdélyieket is és megmondja nekik nyíltan, hogy a szultán őt tartja általok válaszótt és a portától megerősített fejedelmöknek, azért ők is engedelmeskedjenek neki; végre, vissza nem hódíthatván ezúttal Erdélyt, mivel a sereget Belgrád fölmentésére kelle fordítania, szükségésnek látja, öngigazolásaül, Macskásit s még néhány erdélyit magával Drinápolyba vinnie. Ekkor Skerlet jegyzéket vön elő, a melyen Inezédi Mihály, Dániel Mihály, Désfalvi Farkas, Földvári Pál, Mikó István, Orbán Pál valának följegyezve, mondván, hogy ezeket kívánja magával vinni a nagyvezér, minthogy Drinápolyban fontos dolgok vétetnek tanácskozás alá és a tatár khán is oda megy, a kiszemeltek ott létét is szükségésnek tartja a nagyvezér. Ezekre Tököly mondá, hogy a tanácskozások folyhatnak háborúról, folyhatnak békéről, ha tehát szükségéses az erdélyiek, szükségéses a magyarok is. Skerlet viszonzá, hogy a nagyvezér nem ellenzi, sőt jönnek látja, ha a magyar residensen kívül más is elküldetik. Tököly indokolva alkalmatlanoknak nyilvánította a kiszemelteket, azt nem is említve, hogy más, nem ő, választott és megerősített fejedelmök, nevezte őket ki fejedelmi jogainak sérelmével, kegyét tehát abban mutassa ki a nagyvezér, hogy a Drinápolyba menendöket Tököly választhassa ki mind a három nemzetből, az elszállásolandók is ötle függenek az általa kinevezendö parancsnok alatt. Skerlet azonban figyelmezteté, hogy mindez visszazáll az ő kezeibe, de jobb valamit elengednie jogaiból, mint az egész ügyet veszélyeztetnie; ő, Skerlet, nem tudja ugyan a nagyvezér szándokát, de azt igen, hogy Tökölynek jóakarója s lehetőleg óvakodik jogainak sérelmével járni el az ügyekben. Az erdélyiek kinevezése nem Macskási műve, a névjegyzék már azelőtt régen a nagyvezérnél volt, a ki ismételve esküdözék, hogy mindez nem válik Tököly meggyalázása- és kárára, sőt meglátja, miként szóland felöle az erdélyieknek. Ezek közül ha magához akar venni némelyeket, azt teheti, de az elszállásolandóknak is meg lesz mondva, hogy egyedül töle függenek; hittell erősité aztán, hogy az erdélyiek nem törnek méltósága és jogai ellen s a nagyvezér is megmondá nekik bizalmasan, hogy a porta nem kedvetleniti Tökölyt el s ezután is őt kell uralniok. Ezeket elbeszélve Skerlet, szóba jött Tököly teelésének helye és a lovasok elszállásolása. Erről irva kelle Tökölynek kívánatait nyilvánítania, a mit meg is tett, de Skerlet elégületlen volt a fogalmazattal, a miért hevesebb szóváltás történt kettejük közt, Tököly egyebek közt mondván, hogy nem pénzen, nem egyéb úton vásárolta az erdélyi fejedelemséget, hanem azt, a franczia király ajánlására is, érdeme- és igaz hűségéért, ennek mintegy jutalmáül, kapta Köprili nagyvezértől, jogai mellett tehát; ámbár egész alázattal, fel kell szólalnia s jobb a nagyvezér neheztelését most vonnia magára, hogysem azt mondják utóbb, öneki magának is úgy tetszett; ha hitlevele ellen akar vele bálni a porta, életével is szabadon rendelkezhetik. Ilyen fölgerjedését látván Skerlet, megígérte, hogy szavait megmondja a nagyvezérnek s abban ál-

lapodának meg, hogy említett nyilatkozatát Tököly tisztáztassa le s más nap küldje el Skerletnek, a ki azt kézbesítendi a nagyvezérnek.

Mindez más nap megtörténvén, a nagyvezér oly értelemben tudatta határozatát, hogy Macskásinak s néhány erdélyinek mind a három nemzetből mulhatlanul el kell Drinápolyba menniek, szabadságában állván Tökölynek másokkal helyettesíteni a nekie nem tetszőket. Külön pedig azért szállásoltatja el az erdélyieket, mert Tökölynek nem levén országa, nem viselheti, mint ohajtaná, gondjokat, de ott is töle fognak függni s tavasz nyiltával az ő zászlói alá küldik őket, mert most is, azontúl is Erdély fejedelmének tekinti őt a porta. Tököly és neje szálláshelyéről határozatlan nem nyilatkozott ugyan a nagyvezér, de azt vette Skerlet észre, hogy kívánatát teljesíteni hajlandó. Ennek biztosbitása végett Tököly bejáratta a khánt, Csáffer pasát; reiseffendit, pártoló közbenjárásukat kérve s mindnyájától kedvező üzeneteket kapott, zulfikar effendi pedig javasla neki, hogy a porta parancsainak teljesítésétől ne vonakodjék, hanem ha meghagyatik neki ezer, két vagy ötezerrel szaporitania seregét, azt is tegye meg, úgy fogván élelmeztetni hadai, mint a törökök.

Mily nehéz kész pénzülfelfogadni a diplomaták szavait, mutatta Janaki, a havasalföldi vajda kapithihája, a ki meglátogatva Tökölyt, egyebek közt mondá, mikép nem az oláh fejedelem, hanem a nagyvezér roszakarata oka, hogy Tökölyt nem akarta magával bevinni Erdélybe s valamennyi nemzet közt legravaszabb a török, ki a legszemesebb keresztyén követeket is meg tudja csalni. Előhozta Csáffer pasát, a ki, úgymond, „minden rossz dolgokat irt ellene az portára“ s ismételve ismetre kérte Tökölyt, hogy ezt Skerletnek, sőt legmeghittebb emberének se mondja meg. Tovább füzve a beszélgetést a Tököly és oláh vajda kibékülésének szükséges voltáról, mondá azt is, hogy a mostani nagyvezérnek az van a szivében, a mi annakelőtte volt s higyje meg Tököly (ekkor megesküvék), az erdélyiek nem egészen hivei s hontársaik közül más fejdelmet kértek a nagyvezértől. — Tán ezért akar néhány erdélyi nemest magával vinni? kérdé Tököly. — Janaki viszonzá: „nem mondom, de úgy hiszem, hogy a porta nem akar fölségedről másként gondoskodni.“ Besúgta azután, hogy a törökök sokat beszélnek Tökölyről az ő urának, de az oláhok fölismerék, hogy mindaz csak török koholmány. Mire Tököly válaszolá, hogy neki is sokat beszélnek az oláh vajdáról, de azért úgy ettől, mint őtöle szivesen fogadják el az ajándékokat s a két perlekedő közt ők a nyertesek s el kell mindkettőjöknek ismernie, hogy a köztök volt bizalmatlanságnak ők magok vallották kárát, mert sem Tököly nem áhitja Oláhország fejedelemségét, sem az oláh fejedelem nem remélheti Erdélyét s ha nagy ajándékokkal akarná is rábírní őt az oláh fejedelemség felvállalására a porta, ő mégsem vállalná fel oly igával, a minő alatt az oláhok nyögnek.

Okt. 30-kán császár czimer alatt a nagyvezér thihája három fermánt kézbesített Sándor Gáspárnak; az egyik, 428 ökörről, az oláh

vajdára, a másik, 500 ökörről, a moldvai vajdára, a harmadik, 4500 kila buzáról és 1500 kila árpáról, a poricsai bék Ejuh thihájára szolt, mindaz pedig Tököly hadainak téli élelmére volt szolgálható. A fermánok kézbesítésekor megmondá a nagyvezér thihája, hogy ezen élelmi szere k átvételére Tököly biztosokat, köztök magát Sándort, rendeljen, az élelem a katonáknak rendesen szolgáltatassék ki s ha azután is panaszokra fakad a szegénység a kuruczok ellen, a biztosokat, névszerint Sándort, vonandja feletre a nagyvezér. — Azon nap Tököly elbucszott a khántól, ki a Dunán volt Drinápolyba menendő, megköszönte kegyét, mondván, „hogy öneki köszöni dolgainak csak ilyen karban való hagyatását is a fővezértől,“ s kérte, ne feledkezzék meg róla Drinápolyban sem, legyen a szultánnál pártfogója, mit az meg is ígért. — Befordult a tefterdárhoz is, a ki azt adta közelebbi hideg magaviselete okául, hogy a kuruczokra mindenfelől sok a panasz a szegénységnek nyomorgatása miatt. A vásra felvén Tököly, kérte a tefterdárt, hogy megfogyan az élelem, a 4500 kila buza- és árpának adassa ki egy részét Belgrádban. Erre a tefterdár ráállt s 500 kila buzát és a 2500 kila árpát Belgrádból parancsolta kiadatni, a 4000 kila buzáról pedig újabb fermánt adott, hogy azt a szultánnak nemsokára feljövendő élées hajóiról szolgáltatassák ki. Mire viszont azt jegyzé meg Tököly, hogy megapadván a Duna, a hajók nem fognak feljöhetni, a miből ismét hadainak szükségése fog bekövetkezni. A tefterdár erre viszonzá, hogy keményen megparancsolta az oláh vajdának, szállitassa fel a hajókat mulhatlanul, ellenkező esetben fejedelemségétől fosztatik meg, nem véli tehát, hogy a hajók nem jönének fel s e szerint nem is kételkedik a 4000 kila buzának kiszolgáltatathatása felől. Tököly is azonnal érintkezésbe tette magát a havasalföldi kapitálhakkal, a kik készeknek nyilatkoztak engedelmeskedni a fermánnak s tudósítani uraikat, de megmondák, hogy biz az időbe kerül, mig a marha kézhez fog szolgáltatathatni.

A Galga szultánnal Debreczen felé járt tatárok Tököly katonáinak is hol atyját, hol anyját, hol nejét és gyermekét rabságba ejtvén, Sándort Jeni-Palánkhoz küldé néhány száz tallérral, hogy a kiket kiválthat, váltsa ki s azon alkalommal némi marhát is vásároljon. Skerlet pedig a nagyvezér nevében ezeket mondá az erdélyieknek: „Uraim, a főméltóságú nagyvezér legkegyelmesebb urunk a panaszok megszüntetése végett, miként többször mondtam, nektek szállást rendelt, mindnyájatok tehát, a kiknek nevei a császári kancellaria jegyzékében fel vannak írva, oda mentek s ott békésen fogtok élni. A fejedelem ö fölségének főudvarnokaival, és a fejedelemné ö fölségének szolgálai- és szobaleányaival Viddin van szállásul rendelve. Nekem is mondá a nagyvezér ö főméltósága, hogy e szállás a fejedelemnek és fejedelemnének van adva, de ha nekik, úgy, azt tartom udvaraik számára is. Nektek pedig parancsolja, hogy Tökölytől, Erdély fölséges fejedelmétől, miként őt a fényes porta rendelte, függjete, neki enge-

delmeskedjeteK s tavaszkor eljövén a háború ideje, ismét ő fölségéhez jöjeteK. Ezeket a nagyvezér ő föméltósága maga akarta nekteK megmondani, de mivel szánakozik rajtatok, általam mondatta meg, hogy innen mielőbb indulhassatok.“ Tökölynek pedig jelenté, hogy szállásul Viddin meg van neki adva, két fermánt is kézbesített neki Philippopol- és Sophiában kifizetendő 10 ezer ftról, melyek téli költéségre rendeltettek.

Nov. 2-án elbucszúván Tökölytől az erdélyiek, Nissába mentek téli szállásra.

Másnap bucsúkihallgatása volt a nagyvezérnél, a ki elmondá neki, hogy elvégezvén dolgait Belgrádban, őt hadai közé visszabocsátja, a gondviselése alatt volt helyeket és palánkokat neki továbbra is ajánlja, szállásaúl Viddint engedte, de megjegyze, hogy Viddin vezérsége után járó jószága levén, a szegénység ne háborgattassék. Tököly mindezekre mondá, azért jött, hogy megköszönje kegét és megcsókolja köntösét s egyúttal magánkihallgatást is kérjen. Kiküldetvén az udvariak, előhozá Jeni-Palánknak oly rozsz karban létét, hogy ha most, megapadván a víz, valami gyalog ellenség jőne alája, nem is lehetne oltalmazni, jobb volna tehát azt egészen leégetni, vagy megerősítéséről s az ahoz megkívántató anyagokról rendelkezék a porta. Erre az volt a nagyvezér véleménye, hogy azon helyre szüksége levén a török birodalomnak, azt kitelhetőleg oltalmaznia kell, megvizsgálására tehát egy agát küld s 23 kompot rendel, hogy palánkfákat szállítsanak rajtok a Morava erdeiből, azokkal Tököly építesse meg a mint lehet, a mire ő ajánlkozott is, csak a szükséges szerekről gondoskodjék a nagyvezér. — Némi hadi terveinek előterjesztése után kérelmét nyilvánítá Tököly, hogy hadait Bujurdelemen túl a zborniki szandsákságban, névszerint Szreberniczán, óhajtáná elszállásoltatni leginkább azért, mivel Bujurdelem-, Zvornik- és Szreberniczával szemben 24 — 30 órányi területen Bródi, Gyakova, Eszék, Vukovár, Pétervárad, Illok palánkjai és erősségei vannak az ellenségnek s ha befagyna a Duna, Bács sem volna messze, e szerint a szultánnak ott, ártva az ellenségnek, jobban szolgálhatna. E tervével Csáffer pasához útasítá őt a nagyvezér. S midőn épen a költségről szándékozóK szólni, megelőzve őt mondá a nagyvezér, hogy néhány erszénynyel sajátjából is segíteni fogja őt. Megnevezé s előhivatá azután azokat, a kiket Magyarország és Erdély részéről residensekül akar a nagyvezér mellett hagyni, úgymint Orlai Miklóst és Bai Mihályt, a kiknek bemutatása után nyusztal bélelt kaftánt hoztak s vele Tökölyt felkaftánozták, a miért ő a nagyvezér köntöséhez borult s azt megcsókolá. De késvén a két residen felkaftánoztatása, a szokásra emlékezteté a nagyvezért, így azután Orlai és Bai szintén kaftánt kaptak. — Másoktól is elbucszúva nov. 5-én, épen névnapján érkezett vissza Poserolczára.

Ide megérkezve a haza takarodó tatárok rabságából törekvéK foglyokat (számuk mintegy 20 ezernyi volt) mind ő, mind hívei te-

hetségök szerint kiváltani, minek megkönnyítése végett nov. 7-én harmadfélszáz lovassal ment a tatár táborba, a hol Galga szultánnal és a khán vezérével értekezett, a kik biztatták őt, hogy jövő tavaszkor újra eljönnek. Galga említé egyebek közt, hogy a mostani rablás a török nagyvezér parancsára történt. A tatároknál Tököly nem járt eredménytelenül, mert sikerült neki feles foglyot a rabságból részint pénzen, részint máskép kiszabadítania, a kiket azután Jeni-Palánkra szállítottatott s elbocsáttatott, a pénzen kiváltottakból néhányat a váltóságdíj meghozásaig kezesekül tartva meg.

Főgondját azután a Moldvából és Oláhországból számára rendelt ukrók és a Philippopolra és Sophiára útványozott pénz átvételére fordítá s arról intézkedve, feljöttek a Dunán a szállító hajók, ekkor ismét a 4000 kila kiszállításával foglalkodék.

A téli szállások iránt intézkedett ugyan a nagyvezér, de rendeletei fogamatba nem vétettek. November végéhez közeledék az év, a kuruczok mégis szállás nélkül valának. Csodálhatni-e, hogy koronként kihágtak? Tököly tehát Belgrádba rándult a szerdárhoz, a kinél, sok szóváltás után, kieszközlé, hogy 300 lovasát Bujurdelembé, háromszázat Gyulára, a többit pedig Poseroleza vidékén adja téli szállásokra; ígérte egyszersmind, irni fog a nagyvezérnek a kuruczok fizetése felől, mert csak elhült bele, megértve Tökölytől, hogy költség nélkül hagyta őt a nagyvezér. Ekkor a szerdár is felkattanoztatta őt, valamint Horvát Ferencz és Várad István, a lovasokkal Gyulára menendő tiszteit is. Decz. 12-én azután megjött Philippopolból Madách Péter a 10 erszény pénzzel; ezzel Tököly nemcsak hadait fizette ki, hanem Belgrádban nemrég elzalogított ezüst-művét is kiváltatta.

Deczember többi napját katonái rendezése-, szétküldözésével és levelezéssel töltötte, az év végnapjaiban pedig udvarában „hallatlan példa“ történt. Kovács Gergely allovászmesterét összeházásította volt tavaszkor neje egyik szolgálójával, ez azonban egy csizmadia szolgálóval czimborálva, férjét megmérgezte. A bűn rájuk bizonyult. A törvényszék „lófarkon meghurczolásra s négygyé vágásra“ ítélte a bűnösöket. Sylvester napján tehát reggeli könyörgés után dobot vetetve Tököly, zászlókkal kísértette ki a halálra ítélteteket. Előbb a legényt lófarkon meghurczolva, kezeit és lábait vagdalták el, fejét azután vették, a nőt csak akasztófa alatt nyakazták le, végre mind a kettőnek kezeit az akasztófára szegezték föl.

GARÁDY.

LEFÉVRE-PONTALIS A FRANCZIA VÁLASZTÁSI TÖRVÉNYEKRŐL
ÉS SZOKÁSOKRÓL.

„Sok történik szemeink előtt, a minek megújulását a lebetlen ségek közé soroztuk!“ A közelmúlt választásai nagyon igazolják III. Napoleon császár e szavait. Tizenegy éve mult, mióta Franciaországoknak oly alkotmánya van melyet, úgy látszik, nem igen volt hajlandó élvezni: ez alkotmány szerint a választók felruháztatnak azon joggal, hogy képviselőiket ők választhassák meg, de nem nagy kedvet mutattak e jognak gyakorlásához, a választó törvény pedig, tekintve életbeléptetési módját, oda látszott célozni, hogy e közönnyőséget bennök táplálja. 1852-től 1863-ig az általános szavazatot rendező törvények semmi változást se szenvedtek, a mi pedig a választásokat irányozó eljárást illeti, ez, hogy úgy mondjuk, tökéletesített. Bármint legyen is a dolog, annyi tagadhatatlan, hogy dacára mind azon rendszabályoknak, melyek csak nem mindenütt egy részről a győzelmet, más részről a bukást biztosították, a harc, bármily egyenlőtlen volt is, nem csüggeszté el se a jelölteket, se a választókat, s bármi legyen is a végeredmény, hasznára vált azoknak, kik abban részt vettek. Annyi igaz, hogy a kormányt tetőtől talpig fegyverben, s legtöbbszörre, még pedig igen könnyedén diadalmasan mutatta fel; de kiviláglott abból egyszersmind, hogy küzdenie kell a sikerért. Megengedjük, hogy a kormányjelöltek legnagyobb része megválasztatott képviselőül, elegendő-e ez? A kormánynak, mint a hivatalos politikának egyik tolmacsa hirdeté, „szeszélytelen“ többségre van szüksége. Az ily többség szintoly engedelmes választókat tételez fel, a szeszélytelen választók és képviselők pedig elvégre is abban egyeznek meg, hogy a fegyvelmen kívül nincs egyéb érdemük, s hiányzik az akarat érdeme, mi nélkülözhetlen kelleke minden pártnak. Másrészt az ellenzék jelöltjei csak igen csekély számmal választattak meg. Ez se baj! Akár megválasztattak, akár megbuktak, mindenesetre oly ellenzéki pártot csoportosítanak magok körül, mely minden vezényszó nélkül kijelölé útját és irányát, minden zavar, minden rendetlenség nélkül bontakozván, el lévén tökéelve semmit sem kockáztatni, s szem előtt tartván, hogy ha az alkotmány nem is kerülhet kérdés alá, de tökélyesíthetőnek van nyilatkoztatva. Az 1863-ki választások tehát úgy tekinthetők mint hivatkozás a közvéleményre; tanulmányozásul nyújtották át választási rendszerünket, és alkalmat szolgáltatnak, hogy megismerkedjünk azon úttal és módokkal, miként kezeltetett.

Az 1852-ki alkotmány megengedi, hogy a törvényhozó testület megvitathassa az állam költségtervét s a kormány által előterjesztett törvényeket. Az 1860 nov. 24. kelt rendelet tágabb hatáskört enged

az országos képviseletnek, elismeri jogát, hogy felirat alakjában válaszolhat a trónbeszédre, s e válaszfeliratot meg is vitathatja. Az 1861-ki decz. 21-én kelt senatus-consultum ellenőrzése alá helyezé a közköltségeket. Mivel azonban kinyilatkoztatá, hogy a ministerek nem felelősek, hogy a nyilvános vitatkozásokban részt nem vesznek, hol jelenleg az egyetlen államminister jelenik meg, szóval, hogy csak a császárnak számolnak, az 1852-ki alkotmány megfosztá a törvényhozó testületet attól, hogy irányt adhasson a kormánynak: nem engedményezett az neki egyéb jogot, mint hogy kimondhassa véleményét az országos bel- és külügyek vezetése fölött, de nem szabad bizalmát vagy bizalmatlanságát kifejeznie azok iránt, kiket a felség a hatalom kezelésével megbizott. Ily körülmények közt a törvényhozó testületnek ez ideig csak igen szerény szerep volt szánva. Az alkotmány előszavában ki van mondva, hogy a senatus az ország díszét, az államtanács pedig annak tehetségeit foglalandja magában. A törvényhozó testület nem kénytelen magát e választottak rangjai közül újonczozni; ez át van engedve a választóknak, és minthogy sohase szabhat törvényt a hatalomnak, a hatalom e szerint kevésbé látszik érdekelve az országos képviselők választásában; nem tartott az fel magának semmiféle törvényes jogot, a melynek következtében a választást ellenőrizze vagy akadályozza.

A választó törvények sehohsem sértik egyenesen a képviselők szabad választását. Nem elevenítik fel az általános szavazat szervezetét azon modorban miként azt az első császárság működteté; akkoriban t. i. választó collegiumok léteztek, ezeknek tagjai népszavazat útján életidőre nevezettek ki; a collegiumok jelöltek terjesztének fel, a felterjesztett jelöltekből a senatus nevezé ki a törvényhozó testület tagjait. Nem helyezik ily módon s ily kiméletlenül gyámság alá az általános szavazatot. Más részről meg van az az érdemük, hogy megengedik, hogy a választók közel érintkezésbe jöhessenek egymással, midőn csak egyetlen képviselőre szorítókozó választás követeltetik tőlök; nem újították meg a névsoros szavazás rendszerét; mely rendszer szerint a megyének valamennyi képviselői ugyanazon választók által választatván, megszűnt minden viszony a választók és jelöltek közt, a kik szükségképen ismeretlenek maradtak egymás közt s a választás helyébe pártbeli kinevezés lépett, a helyett hogy valóságos választás és bizalmi kérdés maradt volna. A választás, mint a választó törvény eredménye, nem tűri a senatus beavatkozását; a választók kizárólagos tulajdona, és minden választó kerületben csak egyetlen képviselő választatik. Általános szavazat útján és különkülön választatnak a képviselők. Mellőzvénn annak vizsgálatát, mi érdeme van e törvénynek, a mi tüzetes tanulmányozást igényelne, óvakodjunk egyszersmind nagyítani az akadályokat, melyek karöltve járnak az oly rendszerrel, a hol a jelöltek kényszerítvék a nép közönye vagy rokonszenve után vaktában tapogatódzni. Az 1848 és 49-ki választások, azon zátonyok közepett, melyek közt evezni kel-

lett, nyílt játékot engedtek minden véleményárnyalatnak, megengedék, hogy mindegyik bátran felléphessen, s újonczozhassa párt-hiveit. Tagadhatatlan, hogy a ki sikert akar aratni ily vállalatban, vagy csak bele is fogni, szükséges hogy legalább reményeket költött légyen személye iránt, tetteges szolgálatokat mutathasson be polgártársainak, ernyedetlen tevékenysége által tüntesse ki magát előttük; hisz a nyilvános élet úgy az egyénekre, mint a kormányokra nézve nem a nyugalom nyoszolyája: nincs ott hely a henység számára. Bármily kecsesítő volt is az utóbbi választások táborozása, a polgárok egyetértésének, valamint másrésről a jelöltek versenyzésének legyőzhetlen akadályja nem a választók nagy számában keresendő. Ama kötelesség, mely szerint valaki a legtávolabbi vidékeket is kénytelen beutazni, hogy felkeresse az ismeretlen választókat, kikkel közreműködhessek, oly feladat, mely első tekintetre kellemetlennek és meddőnek látszhatik; azonban, ha lelkesen teljesítők, oly megelégedéssel pillanthatunk vissza fáradsalmainkra, melyet nem szégyen bevallani a világ előtt, mely azon érzelemben rejlik, hogy személyesen terjesztők saját véleményeinket s párthiveket szerzének azoknak. Gondolatjainak és szavainak viszhangjára akadni a szerény műhelyek közepett és a legalsóbb mezei népréteg kebelében, még pedig a nélkül, hogy akármi szenvedélyre hivatkozzunk, nem törődve azzal, bármily alant álljanak is azok, kikhez fordulunk, ez a mindenféle megpróbáltatások közepett, oly jutalom, melyre büszke lehet minden jelölt: részt venni a jelölt tetteinek vagy ígéreteinek megbirálásában, jogosan vizsgáldni, ellenörködni és bíraskodni fölötté, ez meg kikötött élvezete minden polgárnak. Az általános szavazat, a mint Franciaországban fel van állítva, minden hiánya daczára képes megfelelni minden követelésnek. Ha minden ellensúly nélkül kezébe adja is a tömegnek a teljhatalmat, legalább senkit sem zár ki, s minden egyesnek érdekében fekszik önjavára felhasználni valamennyinek közreműködését.

Azon biztosítékok, melyek a választói jog gyakorolhatására szükségesek, gondosan meg vannak határozva a törvény által, kezébe nyújtják a védfegyvert mindenkinek, a ki csak azzal élni tud, és alkalmasak biztosítani az őszinte és szabad szavazást. Nem leendő haszontalan fáradság azokat röviden elsorolni. A választók névsorának szerkesztésébe nem szabad avatkozni semmiféle hatalmi önkénynek: helye van ott minden község polgárának, ki huszonnégy éves, polgári jogait élvezi, s hat hónap óta a községben lakik, úgy hogy Franciaországban körülbelül 10 millió a választó. E névsor nyilvános, s mindenkivel közöltetik, a ki meg akarja tekinteni; minden évben január 1-től 10-ig átvizsgáltatik, s az érdekeltek tíz nap alatt benyújthatják mindennemű tiltakozásaikat, melyek fölött márczius 31-ig egy helyhatósági választmány mint első bíróság ítélt, főlebbzetnek a járásbeli békebíróhoz, felmaradván a semmitő törvényszékhez a foly amodásjog. A választók egy császári rendelet folytán min-

den öt évben 35,000 szavazóból álló választó-kerületekre osztvák. Minden hat évben egy képviselőt tartoznak választani, s legalább húsz nappal a választás előtt össze kell hivatniok. A senatusnak abbeli megszorításán kívül, mely a jelöltektől előleges esküt követel, a választók a legtágabb joggal választhatják meg képviselőiket; szavazhatnak minden választóra, ki huszonöt éves, kikötött feltétel nem létezik, még a lakhely sines kikötve. A nemzetiség kérdése is mellőzve van. Azon okok, melyek a választói jogot felfüggesztik, ú. m. a letartóztatás, contumacia, vagy a tébolydában tartózkodás, ama kirekesztés, melynélfogva ezelőtt senkit sem lehetett megválasztani, a ki egykor mint vádott a törvényszék ítéletével sújtott, ez mind nem zár ki a törvényhozó testületből. A köztisztviselők szinte választhatók, csakhogy megválasztás esetére le kell mondaniok hivatalukról: a törvényhozó félni látszott netalán gyanús legyen függetlenségük; csakhogy e bizalmatlanságot nem terjeszté ki azokra, legalább nem világosan, a kiket legkevésbé lehetne független emberekül tekinteni, t. i. a felség szolgálatában lévő személyekre. Mi az afféle tisztviselőket illeti, melyek a főnökök, ezek kirekesztvék a választásból, nehogy visszaéljenek tekintélyükkal, azon megyében, hol alkalmazvák, de ha lemondanak, lemondásuk utáni hat hó múlva megválaszthatók: e szerint csak idő kérdése, vajjon akarják-e képviselni az ekkorig általuk kormányzottakat, a választók minden esetre őszinte buzgalma gyakran elibe vágott ezen időszakanti akadálynak, kitévén magokat azon esélynek, hogy választásuk megsemmisítettik.

A jelöltségek ezen szabad játéka mellett a jelöltek jogai elismervék. Szabadon oszthatják szét szavazó jegyeiket és aláírásukkal ellátott választó körleveleiket; nemkülönbén hirdetéymyek által érintkezhetnek választóikkal: azaz egyetlen feltétel köttetik ki, hogy aláírásukkal ellátott szavazó jegyeiket, körleveleiket és hirdetéymyeiket a hivatalnál tegyék. Csak az ideje van megszabva e szabadalomnak: a jelöltek a választást megelőző húsz nap folytán élvezhetik e szabadságot.

A választás ideje alatt, a választók jogai szintén védve vannak minden hatalmaskodás, minden kijátszás ellen. A szavazó szekrény két napon át nyitva áll, első nap reggeli nyolcz órától esti hat óráig, a második napon nyolcz órától négy óráig. A szavazás titkos, ez biztosítja a szavazatot, a mi csekély előkészületű és e politikai szabadsághoz nem szokott országban szükséges kelléke; a függetlenségnek; gyakoroltatik írott vagy nyomtatott választó jegyek által, melyek a szavazó termen kívül készülnek, kettős zárral ellátott szekrénybe vetetnek, megtekinteni senkinek sem szabad. Mig a választás egyik napról a másikra félbeszakittatik, a választó jegyeket tartalmazó szekrény lepecsételve marad. Magát a szavazást, mely fölött ellenőrködhetnek a szavazók, egy választmány kezeli; áll pedig ez egy elnökből, az elnök mindenkor a polgármester, vagy annak helyettese, négy ülnökből, ezek a községtanácsból névsor szerint vétetnek, vagy

az ülés megnyitásánál jelen lévő legifjabb, vagy legidősb választók-ból, végtére egy tollvivőből, kit a választók magok közül ezzel meg-tisztelnek. A jelölt akkor válik választott képviselővé, ha általános többséget nyert, s a nyert szavazatok száma megüti a beirt választók összes számának negyedrészt; különben új szavazásra kerül a dolog. A szavazás eredménye jegyzőkönyvbe igtattatik, s a választóknak joguk van abba tiltakozásaikat feljegyeztetni. A választók vagy jelöltek tiltakozásait a törvényhozó testület vizsgálja meg, ez igazolja a választásokat. E pártoló rendszabályokat kiegészítik a büntető rende-letek. A választás alkalmával elkövetett csalás, hatalmaskodás, fenyegetések vagy ígéretek, mik által a szavazók elidegenítettnek, szigorúan büntetnek, a büntetés, a kihágáshoz képest 200 ftól 500-ra rughat, vagy fogságra változhatik, mely egy hónaptól ötig emelkedhetik. Ha tisztviselőt ér az ígéretek vagy fenyegetések vádja, a büntetés megkettőztetik. Szerencsétlenségre, nem annyira a törvény, mint inkább a semmitő törvényszék gyakorlata szerint, a tisztviselők, ki-ket úgy kell tekinteni mint a kormány ügynökeit, nem jöhetnek kereset alá, meg a választási kihágásokért és törvényszegésekért se, az ál-lamtanács előleges engedelmé nélkül; valamint azt sem ártana tudni, vajjon a kártalanítási esetek, közzvádó hiányában, vitethetnek-e egyenesen a polgári törvényszék elé? Azonban úgy látszik, hogy az államtanács engedélye nem szükséges oly esetekben, midőn a hivatalnok oly vádakkal terheltetik, melyek nem vonatkoznak hivatalos el-járására, s talán az is kétséges, vajjon ki terjed-e az a polgármeste-rekre, midőn mint választási elnökök működnek. A választók tehát ellátvák mindazon fegyverrel, melylyel szabadságukat védelmezhe-tik, kivéve, mi a hivatalnokok egyenes perbe fogását illeti, s a tör-vény megfelel minden óhajtásnak. E törvény se nem elégtelen, se nem homályos, s meg van az az érdeme, melyet egy törvény sem nélkülözhet, t. i. a becsületesség érdeme.

Azon egyetlen fontosabb megszorítás, melynél megállapodnunk szükséges, az előleges eskü, melyre a jelölteket az 1852 febr. 17-ki senatus-consultum kötelezi. Az alkotmány iránti engedelmisséget és a császár iránti hűséget tartalmazó iromány legalább nyolcz nappal a választás előtt benyújtandó, és a jelölt csak akkor élhet hirdet-ményi és kiosztási jogával, midőn e feltételnek eleget tön. A ki ezt elmulasztá, nem áll a törvény paizsa alatt, és a részére történt sza-vazatok érvénytelenek. Ennek az a következése, hogy a jelölt a vá-lasztást megelőző nyolcz napnál később nem léphet fel a jelöltséggel, a választók pedig nem kínálhatják meg szavazatukkal azon választ-ható polgárt, ki e határnap előtt nem jelent meg előttök személye-sen. Nehéz azon észrevételt nem tenni: hogy a törvényhozó nem en-gedvén a jelöltnek letenni az esküt egész a választás előestéjeig, túl mehetett kitűzött czélján. Végre szabad talán megjegyeznünk, mikint a még meg nem esketett jelölt, perbe fogathatván mindennemű alkot-mány sértés miatt, talán fölöslegesnek is látszhatik esküre kötelezni

öt, mielőtt valami közügy bízott kezeire. Merész és haszontalan munkába fognánk, ha vizsgálni akarnók, mily visszaélések történtek a mostani kormány előtt az esküvel; jobb ha félretesszük e kérdést, és a helyett minden tétova nélkül belenyugodván azon magyarázatba, melyhez minden becsületes jellem ragaszkodik, felderítjük legalább, mi haszna van a jelölt megesküetésének. Minthogy az meg nem engedi az alkotmányellenes pártoknak, hogy a népfelség palástja alatt megismerkedhessenek erejükkel, megfosztja minden pártoskodási szintől a választási küzdelmet, s kétségtelenné teszi véleményét és érzületét azoknak, kik abba elegendnek. Bármily rokonszenvet ápolunk is valamelyike iránt azon családoknak, melyek becsülettel és dicsően kormányozták Franciaországot, bármily hajlammal viseltessünk is a köztársasági intézmények iránt, mihelyt letettük esküünket a jelen kormány keze közé, nem vallhatjuk magunkat többé ellenségének, sőt meg se tűrhetjük, hogy annak tekintessünk. Az 1852 ki senatus-consultum zálogot kívánt: a zálog megadatván, a jelölt inkább nyerhet mint veszíthet általa.

„Tekintsétek ez épületet, mondá szokott méltóságos nyelvéen Bossuet, midőn az emberi természet sajátos ellenmondásait fejtegeté, s az isteni kéz nyomaira fogtok ott ismerni; de a mű egyenlőtlenége legott figyelmeztet benneteket, hogy bűnös kéz elegendett közéje. Oh Isten! mily egyveleg ez! Alig ismerem ki magamat!“ Túl-ságos bök volna, az igaz, ha Franciaország választó törvényének ily magas eredetet tulajdonítanánk, s ha csakugyan az volna rendeltetése, hogy a nép szavának tekintessék, mi nem vagyunk oly hangulatban, hogy a nép szavát „Isten szavának“ tartjuk; és ha egy részről kiemeltük, mik annak érdemei, szabad egyszersmind, még pedig gáncoskodás gyanúja nélkül árnyoldalait is vizsgálat alá vetni. Miután megismertük és elsoroltuk a választók és jelöltek biztosítékait, kétségtelen jogunk van felderíteni azokat is, a mik hiányzanak, s melyek amazoknak úgyszólván szárnyát szegik.

A kölesönös értekezés azon elkerülhetlen főfeltétel, melyhez a választóknak ragaszkodniok kell; ez pedig hiányzik. A választó kerületet a kormány minden öt évben tetszése szerint körülvonalazhatja és széthányhatja, a mi gátolja a választók állandó összeköttetését; ennek az a következése, hogy a választók nem ismerkedhetnek meg egymással, s nemcsak hogy közös érdekeik nem fűzhetik őket szorosabban egymáshoz, hanem ellen érdekeik gyakran elidegenítik egymástól, a miért is nem egyezhetnek meg annak megválasztásában, a kinek tiszte volna őket képviselni. Már Franciaországban a megyei kerület, mely alig hogy félszázados, s mely csak harmincz éven át szolgált választó kerületül, csak ügygyel bajjal volt képes meghonosítani a polgárok egyetértéséhez megkívánt politikai hagyományokat. Az 1789 ki alkotmányozó gyűlés által departementokra szagatott Franciaország megfosztatva régi tartományaitól, nem birt azon előnnyel, melyet Angolország oly jól tudott kiaknázni, s a

mely Nagy-Britannia minden választó gyűlését emlékekben gazdag és reményekben termékeny múlttal ajándékozta meg, mely képes ápolgatni ama nemzedékről nemzedékre hagyományként szálló ragaszkodást a közkötelességekhez. Mindamellett a megyei kerület marmár szorosabban kezdé fűzőgetni a választókat egymáshoz, s szoktatgatá megvitatni a közügyek napi kérdéseit. Az 1848-ki alkotmány, az igaz a megyébe olvasztá fel annak kerületeit előnyt adván a névsoros, somás választási rendszernek; csakhogy minden megyének népességéhez képest, oly számú képviselőt adott, mely mindenkor meghaladta a kerületek számát, s egy kerületet sem fosztott meg abbeli jogától, hogy egy képviselővel birhasson. Az 1852-ki alkotmány, megtartván választás alapjául a népszámot, csak egy képviselőt nevezet minden választó kerület által, de 206-ra szorítván a képviselők számát, míg a megyei kerületek száma jóval tetemesb, más alakba önté a választó testületet. A miért is egyáltalán mesterkélts és szeszélyes felosztásokat állított fel ama területi felosztások helyébe, melyek a választók igényeinek és viszonyainak megfeleltek, s minthogy e változásokat minden öt évben megújíthatja, mintegy lehetetlenné tette a szabatos választó testület megalakulhatását. Korlátlan jogot engedvén a kormánynak minden választási időszak előtt megváltoztathatni az ország politikai térképét, önkényes hatalmat adott kezébe, melynek gyakorlata csak nem múlhatlanul visszaélésekre vezet. És valóban, érdekében fekszik a kormánynak, hogy a választók számát hol szaporítsa, hol fogyaszssa, a szerint a mint reá nézve előnyösebb, hogy eggyel több vagy kevesebb képviselőt választasson meg egyegy megyében. Ha a kormány jónak látja egy új választó kerület alakítását, mely a régi kerületeket szélnek szórja, elég ha több választóra tesz szert, hivatalosan igtattatván a névsorba a közönyös vagy hanyag polgárokat. Ellenben, ha érdekében fekszik valahol megbénítani a választó kerületet, csak az eljárást kell megváltoztatnia, várákozván, míg a be nem jegyzett polgárok önmagok követelik a beiratást.¹⁾ Ennek aztán az a követkevése, hogy van bizonyos időszak midőn egy szeszélyes ár és apály előre megjósolható, melynek szerencsés hullámain egy új képviselő érkezik meg váratlanul, és látunk ismét egy másikat is, ki hajótörést szenvedvén, messzire sodortatik a népparttól, és nincs mentő csolnak rendelkezésére.

Egyébiránt, noha e rendszabályok segedelmével oly könnyű teremteni vagy eltörölni a választó gyülekezeteket, a kormány még sem kénytelen azokhoz folyamodni, hogy a választó kerületet szétugrassa. Nem szükség, hegy a megye választóinak száma szaporitassék vagy fogyasztassék, s a választó kerületek mégis változást

¹⁾ Így történt, hogy Eure megye, mely az utóbbi öt év alatt 6000 lakossal fogyott, növekedett választóinak számához képest egy képviselővel meggazdagodott, Seine megye pedig mely 597.000 lélekkel szaporodott, egy képviselővel megfogyott, mert 107.000 választót veszített.

szenvedhetnek, mely változás egyedül a kormánytól függ. Ha tetszik közelébb tolja azt a mi távol van, követheti a symetriát, egyenes választó vonalakat húzván, melyek hegyen völgyön vonulnak keresztül, majd ismét gyönyörködhetik a kedves szabálytalanságban, görbe vonalakat alkalmazván, vagy minden lehetséges mértani ábrákat rajzolgatván. A miért is gyakran valóságos erőszak hajtatik végre. A megyei kerületek úgyszólván elenyésznek, erővel szétbontott járásaik a szomszéd kerületek négy sarkai közt felosztvák. A mi több, az sem hagyatik meg egy darabban, a mit a természet látszott egybeforrasztani; mert hisz gyakorta magok a városok is negyedenként szórtnak szét az azokat környező mezei választó kerületek közt, úgy hogy az ily városok, mint Lille-Nancy, Nimes, Marseille, Toulouse, melyeket lakóik érekközössége köt egy csomóba, a helyett hogy egy képviselőt választhassanak, oda kényszeríték, hogy városnegyedenként képviseltessenek oly egyvelegbe olvasztva, hol elenyészni látszanak. Ennek természetes következése, hogy ily módon elvesztik népességüket megillető előnyüket, és választóik e szélnek szórása következtében a mező lakói gyakorolnának, nagy számuk által, túlnyomó befolyást a városi képviselők választásába. Ezek így levén, vajmi könnyű elképzelni, mily gondosan tépetnek szét Franciaországban, ezen alkalmi területszagatás következtében a politikai egység leggyengébb szálai is, melyeket oly vallásosan őriztet Angolország. Midőn az 1863-ki jelöltek felszólalásaiban a multak emlékeire találnak hivatkozást, ez úgy hangzik, mintha idegen vizsgálhang ütődne a füleinkbe; a miért is, fájdalom! szokatlanul hangzik előttünk azon nyelv, melyen egypár hó előtt egy, az utóbbi küzdelemben bukott jelölt, Perier Kázmér úr megszólalt választói előtt. „Maga a hely, honnét felszólalok önökhez, írám polgártársainak, emlékeztetne kötelességeimre, ha azokat valaha feledhetném, mert maga a Vizelle név is családi czég, melyhez nem lehetek hűtlen. Úgy tetszik, mintha feltámadni látnám amaz erélyes férfiakat, kiket nagyatyám lelkes vendégszerete maga körül gyűjtött. A Dauphiné három rendi-nes felterjesztéseiben, méltó büszkeséggel, melynek mi örökösei vagyunk, találok azon szabadságok és biztosítékok első programját, melyekkel ha most birnánk, szerencséseknek vallhatnók magunkat. Tőlünk függ érintetlenül megőrizhetni dicső hagyományainkat, s méltóknak mutatkozunk atyáinkra.“ Mintha az efféle hangok nem is korunk, hanem egészen más idők hangjai volnának, s a régiségbuvár élvezetével jegyezzetjük fel azokat. Hatásuk ép oly meglepő, mint mikor a letarolt erdő közepett egy magánosan maradt fába ütöknek szemek.

Valamint a csataterről rendelkezik a kormány, szintűgy hatalmában van védeni azoknak fegyverét, kiket a csatatérre kiállított. A sajtó és az egyesülési szabadság az ő kényétől függ. A sajtónak, ez köztudomású dolog tíz év óta, a kormány elnezésén kívül nincs

egyéb biztosítéka, ő a hírlapok élethalál ura. A hírlapírókat, az igaz, csak a törvényszék ítélheti akár pénzbírságra, akár fogságra; hanem megintés alakjában sújtani a hírlapokat egyesegyedül a belügyminister határozatától függ, s mihelyt a háromszoros megintés megtörtént, a minister tetszésétől függ a megintett hírlapot felfüggeszteni vagy betiltani. Már pedig a kormányok hasonlóak az egyénekhez, alkalmatlan nekik a zaj, keserű a megrovás; a sajtószabadság tehát ő tőlök egyáltalán nem remélheti a szükséges pártolást, s nincs min csodálkoznunk, ha szigorúan lép fel ellene, mihelyt alkalmatlankodik, vagy épen velök ellenkezik. Miért is túrnék a zajt, ha elnémíthatják? A miért is, ha tekintetbe vesszük, hogy az első császárság történelmi eseményeinek megbírálásától kezdve, egészen a hatóságilag ajánlott bizonyos trágyanem sajtóságainak megvizsgálásáig, minden vitatkozást igénylő kérdés lezorított a vitatkozás teréről, nem kénytelenítettünk-e megvallani, hogy a választók nem világosíthatnak fela jelölt érdemei fölött, kinek megválasztása a kormány politikáját rostára vethetné? A megyék legtetesesb részében, a főnökség lapján kívül nincs egyéb hírlap, a melyek pedig több kedvezményben részesülnek, azokban mindenkor csak egy vélemény van képviselve, melyet a hírlapok büntetlenül terjeszhetnek. A választási időszak alatt inkább mint bármi más időben a legfélénekbb elővigyázatra kényszerítik őket a tapasztalásból ismert rendszabályok, melyek szigorának a legbátrabbak és legfélénekbbek egyaránt kitétetvék, és saját vesztökön megtanúlják, hogy részükre, még a választók érdekében sincs semmi irgalom. A miért is nem elég hogy a választó kerületek szétdarabolása következtében oly választókkal áldatnak meg a jelöltek, kik idegenek egymás közt, hanem azon kívül oly jelöltekhez kénytelenek fordulni a jelöltek, kik csak hiányos politikai nevelésben részesültek.

A választó egyletek szabadsága szintoly mostoha bánásmódban részesül. Az előbbi kormányok teljes szabadságban részesíték azokat, és így minden véleménynek szabadságot engedvén nyilatkozhatnia minden egyéb feltétel nélkül, kivéven a törvények iránti tiszteletet, rendeltetésük vala kiegészíteni azon nyilvános rendszert, mely előnyvel pótolhatja a választók nagy számát, míg a választók nagy száma soha sem pótolhatja amannak helyét. A ki csak egyszer tanúja volt az angol választásoknak, melyek köztéren az összes polgárság tettelegesen befolyásával hajtatnak végre, kik minden erőszaktól menten avatkoznak az ország napi kérdéseinek megvitatásába, s érintkezésbe jönnek a jelöltekkel, elfogadandók politikai hitvallásukat vagy követelvén azt tőlök, méltán kérdezheti magától: vajjon Angolország polgáraí, kik nincsenek felruházva választó szavazattal, nem élveznek-e több szabadságot, mint Franciaország polgárai, a kik szavazási jogukkal élvén, kénytelenek azt csak csendben gyakorolni? Maga a császári kormány is úgy látszik tiszteletben szándékozott tartani a választó egyleteket, vagy legalább megfelejtkezni rólok azon újítások

közepett, melyeket czélba vön, s midön az új hatalom felszólítá a választókat, hogy képviselőket válaszszanak a törvényhozó testületbe, beelégle javasolni, hogy ne alakítsanak egyleteket. „Rosz oldaluk volna, irá akkoriban a belügyminister hogy idő előtti vivmányok színét felöltő öszeköttetésekét heznának létre, melyek csak bajára volnának a népnek, s megfoszthatnák azt minden szabadságtól.“ Mint-hogy azonban daczára a tanácsadó tekintélyének, lehetséges volt nem ügyelni a tanácsra, a törvény csakhamar megszólalt, és az 1852 márczius 25-ki rendelet szerint engedélyre lön szüksége minden, bármily természetű egyletnek. A törvénytudók természetesen váltig állíthatják, hogy a választó egyletek nem lévén nyíltan megnevezve, megóvhatják régi szabadságaikat, csakhogy a törvénytudók eljárásból merített tapasztalás egészen más példakkal szolgál, mint a mi-lyen volna a törvény szabadelvű magyarázata.

E szerint Franciaországban a választó törvény különbség nélkül minden polgárnak ad választó jogot, még annak is, a ki se írni, se olvasni nem tud: megengedi, hogy gyakran egymástól igen távol eső népség ugyanazon választó egyletbe kevertessék; hanem, míg minden biztosítékot szaporítani kellene, hogy öntudatosan éljen oly joggal, melynek gyakorlatához oly kevesen bírnak előkészülettel, akadályokat gördít a választók és jelöltek útjába, melyek őket eltávolítják egymástól. Ez aztán azon 35,000 szétészórt választóból álló tömeg, mely azért esődítettett együvé, hogy képviselőt válaszszon, kinek hivatása leendő részt venni az országos ügyek vezetésében. Az eljárás minden formalitásai bölesen átgondolvák és rendezvék. Elég-e ez? Nem; az ügy fontossága megérdemli, hogy felvilágosíttassék; számosan vannak, a kik ítélnék, az való, de mit ér a szám? Ha a sajtó hallgatni kénytelen, hiányzanak az okmányok, és ha tilos az értekezés, a részek kihallgatlanul maradnak. Az így végbement választás, ha csakugyan helyesen ütött ki, hasonlít az éj sötétében történt választáshoz. Bizonyára az éj, mely a csatázókat a harc felbeszakítására kényszeríti, azon előnnyel bírna, hogy megszünteti a választást; de midön oly téren történik a találkozás, hova a törvény szólítja a választókat és jelölteket, nem volna-e szabad Ajaxként szólítani meg az istenséget, mely oda hagyván a csatatért egy felhő mögé huzódott: Félre a nap elől, s jöszte a csatába?

A legfényesb napsugárra van tehát szükség, mely az ily sűrű homályon áttörhessen, és ezen sötétség eloszlatására szolgál ama szokásba vett rendszer, mely minden kerület választóit egy véleményre hozza, értem a császári kormány által nyilván ajánlott jelölteket. Az általános szavazatnak iránytűre van szüksége, s az irányadásra a császári kormány vállalkozott. Ez azon rugó, mely e nagyszerű gépet mozgásba hozza, s a melynek szabatosan egybevágó kerekei biztosítják annak játékát. A választók felmentvék minden fáradságtól. „A kormány, így nyilatkozik a császárság egyik főnöke egy szerencsésen kezünkbe került szövekről, úgyszólván az előleges tanácskozmá-

nyok tisztét vállalta magára, melyeket az utolsó kormány alatt a végre találtak fel a választók, hogy azokkal az irányadást pótolják, a minék hiányával voltak. Jelenleg, mi, kiket mint kormány embereit a kérdés legtávolabbról sem érdekel, s a kik tulajdonképen csak az önök összes érdekeit képviseljük, mi megvizsgáljuk, méltányoljuk, megrostáljuk a föllépő jelölteket, s érett megfontolás után a császári kormány engedelmével, azt mutatjuk be önöknek, a kit legérdemesbnek találunk, nem mint akaratumk, még kevésbé szeszélyünk kifolyását, hanem mint saját szavazataik kifejezését és rokonszenvök nyilatkozmányát.“ Az ily szónoklatnak minden magyarázat csak ártalmára lenne, e nyílt vallomás pedig kicsiben a leghübb tükrét adja a választási eljárásoknak, úgy a mint azok tizenegy év óta végrehajthatnak. E kijelölésnek első eredménye a tusa egyenlőtlensége, hogy ne mondjam törvénytelenége. Más időkben, a restauratio és az 1830-ki kormány alatt, az alkotmányos jognak különös magyarázója, Proudhon úr által kifejtett elmélet szerint, a hatalom egy felelős minister kezére vala bízva, ki a kamara többségét képviseli, szemben az ellenzéki kisebbséggel; e minister tehát feje volt egy pártnak, melynek bizalmával és magatartásával rendelkezett. A király, mint sértetetlen és felelősségre nem vonható, kinek hivatása volt az alkotmány értelmében szervezett magas állású méltóságokkal egyetértve kormányozni, a vita terén kívül állott. A miniszternek lehettek tehát saját jelöltjei, a minők voltak magának az ellenzéknek is; midőn azokat ajánlá és bevallá, nem tön egyebet, mint önmaga jelent meg a választók színe előtt, bíráiúl hívá fel őket politikai eljárásának, készen lévén a hatalmat megtartani, ha előnyben marad, és lemondani, ha balul ütött ki a próba. Vajmi más alakban jelenik meg most a közjog! A császár maga kormányoz, a miniszterek az ő ügynökei, s midőn a miniszterek a kormány jelöltjeit ajánlják a választóknak, az ily rendszerben vajjon nem a felség jelöltjei-e a kormányjelöltek?

Ez így lévén, mily jellemet ölt azon tusa, melybe minden jelölt bocsátkozni kénytelen, a ki nem kormányi jelölt képében jelenik meg? Ki kell azt állania, nemcsak a kormány pártolására támaszkodó vetélytárs ellen, nemcsak a legfőbb és legalsóbb rangú kormányképviselők ellen; hanem úgyszólván magával a felséggel kényeszerítettik szembeszállni és megmérkőzni. Akár merre fordul, csak zátonyok közt lehet válogatnia: ha megtagad minden ellenségeskedést a felség irányában, tudtára adatik, hogy az ország megűnta a kétalakúságot, és azt kívánja, hogy minden áleza lehulljon, s képmutatásáról vádoltatik; ha elfogadja a ráfogott ellenséges állást, legott készen a vád: nyílt sisakkal lép fel, lobogtatja a polgárháború zászlaját, s pártosnak tekintetik: szerencsés, ha törvényesen nem üldöztetik.

E téren nemcsak egyenetlen és veszedelmes a küzdelem, hanem úgyszólván lehetetlen abba ereszkedni. Mihelyt a kormány mint küzdő fél nyíltan lép a sorompóba, legott kezébe veszi varázs erővel

bíró fegyverét, mely biztosítja a győzelmet minden oly jelölt részére, a ki mellett azt felemel: s ez a központosítás fegyvere. Az általános szavazat nélkülözvén a legegyszerűbb nevelés eszközeit és módjait, s úgyszólván megfosztva az iskolától, a központosításban találja azon emeltyűjét, melylyel csaknem az egész országot függővé teszi a kormánytól. Időről időre, az igaz, hallunk egy két szót a központosítás szelidítéséről, de ezen szelidítés ekkoráig csak arra célezott, hogy minden külön megyében növeltessék a főnökök hatalma, kikre a ministerek hatáskörük egy részét átruházták: de nem is volt egyéb eredménye, mint hogy még szorosabbra fűzte a birodalom valamennyi községeinek központosítását, s minthogy helyhez kötötte, csak annál inkább megszilárdította hatalmát. A mint a miniszter a kormány-jelölt nevét megküldé a főnöknek, ez rögtön mozgásba hozza a rendelkezésre álló jól fegyverezett hadat, mely az első jeladásra elfoglalja minden állásait. A kerületekben a helyettes főnök ismétli a vezényszót, s minden községnek van egyegy polgármestere, ki a vett parancsot közli minden alárendeltjeivel. A mostani polgármester, a felség vagy főnök által kinevezve, a nélkül hogy mint ezelőtt a polgárok előleges választása által jelöltetnék ki, nem sokat gondol azzal, akár választatik meg községileg tanácsagúl, akár nem, jobbadán oly tisztviselőnek szereti magát tekinteni, a ki eljárójának felelős a reá bízott nép magaviseletéről. „A község enyém, mondá minapában egy ily hivatalnok bizonyos jelöltnek, én adok irányt az ő tetteinek; a polgármester arra való, hogy a község csak az ő szemével lásson.“ S a polgármester eljárását támogatja a mezei biztos, — annyival hatalmasabb egyéniség a falusiak előtt, minthogy jegyzőkönyvvel fenyegetődzhetik a legkisebb kihágás miatt! Már, minthogy a helyhatósági rendszabályok rendszerint nincsenek kinyomtatva vagy kifüggesztve, s így ismeretlenek azok előtt, kiket köteleznek, könnyű megítélni, mily hatalmaskodást gyakorolhat egy mezei biztos.

A tisztviselők ezen rendes testülete mellett, mely mint valami táborba szállt hadtest minden oldalról körülzárnyalatik a felvilágosításokkal szolgáló járásbeli rendőrbiztosok által, nem kell még ki-felejteni a segéd csapatokat, melyek egybehívák, beosztják és csatarendbe állítják. A mint elhangzott a kormányi jelölt részére történt első felhívás, a ki csak közszolgálatban áll, bármily fent vagy alant, bármily kevés köze legyen is foglalkozásainak a politikai pártokkal, ki van tűzve állomása, hogy akadályoztasson minden egyéb jelöltséget. Minden ösvény e szerint el van torlaszolva. Jaj annak, a ki nem fejt ki kellő erélyt! Szőkevénynek, árulónak tekintetik, és bizonyos választás alkalmával, mely emlékezetes marad, még a sirásával is majdnem úgy bántak mint árulóval, mert az ellenfél soraiba lépni merészkedett.

Ezen zsoldosok legiói mellett a központosítás egész községeket a kormány karjai közé vet az által, hogy segélyt nyújthat a rendelkezése alá helyezett közpénzekből. Más országokban, melyek szü-

zen maradtak a sok forradalomtól, ezen segítségnyújtás a helybeli gyűlések méltánylására bizatik, Franciaországban, hol minden kormányforma az únalomig meg lön kísértve, mindenkor a kormány kezei közt maradt a segélyezés ezen előjoga. Most, nemcsak az oly kérdéseknél, milyen például a vaspálya vagy csatorna-engedély, melyek után mint megannyi áldás után áhitoznak, hanem midőn arról van szó, minemű töke fordítandó a közakarattal sürgetett munkákra, egyházak javítására, község-házak építésére, iskolákra, sőt útépitésre és egyéb helybeli érdekek kielégítésére, útalvány kell, a minis-terek vagy főnökök felé kell emelni a könyörgő karokat. Minél csekélyebb a község, annál nagyobb szüksége van az efféle segélyre, mely kisegíti szorult helyzetéből, s annál óvatosabban lát utána. Igaza volt tehát a büszke Royer Collandnak, midőn bús előérzetében aggódott közigazgatási rendszerünk fölött, hogy új fajta udvarlónvá neveli a népet! „Vajjon miféle kedvezményekkel csábíthatná maga részére a kormány a választók e roppant számát?” írta tizenegy év előtt egyik körlevelében az illető minister, midőn az első választások alkalmával útasításait szétküldé az ország főnökeinek. Ha azért tette a kérdést, hogy feleletet nyerjen, ennél nincs könnyebb. A választók száma roppant, az igaz, de minél roppantabb, annál mindenhatóbb általa a központosítás. Más időkben, a korlátolt szavazás korszakában, a választókkal kellett egyezkedni; most a néppel, a közpöntárból pedig sokkal könnyebb kielégíteni a községeket mint az egyeseket. Igazságtalanok volnánk, megvalljuk őszintén, ha azt állítanók, hogy az állam vagy megye részvéte mindazon munkákban és javításokban, melyek az ország vagy községek javát előmozdítják, mindenkor kivétel nélkül, politikai számításoknak van alárendelve, s a józan ész és igazság ellen egyaránt vétkeznenk, ha azt hibetnök, hogy az adózók pénzei szavazatvásárlásra fecséreltetnek. Sőt illő elismernünk, mikint a kormány méltán hivatkozik, mint a választók bizodalmaéhozi jogezimére azon, Franciaország anyagi jólétét előmozdító gondoskodásra, mely az ő lendítése következtében, villám sebesen kiáradt minden iparágra, a központból iramodva a határokig, a városokból özönölvén a falvakba. Azonban, minthogy veszedelmes némely kísérteteknek kitenni az emberi természetet és azoktól meg nem győzetni, el kell ismernünk, hogy azon gond, melylyel biztosítani akarja választott jelöltjei számára a sikert, nagyon kemény próbának teszi ki a kormányt. Mihelyt arra határozta magát, hogy egy kézre dolgozik velök, nem kell egyéb, csak nyissa meg mindenféle ajándékainak forrását, hogy a jelölt iránt buzgalmat, jóakaratot és hálát ébreszsen, ez ugyan sohasem fogja betemetni e forrást. Gyakran érdekekben van fogások alá rejteni szándékait, és mindenkit jó reményekkel táplálván, érezteti velök, kettőztetvén a választás előestéjén bőkezűségét és ígéréteit, hogy majd a szavazás napján érdeme-sekké tegyék magokat ezekre. Ez azon jelszó, mely lassankint ismételtetik, és a melyet a polgármesterek kényük szerint szövögetnek

az északtól délig, nyugattól keletig különféle változatokban ugyanazon eszmét vízhangoztató kiáltványokban. Olykor ezen rendszer tökéletesítették, a mennyiben gyakran a kormánynak érdekében fekszik kihúzni a kezét a játékból jelöltjei javára, és ha a jelöltek jól értik szerepüket, szívesen ruházza reájok azon kedves kötelességet, hogy a merre fordulnak, ők osztogassák az állást, mi nekik semmijökbe sem kerülven világosan arra czéloz, hogy hálátlanokra ne pazaroltassék.

Ezek azon utak, melyeken a kormányjelöltségek legnagyobb része a kormányzottak jelöltségei alakjában tolattak a világ szemébe. Ezen jelöltségek, feldiszítve mind a köz intézmények fejedelmi pompájával, mind a helyi áldás népszerűségével, azon gondolat kíséretében, hogy a közboldogság és a nép java tőlök függ, kardesapás nélkül vonultak azon sáncozokba, melyeket bevehetlenségül kellett tekinteni. A miért is a politikai élet azon erőszakos rázkodások következtében, melyek azt érték, hirtelen elesüggedt, s több ízben mármár végórájához közeledett. Csak ájuldozásai gyanítottak még egy kis életerőt, és az utolsó 1857-ki választások előtt, a belügyminis-ter helyén találta kötelességeikre figyelmeztetni a választókat, mentetve őket, hogy hajlandók azok alul kivonni magokat. „Teljes bizalommal választott fejedelmükben, irá Billaut úr, hajlandók volnának reája birni magokat, és szívesen mondanának le a szavazásról, melyet tőlök az alkotmány rendes útja követel.“ Magok a jelöltek sem nagy tüzzel láttak kötelességük után. Előre biztosítva levén a nélkül, hogy szükséges volna magokat megismertetniök, a részökre követelt szavazatokról, szívesen engedék át a tisztviselőknek a választás fáradalmaikat, és nem egy polgármester, főnöke sürgető útasi-tásaival kezében elmondá magában: „De hát mégis csak ezt kellene kinevezni képviselőül!“ Másrésről azok, kik ezen közönyben és megvetésben saját lealáztatásukat látták csaknem mindenütt undorral fordultak el a küzdelemtől, s inkább hallgattak és veszteg maradtak. A választási táborozás útjába gördített nehézségek is oly legyőzhetlenek és visszariasztók lőnek, mint azok, melyeket Sybilla Aeneás előtt elsorol, hogy az alvilág megtekintésétől visszaretentse: „Mindenfelé átgázolhatlan vadon, és a sötét Cocytus posványos vizeinek gátjai. Csak néhányan, mondá közbevetőleg, Jupiter kegyeltjei, vagy kik bátorságban a többi halandóknak fölibe emelkedének, törhettek oda utat magoknak; csakhogy ezek isteni sarjak valának.

. . . Pauci quos aequus amavit
Jupiter, aut ardens evexit ad aethera virtus,
Dis geniti, potuere. Tenent omnia silvae,
Cocytusque sinu labens circumvenit atro.

Folyam ellen erőszakolni oly nemzetet, mely mármár örömet látszott úszni a habokkal, ehez bátor elszánt és törhetlen erély kívántatott. Az eddig hallgatag vagy semmibe sem vett sajtóban, részint ismeretlen, részint edzett erők, daczára a hajótörés veszélyeinek, át-

törvén minden zátonyon, hitelt vívtak ki a közönség előtt, kiknek sikerült hódításokat tenni remek előadásuk segédelmével. A törvényhozó testületben, öt ellenzéki képviselő megmérkőzött a kormány hatalmas szóvivőjével, kik magok is új fényt kölcsönzének a csatának, s növekedő számuk igyekezett elejét venni a politikai közönyösség mételyének. Oldaluk mellé állott egy, már régóta duzzogó kisebbség, mely nem egy alkalommal bebizonyítja, hogy a ragaszkodással megfér olykor a kritika. Egy új nemzedék, független de nem ellenséges s mely kevésbé keresi azt, ki által kormányoztatik, mint inkább tudni óhajtja, miként fog kormányoztatni, nem bírván magát tétlenségre szánni, mielőtt hatni megkísérté, várva várta hogy felléphessen a színpadra. Választási czélból alakult tanácskozmányok lelkes előőrseül szolgálának. Mindazonáltal a közvélemény, ezen megtört örökös lázadó, mielőtt táborba szállna szükségesnek tartotta bevárni az induló parancsszót, s III. Napoleon császár ajkairól hitte azt elhangzani. Miután újból felvételét kormányába az eddig ő általa kiküszöbölt parlamentarizmus kormány első csiráját, és az eddig megtagadott pénzügyi ellenörködés biztosítékait, megúnván kétségkívül a tömjénezést inkább mint a jó tanácsot, a több szolgálalküszöket mint támogatást, nem átalálá kinyilatkoztatni. miszerint még sok tökéletesítendő marad az intézményekben, s arra nézve, hogy az ország megszokják önmagára támaszkodni. Élven abbéli előjogával, miszerint tartózkodás nélkül kimondhatja világ hallatára azt, mit kimondani jónak talál, a nélkül hogy valaki kérdőre vonja szavaiért, magas trónjáról jelzé azon oktatásokat, melyeket Angolország intézményeinek szabad játéka által nyújt Franciaországnak, s kimondá azon szót, mely programmint feljegyezhető: „utánozzuk teljes igyekezettel az ily tanulságos példákat. Az oldalán álló belügyminister, magával hozván az angol nép közt töltött idényéből azon szabadságok iránti hajlamot, melyekkel mi magunk is birtunk, mármár kezdeményezési térére látszott lépni; büszke önértéssel látván, hogy ő csaknem azon egyetlen, ki a percz szolgálival tarkázott tömeg közepett, érvényre emelheti jelen hűségét, körlevelet bocsátott a főnökökhez, melyben inti őket, hogy igyekezzenek megnyerni a régi kormányok jeleseit, kik érzékenységből félrevonultak és ajánlá, hivatkozzanak bölcseségükre és tapasztalásukra. „Figyelmeztesse őket, tevő hozzá, hogy, ha büszkék lehetnek a múlt emlékeinek tisztelőit, annál büszkébbek lehetnének a haza tettleges szolgálatára.“

Ezen ígéretek és nyilatkozatok fellebbenteni látszottak az 1863-ki választásokat takaró függönyöket: mintha egy új látványt hirdettek volna Franciaországnak, melynek rendeltetése volna nemcsak ingerelni, hanem tetteleg ki is elégíteni kíváncsiságát; csak hogy az oly kormányok is, melyek céljokul tűzék ki megúttalítani a szószéki kormányt, magok is mindenkor készebbek a szóra mint a tette. A választók és jelöltek azon hitben ringatták magokat, hogy felhívatnak vagy legalább felhatalmaztatnak az eszmecserére; tévedés! A kormány tanácsosabbnak hitte továbbá is közéjük keve-

redni, és ha az 1863 ki választások nem az 1852-ki és 1857-ki minta szerint ütöttek ki, nem a kormány érdeme. Azon ürügy alatt, hogy irányt ad azoknak, és zokon vevén, hogy irányadása nem talált mindenütt kész engedelmességre, úgy tekinté azokat, mint valami döntő csatát, s legtöbb esetben oly hadi fordulatokat tőn, melyekkel élni szokott azon hadvezér, ki nem levén kénytelen védelmi állásra szorítkozni, támadólag csap az ellentáborra.

A 1863-ki választások nagyszerű vizsgálatnak voltak alávetve. A törvényhozó testület által befejezett igazolása a megbízó leveleknek bezárta mindazon okmányok sorozatát, melyek a jelöltek tiltakozásai-ból és az oly tanulságos, de szerencsétlenségre hiányos vitatkozásból, melyre alkalmat szolgáltatottak, felmerülének, noha ritka tehetségek léptek a sorompóba. Az 1863-ki választásokat tehát körülbelül ismerjük, hátra van azokat híralatnak alá vetni. Nem az a kérdés ezentúl, vajjon érvényesek-e vagy sem, szabályszerűek-e vagy szabály ellenségek; azt kell keresnünk, mit tanulunk azokból. Az első kérdés, melynél megállapodnunk szükséges ez: Vajjon szabadon hagyta-e a kormány a választó tért, s ha nem, miként használta hatalmát? S a második kérdés, mely felvilágosítást igényel: Mi módon alkalmaztattak a fenálló törvények?

Ha azon elő készületeken, melyek az utolsó választásokat megelőzték, végig tekintünk, lehetetlen félreismernünk, hogy a kormánynak komoly szándéka volt fentartani a kezében lévő hatalmat. A választó időszak azzal nyitott meg, hogy a választó kerületek újból átdolgoztattak. Ezen műtét nem szorított csak azon kerületekre, hol a növekedett vagy megfogyott képviselők száma elkerülhetté az új térfelosztást. Ki lőn az terjesztve tizennégy megyére, hol a képviselők száma ugyanaz maradván, semmi változásra sem volt szükség. Politikai surlódások igényelték e kiigazítást? Mintha ezt lehetne következtetni egyik szóvivő minister felvilágosításai-ból: „E tizennégy megye közül helyesen legalább hármat kihagyhatunk, melyekben semmi esetre sem fordul elő választási tusa.“ A többire nézve tehát ellenkező véleményben lehetünk s a felvilágosítás helyi kényelmekről tesz említést csupán; de ki ne döbbenjen meg ezen helyi kényelmek avatkozásától, midőn azok oly combinációkat lepleznek le, melyeknek háta mögött egészen más, mint pusztán földíratí érdekek rejlenek.

A hírlapok irányában bőven szórt megintések szintűgy jelzék a választási időszak közeledtét. Mily szigorúan élt e jogával a kormány, elegendőkép bizonyítja az a tény, hogy egy hó lefolyta alatt számra hét felfüggesztési parancs kíséretében történt megintésnek valánk tanú. Azonban, a választásokat közvetlenül megelőző húsz nap alatt, mérsékletet tanúsított a kormány, a mennyiben beelgedett a figyelmeztetésekkel, melyek bizonyos korlátok közt maradván, a kormány válaszóási jogát képviselik. Teljes méltánylattal ismerjük el azt is, hogy Lyonban, Bordeauxban, valamint Pá-

rizsban is a hirlapíró jelöltek bántatlanul használhatták hirlapjaikat jelöltségük védelmére; de ha a mérséklet egyedül az emberek szélsőségétől függ, vajmi változó és ingatag szokott az lenni. Van rá példa akárhány, elégedjünk be egygyel. Plithon úr, régi képviselő, a legvadabb modorban támadtatván meg bizonyos kormánylapban, mely szemére hányá, hogy lehet minden egyéb a világon, de nem becsületes franczia, azon egyetlen független laphoz fordult, mely menhelyet nyújthatott volna válaszának, de nem volt képes ezt keresztül vinni; a hirlapnak hivatalosan értésére adatott a rendőrbiztos által, hogy azon szám, melyben e védírat kiadatnék, lefoglaltatik.

A választó egyletek szintilyen, legtöbb esetben tagadó türelmi rendszernek lőnek alávetve. A kormány egy tollvonással ki akarván gyógyítani mindenkit ábrándjaiból, kötelességének hívé, még a választók egybehívása előtt, a *Moniteur* útján mindenkit figyelmeztetni, hogy a törvény értelmében tilos minden, hűz egyénnél nepe-sebb társaság, mely a kormány engedelme nélkül alakul. Noha a választmányok ekkorig kétségtelen törvényszerűsége legott tudományosan védelmeztetett a legilletékesb törvénytudók által aláirt tanácskozmányban, de azért az okosság ovatosságot parancsolt. Az is igaz, hogy a választmányokat hűz tagnál csekélyebb számra szállítván, megszűnt a tilalom; azonban a nagy városokat kivéve, a választmányok nem nélkülözhetvén a levelezőket, féltek, nehogy a tiltott társulatok sorsában részesüljenek, a miért is nines mit csodálni, ha a választók legtöbb esetben azon bölcseségi szabályhoz folyamodtak: „kétes esetben tartózkodjál.“ Az egyletek nem igényelhettek szelidebb bánásmódot, mint a minőben a választmányok részesültek, és daczára a jelöltek által ajánlott ovatosságnak, kik közül nehányan még a rendőrbiztos jelenléteért is folyamodtak, igen ritka kivétellel, mely kiváltságban Párizs is részesült, szigorúan eltiltattak. Csak bizonyos jelöltek tiszteletére szervezkedtek ittott oly alakban, mely a lelkesedésnek különösen megfelelt, t. i. a lakomák alakjában, s ha kedvünk telnék benne, nem egy furcsa adattal szolgálhatnánk a jelöltek felszólalásaiból.

A tekintetben is hű maradt magához a kormány, hogy a hivatalos jelöltségek rendszerét fentartotta. — Azt kérdik önök, így nyilatkozik a legközelebbi ülésben az államtanács elnöke, vajjon lemondunk-e a hivatalos jelöltségekről? Egyszer mindenkorra felelem: Nem, mi azokról nem mondunk le. — A belügyminister mintegy éle-sebbre fente e nyilatkozat pengéjét, midőn oly formán irt a főnököknek, mintha új dynastia-választásról volna szó, e választások úgy-mond, új alkalom arra, hogy Franciaország megerősítse Európát azon meggyőződésben, hogy ragaszkodik azon intézményekhez, melyekkel magát boldogítja. És hogy semmisse hiányozzék e felfedezésből, szívökre köté, tudassák választóikkal, megnevezvén egyszerűsmind az ajánlandó jelölteket, a kik többé-kevésbé álcázott ellen-ségei a császárságnak. Hogy példát adjon, személyesen kezdé meg

a táborozást azon, a császár által is dicső és nemzeti történetirónak nevezett államférfi ellen, ki fényes tehetségeit Napoleon nagyságának és győzelmei megörökítésének szentelé, és a ki, tizenkét évi elvonultsága után, esküje által a második császárság elismerésére magát elhatározta. Persigny úrnak a seine-i főnökhez intézett körlevele megfújta a támadó politika tárogatóját, s e manifestummal elárasztatott az egész megye. Az ily jeladás napiparancs volt a főnökök előtt, s csaknem általános engedelmességre talált. Első dolog volt talpar állítani az összes hivatalnoki kart, s a legszigorúbb útasítások küldettek hozzájuk, bármi vala is állásuk. Ezen útasítások meg-meg szaporodtak, majd a legfenyegetőbb parancs, majd ismét a különös barátság színében.

De hogy mily mértékben avatkozott a kormány a választási küzdelemben, nem abból kell megítélni, mi roppant sereget állított ki a hivatalos jelöltségek támogatására. Teljes béke közepett, nem fenyegetve kívülről, nem zaklatva belülről, méltán hívén s mondogatván, hogy az ország teljes bizalmát bírja, oly hangon szólalt meg, mely csaknem riadóhoz hasonlít. E vád: „a ki a kormányjelölt ellen fellépő jelöltre szavaz, az a császárság és a császár ellen szavaz,“ befutotta egész Franciaországot hol szelidebb hol ijesztőbb alakban. Felső Saône megyében kívánatosnak találtatott megmenekedni egy képviselőtől ez az első sorában állott, kik az új császársághoz csatlakoztak, s midőn hat év előtt megválasztatott, az akkori főnök úgy mutatta be e választást mint a választók hűségének új zálogát, lássuk mi színben mutatta őt be az 1863-ki egyébiránt csatavesztett főnök a népek? „Jusson ezetekbe, hogy, ha I. Napoleon bár későn mondá e szavakat, „a fehér fehér marad,“ ez annyit tesz, hogy a császárság ellenségei, bármi álcza alatt, mindenkor felismerhetők.“ És a megyének első hivatalnoka, neki fogván az áldozár szerepének, imígyen folytatja izgató szónoklatát: „Önök itéletére bizom, vajjon rágalalmaz-e a kormány, midőn képviselőjüknök szavait és tetteit önök bírói széke elé állítja.“ Egy másik megyében Indre- és Loire-ban, de Flavigni úr, sokkal hivebb, daczára független jellemének, mintsem hogy őt ellenségnek nevezni mernék, szinte régi képviselő, szintén kirekesztendő vala. Mily metaphorát rántanak elő, hogy a kirekesztést a választókkal tudassák, mely itélet a választás előtti napon lön kifüggesztve, számítással a szinpadi hatásra? „Választók, meg akarnak benneteket csalni. Álhírek és utálatos fogások merülnek fel oly jelölt támogatására, a ki eljátszá a kormány és a haza bizalmát.“ Mi az a bűn tehát, melynek részesei lönök, gyakran tudtukon kívül, ezen kegyvesztettek? A főnökök egyike megmondja minden himezés nélkül. „Első szava minden jelöltnek imez legyen: én f e l t é t l e n h i v e v a g y o k a c s á s z á r s á g n a k . V a j j o n k i m o n d o t t a - e ő e s z ó t ? M e g l e h e t k i m o n d a n d j a , d e v i g y á z z o n , h o g y e l n e k é s s é k .“ E szerint az eskü nem biztosít ezen garázdaságok ellen, s helyt enged a szózszegés becsutelen gyanúsításainak, melyekre Montalembert úr oly büszkén vá-

laszolt: „Egész életem nem egyéb, mint folytonos czáfolata e rágalomnak. Sohasem renditettem meg semmiféle kormányt, sohasem elegyedtem összeesküvésbe, részt nem vettem semmi kalandban, sohasem helyeseltam a lázadást, sohasem aknáztam ki egy forradalmat is.“ Noha ittott nem maradt el az érdemelett leczke, mindazonáltal a hivatalos irányba rendszerint befészkelődött gyanús vagy ellenség elnevezés egyértelmű maradt a kirekesztett független jelölt nevével.

Az ily országos átok alá jutott jelöltek nem számolhattak kegyelemre a polgármesterek előtt, és e jámbor hivatalnokok részint kötelességből, részint önszántukból tették meg a halálos döfést. Azáltal, hogy a küzdelemben ők szerepeltek, történt, hogy a főnökök szavai oly értelmezésben részesültek, mely legalkalmasb volt a népszenvedélyek felkorbácsolására. A polgármester, az igaz, független embernek tekintheti magát, daczára a feje fölött függő felfüggesztésnek vagy elmozdításnak. „Nem — mondá az államtanács elnöke, — a polgármester nem mozdíttatik el, midőn lelkiismerete sugallatát követve, a kormányjelölt ellen szavaz; akkor sem mozdíttatik el, ha a kormányjelölt részére nem szavaztat.“ Akadt kétségkívül egykét példa, melyről megfélejtkezni igazságtalanság volna, s mely Barocche úr szavait beváltá; azonban, fájda'om! azon polgármesterek mellett, kik, nem mondhatnók minden vakmerőség nélkül gyakorlák polgári jogaikat és helyükön maradtak, hogy ne mondjam megkiméltettek, hányan áldoztattak fel némely megyékben, a nélkül, hogy a legközönséges kiméletben is részesültek volna, annyira, hogy Lozère és Corrézben a zsandárok vitték meg neki, éjeli órákban, a reájok mért irgalmatlan büntetést. Egyébiránt feltétvén, hogy a félelem már elég rozsz tanácsadó, kérdjük, vajjon a főnökök iránti bizalommal úgy sem igen fukarkodó polgármesterek, hisz különben is az ő teremtményeik, mikép fogadhatnák nyugodt kedélylyel azon sűrűszapora közleményeket, melyek őket folyvást figyelmeztetik, hogy óvatosak legyenek, örködjenek? Midőn a megye első tisztviselője jelzi nekik a haza nyugalmanak megdöntésére semmitől vissza nem rettenő pártok szövetségét, a ki a császárságot veszélyben forogni kiáltozza, miért ne hinnék őszintén, hogy a rémuralom gyászos korszaka, vagy legalább is egy hódító sereg fenyegeti hazájukat? ezt tudván nincs min csodálkozunk, ha oly gyakori visszaélésekre akadunk kiáltványaikban, melyek közül sok, még a legmulatságosabb is, jó hiszemmel lehet írva.¹⁾

¹⁾ Ferry úrnak, „a választó küzdelem 1863-ban“ című érdekes munkája a legtarkább adatokkal bővölkedik e részben. Aude egyik falvában a szavazó teremben vezető lépcső fölibe látjuk felállítva a császárnak polgármesteri szalaggal felékített mellszobrát, melynek ránczai közé a kormány jelöltválasztó jegyei vannak dugva: a mellszobor alatt nagyocska betűkkel ez áll: „védelmezzetek kivont fegyverrel“ félreértés kikerülése végett alább: „azaz választó jegyekkel.“

Ez még nem elég. Egyik kézben vessző, a másikban kalács. A fenyegetődzések mellett jutott az ígéreteknek is egy kis szerep. Az adakozás gyakran felváltá a szigort. Az igaz, hogy igen szigorúan tilalmaztatik és megrovatik, midőn a jelölt rovására történik. Hallottunk a kormány biztosainak szájából szigorú erkölcsi leczkékét, de mások számára, kik annyira elragadtattak, hogy megleczkéztek egy jelöltet, (az igaz ellenzéki volt,) mert egy izben szerény alamizsnát nyújtott a választók nejeinek és gyermekeinek. A minden politikai fondorkodás fölibe emelkedett törvényhozó testület maga is annyira ment kényes kételyeivel, hogy megsemmisített egy választást, melyben a kérdéses jelölt, csak oly vetélytárrsal állván szemközt, ki nem ment tovább a jelöltségi szándéknál, ennél fogva felmentve érezvén magát minden érdek gyanúja alól, szabadon vélt rendelkezhetni tete-mes vagyonával. Azonban, mint ezt kellő helyen felmelegíté egyik képviselő, ki az ülések megnyitása óta emberül áll a gáton, Glais-Bizoin úr, volt egy, a törvényhozó testület által több sikerrel kifejtett elmélet, t. i. hogy a választási időszak tartama alatt a kormány nem szoríthatja szűkebbre a markát a községek sürgetős szükségével szemben. Ez azon elmélet, mely életbe léptetve azon előjoggal ruházza fel a főnököket, hogy az adózók pénzéit szétosztogathassák, s oda vitte a népet, hogy az a folyamodók vagy lekötelezettek szerepére jusson. A főnökök, nem kétlem, hajlandók soha máskép, mint a legüdvösb czélokra élni ezen hatalommal, s kevesen akadnak köztök, kik teli marokkal szórván a rendelkezésükre bízott áldást, annyira megfeledkezzenek magokról, s azt mondják a választóknak: hogy, ha nem szavaznak az ő jelöltjükre, semmit sem nyernek, ők lássák, ha a megye minden lakosostól elhagyatva saját sorsára bízatik. Vannak tisztviselők, kik kijelentették, hogy a kormány köteles ugyan igazságot tenni mindenkinek, de kedvezményeiben csak barátjait részesíti. Részünkről, mi meg vagyunk győződve (még pedig tapasztalás útján,) hogy a kormány nem ragaszkodik ez eljáráshoz; de valljuk meg őszintén, hogy ez ígéretek és az adakozás minden nemei helyesen alkalmazva, s gyakran a kormányjelölt kezein át csúsztatva, sokkal ellenállhatlanabb ingerül hatnak a népre, hogysen bizonyos megyékben, a hol kétséges lehetett a választás, oly roppant mérvekben ne alkalmaztatott volna. Sajátságos az a törekvés, melylyel a polgármesterek, még a távirda útján is, igyekeztek kikürtölni a nyert jótéteményeket. A legtöbbnyire őszinte tollból folyó kiáltványok, melyekben azokat elsorolták vagy várták, szívükre kötven a választóknak a hála vagy elismerés kötelességeit, mint a melyekre kötelesek, furcsa színben állítják Franciaország hivatalos irodalmát.

Eként elútasítva és minden oldalról megtámadva, a felvállalt küzdelemben saját sorsukra bizva, elszigetelve és szemközt állítva az ezer alakú közigazgatással, mely reájok nézve hasonló a mese száz karú legyőzhetlen óriásához, kénytelenítettven viselni minden költséget minden fáradságot, miktől megkímélvék vetélytársaik, nem

marad egyéb menedék az ellenzéki jelöltek számára, mint a törvény várfalai, hova magokat húsz nap alatt meghúzzhatják. E téren a törvénytábla biztosítékok, mikint azokat gondosan feljegyeztük, s melyek böles előrelátással szervezik az általános szavazat gyakorlati oldalát, nem egy ízben csorbát szenvedtek. Maga a törvényhozás útasításai félretették. A vár nem lön megkímélve, réseket törtek bástyaín, melyek nem mindenkor igazítottak ki. Daczára néhány dícséretre méltó, de elszigetelt kísérletnek, a megbízó levelek igazolása, melynek rendeltetése volna a vár sérüléseit felfedezni, inkább romokban hagyta azt heverni, hogysen kijavította volna.

A szavazás előtt előkészítő próbákon kellett átvergődni, s helyén látjuk kiemelni, hogy nem egy alkalommal az ösvény eltorlaszoltatott vagy mód nélkül szükre szorítottat. Fölösleges volna hosszabban megállapodnunk azon, nem egy ízben fenyegetések, hatalmaskodások, sőt önkényes letartóztatások kíséretében emelt akadályoknál, melyek a választójegyek hordárainak útjába gördítetttek, kiknek oly annyira becsülendő jó akaratuk és bátorságuk kemény próbára vala kitéve. E bánásmódtól nem egy ízben a békés választók sem kiméltettek meg. Hasonló kalandokkal találkozunk, különféle változatokban, a falragaszoknál, melyeknek rendes sorsuk, hogy bátran szabadon letépetnek a hatóság ügynökei által, és e tépdelésnek soha sincs egyéb büntetése, mint a megrovás, ha ugyan ez is megtörtént. Egyébiránt a falragaszok sorsából kiténik, mint hiszi kezelni hatalmát a birói vagy a közigazgatási hatóság. Mi a választó körleveleket illeti, ezeket hogy kifüggeszteni vagy szétosztani lehesen, eddig nem követeltetett egyéb, minthogy a jelöltek aláírásával ellátva letétessenek; ezentúl oly igazolásnak és engedélyezésnek vetvék alá, mely határos a tilalommal. Így történt, hogy a nyilvános védelem jogától elütetett oly jelölt, kinek legfőbb érdekében feküdt, azt igénybe vehetni. Egy hatósági falragasz által hazug és méltatlan vádakkal terheltetvén, melyeknek tudomására állítólagos feladás nyomán jött a hatóság, s a mely méltatlan vád elosztására elegendő lett vala, ha nyilvános védelemmel léphet fel, Floquet úr, nem volt képes letéteményi bizonyítványhoz jutni, melylyel ellátva kifüggeszthette volna válaszát, igazolása állítólagosan nem bírván választói körlevél alakjával. Magok a választó körlevelek sem élvezhették mindenkor az engedményezett biztosítékokat. Montpellierben egy jelölt nyilatkozványa bentartatott és lefoglaltatott a hivatalnál, azon okból, mivel a választó törvénynek több rendbeli czikkeit, jelesen a melyek kétszeres büntetéssel sújtják a tisztviselőket, ha megszegik a pártoló rendelvényeket, idézni bátorkodott. E körlevél, mely kétségkívül rossz vért csinált, úgy tekintetett, mint hitvallás palástja alá rejtett útasítás a választók számára, s mint ilyen, azon iratok szigorú sorsában részesült, melyek csak a főnök különös engedelmevel körözethetnek. Volt eset, midőn a főnök nem vevé tekintetbe a hatóságilag kiállított útleveleket; Seine-et-Oise-ban pedig

azon hirdetések, melyekben a kerületbeli választók egy jelöltségét ajánlnak, noha a császári államügyészek engedelmével el valának látva, a tisztviselői kar által letiltattak. Az ily szeszélyes eljárás, melyet a törvényhozó test kormányi többsége ápol, daczára a bátor tiltakozásoknak, a legnyugtalanítóbb módon veszélyezteti a jelöltek nyilvános föllépési jogát, melyből hol tágabb, hol meg szűkebbre szorított kedvezmény válhatik. Az egyik fél hihetőleg kénytelen leendő tört fegyverrel beelégedni, míg a másik tetőtől talpig fegyverben áll.

Magok a választási munkálatok noha oly rendelvényekkel körülzánczolvák, melyeknek rendeltetése elzárni minden szabálytalanság útját, igen gyakran mindenféle kiváltságok árja által lönek megtámadva, melyek sohasem helyesek, valahányszor a törvény ótalma alatt gyakoroltatnak. Nyissunk csak rést a zárgáton, hasztalan minden törekvés, legott áttör a tenger. Ime! a zárgát meg van bontva, még pedig a választásokat szabályzó rendeleten tevé meg maga a kormány azon kísérletet, melyet mi igen veszedelmesnek találunk. E rendeletben, mely mint láttuk magában foglalja a választók és jelöltek fő biztosítékait, a szavazás ideje meg van határozva, s az órák szabályozva. Egy ellenkező rendelet kétség kívül változtathatott volna ezen is mint minden egyében; de a mig ez intézkedések szabályszerűleg nem módosítvák, törvény erővel bírnak, holott a ministeri körlevelek folytán a főnökök belátására bizattak, kik teljhatalommal előbbre tűzhetik ki a községekben, reggeli nyolcz óra helyett a megnyitandó szavazás óráját: „Szabadelvű magyarázat, mely kizár, minden gyanút, mondá az államminister; czélja volt megkönnyíteni a polgárok joggyakorlatát.“ — „Önkényes magyarázat, mely feljogosít minden gyanúra, viszonzá egyik elmés szónoka az ellenzéknek; kényére hagyta a helybeli hatóságnak kihirdetni az előre tolt megnyitó órát, vagy titokban tartani azt, s e fogás által kijátszani a választmány szabályszerű megalakulását, melynek első teendőire befolyást gyakorolni érdekükben fekdűt.“ Bármint legyen is a dolog, a nélkül hogy a szándék titkait fessegessük, sőt ha úgy tetszik, mindenkor jó magyarázatot adni készek, helyén látjuk szomorúan fontolgtatni, nem csak mi lehet idővel, hanem mi volt egyszersmind az utóbbi választások alkalmával azon intézkedésnek hordereje, hogy a rendszabály helyében helyi kényelmek léptettek. Meglévén a példa, lehetséges-e azt nem követni ezentől? És ha meggondoljuk, hogy a törvény parancsoló szava mindenkor terhükre van azoknak, a kiket engedelmesre kötelez, nincs min csodálkoznunk, ha látjuk, hogy oly számos község polgármesterei felmentették magokat oly formalítások alól, melyeken túladni szabad tetszésüktől függött. Ha meggyőződtek, hogy vannak intézkedések, melyeket föltre lehet tenni, melyek tehát azok, melyekhez szigorúan kell ragaszkodni? Ezen így lévén, kinek jut eszébe csodálkozni a fölött, hogy ezen egyhangú ismétlései

TARTALOM.

H U S Z A D I K K Ö T E T.

LXIV. ÉS LXV. FÜZET.

	Lap.
BÁTHORY GÁBOR ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGE. — Második közlemény. Szilágyi Sándortól.	3
AUSZTRÁLIA. Első közlem. Hunfalvy Jánostól.	54
A JELENKORI NÉMET SZÍNIRODALOM. — Második közlemény. — Kecskeméthy Auréltól.	96
AZ ANGOL ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE. 1760—1860. Th. Erskine May után — Barsi.	117
AZ ÍRÁS EREDETE. — Pulszky Ferencztől	207
M. TUD. AKADÉMIA. 1864 márcz. — május.	222
IRODALMI SZEMLE. — „Az Alföld és Fiume“, Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútügy újabb kifejlődése.“ „Fajkeletkezés Az ember helye a természetben és régisége stb.“	266

LXVI. ÉS LXVII. FÜZET.

AUSZTRÁLIA. Második közl. Hunfalvy Jánostól.	289
KÉT ÉPÓSZ. II. Shah Name. Első közl. Szász K.	334
A MAGYAR ZENE TÖRTÉNETE. Második közl. Középkor. Bartalus Istvántól.	381
FÜVÉSZ ÉS KERTÉSZ. Brassaitól.	435
DE VIGNY ALFRÉD. — G. Á.	451
IRODALMI SZEMLE. — I. Késmárki Tököly Imre naplója 1693 — 94. — Garáditól. — II. Francia választó törvények és szokások. Lefèvre Pontalis után Bártfay Kálmán.	465